ד"ר א. שושן

ירושלים עירי

חיי אנשי ירושלים

ד"ר א' שושן / ירושלים עירי

חיי אנשי ירושלים

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

תעודה זו

ניתנה כאות הוקרה לאיש
משמר העם ירושלים
אריה שושן בן טוביה
על התנדבותו למערכה
בהגנת בירת ישראל
במלחמת הקוממיות.

ישראל עכיד
ראש אגף בח אדם משרד הבטחון

ירושלים, יום העצמאות - תשכ"ד

ירושלים עירי

חיי אנשי ירושלים

מאת

ד"ר אריה שושן
מורה ורופא בע"ח

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

הוצאת „שושנים"

רחובות „יום שחרור ירושלים" תשמ"א—1981

ירושלים עירי
חיי אנשי ירושלים

מאת

ד"ר אריה שושן, מורה ורופא בע"ח
בוגר „בית המדרש למורים — מזרחי", ירושלים
„חבר בית הספר המלכותי לרפואה וטרינרית", לונדון
„חבר קרוא" של „האגודה בארה"ב לחקר קורות הרפואה הוטרינרית"
חבר „החברה לתולדות הרפואה ומדעי הטבע בישראל — האקדמיה לרפואה בירושלים"
יו"ר „החוג הוטרינרי הישראלי לחקר קורות הרפואה הוטרינרית"

פרסומים קודמים : „אנו ובעלי חיים" — 1963
„בעלי חיים בספרות ישראל" — 1971
„מקורות רפואה" — 1979
הוכנו לדפוס : „קורות הרפואה הוטרינרית בישראל"
"ROOTS OF MEDICINE"

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

©
כל הזכויות שמורות למחבר
נדפס בישראל
בית ספר לדפוס "יד החמשה", כפר חב"ד

מ ו ק ד ש

לרעיתי נטע, עזרתי בחיים
אשר ילדה שלשה בנינו
בירושלים

תוכן העניינים

אל הקורא 1—5

מבוא 6—17

פרק ראשון: ירושלים על ראש שמחתנו 19—20

„שיר המעלות לדוד"
„ולירושלים עירך ברחמים תשוב"
„הריני קורא אותו ירושלים"
„יפה נוף, משוש תבל, קריה למלך רב"

פרק שני: גידול, חינוך ולימוד 21—46

ילודי ירושלים
צער גידול תינוקות
חינוך הילד הרך
חינוך הבנות
ישיבות ובני ישיבות
חידון התנ"ך וגפ"ת בירושלים
מוסדות חינוך חילוניים וחילוניים למחצה
סיפריות
גימוסים
„בני טובים", ילדים פורקי עול
„יורדים"
יורדי מצרים מאונס

פרק שלישי: בגיל הבגרות 47—55

בר מצוה
חתן וכלה
החופה, החתונה
עתיד הנוער המתבגר

פרק רביעי: ימים נבחרים בלוח השנה 56—92

שבת
„ימים נוראים"
ראש השנה
יום כיפור
סוכות
שמחת תורה
הכניסה לחורף
חנוכה
ט"ו בשבט
פורים
ערב פסח
ליל הסדר
„שירת הים"
הימים לאחר פסח
ימי הספירה
ל"ג בעומר — שמעון הצדיק
שבועות
„שלשה שבועות"
צום תשעה באב
שבת נחמו
חודש אלול — חודש הסליחות

פרק חמישי: מפל המזונות והקיום 93—108

מים
קמח
לחם
חלב
איטליז
דגים
סוכר
ריבות למיניהן
איטריות ופתיתים
מטחנת־יד
מיני תבלין

פרק ששי: צרכי הבית והמטבח 109—115

מאור
חימום והסקה
שמן ונפט
„יום כביסה"
סבון
חמרי חיטוי והדברה

פרק שביעי: טיפול רפואי, אישפוז ומרדנים 116—131

עזרה רפואית — ביכורי רפואה בתוככי ירושלים
בתי חולים, מרפאות ובתי מרקחת
רפואת שיניים, רופא שיניים ודנטיסט
„מרפא", פותח גורל, לוחש וכותב קמיע

„הכנסת אורחים"
„בית תבשיל"
משוגעים ושוטים
המיסיון בפעולותיו
משומדים

פרק שמיני: מסחר, תגרנות וכספים 132—147

בתי מסחר ברמה גבוהה
המסחר מחוץ למדפי החנות
ספקים ניידים מוכרי משקאות לרוויה
שולחני, חלפנות
בנקים
התמוטטות קופות המוסדות הגדולים
וולוטה מקומית ומטבע זר, תלושי כסף
תוצרת ירושלים
התנועה ע"י שער יפו

פרק תשיעי: מתפרנסים ומשלוח־יד 148—179

חנוונים
סנדלרים
חייטים
נגרים
נפחים
פחחים
כובענים
ספרים, גלבים, מקיזי דם ומצמידי עלוקות
עגלונים
סבלים
שענים
צורפי זהב וכסף
מתקני מזרונים ותופרי שמיכות
מתקיני שברי חרס וחרסינה
מייצרי מברשות ומטאטאים
מתקן שמשיות ומטריות
מלצרים ומבשלות
טחנים
יינים
בעלי מכבסות
סיידים וצבעים
בעלי מלאכה ניידים
סמרטוטרים (אלטה זאכין)
אביונים ופושטי־יד
מכירת חיסול — מאזאט
אהב את המלאכה

פרק עשירי: דיור, שיכון, בנין והתנחלות 180—201

חזקה וחזאקר
מוחרם — משך דירות
בנין והתנחלות
חמרי בנין
קבלנים
חצרות
עליית בעלי הון, בוני עיר
חסידי אומות העולם למען ירושלים בנויה
אחדות ושלום בין שכנים לא יהודים
קראים

פרק אחד עשר: חיי קודש בעיר הקודש 202—233

"כלי קודש" בירושלים
רבנים חייניים
בעיית מינוי הרב דמתא
סופר סת"ם
בתי כנסת ובתי תפילה — בתי מדרש
קבוצות וחבורות לתורה ולמצוות
חורבת רבי יהודה החסיד
הכותל המערבי
הר הבית
אתרים־יד ומזכרת לימי ירושלים קדומים
גבאים וממונים
שמשים
משגיחים
חברה קדישא
נפתולי „השחיטה" בירושלים

פרק שנים עשר: אגודות ומוסדות ציבור 234—242

אגודות, חברות וקופות
ה„חלוקה"
הכולל
משולחים־שדרים
יתום ואלמנה

פרק שלשה עשר: משטר ומשמעת 243—263

אנשי ביטחון
אסירים ועצירים
נוטרים בשכונות
קונסוליות
קאוואסים

בית דין
בורר
מחלוקת
חרם ונידוי
הברחות
צער בעלי חיים

פרק ארבעה עשר: שרותים עירוניים 264—272
תחבורה עירונית ובין עירונית
חנאים — אורוות ציבוריות
כבישים, דרכים ושבילים
נקיון וביוב
תאורה ברחובות, בסמטאות ובשכונות
מקווה ובית מרחץ

פרק חמשה עשר: תקשורת, פרסומת וכותבים על ירושלים 273—313
בתי דואר
בתי דפוס
עתונים
כרוז
כותרות לתכתובת של מוסדות ציבור מפורסמים —
שמונה מתוך הרבה שכתבו על ההווי הירושלמי:
מר פייבל כהנוב
מרת איטה ילין
מר חיים המבורגר
מר יהודה טוקטלי
מרת חנה לונץ
ר' יצחק יעקב ילין
ר' שמואל משיוף
„ירושלים בירת ישראל" —
„מרכז ההסברה"

פרק ששה עשר: בידור ושעשועים 314—325
מלון, הארחה, מסעדה ובית קפה
מעדנים — עוגג שבת
מסע וטיול
משחקי ילדים
בעלי חיים ביתיים
חיות ובעלי כנף לראווה
„כלי זמר" — מנגנים

פרק שבעה עשר: זוטות שונות 326—361
מגיפות
תאונות ומיתות שלא כדרך הטבע
נבי מוסה
קיסר פרנץ יוסף בירושלים
קיסר וילהלם השני בירושלים
האוירון הראשון בירושלים
יובל העגלון הראשון בירושלים
מלחמת השפות
ארבה
רעב
„אגית המזון" מארצות הברית
שחרור ירושלים ע"י גנרל אלנבי
ספיחי הצהרת בלפור
אבן הפינה לאוניברסיטה העברית
הסולטן והרופא הוטרינרי היהודי הראשון בירושלים
הסופר ר' זאב יעבץ עם כניסתו לירושלים
שאלו שלום ירושלים

פרק שמונה עשר: מתוך ארכיב נעורי — סגנון כתיבה דאז 362—368
דיוקן של משתתף בהגנה על שכונה בירושלים
ישישה מספרת מחייה ביישוב עתיק יומין בא"י
יאנקל סולדאט — קנטוניסט בערוב ימיו בירושלים
צדיק השכונה — ר' אריה לוין

פרק תשעה עשר: שרשים 369—381
„בית אבא"
אלה קורות חיי
נעילה

*
**

לעזרת הקורא: 382—395
רשימת תמונות ותעודות
פירוש מילים וראשי־תיבות
מפתח
*
**
פרקים בשפה האנגלית

אל הקורא

„אמר הקב"ה: לא אבוא בירושלים של מעלה
עד שאבוא לירושלים של מטה".
(מסכת תענית ה.).

לב ירושלים. לא נדחקתי לכתוב על ירושלים אך ורק מפני שהעיר ירושלים היא מכורתי ולכן יש לי בה קנין אישי וענין רגשי אישי, אכן לא אלה היו גורמי הדחף הבלעדיים לכתיבתי, למעשה יש כאן משהו למעלה מזה, והוא הדבר שאני רואה את עצמי בנדון חלק מכנסת ישראל אשר נשמת ירושלים צרורה בחייה, מאותה נשמה יתרה גם אני נושם עמוקות.

אמרו רבותינו: „לא נחרבה ירושלים של מעלה", כזאת היתה ההרגשה בעבר ובהווה הואיל ולב ירושלים לא נדם לרגע, בכל תפוצות ישראל ובכל התקופות הוא פועם בקרבנו כי הלב הנצחי הושתל בכל יהודי באשר הוא שם.

ירושלים הבנויה. „ירושלים לא נחלקה לשבטים", היא שייכת לכלל ישראל, כמו שנאמר: „ירושלים הבנויה כעיר שחוברה לה יחדו, שמחברת את ישראל זה לזה" (ירוש' ב"ק ז).

לפני שלשת אלפים שנה בערך עלו דוד המלך ויואב שר צבאו לכבוש את יבוס היא ירושלים, דוד בונה את העיר: „ויבן העיר מסביב המילוא ועד הסביב, ויואב יחיה את שאר העיר" (דה"י א יא—ה).

שלמה המלך בנה על הר המוריה את בית המקדש, ומאז הונצחה כעיר בירת ישראל לקודש ולחול. „שבעים שמות לירושלים" וכולם כינויי חיבה וקדושה, השמות נזכרו בתנ"ך במפורש או ע"פ דרש. „סובו ציון והקיפוה" שר נעים זמירות ישראל. העליה לרגל לירושלים לא פסקה גם לאחר חורבן הבית. העליה לרגל התמידה והיא גדלה בהמוניה בשלש רגלים. בחג הסוכות בנוסף לביקור לתפילה ולתחינה ע"י כותל המערבי עלו רבים להר הזיתים, שהיה קנין יהודי מקודש לקיים: „ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים אשר על פני ירושלים" (זכריה יד—ד).

ירושלים של זהב. רבותינו נתנו לכיסופי ירושלים ביטוי קצר וקולע: „והנצח זו ירושלים". חז"ל שאלו: מאי בעיר של זהב? והפרשנות השיבה: „ירושלים של זהב"!

ומנין לך הזהב בירושלים? אולי מפני שעינינו תחזינה בבקרים קרני שמש זהובות מפזזות על העיר ומלואה, על חומותיה ושעריה. מנגוהות קרית מלך רב שפעו אורות וגלשו להאיר את חשכת הגלות. ירושלים העולה על ראש שמחת כל יהודי נצרה לתעודה ולזיכרון במאמרי חז"ל, כמובאות בתלמוד ובמדרשים, בזה הלשון: „אנשי ירושלים היו...", רבותינו משוחחים על „נקיי הדעת שבירושלים", וכן על „מנהג גדול היה בירושלים".

האהבה לירושלים. במדרש קהלת רבה מסופר: „מעשה ברבי חנינא בן דוסא שראה בני עירו מעלים נדרים ונדבות לירושלים אמר: הכל מעלים לירושלים נדרים ונדבות ואני איני מעלה דבר, מה עשה? יצא למדברה של עירו וראה שם אבן אחת ושבבה וסיתתה ומירקה ואמר: הרי עלי להעלותה לירושלים".

אני באזלת ידי יכולני להעלות לירושלים רסיסי זכרונות מתוך אהבה רבה ממיטב השמורה אתי.

חיי אנשי ירושלים. הצירוף „אנשי ירושלים" מובא הרבה פעמים בתלמוד ובמדרשים: „כך היו אנשי ירושלים כותבים" (כתובות נב:) וכן „מעשה באנשי ירושלים שהיו אוגדים את לולביהם בגימוניות של זהב" (סוכה לו:).

לפיכך לא יכולתי למצוא לספרי שם הולם יותר לתכנו אשר יזכיר את הנצח של ירושלים לכל בית ישראל מאשר השם „חיי אנשי ירושלים".

נצח ירושלים. הסיסמה נצח ירושלים אינה מושג מופשט שכל אחד רשאי לראות בו מהרהורי לבו, לא כן הדבר, ולא כך נדמיין את נצח־ירושלים אלא כזאת היא ולא אחרת: „ירושלים ששמך בתוכה, ומקדשך בתוכה, וצדיקים בתוכה" (ב"ב עה:) לפיכך נצח ירושלים הוא תוכן מוחשי רב משמעי, אשר מרכיביו הוויות ואירועים והם שרירים וקיימים עם תוספת משל „אבותינו ספרו לנו".

היעד של ספרי אינו „הנצחה" לענין ששבק חיים אלא חוליה נוספת בשרשרת הזהב של ירושלים של זהב.

בידוע שלאחר השואה הקימו שרידי הניצולים „יד ושם" להרבה קהילות יהודיות. בשנים האחרונות נכתבו ספרי הנצחה על ערים רבות שהיו בחזקת „עיר ואם בישראל", כאותן הערים הידועות בשמותיהן: וילנה, ורשה, לבוב ועוד כהנה. המובא בדפי ספרי ההנצחה משמש ליוצאי הערים הנכחדות מעין מצבה ונר נשמה לאותם יהודי המקום שנטבחו ונשרפו חיים בידי הזדים הנאצים וגרוריהם. מטרה אחרת היא משימתי והרגשתי בגישתי להעלות זכרונות מהעבר הלא רחוק המכסה דור ילדותי ודור הורי והסבים מהווי חיינו בעיר מולדתי ירושלים שבין החומות, העיר שחוברה לה יחדו — העתיקה והחדשה, וזאת הודות לישועת ישראל בידיו ובדמיו של צה"ל במלחמת ששת הימים.

על הספר. לדעתי ספרי זה ראוי היה, וצריך היה, להכתב לפני כמה עשרות שנים בידי בר־סמכא ועד ראייה, ובודאי היה מכסה שטח גדול יותר ועמוק יותר. ברי לי שאבי מורי ז"ל, יליד ירושלים אשר היה כל ימיו מעורה בחיי העיר הרוחניים ועוסק בצרכי ציבור באמונה היה מסוגל ללא משוא פנים להעמיק את החתך אל תוך תוכן של השכבות הירושלמיות שנשמו חיים רוגעים מחד ורוגשים מאידך, הכל לפי מסיבות החליפות והתמורות שהת־חוללו בנוף הירושלמי. בטוחני שאבא היה מעלה זכרונות וחוויות בכמות גדולה יותר, והיינו מודעים גם מאלה שכבר עבר עליהם כלח באשר נדרדרו לתהום נשיה. וחבל על דאבדין.

ברם כאחד המוהיקנים האחרונים מילידי ירושלים בין החומות, לא

אמרתי נואש ונטלתי את המשימה עלי, בראותי את עצמי עדיף על צאצאי ועל אחרים המלקטים זעיר פה זעיר שם מן המצוי בכתובים. לא מחמת הרגשת־על נרתמתי בעול הכתיבה, אלא פשוט מאד משום שאני קרוב יותר לזמן ההוא ועל בשרי חרשו האירועים, לכן תקותי שיעלה בידי לתאר ביתר בהירות את נוף הזכרונות והמעשים שהייתי ברוב המקרים עד להתרחשותם, או אוזן קשבת מכלי ראשון.

אכן כדאי לעשות את זה שעה אחת קודם בטרם יתייבשו המשאבים, אמרתי ועשיתי.

על השוני בחיי אנשי ירושלים. והיה אם אתה הקורא תשאלני: במה נשתנו החיים בירושלים מכל עיר יהודית אחרת בגולה, שהיתה מאוכלסת יהודים שומרי תורה ומצוות?

אשיב לך: אכן יש מכנה משותף לכל חיי יהודים באשר הם שם בארץ ובתפוצות, זאת אומרת שלמעשה קיימים קווים משותפים לחיי יהודי נאמר בוילנה, או בלבוב, לחיי יהודי בירושלים, ובכל זאת לא היו דומים חיי יהודי ירושלים לחיי יהודי בגלות, במציאות לא היתה זהות חיים והשוני היה מרובה על הדמיון וזאת מפאת מרכיבים שונים שהשפיעו בירושלים על צביון החיים, מהותם ודמותם שעוצבו מאפיים של עם הארץ הקוסמופו־ליטי, דת האיסלם, האקלים, התיירות העולמית, עולי הרגל של שלש הדתות, חצרות המגורים, הריהוט והציוד האוריינטליים, המחלות האפידמיות הטיפוסיות למזרח הקרוב, סל המזונות המזרחי והמטבח הספרדי, התלות האישית במוסדות ציבור לכל שלוחות החיים, ונוסף על זה מיגוון של קיבוץ גלויות שעלה לירושלים ללא הפוגה.

יש אשר תתעורר שאלה אצל חוקר תולדות הקהילה האשכנזית בירושלים: איך ולמה לא עומעמו וטושטשו חיי האשכנזים מאורות חיי יהודים ספרדים שגרו בשכנות בחצר או בקטע מהרובע היהודי? איך נשמרו המחיצות כלפי פנים וכלפי חוץ ונשתמר הדיוקן האשכנזי, למרות העובדה שאחינו הספרדים היו בירושלים העולים הראשונים והמה רוב מנין ורוב בנין וידם על העליונה?

האמת היא שהיתה מלכתחילה השפעה ניכרת מאת הספרדים על ראשוני העליה האשכנזית ואפילו עד כדי השתלטות בעניינים חיוניים אבל זה לא הגיעה לידי „התבוללות" ואבדן המקור. ההשפעה היתה ניכרת ביחוד מה ששייך ל„מטבח" והרגלי אוכל וכיבוד לאורחים, ריהוט הבית, טיפול ביולדת ובתינוק, ולא מבוטל היה מספר האשכנזים שסיגלו להם מאפנת הלבוש, סגולות ואמונות טפלות, מהבידור לעשות שמח, מניבים ושמות שמקורם מאיספניולית־לאדינו. בדרך כלל „הגנו" האשכנזים על פרצופם המיוחד על אף שהיו מיעוט בתחילה ונלחמו על זכויותיהם אפילו בערכאות, בעזרת הקונסוליות.

ובכן היה קיים שוני די בולט בין חיי יהודי אשכנזי מירושלים לבין חיי יהודי אשכנזי בגולה. הבדלים קלים נהגו בין ירושלמים ממוצא ליטאי שהיו ידועים בשם „פרושים" או „מתנגדים" לבין גליצאי־קיסרי הנמנה על

כת „החסידים", והבדל גדול יותר היה בין עולי גרמניה שמספרם היה די ניכר.

יש לציין כי רק בדור שני או בדור שלישי במשפחות מסויימות בטלו כמעט כל המחיצות לזהוי מקור המוצא, „הותרו" נשואי „התערובת" בין מתנגדים לבין חסידים, לא הקפידו יותר על ביצוע השחיטה, על נוסח התפילה, ונוצר הפרצוף האשכנזי הירושלמי עם שפת אידיש וילנאי ספציפי לירושלים.

לדמותו של הספר. שעה שתכננתי את קווי היסוד של ספרי לקחתי בחשבון את המטרה והשליחות שנועדו לספר דוקומנטרי לשימוש לדורי דורות הבאים.

בספר „חיי אנשי ירושלים" יסופר מכל אשר עדיין ער בזכרוני, הגדוש ארועים ורשמים, מאגר של סך הכל ממראה עיני, ממשמע אזני, מאת אשר צברתי מקריאה בנעורי בענייני השעה וגם בשנים לאחר מכן, ולא מבוטל הוא החלק של המילואים אשר קלטתי בבית אבא. הכל ביחד מצטבר לצרור גדול וענף, עשיר במידע על ירושלים, אסם מלא ענין לדורנו ולא כל שכן לדורות הבאים.

בספרי ניסיתי להעלות דיוקנו של יהודי בר מזל — שבע רצון ושל יהודי קטן סובל ונלחם על קיומו, משני המינים, מכל הגילים ומעדות שונות, אבל במיוחד בהבלטה את העדה האשכנזית שחייה הזדהו עם חיי הורי וחיי.

את חייהם של אותם אנשי ירושלים אשתדל לתאר מיום הלידה ועד שובע ימים. אסקור את רחשי החיים על שלבי ארועם בזה אחר זה, מהעריסה עד שעת האפס. המסגרת ארוכה ורחבה וכוללת: גידול בנים, חינוך, לימודים, השתלמות תורנית בישיבה, יציאה לחיים עצמאיים, יצירת משפחה, חולי וריפוי, מאבקי קיום משפחה, יחסי חברה ושכנים, מוסדות תורה ומוסר, עזרה לעניים ותושבים במצוקה, ענייני ציבור, מפעלי סעד וחלוקה מתמדת, שרותים ציבוריים ועירוניים, התנחלות ובנין, סחר ומכר, תקשורת ותחבורה, הדים ופרסומת, שמירה וביטחון, מחלוקת וריב אישים ושעבוד מלכות.

וצריך להיות מודע, שבירושלים החיים לא היו שקטים וחד גוניים, למעשה הם נעו כמטוטלת, הם עולים ויורדים ואינם יציבים, כשם שהשלטון העותומני השולט בעיר אינו מימסד איתן. משום כך יסקור הספר זכרונות מנפתולי ירושלים בהודה ובהדרה, בענייה ובמרודיה.

תוך הכנת הספר אני למד, ש„ירושלים ומלואה" משולה לחבית ללא תחתית, כמה וכמה תוכן שאתה שופך בה לא תצליח למלא את החבית.

סידורו של הספר. השתדלתי להקצות לכל נושא פרשיה מיוחדת, ברם הרבה פרטים מאותו נושא גלשו לפרשיות אחרות, לכן קורה שכל פרשיה ופרשיה לעצמה אינה ממצה ומקיפה את כל הפרטים המשתייכים למכלול הנושא, לכן כדי לקבל תמונה שלמה של כל נושא ונושא יעוץ איפוא לקרוא את כל הספר. ברצוני להסביר משום מה יש גלישה מענין לענין, במידה ותתגלה כזאת, מקרה זה הוא פרי טבעי של חשיפת הזכרונות תוך חשיבה מרוכזת בהתרת פקעת האסוסיאציה הדחוסה רבדים רבדים של זכרונות

מקופלים צפופים, חוליות ממינן ושלא ממינן. תוכן הספר נוצר מתוך דחף של יקיצת רשמים נרדמים שאי פעם נחרתו היטב בזכרוני, והיה כאשר ניסיתי להעלותם על הנייר הם עלו דחופים, חבילות חבילות ללא זיקוק ובחבילה הנושא וסרח העודף, משול לתמונה שברקע דמות מרכזית ונוף סמוך לה ועד כמה שאני טורח לבור את הנושא המרכזי מהסביבה איני מצליח להתגבר על השפעת הנוף ואני על כרחי משתעבד ומשלים עם הנקודה המרכזית והשוליים בחיים בצוותא. כהיסטוריון איני רואה בתופעה מעין זו חיסרון, הואיל והמטרה הושגה תוך המשך הקריאה, כי בסופו של דבר הפרשיות משלימות, מסבירות ומבארות אשה את רעותה.

דברים בשם אומרם. אדיר חפצי שהקורא ידע ע"א הספרים שנכתבו על ירושלים בדורות האחרונים ועל אלה מיקירי ירושלים ללא מרכאות שכולם טרחו איש לפי מתנת ידו להשאיר עזבון ספרותי לעולמות, אני ללא העדפה מבחינת התוכן כנסתי לתוך תיבתי קטעים ענייניים מ„שבעה שכתבו" והמה לא היו רחוקים ממני מנוכחותם ומזמנם.

זכות גדולה התגלגלה אלי בזה שאוכל להזכיר בכאן את מורי הדגול מר ישעיה פרס ז"ל, אחד מגדולי המורים והמחנכים ומראשוני חוקרי ארץ ישראל, והוא יליד ירושלים. הוא נטע בי את האהבה והתעניינות להעמיק חקר „תולדות הארץ", אנשיה, בוניה ומציבי גבולותיה.

סיום. נער הייתי בירושלים העתיקה, שם עמדה עריסתי וגם זקנתי בארץ, סיירתי בעריה וברוב כפריה תוך עבודתי או תוך טיול, זכרונותי מהרשמים עדיין רעננים אבל בדרך הטבע עלולים להתכלח, וחבל שירדו לתהום נשייה.

משום כך מוטב שזכרם לא ימוש מזרעינו, כמו שאמר בעל ה„מדרש רבה" בשיר השירים: „אמור מעתה כל נבואה ששעתה היתה צורך לדורות — נכתבה".

מבוא

„אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני"
(תהלים קלז—ה)

ירושלים אורו של עולם (ב"ר נט). בבואי להציג על דפי הספר את דפוסי החיים של אנשי ירושלים, אני למעשה משחרר רשמים וזכרונות שעצורים בקרבי, שהם ניצוצות ממוקד „אש־ירושלים" הגנוז בקרבי. אם הייתי משווה את החומר שבספר למתן „עדות", הייתי מתבטא בזה הלשון: אני מופיע ברוב דברי כ„עד ראייה" ובמעט כ„עד שמיעה", כלומר העברה מכלי־ראשון ומשמועה קרובה.

הרפורטאג'ה שלי אינה מבוססת מלכתחילה על „קראתי שמעתי". אני מעביר את המסקר על חיי אנשי ירושלים, משול לאותו צלם המעביר סרט נע — שרשרת מתמשכת של צילומי מוח שנגנזו בראשי, מאותם הזמנים שהייתי נער „בין החומות".

לאחר שסיימתי בסיבוב ראשון את רשימותי על חיי אנשי ירושלים, ערכתי אותן לפי נושאים וארועים בהתאם למהותם. אמרתי, שבזה לא סגי, לא תמה העבודה, כי רצוי לטובת מבחן יציבותו של זכרוני מחד, ולמען תנוח דעתי מסיוע של „יגיד עליו רעו" מאידך, מוטל עלי איפוא הצורך לעיין ב„זכרונות" שהעלו מספר קטן מאנשי ירושלים שחיו בדורות של סבא, של אבא ז"ל, ושלי. את „כותבי הזכרונות" מהעיר ירושלים על ירושלים, הכרתים מקרוב. קראתי כמה ספרים משלהם, מאלה שאפשר לשים יד עליהם, וחבל שלא הכל מה שכתבו ראה אור הדפוס, ויש מהם שאזלו מן השוק זה הרבה שנים. עם קריאתי התחזקה הערכתי שאישים אלה היו מוכשרים ומחוננים בכשרון־סופר, לתאר במיטב הסיקור את החליפות והתמורות של גלי החיים בגאות ובשפל של יהודי עירם. אבל אף אחד מהם לא החשיב, ואיני יודע למה, דברים שאתה דש בהם יום יום, בעיות ומשאלות חיוניות שאתה נתקל בהם בכל עת ובכל שעה. אותם הפרטים ופרטי הפרטים שהם כיום גופי תורה ומחקר היו בשבילם דברים שוליים, נושאים של מה־בכך, זוטות שאין בהן חפץ. כלום זה מוסיף דעת אם בישלו את הקדירה על גחלים, או שהגחלים מקורן בפחם־עץ תוצרת הר־חברון וכדומה, ולמי זה איכפת לדעת איך התענו נשות ירושלים ב„יום כביסה"? הסופרים הנזכרים התעכבו במיוחד על „ענייני השעה" הדוחקים ומטרידים, לתפישתם היו אלה דברים שעמדו ברומו של עולמם, חוויות ורכילות מסביב לאנשים עסקנים או על פעולות ומחדלים של „מוסדות־ציבור" והפרעות ב„שלום בית" שנגרמו מאת מעוררי ריב ומדון וגם מרצון או מאונס הרעיפו בכתוב תהילה ותפארת לפרנסים שנתנו מזמנם או תפסו כסאות לטובת הכלל.

על אפן כתיבתם, אפשר לומר שהכתיבה התרכזה על תאי־חיים שהתרקמו מסביב ל„מנהיגות הדתית" „נפתולי החלוקה", „מוסדות לימוד" תורניים וחילוניים יריבים, ו„קופות צדקה", וגם פרסומים על יסוד „שכונות" מחוץ לעיר ועל יוזמיהן.

אין כל ספק שכל הדברים האלה הטרידו את הישוב דאז וחוללו בשעתם ענין רב והואיל ועל זה דברו ועל זה התווכחו בקהל־עם וכזאת היתה בעיית הבעיות. אין כל פלא איפוא

שעניינים כגון אלה תפסו מקום בראש גם בתיאורם את חיי־ירושלים, ואת „הקטנות" שאני מתייחס אליהם בכל הרצינות לא קיבלו אצלם כל טיפול, הואיל והם בשבילם היו דברים פעוטים ללא אתגר וללא רבותא.

רוב „כותבי הזכרונות" של המאה החולפת היו אנשי־ציבור, פעילים במוסדות ומעורים בחיי היישוב ככלל ואפשר לצפות מהם שיעלו זכרונות מנוף זה, ויסתייגו מתיאור חיי־משפחה סתם, של כלל ישראל ירושלמי על כל שלוחותיו. אפילו בזמן שהם מתארים ענין ציבורי אינם משתחררים מהדמויות הפועלות בסיקור וכך מסתננים שמות של אישים בנוסח „נעריצך", ולפעמים מפריזים ומתקבלת תמונה של צדדיות משפחתית, והקורא תוהה אם לא נתקפחה האובייקטיביות. הטיעון שלא שעו ל„קטנות" אינו מפחית את החשיבות והערך ההיסטורי של פרי עטם, באשר הם אוצר יקר ל„דברי ימי ירושלים" של המאה החולפת בשטח האירגוני והמינהלי של הישוב בירושלים. על חלקם של אישים עסקנים לביצור ולהגדלת השכונות להשגת המימון וההשקעות, ועל השרותים הקהילתיים שלעמלק"פ שהפעילו „הממונים" והאמרכלים, אנו מצדיעים.

אבן מאסו הבונים. מי מילל ומי פילל, כי יום יבוא וכל מה שנחשב ל„דברים בטלים", גרוטאות ממכונת־החיים יהיו להן קופצים. אכן עם שחרור „העיר העתיקה" על סימטאותיה החשוכות, על חצרותיה ועל הריסותיה התגברו הגעגועים לעיר ומלואה, וכל „הפכים הקטנים" נעשו „כלי חמדה". המונים זרמו „בין החומות" והקשיבו לכל שיחה הקשורה עם ההווי היהודי ב„עיר העתיקה", וכל המרבה לספר הרי זה משובח. היתה עלי רוח הזמן וכנסתי את כל מה שזכרתי מהחיים השוטפים היום־יומיים בעיר הזאת מהרוגשים ומהרוגעים, גדולות וקטנות, מהוד רוממותה של ירושלים ומאנקת תושביה הסובלים ומשיירים המונחים בקרן זוית. ערכתי את האסופה למדורים, פרקים וקטעים לפי עניינם במטרה שיעמדו למזכרת לדורות. ירושלים אינה זקוקה לפרסומת ולתעמולה, כי אין ליהודי עיר כירושלים שכולה ערגה, „עיר אלוהים" הכובשת לבבות לחוננה ולאהבה, המתחננת „דברו על לב ירושלים" ואותה עיר זקנה מתעטפת בטלית נעוריה, ובמבט מלטף קוראה לך ומושיטה עט־סופרים, ואתה השבוי בידי ירושלים הצודדת נפשות מעלה זכרונות מסמטאותיה, מחצרותיה ובתיה מן הזמנים בטרם הפכו לעפר ואבן, להריסות ולחרבות, וכך כותב אסיר ציון על הודה ועל הדרה.

הכותבים על ירושלים. למושכים בעט על ירושלים אין קו אחיד ומגמה אחת, הדרך אליה רב־סטרית.

עשרות מאות שנים נהרו לירושלים כובשים וצליינים, וכשם שהיו שונים בגזעם, לשונם, תרבותם, ובמטרתם כך היו הדעות על העיר שונות. הרבה לא־יהודים כתבו תוך המאות השנים האחרונות על ירושלים ומלואה כ„עיר אלוהים", כ„עיר יהודים" או „כמטרופולין בין־לאומי". כל אחד כתב מתוך זוית ראייה שלו, ולרוב לא היתה שפה משותפת להערכת קנייניה, ולא היה להם מחיר אחיד לזהבה.

קטעים ענייניים המשתייכים לתקופת שנות הששים והשבעים למאה החולפת, שבמקרה מזדהית עם זמן עלייתו של סבי ר' יעקב ממזריטש, והם נרשמו בידי שני אישים נכרים המפורסמים גם בדורנו, האחד חוקר התנ"ך „הצומח" ו„החי" בארץ ישראל — הכהן האנגלי הנרי בייקר טריסטרם, הלה ביקר בארץ כמה פעמים. את ביקורו בירושלים והסביבה שעשה בדצמבר 1863. הוא מתאר בספרו „מסע בארץ ישראל — יומן 1863—1864".

בירושלים שהה בחברת אנשי דת. טריסטרם מהלל את הפעולות של המיסיון בקרב

היהודים. הוא צופה הצלחה ברשת המיסיון, בעבודתם המסורה ומציין תוך סיפוק, שעד כה הצליחו להעביר על דתם כמה עשרות בתי אב יהודיים, התייר הזה התרשם מהשינוי לטובה במצב החמרי והתברואתי של המומרים. הוא מזכיר את המצב הכלכלי המעורער של יהודי ירושלים באשר אין להם משלוח יד וכל פרנסתם באה מנדבת אחיהם בתפוצות. הוא מזכיר לשבח את הבניינים והעצים שמצא מחוץ לחומות העיר. התייר השני, שאף הוא מעיר על מצב העיר הוא הסופר ההומוריסטן מרק טווין, שבזמנו זכה לכינוי „שלום עליכם האמריקני". בספרו הידוע „התמימים בחו"ל" שבו הוא מספר על קורות מסעיו בארצות ים התיכון. הוא, בתוך השאר, מביא רשמיו מירושלים שאותה ביקר בשנת 1867, וכך הוא כותב: „אוכלוסיית ירושלים מורכבת ממוסלמים, יהודים, יוונים, לטינים, ארמנים, סורים, קופטים, חבשים ומספר קטן של פרוטסטנטים. נראה לי כי כל הגזעים והצבעים וכן כל השפות של העולם מיוצגים בתוך ארבעה עשר אלף תושבי ירושלים.

סמרטוטים, מסכנות, עוני ולכלוך הם הסימנים והסמלים המציינים נוכחות שלטון מוסלמי הרבה יותר מדגל הסהר המתנוסס. מצורעים, נכים, עיוורים ושוטים תוקפים אותך מכל עבר, הם יודעים מלה אחת משפה אחת — הבקשיש הנצחי. ירושלים אבלה, נוגה ללא חיים, לא הייתי רוצה לגור בה".

לא אצפין את המקטרגים והמלעיזים והם לא היו יחידים, הם פרסמו את דיבתם המשמיצה ומעליבה את אזרחי העיר עם הדגשת דופי על „הישוב היהודי". הסיבה למה רגשו גוים? מה ראו על ככה ומה הגיע אליהם? יש לחפש אצלנו ולאתר את הרקע רק בתקופה של „המאה התשע עשרה" שעליה אנו יודעים הרבה יותר מאשר מהמאות שקדמו.

תיירים או „עולי רגל" שבאו ל„ארץ הקודש" העלו את ירושלים על ראש לוח הסיורים. המשכילים שביניהם נהלו רישום וציון ממסעותיהם. ה„אורחים" האלה היו מורכבים מאנשי כמורה, דתיים אדוקים, פעילי מיסיון, עולי־רגל ותיירים הרפתקניים. הם באו ל„ארץ הקדושה" עפי"ר „עם דעה קדומה", עם חזון אישי מהרהורי לב שקבלו השראה מדוכן המטיף בכנסיה או משיחות „עם הארץ". בעיני דמיונם ראו תמונה של „ירושלים של מעלה" בנויה על אשיות קדושה נוצרית, חדורה אוירה גויית־משיחית אשר „קדושי עליון" מרחפים מעל.

לאחר שהאנשים האלה נפגשו עם המציאות — עם ירושלים של „עולם הזה", היו מהם שהופתעו באכזבה שרוקנה על הסף את כל התוכן המשעשע, וכל חלומות הפז נגוזו. במקום „רחובות קדושים", פינות נערצות בסוד דיוקנים „קדושים", וצלצול רצוף של פעמוני הכנסיות, דרכו בסמטאות צרות ואפלות, נגפו רגליהם באבנים שסועות על פני המדרגות, והלכלוך והזוהמה, גללי בהמה וצואת אדם שוכנים בכל עבר. הישמעאלים אדוני־העיר אינם מסבירים פנים ויהודים „זעומי־אל" מפנים פנים כעוסות בגב כפוף, בלבוש ישן ומהוהה. הצליינים נדהמו, אכן יש מקום נערץ וקדוש ולמרבה הפלא אין מורא הנוצרים על נתיניהם היהודים. כאן בירושלים חיים נוצרים ויהודים כשווים בעיני המוסלמים.

לא יפלא איפוא שהכל ביחד הכזיב את הבאים לארץ „משיחם", והתגובה אצל חלק גדול היתה התעצמות רגשי השנאה ליהודים, שמצאו ביטוי בדברי בלע כלפי הישוב־היהודי בירושלים. דיוקנו של „יהודי אשכנזי" שורטט לפרצוף יהיר, מגעיל ודוחה. מכל התכולה שבמעונות היהודים תפסה עינם את הלכלוך והחלאה, ועל הלבוש הם מגיבים בלהג. והיה להם מה להגיד על הפיאות הארוכות הלולייניות של „החסידים". היו גם כאלה שכתבו באהדה, ואם הם מזכירים משהו מוזר הרי אז ניכרת מידת הזהירות האובייקטיבית,

ברשימותיהם אתה מוצא תאורים חיוביים והתרשמות לטובה מהחיים הצנועים ומיופי הילדים.

על חיי הערבים שבעיר לא נגעה יד הביקורת לרעה. מעניין שהיהדות הספרדית נפגעה פחות ואפילו קיבלה מחמאות, שהם אזרחים טובים, מעורבים בין תושבי הארץ, מקפידים על נקיון הגוף, הלבוש והמגורים.

אכן אין לקבל את דברי הביקורת הקשה שעלו על הכתב כ„פצעי אוהב", כ„יסר אב את בנו", כי ברור שכאן מפעפעת משטמת האנטישמיות, והארס מחלחל בין השורות. עלינו בכל זאת לפשפש במעשי „הנתקפים" ולחפש עוד גורמים לשצף קצף, ואמנם לא נתקשה למצוא את הסיבות המסייעות לתאורים השליליים. הרבה עניות עושה, העוני הגדול ששרר ב„סקטור האשכנזי" שרובו חי על „לחם חסד" אשר קיומו היה מבוסס על „חלוקה" ו„מעות יחיד", הוא הדבר אשר הוריד את רמת החיים. דלות משוועת העיקה על העדה האשכנזית, והשתקפה מבית ומבחוץ, גופים רזים וצבע פנים חוורות, תנאים סניטריים רעועים, הלבוש קרוע ובלוי, והחזות החיצונית כעורה ומסכנה. היו ששאלו למה ומדוע הגיעו דוקא האשכנזים לשפל המדרגה? ודוקא נטפלו לאשכנזים — הם הבאים מארצות אירופה הברוכות בלחם לאכול ובגד ללבוש! גם לשאלה זו היתה תשובה, וזאת בהמשך.

מספר יושבי ירושלים. רצוי לתת לקורא מידע על התמורות שחלו פעם בפעם בהרכב האוכלוסיה הירושלמית מתוך היבט היסטורי וגם מתוך השלכה מדינית. הנתונים מתייחסים למאה החולפת ולתחילת המאה הנוכחית.

בשנת 1840 היו בירושלים 5000 יהודים, 4650 מושלמים, 3350 נוצרים.
בשנת 1910 היו בירושלים 45.000 יהודים, 12.000 מושלמים, 13.000 נוצרים.
בשנת 1948 היו בירושלים 100.000 יהודים, 55.300 מושלמים, 9,700 נוצרים.
בשנת 1972 היו בירושלים 248.400 יהודים, 69.445 מושלמים, 12,255 נוצרים.

מתוך מקורות הלקוחים מהעתונות של התקופות בנדון מסתבר שבשנת 1857 עלה מספר היהודים בחברון (קרוב ל־8000) על מספר יהודי ירושלים (קרוב ל־7000). בעיר צפת היו יהודים כשני אלפים ואילו בטבריה כאלף ומאתים. תוך חמש שנים השתנה המצב לגבי ירושלים. בשנת 1862 חלה עליה במספר יהודי ירושלים שמנה מעל שמונת אלפים. מוסלמים מעל 6000, נוצרים מעל 3000, אזרחים שונים פחות מאלף.

מורי אלופי הגיאוגרף וההיסטוריון מר ישעיה פרס ז״ל בהרצאותיו על התקופה המכסה את המחצית הראשונה של המאה החולפת העריך את מספר כל תושבי א״י היהודים לשבעת אלפים, מהם ישבו כחמשת אלפים וארבע מאות בירושלים, בצפת 1,250, בטבריה 650 ובחברון 500. מעטים בתוך קהילות קטנות התגוררו ביפו, בשכם, בעכו, בחיפה, בפקיעין ובשפרעם (שיח עמר).

בשנות השבעים למאה החולפת היו בירושלים 28.000 יהודים, 7500 מוסלמים, 3500 נוצרים לכל כיתותיהם.

בתחילת שנות העשרים עם כינון השלטון האזרחי המנדטורי הגיע מספר תושבי העיר ירושלים ל־55.000, מהם 32.000 יהודים, מוסלמים 10.000, נוצרים ואחרים 13.000.

בתחילת המאה הנוכחית העריכו את תושבי ירושלים בארבעים אלף נפש מהם כשני שלישים יהודים. מפקד אוכלוסין קפדני ומאורגן היטב נעשה ע״י השלטון המנדטורי בשנת 1931. לפי תוצאות המפקד הזה גרו בירושלים מעל ל־90.000 נפש מהם מעל 51.000 יהודים, קרוב ל־20.000 מוסלמים ומעל ל־19.000 נוצרים.

לכל הספירות האחרות יש להתייחס כלספירות של אומדן, למעשה קיימות הרבה ספירות לתקופות שונות. יש לציין שבשנות השבעים למאה החולפת היה הגידול במספר היהודים ניכר וממשי מדי שנה בשנה.

העלייה האשכנזית לירושלים. בשנות העשרים למאה התשע עשרה, התפתח הגרעין הישובי האשכנזי. אדריכל הישוב האשכנזי היה, ר' שלמה זלמן צורף. הוא נולד בליטא בשנת 1785. אחרי טלטולי דרך בים וביבשה הגיע בשנת 1812 לצפת. עם פרוץ המגיפה בעיר ובגליל עבר עם ר' מנחם מנדל תלמיד הגאון מוילנא ועוד כמה משפחות לירושלים. שניהם עמדו בראש המנהיגות האשכנזית. גבאי החלוקה, האחים ר' יעקב ור' יוסף רויז משקלוב העבירו להם פעמים בשנה את כספי החלוקה.

ר' ש"ז צורף היה מעורב בתושבי הארץ ידע לשונם ועסק בצורפות וגם בהנהגת ציבור מקורביו. הוא התגבר על הקשיים שעמדו בפני פתיחת בית תפילה ליהודי אשכנז, הן של המלכות והן של התושבים הערבים שעדיין תבעו את החובות שלא נפרעו בידי ר' יהודה החסיד בשביל „החורבה" והפריעו לכינון בית כנסת במקום הזה. גם היו מתנגדים מצד העדה האשכנזית.

גם ראשי העדה הספרדית עמדו מנגד פן יבולע לזכויות ולתרומות שהיו בשליטתם. על אף שהאשכנזים היו בלבושם דומים לספרדים כדי לא לעורר את קנאת המושלים והאזרחים היציבים היה צורך למאבק ממושך קשה ללא הפוגה. עזרה לו הרבה הנתינות הפרוסית שקיבל במסעו בפרוסיה בשליחות לאסוף תרומות לטובת הכוללים ולמען פדיון חורבת ר' יהודה החסיד. בדיון משפטי לפני המופתי והקאדי הוכרה בעלות יהודי אשכנז על „חורבת יהודה החסיד". במקום הזה נבנה בית הכנסת „מנחם ציון" שנחנך בשנת 1837 בתוקף צו מאת מוחמד עלי המושל המצרי. בית הכנסת „בית יעקב" בחורבת יהודה החסיד, נחנך ביום כ"ד באלול תרכ"ד — 1864, ונקרא על שם הבארון יעקב דה רוטשילד.

הישוב האשכנזי הקטן התחרה עם הקהילה המכובדת בעיר צפת שאט אט החלה להתמעט עם העברת תושבים לירושלים על אף המצב הכלכלי הטוב ששרר בצפת.

לאחר הרעש בצפת שאירע בשנת 1837 שבו נהרגו מחצית העדה היהודית כאלפיים נפש, הגיעו לירושלים הרבה ניצולים וביניהם גדולי הישוב ופרנסיה: ר' ישראל פרוש, הלל ריבלין וישעיהו ברדקי.

העלייה האשכנזית ונפתוליה. עליית יהודי אירופה המזרחית התנהלה בצורה פרטיזנית, ללא תיכנון מצאתה מ„חוץ לארץ" ועד בואה לירושלים, אנשי העליה הזאת הקדימו את חיבתם לציון למציאות המרה, ולא שאלו את עצמם את שאלת החיים: „וכי תאמרו מה נאכל", בלי לדאוג ליום המחר, קמו ועלו יחידים ובעלי־משפחה ובאו בידים ריקות, ולאחר טלטול ותלאות בספינות בלב־ימים עלו לחוף יפו ופניהם ירושלימה. כאשר הגיעו למשא־נפשם לא הגיעו אל המנוחה ואל הנחלה, התעוררו בעיות דיור ובעיות פרנסה, ועל הכל „מחלות" אשר לא ידעו בגולה, מחלות־עינים וחולי מעיים — הרעלות קיבה. הם היו בודדים במערכה ב„מלחמת החיים", לא נמצא גוף ציבורי העומד לשרתם בעצה והדרכה לקראת קליטתם בירושלים.

ר' ישעיה הורוויץ — השל"ה, במכתבו משנת 1621 כותב: „בירושלים יש מחסור במגורים. בירושלים גרים כפליים יהודים מאשר בצפת, ומספר הבאים גדל מיום ליום. יש בעיר לומדי תורה מצטיינים, אף שהעיר חרבה. האוכלוסיה היהודית מרוכזת ברובע מיוחד ומצב הביטחון טוב יותר מאשר בצפת הפזורה, העיר גדולה כמו לבוב של גליציה".

בידוע שלאחר מספר שנים מצב היהודים בירושלים הורע, השל"ה ברח לצפת מחמת הפחה המציק, שהכביד עולו על הקהילה היהודית.

מעט היו בעלי מלאכה, כגון סנדלרים, חייטים, נפחים, פחחים, נגרים וזגגים. אלה הסתדרו איכשהו, והיה וידם לא השיגה לשכור מקום לבית מלאכה נאלצו לעשות מלאכתם או הסדנה בפינת ביתם, שבלאו הכי היה לא מרווח.

רוב העולים, ללא מלאכה ביד וללא משלוח־יד היו אומללים, ומשווע יותר היו בעלי משפחות מטופלות בילדים. בעלי אמונה אומרים: „כי לא יטוש ה' עמו" וגם כאן באה ישע ופדות מאת האמרכלים הממונים על „קופות הצדקה". נשים טובות „גבאיות" עסקו במגביות כסף ומיצרכים חיוניים והביאו את הנדבות לבתי נצרכים כמתן בסתר, היו גם מבצעים עונתיים לאסוף בגדים ונעלים במבצע „מלביש ערומים" אבל „אין הקומץ משביע את הארי". המצב הכללי היה מחריד, העולים השתכנו בחדרים קטנים, בחצרות רעועות חסרות נוחיות מינימלית. ביחוד סבלו משפחות מטופלות בילדים רכים וחולניים, מצב הבריאות היה רופף, קדחת מלריה השתוללה, וגם מקרי דיזנטריה היו מאד רגילים וגם מחלות אפידמיות: אסכרה — מחלת גרון קשה בילדים ודלקת קרומי־המח והשדרה שגרמה לסיבוכים היו חוזרות כל כמה שנים בצורת מגפה. על כל התלאות המוצאות את העולים היו הם צריכים להתגבר ולהחזיק מעמד אבל „כשל כח הסבל" ולא יכלו לשאת את כל הנטל הזה בקומה זקופה ובלב שמח.

ההסתגלות לחיים ירושלמיים תקיניים היתה לא קלה והמעבר לא היה תלוי בזמן כי אם בהשפעת הסביבה, אמנם הורגשה הקלה עם ישיבה בסמוך למשפחה ותיקה ואם שיחק המזל והשכנה היתה ספרדיה אזי התקדמה ההסתגלות בצעדים מהירים. בדרך כלל המשיכו עולי אירופה בהליכי המטבח — הרוסי, הפולני או הליטאי הרבה שנים. תפריטי „המטבח המזרחי" המורכבים מירקות העונה חדרו אט אט וכתוצאה מהפיגור לא נוצל שפע הירקות הזולים והמבריאים.

כאמור רק חלק הצליח לחיות מעמל כפים, ששכרו דיו להסתפק בחיים צנועים, לעומת זה היה חלק גדול שלא נמנה על השכבה של בעלי־מקצוע אבל עם מעט כסף הסתדר במסחר זעיר ב„רובע היהודי", בכל זאת נשאר חלק די גדול יחסי שה„תורה" אומנותו, מהם ישבו ב„בתי מדרש" ולמדו תורה ואלה שלא נמשכו לספסלי „בית המדרש" התהלכו בטל „ללא תורה וללא דרך ארץ".

כשאני מעלה על זכרוני את הטיפוסים האלה מיד עולה בפי הזמר הידוע למוצאי־שבת: „איש חסיד היה, בלי מזון ומחיה, בביתו עוסק מלבוש, ואין בגד ללבוש".

העוני והלבוש נתנו אותותיהם בקומתם, בצביונם ובהליכתם, הם הילכו ברחובות העיר וסמטאותיה דחופים, סחופים ומרודים ללא סבר פנים יפות וכך ראו אותם „עולי הרגל" והתיירים הנוצרים. תנאי החיים של אחינו הספרדים היו טובים יותר ומותאמים לתנאי המקום. השלטון העותומני הכיר ברבם הראשי — ה„חכם באשי" כמנהיג רוחני של העדה היהודית והוכתר בתואר „ראשון־לציון". מעליית הרמב"ן בשנת 1267 וכינון „בית כנסת" משיפוץ חורבה שהשאירו הטטרים, שע"י גבנה מחדש בית כנסת לאשכנזים בשנת 1864, נהרו יהודים מארצות „המערב" ומהבלקן והתיישבו בחלק הדרומי־מערבי של „העיר העתיקה" הידוע בשם „הרובע היהודי". הם שלחו ידיהם במלאכה ובמסחר, עם מרוצת הזמן התבססו במובן הכלכלי. הם סחרו עם ערי הארץ ועם כפרי הסביבה. עם התמזגותם עם עולי בבל וארם צובא, כלומר עולי עירק וסוריה, הם התעצמו לחטיבה אחת

תחת השם „ספרדים" או „יהודי המזרח" והם היו אזרחים ראשונים במעלה בעיניהם ובעיני השלטון.

הספרדים השתלבו יפה בנוף הארץ, בהמשך הזמן קיבלו הרבה ממנהגי תושבי הארץ, דיברו ערבית בנוסף לשפת הלאדינו — הזארגון הספרדי, התלבשו בסגנון מזרחי וסיגלו לעצמם את המטבח המזרחי .ה„מדיה", ה„בורקה" וה„סינייה" היו יותר קרובים לערבים מאשר ה„קוגיל", ה„בורטש" וה„גפילטה פיש".

האוכלוסיה הספרדית שהיתה באופן יחסי כמעט מבוססת לא עודדה את „העליה האשכנזית", הם אפילו התנגדו ל„שחיטה אשכנזית" לפי שיטת „הרמ"א". לא פעם נזקקו האשכנזים לפנות לקונסולים מגיניהם כלפי השלטון העותומני שיפעילו השפעתם המדינית כדי שנתיניהם האשכנזים יהנו אף הם מזכויות אזרח הניתנות ל„יהודי המזרח".

הקונסול הפרוסי, מר ג' רוזן עזר לאשכנזים להשתחרר מאפיטרופסות הספרדים בעניני שחיטה ומתוך כך התאפשרה פתיחת בתי מטבחיים מיוחדים לצרכי הקהילה האשכנזית.

השלטון התורכי אישר כי האשכנזים הם בני אברהם, יצחק ויעקב.

חבלי קליטה של אשכנזים. השלטון העותומני הכביד ידו על העדה האשכנזית. הואיל והם היו נתינים זרים או אזרחים בחסות קונסוליה לא הורשו איפוא לרכוש „נכסי דלא ניידי". גם נתקלו בקשיים בהעברת „ירושה" או בקבלת „חכירה". בהעדר מגע עם תושבי הארץ ועצם היותם מכונסים בעצמם לא למדו שפת הארץ וכך העמידו חייץ בינם לבין התושבים הוותיקים.

במחצית השניה של המאה החולפת חלו שינויים גדולים בהרכב האוכלוסיה היהודית הירושלמית. זרם העולים האשכנזים גבר, הם מצאו מוסדות ומפעלי ציבור שנועדו להושיט עזרה וסעד למשפחות נצרכות, הם מצאו מכרים וגם קרובי משפחה מארץ מולדתם. בינתים הוכרה הרבנות האשכנזית כסמכות יהודית ושווה בעיני החוק כאחותה הספרדית.

בשנת 1882 יצא צו מאת הסולטן, שאין להרשות ליהודים לעלות לארץ ישראל. הרבה עולים במחשבה נאלצו להשאר בגולה. אגודות שקמו בתפוצות למען עלייה להתיישבות חקלאית — נתפזרו.

מספר האשכנזים נתיני תורכיה גדל עם התעמולה להתעתמנות, ועם אבדן הזכות להתמיד בזכות חסות קונסולרית.

„חזקות" על חצרות רכוש מוסלמי התחילו עוברות לאנשי העדה האשכנזית. נפתחו הרבה בתי כנסת ובכל חצר גדולה היה בית כנסת קטן שמימונו קטן וכל ה„כלי קודש" היו מתנדבים ותורמים לאחזקתו.

העדה האשכנזית היתה מפוצלת וקיימה שרותים מקבילים, ביחוד התבלטה ההפרדה בין „המתנגדים" לבין „החסידים". בין „החסידים" עצמם היו זרמים שונים לפי „חצר הרבי" שלהם, כמספר הרבי"ים מספר השטיבלאך. הוכפלו מוסדות חיוניים: בית־דין לאשכנזים־פרושים ובית־דין לאשכנזים חסידים, שני בתי־עלמין ושתי שחיטות נפרדות, בבית־המטבחיים ואפילו „ישיבות" ו„תלמוד תורה" הוקמו ל„מתנגדים" לחוד ול„חסידים" לחוד.

למעשה חיו האשכנזים את חיי הגולה באשר הם בירושלים, והרבה לא החליפו את הלבוש. בזה בלטו „יהודי גליציה" עם המקטורת הארוכה ומקל־יד עם גולת כסף, עם דיבור

האידיש המתנגן המיוחד להם, הם היו לבושים טוב ובעשירות.

ידוע מקרה אחד שכל העדה האשכנזית לזרמיה נלחמה יד אחת, בענין כאוב משותף והוא הכרה ממשלתית ב„שחיטה אשכנזית" וכך נשבר המונופולין על השחיטה שהיתה בידי הספרדים.

הנדיב בונה ירושלים. מה שהנדיב ברון רוטשילד עשה למען ארץ ישראל היהודית, עשה הנדבן סיר משה מונטיפיורי לירושלים יהודית.

סיר משה מונטיפיורי (1784—1885), מוצאו מאיטליה, גדל והתחנך בלונדון, נשא לאשה את יהודית בת למשפחה אשכנזית (נפטרה בשנת 1862), מונטיפיורי היה נדבן ואוהב ישראל בכל נפשו ובכל מאודו. הזוג מונטיפיורי רכש מעמד מכובד בקהילה היהודית באנגליה, והיה מקורב למלכות. תשוקתו לעלות לארץ ישראל התגשמה בשנת 1827, שהה בה למעלה משבוע. מאז ביקר עוד שש פעמים (1839, 1848, 1855, 1857, 1866, 1875). מונטיפיורי שאף לראות את יהודי ירושלים אנשי עבודה עוסקים במלאכה ובעבודת אדמה, יודעי תורה בבריאות טובה.

המצוקה הכלכלית ותנאי החיים הקשים נגעו ללבו, העוני, הבריאות הלקויה והדיור הלא אנושי הניעו אותו לעשות במיטב יכלתו להבראת המצב הרעוע. בתחילה הוא חשב על פתיחת בית חולים, וגם על הקמת מושב זקנים אולם לאחר שנוכח שלשני הרעיונות נמצא פתרון מצד אחר, החליט להתמסר לשיפור הדיור ולהקניית ערכי המלאכה והעבודה.

במסעו הרביעי גמר אומר לרכז יזמתו להקל את המצוקה השוררת בדיור „בין החומות". בהוראתו נקנה שטח אדמה מעל „בריכת סולטן" מול הר ציון. בשנת 1858 נבנו הבתים הראשונים של שכונת „משכנות שאננים", השם לאחר כך „ימין משה" או מונטיפיורי הישנה.

הדיירים הראשונים היו בגדר „מתנדבים" כי היתה להם התעוזה להפקיר חייהם לגור מחוץ לחומות. הם קיבלו תמיכה בעד העוז והאומץ. בו במקום הוקמה טחנת רוח לטחינת חיטה לעניי המקום.

פעולותיו של מונטיפיורי עשו רושם כביר הן בארץ והן בתפוצות. ביום הולדתו התשעים, הוקמה קרן שמפירותיה יבנו שכונות חדשות בהמשך הזמן, נוסד „ועד נאמנים" שבפיקוחו נבנו השכונות מזכרת משה (לאשכנזים), אוהל משה (לספרדים), זכרון משה ואחרונה קרית משה (מונטיפיורי החדשה).

בין אשכנזי לספרדי. קל היה להבדיל בין יהודי־אשכנזי לבין יהודי־ספרדי. המגבעת השחורה בעלת התיתורה הרחבה מלבד או משי, המעיל הארוך מצבע שחור, התספורת כמעט גילוח, הפאות הארוכות והזקן הפרוע והשטריימל בשבת ובמועדים, כל אלה היו סימני היכר לדמות אשכנזית, האשה האשכנזית אף היא היתה שונה בתלבושת ובמטפחת שעל ראשה שעפי״ר היה מגולח מיום חתונתה, וגם ילדי הבית זוהו כילדי אשכנזים על פי לבושם.

הספרדים היו קצוצי פאה, רובם טיפלו בשפם ובזקן והתספורת היתה לפי האפנה, הביגוד כמנהג בני־המקום או פ׳ראנג׳י כלומר אירופי.

נשי חייל־הנשים הספרדיות הצטיינו בהחזקת משק־בית מתוכנן וחסכוני. הקפידו על נקיון הבית והחצר, תבשיליהם היו זולים ובטוב טעם. המרכיבים העיקריים של הארוחות היו ירקות ומעט תבשילי בשר ומרקים. בכל „יום ששי" סיידו את שולי הקירות והרבו לטאטא ולשטוף את הרצפה מה שקראו „ספונג׳ה", לכבוד שבת החמירו בנקיון הבית

והחצר. הספרדיות אהבו לעבוד בצותא. הן יושבות על מחצלת פרושה בחצר המשותפת ועוסקות בכל מיני עבודה שהזמן גרמא. בישיבה במעגל הטליאו בגדים, תקנו גרבים, עשו פתיתי־פ׳ידיאות ואף שרו רומנסות ספרדיות.

הגברים של העדה הספרדית נמנו על ציבור עובדים הנהנים מיגיע כפים ועוסקים בכל המלאכות, וגם על אנשי המסחר הסיטונאי והקימעונאי. מהם היו עובדים „עבודה שחורה" כגון סבלות, שרתים, שואבי מים, סיידים ואופים.

הגברים הספרדים יצאו בהשכמה אל שוק הירקות וחנויות המכולות להביא הביתה את המיצרכים החיוניים.

הלשון הערבית השגורה בפיהם עם הצרפתית שלמדו בבית הספר אליאנס־כי״ח״ עזרו להם למצוא שפה משותפת עם המשכילים הערבים. הרבה ספרדים ידעו תורכית — שפה שהתהלכה במשרדי הממשלה. לספרדים לא חילקו מהכספים שהגיעו ל„כוללים" ולא נתנו להם מהקצבות חדשיות כאחיהם האשכנזים. היהודים הספרדים היו, להוציא „יהודי צפון אפריקה", נתינים עותומנים, לעומת זאת היו הרבה אשכנזים נתיני חוץ, והאחרונים התגאו בזה שיד שוטר תורכי או סתם מתנכל לא תוכל לשים יד לנגוע בהם לרעה. עובדה זו עוררה קנאה אצל אלה שלא נהנו מיתרון זה.

ביסוס העדה האשכנזית. אחרי הרעש הקטלני שאירע בצפת בכ״ד בטבת תקצ״ז— 1.1.1837, אשר בו נהרגו למעלה משני אלפים נפש מתוך ארבעת אלפים, החלו הפרושים — תלמידי הגר״א ורבים מהחסידים לעזוב את צפת ולעלות לירושלים. פליטים אלה הניחו היסוד ליישוב האשכנזי בתוככי ירושלים.

לאחר מספר שנים חלה הטבה גדולה במצב הכלכלי, התרבותי, והחברתי הודות לאישיותו הפטרונית של „המרא דאתרא" ר׳ שמואל סלנט — רבה הראשי של ירושלים, רש״ס עלה לארץ בשנת 1841 ועד יום פטירתו בשנת 1909 עמד במרכז חיי העדה האשכנזית, בן תשעים וארבע היה במותו, וכל חייו ישב בדירה ב„חורבת ר׳ יהודה החסיד". הוא נשא בעול העיר ובעיותיה בכל העניינים הנוגעים לחיים הכלכליים, התרבותיים והמדיניים. בימיו מתחילה התגבשות של חיי קהילה מלוכדת וממושמעת.

מסביב לשלחנו ישבו תמיד ראשי־„מוסדות ציבור" וקיבלו הדרכה והשראה. עסקנות ציבורית פרחה וחדרה לכל פינות החיים, קמו בתי־חולים, בתי־יתומים, מושבי־זקנים, בתי תבשיל ו„מוסדות ללימודי תורה" לקטנים ולגדולים. ה„ישיבות" „עץ־חיים" ו„תורת חיים" הגיעו לרמת לימודים גבוהה.

„תלמוד תורה" — „עץ חיים" — המרכז והסניפים העמידו אלפים תלמידים, ומאות מהם הגיעו לרבנות, דיינות ולתפקידים דתיים אחרים בארץ ובחוץ־לארץ.

הקהילה הספרדית אף היא הקימה מוסדות־ציבור אבל היא התקשתה יותר במימונם, לא היו לה תורמים בקשת רחבה כאחיהם האשכנזים.

יש לציין שלא תמיד עמדו בראש המוסד או בהנהלה גוף עצמאי לביצוע, הכיוון היה בא מצד „בעלי המאה" שהיתה להם ה„דעה" או מצד ה„רבנים" שהיו הכתובת לקבלת כספים.

הנהלת מוסדות ציבור. הרבה מוסדות צצו בתקופתו של ר׳ שמואל סלנט. לא כל המוסדות התנהלו בהשפעת ר׳ שמואל, היו עוד רבנים בעלי השפעה בחוץ־לארץ ובאמ־ צעותם הועברו כספים לאחזקת „מוסדות ציבור" ולחלוקה לנזקקים, קנאת רבנים הרבו מגביות והציבור נמצא נשכר.

הואיל והכספים לעזרה ציבורית הגיעו מחוץ־לארץ בכמה צינורות — עובדה זו גרמה להתחרות ולסכסכנות בין העסקנים שלא על מנת לקבל פרס לבין העובדים בשכר ולא תמיד היתה המחלוקת „לשם שמים".

רבני העיר וחכמיה לא נתנו דעתם לרכז בידם את חלוקת הכספים ובדרך זו למנוע עוולות ועיוותים אלא בתמימותם ובהעדר התמצאות בעניינים כספיים נתנו לפעמים „הסכמה" לפעולות הנוגדות את הישר והטוב לעניים ולעשוקים.

המוסד הידוע בשם „כולל" או „חלוקה", במלים אחרות חלוקת כספי הנדבות שנאספו ע"י „ועדים מקומיים" או בערי הגולה או „משולחים־שדרים" גרם להרבה מחלוקת וכרוזי השמצה.

גם בסקטור הספרדי היו זעזועים קשים בהקשר לחלוקת כספי הנדבות שאספו אותם „שלוחי דרבנן" בארצות מגוריהם. למעשה המעמד, שהיה רוב מנין ורוב בנין, שהיה מורכב מפועלים ובעלי־מלאכה נהנה מעט מאד מכספי התרומות והעזבונות שהיו קודש ל„חכמים" המסתופפים בחצרות ה„ישיבות" ובתי־הכנסת העוסקים בתורה, תפילה ואמירת־תהילים במקומות־הקדושים.

התעוררות ציבורית. במחצית השניה של המאה החולפת חלה התעוררות בקרב הציבור, אנשי ירושלים החלו לערוג על חיים עצמאיים יותר, שראשיתם התבטאו בשטח השיכון והבעה חפשית. הרבה עזרו לשינויים במבנה החברה כגורמים שמרדו במוסכמות ויצרו אוירה להשקפה נאורה יותר — העיתונות שהחלה להופיע בעיר, פתיחת בתי־ספר חילוניים, „גני־ילדים" ובתי־חולים בלתי תלויים בפרנסי העיר.

בימים ההם נשבה רוח חדשה, רוח של בנין בתיכנון מהנדסים בשטח פתוח ועל אדמה פרטית. משנה לשנה רבו העוזבים את הדירות החשכות והצרות שבין החומות ויוצאים לשכונות ההולכות ונבנות לצפון העיר על שדות וכרמי־זית ותאנה. הרוב היהודי ב„עיר העתיקה" הולך ומתאזן, בהמשך הזמן הוא מתמעט ומוסלמים ונוצרים נעשים בולטים יותר.

בתי־הספר מיסודן של אגודות מחו"ל למען „ארץ ישראל" אשר בהן למדו שפה זרה — גרמנית בבתי ספר של „עזרה" מגרמניה, צרפתית בבתי־הספר של „אליאנס" ואנגלית בבתי־הספר של „אגודת אחים" מאנגליה, והוא רק לבנות. בהתחלה נמנעו האשכנזים לשלוח את ילדיהם לבתי־ספר אלה, מחמת האיסור שהיה מתפרסם כל שנה מטעם מאות רבנים וגדולי־תורה. האזהרות היו מתפרסמות על מודעות גדולות בלשון חריפה מלאה חרופין וגידופין נגד ה„שקולס" — „המולך" של ימינו. הקללות והנאצות השפיעו על „עמך" לא לשלוח ילדיהם לבתי־ספר חילוניים. העדה הספרדית לא עשתה תעמולה נגדית לבתי־הספר, ובהתחלה היו בניהם הרוב הגדול שישב על ספסל הלימודים. במשך הזמן עם היציאה למגורים ל„עיר החדשה" החלו גם האשכנזים לשלוח את בניהם ובנותיהם לבתי־ספר חילוניים. בבית־הספר של כי"ח־אליאנס היו המורים והתלמידים ברובם הגדול מהעדה הספרדית ואילו בבתי־ספר של „עזרה" היו האשכנזים הרוב.

מעניין לדעת שהרבה יהודים חרדים שנמנעו לשלוח את בניהם לבית־הספר לא חששו לשלוח את הבנות לבית־הספר של „אווילינה דה רוטשילד" אשר שם למדו אנגלית ולבית הספר של „עזרה" ופחות לבית־הספר לבנות של כי"ח. לאחר מלחמת העולם הראשונה יסדה גב' שפיצר בית ספר „תלמוד תורה לבנות" שהוכר ונתמך ע"י המוסדות הציוניים, למוסד היתה הצלחה בחוגי הישוב החרדי.

אם כל בתי הספר היו נפרדים ל„בנים" ול„בנות" הרי גני־הילדים היו מעורבים והת־קיימו ב„עיר החדשה".

רשת בתי־הספר פעלה ללא תשלום שכר־לימוד, אפילו נתנו ספרים ומכשירי לימוד חנם לנצרכים. עובדה זו חיבלה ברשת הפרוסה של המיסיון, שאחד מפתיוניה היה לימוד „שפה זרה" ו„ידיעת חשבון", ופטור משכר לימוד וחלוקת מכשירי כתיבה וספרים חינם.

חרות. בשנת 1908 הוכרזה „החוריה" או כמו שקרא לה הסופר אליעזר בן־יהודה „החושמה".

„הטורקים הצעירים" התמרדו בשלטון הטורקי המנוון ויסדו מפלגה לאומית בשם „אחדות וקדמה". ההתלהבות לקראת המהפכה היתה גדולה בכל האימפריה הטורקית. גם בירושלים חגגו ההמונים, וגם ליהודים היתה שמחה וששון. המורה הדגול מר דוד ילין תרגם את השיר „חוריה" לעברית והנוער היהודי בבתי־הספר שר בכל הזדמנות ממלכתית את השיר החוריה, והרבה שמו על ראשם את התרבוש כהזדהות עם השלטון המהפכני.

בתחילת המאה הנוכחית היתה „עליה" די גדולה יחסית של נוער־דתי שבא ללמוד בישיבות המפורסמות שבירושלים, ונוער־חילוני עם השקפות סוציאליסטיות, רובם הסתדרו בבית־הספר לאמנות — „בצלאל". היתה גם ירידה מתמשכת של משפחות ותיקות לארצות־הברית, העזיבה היתה תמיד אחרי סוכות.

השלטון החדש התיר ליהודים לשרת בצבא. הביטחון הציבורי הוטב, הוקמו „נקודות משטרה" מחוץ לעיר. ה„נוקטה" — „נקודת משטרה" ב„מחנה יהודה" שירתה את השכונות היהודיות בצפון־מערב של „העיר החדשה". העיריה הרחיבה את שרותיה, ובכל בוקר טאטאו את הרחובות והסמטאות. חמורים הובילו את הזבל למזבלה העירונית.

לפנות ערב היה עובר „עובד עיריה" וסולם על שכמו להדליק את הפנסים להאיר את הרחובות והסמטאות. את הכבישים הראשיים המוליכים מ„שער יפו" ומ„שער שכם" היו מתקנים לפני פסח — עונת התיירים ו„עולי רגל". את הגומות מלאו ויישרו באמצעות אבן עגולה שהתגלגלה במשיכה ע"י זוג סוסים, התחבורה הבין־עירונית התנהלה בסדר ולפי שעות קבועות. ליפו הגיעו ברכבת שפעלה אחת בבוקר ואחת אחרי־הצהרים, גם דיליז'נסים כלומר כרכרות רתומות לשלשה סוסים מכילות שלש שורות ספסלים שמיועדים לתשעה מושבים, יצאו כל ערב מירושלים ליפו וחזרה. לחברון ולשכם נסעו בעגלות בשרות קבוע. בתי־חולים ומרפאות היו הרבה, והשרותים היו טובים וניתנו חינם למחוסרי יכולת. רק מעטים היו מסכימים לאשפוז ב„בית החולים האנגלי" מכיון שהיה מוסד של המיסיון.

שנים של רעב ומגפות. התקופה הקשה שסימנה מפנה כביר ב„תולדות העם היהודי" עברה על העיר ירושלים. זאת היתה התקופה של „מלחמת העולם הראשונה" שפרצה בשנת 1914. טורקיה הצטרפה ל„ברית המשולשת" שהיתה מורכבת מגרמניה, אוסטריה וטורקיה, הן נלחמו ב„הסכמה המשולשת" שהיתה מורכבת מאנגליה, צרפת ורוסיה. עם הכרזת המלחמה בטלה „הקפיטולציה" כלומר זכויות הזרים כנתיני חוץ פקעו. התחיל גיוס כללי כולל יהודים, „נתיני חוץ" של האויב גורשו מן הארץ למצרים פרט לאלה שנאותו להתעתמן. השלטונות־הצבאיים תפסו מצרכי מזון, חמרי בנין, בהמות עבודה ובגינים גדולים לתצרוכת הצבא. בנוסף לצרות שבאו מידי אדם ירדו צרות צרורות „מן השמים". הארבה הגדול שפשט באפריל 1915, חשף את כל העצים ואכל כל צמח, שיח ועץ, ירקות היו לבל יראה ואף לא פירות. מחלת „טיפוס הבהרות" וחולירע הפילו חללים יום יום

בנוסף לתמותה הגדולה של נפוחי־כפן ששכבו ברחובות ובקשו פרוסת לחם אבל לא היה מי שיכול היה לחלוק עמם וכך גוועו בראש־חוצות.

פגעי האדם ופגעי הטבע דללו את הישוב היהודי בירושלים. בשנים האומללות האלה הסתובבו צ׳רקסים מ„עבר הירדן״ ובאו לשכונות־היהודים לקנות כלי נחושת, בגדים ו„כלי מטה״, והודות להם ניתנה האפשרות להרבה משפחות להשיג מעט קמח, שמן, תאנים וצימוקים להחיות נפש הילדים ולקיים את המבוגרים על „מנת אוכל״ של רעב. את התקופה הזאת כינו „תקופת ג׳אמל פשה״.

ירושלים ראתה אנשים שעלו על הגרדום שהועמד פעם ב„שער יפו״ ופעם ע״י „שער שכם״. על גופם כותנת ועליה גליון נייר ובו כתוב שאיש זה ערק מהצבא. בין התלויים היו שני בחורים יהודים. יהודים שעסקו בקניות „מטבעות זהב״ ובבורסה נשלחו לגלות לאנקרה. יהודים נתיני ארצות־הברית נשלחו לדמשק. יהודים שהואשמו בריגול נלקחו אף הם לדמשק. החיפושים הבלתי פוסקים של „הקנון שאויש״ — שוטרים צבאיים בבתים אחרי עריקים וסחורות הכבידו על החיים עד כדי מיאוס ורק הציפיה לבוא האנגלים „הדוד יעקב״ המשחררים דחקה את היאוש ונתנה עידוד להמשיך לסבול.

בערב חנוכה תרע״ז 9.12.1917 בשעות הבוקר נכנס הצבא־הבריטי לירושלים, והעיר היהודית צהלה ושמחה.

עם זה סיימתי מסע ומשא של למעלה ממאות שנה, מסע שנעשה ב„קפיצת הדרך״ ונכונה לך הליכה אטית עם כל נושא ונושא בספר זה.

ירושלים על ראש שמחתנו

„שיר המעלות לדוד"
„יפה נוף, משוש תבל, קריה למלך רב"

„ולירושלים עירך ברחמים חשוב"
„הריני קורא אותו ירושלים"

שיר המעלות לדוד, שמחתי באמרים לי בית ה' נלך :
עומדות היו רגלינו בשעריך ירושלים :
ירושלים הבנויה כעיר שחברה־לה יחדו :
ששם עלו שבטים שבטי־יה עדות לישראל להודות לשם ה' :
כי שמה ישבו כסאות למשפט, כסאות לבית דוד :
שאלו שלום ירושלים ישליו אוהביך :
יהי שלום בחילך שלוה בארמנותיך :
למען אחי ורעי אדברה־נא שלום בך :
למען בית־ה' אלוהינו אבקשה טוב לך :

מתהילות דוד בן ישי

ולירושלים עירך ברחמים תשוב,
ותשכון בתוכה כאשר דברת,
ובנה אותה בקרוב בימינו,
בנין עולם,
וכסא דוד מהרה לתוכה תכין,
ברוך אתה ה', בונה ירושלים :

מתוך „שמונה עשרה ברכות" לתפילת שחרית

„אברהם קרא אותו יראה, שנאמר : 'ויקרא אברהם שם המקום ההוא ה' יראה'.
שם קרא אותו שלם, שנאמר : 'ומלכי צדק מלך שלם'.
אמר הקב"ה : ...אלא הריני קורא אותו ירושלים
כמו שקראו שניהם : „יראה", „שלם" — ירושלים".

בראשית רבה נ"ו

ירושלים עירי

יפה נוף, משוש תבל, קריה למלך רב,
לך נכספה נפשי מפאתי מערב !
המון רחמי נכמר כי אזכרה קדם,
כבודך אשר גלה ונוך אשר חרב.
ומי יתנני על כנפי נשרים, עד
ארוה בדמעתי עפריך ויתערב !
דרשתיך, ואם מלכך אין בך ואם במקום
צרי גלעדך — נחש שרף וגם עקרב,
הלא את אבניך אחונן ואשקם
וטעם רגביך לפי מדבש יערב !

יהודה הלוי

גידול, חינוך ולימוד

ילודי ירושלים	מוסדות חינוך חילוניים וחילוניים למחצה
צער גידול תינוקות	סיפריות
חינוך הילד הרך	נימוסים
חינוך הבנות	„בני טובים", ילדים פורקי עול
ישיבות ובני ישיבות	„יורדים"
חידון התנ"ך וגפ"ת בירושלים	יורדי מצרים מאונס

ילודי ירושלים

„ולציון יאמר, איש ואיש יולד בה והוא יכוננה עליון"
(תהלים פז—ה)

איך מיילדים. בימים ההם, ואפילו בימי ילדותי — תחילת המאה העשרים, לא נזקקו היולדות בירושלים למוסד מיוחד שנקרא „בית יולדות", לא מפני שדחו אותו אלא פשוט לא היה כמוהו. כל בית גדול או קטן ואפילו מיושב עד אפס מקום היה כשר ללדת בו, וזאת תחת השגחת „מיילדת".

לדמותה של המיילדת. המיילדת היא אשה מאומנת בעלת־ביטחון במקצועה ללא תואר וללא דיפלומה, ומהן כאלה שלא ידעו קרוא וכתוב.

אזכרה את הדמות הנפלאה של המיילדת במשפחתנו הענפה, קראו אותה „בילה די באבה", היא היתה אלמנה, בעלת גוף תמיר וחסון, על צוארה מחרוזת חרוזי ענק־ענבר עם עגילי זהב גדולים וכולה אומרת כבוד וביטחון. היא היתה מעשנת ושותה לעתים קרובות ספלי קפה שחור, זריזה בתנועותיה ונקייה בלבושה ומשתלטת על הבית ואף על „בעל הבית". המיילדות היו „אלמנות" או „גרושות" וכנויין היה „באבה" כלומר „סבתא".

המיילדת בעבודתה. המיילדת היתה עסוקה כל ימות השנה לפי הזמנה מראש מאת מספר גדול של משפחות הדבקות בה. המיילדת היתה מופיעה בו ביום או יום קודם ללידה ומסדירה את ההכנות לאקט־הלידה ומחמת חוסר נוחיות מינימלית עליה לעמול קשה לקרב „רחוקים", דאגה לכמות מים מספקת, חימום מים ומאור מתאים, סבון, סדינים, מגבות ועוד.

המיילדת נשארה ללון בסמוך ליולדת בדירה שעל פי רוב היתה בלתי מרווחת עד כדי כך שבני הבית ישנו על מחצלת שעל הרצפה בנוסף לאלה שישנו על הבליטה של החלון. היולדת שכבה במטה גדולה שעליה „גג" הידועה בשם „הימל בט" הייתה „מטת חופה". החדר של היולדת היה „מחוץ לתחום" והדלת אליו סגורה. לאחר שנולד התינוק היתה התנועה לחדר היולדת חפשית.

אם הלידה היתה כשורה והכל אתי שפיר, היתה המיילדת עוזבת בהפסקות כדי להתפנות לעזרה ליולדת הבאה בתור והביקורים בהדרגה נעשו פחות.

במקרה שהמיילדת ראתה צורך בטיפול רפואי היתה מייעצת להזמין רופא או את „הרוקח המומחה" של המשפחה.

בתחילת המאה הנוכחית יצאו נשים, לרוב גרושות, לוינה ושם השתלמו באומנות המיילזות, לאחר שקיבלו דיפלומה חזרו לירושלים. אני זוכר את השלטים שצורת תינוק בחיתולים היתה מצויירת עליהם, הם הוצבו על יד בתי המיילדות המדופלמות.

האוכלוסיה הנאורה אט אט עברה לטיפול של מיילדות מדופלמות, הן הועסקו גם בבתי החולים.

עם כניסת האנגלים לירושלים נעלמו המיילדות ההדיוטות.

המטפלת. על יד המיילדת עזרה אשה והיא „המטפלת". אשה כזאת היתה לרוב „אלמנה" ועליה הוטל הרצת משק־הבית ולמלא את כל העבודות במקום „עקרת הבית" הרתוקה למטה. נשים כאלה היו מומחות לבישול, לאפייה ולטיפול בילדים. המטפלת הכינה את „הכיבוד" והקוגל ושאר ירקות ל„שבת־מוצ"ש" או ל„ברית".

עם כל המומחיות של נשים אלה ציפו בני הבית בקוצר רוח שאם־הבית תחזור על כנה ותגיש מנות אוכל לפי טעמה. גרוע מאד היה אם המטפלת היתה „מחוץ־לארץ" והכניסה בתפריט אוכל לא־ירושלמי טהור, ולא פעם קרה שהילדים עשו „שביתה" ולא נגעו באוכל.

מטת היולדת והתינוק. על מטת היולדת תלו כמה דפי נייר שעליהם מודפסים פסוקים וציורים כתריס נגד „עין הרע" שנקראו „שיר המעלות".

התינוק לא היה חפשי בידים וברגלים, הוא נקשר וחותל והושם בכר מיוחד ללא אפשרות של תנועה, פרט לראש, לתקופה של 3—4 חדשים. מעוטי יכולת קבלו את החיתולים — פאשדורה — חנם מאת מוסד „עזר ליולדות".

תינוקות של בית רבן באים לתינוק. בשבוע הבן „בין מנחה למעריב" היו מבקרים בבית היולדות „מלמד דרדקי" מ„חדר" סמוך עם תלמידיו הדרדקים וקראו „שמע" ו„המלאך הגואל" ונפרדו עם ברכת „לילה טוב ליולדת ולתינוק". ע"י הדלת עמדה המטפלת וחילקה סוכריות וגרעינים. בערב לפני „הברית" קבלו בנוסף עוגה עגולה — לקח.

ליל „שלום זכר" ו„ברית מילה". הלילה שקדם ליום „הברית" היה ליל־שימורים — „וואכט נאכט", קרובי המשפחה תלמידי חכמים היו ערים כל צותו הלילה באמירת „תהילים" ולימוד גמרא. המטפלת היתה מגישה ספלי קפה עם חומצה מבושלת מלוחה ומפולפלת וגם פירות העונה, היתה בזה כוונה שיקוים הפסוק: „הרבה ארבה את זרעך" כי הרי חומצה — ארבס בלע"ז.

את „ברית המילה" עשו בבית־הכנסת הסמוך בשעות שלפני הצהרים. הסנדק ישב על „כסא של אליהו" ועל ברכיו מונח „רך הנימול" לבוש בגדי חמודות. חתן הברית הובא בידי „חתן וכלה" או זוג צעיר שמשום מה עדיין לא זכה לפרי הבטן. כיבוד זה נחשב לסגולה להבאת ילדים לעולם וידוע בשם „קווטר".

כדי לחלק „כיבוד" להרבה אורחים חשובים אשר בעל הברית חפץ ביקרם נאלצו לפצל „כיבודים" וכך זכו ל„עמידה" או „מסירה" ראשונה, שניה ושלישית מיד ליד עד שהילד הגיע ל„סנדק" — הכיבוד בה' הידיעה. השם ניתן בטקס הברית, עפי"ר על שם סבא במקרה שההורים בחיים והוא לפי הזכות שייך לאם הילד אם הוא ראשון לה

ללידה. לבת נותנים את השם ביום שקוראים בתורה היינו ביום שני או חמישי והרבה העדיפו את יום השבת, ומתפללי בית הכנסת היו מוזמנים לקידוש רבתי.

נחזור לילד בבית הכנסת לאחר שמלו אותו הוא מוחזר מיד לאמו והקהל מיטיב לבו ביין, יי"ש ועוגות ומיטיבי שיר פוצחים פיהם בשירי קודש.

את הסעודה עושים בבית לבני המשפחה ולמוזמנים חשובים.

היו יולדות שמצב בריאותן היה טוב ויכלו לבוא לבית הכנסת אבל מטעם עין הרע לא באו.

המוהל. נניח הפעם את מקור השם שאינו לפי כללי הדקדוק של הפעל „מול" ונקדיש כמה מילים על דמותו של „המוהל". המוהל בירושלים עשה מלאכתו שלא על מנת לקבל פרס. „מוהלות" נחשבה לאומנות־יד, משפחות מסויימות טיפחו אותה ומסרו אותה מאב לבן. המוהל התמסר בלב ונפש לתחביב קודש זה והקדיש זמן, הוצאות ועמל עם בואו ברגל מביתו או מקום עבודתו לקיים את „ברית המילה" ביומה ובשעתה. ביקורים אלה קרו לפעמים כמה פעמים בשבוע. ימי קיץ לוהטים או ימים גשומים לא הרתיעו את המוהל לזנוח את תפקידו. היו מוהלים שהיו משאירים מתנת כסף לראש המשפחה העניה המטופלת בילדים.

היו גם רופאים שביצעו מוהלות. ערבים מוסלמים מהעיר והסביבה היו מזמינים מוהלים יהודים למול את בניהם; עפי"ר בהגיעם לשנת השלש עשרה.

האוכל של היולדת. על היולדת בשבוע־הראשון הביטו כעל אשה חולה שזה עתה מבריאה ממחלה קשה ויש לנהוג בה כך. אסור לה לרדת מהמטה ואפילו לצרכיה. חל פיקוח חמור על אכילה ושתיה, עליה בראש וראשונה לשתות הרבה חלב. בשר אסור, מרק עוף מותר ובלבד שיהא נקי מכל תוספת. ההנחה שהבשר עלול לפגוע בבריאות גרם שאת העוף מסרו לבעל כאילו הוא זקוק להבראה. הסבה לזהירות המופרזת יש לחפש בתמותה של נשים בעת לידתן שהדאיגה את האוכלוסיה.

צער גידול תינוקות

„כל הכתוב לחיים בירושלים"
(ישעיה ד—ג)

הנקה. חלב־שד היה המזון הרגיל ברם כשהאם היתה חולה עם חום גבוה או שאיבדה את החלב או מיתה פתאומית של היולדת רחמנא ליצלן היו נעזרים בשכנה מינקת או שהיו שוכרים „מינקת" ומשלמים לפי יניקה או חדשית. נזהרו שלא להיניק ילדים בנוכחות נשים עקרות או סתם „מקנאות" משום „עין הרע".

כדי לשכך כאבי בטן של התינוק היו משקים בכפית מי בבונג — קאמאמיל או שמים תחבושת שמן מחומם על הבטן.

מזון עזר. בתוספת לחלב או אחרי הגמילה היו מכינים את המזון ממתכונים שונים, הבסיס בכולם היה האורז הטחון והמנופה בנפה. תערובת שיגרתית היתה אורז, קקאו וסוכר, אותה מרתיחים במים וניתן לתינוק באמצעות בקבוק של 200 גרם עם פקק גומי מוצץ הנקנה מבית מרקחת.

היו שהשתמשו באבקת ארורוט או בגריסי סאגו או צנימים תוצרת „מאפיה גרמנית"

שהם עשויים קמח לבן מתובל בכמון, את הצנימים היו שמים בחלב חם. מיחושי כאבי בטן היו שכיחים.

כאשר הילד עבר את השנה הראשונה ולא היה נוטה באפן מיוחד לכאבי בטן, דיזנטריה ושלשולים היו מקרבים אותו לשלחן־המבוגרים כשהוא יושב על כסא גבוה מותאם לשלחן. בכסא זה יש במושב חור עגול מכוסה בכיסוי ובחור מותקן סיר לצרכים. התינוק מקבל פרוסת לחם או חלה ושיירים מכל מנה וכך הרגילו את התינוקות לאוכל הסטנדרטי האוכל „לכל".

הריהוט והציוד. את הציוד האישי הראשון מקבל התינוק בצורת עריסת ברזל מתנועעת גבוהה ובבתים שההורים ישנים על מחצלאות שעל הרצפה היתה עריסת עץ נמוכה בגובה 40—50 ס"מ נוחה לנענוע בשכיבה. ההנעה לרוחב העריסה סיחררה את הפעוט ונרדם עם או בלי שיר ערש. לאחר שהתינוק הצליח לעמוד היו מכניסים אותו לארגז עץ שבחלק העליון עשוי חור גדול בערך 30×30 לזה קראו „סטויקה" שמילא את התפקיד של הלול בימינו.

כשהילד החל לשבת היו משיבים אותו על „הכסא הגבוה" שהיה מיועד לעשיית צרכים ולסמוך ע"י שלחן המשפחה. הריהוט הזה היה משתמר מילד לילד וכשעמדו מללדת העבירו אותו ל„קרוב" של המשפחה.

קשה לגדל ילדים בירושלים. כבר אמרו קדמונינו: „אמר ר' אלעזר ב"ר שמעון: נוח לו לאדם לגדל לגיון אחד משל זיתים בגליל ולא לגדל תינוק אחד בישראל" (ב"ר ב).

הגורמים לקושי ידועים, הרבה עוני עושה, הרבה צפיפות עושה ועל כל אלה צועדות בראש אפידמיות שאין לילדים חוסן אימונולוגי, כאלה פקדו כמעט כל שנה וקצרו חיי ילדים.

משכילים ונאורים קראו תיגר על המנהג הרע של נשואי ילדים, בני 12—13. לדעתם נשואי בוסר שבירושלים גרמו להרבה מקרים של הפלה. הגברת יהודית רעיית סיר משה מונטיפיורי, כותבת בספרה „יומן המסע": בנות בחברון נישאו בגיל 14—15 שנה.

עזרת שכנות. ירושלים נשתבחה במנהג יפה והוא יחסי שכנות נפלאים. הגרות בשכנות בחצר אחת התייחסו אשה אל רעותה כאחיות, כדודות וכסבתות. על כן על כל צרה שלא תבוא התחלקו השכנות ביניהן. הן עשו בתינוק כאילו היה שלהן, הן עזרו בכסף, בכלים, בעצות ובמעשים ותמיד היתה אחת שעלתה על כולנה ומפיה יישק דבר.

חלה תינוק לפתע והאם אובדת עצות מיד ניגשות לפעולה השכנות ומטפלות בתינוק מעין עזרה ראשונה עד בוא הרופא או „המומחה". גם לאחר כך המשיכו השכנות להתעניין מקרוב ולא חשכו עזרתן.

לא רק למקרי מחלה ניתנה עזרת השכנות, גם לתינוקות הדוחות אוכל משום מה, הוגשה עזרה בהאכלה ובטיפול למען הקל על האם, ביחוד אם היא נתברכה בהרבה ילדים.

עצה ותושיה מפי ותיקות. בכל בית לא היה נדיר למצוא ילד שנתקף לפתע בעליית חום, פריחה, שעול, הקאה בלתי פוסקת, שלשול או עצירות, אירועים כאלה החדירו התמצאות וידע לנשים נבונות והלקחים שהפיקו עמדו להם במקרים נשנים, אבל דבר אחד עמד לרועץ והיא הצפיפות בחדר בלי כל אפשרות לבידוד, חלה אחד בשעלת, באדמת, בחצבת, בשנית או באסכרה וכדומה הרי כולם נפלו למשכב והחדר היה לבית חולים. אין לתמוה על שעור גבוה של תמותת ילדים. למעשה לכל משפחה היתה צפויה סכנת מות של

תינוקות וילדים, מעט מן המעט ניצל משכול ילדים. להורי אבדו שלשה ילדים מבין שמונה, הם נפטרו ממחלות אפידמיות שונות.

אמצעים לחיים. ירושלים נמצאת בחלק העולם המזרחי עם ארחות חייו ומנהגיו. בעיר ירושלים יושבים אזרחים המאמינים באמונות טפלות, בלחשים ובעין הרע ובמעשה כשפים.

לחש ע"י „יודעי חן" ותרופות של „הסבתא" נראו כעוזרים להדברת מחלות ילדים. רגילים היינו לראות ילדים ותינוקות ענודים בדיסקית דמות יד (חמסה), קמיע וחרוזים וגם צרור קטן של רודה מין עשב בשמים המסוגל להרחיק מזיקים.

בלחימה נגד תמותת ילדים נהגו בהרבה שיטות לפי מסורת העדות.

הורים שנפגעו קשה בגידול ילדים נתנו שמות לרך הנולד למגן נגד הכוחות השחורים, ביניהם: חיים, אלטר או זיידל, חיה, אלטה או באבה. בין עדות המזרח היו נפוצים שמות סימן טוב, יחיה, חי ומזל.

מחלות ילדים ותמותת יונקים היו גדולות יותר בין שכבות דלות אמצעים. בימי נעורי היו עדות התימנים והפרסים נתונים במצב כלכלי קשה עם תנאי דיור מחרידים.

על אף כל הקשיים והתחזיות העגומות לקראת גידול ילדים לא נעשו חשבונות לתיכנון הגדלת המשפחה.

חינוך הילד הרך — ה„חדר"

המעבר. יצא התינוק מחיתוליו, עמד, התיישב, זחל, צעד והלך בכוחות עצמו אז הוא הגיע ל„כיסוי ראש" — מגבעת עגולה ללא תיתורה עשויה קטיפה או משי, דודות טובות או בנות־המשפחה היו רוקמות בחוטי משי צבעוניים את שם הילד בתוספת „בן פורת יוסף" והיו מביאות את הכיסוי־ראש מתנה לילד. היו גם כאלה שחבשו ירמולקה לבנה תוצרת בית עם חרוזים כחולים לקישוט, מסודרים לאותיות „ירושלים".

תספורת. את התספורת הראשונה עשו בל"ג בעומר אצל קבר „שמעון הצדיק". לאחר שהספר שידיו היו עסוקות באותו יום גמר את מלאכתו, החלה „שמחה" אצל בני המשפחה בברכת „לחיים" וברכת „מזונות" — על כעכי ביצים, ודגים מלוחים כבושים בחומץ עם עלי דפנה, נערכה סעודה כשכולם יושבים מסובים על האדמה, בין עצי הזית הפזורים בשדה הגדול, בתוך „וואדי גוז" בקרבת חלקת הקבר. מי שהוא מהחבורה מנגן בכלי־זמר ומלווה בתוף, ומנעימי קול פותחים פיהם בשירה ובזמרה, והמשפחה חוזרת עם ערוב היום הביתה ששים ושמחים עם הילד שחזר עם פיאות ארוכות וערוכות כדין וכדת.

הורים „מהדרים" היו לוקחים את הילד למירון ועשו את התספורת בהילולת „רבי שמעון בר יוחאי" ואת השער הגזוז זרקו למדורה לכבוד הצדיק.

לפעמים נדחתה „החלקה" — התספורת עד השנה השלישית, היינו כמה חדשים לפני שהילד הולך ל„חדר".

כיצד מרגילים את הילד לתורה ולמצוות. בערבי שבתות ומועדים ולמחרת היום, בזמן קריאת־התורה ובמוצאי־שבת וחג, בערבי „קריאת מגילת אסתר" „קריאת מגילת איכה" ואמירת „קינות", בשמחת בית השואבה וביחוד בליל שמחת תורה כשהשירה בוקעת עם ההקפות נלקח הזאטוט לבית־הכנסת ויושב לו בשקט ועיניו תרות אחרי כל חדש ומפתיע. האב מקפיד שהפעוט יענה „אמן" יחד עם הקהל.

בתוך כתלי „בית הכנסת" סופג הילד אווירה יהודית מסורתית. אחת לשנה משתתף

הילד הרך בטקס רב רושם וזאת ביום „שמחת תורה" אזי הוא נלקח מתחת לטלית של העולה לתורה לכיבוד חתן „כל הנערים" ולאחר אמירת: „המלאך הגואל..." נזרקים סוכריות, אגוזים, וגרגירי־חטה על כל הטף המכונס תחת כנפי הטלית.

במשטר כזה ניתנת האפשרות לילד לקלוט את הווי „בית הכנסת", להכיר את „נוסח" התפילות, „טעמי המקרא", לחנים של פזמונים ונעימות של „הלל וזמרה".

היום הגדול — הכניסה ל„חדר". זה היום בו מתברכים אבות ואמהות שיזכו להוביל את הילד בשעה טובה ל„חדר". אכן גדול הוא היום הזה נוכח המחלות שלא הרפו מהילד ואשר הרבה פעמים רוששו את בריאותו והפכו אותו לגל עצמות, ובעזרת השם שהחיים והגיעם לזמן הזה, אשרי האב והאם שזכו לכך.

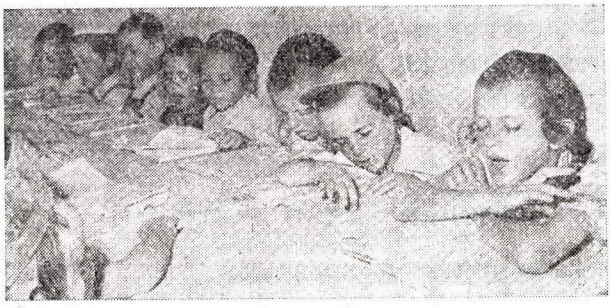

ילדי „חדר" של בית רבן

„החדר". כשמדברים על „חדר" בירושלים אין לזהותו עם המושג „חדר" שבגלות. בירושלים ה„חדר" שייך לרשת של מוסד־חינוך תורני, מנוהל בידי אישי ציבור ונתמך ע"י נדבנים מחו"ל וגם מהארץ. ל„חדר" הרבה כתות מקבילות לגילאים שונים החל מגיל „אלף בית" בני 3—4 ועד לימוד גפ"ת־גמרא, רש"י ו„תוספות" בגיל „הבר מצוה" ועוד שנה שנתיים. „החדר" הוא פרוזדור ל„ישיבה קטנה".

ב„חורבה" של ר' יהודה החסיד, ובת"ת הספרדים היו מאות רבות של תלמידים ועשרות „מלמדים".

למה שקוראים היום „בית ספר" היו אז קוראים „תלמוד תורה", ובין כתליו למדו לימודי־קודש ובכל ימי השבוע, להוציא יום ששי, לימדו שעה אחת כתיבה עברית וביום חמישי שעה אחת חשבון, וזאת בצהרים בין אחת משתי השעות המיועדות להפסקה.

לתלמידים נצרכים היו נותנים ארוחה חמה וסלט ירקות ומנת בשר שתי פעמים בשבוע.

רק בעלי יכולת שילמו שכר לימוד שהסתכם בעשרות גרושים לחודש. ספרי לימוד הובאו מהבית. העברה מכתה לכתה גבוהה יותר נעשתה בחול־המועד סוכות, ולפעמים גם בחוה"מ פסח.

ביום חמישי נעשתה חזרה על כל מה שלמדו בשבוע השוטף ולפעמים היה בא בוחן. ליום ה' קראנו „יום הדין". לעומת זה אהבנו את יום הששי הואיל ובו לא למדנו „גמרא" רק „פרשת השבוע" עם רש"י וגם „טעמי המקרא", יום קל בסך הכול ארבע שעות לימודים.

היו „מלמדים" או כמו שנקראו „רביים" שהראו זרוע ידם והיו סוטרים על ימין ועל שמאל. ביניהם שהשתמשו במקל להלקות ואפילו ברצועה שגרמה סימנים מובהקים על הגוף הרזה הקטנטן. לעומת אלה היו „מלמדים" — נפשות אצילות ששבו את הלב בסיפוריהם על מעשים טובים שמתן שכרם בצידם. כל שיעור נפתח במעשיה קטנה שהשרתה מצב רוח טוב, למלמדים כאלה התגעגעו, ושמם הטוב הלך לפניהם. לעומתם היו המלמדים הקשוחים־החמורים שנואים על התלמידים והתלמידים הזכירום לגנאי. בכיתות העליונות שבהן לומדים „גמרא" עם „מפרשים" היו נשירות. מספר קטן יחסי המשיך לימודיו ב„ישיבות קטנות" לעוד שנה שנתיים. כאן ניתנה האפשרות „לקרוא" דף־גמרא בכוחות עצמיים ולחזור עליו בפני ראש־הישיבה בנוכחות התלמידים.

ב„ישיבה הקטנה" למדו גילאי 14—16 ומכאן הלכו הטובים לישיבות.

היו מספר „תלמודי תורה" שנוסדו ע"י זרמים בישוב האשכנזי כגון „תלמוד תורה" של חסידים ושל יהודי אונגרין.

לתלמוד־תורה „עץ חיים" שהיה הגדול ביותר בירושלים היו סניפים בעיר־החדשה. בחלקי העיר ע"י בית כנסת גדול הושכנו „חדרים" לכיתות „אלף־בית", „סידור", „חומש", ו„התחלת גמרא". זאת היתה נוחיות גדולה בשביל גרי „העיר החדשה".

סניף גדול לת"ת „עץ חיים" הוקם בבית ערבי בן שתי קומות שכלל שתים עשרה כיתות החל מהתחלת לימוד גמרא ועד השלב לפני כניסה ל„ישיבה". סביב הבית היתה חצר גדולה וגובלת עם „ביה"ס אליאנס" אשר בשכונת „מחנה יהודה". הבנין והמרחב הגדול, מסביבו עצים גדולים וענפים הוכיחו לציבור שגם „תלמוד תורה" — מוסד תורני טהור יכול לשכון בסביבה מעולה בבית אבנים מרווח בנוי מתוך רחבת ידים עם אולמים גדולים. הרכש הזה בוצע בתחילת המאה העשרים ואני למדתי במקום הזה מגיל שמונה עד שהגעתי לכתה הגבוהה ביותר בגיל שלאחר „בר־מצוה". כאן למדו כמה מאות תלמידים אצל „מלמדים" שקנו להם שם. נערים מעוטי יכולת קיבלו אוכל מצוין בצהרים וגם אפשר היה לקבל ארוחות תמורת תשלום צנוע. עם התעצמות הסניף הזה כבה אורו של ה„מרכז" ב„חורבה" ביחוד לאחר שהרבה מהעדה האשכנזית החלו לעקור מהעיר העתיקה ולהתיישב בשכונות שצצו בכל שנה חדשות לבקרים. עם ההעברה נרשמו התלמידים במקום החדש ובמרוצת הזמן הפך הסניף להיות „המרכז", ביזמת מנהל הת"ת ר' יחיאל מיכל טוקצינסקי.

בת"ת „מחנה יהודה", נעשה הנסיון הראשון לחידון „התלמוד" והתנ"ך. זה היה בעשור הראשון של המאה הנוכחית בחוה"מ־סוכות במעמד רבנים, חשובי העיר ואורחים „גבירים" רמי מעלה מרוסיה.

הסניפים הקטנים בשכונות נסגרו לאט לאט וחיי ה„חדר" התרכזו במיוחד בת"ת „עץ־חיים" שב„חורבה", ב„מחנה יהודה" ובת"ת „מאה שערים".

יוצאי הת"ת מנו אלפים רבים וכל אלה השתלבו אח"כ בחיי הארץ וגם ברדתם לחו"ל במעמדי חברה שונים.

עלי לציין דמות אחת נפלאה במינה — „המשגיח" של ת"ת „מחנה יהודה" הלא הוא מיודענו ר' אריה לוין רבם של אסירי־המחתרת בירושלים. הוא היה „משגיח" ש„רדה" בנועם ובטוב לב.

„חדרים" בודדים. אין לדלג על „המלמדים ביחידות" שהוסיפו לנוף „החדר" הירושלמי. בעיר העתיקה, ברובעים מרוחקים מ„הרובע היהודי" וביחוד ברובע המושלמי שנקרא

„רחוב חברון" גרו הרבה משפחות אשכנזיות שמצבם הכלכלי לא היה רע. בשביל ילדיהם שהגיעו לגיל לימודים היה נצרך בית אולפן, וזה נמצא בדמות „החדר" ששכן בביתו של „המלמד", בפנה בתוך דירה צנועה עמדו שלחן וספסלים נמוכים וכסא, זה היה המכלול של הציוד של „החדר".

באי „החדר" היו דרדקאים מבני 3—6, הרבי היה מלמד קבוצות גילים, לקטנים ביותר „אלף־בית", „סידור", „וחומש" למבוגרים יותר. ארוחות קלות הובאו ונמסרו ל„רבנית" למסירה בשעה המתאימה לאכילה ולשתייה. ההורים היו מוליכים את הילדים לבית „הרבי" וגם מחזירים אותם בתום הלימודים. היום הראשון ב„חדר" נחוג בחוג המשפחה. הילד נמצא בין ההורים, הסבא והסבתא ועוד קרובים, הרבי מקבל אותו בחמימות ובאהבה ויתר הילדים מקבלים סוכריות ועוגיות לכבוד היום שכל כך חיכו לו.

„המלמדים־היחידים" היו מתמסרים באפן אינדיבידואלי לכל תלמיד והצליחו בשיטתם „לפטם" את תלמידיהם ע"פ תכנית שאינה כתובה, ובכל זאת ערוכה לפי מסגרת מסויימת.

שכר־לימוד היה באפן יחסי גבוה בהשוואה לתשלום המקובל ב„תלמוד תורה" הואיל והאחרון התקיים מתרומות ונדבות בעיקר מחו"ל.

„דמי חנוכה" ו„מתנות פורים" היו מביאים ל„רבי", ה„רבי" היה מחלק סביבוני עופרת שהוא עצמו יצק לחג החנוכה.

תכנית הלימודים ומערכת השעות. הלימודים החלו בבקר לפי השעון הערבי המשתנה בין קיץ לחורף וגם בכל חודש. לא היה פעמון אבל כולם ידעו להכנס בזמן — ברגע הנכון.

בשעה 2 המתאימה לשעה 8 בבוקר הילדים מתכנסים ל„חדר" ולומדים ללא הפסקה עד שעה 6—12 צהרים. שתי שעות הפסקה, ושעה אחת מהן מוקדשת ללימודי „חול" היינו לכתיבה עברית ודקדוק ואחת לשבוע ללימוד „חשבון" עד „ערך משולש". ילדים ממשפחות עניות קיבלו ארוחות צהרים חנם.

המורים לעברית הקפידו על כתב נאה וזאת ע"י העתקת קטעים מובחרים מסיפור אגדה בכתב ידם. משעה 8—12 למדו גמרא, משעה 2—5 למדו חומש או נ"ך. לא היו הפסקות. לפני הסגירה התפללו „מנחה".

בחורף מיד לאחר חג הסוכות ועד לפני חג הפסח נתוספו שתי שעות לימודים גם בערבים לאור מנורות נפט תלויות. ביום ששי ובראש חודש של יום אחד למדו רק עד הצהרים.

מספר ימים לפני החגים בטלו הלימודים. בשבת התקיימו לימודים שעתים אחרי הצהרים והיו לומדים בקיץ „פרקי אבות" ובחורף ספר תהילים וספרי מוסר. בכל יום־צום לומדים עד הצהרים פרט ל„תשעה באב" שאין לומדים בו ביום.

ברצוני לציין את החוויה העליזה שהרגשנו בלילות חורף עת שחזרנו מהלימודים עם פנסים דולקים וכל הדרך היתה כולה שירה ומיטיבי קול סלסלו בגרונם שירי תפילות של „הימים הנוראים", חג־הסוכות וביחוד של „שמחת־תורה".

לימות החורף קבלו ילדים, ממשפחות מעוטי יכולת, נעלים חנם.

מבחנים אקסטרניים. בירושלים היה נהוג לשלוח את הבן שהתחיל ללמוד תנ"ך או גמרא אל זקן בן תורה, נשוא פנים המבלה שארית ימיו בעיר הקודש מתוך חיי רווחה. הנער בא אל בית הזקן בשבת אחרי הצהרים, „הסבא" הבוחן היה מקביל את פני הנבחן בחיבה ובליטופים מושיבו בנחת ובניחותא תוהה על ידיעותיו ממה שלמד תוך השבוע,

בעלת הבית מגישה ממתקים ותופינים בלבביות ונהנית מהאורח הקטן שבלי ספק עוררו אצלה הגעגועים לנכדים שנשארו אי שם בחוץ לארץ. הבוחנים היו ברובם כאלה ששימשו בגולה כרבנים, דיינים וראשי ישיבות או תלמידי חכמים לומדי ישיבות. האב היה מקבל דו"ח על רמת הידיעות והבקיאות כפי שאפשר היה לעמוד עליה משאלות בענין ותשובות כהלכה.

היו בוחנים שהיו מעניקים פרס בעד תשובות מחודדות מאת ילדים מחוננים, מתנת כסף או בנוסף לדמי חנוכה תרמו ביחד לקרן קטנה לרכישת שעון או למצרך חיוני יותר.

„מלמדים" של „חדר", היו מביאים את תלמידיהם ללכת אחרי המיטה בהלוויה של נפטר או נפטרת שהמוסד היה נהנה בקביעות מנדבותיהם. התלמידים אמרו פסוקי תהלים, ולהבדיל בין אבל לשמחה, היה המלמד בא עם הילדים הקטנים, לקרוא בפני המיילדת, תוך שבעה ימים מהלידה, „קריאת שמע" ו„המלאך הגואל". הדרדקאים באו על שכרם בקבלת גרעינים ובטנים, ביום השביעי באה תוספת של תופין וסוכריות.

חינוך הבנות

„לירושלים אני אומר : שהיא מקשטת את בנותיה ומלבשתן זהורית ומעטרת אותם בזהב"
(ילקוט שמעוני, ירמיה רסב)

הבנות בבית. בנות בדרך כלל ישבו בבית, או משום „כל כבודה בת מלך פנימה" או משום : „כל מלמד בתו תורה כאילו לימדה תפלות".

באין עוזרות בבית והטפלים מרובים והפרנסה אינה מצויה בשפע נדרשו הבנות מגיל צעיר לתת שכם לעבודת הבית, בנקיון הדירה, בשטיפת כלים, בהבאת מים מהבור, בכביסה וגיהוץ, תיקון בגדים וגרבים ועוד. על יד אמא או סבתא התאמנו במלאכת הבישול, האפייה, עשיית מרקחות, תפירה פשוטה ורקמה.

מעטות הלכו ל„חדר" מיוחד בניהולה של „הרבנית". כאן למדו „אלף־בית", סידור ומערכת התפילות לכל השנה וכל מיני „ברכות". הרבנית אף לימדה קריאה וכתיבה בעברית ובאידיש.

ללמד את הבנות. גם ההורים מהשכבה הדתית שאפו לתת חינוך וידע לבנותיהם, באותה הרמה שהיתה נהוגה בבתי הספר העממיים כפי שנקראו אז „החפשים".

ביה"ס „תלמוד תורה לבנות" — בי"ס שפיצר נוסד בשנת 1919 ע"י ילידת ירושלים גב' שפיצר, בו למדו בנות מהורים אדוקים שהקפידו על שמירת הדת והמסורת למהדרין אולם גם על מוסד זה יצא הקצף מאת הדתיים הקנאים.

הרבה בחורות הלכו ללמוד „תפירה" אצל תופרות, מצטיינות למדו „גיזרה" והפכו להיות „תופרות" בזכות עצמן, בחורות כאלה חסכו כסף להסתדר בחיים ואגרו „גדוניה" כשהן עצמן „גדוניה" כאמרתו של „השדכן".

שכבה דקה מאד שלא יראה מחמת „הקנאים" שכרה מורים פרטיים לשפות צרפתית, גרמנית ואנגלית. תועלת רבה לא היתה צפויה ללימוד השפות הזרות, ואולי היה בזה יותר „ראווה" מידע שימושי.

בתחילת המאה הנוכחית כבר היו מספר גדול של משפחות אשכנזיות שהעיזו להמרות את הוראתם של „רבני ירושלים" ולא יראו את „החרם" על ה„שקולס" — „בית־הספר"

והתירו לעצמם לשלוח את הבנות לבית־הספר. העדיפו „בית הספר — מיס לנדוי" ע"ש אווילינה די רוטשילד שחלק גדול מהלימודים היה בשפה האנגלית, האווירה כאן היתה מסורתית נוקשה. אחרים שלחו ל„בית הספר לאמל" או „עזרה" וגם לבית הספר „אליאנס"־כי"ח.

יהודים חרדים שהתגוררו בשכונות „מחוץ לחומות" שלא הקפידו על מילוי צו הרבנות שלחו אף הם את בנותיהם לבית הספר־מיס לנדוי שראו בו הנהלה דתית, בבי"ס זה לא היו לימודים ביום הששי.

יש לציין שבאותה תקופה לא היו בתי ספר מעורבים ובתקופה מאוחרת יותר הכניסו שיעורי התעמלות.

„הגימנסיה העברית" תחת הנהלתו של מר שלמה שילר (נוסדה בשנת 1910) היתה משותפת לבנים ולבנות אבל תלמידיה בהתחלה היו מעטים ושכר הלימוד היה באופן יחסי גבוה.

ישיבות ובני ישיבות

„כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים"
(ישעיה ב—ג)

העתודה לבני הישיבה. עלייה של „בני תורה" מארצות רוסיה ואונגרין שתורתם אומנתם נקלטה ב„ישיבות" המפורסמות והפחות מפורסמות, וכאן בירושלים המשיכו את המסורת האפייניות לישיבות ולוזין, סלובודקה, מיר, לומזה, לובלין ופרשבורג. כל „ראש ישיבה" שהיה איש חו"ל, הנהיג את דרכי הלימוד לפי קווי ישיבתו בחו"ל עם שינויים קלים התואמים את תנאי ירושלים. מלבד ההבדלים המהותיים שבין „כמות" — בקיאות של הרבה דפי־גמרא לבין „איכות" — עיון, התעמקות ו„מפרשים" היתה קיימת התייחדות לגבי „סדרי הש"ס", היו ישיבות שהתמסרו ל„סדר־נזיקין" והשניה ל„סדר־נשים" והשלישית ל„סדר־קדשים".

„ישיבה" „ישיבה" ואפן לימודה, הואיל ובראש הישיבה עמדה אישיות תורנית דגולה הלכך נקראה הישיבה על שמו, והיה בשם משהו שמשך אליו תלמידים.

משאבים מקומיים. המלאי המקומי להחזקת התקן בישיבה בא מ„ישיבות קטנות" והחדרים־הגבוהים כלומר בחורים ירושלמים שראו את עתידם בלימוד התורה לשמה או כדי להגיע למשרת „רבנות" בחוץ לארץ או באחד מענפי „כלי הקדש" כגון „שוחט", „משגיח", „מנקר", או „מלמד".

גם לשידוך טוב להשגת כלה „בת טובים" עם נדוניה, היו סיכויים טובים לבחור־ישיבה ואפילו הגיע לו פטור מצבא עותומני, לזאת שאפו הורי הכלה. בן תורה יחסן ראה עצמו זה שסיים לימודיו בת"ת „עץ חיים" אצל ר' חיים מן, והמשיך ללמוד בישיבת „תורת חיים".

הנוער הירושלמי בן ישיבה התערב יפה בנוער העולה מרוסיה וליטה, פולניה והונגריה שעלו ירושלימה מחיבתם לציון ואהבתם לירושלים לקיים בגופם: „כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים". שני הטיפוסים השונים ישבו שבת אחים על ספסל הישיבה והאזינו בצוותא לשיעור הגדול של „ראש הישיבה" או „מגיד השיעור".

„עלית הנוער". בני הישיבות שהגיעו לירושלים מחוץ לארץ היו ניכרים בלבושם האירופי בדיבורם המנומס־המיושב והתבלטו בחיצוניותם על בני המקום. הבחורים הנאים האלה שגם הצטיינו בלימודים, ועוד „מעלה" נתיבי חו"ל, היו מאד מבוקשים לחתנים בשביל משפחות בעלי אמצעים שחמדו לבנותיהן „כלי יקר" — „תורה וסחורה" במקום אחד.

יש לציין שהרבה הורים עלו לירושלים לאחר שבניהם מצאו את בנות גילם בירושלים, זה היה גורם גדול לקליטת עולים.

ישיבות בירושלים. לעדה האשכנזית היו ישיבות יותר מאשר לעדה הספרדית גם רמת הלימודים היתה גבוהה יותר, כי הותאמה לפי הרוח ששרתה בישיבות וולוזין, סלובודקה ועוד.

הישיבות המפורסמות המאוכלסות שהקימו דורות של מורי הוראה, רבנים וגדולי תורה היו: ישיבת „עץ־חיים" (1860), „מאה שערים" (1883), „תורת חיים" (1886), "חיי עולם" (1876), „אהל משה" (1877). ללימודים מיוחדים היו ישיבות קטנות כגון ישיבת „שערי שמים" ללימודי „קבלה" (1906) וישיבה ב„חצר־שטרויס" ללימודי „מוסר". הישיבה „פורת יוסף" היתה מפורסמת בעדת הספרדים, והכינה „כלי קודש" לקהילות ספרדיות.

היו מאחינו הספרדים שחשקו להקנות לעצמם דרכי הלימוד־האשכנזי המזדהה עם הפלפול וההתעמקות האפייני ללמדני „ליטא", מאלה מצאת סמוכים על שלחנות מגידי־השעור בישיבות של האשכנזים, בהעדפה על כמה ישיבות משלהם.

„בני הישיבות" הבכירים היו עצמאיים בלימודם ובחרו את „המסכת" ואת „הטור" כאוות נפשם. ברשות ראש־הישיבה היו בני ישיבות זכאים להשתכר „מן הצד", ממתן שיעור יומי בתלמוד לנער אחד או שנים, בני הורים אמידים, בשכר חדשי של נפוליון אחד שהוא כרבע מהשכר החדשי שקיבל מאת הנהלת „הישיבה". יש לומר שרק יחידי סגולה זכו להיתר זה מאת ראש־הישיבה כאות הוקרה על שביעות רצון מאת „בן הישיבה" המצטיין, היתה דרושה לזה גם המלצתו של „המשגיח".

הדמויות הבולטות בישיבה. „ראש הישיבה" כשמו כן הוא „הראש", ו„הלב" של הבית, על פיו ישקו כל העניינים הרוחניים והגשמיים בעזרת „משגיח", „מגיד שעור" עוזר, „מזכיר", „גזבר" ו„שמש". „ראש הישיבה" משכמו ומעלה בידיעותיו בש"ס ופוסקים, אדם שקנה לו שם של „עילוי" או „גדול" בתורה, יוצא אחת הישיבות המפורסמות ותלמיד מובהק של „מאן דהו" ששמו הולך לפניו בגולה ובארץ. „ראש הישיבה" היה נותן את „שיעור־יומי" בגמרא ובפוסקים. ישב ראש בשלחן מלא מכל צדדיו כאשר שומעיו בשקט מופתי מאזינים להרצאת השיעור והסבריו.

„המשגיח" עפי"ר דמות זועמת־חמורה היה מפקח על נוכחות ושמירת הזמן של „בני הישיבות", בואם וצאתם וביטול־זמן היו בפיקוחו הקפדני ולא נרתע להעיר בזעף על איחורים וכל שכן על חיסורים, והיה מאיים בקנסות כסף.

לפעמים רחוקות היו באים אורחים מגדולי תורה בחו"ל שהיו מרצים בסוגיה מיוחדת בדרך לימודם. זאת היתה חוויה מהנה.

עתיד „בני הישיבות". חלק גדול מלומדי הישיבות למדו ללא„ תכלית" ולא זממו לצאת לחיים אחרים או לשיפור מצבם הכלכלי. אמנם בחורי הישיבה לאחר הנישואין היו מקבלים „הוספה" די צנועה להקצבה החדשית ועם אכילת ה„קסט" בבית החותן „התקיימו" ואפילו הולידו ילד. לעומת אלה היו כאלה ששאפו ל„גדולות" — ל„רבנות".

המקומות שקלטו „רבנים" היו מוגבלים בשביל אנשי ירושלים, יען כי אירופה המזרחית ואפילו המערבית לא באו בחשבון, כי הללו ניזונו מישיבות ליטא ואונגרין. הדרישות באו מאמריקה ומדרום־אפריקה. למקומות אלה באו בחשבון מועמדים שיש להם הכשרה ב„שחיטה", במלאכת „מוהל", ובעל תפילה. הדרישה למעשה היתה „כלי קודש" ממין „כל בו". גם בשביל „המושבות" בארץ נדרשו למשרת „רב" כל הידיעות הכרוכות בביצוע הלכה למעשה מהידע הרבני. הרבה קהילות דרשו גם קול נעים כלומר חזנות, קריאה בתורה, ותוקע שופר.

בבית־המטבחיים בירושלים היית פוגש אברכי משי המתאמנים בשחיטת „דקות" ו„גסות" לשם ייצוא לחוץ לארץ. שחיטת עופות למדו אצל שוחט מומחה בעיר, בעל פרקטיקה גדולה.

מספר היורדים מסוג זה היה די גדול בהשוואה למספר בני הישיבות הצעירים שנשארו קופאים על מקומם. מספר קטן עזב את הישיבה וניסה כוחו במסחר ועלי לציין שהרבה סוחרים גדולים בארץ יצאו מכתלי הישיבה. אחוז קטן מאד היה בא מחו"ל ביחוד מ„ארצות הברית" למספר שנים, אלה היו בחורים שהוריהם רצו שיספגו את רוח היהדות במקורה.

מקורות לאחזקה. הכנסות הישיבות באו בעיקר מתרומות יחידים, ברובו מחוץ לארץ. היו גבאי־כבוד בכל קהילה יהודית שנעזרו ע"י „המשולחים" ששודרו מירושלים, מעזבונות, ומשכר דירה שהוקדשו להנצחה וגם לא מעט מאורחים אקראיים שבאו כתיירים לירושלים וביקרו במוסדות החינוך.

הישיבה היתה באולם גדול רחב ידים, הרבה חלונות, תאורה לילית טובה וריהוט נאות ונוח לעיון על אף „קול התורה" הסואן בסלסול נוגה טיפוסי. החדרים הסמוכים המשמשים לתפקידים שונים הקשורים ל„ישיבה" והחצר היו רכוש „הקדש" וקודש לישיבה ופטורים ממיסי ממשלה ועירייה.

„בני־ישיבה" מחוץ לשעות הלימוד. „בני הישיבה" לא הסתגרו לחלוטין בד' אמות של „תלמוד תורה" ולא תמיד היו רכונים על דפי הגמרא או שקועים בסוגיות קלות כבחמורות. הם לא עשו זאת ובכל זאת מה שעשו אחרת לא נחשב כ„ביטול תורה".

בהוראת „ההנהלה" של הישיבה יצאו ב„מנין" ל„כותל המערבי", „הר־הזיתים", „קבר רחל" או „מערת המכפלה" להתפלל לשלומו ולבריאותו של חולה או למלא „נדר" של מי־שהוא באמירת „תהילים" ולימוד „פרק משניות" ולהדרן „קדיש דרבנן". בשביל טרחה זו קבלה תשלום והסעה.

בדרך כלל היו חיי „הישיבה" חד־משמעים, משיכה בעול „התורה" ואם לא משעממים היו בכל זאת מונוטוניים והיו מעט מאד אירועים חורגים מהשיגרה שהעלו את מצב הרוח — לשעת חדוה באוירה חגיגית. את הרציפות השיגרתית הפסיקו „מסיבת סיום הש"ס". הרוח הטובה בחג־החנוכה שאופיינה בכיבוד „לביבות" וסופגניות ו„משקה־לחיים" כאירוח של„ראש הישיבה".

חגיגה רבת רושם שרישומה עדיין זכור לי היטב היתה בליל „שמחת בית השואבה".

זכורני בעודני ילד היה אבא, שהיה „בן־ישיבה" של ישיבת „תורת חיים" שהיתה בסמוך ל„דרך היסורים" לוקח אותי אל הסוכה הגדולה של ראש ישיבת „תורת חיים" — ר' יצחק מתמיד וינוגרד ולאחר הקפות, שירה וריקודים נתכבדנו בכעכים, דג מלוח, בירה, פירות ועוד. הרבה נתנו לעצמת השמחה בחורי־הישיבה ואברכיה „יוצאי רוסיה" שהפליאו לעשות בריקודים עממים וקוזקיים.

בשבתות, מועדים ותענית ציבור לא נתבקשו לומדיה לבוא לישיבה, בכל זאת לא נדם קול תורה בכתלי הישיבה מפיהם של „המתמידים" שעשו לילות כימים ב„ישיבה".

היו בני ישיבה שנעזרו בכלכלת הבית ע"י עקרת הבית — אשת חיל שעסקה במסחר זעיר או בתפירה וכיוצא בזה. אמא ז"ל החזיקה בביתנו חנות מנופקטורה וגלנטריה, הכנסותיה עזרו הרבה מאד לכלכלת הבית.

חידון תנ"ך וגפ"ת בירושלים

„אחד מאתונה ביקר בירושלים, ונכנס לבית הספר, מצא את הילדים יושבים ורבם לא היה, היה הוא שואל אותם שאלות והם משיבים לו..."
(מדרש איכה רבה א')

חידה, משל וחידון. החידה והמשל הם אמצעים להעברת מבע ומידע בעקיפין. יתכן שהם יעילים יותר להחדיר לקחים ומוסר השכל, סגולתם לגרות את המאזין לריכוז התפיסה ולחיזוק הזיכרון. החידון שהוא תולדה של החידה נעשה פופולרי בעשורים האחרונים. חידון התנ"ך הוא המפורסם ביותר, הוא גורם עניין רב אצל הנוער הלומד בארץ ובתפוצות.

מאימתי נערך חידון בארץ. אזכרה שלפני שבעים שנה, ואני נער בירושלים, כאשר בחול המועד פסח תר"ע—1910, ערכה ההנהלה של הישיבה והת"ת „עץ חיים" חידון תנ"ך וחידון לבקיאות בתלמוד־גמרא פירוש־רש"י ו„תוספות".

לחידון התנ"ך הוזמנו להשתתף נערים־תלמידי ת"ת „עץ חיים" שהוכרו כמצטיינים בבקיאות בתורה, נביאים וכתובים והודרגו לפי הגיל, למעשה היה בידי ההנהלה מידע קודם על זהותם של הנבחרים. לחידון בתלמוד הוזמנו אברכים גילאי עשרים לפי בחירת ראש הישיבה. הרוח החיה שתיכנן וביצע את החידון היה הרב יחיאל מיכל טוקצינסקי, בעל „הלוח השנתי" שהיה תלוי בכל בית כנסת להדרכה בסדר התפילות וקריאת התורה וההפטרה מדי שבוע כולל תעניות ציבור ועוד. הוא כיהן כמנהל „ישיבת עץ חיים" ו„ת"ת עץ חיים", ר' מיכל היה איש האשכולות, למדן ומשכיל, ושמו הולך לפניו בירושלים ובכל א"י.

מבנה הת"ת „עץ חיים". היו הרבה „חדרים" מאוגדים תחת תקרת „תלמוד תורה", אבל הגדול עם סניפים בחלקי העיר השונים היה זה של המוסד „עץ חיים".

המרכז, בנעורי, היה זה של „מחנה יהודה", כאן היו שתים עשרה כיתות, בכל כיתה מ־15—20 תלמיד. הלימודים נמשכו בימי א'—ה' מהבוקר עד ערב עם הפסקת צהרים של שתי שעות, אחת לאכילה והשניה ללימוד כתיבה וחשבון ע"י מורים מיוחדים.

בסניפים החלו עם לימוד „אלף בית" עד התחלת לימוד גמרא, בזמני המשיכו ללמוד גמרא בסניף „מזכרת משה" משתים עד שלש שנים. בסניף היו משבע עד שמונה כיתות, הצפיפות היתה גדולה. התכנית היתה מבוססת על מערכת לימודים כדי להקנות לילד הירושלמי ידיעה בסיסית בקריאה, בידע „תורה", „נביאים" ו„כתובים", משנה וגמרא, כתיבה של השפה העברית (למרות שהלימודים התנהלו באידיש), דקדוק וחשבון עד „ערך משולש".

השאיפה של ההורים היתה, שבנם יגיע עד הכיתה העליונה שנחשבה מעין „ישיבה קטנה". בדרך כלל אם התלמיד לא פיגר בלימודים היה מסיים את „תלמוד תורה" שנה ומשהו לאחר הגיעו ל„בר מצוה". לרוב נערי ירושלים היתה כיתה זו התחנה האחרונה, שמכאן הוא יוצא לעולם הגדול לבחור לו עתיד בחיים הפרטיים, היו גם כאלה שהמשיכו בלימודי קודש בישיבות השונות של ירושלים.

אבא ז"ל מעביר דף של יום בגפ"ת
בכיתה המסיימת של ת"ת „מאה שערים"

מערכת הלימודים חוברה על ידי ההנהלה, מותאמת לגיל התלמיד ולכל כיתה לפי דרגתה בסולם הכיתות. היה „משגיח" שתפקידו להיות על המשמר שהכל יתנהל בסדר ובניקיון ושלא יהיו איחורים מצד ה„מלמדים", ביחוד שההתחלה והסיום של הלימודים שבכל יום ויום, לרבות שבת, יהיו בהתאם ללוח השעות בתוקף.

היה „בוחן" קבוע, הוא היה מופיע כאילו לפתע, על כל פנים זאת היתה הרגשתנו, עדיין זכורים לי הלילות שהיה מופיע ר' נחום הבוחן, אנו ישבנו על ספסלים „יבשים" עשרה ילדים בכל ספסל, החדר היה מואר במנורת נפט גדולה תלויה מן התקרה, הואיל והיה זה חורף הרגשנו על בשרנו את הקור של ירושלים. ר' נחום שהיה דמות ידועה בירושלים ומפורסם בלמדנותו ובבקיאותו, היה שואל שאלות של „בקיאות" ו„פרשנות" בגמרא, ברש"י ובתוספות, במבחן זה לא ניתנו ציונים ברם ההורים שהתעניינו בהתקדמות בניהם ידעו על רמת הידיעות של בנם, מתוך שיחה עם המלמד או המשגיח.

הנהלת „תלמוד תורה עץ חיים" הדפיסה לוח כיס בכל שנה בשביל הארץ וביחוד בשביל המתנדבים בחוץ לארץ. בלוח זה נדפסה רשימה של תלמידים מחוננים תחת הכותרת „ילדי חמד" הנמצאים בכל סניפי „תלמוד תורה". מספר שנים עקבתי אחרי הלוח ומצאתי את שמי — לייב רויז (לאח"כ בהחלטת „מנהל הסמינר למורים" מר דוד ילין — לאריה שושן).

השתתפותי בחידון התנ"ך. בין הנערים שהשתתפו בחידון שנערך בשנת תר"ע—1910

בת"ת „עץ חיים" אשר ב„מחנה יהודה" הייתי גם אני כמועמד למבחן ב„נביאים ראשונים" ו„חמשה חומשי תורה". עד היום אני זוכר מספר שאלות שנשאלתי ע"י בוחנים ואורחים מחו"ל שעלו מרוסיה לרגל.

נשאלתי: היכן כתוב על אשה בשם דבורה שאינה דבורה הנביאה?

היכן כתוב שם איש שאול שאינו שאול המלך?

כמה פעמים כתוב „ספר הישר"?

ועוד הרבה שאלות נשאלתי, ועד כמה שאני זוכר השבתי על כולם נכונה.

זכיתי בסכום כסף המקסימום היינו חמשה רובלים. כסף בשביל פרסים ניתן ע"י יהודים „גבירים" רוסיים בעלי תודעה יהודית, חובבי תורה, שעלו לחוג בירושלים. ערך הכספי של הפרס היה בימים ההם סכום לא מבוטל. לאחר מכן הצמידו לי בשכונה ובסביבה, ספק קינטור ספק הערכה, את הכינוי „העילוי ממשכנות".

בבקיאות בש"ס זכו ארבעה אברכים, ביניהם ישראל פורת ואביגדור ענדה.

הרב מיכל טוקצינסקי שאף לעשות את החידון אירוע שנתי אבל הקרן שהובטחה על ידי העסקן מרוסיה — רפאל גוץ הכזיבה, ובינתיים פרצה „מלחמת העולם הראשונה" שניתקה את יהדות רוסיה מפלשתינה.

מוסדות חינוך חילוניים וחילוניים למחצה

„וגדלתי והוספתי וכל שהיה לפני בירושלים, אף חכמתי עמדה לי"
(קהלת ב—ט)

ניצני החינוך המתקדם. גם בירושלים האדוקה והקנאית לחינוך בעל אופי ישן, המסתפק בד' אמות של התורה וההלכה, המכונס ב„חדר", ב„ישיבה קטנה" — ישיבת בחורים ובישיבות, קמה בהדרגה תנועה, אמנם קטנה במספר אנשיה אבל גדולה בשאיפותיה ובכח הביצוע, במשימה להכניס מן החדש לתוך הקנקן הישן, במזיגה התואמת את רוח ישראל. הקומץ הקטן הזה ראה צורך חיוני ללמד את בני ירושלים גם לימודים כלליים כגון חשבון, שפת הארץ ושפה זרה, עברית בעברית וידיעת הארץ.

העדה הספרדית לא היתה עוויינת לתכנית הזאת ואפילו שיתפה פעולה, לעומת זאת התנגדה המנהיגות של העדה האשכנזית בכל האמצעים שעמדו לרשותה ואף השתמשו בנשק רב עצמה בימים ההם, והוא „החרם" או הנידוי לגבי כל יחיד שההין לשלוח את ילדיו ל„שקולה" — ביה"ס.

למעלה ממאה ועשר שנה, יצא כרוז מרבני ירושלים, ביחוד אלה המשתייכים לעדה האשכנזית המאיים בחרם ונידוי של כל אב אשר יעיז לשלוח את ילדו לבית הספר (שקאלס).

אז התכנסו בבית הכנסת הגדול שבחורבה, תקעו בשופר על יד „ארון הקודש" והוא פתוח, הדליקו נרות שחורים וקראו „שלש עשרה מידות", למחרתו נהגו בצום עם אמירת סליחות.

בתי הספר הראשונים. לודביג פרנקל ייסד את בית הספר למל, ע"ש האציל לבית למל מאוסטריה, והוא נחנך בשנת 1855. בתחילה היה מספר התלמידים מצער, תלמידים מהעדה האשכנזית היו מעטים.

בשנת 1887 התאחד בית היתומים — לילדים שנתמך ע"י יהודי פרנקפורט עם „בית הספר למל" וכך גדל בהרבה מספר תלמידיו. רבני ירושלים קדמו את פני ביה"ס בעין רעה, הרבנים של העדה האשכנזית חתמו על מודעות באזהרה חמורה להבדל מעדה הרעה הזאת, מאותם ההורים אשר פרצו פרץ בחומת החינוך המסורתי ומסרו את בניהם לפורקי עול, אפיקורסים ומכניסי צלם בהיכל.

יותר מאשר פעלו המודעות פעלו גבאי הכוללים שאיימו להפסיק את ה„חלוקה" במקרה ומי שהוא מבני הכולל יעיז להמרות פי הרבנים וישלח את ילדו לבית הספר של ה„חפשים", איום זה בלם את הנהירה לבתי הספר להרבה שנים אולם במשך הזמן התחילו הרבנים להרתע פחות מהחינוך הפסול כביכול ושמו את הדגש יותר על בתי הספר של המיסיון או של המנזרים.

בשנת 1903 נחנך בירושלים, „בית המדרש למורים" הראשון בארץ ע"י חברת „עזרה" מברלין. מוסד זה התפתח ועמד על רמה נאותה ונעשה המאגר להספקת מורים לכל ארץ ישראל וגם לגולה. בו הורו טובי המורים והסופרים שבארץ וגם מוזמנים מהגולה. עם פרוץ „מלחמת השפות" נפתח בשנת 1914 ע"י „השובתים"־הפורשים ובראשם מר דוד ילין „בית מדרש למורים העברי" שבתחילה התקיים באמצעים דלים ועם שחרור ירושלים נעשה היחידי עד אשר הוקם „בית המדרש למורים — מזרחי" בשנת 1920, ושוכן באותו בנין ברחוב הלל (בצלאל) ששם היה מקודם „בית המדרש למורים העברי", שהיו קוראים לו „הסמינר של ילין".

המוסד לחינוך „דורש ציון" נוסד ע"י ר' יצחק אופלטקה בשנת 1869. בו למדו תלמידים מהעדה הספרדית. המוסד נתמך בידי יהודי צרפת.

בשנת 1875 יסד משה מונטיפיורי בי"ס לבנות שבו למדו תפירה, חשבון ועברית.

„ביה"ס אליאנס" נפתח ע"י חברת „כל ישראל חברים" — כי"ח שמושבה בפריז. בראש ביה"ס שנחנך בשנת 1883 עמד מר נסים בכר. התלמידים היו מילדי העדה הספרדית. האשכנזים יראו לשלוח את ילדיהם מפני האיסור שהטילו הרבנים והממונים. במוסד זה הורה אליעזר בן יהודה עברית לפי שיטתו.

בבית הספר של כי"ח לימדו מלאכה וממנו יצאו מומחים לתוצרת בדים, מסגרות ופחחות.

שני בתי ספר לבנות ברוח המסורת והדת נכונו בירושלים החדשה.

„בית הספר של אוילינה דה רוטשילד" או בשם היותר שגור ביה"ס של מיס לנדאו נוסד בשנת 1864, נתמך מכספי „אגודת אחים" בלונדון. הרבה ילדות משכונת מאה־שערים ובתי הונגרין היו תלמידות של בי"ס זה, שהיה מפורסם במשמעת ובהקניית השפה האנגלית. ביום ששי שבתו הלימודים כדי שהבנות תעזרנה במשק בית ותלמדנה בישול והליכות המטבח מאמא ומסבתא. קנאי ירושלים נמנעו להטריד את מיס חנה לנדאו, שהיתה מקובלת על ד"ר משה וואלך ויד ימינו מר מקס, ששני אלה העריצו את הרב יוסף חיים זוננפלד.

בתקופת מלחמת העולם הראשונה נסגר בית הספר ע"י השלטון הטורקי הואיל וראו בו מוסד אנגלי־אויב.

בית ספר לנערות כשלב מתקדם מ„חדר" לבנות נפתח ע"י גב' מרים שפיצר ילידת ירושלים למשפחה של לומדי תורה ויראי שמים.

בית ספר תלמוד תורה לבנות או בשמו השגור יותר בי"ס שפיצר נפתח בשנת 1919.

סגל ההוראה של ביהמ״ד למורים „מזרחי״ — 1920

מימין יושבים: ד״ר א׳ י׳ ברוור, ד״ר יצחק מירקין, ד״ר אביגדור שיינפלד, הרא״מ ליפשיץ (המנהל), הרב מ׳ המאירי, ד״ר נח חכם. מימין עומדים: פרופ׳ שמחה אסף, פרופ׳ הראובני, הגיאוגרף ישעיהו פרס, מר שלמה שור, מר שלמה גולדשמיד, המדקדק מר חנוך ילון.

(צילם צדוק בסן)

לאחר מספר שנים הסתנף ברשת החינוך של המזרחי. התלמידות באו מהשכבות הדתיות של העדה האשכנזית.

בתי ספר לבנות במסגרת רחבה היו של בי"ס למל שבו לימדו גם את השפה הגרמנית ובי"ס לבנות של אליאנס ובו הורו את השפה הצרפתית.

בשנת 1909 ביזמתם של ירושלמים מסורתים נאורים נפתח „חדר תורה — תחכמוני" בהנהלתו של ר' מ. אילן.

הגימנסיה העברית בהנהלתו של מר שלמה שילר נפתחה בשנת 1910. מספר התלמידים היה קטן וסלקטיבי. כוחות ההוראה היו מטובי המורים שבירושלים.

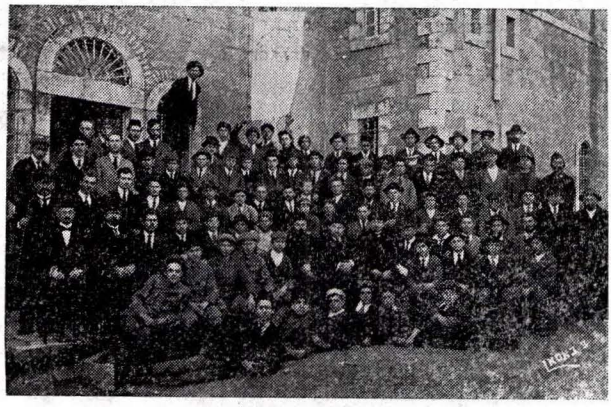

התלמידים והמורים של ביהמ"ד למורים
„מזרחי" — ירושלים תרפ"ב—1922

בתחילת שנות העשרים למאה הנוכחית, התמזגה „ישיבת המשתלמים" (מיסודה של מרדכי בן הלל הכהן, שנתים לפני כן, בשנת 1919) עם „הסמינר למורים — מזרחי" שקלט בין כתליו הרבה תלמידים מפתח תקוה. בתוך כך גדל מספר התלמידים ויחד עם זה התעשרו שני הצדדים בטובי המורים, תחת הנהלתו הזוהרת של הסופר והמחנך מר א"מ ליפשיץ.

בתי חינוך מיוחדים. גן ילדים ראשון בירושלים נפתח בשנת 1903 ביזמתם של דוד ילין וישעיהו פרס שתרמו הרבה להרמת מצב החינוך המתקדם בכל ישובי הארץ ובפרט בירושלים עיר מולדתם, בהיותם חברים פעילים ב„אגודת בני ברית" יכלו לממש הרבה מרעיונותיהם להרחבת ההשכלה בקרב הציבור הירושלמי.

„בית מדרש לרבנים" שע"י בית הספר למל, שנפתח ע"י „חברת עזרה" מברלין שנים אחדות לפני מלחמת העולם הראשונה לא האריך ימים למרות המטרה הברוכה והפרסום הטוב שניתן לו.

פרופ' דב בוריס שץ פתח בי"ס לאמנות בשנת 1906. תלמידיו היו בעלי כשרון באמנות יד, רובם מהנוער העולה ומספר תימנים שחוננו במלאכת יד עדינה. בי"ס זה סגר את המעגל של מלאכה ואמנות שהתחיל ביה"ס של כי"ח שלימד מלאכה לחניכיו בענף האריגה והמסגרות.

יש להזכיר את ההוראה המיוחדת במינה שניתנה לעוורים ב„בית חינוך עורים" (נוסד ב־1902), בעבודת קליעה ותוצרת קש, וגם לימוד קריאה לפי השיטה של ברייל המקובלת באולפנים המטפלים במוכי גורל אלה.

בי"ס למלאכה לבנות ישראל, בשביל הבנות מהשכבות החרדיות נוסד בשנת 1913 ע"י גב' מרגלית מיוחס, בתו של ר' יחיאל מיכל פינס.

בתי ספר לא יהודיים. מספר קטן של תלמידים יהודים היה מבקר בתי ספר של מוסדות חינוך נכריים. „הקולג' האמריקאי" נחשב לבית ספר תיכון טוב המאפשר תלמידים ללמוד לימודי המשך ביחוד רפואה בבירות.

גם בתי הספר של המנזרים ביחוד של הצרפתים היו לפעמים מקום לקומץ קטן מאד של תלמידים יהודים.

לא ידוע על מספר התלמידים שלמדו בבתי ספר של המוסלמים.

בית המדרש לעורים, מוחלטי
ירושלים.
תעודה.

סיפריות

„אני קהלת הייתי מלך על ישראל בירושלים, ונתתי את לבי לדרוש ולתור בחכמה"
(קהלת א—יב, יג).

הסיפריה. כשהיו מדברים על סיפריה היו מתכוונים לספרייה הגדולה מיסודה של אגודת „בני ברית" שייסדה בשנת 1892 את בית הספרים מדרש־אברבנאל, שהיה בסביבת רחוב החבשים. האוסף גדל לאחר שד"ר יוסף חזנוביץ העביר את האוסף הגדול שלו מרוסיה לירושלים.

הסיפריה הזאת, על אף גישתה העויינת של החרדים והקנאים, היתה בית ועד לחכמי ירושלים, סופרים וחוקרים וביחוד נעזרו בה מחברי ספרים תורניים וחילוניים.

סיפריה אחרת שהיתה משאילה ספרים ביחוד לקריאה לנוער היתה ב„בית־העם", עם הפקדת משכון כסף בסכום סביר וקביל יכולת לבוא בשעות קבועות להחליף ספר.

סיפריות פרטיות. תחת כותרת זו נכללות סיפריות של בתי ספר שהיו מחליפות ספרים לתלמידיהם, סיפריות של ישיבות ובתי כנסת אשר היו עשירות בספרים תורניים באשר היו מגדילות את האוסף ע"י עזבונות, ספרים יקרי ערך ולא שגרתיים היו תחת מנעול ואפילו בבתי כנסת.

סיפריה בזעיר אנפין. עם דקדוקי עניות שהיו אנשי ירושלים חייבים לנהוג כדי להביא פת־לחם לבני הבית היו נתפסים למותרות, חלק מחלל הדירה נלקח ע"י ארון הספרים, וכאן לא מדובר באברכים לומדי ישיבות שקיבלו חומשים, נביאים וכתובים, ש"ס, משניות, טור שלחן ערוך ועוד מתנות ליום חתונתם אלא גם בסוחרים ובעלי מלאכה יודעי ספר שחלקו מזמנם גם ללמוד תורה ולעיין בספר.

בכל בית המכבד את עצמו ובית אבא, היו ספרים למי יותר ולמי פחות, משפחות ותיקות קבלו ספרים ישנים ירושה, וכך גדל האוסף והתגוון. למעשה מתחיל אוסף הספרים מגיל הבר מצוה והיה נהוג לשאול ספר מהשכן ולשמור על נקיונו וגם לזכור להחזירו, היו למדנים שעשו לילות כימים שהיו לוקחים, כנראה ברשות הגבאים, ספר לשימוש יומי כגון ה„פני יהושע" או הט"ז, הש"ך, „נודע ביהודה" או „שיטה מקובצת" וכיוצא בזה, הלא ידוע כי מדף הספרים העוסקים בפסקנות ובפרשנות גדול כל כך ומנין הכסף לדל ואביון אשר בנפשו יביא לחמו.

מוכר ספרים. אזכרה כאשר הייתי ילד לומד בחדר, בתלמוד תורה „עץ חיים" במחנה־יהודה היו שם שתים עשרה כתות לגילים מחומש והתחלת גמרא עד קריאת דף גמרא עם רש"י ותוספות, היה בא לעתים קרובות יהודי ובידיו ספרים, היה נכנס לכתה והמלמד קידם פניו בנתינת יד ושואלו: ר' שמעון איזה תכשיטים הבאת היום, ור' שמעון מו"ס הידוע בירושלים כגדול הסוחרים בספרים משומשים מראה את הסחורה והמלמד שלנו, ר' יונה לאפין או ר' ישעיה חשין ז"ל לוקח בשמחה את הספר בהקפה בתשלומים לשיעורין. אני ידעתי עד כמה דחוק הרבי שלנו, חי עם משפחה בלחם צר ומים לחץ ואין בגד ללבוש ובכל זאת הספר שאליו נושאות עיניו קודם לכל.

מומחה אחר היה לספרים משומשים, שהיה גם מעריך שויו של ספר בשוק, היה אחד מהמלמדים בת"ת זה ושמו ר' יונה לאפין, הייתי תלמידו בגיל צעיר והרשים אותי בגישתו

לספר במימוש, בסיקור ובעיון. אמרו עליו שיש לו חוש להפליא בבדיקת ספרים לערך ולביקוש.

מוכרי הספרים ידעו מי הם הקונים התמידיים ומבוקשם, הם היו באים לכל מכירה כללית אשר בה מציעים ספרים למכירה ורוכשים סיפריות שלמות, היו להם קשרים עם לקוחות בחוץ לארץ. בדרך כלל ספרים היו פעם סחורה מאד מבוקשת ואפילו אצל עניים מרודים.

הרבה ספרים החליפו ידים עם פטירת בעל הספרים שלא השאיר יורש, או מחמת ירידה מן הארץ, או מהזדקקות למזומנים.

בתחילת המאה הנוכחית נפתח בית מסחר לספרים ע"י לודוויג מאיר, יהודי עולה מגרמניה. היה גם בית מסחר לספרים בבעלות של בולוס, נוצרי ירושלמי, עם מלאי של ספרים לועזיים. בשתי החנויות השגת, או הזמנת כל ספר שהיה נחוץ לך ללא כל בעיות.

נימוסים

„אמר ר' יוחנן אנא אישתיירי משפירי ירושלים"
(ב"מ פד.)

דרך ארץ. הירושלמים נהגו לומר „דרך ארץ קדמה לתורה". על מאמר חז"ל זה שמרו אחינו הספרדים בכל מאודם. פגש צעיר ביהודי מבוגר הימנו היה מקביל פניו בקידה ונושק ידו בהכנעה. נגמרה התפילה מקדמים הילדים את הוריהם ומוריהם בנשיקת יד ובברכת „תזכו לשנים רבות".

יראת כבוד מפני תלמידי חכמים ווקנים היתה חדורה בתודעת כל קטין, כיבוד הורים היה מושרש מהיום שהילד עמד על דעתו. גם הערבי השכן חונן בתכונות טובות של הוקרת הורים ואנשי שיבה.

חינוך מנומס. נימוסים טובים לא למדו בבית ספר, את זה העבירו בבית אבא ואמא. הילד כשהלך בבוקר אל „החדר" נפרד מאת השכנים בחצר באמירת „בוקר טוב" וכך בחזרתו „צהרים טוב".

עם בוקר שאלו שכנים לשלום בני הבית בכלל ובפרט על חולה במשפחה. יצאה אשה אל השוק היתה מביאה גם מצרכים לשכנתה ואפילו את הרפואות מבית המרקחת כדי לעזור לעקרת הבית שעליה להשאר בבית להשגיח על התינוק או על הילד הקודח.

היתה קיימת השתתפות קולקטיבית לעזרה בימים דחוסים עבודה מפרכת, יום כביסה ביום סגריר, יום סיוד — יום סיוט, יום משך־דירות כשכל הרהיטים, החפצים והכלים נערמו בחצר לקראת כניסה לדירה השכורה, בכל הלבטים האלה מחייב הנימוס הירושלמי להושיט עזרה לשכן במצוקתו.

בימי שמחות כגון הולדת בן או בת, ברית מילה, בר־מצוה, „תנאים" ולאחר כך חתונה אשר כמנהג ירושלים נערכות המסיבות וקבלת האורחים בבית, אז נחלצים כל השכנים להביא אל בית בעל־השמחה את שולחנותיהם, כסאותיהם, כוסות וכוסיות וכל הסכו"ם, ובשעת הצורך מלינים אורחים, מלבד העזרה הממשית בהגשה ובהכנה של „הקידוש" והארוחות. הנימוס חייב שאיש לא יתרעם שלקחו מן הבית שלחן האוכל, הספסל, הכסא, הכף, המזלג והסכין ואפילו המפה איננה וכל כך למה? הואיל וזה גלגל החוזר, מחר יובאו

לעת שמחה פריטים כאלה גם לו.

ברחוב ובבית הכנסת. עברתי ברחוב, בבית מלאכה, במשרד והנה פגשתי מכר חזקה שלא תצא מרשותו ללא ספלון קפה או סיגריה כי פטור בלי כלום אי אפשר, איך היו אומרים פגישה על יבש לא תתכן.

בבית הכנסת, אתה כולך תחת משטר של „דרך ארץ", עובר הרב או זקן, אתה קם כמו שכתוב „מפני שיבה תקום". יורד קרוא מן התיבה לאחר שנתכבד ב„עליה" אתה מברך אותו ב„חזק ברוך".

הטעם הטוב מחייב שאתה משרת את הקהל הקדוש שלא על מנת לקבל פרס: אתה ש"ץ שחרית ומוסף, קורא בתורה, תוקע בשופר, את הכל אתה עושה חינם אין כסף. יתר על כן גם אתה מהל שלא על מנת לקבל פרס, ומביא מתנה לרך הנימול. הנימוס מחייב לקבל קמצוץ של טבק הרחה כשאחד מן המתפללים מהנה את הקהל מתוך קופסת הכסף או האשה המושיטה לך ערב שבת פתילות מעשה ידיה להדלקת נרות שבת, או האשה הלבושה בגדי חג החמודות נותנת לך בכניסה לכותל־המערבי צרור בשמים כדי שתברך על עשבי בשמים ותזכה אותה בברכה והיא נענית באמן. לכולם תשיב באדיבות ובנימוס — תודה ותזכו למצוות.

„בני טובים" — ילדים פורקי עול

ילדים שהשחירו פני הורים ומורים. רבים יתפלאו לשמוע היאך והיכן, למה ומדוע גדלו בירושלים הקדושה בנים סוררים ובנות תועות בדרך לא דרך.

זה קרה אפילו בבית שאבא מדקדק במצווה קלה כבחמורה והמסתייע באמא יראת אלוהים אשר צופיה הליכות ביתה ושומרת ללא הפוגות על בני ביתה שיגדלו לתורה, לחופה ולמעשים טובים.

עם כל השמירה המעולה ואולי כתוצאה ממנה צצו בנים משחיתים ובנות שהביא: קלון למשפחה.

גורמים אפשריים. יתכן מאד שהמשטר הרודני, השליטה הנוקשה המעירה על כל צעד ושעל, ושלטון של אימה ופחד היו הגורמים להתמרדות ולבריחה מהמציאות. אט אט התגבש משקע של מרירות נגד היד הקשה של ההורים וחדרה המחשבה שיש למצוא מקלט מהמצב הבלתי נסבל. יש לציין שכל המתמרדים היו מלכתחילה קשי־חינוך, וגם לא ראו ברכה בלימודיהם. בחדר הצביע „המלמד" עליהם כבלתי מוכשרים והצמידו להם כל מיני אומניות שפלות ובזה העליבו אותם, חבריהם יושבי הספסלים היו מתגרים בהם והיה להם על מי לסמוך: כך אמר „הרבי".

העונשים שקיבלו מההורים גם על דברים שאפשר היה לאחר אזהרה לסלוח, והם היו די קשים כגון: חבישה במרתף, לכבול בשרשרת ברזל, לא לקבל אוכל לזמן מסויים ולא לדבר ממלקות בפני ילדים או נערים אחרים הגרים בשכנות.

הבריחה מהבית. העלמות מהבית לא היתה חד־פעמית, זה התחיל עם היעדרויות של שעות, אי נוכחות ב„חדר", תשובות בלתי משכנעות על השאלה היכן היית? מובן שעם כל העדר סביר מהבית בא העונש. המדובר בשגי המינים, גם הבת היתה נעלמת לכמה שעות בחברת בחורות ובחורים שהרשו לעצמם חופש ללא מגבלות החורגות מהמשטר ששלט בבית. את „החופש" בילו בעישון, בזלילה ובשכרות.

ההדרדרות באה עם הזרוע הנטויה עם ספיגת המכות והעונשים הכבדים שהשתרבבו על „העבריינים". הם לא ברחו למיסיון, הם מצאו מנוחה ושלוה בצל קורתם של הרפתקנים, נואפים, קלפנים ואנשי „העולם התחתון". קפיצה קטנה משם אל ערבים פרוצים העוסקים בזנות ובכל עסק ביש. הם היו כלי שרת לבולשת הטורקית כ„מודיעין" להלשנות וכדומה.

צעירים ערבים ארבו לבחורות המחפשות „דרור" ולקחו אותן בסתר כנפיהם, נתנו להם כסף וגם מזון ומקום סתר, ומכאן לעזיבת הבית לחלוטין לא ארכה הדרך. חלק מהבחורות עזבו את הבית ועזבו את עמם ונישאו לערבים מיטיביהם ולא יספו עוד להיראות בקהל ישראל. חלק עבר לזנות והתגלגלו לארצות אחרות.

לאן הלכו. כמעט כל אלה שנטו הצדה נעלמו מן האופק אחרי זמן לא ארוך. הם ירדו אל ארצות דרום אמריקה ושם נטמעו בתוך משפחות יהודיות שעסקו בעניינים מפוקפקים, חלק נדבקו במחלות מדבקות והלכו לעולמם. בחורות יהודיות שנישאו לערבים ילדו להם ילדים וזכרם אבד, לאחר שההורים ישבו „שבעה" לא העלו את זכרם יותר.

מתי המעט שנשארו בירושלים וקיימו קשרים רופפים עם קרובי המשפחה שלא דחו אותם בשתי ידים נשאו נשים לא מהעדה האשכנזית, ילדיהם גדלו בעדות המזרח אבל לגבי חלוקה ושאר הקיצבות נחשבו ונרשמו ב„כולל" של הסבא.

הדרך בחזרה. לא היו אז הכלים הדרושים להחזיר שיות נדחות אל חיק ההורים. לא תמיד היו „בני הטובים" אשמים בזה שלא עלו בחזרה על הדרך הישרה. הרבה עקשנות ההורים עושה והרבה חוסר ידע בחינוך ילדים מופרעים היה בעוכרם.

בימים ההם לא היה מוסד ציבורי המיועד להחזיר בשיטות חינוך והדרכה את אלה שסטו מהדרך.

אני זוכר היטב מספר מקרים איך טיפלו בנערים „מרדנים", איך הרבו להכות אותם קבל ילדים בני גילם, לביישם ברבים. אני גם זוכר שהטיפול הברברי לא עזר במאומה וההפך הוא הנכון.

„יורדים"

„והיה הנשאר בציון והנותר בירושלים קדוש יאמר לו
כל הכתוב לחיים בירושלים"

(ישעיה ד—ג)

העוזבים. הגורם העיקרי לירידה היתה בעיית הפרנסה. גורמים משניים היו בריאות לקויה מחמת אי־התאקלמות או לצורך איחוד משפחות שעשו ישיבתן קבע בעולם החדש.

הירידה אחזה בחוגי בני־תורה כלומר אברכי בני ישיבות ו„כלי קודש" המשרתים בקודש כגון שוחטים, חזנים ומוסמכי הוראה וגם בבעלי מלאכה שישבו באפס מעשה.

בחורים ואברכים שלא ראו עתיד בהווה ובעתיד בתוככי ירושלים, ללא כל סיכוי לגדל משפחה ואפילו בחיי צער, אלה ראו פתח הצלה בירידה, למרות שהיו דור שני, שלישי ואפילו יותר לילידי ירושלים.

בעלי מלאכה שמשום מה התמוטט ונכרת ענף מלאכתם באין בחירה להשתלב במקצוע חדש נאלצו למצוא את התרופה בחוץ לארץ. אשכנזים חיפשו את המזל באמריקה הצפונית

כולל קנדה, באירופה ואפריקה הדרומית ואילו הספרדים יצאו לדרום אמריקה היכן שכבר היו קהילות יהודיות קיבוצי ארצות המזרח וגם ירדו למצרים.

היתה גם נדידה בתוך הארץ, משפחות ותיקות עקרו ביתם ליפו שהיתה מרכז למסחר בסחורות יבוא ויצוא, למושבות בתור מורים, מלמדים, שמשים ולשאר המשרות המתפקדות בצרכי דת ושרותי ציבור. בעלי מלאכה מצאו פרנסה בהרבה מושבות שתושביה העיקריים היו חקלאים או פרדסנים וכורמים.

מועדי היציאה והדה. ראוי לציין שהנסיעות לחוץ לארץ תוכננו לאחר החגים, לאחר פסח ולרוב אחר סוכות, הואיל במועד זה מתחילה שנת הלימודים החדשה והילדים מסיימים את לימודיהם ואם יש ביניהם בוגרים אף הם מקבלים את התעודה במדה וניתנת למסיימים.

כמה שבועות לפני הנסיעה כבר מודע ברבים על אודות המשפחה היוצאת את הארץ, הדירה עומדת להשכרה, המטלטלים למכירה ב„מאזאט" כלומר מכירה פומבית. תוך השבועות האלה נוהרים קונים בפועל וביחוד זוגות צעירים לקנות „מציאות" ומה שנשאר ולא נמכר, ימכר ע"י קרובי המשפחה והתמורה תשלח ליורדים היכן שיתיישבו.

הפרידה היתה עפי"ר נרגשת וכל השכנים והידידים וביחוד קרובי המשפחה באו להפרד בהרגשה שלא יזכו להתראות יותר. בא הבוקר ועל יד הבית חכתה העגלה והעגלון מעמיס את הארגזים הכבדים שהיו אז במקום המזוודות הקלות והנוחות עם שקים מלאי כרים ושמיכות, נלקחו מספר ספרים חיוניים תורניים וכל הכבודה נעה לתחנת־הרכבת והמסע יצא ליפו להפליג משם באניה לשרבורג או למרסיל ומשם הלאה לפי מחוז חפצם.

המגע עם ירושלים. היכן שהגיעו היורדים, שם מצאו בני עירם ואפילו קרובי משפחה. אלה עזרו להם בקליטה ובהכרת הסביבה ונתנו להם את ההרגשה שאינם גלמודים, הזמנו לשמחות ולפגישות משפחתיות, הילדים החלו ללמוד, המבוגרים הסתדרו בכל מיני עבודה, הבחורות השתכרו או השתלמו בלימודים שונים, הבחורים בעלי כשרונות הגיעו לבתי ספר גבוהים והשתלמו בכל מקצועות המדע והטכניקה כאשר השפה לא עמדה למכשול.

הקשר המתמיד בין הירושלמים במקומם החדש ועיר מולדתם היה מתחזק עם הופעת המשולחים חדשים לבקרים במקומותיהם ונתנה להם הרגשה ביתית של סביבה ירושלמית, דרישות שלום ושליחת מתנות וגם חילופי עתונים מהכא להתם וחזרה חיזקו את המגע בין המשפחות שירדו עם המשפחות שעשו בירושלים, לפני ראש השנה היו מגיעים איחולי שנה טובה על כרטיסים מאויירים ומצועצעים מארצות־הברית לקרובי משפחה לרבות שכנים.

בשנות מלחמת העולם הראשונה, שלחו היורדים כספים, איש איש כמתנת ידו, לקרובי משפחה ואף למכרים או שכנים שסבלו מחרפת רעב ומשיעבוד מלכות.

תושבי ירושלים הסתכלו על היורדים בעינים רחמניות, וליוו אותם במיטב ברכותיהם ולשיבה מהירה למולדת. זכורני שאחוז היורדים ביחוד לארה"ב היה גדול.

יורדי מצרים מאונס

מלחמת העולם הראשונה. מלחמת טריפולי בין תורכיה ואיטליה בשנת 1911, מלחמת הבלקן בין תורכיה לבין יוון, בולגריה, רומניה, סרביה ומונטינגרו בשנת 1912 לא זעזעו את האוכלוסיה הירושלמית כמו „מלחמת העולם הראשונה" שפרצה בשנת 1914 בין „הברית

המשולשת" שהורכבה מגרמניה, אוסטריה־הונגריה, איטליה וטורקיה לבין ההסכמה המשולשת שהורכבה מאנגליה, צרפת ורוסיה.

בעשרה באוקטובר 1914 נתקה טורקיה את יחסיה המדיניים עם „ההסכמה המשולשת" וכך הפכו המדינות המתייחסות ל„הסכמה המשולשת" לאויבים ובמצב מלחמה.

טורקיה הצטרפה לימין „הברית המשולשת". ב־2.11.1914 נפתחה חזית מלחמה בין א"י־מצרים, בראש החייל התוקף עמד ג'אמל פשה, מפקד המחנה הרביעי, בין עוזריו היו קצינים מובחרים גרמניים. ג'אמל פחה לא נתן אמון בישוב היהודי בארץ, רדף באף וחימה את ההתיישבות. עלילת הריגול של אהרונסון ואנשיו הגדילה את שנאתו לציונות.

מדיניות הדיכוי של השלטון העותומני הביאה לגירוש יהודי יפו־ת"א לפנים הארץ במרס 1917 (למעלה מתשעת אלפים יהודים גורשו מבתיהם).

ההכנות לקרב בשטח שע"י תעלת סואץ רוששו את ארץ ישראל וביחוד את ירושלים שהיתה למרכז המפקדה, ומלאה חיילים על נשקם ותחבורתם, מצרכי אוכל, בדים, רפואות וכלים למיניהם, ומה שאדם חי נזקק, נלקחו תמורת קבלת נייר והתשלום בלירות נייר שערכן ירד עד לעשירית מהסכום הנקוב. לקראת הכוננות לצליחת תעלת סואץ נתחייבו התושבים לספק לשלטונות שקים ומיכלי פח ריקים. נוצרה בהלה מוצדקת ומי שיכול היה לאגור מצרכים ניסה אבל ללא הרבה זמן, המחירים האמירו, הסוחרים החלו להטמין סחורות מחשש שילקחו לאפסנות הצבא. סוסים וחמורים נלקחו „סוחרה" כלומר „לעבודת המלך", המסחר והמלאכה נפגעו קשה, החיבור עם העולם החיצוני נפסק ועל הדואר היוצא או בא, ועל המברקים הטילו צנזורה, השפה אנגלית היתה אסורה בשימוש במכתבים אבל אמריקנית מותרת.

גרוש נתיני האויב. נמל יפו היה הפתח ליציאה למצרים. עם בהלת העזיבה הנחפזת יצאו גם אלה שבאופן חוקי לא חל עליהם הגרוש אלא זאת היתה שעת כושר להמלט מגיוס לצבא הטורקי שהרבה מחייליה מתו לא בקרבות אלא ממחלות מדבקות ומרעב.

מלחמת העולם הראשונה פרצה בתשעה באב תרע"ד—2.8.1914, ברם תושבי ארץ ישראל החלו להרגיש את תוצאותיה אחרי חג הסוכות. בדצמבר 1914 יצאה גולה של כמה מאות משפחות באניה איטלקית מיפו לאלכסנדריה, ההרכב היה מכל סוגי המעמד. אניות נוספות העבירו אלפים בעירום וחוסר כל והודות להתארגנות הטובה ניתנו לכולם בארץ מצרים קורת גג, לחם לאכול ובגד ללבוש. כשנים עשר אלף איש הגיעו למצרים, ביניהם יצחק בן צבי ודוד בן־גוריון.

זאב ז'בוטינסקי ויוסף טרומפלדור ואחרים גייסו יורדים לגדוד העברי של נהגי הפרדות שפעל בחזית גאליפולי.

הדרך בחזרה. הרבה מן הגולים הסתדרו זה בכה וזה בכה, ילדיהם למדו בבתי ספר שונים ורכשו ידע בשפות, במדע ובמלאכה. לא כל יוצאי ארץ ישראל חזרו לאחר כיבוש הארץ ע"י הבריטים. היו שחזרו לרוסיה והיו שהפליגו לאמריקה וגם היו כאלה שעשו ישיבתם במצרים קבע.

באוקטובר 1918 החלו הגולים לחזור ארצה, תושבי ירושלים שחזרו הביאו אתם אורח חיים חדש עם דעות מתקדמות לנוהג ונוהל בבית ובמסחר, הדרישות המודרניות היו להן השלכות לקידום חיי הפרט והציבור לטובה ולברכה. נחמה פורתא בגולה הדווייה אפשר למצוא בשיניים לחיים פרוגרסיביים שהביאו אתם גולי מצרים — מעז יצא מתוק.

פרקי מלחמת העולם הראשונה

וירדו מצרימה... משהתחילה הממשלה התורכית לגרש מן הארץ את נתיני האויב, פתחו עסקני הישוב בתעמולה והסברה שכל היהודים האלה יקבלו נתינות עותומנית. בן־יהודה הוציא כרוז: „היו עותומנים". מכיוון שהשלטונות קבעו זמן מוגבל להתעתמנות, נבחרה ועדה מיוחדת בתל־אביב שטיפלה בכל הפרוצדורה: היא הדפיסה פנקסים מיוחדים, טפסים וקבלות, שילמה את המסים, כך שלמנהל הערבי נשאר רק לשים את החותמת על הניר. רבים הספיקו להתעתמן עוד לפני תום המועד הקבוע. מחיר התרבוש האדום עלה מעלה־מעלה. לעותומנים החדשים היתה הרווחה, כי לפי פקודה מן „השער העליון" היה כל מתעתמן פטור מחובת שירות בצבא עד סוף פברואר 1916... ועד אז יש להיפטר מן ה„טרק". אך לא עברו שבועות רבים, ופקודה חדשה מתפרסמת: כל העותומנים הוותיקים וגם החדשים מבני 18 עד 60 יגוייסו לצבא. ביצוע הגזירה לא בושש לבוא: ציד ברחובות וחיפושים בבתים. הרבה יהודים נכלאו ומבית הכלא נשלחו לעבודת „סוכרה"... למראה היחס העוין של השלטון, התחיל הקהל להתלונן על העסקנים שהשפיעו עליו להתעתמן. המון נרגז קרע את המודעות של ועד תל־אביב הקוראות לקבל את הנתינות העותומנית. רבים צבאו על פיתחו של הוועד ודרשו אמצעים לעזוב את הארץ ולברוח מצרימה, כל עוד פתוחה דרך־הים. ההגירה קיבלה צורה של מנוסה ובריחה...

בתל־אביב נתקבל מברק מאת מ.מ. אוסישקין לאמור: „קראו ירמיהו י"ב ט"ו—ט"ז (שם כתוב לאמור: אם אתם שום תשימון פניכם לבוא מצרים, ובאתם לגור שם, והיתה החרב אשר אתם יראים ממנה, שם תשיג אתכם בארץ מצרים, והרעב אשר אתם דואגים ממנו, שם ידבק אחריכם במצרים...) המברק לא השפיע. מי שיכול להימלט נמלט. גם הנבואה לא נתקיימה: המהגרים שבאו מצרימה היו סמוכים על שולחנו של ועד העזרה שהוקם באלכסנדריה על ידי ז.ד. ליבונטין, ז. גלוסקין ועוד. בין היוצאים מן הארץ היה גם טרומפלדור, אשר יחד עם זאב ז'בוטינסקי פעל שם ליסוד הגדוד העברי. בשנה ההיא יצאו או גורשו למצרים קרוב לשנים עשר אלף יהודים.

(קטע ענייני מכתבתו של מר ח' זידמן בעלון „בביתנו" לפקידי בל"ל, שגם בני בכורי עמוס נ"ע נמנה על חבר הפקידים — אייר תשי"ח, מאי 1958).

ערכים חדשים. הספורט הירושלמי שהיה בשפל המדרגה ונכון יותר לא היה קיים, ירה את אבן הפינה עם בוא צעירים ספורטאיים ממצרים. בקבוצות כדור רגל ירושלמיות בלטה נוכחותם של הספורטאים שהיו פקידים בכירים במנגנון האדמיניסטרטיבי עם ראשית הקמתו. היהודים שחקני כדור רגל משכו אחריהם פקידים אנגלים, שבדרך כלל חששו להתערב בין יהודים, שהיו במולדתם אמונים על כדור רגל וכך אפשר היה לראות בתוך חברי „מכבי חשמונאי" ירושלים גם שחקנים מעולים שאינם יהודים ומשפרים את רמת המשחק.

בגיל הבגרות

בר מצוה	החופה, החתונה
חתן וכלה	עתיד הנוער המתבגר

בר מצוה

השמחה. הברכה המסורתית „ברוך שפטרני" הנאמרת עם העליה ל„תורה" מפי אב הבר־מצוה היתה למעשה „מן השפה ולחוץ", ואכן בלב שלם נאמרה בלחש ברכת ש„החיינו" והגיענו ליום הזה.

ההורים עסוקים וגם בני המשפחה הקרובים ביותר לוקחים חלק בהתכוננות. האב מסדר עם המומחה לכך, שילמד את בנו את „המפטיר" וה„הפטרה" ו„הברכות" הנלוות עליהם לפי טעמי המקרא ובנוסח הירושלמי. רוב הבנים למדו „דרשה" בע"פ, הדרשה היתה מלאה קושיות, סברות ותירוצים ובסופו של דבר כל „הדוחקים" התיישבו. התוכן נלקח מספר „שאגת אריה". הבר־מצוה נשא את הדרשה בלי מכשול וההורים והאורחים מתמוגגים מרוב נחת. השולחנות ערוכים בשפע מיני מאפה ומשקאות, והמתנות נמסרות לבחור הקורן לאחר שנפטר מסיוט הקריאה העצבנית ב„בית הכנסת", כאן הוא רגוע ושמח בחלקו. המתנות שונות משעון, שרשרת לשעון, קופסה לסיגריות ועד ספרים למיניהם: „חמשה חומשי תורה" עם פירוש המלב"ם, תנ"ך בכריכה מהודרת, „ששה סדרי משנה" או „סידור כל בו". על כל הספרים נקבעו באותיות זהב שם „הבר מצוה".

עבודה מסביב לבר־מצוה. כמה חדשים לפני היום שהבן מגיע למצוות נכנס הבית למשטר „ההכנות". האם והסבתות מתכננות את „הכיבוד", האב בוחן את טיב התפילין שירכוש בשביל „הבר מצוה", אחות בכירה או דודנית מוכשרת מתחילה לרקום את „כיס" התפילין על גבי בד קטיפה. בחוטי משי מוזהבים נרקמים השם, היום, החודש והשנה לפי התאריך העברי. הבן מתחיל להניח תפילין חודש קודם למלאת לו שלש עשרה שנה, ערב ערב, שנים או שלשה חדשים לפני כן הוא הולך אל „הקורא" המומחה ללמוד את הקריאה ב„תורה" וב„נביא" ומשנן את הברכות שבל יכשל בלשונו. עליו להקדיש מזמנו ללימוד „הדרשה" בע"פ.

„שמש" המזמין קרואים עובר מבית לבית ע"פ רשימה ומזמין את האורחים לחגיגת „הבר־מצוה", אחרים היו שולחים הזמנה מודפסת שנמסרה ביד ע"י ה„שמש".

יש להכין מלאי של כלים וסכו"ם וזה נלקח בהשאלה מאת השכנים הקרובים לבית וגם מבטיחים את השלחנות, הכסאות והספסלים מאת השכנים וכשהקהל גדול לוקחים שולחנות מ„בית־הכנסת" שבסביבה.

שבת בר־מצוה. באותה שבת שררה בבית הכנסת אווירה של חג, כאילו כל באי בית הכנסת — המתפללים הקבועים לוקחים חלק במאורע, והאורחים מוסיפים על הרוח החגיגית, גם „עזרת־נשים" מתמלאת והלבוש והעדיים נוסכים שמחה וששון. כולם מחכים ל„קריאת התורה" — „מסמר" היום.

את „סידרת השבוע" פיצלו להרבה פרשיות עם המינימום המותר בפסוקים, ואת זה עשו למען הרבות בקרואים לתורה ולהרבות בברכת „מי שבירך" — „בעבור שנדב". שבת כזאת היתה מכניסה סכומים לא מבוטלים מנדבות „העולים לתורה". המוקד של היום היתה הציפיה לשמוע את „הבר־מצוה", כאן ניתנה לחתן־היום האפשרות לגלות כשרון ועצמאות ע"י קריאה מיושבת ללא אימת הציבור, מתוך נעימה מסורתית של טעמי המקרא ב„ספר התורה" וב„נביא" ואין קץ לשמחת ההורים, קרובי המשפחה ושותפים להם כל הקהל הקדוש שבבית־הכנסת. המתח שאחז את הנער משך כמה שבועות פג לפתע עם רדתו מה„בימה" ולחיצת ידים של כל המתפללים בכאן.

את „הקידוש" הכינו, הועמדו בקבוקי יין, אראק, קוניאק עם מיני מזונות על שולחנות בקרוב ליציאה מביהכ"נ. בעלי בתים יציבים היו עושים את „הקידוש" בבית, ואם זה בבית, הרי זה נעשה ביד רחבה איך אומרים: „כיד המלך".

כל היום ועד שעה מאוחרת בלילה נהרו אורחים מכל קצווי העיר כשבידיהם עוגה ובקבוק יין, או ספר מספרי קודש.

בכל פעם שהופיעו אורחים חדשים נאלץ הבר־מצוה לחזור על הדרשה עד לעיפה, זכורני שאני חזרתי על „הדרשה" המפולפלת „אם תפילין צריכין כוונה", יותר מתריסר פעמים.

בירושלים היו נוהגים לעשות את „סעודת המצוה" של הבר־מצוה בו ביום שחל שלש־עשרה שנים, ויהא הוא יום חול, ביחוד אם הוא ביום שני או חמישי, הימים שקוראים בתורה להוציא יום ששי שנדחה ליום השבת. בחגיגת „בר־מצוה" באמצע השבוע כלומר בימי חול הורגשה הקלה כי אפשר היה לעשות עבודות האסורות בשבת וגם להגיע למקום בכרכרה־שרות מ„שער יפו" נתיב „מחנה־יהודה" או „שער יפו" נתיב „מאה שערים", ומי שמכור לעישון היה יכול להתעדן בסיגריה ריחנית ההולמת את האווירה.

חתן הבר־מצוה היה מזמין את חבריו בכיתה, הם היו מזמינים אצל אופה עוגות עוגה מיוחדת שעל פניה שם בעל השמחה עם המילים „מזל טוב". את הכסף אספו מתלמידי הכיתה ותמיד היה אחד בכיתה „עסקן" שדאג לכיבוד זה.

שנת „הבר־מצוה" היתה תחנה חשובה מעין פרשת־דרכים לדרך העתיד, הואיל ועכשיו היה „הנער" ל„בחור", אחראי על מעשיו, שכן היה עליו להחליט איזו היא הדרך ילך בה: או שימשיך בלימודים או שיצא ללמוד מלאכה או אומנות. המבחר של העיסוקים היה מוגבל ועליו היה לבחור בין מלאכה נקיה שדעת הבריות נוחה הימנה כגון „סופר סת"ם" — כותב ספרי תורה, תפילין ומזוזות, שענות, זבן בחנות גדולה, פחות מוצלחים יצאו ללמוד מסגרות, נגרות, סנדלרות, חייטות ומדפיסים, חלושים בחרו בכריכת־ספרים ושענות. חרטות עץ מעץ הזית למזכרות לאנשי חוץ־לארץ משכה כוחות צעירים, הענף הזה היה מאורגן והיה מכניס.

בחגיגת „הבר־מצוה", במקרה שהחתן „בעל־השמחה" היה מוצלח בכל והתגלה כ„כלי יקר", כבר היו מי־שהם ששמו עיניהם בו „לחטוף" אותו לבתם. כבר החלו לדבר נכבדות וזמן קצר לאחר מכן ניתנה „המלה הראשונה" המקדימה את שלב „הקנין" הסולל דרך ל„חנאים".

גם „בבית הכנסת" נכנס „הבר־מצוה" לסטאטוס חדש הוא מצטרף ל„מנין", עובר לפני התיבה ואם הוא מחונן בידע „טעמי המקרא" הוא מתכבד בקריאה ב„תורה" ולמעלה מזה אם הוא מגלה כשרון בתקיעת־שופר הרי הוא גם מועמד ל„עוזר" תוקע.

חתן וכלה

„תוכו רצוף אהבה מבנות ירושלים"
(שיר השירים ג—י)
„עשרה חלקים של יופי בעולם, תשעה בירושלים ואחד בכל העולם"
(אס"ר א—יז)

עת דודים הגיע. הגיע בחור לגיל 17—18 ובחורה לגיל 16—17 כבר נמצאו כשירים ל„מועמדים" ל„שידוך". הבאת הצדדים לעמק השוה נעשתה בעזרת מתווך הקרוי „שדכן". לא כל דיכפין יתעלה לדרגת „שדכן" מקצועי. השדכן היה דמות מוכרת בחיי אנשי ירושלים, האמון בשפת חלקלקות, הפרזות, פיתוי ושידול בקיצור לשון מדברת גדולות.

השדכן וסחורתו. השדכנים רשמו בפנקסם את הנוער הירושלמי שהגיע לפרקו, ונעשה „סחורה" בשביל עיסוקם. הם עבדו לפי שתי שיטות שכר: לפי אחוזים מסכום הנדוניה שהתחייב אבי הכלה או לפי תשלום קבוע מראש שהתבסס על גודל העמל, מספר הדילוגים בין הצדדים והטורח המשוערים על מנת להגיע ל„שידוך". שכר גבוה יותר שולם לשדכן בשביל בן או בת זוג מעיר אחרת.

השדכנים חילקו את הבחורים ואת הבחורות לסוגים מבחינת „הייחוס", היופי, והמעמד־המשפחתי. לסחורה טובה מבוקשת מצד החתן נחשב בחור שפרקו נאה ומשתכר, בעל נתינות זרה, כלומר שאינו „נתין עותומני". גם השתייכותו ל„כולל" עשיר נותן טעם לשבח והביקוש גדול.

תכונות מבוקשות מצד הכלה הן: ייחוס, יופי, בעלת גזרה מלאה וחס ושלום לא רזונת, ועל הכל נדוניה גדולה. בחורה שידעה מלאכת התפירה היתה מכניסה את זה ב„נדוניה".

הבטחת „אכילת קסט", סמוך על שלחן, בבית הורי הכלה היתה גורם חשוב ל„קירוב הלבבות".

לבחור־ישיבה היו תמיד מבטיחים „בכתב" ב„תנאים" שתים־שלש שנים של קסט, או תמורתו בכסף לרבות שכ"ד של חדר. היה רגיל למצוא זוג בבית הורי האשה גם לאחר שנולד הילד הראשון.

„עירוני שנשא ירושלמית היה נותן לה משקלה זהב, וכן ירושלמי שנשא עירונית היו נותנין לו משקלו זהב" (איכ"ר ד).

הנדוניה. כסף הנדוניה שהובטח ב„תנאים" שנכתבו ונחתמו בין צדדי החתן והכלה היה נע בין 50—200 נפוליון (הנפוליון שווה 20 פרנק צרפתי). לעתים מאד רחוקות ניתן הכסף בעין כלומר במזומן. מילוי תנאי זה מובטח ע"י שעבוד „החלוקה" המשפחתית או שטרות, כמובן אם התשלום נדחה לתקופה מסויימת היתה חלה רבית על הסכום. במקום כסף היו לעתים רחוקות מעבירים דירה, כמובן קטנה, מאת הורי הכלה על שם החתן או על שם הזוג. לפעמים היו מוסרים „חזקה" של החותן שהיתה לו מאת מוסד ציבורי כגון „משגיח" בבית המטבחיים או „שמש" במוסד ואפילו „חזקה" על חצר בעיר העתיקה היה ככסף עובר לסוחר.

לפעמים הפכה „הנדוניה" לפרשה מכאיבה והעכירה את חיי הזוג הצעיר ולסלע מחלוקת בין „המחותנים", הגורם לכך היה אבי הכלה שלא עמד בדיבורו ולא קיים את הבטחתו בכתב בדבר הנדוניה. לא פעם עזב החתן את בית חותנו או השאיר את אשתו

וחזר בגפו לבית הוריו כמחאה על ההפרה. במקרים כאלה התגלגלו העניינים ל„בית דין" ונזקקו ל„טוענים" לייצג את הטענות והמענות.

היו אנשים בירושלים שהתערבו „למען שלום בית" והשלימו בין הצדדים. זכורני במקרה שאבא ז"ל, שהיה אחד הבוררים שלא על מנת לקבל פרס, ומקובל בירושלים כמשכין שלום מהיר במלאכתו, שטיפל בזוג שכבר היה להם ילד שענין „הנדוניה" היה מקור לחיכוכים.

יש לציין שהרבה נדוניות הלכו לאיבוד הואיל כתוצאה מתיאבון גדול לריבית גבוהה שמו כספם על „קרן הצבי" בשטרות של מוסדות שמצבם הכספי התמוטט או בידי סוחרים שפשטו את הרגל. נפגעים אלה היו חומר טוב לירידה מן הארץ.

היו „שדכנים" ותיקים במקצוע, כאלה שבתיווכם קרבו את הלבבות של אבא ואמא ולאחר זמן של הבן או הבת. אוכיר „שדכן" מוכר וחביב על תושבי ירושלים האשכנזית, דמות מעניינת למעשה „יהודי בטלן" שאינו מהדר בלבושו ובידו מטריה מרופטת, ספק אם היתה בשימוש, ושמו הולך לפניו „שלומלה שדכן", אדם ישר, בכל „שידוך" משקיע המון ריצות ודילוגים לבירור בעייות, דבריו נאמרים ברוך ובשקט ודובר אמת. בתור אדם הגון שכזה, לא תמיד האירה ההצלחה את פניו והיה כאשר ר' שלומלה שדכן שרך רגליו בשטח, בשכונה או בחצר מיד יצאה הרינה: פלוני מועמד לשידוך.

הפגישה הראשונה. במקרה ולא היה דיחוי על הסף שנבע מטעמי „יחוס", גורם כספי, סוג בריאות ירוד וכדומה או בא הצעד הראשון כלומר: ראייה ללא מלים וללא מבט פנים אל פנים.

מקומות פגישה מוכרים היו: „תחנת הרכבת", ע"י „בית הספר שנלר", „עמק המצלבה" והנפוץ ביותר היה השדה הרחב בסמוך ל„קבר שמעון הצדיק" בוואדי ג'וז, ומשום כך דחו את מועד הפגישה ליום מתאים ובלתי מחייב והוא „ל"ג בעומר", היום שכמעט כל ירושלים נמצאת שם לכבוד „ההילולה". הצצה זו קבעה אם יש מקום להמשיך בנדון או לחסלו לאלתר. במקרה שהפגישה הראותית הביאה לתוצאה חיובית אזי בא הצעד השני והוא הידברות וראייה מקרוב. הביצוע הוטל על פי רוב על דודה ערה ו„מבינה", והיה אם הביאה „השליחה" בשורות טובות הן מצד הבחורה והן מצד הבחור אז מגיע השלב הבא והוא „המלה" כלומר ניתנה מלה „הן", המקדימה את שלב „הקנין", בשלב זה מעלים את ההידברות לענין על כתב עם עשיית „קנין" בנקיטת מטפחת. במעמד זה מתקבלת הסכמה הדדית על גובה „הנדוניה", מספר שנים של אכילת „קסט", השתתפות בסידור הדירה כגון ריהוט, רכישת כלי מטה, הלבשה קיצית וחורפית, על חשבון מי הוצאות „החתונה", הסכום שמתחייב החתן ב„כתובה". כל הנתונים האלה מקבלים אישור בכתב עם קביעת „קנס".

בערב „התנאים", במעמד מוזמנים מקרובי המשפחה הקרובים ביותר עם כיבוד קל בנוכחות החתן וכלה מחליפים „מתנות", הכלה מקבלת „צמיד" זהב או „שרשרת" כסף או זהב והחתן מקבל שעון כסף או זהב עם שרשרת. בתנאים קובעים את תאריך החתונה, בדרך כלל נדחה לשנה או לשנתים. למחרת היום ידעו כבר בעיר „פלוני התארש לפלונית", וידעו לצטט את סכום הנדוניה ומתי איה"ש תהיה החתונה.

חופה, החתונה

„יפה את רעיתי כתרצה, נאוה כירושלים"
(שיר השירים ו—ד)

השבת לפני החופה. השבת שלפני החתונה פתחה למעשה את „שמחת הכלולות". בשבת „הקרואה" עולה החתן למפטיר, בית הכנסת מלא מתפללים לא קבועים, קרובי החתן והכלה באים לכאן מכל פינות העיר, גמר החתן את הברכות שלאחר „ההפטרה" אז זורק הקהל עליו פתיתי נייר צבעוני עם גרעיני חטה, חומצה, אורז ושקדים מסוכרים. הקהל מוזמן ע"י שמש ביהכ"נ לבוא לבית הורי החתן „לשתיית לחיים" עם מנות של קוגל ומיני תרגימא של ירקות כבושים של העונה, מלפפונים, פלפל או כרוב וסלק.

נהוג שהכלה אינה באה לאירוע זה הואיל ומשתדלים שהזוג לא יתראה לכל הפחות שבוע לפני החופה.

החופה. בדרך כלל נערכת החופה ביום ששי אחרי הצהרים כשעה לפני „הדלקת נרות". ארבע קורות עגולות שבראשן וו תופסות פרוכת המהווה כאילו גג לאוהל, מיתקן זה היה נשמר בכל בית־כנסת לצורך „חופה". את „החופה" מעמידים ברחבה ע"י בית־הכנסת ולכן יכולת לפגוש הרבה אנשים שלא הוזמנו לשמחה ובכל זאת לא נרתעו מלהיות נוכחים בטקס זה. „מסדר־קידושין" היה רב, או דיין, או „ראש ישיבה". המוזמנים שמרו על הזמן הנקוב בהזמנה וכל ה„כלי קודש" באו בדיוק בזמן כדי שלא יהיו חס ושלום הגורם ל„חילול שבת", וביחוד נזהרו לא לפגוע בזמן המחייב נשים ב„הדלקת נרות".

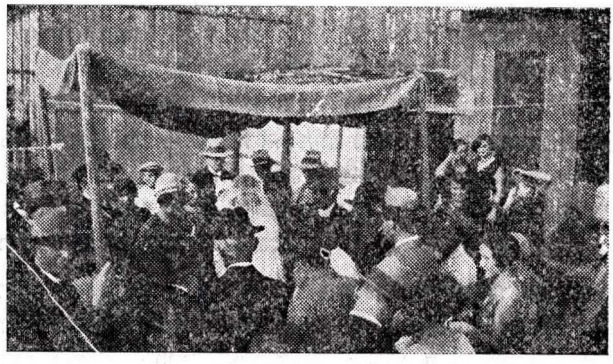

חופה תחת כיפת השמים בצהרי היום לפני 50 שנה

החתן חבוש עפי"ר שטריימל בפעם הראשונה והכלה נראו עייפים וחוורים ביחוד אם החופה היתה בקיץ הלוהט. החולשה של הצום ושל הביקור בכותל המערבי נראו יפה על פניהם. היו כמה להקות של „כלי זמר" שהיו מוזמנות להנעים ולשמח את החתן והכלה עם צעידתם ל„חופה" וחזרה ובמוצאי שבת „המסמר" של החתונה. היו הרבה משפחות שלא הרשו תזמורת בחתונה כסימן „אבל" על חורבן „הבית".

לסעודת הערב בליל שבת נשארו רק הקרובים ביותר ויתר המוזמנים התפזרו שעה קלה לפני כניסת השבת.

ליל החתונה. תפילת „קבלת שבת" היתה ברוח חגיגית, החזן סלסל בהדגשה „בואי כלה, בואי כלה". כמנהג ירושלים הוטל על הורי החתן לערוך את „החתונה", יוצאים מן הכלל בחורים „עולים", כלומר „בחורי ישיבה" מחו"ל. חזרו המחותנים שמחים בצאתם מבית הכנסת בשעה ששני „השושבינים" מלווים את החתן ומושיבים אותו על כסא בראש השלחן הערוך והארוך ולפניו שתי חלות קלועות גדולות לברכת „המוציא" דיין לחלק „כזית" למסובים.

ועוד שלחנות קטנים יותר, היו מהם לנשים שישבו לחוד, ומהם לנוער ודרדקאים שלא יפריעו בפטפוט את שמיעת „הדרשה" של החתן או „מילי דרבנן" של אורח־חשוב.

יין ירושלמי תוצרת טובי היינים מהעיר־העתיקה ויי"ש לבן ואדום בחלקם קנוי וחלקם שהובאו שי לחתונה עמדו בבקבוקים בשפע רב והשתיה „לחיים" כיד המלך. מוניטין יצא ל„מרק הזהב" והוא מרק דליל עם שקדיות. בין מנת הדגים הממולאים לבין המרק ובין המרק למנת בשר־העוף או בשר־בקר ועד מנת הלפתן שר חזן ביה"כ „פרקי חזנות" מבוקשים, ויודעי שיר פותחים פיהם בזמירות־שבת ושרים ביחוד במקהלה מאולתרת „יה רבון עולם", „מנוחה ושמחה" ו„יום זה מכובד". את הבשר והדגים מתבלים בחרדל מקומי שחור ובמיני כבושים חמוצים ומפולפלים מעשה ידיהן של המחותנת.

הלפתן־הצימס עשוי ממרכיבים של שזיפים וצימוקים ולפעמים בתוספת מישמיש וגם בחורף אפשרי כי הם פירות־יבשים או מגזר. לאחר „ברכת המזון" הוגשו על השלחן בטנים, גרעינים לבנים ושחורים וגם קאדאמס — חומצה ממולחים קלויים טרי. המבוגרים המכובדים קבלו כוס תה והקהל התפזר.

שבת צהרים. בבוקר מובל החתן מלווה בשני שושביניו לבית הכנסת, החתן יושב במזרח ומקבל עלייה לתורה, בין המתפללים הרבה אורחים, שאף הם עולים לתורה. עם סיום התפילה מזמין השמש, על דעת המחותן את הציבור ל„קידוש". הרבה מוזמנים מביאים בקבוק גדול של יין ועוגה. לביתו חוזר החתן עם שושביניו מלווה בשירה ובזמרה.

מוצאי שבת. „מוצאי שבת" סימנה את היום השני של „שבעת ימי המשתה", באווירה של „חול" חלה התפרקות והתלקחות השמחה בכלי־זמר, שברוב המקרים היה לא יותר מ„מתנדב" ותוף, ולקול התוף שהיה גם בחדר הנשים רקדו ריקודים מסורתיים וגם ה„כשר טאנץ" היינו ריקוד עם הכלה בחציצת מטפחת.

הבית של הורי אחד מהזוג בנוסף לבתי השכנים היו למוקד לששון ולשמחה. דודות ושכנות טובות הסתובבו עם כיבוד על מגשים עמוסים כעכים ריחניים מתבלין „מאכלב" עם דגים מלוחים כבושים בחומץ ועלי דפנה, אחרות הסתובבו עם כוסות מים במיץ־שושנים הנקרא מי־ורדים, פריט ספרדי יותר מאשכנזי. חולקו פירות העונה כגון מישמש, שזיפים, תפוחים, אבטיח, תפוזים ומנדרינות. מבוגרים התענגו על „כוסית" וריקודי „רוגדו" או ריקודים שכונו „אגרקל" היינו יווני, או „קאזאצוק" — ריקוד רוסי, והיו שחיקו ריקודי פלחים או בידווים, התוף בהלמותו נתן עידוד ועוז לרוקדים כאוות נפשם. ה„שמש" כלומר המלצר היה לפי מומחיותו „בדחן" ביחוד בידח את הנאספים בהכריזו בזה אחר זה על האורחים וטיב „המתנה" — שי הדרשה אפילו אם לא נדרשה. הוא העריך בהלל ושבח לאותו אורח שציפה ממנו „דמי שתיה" ולכל המרבה הרבה לשבח.

מעטים נשארו עד חצות, אורחים שבאו עם הטפלים עזבו הרבה קודם לכן, כמו כן אלה שבאו ברגל ממרחק.

לאט לאט הועברו כל הכסאות, הספסלים, השלחנות וציוד מטבח לשכנים שמהם שאלו אותם. למחרתו של יום הועברו הסירים, הסכו"ם והמפות שכובסו וגוהצו ועוד כלים שהיה בהם צורך לסעודות גדולות. אם היו אבדות או קלקולים לא הקפידו השכנים, כי הרי יום יבוא והם עצמם יזדקקו לגוהג טוב זה.

מתנות החתונה. בחישוב הסידור לאורח חיים של „חיי הזוג" הובא בחשבון „הדורון" הידוע תחת השם „דרשה־גשאנק" וכל מי שחשב את עצמו קרוב משפחה, שכן, מכר וידיד־נעורים ראה חובה לעצמו להביא משהו, והמשהו נמצא על קשת רחבה מאד, מכלי מטבח ואביזרי חדר־אוכל ועד „תשמישי קדושה" לבית ולבית הכנסת, ספרי קודש החייבים להמצא בבית יהודי.

קרובי משפחה הקרובים ביותר הביאו חפצים בעלי ערך כספי גבוה: מערכת סכו"ם כסף טהור, גביע כסף, מערכת צלחות חרסינה לבשר או לחלב, טס־נחושת עגול גדול המכסה את שלחן האוכל בשבתות ובחגים, שהוא מאד שימושי ביחוד בשעה שילדים קטנים מסובים ליד השלחן, ואין כל חשש שמא ישפכו מרק או אוכל נוזלי אחר ותתלכלך המפה הלבנה המעומלנת לכבוד שבת. שעון קיר גדול היה תמיד פריט מקובל לדורון. זולים יותר היו מטחנת־בשר, מטחנת־קפה, קופסה לסוכר, כד זכוכית למים וכדומה.

לא התביישו להביא דברים שכיום נחשבים לקטנוניות כגון מנורת לילה, סכין לחתוך לחם, מלחץ או מילחיה. אביזרי קדושה תפסו מקום מכובד כגון „מגילת אסתר" בנרתיק עץ־זית תוצרת ירושלים, שהיתה ירושלים גאה עליה, זוג פמוטים של כסף וגם של נחושת, כוס כסף לקידוש ולהבדלה, „מגדל כסף" לבשמים, קופסת כסף לשמירת האתרוג מפני קיטום הפיטום, חנוכיה של כסף ולא שכחו את קופסת הכסף לסיגריות ולאבקת טבק.

המתנות של אבי הכלה לחתן היו בגדר „חצי חובה" והם הטלית, השטריימל ושעון הזהב. שעון קיר ומנורת לילה, קופסה לסיגריות ולטבק.

כשנדמו „קול חתן וקול כלה". לאחר „שבעת ימי המשתה" מסיר החתן את השטריימל שחבשו כל שבעת הימים, הוא והיא נכנסים לבגדים פחות חגיגיים אבל בכל זאת חדשים מהמלאי שהוכן לפני החתונה המיועד להספיק די הצורך לשנה או שנתיים. אין יוצאים ל„ירח דבש" והשמחה שרויה במעונם הקטן, שהוא בבית הורי הכלה או שהוא חדר בסמוך בשכר דירה. אכילת קסט — מענק אשל מסירה ריחיים מהצואר של האברך. הכל טוב ויפה בשעה שהחיים נעימים ומתוקים בבית החותנת, כי בה תלוי הדבר. יש חותנת זועמת וקנטרנית הממררת את החיים של הזוג הצעיר ולפעמים היא בעקיפין מתנקשת בהבנה ההדדית וזורעת מדנים ומרחיקה לבבות עד כדי פירוד ואפילו גורמת לגט.

כשהגבר הוא בן־תורה או בחור ללא מקצוע אבל מוכשר הוא לוטש עין ל„עבר לים", שם אצל דוד טוב הוא מוצא את עתידו בחיים, ואכן הרבה דודים בסופו של דבר שלחו „כרטיס נסיעה" לעבר לים, כשהלה מכשיר את עצמו להיות משתכר באמריקה, דרום אפריקה או אוסטרליה. לפעמים הוא לומד „שחיטה" ואם הוא בעל קול נעים גם לוקח שיעורים ב„נוסח" כדי להיות „בעל־תפילה" בעיר לא גדולה עם אוכלוסייה יהודית בעלת כמה „מניינים".

האשה הצעירה נמצאת עד שעת הכושר בבית הוריה או בחדר השכור ומחכה לכרטיס הנסיעה להצטרף לבעל נעוריה. פחות יומרנים מסתדרים איך שהוא בירושלים או ביפו

או במושבות והרבה פרוטקציה עושה. עזרה גדולה לקיום המשפחה היתה „החלוקה" ומשמעות רצינית להספקת „סל המזונות" היוותה חלוקה של כולל עשיר כגון „כולל הונגרין", „כולל אמריקה" ו„כולל הו"ד — הולנד דויטשלנד" ועוד. כולל דל המחלק קיצבות זעומות ובהפסקות גדולות היה גורם מכריע להגדלת „הירידה".

משפחה חדשה. אם הכל כשורה תוך שנה נולד הילד הראשון, הסב והסבתא הצעירים נחלצים לעזור ברכישת הריהוט והציוד הדרוש ועדיין אין חושבים לעבור לדירה מרווחת יותר היינו לשני חדרים, מסתדרים איכשהו בחדר אחד. לשבתות מוזמנים להורים, לחגים לא כל שכן. גם באמצע השבוע מביאה אמא זאת או השניה קצת מכולת חיונית להקל על עול האברך הרך.

גדלה המשפחה בשנים ויותר, הרי היא כבר בחזקת עומדת ברשות עצמה, כי הרי הגבר עוד מעט עשרים שנה והיא מתקרבת לשמונה עשרה גיל די מבוגר לפי המושגים דאז.

עתיד הנוער המתבגר

על פרשת דרכים. הגיל שלאחר „בר מצוה" מעמיד להורים וגם לנער סימן שאלה, זהו הגיל שבדרך כלל מסיים הנער הירושלמי את לימודיו היסודיים התורניים או החילוניים ב„תלמוד תורה" או בבית הספר „עזרה"-לאמל או בבית הספר „כי"ח-אליאנס".

אמנם חלק לא מבוטל, שברבות השנים הצטמצם, המשיך בלימודי קודש גם לאחר שסיים את הכתה העליונה בה למד גמרא, רש"י ו„תוספות" במתכונת של „ישיבה קטנה".

הממשיכים והפורשים. רוב נערים היו משוללי אמצעים מחד ומעוטי כשרון מאידך ולכן פרשו מלימודיהם. מהם מרצון ומהם מאונס, ואיש איש לפי רצונו ויכולתו פנה למלאכה או לפקידות או למסחר. אלה שהלכו למלאכה עברו שנים קשות של חניכות בשכר נמוך וניצול ללא תנאים סוציאליים. גם אלה שסיגלו להם את השם פקידים היו ברובם זבנים ושליחים בבתי מסחר וגם להם לא שפר גורלם בתחילה. ברם אלה ואלה עם סבלנות ועמידות הגיעו במשך הזמן לעמידה ברשות עצמם עם הבטחת קיום למשפחה בעתיד.

הפונים למסחר הגיעו, אם לא כולם, למעמד מכובד, לפרנסה טובה ואפילו לרכוש, והכל היה תלוי בכשרון המסחרי וקצת פרוטקציה כדי למשוך לקוחות טובים.

אלה שנקלטו בישיבות, מהם עשו תורתם קרדום לחפור הם התחפרו בד' אמות של הלכה, העמיקו והתפשטו אל מרחבי התלמוד, המפרשים והפוסקים. „מתמידים" בעלי תפיסה וזכרון הפכו לחומר ממנו עושים רב, דיין ולכל הפחות מלמד ב„תלמוד תורה", אחרים היו לבני-ישיבה עם שכר חדשי זעום.

הרבה שהלכו ללמוד תורה על ספסלי הישיבה נשרו תוך שנים מועטות, מהם עברו למסחר ומהם שיצאו לחוץ-לארץ למצוא פרנסה לקיים משפחה ללא מצוקה. חלק עם כשרון דיבור וניידות יצא לשליחות עם מינוי של „שד"ר" כגובה כספים בשביל מוסד תורה או צדקה.

המאגר לחתנים מיוחסים. בחור בן ישיבה המקפיד על לבושו ושייך לכולל „עשיר" היה מאד מבוקש, ערכו לגבי נדוניה ואכילת „קסט" היה גבוה, הואיל ובחורים כאלה היו עפי"ר נתיני חוץ, הפטורים מחובת גיוס לצבא העותומני. כל היתרונות האלה כיסו על הרבה מגרעות בתכונות אישיות. הנשירה מהישיבה היתה דוקא מאלה שמצבם הכספי שופר ע"י נישואין עם בת „גביר" או סוחר. בירושלים קשה היה לקבל כסף באשראי לזמן

ארוך, הבנקים נמנעו להלוות כספים ליחידים שאינם סוחרים, על אף ריבוי קופות של קרנות במסגרת עזרה בהלוואה לנצרכים מאת קופות גמילות־חסד. אברך בעל אמצעים כספיים בעין היה נחטף לשותפות בעסקים שסבלו מחוסר כסף לממן החזקת מלאי של סחורות המיובאות מעבר לים.

השתלמות. אין לומר שעם סיום הלימודים האלמנטריים נסגרו לחלוטין דלתות התורה וההשכלה, הרבה בחורים לקחו לעצמם מורים פרטיים ולמדו שפה זרה, גרמנית, צרפתית והיו גם שיעורים באנגלית שניתנו בחבורה. הנוער שהיתה לו כוונה להגר לארצות־הברית למד אנגלית.

נערים שלמדו מלאכה היו, בהשפעת בית־אבא או הסביבה, מצטרפים לשיעורים שניתנו לפני התפילה השכם בבוקר או לאחר תפילת־ערבית, זה יכול להיות דף גמרא, פרק משניות, או שלחן־ערוך.

בסיום עלי לציין שכמה, אבל מעטים מאד, יצאו לחו״ל ללמוד מקצוע מסוים כגון רוקח, רופא ועורך דין עפי״ר בבירות, בקולג׳ האמריקני או באוניברסיטה הצרפתית, היו גם אחדים שנשלחו לגרמניה ללמוד לימודים ריאליים מטעם הנהלת „ביה״ס עזרה״ כדי לשמש לכח הוראה לאחר השתלמותם.

ימים נבחרים בלוח השנה

שבת	ליל הסדר
„ימים נוראים"	„שירת הים"
ראש השנה	הימים לאחר פסח
יום כיפור	ימי הספירה
סוכות	ל"ג בעומר — שמעון הצדיק
שמחת תורה	שבועות
הכניסה לחורף	„שלשה שבועות"
חנוכה	צום תשעה באב
ט"ו בשבט	שבת נחמו
פורים	חודש אלול — חודש הסליחות
ערב פסח	

שבת

יחודה של שבת. אינני יודע כמנוסה את צביונה של שבת בגולה אצל יהודי רוסיה או פולניה או ליטא אבל אני יכול לומר בפה מלא מתוך החיים מכלי ראשון, את המשמעות של „שבת מלכתא" בתוככי ירושלים. אתה חש שבת של מנוחה שלמה, מנוחת הגוף בכל רמ"ח אבריך, חפשי מכל אבק מלאכה, ומנוחת הנפש המשוחררת מכל דאגה לפרנסה, והנשמה הייתרה דוחה כל הבלי „עולם הזה", והבית יפה יותר והכלים נאים יותר, ובני הבית מצהילים פנים מקדושת היום, וכל אלה מרכיבים את המהות המכונה „שבת קודש". ונדמה שלא רק אתה היהודי מרגיש וממשש בשבת כי גם הבית, החצר, הרחוב, המדרגות בסמטאות ואפילו החנויות של הנכרים מצטיירים אחרת בעברך עליהם ביום השבת.

ערב שבת. „ערב שבת" מקובל לקרוא ל„יום ששי", אבל בירושלים הוא מתחיל ביום חמישי. הקניות לצרכי שבת נעשות ביום ה'. בין המצרכים החיוניים יש למנות: קמח, סולת, ביצים, שמן, שעועית, אורז ותפ"א. יש לציין דרך אגב שאלה שחיים „בחשבון" ודאגה למחר, והפרוטה פחות או יותר מצויה, אוגרים בקיץ ביצים הנשמרות במי סיד לשימוש בחורף וקונים כד שמן ישר מבית־הבד ב„עיר העתיקה" המכיל קרוב לעשרים ליטר. בשר, והקניה אינה קלה, יש להתמקח ולשדל את הקצב שיתן „עצמות" וחתיכת שומן בשביל „החמין — טשולנט". דגים של יפו הם יקרים מאד ועולים רק על שלחן עשירים, קונסולים ופקידים גבוהים ומוכרים אותם ברחוב הבטראק — „רחוב דוד", הדגים במחיר השוה לכל נפש הם „דגי טבריה" המובאים ע"י סוחרים ילידי טבריה המתגוררים בירושלים. „דגי טבריה" באים בחביות ועל כל שכבת דגים מפזרים גבישי מלח דקים, יש לציין שהם היו משתווקים במצב טוב ללא זיהום. חנויות לדגים היו ברחוב הבטראק, ב„רחוב היהודים" וגם ב„מאה שערים". כמובן בתוך הקניות נכללים מלח, פלפל, קינמון, שומשמים, את שני

סוגי השמרים במצב נוזלי מביאה אשה המכינה את סוגי השמרים וחוזרת על פתחי הלקוחות לפנות ערב.

החשיך היום והילדים גמרו לאכול אז מתחילה העבודה אצל „עקרת הבית. הלישה של הבצק ביחוד של החלות משום שיש בעיסה חלק גדול של סולת נדרשת איפוא דשדוש באגרופים קמוצים, והפוך בה והפוך בה, עד שהעיסה נעשית מקשה אחת שמתמתחת יפה. בחורף, בלילות קרים קיימת בעייה עם תפיחת הבצק ולכן מחממים את הבצק ע״י ששמים אותו במטה החמה ואכן בבוקר נמצא הבצק כשר לעשיית חלות וכעכים.

אור ליום ו׳ מחכות לעקרת הבית, בעזרת הבעל, אם אינו „לא יוצלח״, כמה עבודות חיוניות להכנת שלחן־שבת כדבעי כגון, הכנת קציצות בשר ו„גפילטה פיש״. לעשות דגים ממולאים בטום טעם דרושה מומחיות, ישנם הבדלי טעם וריח ב„גפילטה פיש״ משום שאשכנזים ממקור ליטאי אמונים על דגים ממולאים מפולפלים שמראם כהה ואילו אחיהם ממקור פולני מעדיפים דגים ממולאים ממותקים ובהירים ומוכנים להוסיף שקדים כדי להלבינם.

אלה שמתענגים על מעדני רגל קרושה — „פייאטשה״ עמלים קשה לחרוך את שער הרגל, להסיר את הטלפים, לשבור את העצם ופירוק המפרקים, וזה הכל כטיפול התחלתי לקראת הכנת הפייאטשה.

ביום ששי קמים מוקדם כדי להספיק לגמור את כל העבודות העיקריות עד חצות היום. בראש בא הבישול לארוחות בשבת גופא וגם לארוחת צהרים של „יום ששי״ שריח של שבת נודף הימנה, הכנת חלות מהבצק, עריכת הכעכים על התבניות והכל חייב להיות מוכן ומזומן כדי ש„נושא הטבלאות״ — השוליה של האופה יקחם על ראשו בסיבוביו מחצר לחצר. גם „עובד״ זה מתכנן שליחותיו כי עליו לצאת במחזור שני אחרי הצהרים לאסוף את סירי החמין ולהביאם לתנור. מעניין שעל אף הלחץ הגדול על „התנור הציבורי״ לא קרו תקלות ולא אמר אדם בירושלים צר לי על אשר החליפו את החלות או החמין שלי.

חלוקת עבודה. כל אחד מבני הבית משתתף לטרוח בערב כפי יכלתו וכשרו. אבא שרגיל ללכת למקוה ממהר בקניות הירקות והפירות. סר לספר אשר בכל ימות השבוע מתעסק במשהו אחר ורק עושה עצמו ספר בכל „יום ששי״ ובערבי חגים. סיים אבא לקנות „דברים טובים״ לשבת כגון תאנים ותמרים, צימוקים וכל מיני גרעינים ובטנים אז השעה אינה דוחקת ויכול הוא להשתהות בבית־מרחץ כאוות נפשו ושם בין טבילה לטבילה גופשים מיוזעים ושומעים „חדשות״ וקצת „רכילות״ על „ממונים״ ואמרכלי „מוסדות צדקה״ או על מצב סוחר זה או אחר, חוויה זו גורמת הנאה לעושיה מה גם שיש בה התקדשות לכבוד „שבת המלכה״. אנשים תפוסים או עסוקים ובעלי מלאכה מוצאים שעתם לסור למקוה עד זמן מועט לפני בוא שבת.

הילדים הגדולים עם השכמה מביאים מים מן הבאר לשתייה ולשטיפה, אח״כ הולכים ללמוד. אחרי ארוחת צהרים מיוחדת מצחצחים את כל הנעלים וגומרים בברק מצוחצח ויש חכמה במלאכה זו, ותורה היא וללמוד צריך. עליהם להביא מאת היינן יין לקידוש ול„הבדלה״ וגם בקבוק קטן של י״ש. אם אין „נר״ להבדלה יש להביא מהחנות, הילד הקטן מביא מהאשה העסקנית פתילות ארוכות מתוצרת האשה הנדיבה בשביל אמא להדלקת „נרות שבת״.

הילדות עושות „ספונג׳ה״ וגם מסיידות את שולי קירות החצר ובית שימוש.

אבל עדיין עיקר העבודה על „בעלת הבית", נגמרה ארוחת צהרים בה אכלו קציצת בשר מבושלת בתפוחי אדמה משוחמים עם רוטב שחרחר טעים וחלה עגולה בלתי קלועה מיד חשה האשה להכין את החמין עם כל הפריטים, את הביצים שעליהן להתקשות שחומות בשביל מנה ראשונה ליום השבת, קומקום הקפה בתוספת ציקוריה (עולשים), כמה בקבוקים מים בשביל תה, מרק ולפתן גזר, הכל הכל יכונס לכירה תחת מיתקן פח המכסה את הכירה שהוסקה בפחמי עץ גדולים כשהם מכוסים בכמות אבק פחמי עץ להתמיד בחום. דלת בגודל של מרצפה מאפשרת הוצאה והכנסה של קדירות וסירים. מי שחשק בחמין שהצטמקו יפה ובטעם מיוחד הביא את החמין לתנור הציבורי. עכ"פ בשבת של „שמחה", כגון „בר מצוה", „תנאים" או הולדת בת היו שולחים סירים שבהם קוגל לתנור וזאת מחשש שמא בבית לא יעלה יפה או שחום מספיק בשעה שבתנור יש ביטחון מלא שיצליח.

עבודות הגמר. בשעות האחרונות לבוא שבת מתעסק אבא במילוי מנורות הנפט ובהסדרתן למען יאירו באור גדול ללא פגם. אם בימים של חול דולקת מנורת נפט שלחן הנודעה בשם מס' 4 הרי בשבתות ומועדים מדליקים את מנורת הנפט התלויה בתקרה מספר 30—60 והיא מאירה את חדר האוכל באור גדול ובחורף נותנת חום. אמא רוחצת בגיגית את הפעוטים, הילדים הגדולים מסתדרים איכשהו בתור ואף הם רוחצים גופם בגיגית הגדולה תחליף לאמבט, פריט נדיר שאי אפשר למצוא בדירה של יהודי ירושלמי מהשכבה הרגילה.

עם שוך לחץ העבודות השיגרתיות ולאחר הרחצה מתלבשים הגברים הגדולים עם הקטנים שכן הם מתכוננים ללכת לבית הכנסת ואילו הנשים לרבות הבחורות לאחר רחיצה לובשות בגד שבת ויושבות על הספה נינוחות, לאחר הרבה שעות של עבודה ללא מנוחה, הזקנות הולכות לביה"כ.

המנוחה האמיתית מתחילה לאחר „הדלקת נרות" כאשר הגברים והזאטוטים הלכו ל„קבלת שבת" בבית הכנסת. אז גם מתאספות שכנות לשוחח על דא ועל הא, על מיני תבשילין ועל פנצרים בבישול או סתם דברי הבאי ונפרדות כאשר נגמרה התפילה והמתפללים יוצאים מבית הכנסת.

עבודה בשכר מצוה. גילוי של עבודה „לשם שמים" אפשר היה לראות אחת לשבוע, האחת בדמות איש או אשה וסל או שק ביד, הוא או היא באים מדי שבוע, שעה קלה לפני „הדלקת נרות", לקחת חלה בשביל עניי הסביבה, ומביקור לביקור מתמלא הסל או השק והפלוני או הפלונית אוזרים כח לשאת את המשא אל המקום אשר משם תחולק החלה לכל דצריך. והשניה דמות של גבר העובר בסימטאות ומתקרב לחצרות ותוקע בחצוצרה להודיע על „בוא שבת" והדלקת נרות. התוקע מתעכב ע"י חנויות ומזרז את בעלי החנות לסגור וביחוד מפציר בבעל מספרה לגמור ולסגור, כידוע הספרים עסוקים מאד בערב שבת ומתבוששים לסגור בזמן.

ליל שבת. הערב החביב והנעים והרגוע מכל לילה אחר שבימות החול הוא „ליל שבת". הבית מואר, השלחן מכוסה במפה לבנה ועליה „סיניה" — טס נחושת שהולבן והכל שמים עליה: חלות שתים — „לחם משנה", שני פמוטי כסף, שזה עתה דעכו נרותיהם שעליהם ברכה אמא. בקבוק יין וכוסות וגביע כסף של אבא ל„קידוש", ומילחיה. רק עברו את מפתן הבית ואבא פורץ בברכת „שבת שלום" וכל בני הבית שרים בקול „שלום עליכם מלאכי השרת..." ומסיימים בפרק מספר „משלי" „אשת חיל מי ימצא..." ונדמה כאילו

אמירה זו באה להחמיא לאמא על גילוי מאמץ ושקידה בכל שלוחות העבודה לכבוד שבת, ויש בהלל ביטוי עובדתי ל„אשת חיל" לאמא הירושלמית — „ותקם בעוד לילה ותתן טרף לביתה".

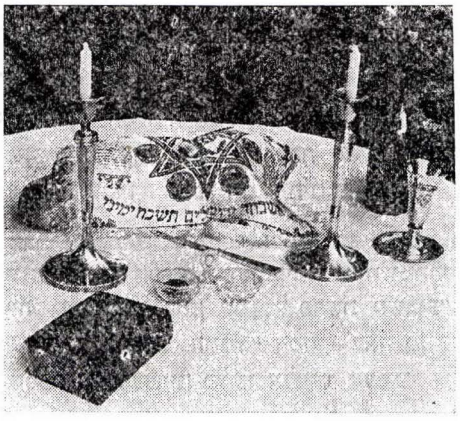

„שני מלאכי השרת מלווים לו לאדם בערב שבת
מבית הכנסת לביתו, אחד טוב ואחד רע,
וכשבא לביתו ומצא נר דלוק ושלחן ערוך...
מלאך טוב אומר: יהי רצון שתהא לשבת
אחרת כך" (שבת קיט.).

בין ארוחה לארוחה ישירו „זמירות", ומהנות היו הזמירות בפי מנעימי זמר. עד היום מצלצל באזני החרוז „להתענג בתענוגים, ברבורים שליו ודגים, מערב מזמינים כל מיני מטעמים...". היה משהו ריאלי עובדתי בתוכן החרוז. הילדים פורשים למשכבם עם חופן גרעינים ורבע תפוז בחורף או אשכול ענבים בקיץ. נרדמים עם קריאה בספר או בעתון שיצא אחת לשבוע. המנורות כבו בשעה עשר כשכולם כבר בשינה עריבה. רק מנורה דלה באור דולקת כל הלילה במטבח.

יום השבת. קנאים לתפילת „ותיקין" קמים לפני זריחת החמה כדי לכוון תפילת שחרית עם צאת השמש. לפניהם יום ארוך המנוצל לעיון בדף גמרא, או בפרשת השבוע, או בהליכה לכותל המערבי. „חסידים" היו מאחרים לבוא לבית כנסת, מהם הלכו לטבול במקוה לפני התפילה, עם חצות חזרו הביתה. גורם לאיחור ביציאה מבית הכנסת היה הופעתו של „חזן" מחוץ לארץ אבל זה יכול לקרות רק בבית כנסת גדול והרבה כאלה לא היו. אחינו הספרדים סיימו את התפילה בשעות המוקדמות ומיד סרו אל התנור להביא את „החמין" לאכול בחוג המשפחה. מכיון שהספרדים לא הכינו כירה להחזקת מנות אוכל בחום, היו באים בקומקום קטן לשכנים האשכנזים לקחת מים לתה או לקפה, ואת זה לקחו השכנות האשכנזיות בחשבון.

ארוחת הצהרים לא נערכה בצהרים אלא עם בוא אבא מבית הכנסת, וזה היה בערך בשעה עשר. מכיון שהאכילה לא היתה בחטיפה ונוסף לזה „זמירות שבת" בין ארוחה לארוחה נמצא שהיו קמים מן השלחן בשעת צהרי היום.

שינה בשבת תענוג. ההורים חטפו כמה שעות של שינה, הילדים העבירו זמנם במשחקים שקטים הואיל וכל „העולם ישן הס". ילדי „חדר" הלכו לת"ת ללמוד „פרקי אבות" או משניות — „מסכת שבת" וגם פרקים מ„ספרי מוסר" לשתי שעות ונפטרים הביתה עם תפילת מנחה.

לפעמים היה מופיע „דרשן" נודד בביהכ"נ, את דרשתו השמיע לפני תפילת מנחה, היה לו תמיד קהל שומעים.

שלש סעודות. הארוחה של הסעודה השלישית היתה קלה וקרה, אולי זה בא מתוך חוסר באמצעי קירור וחשש לקלקול, בקיץ הורכבה מסלט עגבניות, מלפפונים ובצל, וחמיצה, בחורף מחתיכת דג, או לקרדה בשמן זית, זיתים וצנון.

מגידים ומטיפים. בבתי כנסת מובחרים ולפעמים גם בפחות מרכזיים היו מופיעים „מגידים" מקצועיים והיו עולים על הבימה ומתעטפים בטלית ומתחילים בדרוש ובמעשיות מ„גדולי הדור" שיש להם או שאין להם ענין ל„פרשת השבוע" וכולם טענו לעשות „תשובה" ולשוב לדרכי ה'. על הופעת „המגיד" המטיף באה מודעה רבה „בשבת קודש פרשת ... ינאם המגיד המפורסם בשערים פלוני אלמוני מענייני דיומא ובסיום ההודעה: „ולכל השומעים יגעם".

מפורסם בדברנותו „חוצב להבות" ובהשמצותיו נגד „הציונות והשקולס־בתי ספר" היה ר' בנציון ידלר, ויש להודות שהיה „מגיד" בחסד, מעולם לא סטה מנתיב הרעיון שרצה בו ומעולם לא גמגם ולא התבלבל והיתה לו הצלחה בין פשוטי־העם, כי הוא הבין לרוחם ולהשגתם. הוא היה אורח תדיר ברחבת „הכותל" וגם מתנגדיו הטו אזן למדברו. מכיון שהשעה היתה נוחה כלומר שעה לפני תפילת־מנחה בהכרח היה קהל שומעים מובטח למגיד. רוב המגידים הטיפו שלא על מנת לקבל פרס.

בערוב היום. לאחר אכילת „שלש סעודות" היו כאלה שהלכו לבית־הכנסת לומר פרקי תהילים ולחכות לתפילת ערבית, והיו כאלה שעשו קבע לצאת „לשוח" בשדות, לבלות שעה קלה בטבע בנופו של ירושלים, אני התלוויתי לאבא ולחבריו „תלמידי חכמים" והקשבתי לשיחות תלמידי חכמים, ומאד נהניתי בחברתם. היו בשיחות אלה הרבה „שיחות חולין" מאישים נשואי פנים וכן מנהותי דרגה שחיו בימיהם או בימי הוריהם בירושלים — המטרופולין של יהדות מגוונת. מתוך השיחות שקלחו מענין לענין ולאו דוקא באותו ענין העשרתי את אוצר הידיעות שלי על אנשי ירושלים מדור אבא ומדור סבא. הטיול היה עד „מושב זקנים" היום „תחנת אגד" או ב„עמק המצלבה" שלארכו היו מערות עם כוכים. בקרבת המקומות האלה עבר חוט „העירוב" ועדיין אתה נמצא ב„תחום שבת".

כשהשמש החלה שוקעת חזרנו למגורים וישר לבית הכנסת לתפילת ערבית. המרותקים לעישון מתפללים עם ראיית שלשה כוכבים וחשים הביתה בטרם כל לקופסת הטיטון — הטבק לגלגל סיגריה לעישון. המכורים לעישון מזדמנים לתפילה בבית נדיב המחלק סיגריות לכל דיכפין וכך הם מרווים את צמאונם וערגם לסיגריה, וכל הכבוד להם שעמדו בניסיון קרוב לעשרים וחמש שעות.

מוצאי שבת. כשם שהכנסת השבת היתה לעומס על האשה, כך יהא גם בהוצאת השבת. לאחר „ההבדלה" לובשת עקרת־הבית את הסינר ויוצאת למטבח שם מחכה לה עבודה לכמה שעות.

בשעה שהגבר מעיין בספר או יוצא לשכן להשתוחח או לשמוע תקליטי חזנות מגראמפון בעל שפופרת בצורת משפך גדול, מתחילה האשה להסיר את בלויי השמיכות והמעילים מעל גבי „בית־הפח" שעל הכירה וגם את „בית הפח", וכך חוזרת הכירה לימים של חול עירומה וחשופה לגישה קלה. כל הסירים, הצלחות והסכו"ם שהמתינו לרחיצה, ולשפשוף בחול ולשטיפה באו לטיפול, של בשר לחוד ושל חלב לחוד. כולם עוברים תהליך של ניקוי, ניגוב ואחסנה. והחיים אינם כה קלים יש להכין מים חמים בקומקום גדול וחימום עד רתיחה ע"י גחלים זה לוקח הרבה זמן, ועוד יותר קשה הדבר הזה בחורף הירושלמי בתוך מטבח העומד בחצר במבנה קלוקלי עם גג פח שאינו סגור הרמטי לרוחות. ברם האשת חיל הירושלמית עושה את מלאכתה מתוך לב רונן ובשיר על פיה, ככתוב: „חגרה בעוז מתניה".

האפר שירד לקרקעית הכירה נאסף לתוך כדי החרס המלאים מים והם ינוצלו ב„יום הכביסה" לרכך את המים, בידוע שמים רכים חוסכים סבון והכבסים נעשים יפים.

„מלווה מלכה". להרבה ירושלמים קשתה הפרידה מ„שבת המלכה" והאריכו את השבת עם שירה וזמרה ו„דברי תורה" וסיפורים על „צדיקים" ו„אנשי מופת" זה היה מורגש יותר אצל „החסידים", שבדרך כלל עשו „שלש סעודות" בצוותא עפי"ר בבית־הכנסת. גם „אנשי חב"ד" היו מאריכים ב„סעודה השלישית" ולא חששו לתפילה בציבור כי תמיד ישבו לאכול בצוותא במספר יותר מ„מנין". את „המבדיל בין קודש לחול..." ו„אליהו הנביא, אליהו התשבי, אליהו הגלעדי..." שרים בדבקות ובגעגועים על הפרידה, ועם אמירת עוד תפילות סועדים „סעודה רביעית — מלווה מלכה", וברוממות רוח נפרדים מה„נשמה יתרה" עד לבוא שבת הבאה לטובה.

בשעות האלה כבר נשמעים צלצולי פעמוני הכנסיות המפוזרות, בקצב והמולה המבשרות את בוא „יום ראשון", הצלצולים מפעמוני „הקבר הקדוש" היו מרעישים, ועד היום אני עדיין זוכר את „הקלינג קלונג" הרועש, עת שגרנו ברחוב חברון בקירוב מקום.

שיירים של שבת. יום ראשון היה יום קל לאמהות, הארוחות היו מוכנות כלומר מה שנשאר מארוחות שבת אכלו, וגם לחם לא קנו ואכלו מהחלות שנשארו.

אכן עקרת הבית הרגישה ביום ראשון הקלה בניהול הבית אבל האוירה היתה של געגועים וריקנות.

„ימים נוראים"

ראש השנה. ה„ימים נוראים" הורגשו בטרם שהגיעו, אנו עדיין בשלהי חודש אלול וכבר אנו נושמים את ריחם ומתכנסים בייחודם בבית, ברחוב וביחוד ב„בית הכנסת". אבא מתיגע לאתר את „המחזור" שלו ושל בת זוגו, הוא דואג למלבוש חדש ולפירות חדשים לברך עליהם ברכת „שהחיינו".

אמא עמלה להכין חלות בצורות מיוחדות וכל מיני מזונות „לקידוש" והרבה תבשילים מוכנים לשני ימי „ראש השנה" ולפעמים, במקרה ש„ראש השנה" חל ביום ה' וביום ו' עליה לדאוג גם לסעודות „שבת". עליה לכבס את „הטלית", הקפטן הלבן והירמולקה — הכיפה של אבא. ישנן כמה ריצות לשוק־הירקות להבטיח את הירקות והפירות הנצרכים בשביל ברכת „יהי רצון" כגון: „כרתי", „לוביה", „גזר", „תפוח עץ", „רימון", „עוזרר־זערור". הדלעת וה„באקאלה" היו פריטים אופייניים ל„ראש השנה". בשביל הילדים הקטנים

יש צורך להכין „מגות ברזל", אוכל ממש וכל מיני תרגימא, על מנת שיקחו עמם בשני ימי „ראש השנה" בעת שההורים נמצאים עד שעה או שעתים לאחר „חצות היום" לתפילות ב'בית הכנסת". מפליא שבימים אלה היה התיאבון של הקטנים מופרז והם חיסלו את כל התכולה שבחבילה שהורכבה מפרוסות חלה, כנף או שוק של תרנגולת, עגבניה, ענבים, תאנים יבשות, בטנים, וגרעינים למיניהם. האוכל חוסל בצוותא עם כל הילדים שצבאו במבואות „בית הכנסת" וכל אחד היה מתרברב בפריטי החבילה שקיבל מידי אמא שדאגה שחס ושלום הילד לא ירעב ביום הגדול והארוך הזה. מענין ש„בעלי החבילות" העמוסות האלה לא הדירו עצמם מן השלחן הערוך החגיגי ברוב מטעמיו עם בואם של ההורים מהתפילה. על השלחן לא עלו חרדל, חזרת או ירקות כבושים, שום דבר חמוץ או מריר אין אוכלים בסעודות ראש השנה.

הכנות בבית הכנסת. הרבה בתי כנסת ובתי תפילה היו בירושלים בין החומות ובשכונות, מהם גדולים, בינוניים וגם קטנים ולכולם גבאים, שמשים בשכר או „לשם שמים" ואנשים המשמשים כ„כלי קודש" המשרתים ב„קודש" שלא על מנת לקבל פרס. הגבאים שוחחו ביניהם ללא פורמליות יתרה: למי למסור „תפילת שחרית" ולמי „תפילת מוסף". גם ההחלטה למי למסור את „תקיעת השופר", היו שנים שרבו הקופצים המתחרים „לתקוע בשופר". המתאמנים האלה „ירדו" לאחר זמן לחפש פרנסתם בקרב התפוצה היהודית באמריקה, אפריקה ואוסטרליה. הגבאים היו צריכים לכלכל מעשיהם בתבונה ובתושיה, שמא חס ושלום יקניטו או יקפחו את הלה שהתכונן לעבור לפני התיבה ב„ימים הנוראים" ויבוייש ברבים אם לא תנתן לו אפילו פעם אחת להיות ש"ץ בבית הכנסת, שלו הוא שומר אמונים כל ימות השנה והאמת היא שלא תמיד הסתדרו העניינים ללא קפידא ממאן דהוא.

יש גם לבדוק את תקינתו של „השופר" ולדאוג לממלא מקום במקרה „ויבגוד" בפי „התוקע", ולכן היו שנים ולפעמים שלשה שופרות בבית הכנסת.

זה שהיה „בעל שחרית" לא היה „בעל מוסף" ובמקומות הקטנים או הבינוניים נהגו „בעלי התפילה" לתרום „נדבה" פח נפט, או פח שמן־זית למאור בית הכנסת או מפה לשלחן או ל„בימה" והיו כאלה ששלחו ארגז בירה „פילזן" ל„שמחת תורה" או ל„שבת בראשית".

ענין „המקומות" לא הטריד בימים ההם, כי אף פעם לא היה דוחק. בבתי כנסת גדולים כגון „החורבה", בית הכנסת „תפארת ישראל" של ניסן בק, „ישיבת מאה שערים" ועוד אחדים אשר שם עברו לפני התיבה „חזנים" עם מקהלה היתה צפיפות מה, והמקומות נמכרו במחירים מאד סבירים לפי מושגי הזמן ההוא.

עליות. אין זה מהדברים הקלים להסדיר את „העליות" בחגים ובמועדים והדברים יגעים ועדינים, יש עליות „מכובדות" יותר ויש הנחשבות כקנין „תלמידי חכמים", או המשתייכות ל„פרנסים", או לסוחרים בעלי כסף ויש המתייחסות ל„עמך". איך לעשות את החלוקה בלי להעיר את חמתם של בעלי הדיעה ו„בעלי המאה" והצעקנים בכלל, שמספרם אינו מבוטל בכל „בית כנסת", לזאת היתה דרושה גבאות מחוננת בחכמה בינה ודעת, ולא תמיד שקטו הרוחות בבתי הכנסת הגדולים, שדוקא שם התרכזו מתפללים מכל השדרות ומכל המעמדות.

ראש השנה

„ושפכתי על בית דוד ועל יושב ירושלים רוח חן ותחנונים"
(זכריה יב—י)

בראש השנה. בבתי הכנסת של „הפרושים" כלומר של „המתנגדים" החלו התפילות מוקדם יותר מאשר אצל „החסידים", היו כמה בתי כנסת עם מספר מתפללים מוגבל שהעדיפו להתפלל כמנהג „ותיקין". רוב בתי הכנסת של העדה האשכנזית הותיקה התפללה לפי „נוסח אשכנז" לפי מנהג הגר"א — הגאון מווילנה, דילגו על הרבה „פיוט". בעיני ראיתי תלמידי חכמים „אדירי התורה" שהיו מעיינים במסכת „ראש השנה" בשעה שהש"ץ היה אומר פיוט. לאחר שמיעת התקיעות הראשונות פרשו רבים לקידוש ול„מזונות".

בין השעה 11—12 נגמרו התפילות וגברים מבית הכנסת ונשים ועלמות מעזרת נשים מתעכבים לברך „לשנה טובה", והילדים שנאספו ברחבת בית־הכנסת מצטרפים להורים לשוב הביתה לארוחת הצהרים החגיגית. שיחת היום היתה הצלחתם של „בעלי השחרית" ו„בעל המוסף" וביחוד העריכו את טיב „התקיעות" כי „אשרי העם יודעי תרועה".

בבתי הכנסת של „חסידים" לכל „חצרותיהם" גמרו להתפלל מאוחר שעה או שתים לאחר חצות היום. „בעלי התפילה" מנעימי זמר היו מאריכים בסלסולים ובשירה נלהבת ב„חזרת הש"ץ" ומכיון שעבר רובו של יום היו ממשיכים בתפילת־מנחה ואחר כך חוזרים הביתה לסעודת צהרים.

תשליך. ביום א' של רה"ש לאחר תפילת־מנחה עושים „תפילת תשליך" ע"י בור החצר או בור השכונה, במקום „ים" בא כתחליף „הבור" שיש בו מים וכך מקויים הפסוק: „ותשליך במצולות ים כל חטאתם" (מיכה ז—יט).

ביום הארוך הזה הגדוש בתפילות אין לתת שינה לעינים ואף לא ביום ב' של רה"ש ומי שאינו יכול להתגבר על נמנום, עלול להרדים את מזלו הטוב.

עד תפילת ערבית אומרים תהילים.

שחיטת עופות. לאחר תפילת ערבית של ליל שני של רה"ש ולאחר „הקידוש" פושט „בעל הבית" ו„עקרת הבית" את בגדי יו"ט ולובשים בגדים שאין לחשוש שמא יפגמו מעבודה של „מטבח". אבא לוקח עוף או שנים אל השוחט הקרוב לבית. את התמורה — „שכר שוחטים" נותנים בביצה או במשכון הנפדה לאחר החג. לכל אחד דוחקת השעה ובימים ההם אין מושג של תור וכל אחד משתוקק לקפוץ בראש התור והשוחט שוחט לפי כדאיותו ומעדיף זה על זה בלי להיות צמוד לעקרון „בא ראשון הולך ראשון". הביא „בעל הבית" או ילד מבוגר את העוף השחוט והניחו לפני אמא לטיפול יסודי, למריטת נוצות, להכשרה, להמלחה ולהדחה, ולאחר הרבה טירחות מגיע העוף לבישול. בלילה זה אכלו חתולים מסכנים לשובע.

כאשר החלו בירושלים ליצור קרח במספר טחנות קמח, נתמעטו האנשים שהלכו לשוחט לשחוט עופות ב„ראש השנה". כנראה שהסיבה לאכילת דג „בקאלה" בחג זה נובע מאופי השתמרותו של הדג הממולח העמיד מפני קלקול.

שבת שבאה לאחר יום שני של רה"ש לא גרמה לבעיות כי „החמין־טשולנט" פתר את קושי האחזקה במיצרכי אוכל הנוטים לקלקול. שבת כזאת נתקבלה ברצון ביחוד אצל

עקרות הבית שהתעייפו משני ימי ראש השנה שהסבו להם התעסקות רוחנית וגשמית במלוא החופן.

בין כסה לעשור. את עשרת ימי תשובה שבין רה"ש לבין יום כיפור מרגישים בתוספות תפילות מיוחדות בבית הכנסת ובמתח לקראת „היום הנורא", אנשים ונשים חלושים ותשושי כח שואלים בעצת הרב ורופא המשפחה בדבר הצום. עם כל ארוחה עולה על השלחן צנצנת הדבש רמז לשנה מתוקה.

בשוק העופות דוחק רב והביקוש לתרנגולים ולתרנגולות מבוגרים ופרגיים גדול מאד הואיל ולכל משפחה יש להזמין לכל אחד „כפרה", תרנגול לזכר ותרנגולת לנקבה. הדרישה לעופות בצבע לבן אינו גדול, והספקים הם רוכלים הסובבים בכפרים וקונים עופות מן הכפריות, גם בקרנות הרחובות ברובע היהודי או בשכונות יושבות כפריות ובסליהן הקלועים השטוחים והעגולים, עקודים כחצי תריסר זוגות עופות משני המינים.

שחיטת „כפרות" נמשכת תוך שבוע לפני יוה"כ אבל הדוחק והלחץ אצל השוחטים „דקות" מתגבר אור ליום ט' בתשרי. שוחטי העופות, בהם כאלה שבכל ימות השנה אינם מתפרנסים מזה, עומדים בסמטאות העיר ע"י ריכוז חצרות שבהן גרים יהודים או במרכז השכונה, והם מחכים לאור פנס מאיר לכל הבא ועוף בידו. אתה גם נתקל במודעה רבה מטעם בי"ד של פרושים או חסידים המתיר או אוסר על פלוני לשחוט עופות ואתה עומד נבוך לאחר מעשה כשאתה במקרה לא ידעת על „המודעה מטעם... ובביתך כמה עופות שנשחטו אצל ה„העברין".

בערב יוה"כ שובתת העבודה והמלאכה, אפילו אצל לא המהדרים, בשעות הראשונות של הבוקר.

יום כיפור

„בנעילה של יום הכיפורים, מה אמר הכהן ? יברכך ה' מציון
וראה בטוב ירושלים כל ימי חייך"

(סוטה מ.).

ערב יום כיפור. היום לפני „יום הכיפורים" שהוא „ערב יו"כ" לא היה יום של חולין, הלבוש היה מחצות היום מבגדי מועד כי חסידים ו„אנשי מעשה" כבר טבלו עצמם ב„מקוה" ואחרים רחצו גופם בגיגית הגדולה שמימיה נשמרו לאחר הרחיצה לשימוש עשיית ספונצ'ה בחדרים.

סעודה גדולה וחלות טריות מצועצעות ב„סולמות", ב„ידים" ועוד, ומרק ובו כיסונים משולשים ממולאים בשר — קרפלאך בלע"ז, ומנה הגונה של בשר עוף, ודלעת עם שזיפים לקינוח סעודה גם יין וי"ש עמדו על השלחן, כי כל האוכל בערב יוה"כ מעלה עליו הכתוב כאילו צם בשניהם.

לאחר „מנחה" שהיתה ארוכה החלו ב„סעודה המפסקת". לאחר שסידרו את „נרות הנשמה" והנדבות לתוך „הקערות" שעמדו בסך על שלחן ארוך בבית הכנסת, הסבו לאכול את הסעודה שלפני הצום הגדול. הסעודה היתה בסימן של חיפזון ולאחר שתיית כוס או שתים של תה כמאגר של נוזלים נפרדו בברכות של „כתיבה וחתימה טובה" והלכו לבית הכנסת ל„כל נדרי".

כל נדרי. כשהחמה היתה בראשי האילנות בקע קול החזן „כל נדרי" בנוסח המקובל, והוא נשמע בקשב ובשקט ובדומיה כי מי לא יירא ביום הדין, גם בעזרת נשים השלך הס, גברים ונשים לובשים בגדים לבנים, הגברים באים ללא נעלים או בנעלי בד. בביהכ"נ הרבה פתילות שמן דולקות וגם נרות שעוה, חמימותו של ערב קדוש זה מורגשת בכל האברים.

התפילה אורכת כשלש שעות אבל זאת רק התחלה לקראת יום המחרת.

ביום הדין. הכל תלוי במזג האויר, ביום שרב או חמים היה סבל ותשישות־כח אצל הרבה מקהל המתפללים, בדרך כלל עמדו יפה יותר המבוגרים והתענית היתה קלה בעיניהם ואולי גם לא הרגישו ברעב המציק ובצמא המייבש. היו כאלה שמסורת בידם להצטייד בטיפות הרחה לחיזוק הלב או בטביק להרחה והם היו עוברים בין המתפללים ומכבדים הרחה מהבקבוק ומלוא אצבעות עם הטבק מקופסת הכסף לרענן את הגוף העייף.

הילדים הקטנים עשו חיים הם קבלו בבוקר חבילת אוכל מכל טוב, מנת אוכל המספיקה לכל הדיעות לשני ימים, ברם התיאבון ביום זה גדל והם חיסלו את הכל ובילו במשחקים ברחבה שע"י ביהכ"נ, הם התעניינו לדעת מתי יגמר הצום כי הרי מחכה להם בבית ערב נעים עם כל מיני מזונות.

היו גם מקרים שרופא או „רוקח־פלשר" הוזעק ל„עזרה ראשונה" להשיב חיים למתעלף שהצום הכריעו. לאחר מוסף הוכרזה הפסקה לשעה או לשעתים וחזרו להנפש בבית, אבל היו כאלה שנשארו ובילו את הזמן באמירת פרקי תהילים.

נעילה. הרגשה נעימה משחררת הורגשה עם תפילת „הנעילה", מצוקת הצום פגה והפיוטים נאמרו בקול רגוע ומהנה, וגובר הקול: „היום יפנה, השמש יבוא ויפנה", אמהות שולחות ילדיהן לאסוף את המים מנטילת ידים של הכוהנים העולים ל„ברכת כהנים" של נעילה כי למים סגולה לריפוי דלקות עינים. הילדים מצטופפים על הבימה לשמוע קול שופר להפסקת הצום. עוד מעט „התקיעה" המצופה ביחוד לנשים הנחפזות לשוב הביתה להכין כוס חמה של קפה לצמאים, לשתייה לאחר „ההבדלה", ולהכין את השלחן לאכילה קלה לשבור את הרעב בעוגה ומיני מאפה שונים וכוסית יי"ש לחיזוק.

הארוחה העיקרית נדחית לשעה־שעתיים.

בינתיים הגברים מסיימים „תפילת ערבית" ו„קידוש לבנה" וחוזרים ברוח טובה ובלב קל לסעוד לבם בדברים קלים ויוצאים לחצר לתקוע מסמר לחיבור דף עץ לקורה הקבועה, אתחלתא של „סוכה" לקיים „מחיל אל חיל".

סוכות

„מעשה באנשי ירושלים שהיו אוגדים את לולביהם בגימוניות של זהב"
(סוכה לו:)

בפרוס החג. ארבעה הימים שבין יוה"כ ובין חג־הסוכות דחוסים בעבודה, בהתרוצ־צויות ובתכנון. הימים האלה אופייניים ל„מסחר ארעי", חנויות לממכר סחורה ארעית וכן דוכנים ארעיים. מה היא הסחורה? הפריטים מגוונים, החל מ„ארבעה מינים" כלומר לולב, אתרוג, הדס וערבה, קישוטי סוכה פנסי נייר, שרשרות נייר צבעוני, תמונות של גדולי־ישראל, ו„מזרחים". איורים מנוף הארץ מרשימים אשר אין סוכה ירושלמית שאין בה כמה

דגמים של „מזרחים", ועל כולם מדפיסים על נייר צבעוני מבריק: „ברוך אתה בבואך", „ברוך אתה בצאתך".

ארבעה המינים. כמה משפחות ותיקות החזיקו ב„מונופול" למכירת לולבים ואתרוגים. מחודש אלול החלו הספקים לעסוק בהעברת אתרוגים מ„וואדי קילט" ע"י יריחו וממושבות הדרום ולולבים מעל עריש — מין יותר מוצק ויותר עבה, וגם מיריחו והם יותר דקים וגמישים המקובלים יותר על „בני תורה" של העדה האשכנזית.

הדסים הובאו מסביבות צפת שהצטיינו בשרביטים ארוכים ועלים משולשים. ערבות הובאו מסביבות ירושלים.

המסחר באתרוגים ובלולבים שארך בשביל צרכנים מקומיים למעלה משבועיים היה מיוחד במינו הואיל ואתרוג או לולב לא נקנה במבט ראשון, כל אחד מהם עבר בדיקה עיונית והשוואתית. ע"י כל מקום ממכר היתה הצטופפות של קונים ו„מבינים". למוכרים נדרשו ארך רוח וסבלנות רבה עד אשר סוף סוף התגבשה החלטה אצל הלקוח איזה הוא ה„הדר" שרצוי לברך עליו.

היתה דרישה גדולה לאתרוגים בלתי מורכבים עם פיטם, אכן הם אף פעם לא הגיעו ביופי כאתרוג מורכב. הרבה אתרוגים נשלחו לחו"ל כמתנה משפחתית. המשלוח יצא בחודש אלול ביחוד ל„ארצות הברית" שהיו דרושים למעלה משלשה שבועות מסע באניה מיפו ופחות מזה לרוסיה.

מרכז המסחר ב„ארבעה המינים" היה „רחוב היהודים" ברובע היהודי בעיר העתיקה ובתחילת המאה הנוכחית גם בשכונת „מאה שערים".

סכך לסוכות. המסחר ב„ארבעה המינים" היה כולו בידי יהודים ברם המסחר בסכך היה בידי הכפריים.

לצורך כיסוי הסוכה הביאו לשוק שני מיני סכך, האחד קני סוף והשני ענפים של באלוט־אלון או חרוב שהובאו ע"י כפריים ערביים. קני סוף נקנו פעם אחת והוטמנו לשימוש לשנה הבאה אבל הענפים היו לשימוש חד פעמי כי לאחר החג השתמשו בהם כעצי הסקה ב„יום־הכביסה" הראשון שלאחר החג.

בתחילת המאה הנוכחית החלו להשתמש בפסי עץ־פלאפון לסכך את הסוכה, הם בהשוואה לענפים עלו ביוקר אבל הם ניתנו לאחסנה ולשימוש חוזר. אפשר היה לקבל אותם בהשאלה נגד שכר לא גדול.

קישוטי סוכה. בימים ההם קשה היה לעבור ב„רחוב היהודים הצר, הנהירה לרחוב זה גברה והרוכלים בעשרות רבות מתרוצצים אנה ואנה עם סחורותיהם מענייני השעה. אני זוכר היטב את הדוחק הרב, ממש קשה היה לעבור ולזוז והצעידה היתה במגע גוף לגוף.

נערים מכרו את תוצרתם „שושנים" — גזורות מנייר צבעוני מבריק מהן מרובעות ומהן עגולות, צפרים מביצה ונייר, פנסים מנייר צבעוני וגלי תוצרת המזרח הרחוק. ו„מזרחים" מכל הגדלים. הרעש וההמולה היו מחרישים אזנים ובכל זאת היתה שורה אווירה טובה והיה משהו נעים באי הנוחיות הפיזית. ריח האתרוגים בישם את כל הרחוב וזה מה שהוסיף לטעם הטוב. חנויות המזון הציגו שקים עם שקדים, אגוזים ואגוזים גדולים וצנובר־פיניונס.

התקנת סוכה. ממוצאי יום־הכיפורים ניגשו במרץ לבנין הסוכה ונשמעה הלמות פטישים מקרוב ומרחוק, ובכל יום הוסיפו קירות ובסוף הדלת והחלונות, את הקישוטים השאירו ליום האחרון כי בענין זה שותפה גם האשה.

היו סוכות שהיה צורך להסיר את הרעפים והמבנה היה כשר לסוכה. סוכות גדולות ומרווחות הותקנו בחצר גדולה ואלה שהיו על הגזוזטראות היו בעלי ממדים קטנים. הלך יהודי לשכור דירה, חקר ודרש את מקום הסוכה. גזוזטראות בירושלים נבנו ללא גגון כדי להכשיר את המקום לסוכה כשרה. לסוכה הכניסו ספה אחת או שתים לאפשר לינה ולעתים רחוקות ירדו גשמים וקלקלו קישוטים וריפוד דפני הסוכה, לעיתים מנעו הישיבה בסוכה.

מצרכי מזון מיוחדים לחג. עם הלמות הפטיש המכה בלוחות הסוכה המקים רעש, והוא כללי בכל הסביבה, קיים רעש ודוחק בחנויות המזון. עקרת הבית מבקרת בחנות לקנייה גדולה של מצרכים הדרושים לחג, מלבד קמח מקומי עבה וכהה, קמח חו"ל דק ולבן, סולת לכל סוגי מאפה, עליה לקחת צימוקים, שומשומים, קינמון וכל מיני תבלין לתכולה של מיני מאפה. לכיבוד בסוכה לברך „לישב בסוכה" יש לקנות תמרים, שקדים, אגוזים, אגוזי פרך ופיניונס־צנובר. שקדים, אגוזים ופיניונס נקנים בכמויות כדי לחלק לילדים. כל אלה היו חומר למשחק לכל ימי „חול המועד". בחליפין נקבע „מחיר" אגוז־פרך שוה ארבעה אגוזים קטנים, שקד שוה שני אגוזים או שני פיניונס. המשחק היה ער יותר בין ילדי הספרדים.

בחנות המכולת קולחות שיחות על מתכוני עוגות ותופינים, והמרשמים נמסרים מפה לאוזן וצריך „ראש ברזל" לזכור כמויות של חצי תריסר מרשמים ביחוד שהם נמסרים בחנות צרה מלאה מפה אל פה בהמולה רבה. לאחר שהייה רבה חוזרת אמא עמוסה סלים מכל טוב הארץ לכבוד „יום טוב".

„כך היה מנהגם של אנשי ירושלים: אדם יוצא מביתו ולולבו בידו הולך לבית הכנסת ולולבו בידו" (סוכה מא:).

המחבר ולימינו הרעייה נטע בסוכה — דגם ירושלים
„לישב בסוכה" נאה ומקושטת כמנהג ירושלים

הישיבה בסוכה. נעמה הישיבה בסוכה נאה ומקושטת כמנהג ירושלים, הקירות עטורי תמונות ושרשרות, התקרה שממנה יורדים תלויים בקבוקים קטנים של יין, שמן, דבש,

קמח, ופירות־אשכול ענבים, חריות של תמרים, מחרוזת של תאנים, רימון ואתרוג. מכאן למדו ילדי ירושלים טעם של קישוט ונוף הטבע ומה„מזרחים" שעליהם הודפסו קולקציה של תמונות מ„ארבע ארצות" ועוד, למדו „ידיעת הארץ" וקצת היסטוריה.

אירעו מקרי שריפות של סוכות בגלל נרות שבת ויו"ט. לפעמים השתתפו מספר שכנים בסוכה אחת. שכנים שלא קנו לולב, אתרוג ושאר המינים, היו באים לסוכה לברך על ארבעת המינים.

בכל החג היו ביקורי משפחה וידידים והרבה אנשים נהגו לשבת בסוכה פשוטו כמשמעו.

אבי ז"ל היה נוהג לשבת בסוכה כמעט כל היום ומקבל אורחים מקומיים ומיפו שעלו לרגל, וכשהיה יחידי היה מעיין ב„מדרש־רבה" — מגילת קהלת.

שמחת בית השואבה. בכל בית־כנסת נחוגה „שמחת בית השואבה" באחד מערבי חול המועד, אבל היו בתי כנסת שהצטיינו בסידור החגיגה. זכורני את חגיגת „שמחת בית השואבה" שנחוגה ברוב עם וברוב טעם בישיבת „תורת חיים", תחת הנהלתו של ר' יצחק מתמיד, שע"י „שער שכם" מול „דרך היסורים". כנס זה של בני ישיבה עם ילדיהם שנזדמן אחת לשנה באווירה של שמחה ו„דברים טובים" נתן אפשרות לפעוטים להכיר את המקום ולראות את האנשים ש„אבא" מתחבר אתם בכל ימות השנה. הריקודים הנלהבים ב„ספר תורה" ביד עם השירים: „ברוך אלוהינו שבראנו לכבודו...", „ישמח משה במתנת חלקו..." ועוד, נגעו ללב וגם הקטנים הרגישו בשמחה ביחוד עם הריקודים הסוערים של „בני ישיבה" והמה בחורים עולים מרוסיה.

בכל בתי הכנסת נחוגה „שמחת בית השואבה". בקהל חסידים אצל האדמו"רים שע"י ביתם הותקנו סוכות גדולות היתה השמחה גדולה והשתיה כדת, אפשר להגיד כי מועטות היו השמחות בציבור כ„שמחת בית השואבה", זאת היתה שמחה עממית, כאן נפגש „בן תורה" עם „פועל" ורקדו בצוותא.

בידורים וחיי „עולם הזה". הילדים הקטנים היו שקועים במשחקים ב„קוביות" והתמורה היתה בצורת אגוזים ושקדים שכיסיהם היו מלאים בהם לפני ההפסד. בעטיים של משחקים אלה פרצו קטטות בין הילדים ועל המבוגרים היה להשלים ביניהם.

הנערים והבחורים התארגנו בחבורות לסיורים וטיולים ברכיבה על חמורים עד מוצא או עין כרם. אמיצי לב שכרו סוסים והיו מגיעים ל„ברכות שלמה", „וואדי קילט", רמאללה או „נבי סמואל" — קבר שמואל הנביא. הורים עם ילדים נסעו ב„רכבת ירושלים־יפו" עד התחנה הראשונה „באטיר" והיא ביתר העתיקה. ע"י המעין בכפר נערכו פיקניקים ובילו רובו של יום עד אשר הגיעה הרכבת מיפו בדרכה ירושלים בה חזרו שמחים ועליזים .אחרים שכרו עגלות ונסעו ליריחו, ים המלח או לחברון.

יהודי יפו והמושבות עלו לירושלים לרגל וביקרו קרובים וידידים ונתקבלו בסוכות הנאות. היו עושים ביקורים אצל רבני העיר ודייניה כדי לברכם בחג שמח ולשמוע דברי תורה ו„שיחת חולין" של תלמידי חכמים.

„הושענא רבה". ביום „הושענא רבה" ראו חג בזכות עצמו. חבטת ה„הושענות", כלומר אגד חמש הערבות, בבית הכנסת עם הקריאה בקול „קול מבשר מבשר ואומר" היתה מושכת את הזאטוטים לבית הכנסת, כי רעש החבטות, והרעש שהקימו הקטנים היה לנחת רוח לקונדסאים הקטנים. בהושענות חבוטות השתעשעו הילדים והיו מצליפים להנאתם לכל מי שידם מגעת.

אבות צעירים חשו לקנות „דגל" בשביל הילד לכבוד „שמחת תורה" בזמן ההקפות. ואם היתה לו סבלנות היה מקשטו באתרוג או בלימון, ותוקע נר על ראש המקל.

הארוחה בצהרים של הושענא רבה חגיגית, והמרק מזכיר מנה של „ערב יוה"כ", בזה שיש בו כיסוני בשר — קרפלאך בלע"ז, גם הלפתן של דלעת, או של חבושים, והדבש שעולה בפעם האחרונה מזכירים את מועדי „הימים הנוראים", לחלות כלומר לצורתן היתה משמעות מיוחדת, הן היו קלועות בצורת סולם המוריד פתק טוב. אחרי הצהרים נכנס אבא בפעם האחרונה אל הסוכה להפרד ממנה עד השנה הבאה. במיני־מזונות וכוסית יין נפרדים באמירת „יהי רצון... כשם שקיימתי וישבתי בסוכה זו כן אזכה לשנה הבאה..." ועוזבים אותה ברגשות געגועים.

שמחת תורה

„סבו ציון והקיפוה ספרו מגדליה"
(תהלים מח—יג).

שמחת תורה. לפני „תפילת ערבית" בא קהל בית־הכנסת ובראשם ש"ץ הקהל הזה בשירה ובזמרה להוליך את „חתן תורה" של מחר אל „בית הכנסת". החתן מכבד את הקהל במשקה או בתה ומתלווה אליהם לבית־הכנסת.

בבית־הכנסת קושטו הקירות בכל מלאי הפרוכות, והאור הבא מהרבה מנורות ונרות גדול ומרשים. הבית מתמלא עם ילדים וילדות מחזיקים דגלים ודמויי ספרי תורה בדפוס, והרעש גדול.

הפעוטים משני הגילים מחכים לסיבובי „ההקפות" ולשירה ולריקודים בציבור. כאן ירקוד הרב עם הסנדלר. יד ביד, הדיין עם החייט יגביהו רגלים בזמר ובמחיאות כפים. בלילה הזה מרשות נשים וביחוד עלמות להכנס לבית־הכנסת ואין מוחים בפניהן. אמנם קרוב לדלת כדי לנשק לספרי תורה וגם לחטוף מבט קרוב על „מי ומי" שבין קהל החוגגים העושים שמח.

בליל „שמחת תורה" מפזם ש"ץ בית הכנסת כמה „פסוקי דזמרה" בהברה ספרדית שבימים ההם נחשב לחריג, וכנראה זאת היתה „העתקה" מנוסח אחינו הספרדים בירושלים. ההקפות מתחלקות לפי חשיבות המעמד ועדיפות לרבנים ולמדנים, בראש כל הקפה הולך כהן אחריו לוי, מתלווים ילדים נושאי נביאים דמויי ספרי תורה. אצל אחינו ה„חסידים" מתארכת התפילה משום שהם יותר מאריכים בנגן ובריקוד.

ביום „שמחת תורה". אווירה של שמחה והרפיית המתח שורה בכל בית ובכל פינה, מקטון ועד גדול כולם שמחים ועליזים. בבית־הכנסת עד חצות היום, ובהרבה בתי כנסת עד שיצא רובו של יום, מתרכזת השמחה בציבור. ביום זה עולים לתורה כל המתפללים לרבות ילדים, גם אנשים שמשום מה לא זכו ל„עליה" במשך כל השנה מתעטפים בטלית ועולים ל„תורה". ילד שמסוגל לחזור על „הברכות" תובע שיקראו אותו ב„שם" לעלות ואינו רוצה להתחבר לחבורה של זאטוטים תחת טליתו של „חתן כל הנערים". דוקא המומנט שכל הנערים — קרי כל הפעוטים, מתכנסים יחד תחת הטלית של „החתן" שבהרבה מקרים הוא באמת אוהב ילדים, הוא הנאה והמרשים ביותר.

סוכריות, אגוזים ושקדים נזרקים על ראשי הילדים וכל הקהל אומר: „המלאך הגואל אותי מכל רע יברך את הנערים...". קיבל אדם „עליה" הוא יוצא ל„חדר הכניסה" או נגש לשלחן הערוך בכניסה שעליו יין ומיני מזונות ל„קידוש" ולוקח כוס יין ומקדש ומפטיר בעוגה, תופין או בדובשן.

נגמרה התפילה מתלווה כל הקהל לביתו של „חתן תורה" — למדן וגדול בתורה ומיטיב לבו בקוגיל, ביצים שחומות — חמינדות, מלפפון חמוץ ומרווה צמאונו ביין וביי"ש ואחרי כמה שירים מהתפילה חוזר בטוב לבו אל ביתו לאכילת צהרים. אצל „חסידים" מ„חצרות שונות" ואנשי חב"ד היו מסיבים לשלחן „הצהרים" כשעבר שלשת רבעי היום. את זה אני זוכר היטב, עת שסבא ר' בריל — גבאי „בית הכנסת של חב"ד" ברחוב חב"ד בעיר העתיקה שהיה גם „בעל תפילה" ו„קורא" בבית־כנסת זה, היה חוזר בשירה ובזמרה אל ביתו ב„באב אל חוטא" הרובע־המוסלמי, ואנו „בית של מתנגדים" גמרנו מזמן את „התפילה" ו„הקידוש", מחכים לבואו של סבא לאכול בחבורה. כך עבר היום במצב רוח מרומם בשירה ובזמרה, במאכל ובמשתה.

חתן בראשית. „שבת בראשית" חותמת את עונת החגים הארוכה והגדושה תוכן ואירועים יותר מכל מועד אחר בלוח השנה. בשבת זו עדיין מורגשת אווירה של „חגים". „חתן בראשית" שהוא עפי"ר סוחר או יהודי מכובד מזמין את מתפללי בית־הכנסת להתלוות אליו לביתו ל„קידוש רבתי". אכן השלחנות ערוכים מכל טוב, התפריט קצת שונה כאן מכבדים ברקיקי־ביצים, בנקניק „סאלאמי", סרדינים ובירה וכל מיני ירקות חמוצים.

עם סיומו של יום מצטמצמת השמחה וחיים אפורים חיי חולין חודרים בלב ובנפש ומבריחים את החדווה שבלב. הרבה עושה מזג האוויר, השמים אינם כל כך בהירים, פה ושם התגבשו קרעי עננים, ורוח צוננת מנשבת, והחמימות החגיגית מתפשרת עם הקרירות החודרת ממשבי נפש וחומר. היורה המקדים, סימן להיענות ל„תפילת גשם" ואות לסיום „חודש תשרי" השקול נגד כל חדשי השנה.

הכניסה לחורף

הימים שבין סוכות לחנוכה. בירושלים פתחו את „עונת החורף" עם סיומם של „ימי הסוכות". את הסוכה מפרקים ומצניעים במרתף, את הקישוטים וציפויי הקירות שמים בארגז עד השנה הבאה.

בתחילת חודש חשון החלו דואגים לתיקון צינורות הגגות וגם לתיקון פגמים בגג עצמו. אחת למספר שנים מנקים את המשקעים שהצטברו בבורות המים. יש להכין מלאי של פחמי עצים. קונים זיתים ומכינים אותם בשיטות שונות שלמים או חבוטים באבן, ירוקים או שחורים כשהם כך או כך ממולחים היטב במלח.

המסחר והעבודה אינם נפסקים עם רדת היום. סוחרים, חנוונים ו„בעלי מלאכה" נשארים במקום פרנסתם לאור מנורת־נפט וממשיכים בעיסוקיהם.

הלימודים בישיבות וב„בתי תלמוד תורה" נמשכים לאור מנורות נפט בשתי השעות הראשונות של הלילה.

החזרה מהלימודים ביחוד לתלמידי „החדר" היתה חוויה. אלה שלמדו ב„חורבה" וחזרו לשכונות בסביבות „מאה שערים" או „מחנה יהודה" היו יוצאים בסך ומ„שער יפו" היו פותחים פיהם בשיר מלקט חזנות של „הימים הנוראים", שעדיין היה טרי ושגור בפיהם.

גם הפנס הקטן היה ראוותי יותר מאשר שימושי, היו כאלה בני בעלי אמצעים שבאו עם מטריות וערדליים, וזה גרם לקנאה אצל ילדי מעוטי־היכולת. החבילות הקטנות של מזון ופרי העונה ליום מתוק, או תפוז חמצמץ בכיר או כמה תמרים היו מאותות העונה.

עדיין זכור לי איך שביום גשום, נכנס ל„חדר" שלנו, יהודי שלא מבני המקום, עם שק תפוחי זהב והחל לחלק לנו ביד נדיבה, תמהנו: מה ראה על כך? אבל הרבי הסביר: כי השנה „שנת שמיטה", ולכן טרח הפרדסן מפתח תקוה לבוא בעצמו לחלק את פרי אדמתו לתשב"ר.

בשוק הופיעו דגים מלוחים, פאלאמידה ולאקרדה, חאלווה, בהירה וצבעונית, ובכל בית ביחוד של העדה האשכנזית היה זה פריט מזון ראשון במעלה. החיים בדרך כלל היו אפורים ומונוטוניים, אין הפנים שמחים ועליזים כבחודש שעבר, ברם העצבות נשברת עם פרוס ימי החנוכה.

עקרת הבית מוציאה בגדי חורף, מי לתיקון, להטליא ומי לחידוש לאחר שלא יוצלח לשימוש.

חנוכה

„והיתה ירושלים קדש וזרים לא יעברו בה עוד"
(יואל ד—יז)

„ומה ראו לעשות חנוכה שמונה ימים והלא חנוכה שעשה משה לא עשה אלא שבעה ימים? אלא נכנסו בית חשמונאי להיכל, ובנו את המזבח, ושדוהו בשיד, ותיקנו בו כלי שרת, והיו מתעסקים בו שמונה ימים"
(מגילה תענית ט).

חג האורות. שבוע או שבועים לפני „הנר הראשון" כבר מרגישים בחג החנוכה. הראשונים המקדמים את החג הם הילדים, הם מפצירים בהורים לקנות „אקדח" וקאפסונים, ואם אינם נענים הם מעצבים „כלי משחית" תוצרת בית והם מפתח־מגירה ומסמר והחומר נפץ „מופק" מראשי גפרורים והקול היוצא מהמגע מרעיש ואף מסוכן. בתקופת ילדותי נפגעו מספר ילדים ואיבדו עין אחת או שתיהן. משחק ילדים המשותף אף לילדי ערבים והוא בשיא העונה היא ה„פיוארה" ודרוש כשרון רב להרקידה לזמן ארוך או לנגוח בה את יריבתה ולזכות ב„פיוארה" המובסת.

פעוטים משתעשעים בסביבונים המופיעים בשוק בכל הדגמים. לילדי החדר בגיל דרדקאים היה הרבי „מלמד" דואג והוא עשה אותם מעופרת יצוקה.

חנוכיה. אצל „עמך" היתה החנוכיה עשויה פח, שכל יחידה עשוייה בצורת פך עתיק למאור. שמן זית היה עדיף לנרות שעוה. „גבירים" — עולי רוסיה וגליציה הביאו עמם חנוכיות כסף מעשה אמן, והיה אפשר לשים בחורים כוסות זכוכית בשביל שמן למאור. בכל בית־כנסת היתה מנורה בעלת שמונה קנים להדלקת „נר חנוכה", קנה נוסף הותקן בצד, הממלא תפקיד „שמש".

לאחר תפילת ערבית עם בואו של אבא מדליק ראש המשפחה את הנר וכל בני הבית מלווים אותו בשיר „מעוז צור ישועתי...“

סופגניות ודמי חנוכה. בכל בית עשו לביבות ובשם נרדף סופגניות. קרובי משפחה ושכנים תכננו מראש את „התורנות“ וכך זכו בכל אחד מימי החנוכה לאכול „לאטקס“. עם גידול העלייה האשכנזית מאירופה המזרחית תפסו תפוחי אדמה מקום ראשון במרכיבי הלביבות.

ילדי ה„חדר“ הביאו ל„מלמד“ „דמי חנוכה“ עם צלחת לביבות.

הילדים ציפו ל„דמי חנוכה“ הרבה יותר מאשר ללביבות. הם תפרו להם כיס בד תלוי על הצואר בשביל המטבעות. סבים וסבתות, דודים ודודות ראו „חובת גברא“ לתת „דמי חנוכה“ והילדים ידעו מראש למי נפש נדיבה ומה יהיה הסכום הכולל ומה יעשו בו.

חתן וכלה. בחג החנוכה היו המחותנים מזמינים את החתן או את הכלה ל„ערב לביבות“ בנוכחות המשפחה. בהזדמנות זו היו נותנים מתנה עפי“ר תכשיט עדי מזהב לכלה, לחתן קופסת כסף לסיגריות או שרשרת זהב לשעון כיס.

חגיגות בגן או בבית הספר. בתחילת המאה הנוכחית כשהישוב פרץ מחוץ לעיר ורבו המבקרים בבתי הספר ובגן החלו לסדר הצגות והגיבורים היו „המכבים“. ההורים הוזמנו לחזות במחזה ולראות את התפאורה. עבודה רבה ומרץ רב השקיעו הגננות בגדון.

יש לציין שגם „אגודות“ ו„חברות“ לעזרה־הדדית הזמינו את חבריהם לסעודה גדולה עם „לביבות“. מסיבת לחברי „אגודת אחוה“ יצאה לה מוניטין ונחוגה עד אור הבוקר.

כתבה על משמעותו של חנוכה הסעירה את הרוחות. מעשה במאמר בעתון ירושלמי שהסעיר את הרוחות בירושלים והדיו נשמעו בתפוצות. זכורני שבימי חנוכה ואנו ילדים הששים בחג הארוך המשמח לבבות היה אבא ז“ל מספר לנו את מה שקרה בירושלים מחמת פליטת קולמוס במתכוון או שלא במתכוון.

זה אירע בחודש כסלו תרנ“ב—1892, בחמישה עשר בו הדפיס מר שנ“ה יונס חותנו של אליעזר בן יהודה מאמר בעתון „הצבי“ תחת הכותרת „מצוות צריכות כוונה“.

בכתבה זו תיאר בעל המאמר גבורתו ואומץ ליבו של יהודה המכבי, ועודד את היישוב ללכת בדרכיו ולשחרר את הארץ. תוכן הכתבה הובא לתשומת לב השלטונות התורכים כהלשנה, כי יש כאן חומר להסתה נגד השלטון הגובל עם קריאה למרד, וכי הציבור היהודי היושב בארץ מתנגד ומתנער מתכנו. לפי השמועה כאילו פרנסי ירושלים שלא היו מאוהדי בן יהודה הם שטענו להענשת בעל המאמר ובעל העתון ביחד, שזממו לקומם אנשים מסורים לסולטן ולמדינה.

בן יהודה וחותנו הוזמנו לשלטונות לחקירה, ולא הועילו הסברם שכל התוכן אינו אלא חיבור של פרזות ודברי מליצה ואין כאן כל כוונה למרד. הם נלקחו לבית הסוהר והועמדו לדין ויצאו חייבים.

הקהל הנאור והמשכיל, וגם הרבה אנשי בעלי השפעה בתפוצות התייצבו לימין בן יהודה וחותנו והביעו תרעומת על רבני ירושלים ועסקניה. אחרי השתדלויות אצל השלטונות מצד גופים בעלי השפעה שוחררו בן יהודה וחותנו והענין הזה גרם לריב דברים בין היהדות החרדית ובין המשכילים.

ט"ו בשבט

ראש השנה לאילנות. בחמישה עשר בחודש שבט חל „ראש השנה לאילנות" כדברי „בית הלל".

מתקופת התלמוד נקבע יום זה לחג עממי ונשתרש המנהג בכל תפוצות ישראל לאכול מפירות הארץ. אנשי ירושלים יהודים כערבים היו אומרים שחודש זה הוא הקשה ביותר מכל חדשי החורף ואכן זה כך. הגשמים יורדים תכופים ובשפע, הרוחות סוערות ומהירות, פתיתי שלג אינם נדירים והקרה חודרת עצמות. עם בואו של „ט"ו בשבט" מופיעה הקלה במצב הרוח החרפי המבודד אותך מחיק הטבע ועוצר אותך בבית, העינים נושאות לאביב, לשמי תכלת ולרחובות יבשים.

אכילת פירות. ביום זה קיבלו הילדים מנה מגוונת של פירות. כמעט כל הפירות היו „תוצרת הארץ", ספק אם התמרים לא באו מעירק והחרובים מקפריסין והצימוקים מתורקיה. השקדים, תפוח הזהב, המנדרינה והמוז־באננה היו מיבולי הארץ. למעשה כל הפירות יכלו לבוא מיבולי הארץ אבל מי יערוב לסוחרי ירושלים שלא הביאו „תוצרת חוץ" כדי לסחור בפרי משובח ומטופח יותר. גם הגדולים טמנו ידם בצלחת ואכלו מ„טוב הארץ" ונהנו „הנאה גשמית" מ„ראש השנה לאילנות".

חג הנטיעות. בתחילת המאה הנוכחית החלו בתי הספר במאורגן לצאת בתהלוכה למושבה הסמוכה „מוצא", באדמותיה חפרו גומות ושתלו שתילי אורן וברוש. חברי אגודת מכבי ותלמידי „הסמינר למורים" השתתפו במצעד רב־הרושם. באותו יום הצטופפו בצידי הדרך אלפים מתושבי העיר ואפילו ערבים באו לחזות בתהלוכת ילדים וילדות מבתי ספר שונים. ילדי „תלמוד תורה" לא השתתפו והתלמידים מ„החדר" היו סוקרים את התהלוכה בקנאה ובהתאפקות, ובליבם חימה על אמרכלי החינוך הדתי המונעים שעות של בידור וקורת רוח באוויר צח וחפשי והיראות בפני קהל מגוון. יום זה היה דחף להרבה תלמידי „החדר" לעבור ל„בית ספר" במקרה שההתנגדות של אבא לא היתה עיקשית.

ילדי „גן" היו יוצאים אם מזג האוויר הרשה לשדה לקטוף ביכורי הפרחים וגם תהלוכות קטנות אלה היו מהנים את הבאים לחזות. השירים על שדה ואילן, על ניצן ופרח היו אופייניים ליום זה.

פורים

„כרכין המוקפין חומה מימות יהושע בן נון קורין בחמשה עשר"
(מסכת מגילה א—א)

חג פורים. אם היו אומרים בגלות: „פורים אינו חג וקדחת אינו מחלה" לגבי „ירושלים" שאני. בירושלים קדחת היתה מחלה קשה שמצצה לשד עצמות וצפדו פנים וכל העצמות תאמרנה בפיק ברכים, כך היה פורים חג גדול ליהודי ירושלים. „שושן פורים" כפי שנחוג בירושלים היה יום לששון ולשמחה למגדול ועד קטון.

אנו הילדים כבר ספרנו את הימים עד „פורים" מיד עם צאת „ימי החנוכה". החילונו לתכנן את דמות „הצורה" — המסכה, שהיתה עשויה נייר או קרטון המכסה את הפנים ומשנה צורתם. היו נערים בעלי ידים מאומנות שהמציאו מיני „רעשנים" אשר לקולם תצילינה אזנים. אקדחי שעשועים הופיעו למכירה וגם כדורי אבק שרפה עטופי בד נראו

בחגויות. הרבה תאונות קרו מחמת אביזרי המשחית ממולאי חומר נפץ. כל מקום שהתכנסו ילדים היה שם מפגן של רעש והמולה — יריות ונפץ.

חבלי אפייה. גם האמהות לקחו את החג ברצינות. מרשמי מאפה הועברו מיד ליד. תנורי השכונה עבדו „שעות נוספות". חדר ה„תנור" של השכונה התמלא נשים המחכות להפוך את העוגיות או הדובשנים בתבניות ולהעבירן לאופה כדי שתבואנה לתנור בפעם השניה. הרבה עגמת נפש הסבו מיני המאפה במקרה ויצאו „שרופים", „שטוחים" או „מחורבנים". חילופי דברים חריפים בינה לבין האופה העצבני בלאו הכי לא עזרו לשיפור המצב והאשה עזבה את המקום במפח נפש.

מגילת אסתר

הכנות. אבא היה עסוק בקניית משקאות לצורך הבית ולמשלוח־מנות וגם להצטייד במעות קטנות לחלוקה לאביונים ולילדים מחופשים. לאבא היתה מגילת אסתר כתובה על קלף ואילו אנו הקטנים הזדרזנו לקנות מגילה מגולגלת שנדפסה בירושלים ועלתה פרוטות, וכל ילד שידע לקרוא חזקה עליו שיקנה אחת ובכך יראה כ„גדול" החייב בשמיעת קריאת המגילה.

הדאגה איך ובמה להתחפש בילבלה את המוח לא רק של הילדים כי במבוכה זו שיתפו את אמא ונוסף לכל יגיעה וכאב ראש נוסף גם זה.

כלות נחפזו לסיים „תפירה" או „סריגה" של כיפה־ירמולקה או שקית־כיס לטלית ותפילין או צעיף לחותנת בעתיד. האמא היתה טרודה בהכנה לסעודה הגדולה שאליה מוזמנים אורחים והעבודה היתה רבה יותר, במקרה שהוזמנה „הכלה" או „החתן". בהזדמנות זו הוחלפו המתנות והשמחה במעונם.

קביעת המרכיבים של „משלוח מנות" היה ענין של חישוב והכל לפי הערך והיקר של האדם שלו הגישו את „הטס". הידים עוסקות בכל רגע של החג ובימים שלפניו.

ליל פורים. קריאת המגילה בערב בבית הכנסת היתה אירוע בל ישכח, בשביל הילדים היה זה שיא החג, בערב זה התפרקו הסייגים של „ישוב הדעת", „דרך ארץ" וריסון היצרים. השמש היה בודק כל ילד ונער הבא בערב לבית הכנסת, משול ל„חבלנים" מחשש שמא החביא פטיש או „כלי משחית" אחר כדי לשבור ולנתוץ ספסל, כסא או שולחן בגבור „זעמו" עם שמיעת „המן" מפי הקורא „מגילת אסתר". היתה קיימת מעין התחרות והתנצחות בין ילדים מתפרעים מי יכול להשמיד יותר ריהוט. ההשתובבות הזאת העלתה חמתם של זקני המתפללים שמזמן שהזקנה ירדה עליהם דעכה אצלם הסבלנות לבני התשחורת. לא פעם קרה והילדים נלכדו במצוד וגורשו מבית הכנסת, אם הם הגדישו את הסאה ועשו שמות בספסלים, בשלחנות ובכסאות. בדרך כלל אם לא היה מנהיג נועז, נהגו הילדים במתינות והתקיפו את „המן" ביריות, בפצצים, והתינוקות ברעשנים, הילדים חיכו בכיליון עינים ל„המן" ומאד הצטערו לכשנודע שאין זכר יותר ל„המן" ואט אט חזרו הביתה ברעש „המשחיתים" בציפיה לתחפושות מרהיבות עין.

בבית הכנסת עמדו קערות ובהן שלשלו כספים דמי „מחצית השקל" וקערה מיוחדת לדמי שכר „קורא המגילה". בערב זה עדיין היה הלבוש כימי חול.

יום פורים. היום הזה היה יומם של „החוזרים על הפתחים" רובם נצרכים אמיתיים אבל ביניהם הסתננו אנשים, נערים וילדים שנסחפו עם הזרם וצברו מטבעות שהסתכמו לסכום הגון. אכן היד היתה פתוחה לכל פושט יד.

בין הבאים לבית כדי לקבל מתנת פורים, יש לציין את האופה ונושא התבניות, הזבלים שלא מבני ישראל, הדוור, ושומר השכונה — מרוקאי או אלגירי מוסלמי כל אלה קבלו מתת יד — מתנת פורים וכיבוד קל. אברכי משי בזוגות התנדבו להתרים „בעלי בתים" לנזקקים: חולים על ערש דוי, אלמנות מרורות, יתומים שהגיעו לבר־מצוה ויש לתת להם הרגשה שיש עוד מי שלא שכח אותם, הכנסת־כלה ובשביל „רב" או „דיין" שעלה מרוסיה

„משלות מנות" בשכונת מאה שערים בשושן פורים

וביתו ריק מכל. שכן, הדלת לא נסגרה עד שעת „הסעודה". בין כל אלה באו דחופים „מתחפשים", משום מה התחבב עליהם המטאטא הגדול וזנב, ופניהם כשולי הקדרה — שחור משחור, אחרים היו „אשמדאי" — שד לבוש לבן עם קרנים. היו מתחפשים, אבל מעט, שסירבו לקבל „צדקה" — מתנת כסף, אלה היו חובבים שעשו התחפשותם שלא על מנת לקבל פרס.

דוורים שהביאו דברי דואר בפורים זכו למתנת פורים.

עקרות הבית, כשהכל מוכן ומזומן לסעודה־רבתי, הקדרות והסירים על הגחלים והסכו"ם מצוחצח, נחפזות לביקור בחנות סידקית קרובה לקנות מתנות קטנות בשביל תינוק, או צעיף, או זוג גרבים וכדומה וכל אלה יצטרפו ל„טס" של „משלוח מנות". גם הילדים נהגו ב„משלוח מנות" זוטא, הם קנו מיני מאפה מסוכר מעשה ידיהם של אחינו הספרדים וגם דמויי בע"ח יצוקי סוכר בצבע אדום. היו גם עוגות קטנות למכירה, תוספת של כדור־יד, משרוקית, תיק לכסף או שרשרת לשעון השלימה את „המתנה".

רוגז רב היה מעורר אם הצד השני התייחס בזלזול והשיב מעט או דברים קלוקלים, על כך בשנה הבאה נמחק שמו ממקבלי „משלוח מנות".

היו נערים שהשתכרו יפה מנשיאת „משלוח מנות". הם קיבלו שכר משני הצדדים.

ה„טס" היה מכוסה, מדקדקים המהדרים במצוות נהגו לשלוח מצרכי אוכל — מנות לאכילה ממש לקיים את הפסוק „ומשלוח מנות איש לרעהו".

הסעודה. לאחר תפילת מנחה החלה הסעודה. זוגות צעירים באו אל הוריהם לחוג בצוותא והביאו מתנות להורים. בתפריט שהחל בדגים ממולאים לא חסרו „כיסוני בשר"־קרפלאך, השתיה כדת לא היו שיכורים אבל היו „מבוסמים" לקיים „עד דלא ידע בין ארור המן לברוך מרדכי". השירה המלווה היתה בסימן „שושנת יעקב" בנוסח המקובל ובנעימה ירושלמית אשכנזית. הסעודה ארכה ונמשכה בשעות המוקדמות של הלילה, ורק עייפות התינוקות והילדים הקטנים הביאו לסופו של יום.

בירושלים היה מופיע עתון היתולי־פורימי בשמות טיפוסיים „אחרדשפן", „חרבונה" או אפילו „ויזתא". מיפו והמושבות היו באים אל ירושלים לחזות ולבלות אצל קרובים ולשמוח ל„יהודים" בקרב אחיהם בירושלים בשושן פורים.

ערב פסח

„ויעש יאשיהו בירושלים פסח לה' וישחטו הפסח בארבעה עשר לחודש הראשון"
(דה"י ב. לד—א)

המעבר. חג פורים הוא המעבר לחג המצות בחינת „גשר" לא חס ושלום במובנו של היום למנוחה ולחיים רוגעים כי אם צו קריאה לעבודה מאומצת ומתשת כוח. משנכנס „פורים" עוצרות עקרות הבית את נשימתן במלמול ל„פסח" מתקרב, והמשמעות מובנת מאליה — באים ימים קשים ימי עמל ופרך. הפחד של ההכנה ל„פסח" מקעקע את היציבות הנפשית והספק מכרסם אולי לא יספיק חודש ימים להתגבר על כל מה שיש לעשות.

הכנות. עקרות בית נוטלות עליהן אחריות מלאה מנטל „הכשרות" של פסח ואפילו יותר מהגברים. הן מתכננות את שלבי העבודה ראשון ראשון. הרבה מהעבודה יש להטיל על צד־שלישי כגון „סיוד" הבית, המטבח והחצר. „הכביסה" הגדולה החורגת מכביסה של

שאר ימות השנה, חידוש צביעה של דלתות, חלונות וארונות. אמנם היו נשים שאת הצביעה לקחו על עצמן וביצעו את המלאכה על הצד הטוב ביותר וכך נפטרו מהתלות בצבעי שלא פעם איכזב והפר הבטחתו לבוא.

העבודה מתחילה בהשכמה, בקצב מזורז ומסתיימת עם צאת־הכוכבים. נקוי הבית מתבצע בשיטתיות וביסודיות ואין פינה בבית שיד בעלת־הבית תפסח עליה. הכל נגרד ומשתפשף בחול, במברשת ובסבון. הפעם אין מתחשבים בכמות המים והם נזרקים בקילוחים לטהר את המקומות מחשש חמץ.

הניקוי היסודי בא לאחר הסיוד וכך מנקים את הרצפה משיירי הסיד שנשפך אגב הסיוד. בשלב זה נמצאים הרבה מריהוט הבית והתכולה המגוונת בחצר. גם כלי המטה, הווילונות, השעון ותמונות המשפחה ושל רבנים מפורסמים מוצאים מן החדרים ומתקבצים אי שם בחצר,,עד יעבור זעם".

בא הסייד ביום הקבוע, והיום אינו גשום הרי זה סימן יפה לעונת קיץ טובה ורגועה ויש תקוה שתוך יומים־שלשה יעברו בחסד את דרך היסורים שאין מפלט ממנה. האכזבה תהיה גדולה, ואפילו אם בא הסייד ביומו, אבל ,,השם יתברך" פתח את ,,ארובות השמים" וגשמי עוז מגשימים ומרטיבים את כל הכבודה הנמצאת בחוץ, והקירות אינם מתייבשים, ואינך יכול לגשת לסיוד שני או שלישי לפי הצורך. צביעת דלתות, חלונות וארונות הפכה תמיד למיטרד לכל עובר ושב בבית וביחוד לשלומיאלים, לא היו יוצאים נקיים מהענין הזה, מי שהוא כאילו היה חייב ללא יודעין לבוא במגע עם הצבע ולא די שהוא מלכלך בגדיו כי גם מחבל בשטח הצבוע.

הכביסה הגדולה כוללת הפעם גם וילונות, מפות, מגבות ומגבות־מטבח, שקיות בד לאחזקת קמחים, גריסין, איטריות וקטניות ועוד, ולהבדיל את הטלית. הצרה היא שהרבה שכנות נתקלות בשטח מצומצם כדי למתוח חבלים אבל אין פרץ ואין צווחה בחוצותינו הכל בא בשלום, ורק עיניהן העייפות צופיות למרום ב,,בקשה" לעצור את הגשם ולהוציא את השמש מנרתיקה.

גם הגבר לא טמן ידו בצלחת עליו להוציא את כל הספרים כדי שיתעלעלו ברוח הנושבת. לדפדוף הספרים ע"י הרוח תפקיד כפול, האחד להבריח פירורי לחם והשני נגד עש.

למעשה התפלגה התכונה לשנים היינו ,,הוצאת החמץ" והבאה אחריה ,,הכנסת המצות" ומצרכי אוכל של פסח. כשבוע או עשרה ימים לפני ,,הסדר" התפטרו מסיוט הסיוד והכביסה ועתה החל השלב הבא הכנות לחג ממש.

חמרים ערבים מביאים חמרים לפסח כשר. פלחים מהכפרים הסמוכים היו מכריזים בקולי קולות באידיש על ,,סיד", ,,חול" למריקת כלים, חמר לתיקון כירות במטבח. אופייני לעונת הפסח הממשמשת ובאה, היו הערבים שבכל שנה ובאותו הזמן מופיעים עם שקים על גבם וצווחים בקול אדיר ,,ווייסן קסאלאך" כלומר הלבנת סירים. לשבחם יאמר שהם, על אף שהיו זרים ואולי גם לא פלשתינאים, היו אנשים מהימנים וגם הגונים ומשביעים את רצון הלקוחות. הם השיבו את כלי הנחושת בעלי ערך גבוה בדיוק בו ביום שהבטיחו להחזירם מולבנים. מפליא שלא עלה לאף אחד על הדעת לבקש מהם ערבות לבטחון הכלים.

הבית במשטר ,,פסח". בימים האחרונים לפני ,,חג הפסח" נכנס הבית על כל הליכותיו במשטר חירום וקפידה על כשרות והרחקת לחם ותוצרי קמח מן הבית, והארוחות שהן למעשה חטופות, פחות מבושל ויותר חלבי הואיל והעונה שופעת בתוצרת חלב, יש חמאת צאן, גבינה רכה וזבדה כל אלה עם בצל או שום ירוק טרי היו לילדים ולמבוגרים טעימים

ומשביעים וחוסכים כלים ועבודה במטבח, שהיה נבדק וביחוד נתוצה הכירה ויש לשקמה בחומר שנקנה מאת הרוכל הערבי החוזר כל שנה עם סחורתו. המדפים והארונות מקבלים צורה חדשה, רעננה יותר. ניירות לבנים משטיחים על האיצטבאות כשהם מחוזקים בנעצים ועליהם אט אט מונחים כלי הפסח הרחוצים למשעי כשהם דוחקים את קודמיהם — כלי החמץ אל המרתף או אל המשטח.

העירבוביה ששררה בחצר שהיתה דחוסה עם כסאות, ארונות ועליהם כלי מטה, ספרים, תמונות ועוד הולכת ונעלמת הכל חוזר על מקומו מנוקה ומצוחצח, צבוע ומתוקן. הכרים כוסו שוב בציפיות מכובסות, ובמיטה סדינים לבנים חדשים או מכובסים, כיסויי המיטות נקיות והכל מריח חדש ונקי וכל אלה מוסיפים לסממני החג „הלבן" האביב.

ככל שבני הבית נדחקים לקרן זוית לארוחות חטופות נעשים הסיכויים להביא מצות ומיצרכי אוכל להיות מלאי מספיק לשמונה ימים־טובים יותר. כלי המטבח נחלקים לאלה שהולכים להצנעה ולאלה ההולכים להכשרה, להגעלה ולשימוש.

אבא טרוד ומתרוצץ. לאחר „שבת הגדול", השבת לפני החג שבה אומרים „מקדמה" להגדה עד „רבן גמליאל היה אומר", היו ילדי החדר פטורים מלימודים ורובם השתלבו בתוך העבודה לפי יכלתם, השליחויות לחנות המכולת, הסידקית, צבעים וכלי מטבח רבו וכמעט לא היה זמן למשחקים.

החוויה הגדולה היתה להתלוות אל אבא כשהוא הולך לקנות את המצות מ„התנור". זה לא ענין לשעה, עם פרוטקציה זה הסתיים בחצי יום בילוי בחדר קבלת המצות שזה עתה יצאו מן התנור, פריכות וטעימות. יש לבחור יום שאינו גשום, לקחת סדינים ולשימם בסלים הנצרים העגולים שגבהם למעלה ממטר פלוס, למרבה המצוקה לא תמיד מצוי הסבל על המקום. הבאת מצות טובות שלמות לא שרופות ולא מקומטות אשר לא נרטבו בדרך נחשבה להצלחה גדולה. אינני יודע אם במקרה זה היו הילדים עוזרים לאבא. לפעמים קרה ונעלמו הילדים בהמולת ה„תנור" בחדריו ובמבואיו ועל אבא היה לחפש אותם ולהחזירם הביתה. בהבעת „ברוך השם" היה נכנס אבא עם הסבל כשעל גבו הסל מלא מצות בשיעור של 3 ק"ג לנפש. האמת שבביתנו נשארו מצות עד „פסח שני" כלומר לחודש אחרי פסח.

היו חסידים ואנשי מעשה שהיו שוכרים את התנור — המאפייה לאפיית מצות ליום אחד או לחצי יום ואופים „מצות שמורה" עם „מים שלנו" מקמח מיוחד שנשמר מזמן קצירת החיטה ועד בואו אל התנור. מצות כאלה לא נעשו ע"י מכונות — „מאשין מצות" אלא ע"י מערוך שגילגל את הבצק במהירות הבזק, הזמן מהתחלת הלישה ועד לכניסת המצה העגולה לתנור אסור שיעבור זמן של 18 דקות. המצה נמצאת בתנור פחות מדקה. „שומר" דואג לכך שבכל רבע שעה ינוקו כל האביזרים שעליהם בא הבצק. המצה עם צאתה מהתנור ארוזה בסדינים שכובסו ללא עמילן ונשמרו שמירה מעולה מחמץ.

יבוא מצות מנישביץ מארצות הברית, כלל קמח מצות, פתיתי־מצות ומצה עשירה וכל אלה בכמויות קטנות, הם נמכרו בירושלים, ביפו, בחיפה ובטבריה וגם ניתנו במתנה. חברת „ב' מנישביץ" השאירה את פדיון המכירות כתרומה למוסדות בארץ וזאת לפי צוואת אבי המפעל ר' דוב מנישביץ שהיה מתלמידיו של ר' ישראל סלנטר ז"ל.

בכל יום מוסיפים מצרכי אוכל יסודיים, תפוחי אדמה ממחסני החלוקה של הכוללים שחולקו בקיצוב של רוטל לנפש. שקי תפ"א היו מגיעים ליפו מהעיר הנמל הרוסית אודיסה לחלוקה בין יהודי אשכנז של ירושלים. היו משפחות מבין עולי רוסיה שהיו מקבלות חבילות דרך הדואר הרוסי שבירושלים ובהן שומן אווזים כשר לפסח.

כמו כן חילקו מצות ויין גם כסף לכבוד החג, כל אשכנזי קיבל מצרכים אלה וגם סכומי כסף שהגיעו מחו"ל לחלוקה לנצרכים אשכנזים מתרומות „מעות חטים" וקמחא דפסחא.

על אבא דוחק הזמן, עליו להאיץ בסנדלר שלקח מידות לנעלי בני הבית לגמור את הנעלים שתהיינה מוכנות לכבוד החג, יש לקחת את הילדים למדידה לא רק אצל הסנדלר אלא גם אצל החייט. יש לקנות כובעים לילדים או מאלה שנעשו בהזמנה אצל הכובען או להתאים למוכנים. יש לשבת בתור אצל הספר ולגזוז את השערות, אחרת אתה עלול להשאר עם שיער ארוך עד אחרי „הספירה".

בין אחרוני המצרכים נמנים בצל יבש, שום ירוק, חסות, סלק וכמאה ביצים, לא לשכוח את התבלינים פלפל שחור, קינמון, זנגביל ומלח הכל כשר לפסח. ביחס למלח היו בתים שהקפידו וקנו גושי מלח וטחנו.

עם האחרונים בא היין־המתוק ו„יין־שלחן", ארק, וחומץ בן־יין, תחליף ללימון, מרכיב חשוב של החמיצה מסלק אדום, שהיא אופייינית לחג הפסח.

קמח מצות הובא ממטחנות־יד שהיו במספר מספיק, אתה מביא מצה בשקית בד, היא נשקלת ומחכה לתור, היא נטחנת והתשלום לפי רוטל. הילדים שבשכונה אהבו לגלגל בידיהם את המטחנה וכך נחסך כוח אדם.

ביום לפני „ליל ביעור חמץ" ראו כבר „אורות החג" והגב החל להתיישר והפנים החמורים מתרחבים בנוח, והשקט הנפשי מתחבר אל הנשמה, הרגיעה דוחקת את המועקה.

חלק גדול מהבישול ומההכנה כבר נעשה היום, ביחוד הדגים הממולאים, הלפתן, החזרת המעורבת בסלק, החסה בקיצוצים ומתובל בשום, שמיר בתוך חומץ ועוד כהנה.

ליל ביעור חמץ. למעשה היה „ליל ביעור חמץ" ל„ליל שימורים". הרבה עבודות דחופות נשלמו ביחוד במטבח.

אבא לאחר תפילת־ערבית מפשפש בזויות חדר־האוכל אחרי פירורי לחם, שהונחו שם ביודעין, הוא אוסף אותם אל כף־העץ באגודת נוצות וכורך את הכף ומלואה בחתיכת בד וקושר בקשר.

את הלילה הזה בילו צעירים מהנוער המתקדם בבית המרחץ הטורקי להזעה ע"י „מקום המקדש" — „שער החנויות" שהיה מיוחד להזעה ולפגישת רעים והתענגו על ספלוני קפה טורקי אוריגינליים. החנויות והאיטליזים היו פתוחים עד חצות. וכך נסתיים יום ארוך שהחל בבוקר עם הגעלת הכלים והסכו"ם וריצות אין ספור לשוק לקנות זוטות להשלמת „הסדר".

י"ד בניסן — ערב פסח. את ארוחת הבוקר אכלו בחיפזון בפרידה מלחם, בילדים האיצו לסיים את האכילה של כל המגדנות שנשארו מפורים לפני השעה 3 „שעון ערבי" מקומי — שעה 9 אירופית בבוקר. כבר נראו פה ושם מדורות עולות תמרות עשן וריח לחם חרוך ושרוף. הכף עם הנוצות התלקחו לכמה רגעים, עם שעה עשר האש החלה דועכת עם עקירת רגלי הזאטוטים ששמרו על מדורה זוטא. על הבכורות חובה לצום אבל הם ניצלו את סיום „מסכת" ונהנו מסעודת מצוה. אבא ז"ל היה מסיים מסכת קטנה בש"ס למען להוציא חובת אחי שהיה בכור מלצום והביא לו עוגה לאכילה מהסעודה.

אבא טיפל במכירת החמץ. המכירה הכללית התקיימה בחורבה, שם נמכר חמץ של יהודי ירושלים לערבי קניין ותיק.

ארוחת־הצהרים הוכנה על שלחן נקי מוכן ומזומן ל„פסח". לא אכלו מצות ולא שתו יין, התפריט הורכב מתפוחי אדמה וביצים קשות ומצלחת חמיצת סלק.

הנוער־השבאב היה בבית מרחץ בלילה שעבר אבל המבוגרים נהרו למקוה עם לבנים חדשים או מכובסים לטבול את גופם ולטהר עצמם לכבוד החג. עם חזירתם לבשו בגדי חג והחלו בסידור ה„שלחן הערוך" ל„סדר". היתה כאילו „חזקה" שמדי שנה בשנה היו הולכים לשכן ידוע מן המהדרין שבמהדרין ולוקחים ממנו שלש מצות „שמורה" בשביל „הקערה". מהן לברכת „המוציא" ולאפיקומן.

באותם הבתים בהם אכלו מצות „בלתי" כלומר מצות רגילות, היו עכ"פ משתדלים להשיג שלש מצות „שמורה" להידור מצוה. הן הוכנסו בתוך מכסה מרוקם שבו שלשה מדורים בגודל של מצה עגולה בקומה העליונה שמו מצה שנקראה „כהן", באמצעית מצה „לוי" ובתחתונה מצה „ישראל", את האפיקומן לקחו מהאמצעית.

בערוב היום שתו תה בסוכר עם הכשר מרבני הונגריה והתכוננו מתוך רחבת הדעת ללילה הגדול — „ליל הסדר". במקרה שאמא לא ריקחה את ה„חרוסת" בעצמה אז היינו מקבלים מנה גדושה של „ערבוביה" מעדנית זו מאת אשה שיצא לה מוניטין לעשיית חרוסת, ואלה המרכיבים היסודיים: תמרים, תפוחים, אגוזים, קינמון מעוכים ומרוקחים בתוך יין אדום מתוק.

ליל הסדר

ליל הסדר. זוגות צעירים היו באים להורים מבעוד יום, יש לציין שלא אמר אדם בלילה זה, צר לנו המקום להלין אורחים מהחוץ. כל הגברים לרבות הטפלים הלכו לבית־הכנסת לתפילה, והקטנים נטפלו כדי להראות ולהתרברב בבגד, נעלים או כובע חדש. בחצר שלפני בית הכנסת רבתה ההמולה והקולות של הילדים והילדות שחיכו לצאת ההורים מביהכ"נ ולקבל את ברכת „חג כשר ושמח".

שלחן ערוך ל„ליל הסדר" — נחוג במסיבה משפחתית

הנשים קיבלו את הבאים בברכה ובחדוה. אבא ישב בראש השלחן ובהסבה על כר וקידש על הראשונה מ„ארבע כוסות" כאשר לכל אחד כוס יין לפי טעמו ויכלתו הבריאותית. לקטנים עמדו בקבוקים קטנים מתעשיית הזכוכית של חברון עם כוסיות זכוכית מ„עיר האבות" וניתנה להם יד חפשית למלא יין ל„ארבע כוסות" וכך הרגישו גם הקטנטנים את „חג־החרות".

האווירה של המסובים ל„סדר" היתה לעילא ולעילא ונוסף לסיפוק הכללי היו גם סיפוקים אינדיבידואלים, אבא שאב נחת מ„הסדר" שסודר כהלכתו, הבן ששאל את „ארבע הקושיות" ללא תקלה, האם שהצליחה בדגים הממולאים ועל התשבחות שקיבלה מטוב טעם ה„קנידלאך"־כופתאות מקמח מצות, וכולם ביחד הדו ושיבחו באמירת „ההגדה" בקול אדיר וחזק ובנעימה דוהרת להחזיק את התינוקות לבל יפלו על ראשיהם וירדמו. השיא של „הסדר" הגיע עם המשא ומתן על הכופר שהיה על אבא לשלם בעד החזרת האפיקומן שנגנב על ידי זאטוט שנעזר ע"י הדלפה של קרוב הסמוך לשלחן ומוסב ע"י אבא וידע את מקום המחבוא. תמיד נעזרו ב„מתווך" שנתקבל על דעת שני הצדדים והיה כביכול „ערב" לביצוע ההסכם. האפיקומן הוחזר ואבא השלים את המבצע ללא פגיעה. קולות השירה של „חד גדיא" בישרו את סיום „הסדר" שכל כך הרבה כוח ומוח השקיעו לשלמותו ולהצלחתו.

בשביל המבוגרים נסתיים „ליל הסדר" עם גמר אמירת „שיר השירים" ואז התרוקן השלחן מיושביו.

יום ראשון של חג. את הבוקר של החג קיבלו, על אף העייפות שעדיין לא פגה, בחילוץ עצמות וברוח משובבת. אמא סרה אל המטבח להכין לבישול, המותר בחג, הארוחות החמות וקצת נחפזה משום שעליה להיות ב„עזרת־נשים" של ביהכ"נ בשעה שהחזן אומר „הלל" השלם וב„קריאת התורה".

אבא מתפלל „תפילת מוסף" ע"י „הכותל המערבי" ולפעמים מסיים את כל התפילה ורק עולה ל„כותל" לומר שם „ומפני חטאינו גלינו מארצנו..." ובחזרה עוברים רחובות צרים — מרכז חנויות ירקות, מכולת, תבלין ובשמים ויוצאים את העיר־העתיקה דרך „שער יפו" או במטרה לשוט בעיר לקיים „סבו ציון והקיפוה" דרך „שער ציון" או „שער שכם".

ולפני השיבה לבית עושים כמה ביקורים אצל „גדולי התורה" ופרנסים וכשחוזרים הביתה כבר עבר רובו של יום ונגשים לסעוד על בטן לא ריקה.

חול המועד של פסח. בכל ימי חוה"מ באים „עולי רגל" מיפו, חברון, ומושבות־יהודה ביחוד מפתח־תקוה להתפלל ע"י „הכותל" ולעשות ביקורים אצל קרובי משפחה, הם היו נבדלים בלבושם בתספורתם ובפיאותיהם מהירושלמים וקל היה לזהותם. אנו הירושלמים נהנינו מאד לשמוע שיחות חורגות מהשיגרה, לא על תלמוד תורה, מוסדות צדקה והתחרות של מפעלי ציבור כי אם על ענייני מסחר, תנועת אניות, מטע שקדים, כרם ענבים ופרדס הדרים. שיגשוג סוכנויות מעבר לים, עליית יהודים עם רעיונות של התנחלות והתיישבות על הקרקע, איכרות ויבולים ועל התפתחות מוסדות־תרבות ולימודי שפת זרות, שירה ונגינה. כל הנושאים האלה היו רחוקים מההווי הירושלמי.

האווירה של פסח היתה עדיין שולטת בחוץ. הקדרים ומוכרי כלי־זכוכית מחברון עדיין רבצו עם הכדים, הקערות והתחתיות שהיו עשויים חרס, הם חנו בסמוך ל„שער יפו" וע"י שער הצפוני של „מאה שערים". רוכלי הכדים ובקבוקי הזכוכית הזולים והשבירים הציגו

למכירה צמידי זכוכית צבעוניים, אטרקציה ל„בנות ירושלים". הילדים היו עסוקים במשחקים של אגוזים, שקדים ופיניונס — גלעיני צנובר, וקשה היה לנתק אותם מהמשחקים, ילדי „תלמוד תורה" נאלצו לוותר על המשחקים בשעות שלפני הצהרים. הלימודים בחוה"מ היו עד הצהרים.

תנועת האורחים מהעיר ומחוץ לעיר לא פסקה בכל ימי חוה"מ. הכיבוד הורכב מאגוזים, שקדים ויין. עוגות מקמח־מצות טרם קבעו מקום על טס־הכיבוד. זאת ועוד, היו הרבה אנשים שנזהרו לאכול בחוץ ולא רצו „להתערב" בארוחות מחוץ לביתם ומשום כך נהגו ב„כיבוד" המסורתי.

הנוער „המתפרק" יצא לטיולים, למי שהיו קרובים מחוץ לירושלים נסע אבל הרוב סייר בסביבה, מי ברגל, ומי בבהמת רכיבה. אמיץ לב שכר סוס והאחרים שכרו חמורים שהיו בטלים מעבודה בטחנות־קמח. הסיורים היו ל„מוצא", לעין כרם, ל„בית לחם", „נבי סמואל", „קבר רחל", „ברכות שלמה" ו„עין פארה". מבוגרים שכרו כרכרות ונסעו ליריחו, ההמון בחר לנסוע ברכבת הראשונה היוצאת ליפו וירדו בתחנה הראשונה היינו „באטיר" — ביתר ונשארו עד בואה של הרכבת השניה מיפו לירושלים בערוב היום. בסמוך לתחנה וע"י המעין במעלה־ההר העולה לכפר ישבו משפחות וסעדו לבם מכל טוב המכונס בסלי קש ובשקיות בד.

המדקדקים והמחמירים לא התרחקו מביתם, הם לא שתו מים מבלי שלא הוכשר לכבוד „פסח", מובן מאליו שהם היו צמודים לבית והעדיפו לאכול ולשתות מ„תוצרת" עצמית.

הלבוש בחול המועד היה של „מועד". חובשי השטריימל בשבת ובחג חבשו אותו כל ימי חוה"מ.

„תלמידי חכמים" באו לבקר את הרבנים הגדולים „מארי דאתרא" לשאילת־שלום ולברכת־החג. היו גם סרים ל„גבירים" שהחזיקו בידי „הישיבות" ומוסדות „תלמוד תורה". זה היה למעשה הבילוי החגיגי של ימי „חול המועד".

בכל „תלמודי התורה" היתה תנועה גדולה, הביאו תלמידים חדשים להרשמה שנבחנו במקום וגם ההעברה מכתה לכתה בוצעה בימים אלה. לפעמים נערכו „בחינות" לקבלת פרסים לבקיאות ב„תלמוד", „משנה" וגם לתנ"ך. אפשר לייחס התחרויות אלה לסוללי הדרך ל„חידון" התנ"ך של ימינו.

„שירת הים"

שירת הים. ליל „שביעי של פסח", ליל שירת הים, הוחג אצל חסידים במוחשיות. באמצע החדר עמדה גיגית גדולה מלאה מים וחסידים קלי־רגלים היו רוקדים ברגש ומקפצים מעל הגיגית בלי להרטיב את הקפוטות ושרים בהתלהבות: „המעביר בניו בין גזרי ים־סוף..."

בשנים האחרונות הנהיג הרב יעקב משה חרל"פ תלמידו של הרב קוק ז"ל חגיגת „שירת הים" בבית מדרשו בשכונת „שערי חסד". למקום הזה נהרו בלילה הזה מאות בחורי ישיבה לקחת חלק בשירה ובריקודים וליהנות משפע אורות ההתייחדות שקרנו בלילה הזה מהרב ותלמידיו.

מוצאי החג. עם צאת הכוכבים יצא החג. הלהוטים ללחם אצו לרחובות המוסלמים ו„לשבור רעבונם" בככר לחם וגבינה מלוחה. היו הרבה משפחות שהיו להן היכרות ומגע

עם השכנים הערבים, אפשר היה לפגוש בערבי הנושא סל ובו לחם, דבש, חמאה וחסה גדולה להביאו למכר יהודי, וזאת „לשבור את הצום הגדול" לחמץ.

חלבנים ספרדים שהיו מחלקים את החלב בערב, היו נושאים אלומה של ענפים ירוקים ומרביצים על הכתף ואומרים: סנתק חדרה — „שנתך ירוקה", ברכה לבבית לאביב הבא.

אסרו חג. לאחינו הספרדים נמשך החג ביתר הרגשה גם ביום לאחר „פסח" כלומר ב„אסרו חג". הם עם כל יוצאי חלצם יצאו מחוץ לעיר וערכו סעודות ולגברים שתייה כדת ולוקחים אתם, כלי־זמר להרנין את הלב וחוזרים הביתה עם רדת היום.

עקרות הבית האשכנזיות נכנסו כבר באותו יום בטמפו לגנוז את כלי הפסח ולהוריד מהמחבוא את כלי החמץ. שני הסוגים היו נשטפים לנקיון לפני הגניזה או השימוש.

פדיון חמץ. את החמץ שנמכר לנכרי בערב החג נתבטלה המכירה כי הגוי לא עמד בתנאי המכירה ומטעם זה הוחזר חמץ העיר לבעליו.

היו אדוקים שחששו לאכול לחם שמא הוא עשוי מקמח שעבר עליו הפסח, אלה אכלו מצות כמה שבועות עד שהופיע קמח מהחיטה החדשה.

הימים לאחר פסח

יום של חול לאחר „פסח". ביום של חול, מיד לאחר „פסח" שרויים בהרגשה מיוחדת כי החיים נעשו קלים יותר, ההקלה מורגשת מפאת התרת הכבלים הגסטרונומיים שקשרו את „המטבח" והשלחן בכל שבעת ימי החג. כל סוגי הקיטניות המרכיבים הראשיים של „הצלחת" בכל ימות השנה, כמו כן בטנים, גרעיני־אבטיח, דלעת, וחמניות ואפילו פול־ירוק היו אסורים באכילה במיוחד לאשכנזים, כמו כן לא השתמשו בשמן־שומשמין ורק בשמן־זית בלבד, ויש לומר כאן שלא תמיד היה השמן זית ראוי לאכילה מפני טעמו המריר והעפיץ. אחינו הספרדים לא כבלו עצמם בכל ההגבלות האלה. להרכיב טשולנט ב„שבת חוה"מ ללא מרכיבים של „קיטניות" היה קונץ־רבותא של עקרת־בית והיתה ראויה לציון לשבח, ובכל זאת אכלו אחינו האשכנזים „טשולנט" והתענגו עליו, הא כיצד? הוא היה על טהרת המהדרין! הבסיס תפוחי־אדמה משוחמים וכופתאות של קמח־מצה וחתיכות בשר וגזרי גזר. הרב קוק ז"ל (עלה לארץ בשנת 1904) רבה של יפו והמושבות, עם בואו לארץ, התיר את שמן־השומשמין ועל אף האיסורים והחירופים והגידופים כלפי הרב המקל, נכנס אט אט השימוש בשמן זה.

בימי חירום ומלחמה התירו בתי־הדין לאשכנזים את השימוש באורז בחול המועד פסח.

עונת ספירת העומר. העונה שבין פסח לשבועות היתה עונת האביב והאווירה היתה אביבית. הירקות היו ירוקים כמשמעותם. „הבצל הירוק" העסיסי, ה„שום הירוק", הגזר הרענן, והמלפפון שמחירו בחג היה גבוה שרק אמידים יכלו ליהנות ממנו, הופיע בשפע וטעמו נעים, והוא עצמו משפר את העירבוביה של הסלט — המזון היציב של הירושלמי. החסה והצנון הגיעו מכפרי הסביבה, ובראשם הכפר סילוואן, והכפר באתיר, הם שסיפקו גם את העלים הגדולים של „הפאזי" שבכל בית המקפיד על גינוני המטבח חייב להשיגם.

ע"י „שער יפו" עמדו רוכלים ערבים ומכרו שקדים ירוקים שנאכלו במלח. כמו כן החלו להופיע ערבים בשכונות וברחובות כשהם מכריזים בקול רם על „חאמלה מאלאנה" שלמעשה הכוונה ל„חומצה ירוקה" באלומות קטנות קלויות בתנור.

עונה זו היתה גם לעונת השפע בתוצרת חלב מקומית. פלחיות מהכפרים הסמוכים

הביאו ביחוד ל„באזאר" הגדול ברחוב דוד בסמוך ל„רחוב היהודים" לבן, לבניה, זבדה וחמאת צאן, למעשה היתה כל התוצרת מחלב צאן. יותר מהאשכנזים קנו אחינו הספרדים תוצרת חלב שידעו לעשות מהמצרכים האלה מטעמים שונים.

מומחים ירושלמיים לעשיית מיני גבינות קשות ורכות, יצאו לכפרים ב„הר חברון" ובסביבות „בית גוברין", ושהו שם מספר שבועות, ושם אספו את חלב הצאן שבכפרים הסמוכים, והפכו אותו במבנה פרימיטיבי בכפר מרכזי ל„תוצרת": „גבינת חברון" בצורת לבינה קטנה, שם מסחרי לסוג של גבינה־קשה שהיתה מבוקשת בירושלים, והיתה מתחרה בגבינת „צפת" הידועה שהיתה מגיעה לירושלים בצורת ככר־לחם.

משפחות ידועות של אחינו הספרדים היו ידועות במומחיותן בתעשיית הגבינות ומהן היו יוצאים לכפרים בעונה זו לארגן את ריכוז החלב והפיכתו לתוצרת.

בעונה זו שכללה ימי חג ליהודים, מוסלמים, ונוצרים, הופיעו רוכלים עם מרכולתם מהארצות הסמוכות, סוריה, הלבנון וגם ממצרים.

ארמנים מסוריה ולבנון הביאו כל מיני נעלים שבאפנה ביחוד מהסוג הקל והזול. כדים מחרס או כלי־מטבח מנחושת וסלים מכל הגדלים הובאו לירושלים והיתה תנועה די גדולה, כי זאת היתה כאילו „חזקה" — כי בכל שנה הוסיפו לבוא.

גם לנוער וביחוד לקטנים היה משהו מיוחד לעניין אותם. צוענים או אכרים מהארצות הקרובות הילכו בחוצות ירושלים עם קוף או דוב־מרקד. היו גם להקות של „עושי מעשה כשפים" או להטוטים של הפלא ופלא, וגם כאלה שהסתובבו עם תיבת עץ גדולה עם אשנבים להצצה ושם ראו תמונות בחינת הסינימה של העתיד, האיש היה מכריז על „סנדוק של אג'ב" — תיבת הפלאים. גם מארינטות־בובות היו בין המופעים.

גם לילדי החדר באה הקלה כי לא היו לימודים בערבים ויכלו לזכות במשחקים, לפנות ערב לאור היום.

ימי הספירה

בין פסח לשבועות. העונה הנעימה ביותר לא קרירה ולא חמימה והעשירה במיני מעדני אוכל לנוער מגידולי קרקע ומגידולי עצים, הלא הם ה„חמלה", „התות" והתפוחים המסוכרים המכוסים בסוכר מצבע אדום, אכן התפוח גופא היה ירוק וחמוץ. התפוח נישא על שחיף עץ דק והוא נעוץ עם עוד עשרות כמוהו בתוך עלה של „צבר". המישמש כמו התות הובא מסביבות רמלה־לוד. התות היה לפעמים גורס בשינים משום שנאסף מאדמה חולית. הספקים של „טוב הארץ" היו כפריים ועירוניים ערבים. גם הערבי הידוע בציבור הזאטוטים הקורא בקול כביר „שער אל בנאת — שער הבנות" הוסיף על עינוגי העונה בשיעור הסוכר הצבוע והטעים.

הגבלות. „ימי הספירה" היו ימים ספורים לשומרי מצוות — ימי הגבלות ומחדלים.

יש לעשות מאמצים לא לדלג על „תפילת ערבית" אחת עם „מגין", אחרת אין לברך „בשם ומלכות" על „ספירת העומר". אין מסתפרים ואין מחדשים בגד בכל ימות „הספירה". אין עושים חתונות ולא נכנסים לדירה חדשה וגם אין נוסעים לבילויים. עריכת „תנאים", „חתונות" וחגיגות־סתם נדחו ל„שבת אחרי שבועות".

נשאנו בלב כבד שלשים ושנים יום ללא ששון וללא שמחה, הילדים כמבוגרים מצפים ליום טוב, שיוציא אותנו מעצבות לשמחה, הלא הוא יום ל"ג בעומר — ההילולא דרבי שמעון.

ל"ג בעומר — שמעון הצדיק

„שמעון הצדיק היה משיירי כנסת הגדולה, הוא היה אומר: על שלשה דברים העולם עומד. על התורה, ועל העבודה, ועל גמילות חסדים".
(מסכת אבות א—ב)

ל"ג בעומר. שבוע לפני ל"ג בעומר סובבו ילדים מבית לבית עם בקבוקים לאסוף מעט נפט בשביל „ההדלקה" שכל שכונה עשתה לעצמה. גם בחצרות „הרביים" נעשתה „הדלקה" עם הילולה וכיבוד „משקה" עם כעכים ודג מלוח מחומץ בתבלין. שירת „בר יוחאי בר יוחאי" נשמעה בלהט חסידי מרנין ומרקיד, כשדעכו המדורות חזרו הביתה לאסוף כח ליום המחר.

הילולא דר' שמעון

ל"ג בעומר אצל שמעון הצדיק. היום שחל בו ל"ג בעומר היה חג מיוחד במינו לגבי תושבי ירושלים והרבה יותר לעדה הספרדית. אהבנו את החג הזה שאין בו שום הגבלות, אפשר לאכול חמץ ומצה, ואין צורך לישב בסוכה ואין מבלים חלק גדול מהיום בבית הכנסת, מותר לנסוע, לכתוב וגם לעשן. זה היום שמרבים בסעודה ובשתייה בשמחה ובהילולה, גדול וקטן, לעילוי נשמת „שמעון הצדיק" שהיה משיירי „כנסת הגדולה", הזכור באימרתו: „על שלשה דברים העולם עומד, על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים".

אחוזת קבר שמעון הצדיק נקנה בסכום של 20 אלף פרנק מאת ערבי שהיה גובה גרוש אחד מכל מי שנכנס למערה.

מבין „החומות" ומהשכונות נהרו זקן ונער, גבר ואשה והטפלים אל השדה שחלק עדיין בקמה של חיטים שלא נקצרו והשדה רחב־ידים הנמצא בבקעה בוואדי ג'וז — המשכו של „נחל קידרון". מהבוקר זריזים מקדימים לתפוס מקום בקרבת הקבר של „הצדיק", שכן במשך שעות מספר מתכסה המקום בהמון חוגגים וכלי זמר בידיהם.

לכל אחד ענין משלו, הגברים והנשים המבוגרות שופכים תחינה ובקשה באוהל הקבר ומדליקים „נר נשמה", אחרים אומרים פרקי תהילים. באותו זמן עסוקות האמהות בהכנת סעודת צהרים חגיגית תחת כיפת השמים, והאוויר בזמן הזה עפי"ר ממוזג לא חמים ואפילו רוח חרישית מתגנבת בין עצי הזית עתיקי יומין ומשיבה רוח מלטפת על ראשי המסובים בישיבת מזרחית וטועמים מן המפה הפרושה על האדמה הגדושה במיני סלאטים ובשר צלוי על שיפודים ומפירות העונה „המישמיש" והתפוח הקטן המקומי ובסאלאט מופיעים הירקות מביכורי העונה — העגבניה והמלפפון שמחירם עדיין גבוה אבל למחיר אין שמים לב באשר מדובר בסעודת „מצוה" לכבוד „הצדיק". הילדים משוטטים מחבורה לחבורה וקונים משקאות קרים מי לימון מסוכרים, גזוז, „סוס" — משקה מופק משרשי ליקוריץ, גלידה־דונדורמה ומיץ חרובים.

הרוכלים הערבים המשתכרים יפה ביום זה מביאים בנוסף למשקאות הקרים גם „חמלה" קלוי, „שער הבנות" — חוטי סוכר צבעוניים וכמובן כל מיני גרעינים קלויים בטום טעם. גם המישמיש ואגוזי הקוקוס אינם חסרים. לילדים הקטנים קסם הדוב המרקד, והקוף העושה להטוטים והחוטף מצרכי מאכל במוקיונות. תינוקות הובאו לתספורת ראשונה — „חלאקה". גז שער הילדים הרכים היה מאורע משפחתי שנחוג בכלי זמר ושירת „בר יוחאי", והגבירו בקול את הפסוק „המלאך הגואל".

הרבה קבצנים ואביונים הסתובבו בין החבורות שצבאו על מחצלותיהן ואספו פרוטות ביחוד עשו חייל בחבורה שבה חגגו את „החלאקה".

מפגש לזוגות צעירים להיכרות. השטח הגדול שע"י הקבר היה מלא אנשים יהודים מכל העדות וגם נכרים ונשותיהם טיילו כדי לראות את „הפנטאזיה" העליזה השוקקת מרוב עם. גם אלה שלא באו בסלים מלאים לא רעבו, הם שברו רעבונם בכעך מצופה שומשמין וביצה קשה שחומה שהצטמקה יפה יפה בתנור שהובאו ע"י רוכלים ערבים.

בחור יכול היה ליתן עיניו ולהציץ על בחורה המועמדת ל„כלה" לפי הצעת השדכן. גם הורים או דודה „מבינה" יכלו לבחון את ההצעה משני הצדדים בלי להעלות חשד של „מעונין" ולא להביא לידי בושה חס ושלום לאיזה צד שהוא. הבחור היה לפעמים נגש לבקש „אש" להדליק סיגריה וכל המסובים יכלו ברגע זה לחטוף הצצה ב„בחור" שהגיע לפרקו, באותו רגע בלשו עיניו לחטוף הצצה על הבחורה המיועדת. לפעמים היה מתבקש להצטרף למנין לתפילת „מנחה". היו כל מיני הזדמנויות לראות ולהיראות בלי להעלות על הדעת, מחוץ לידיעתם של יחידים, על שום מה נזדמן הלה למקום.

התחבורה. בשביל „יום" זה סידרו העגלונים שעבדו על שני צירים קבועים היינו „שער יפו" — „מחנה יהודה" ו„שער יפו" — „מאה שערים" גם קוים חדשים ליום אחד, „שער שכם" — „שמעון הצדיק" ו„מאה שערים" — „שמעון הצדיק" ו„מחנה יהודה" — „שמעון הצדיק". היו גם „ספשילים" — סקרסה במחיר בישליק שערכו היה שני גרוש וחצי, כרכרה מפוארת יותר עלתה רבע מג'ידי כלומר חמישה גרוש.

בערוב היום. לאחר יום שלם באויר חפשי וגדוש שמחה ורננה ואוכל בשפע חוזרים הביתה עייפים ושבעים רצון. הדוחק גדול והחיפוש אחרי ילדים שאבדו מעצבן, ילדים בוכים מנסים לאתר את מקום הוריהם והמבוכה פוגמת לשעה קלה באווירה המשובבת, המחפשים מחזירים את „הרכוש" האבוד והכל בא על מקומו בשלום.

אל העיר־העתיקה חוזרים דרך „שער שכם" בואכה רחוב „באב כאן אל זית" ומשם דרך שוק־הבשמים אל „הרובע היהודי". אל השכונות חוזרים דרך בתי־הונגרין „מאה שערים", „זכרון משה", „מחנה יהודה" ולשכונות הגובלות.

הגאות והשפל אצל „שמעון הצדיק". היציאה ההמונית בל"ג בעומר ל„שמעון הצדיק" היתה תלויה בהרבה גורמים ומספר החוגגים השתנה מפקידה לפקידה. נפל ל"ג בעומר ביום חמישי פחתו הבאים הואיל והנשים עסוקות בהכנות לשבת. קרתה מגפה או מחלה מדבקת בין ילדים נמנעו לבוא מחשש הידבקות. ביחוד היתה תנועה חלשה מאד בשנות „מלחמת העולם הראשונה". זכורני שגם העצים ביחוד עצי הזית היו חשופים כי הארבה הגדול שפשט בשנת 1915 אכל את קליפת העצים וחשף אותם והלבין גזעם וענפיהם. בשנים אלה הדלדלה האוכלוסיה היהודית, נתיני חוץ יצאו את הארץ, הנוער גוייס לצבא הטורקי, הרבה נפלו חללים לחולירע, טיפוס הבהרות וצהבת מדבקת.

עם שחרור הארץ ע"י הבריטים שוב היו שנים טובות ונעימות אצל „צדיק שמעון". בשנת 1920 פרצו מהומות בין יהודים וערבים והמקום לא הגיע לשיאו למלואו, וירד משנה לשנה עד שנתפס ב־1948 ע"י הלגיונרים של המלך עבדאללה מ„עבר הירדן". במלחמת „ששת הימים" נכבש השטח בידי צה"ל וכשבאתי בל"ג בעומר הראשון עם השחרור היה המקום עלוב, פנה הודו, מעט מאד מבקרים ללא ביצוע מנהגי המסורת שקיימו כאן הרבה דורות, חסרו כאן ילידי ירושלים, בלט העדר היהודים הספרדים שרישומם היה תמיד נכיר

במגרש הגדול הזה. אגב החלקה קטנה, העצים נגדעו כי נבנו הרבה בתים, וזה שינה את פני הנוף שהיה חלק חשוב באירוע שנתי זה.

שבועות

„כיצד מעלין את הביכורים לירושלים? הקרובים לעיר, מביאים תאנים וענבים והרחוקים מביאים גרוגרות וצימוקים והשור הולך לפניהם, וקרניו מצופות זהב, ועטרה של זית בראשו, והחליל מכה לפניהם, עד שמגיעים קרוב לירושלים. הגיעו קרוב לירושלים, הפחות, הסגנים והגזברים יוצאים לקראתם, וכל בעלי האומניות עומדים לפניהם ושואלים בשלומם: אחינו אנשי מקום פלוני, 'בואכם לשלום'".
(משנה ביכורים ג—ב, ג)

אווירת שבועות. שבוע לפני החג הורגש בואו של „חג הביכורים" ואף על פי שהיה קצר בן יום אחד היה מחובב, ביחוד התחבב בתחילת המאה הנוכחית על הילדים הקטנים שנקראו להביא „ביכורים" בשירת „סלינו על כתפנו, הבאנו ביכורים".

ניחוחי הפרחים והשושנים שהיו במלוא פריחתם הוסיפו טעם וריח לחג המסיים ימים של „הגבלות" ומעתה ישמע בחוצות־ירושלים „קול חתן וקול כלה" ביחוד בשבת שלאחר „שבועות".

עקרות הבית חשות לחנויות להבטיח מלאי של גבינה קשה ורכה, החלבן יצטרך להביא חלב לכל הפחות כפלים מהצריכה הרגילה, כי ביום הזה יאכלו מאכלי חלב במתכונים שונים, והרבה ממנו יהיה מהמטבח הספרדי המצטיין בבישולי תבשילים ומאפה מחלב ותוצרת חלב.

תופינים, רקיקים ועוגיות על טהרת החלב ותוצריו נשלחים לתנור הציבורי, והצפיפות בתנור גדולה, והאופה עצבני, והנשים חרדות לגורל מיני המאפה בשל ה„מהומה" וההמולה בחדר התנור, והדוחק נעשה גדול יותר עם בוא עוד נשים עם חלות ותבניות ערוכות כעכים ושטרודל, והאופה רוגז ומעליב על כל הערה צודקת ובלתי צודקת, ואשרי האשה שיצאה מהתנור בשלום עם האפייה בלתי חרוכה או שרופה.

גם באטליז תור גדול ויחסניות מקבלות טיפול הולם לשמן, הן זוכות לחתיכות שומן ולעצם מח לשפר את המרק ונשים יחידות מועדפות מקבלות כאוות נפשן. גמרו עם האיטליז יש למהר לשוק הירקות והפירות וכל התכונה הזאת משועבדת ליום אחד בלבד.

לא רק את הבית קישטו בירק ופרחים אלא גם את בית־הכנסת עיטרו בענפים ירוקים. את הנוף הירוק הכניסו אל המגורים ואל בתי התפילה וחצרות שלא ראו מימיהן עלה ירוק זכו לאכסן פעם בשנה ענפי אורן וברוש על כתליהן.

קוים אופייניים ל„שבועות". יחודו של החג אינו רק בגונו הגסטרונומי המשתקף במיני מזונות של חלב ותוצרתו אלא גם בהתעלות ובהתוועדות בציבור בליל־שבועות ע"י אמירת „תיקון לליל שבועות" והיא מסכת של דגמי התורה שבכתב.

קריאת „אקדמות" כתובות בלשון ארמית היתה אתגר ליודע דקדוק ובקי בלשון התלמוד ועפי"ר היה קורא אותן בר אורין המצוי אצל „האותיות הקטנות". מגילת רות התאימה בעיתויה לעונת הקציר ולקמות המשתפלות ממשא השבלים עמוסות גרעינים. הרחנו את ריח השדה הזהוב בשבליו הגדושות והרחקנו נדוד אל שדות בית לחם —

הנחלה של בועז המודע של נעמי. אזכרה שהיו גרנות וקמות בסמוך למגורינו והיום הם בנויות שכונות: „שערי חסד", „זכרון משה", „אחוה", „גאולה" ו„כרם אברהם" לרבות „רחוב בן יהודה" ו„רחוב המלך ג'ורג' ". רות, בועז והנערים הקוצרים היו דמויות חיות, חלק מהנוף הטבעי שלנו.

בילינו את „ליל שבועות" בבית הכנסת עד „חצות" לאמירת תיקון ליל שבועות, הגבאים הכינו מישמיש וקפה שחור לכל הבאים. הילדים היו מעונינים במישמיש מפני הגלעין שבתוכו שהיו משחקים בו. ברובע המושלמי בין החומות, הידוע בשם „רחוב חברון" שהיה בחלקו מאוכלס יהודים, יכולת לפגוש ילדים ערבים ויהודים משחקים בגלעיני מישמיש בזריקה אל גומה מלאכותית והקולע נשכר.

„רחוב חברון" נקרא ע"ש מתיישבים יהודים אשכנזים שברחו מחברון מחמת רדיפות ומשטמה מאת שכניהם הערבים, הואיל והצפיפות ברובע היהודי הגיעה לשיא נאלצו לחפש קורת גג ברובע המוסלמי בסמוך לבנייני הסרייה ובב אל חוטא.

הליכה אל כותל המערבי. רוב הירושלמים היה בא בחג השבועות אל הכותל בשביל „תפילת מוסף" או בשביל להתפלל קצרות „ומפני חטאינו" ולחטוף כמה „קדושות" שהיו בוקעות מכל קבוצת מתפללים, וכל זרם בלתי פוסק שנהר לכותל התארגן מאליו לקבוצות קבוצות לפי סגנון ונוסח עדתם וכת חסידותם.

נשים ספרדיות ישבו בכניסה לכותל עם שרביטי ריחניים או „בשמים" והיו מציעות לברך עליהם.

מן הכותל עלינו מדרגות לרובע היהודי ונכנסנו לחצר המשקיפה אל הר־הבית „להיראות".

לפני החזרה לבית היו עושים ביקורים של חג לקרובים מבוגרים, רבנים, וגדולי תורה, ובירכו „ברכת הנהנין" על קוגיל חלבי ומיני מזונות שפוני טמוני גבינה.

כשחזרו הביתה היו שבעים ומלאי כרס ועייפים. האוכל היה חגיגי ומיוחד בתפריטו ונאכל לא מתוך רעבון ויתכן שצדקו עקרות הבית שהגברים לא נתנו למנות תשומת לב ראויה למאמץ.

שטיפת הכלים נדחתה למוצאי החג ושוב נרתמה האשה לעבודה ולשפשוף הסכו"ם ולאיחסונו במזווה.

אסרו חג. מעטים הלכו בחג ל„קבר דוד" בהר־ציון, הרוב הלך ב„אסרו חג" והפך את העליה לקבר לחגיגה עונתית. על אף שהקבר נמצא ברשותם של משפחת „דהודי" שהת־גוררה בסביבה, לא הציקו הערבים — בני המשפחה למבקרים היהודים, ולא נתקבלו במבטים עויינים.

„שלשה שבועות"

„כי יבוא צר ואויב בשערי ירושלים"
(איכה ד—יב)

האבל על חורבן „הבית". משבעה עשר בתמוז עד „שבת נחמו" וביתר דיוק עד למחרת „תשעה באב" ירדה עצבות על אנשי ירושלים ואווירה נוגה מרחפת מעל החיים השיגרתיים, לא נערכו חתונות ולא חידשו מלבוש או נעל, לא עברו דירה ולא קימו מסיבות־רעים. מראש חודש „מנחם אב" ועד עשירי בו החמירו „באבלות", לא אכלו בשר ולא שתו יין

פרט ליום השבת. באותם הימים תפסו מאכלי חלב את המקום הראשון ויחד עם הפירות והירקות הנמצאים בשפע בעונה זו הרכיבו את מנת האוכל. יש לציין במיוחד את הענבים והאבטיחים לרבות המלונים שנאכלו בכמויות גדולות. האיטליזים שהתרכזו בימים ההם ברחבה שע"י „שער ציון" היו סגורים. הקצבים ועובדי „בית־המטבחיים" ניצלו את הפגרא ונסעו ליפו לרחיצה בים.

צום תשעה באב

„בתשעה באב נגזר על אבותינו שלא יכנסו לארץ, וחרב הבית בראשונה ובשניה"
(מסכת תענית כו:)

תשעה באב. בערב „תשעה באב" פסקו הלימודים, מספר ימים לפני „התענית" למדו ב„חדר" מגילת „איכה", בכיתות גבוהות למדו ב„מסכת גיטין" על „חורבן בית המקדש" וגם פרקים ב„מדרש איכה רבתי". הימים היו ארוכים והחום גדול לפיכך עבר הצום בעינוי נפש, ביחוד ביום שרב. פיצוי־מה מצאו בעישון שמותר ביום זה.

„הסעודה המפסקת" כלומר הסעודה שלפני התחלת הצום הורכבה מסלט ירקות, איטריות בפירורי גבינה צפתית או חברונית ולקינוח סעודה אבטיח וענבים.

בבית הכנסת. את האבלות הממשית הרגישו בבית־הכנסת. השלחנות והספסלים הפוכים ו„הקורא" ב„מגילת איכה" קורא לאור נר שעוה ועוד הרבה נרות מאירים לפני באי בית הכנסת ל„קינות" ולשמוע את המגילה. קול החזן וקול הקורא נשמעים בעצב ובעגמה לפי נעימה מסורתית, גם הילדים נראים עגמומיים ושומעים ברב קשב על „ילדי ירושלים" מתקופת „החורבן" על הכמתם ועל אומץ ליבם ככתוב ב„מדרש איכה רבה". היו גם כאלה שלבשו בגדים מרופטים והלכו כפופים וקיימו „כי בליל זה יבכיון בני", „ישבו לארץ ידמו זקני בת ציון".

נגמרה התפילה ואמירת „הקינות" נשארו רבים לשמוע מפי „תלמיד חכם" פרקים במדרש־רבה על „מגילת איכה", בקול נוגה עם פרשנות תואמת, קרא הבר־אוריז את „המדרש" כשכל הקהל יושבים שפופים על צדי הספסלים המונחים הפוכים לצדדים ומקשיבים לסיפורי גבורה, על הרוגים על קידוש־השם, על יפיה ועל חכמתה של ירושלים, ועל מחמדי „הבית" שנחרב, ונדמה לך שזה קרה לא מכבר והלב נשבר והדמעות עומדות בעינים אצל הגדולים ואצל הקטנים. בכאן עלה על כל המגידים ר' ב"צ ידלר. בלב כואב חזרו הביתה ללא שאילת „שלום".

אל „הכותל". המונים נהרו בליל תשעה באב אל „הכותל". כאן בשארית הפליטה־ המקדש מעט, נאמרו „קינות" בקול בוכים על ידי „חזנים" בעלי קול, „מגידים" ידועים קראו במדרש־איכה, וכאן תחת כיפת השמים עם ירח לא מלא ולב שבור מעונה בתענית ורגלים יחפות מתאבלים בדמעות מזילות על חורבן ירושלים, על העיר ועל בית ה' שנפלו בידי צר ואויב, והיו שנשארו כל הלילה באמירת „קינות" ולימוד דברים המותרים בתשעה־באב. גם הנוער, ולא תמיד מטעמים דתיים, נהרו אל הכותל. באותו ערב התיישבו ערבים מהסביבה בבתי הקפה שב„רחוב השלשלת" המוליך אל „הכותל" להסתכל ביהודים ההולכים יחף שחוחים ומרצינים להתפלל לפני שריד מקדשם. היו גם מקרים שערבים פורעים היו מפזרים רמץ־חלקיקי פחם מראשי הנרגילות על דרך המדרגות ב„רחוב השלשלת" למרבה הלהג בשעה שמישהו נכווה ברגליו היחפות שרק גרבים להן, או שהיו שופכים מים לגרום אי נעימות ליורדים לשפוך לבם בלילה זה.

בתחילת המאה הנוכחית נוספו על ההולכים גם בחורים עם בחורות מ„העליה השניה", תלמידי בית הספר „בצלאל" מיסודו של פרופ' בוריס שץ. נוכחותם ברחבת „הכותל" לא היתה לרצון לדתיים — קהל „היראים", בגין לבושם ביחוד של הבחורות שהופיעו ללא גרבים וללא שרוולים, „וכן לא תעשינה בנות כשרות", מלמלו המתענים.

תשעה באב

„זכרה ירושלים ימי עניה ומרודיה"
(איכה א—ז)

יום התשעה באב. התפילה בבוקר היתה שונה מכל ימות השנה בנוסף לאי הסדר ששרר בביהכ"נ לא הניחו „תפילין", העצבות והחולשה התעצמה. החנויות היו פתוחות עד הצהרים והפדיון היה ער, ביחוד היתה תנועה בשוק הירקות, גברים ונשים חשו לקנות עלים של פאזי ושל ריגלי להכין חמיצה להרוות את צמאון הצום לאחר „תפילת ערבית", גם אבטיח ומלון נמנו על פריטי הסעודה לאחר הצום. נשים ילידות העיר וביחוד מהעדה הספרדית עסקו בשעות שלאחרי הצהרים בנקיון הבית ובסיוד כי לפי האגדה נולד „משיח" בתשעה־באב ויש לחכות לו ביום זה עם עיצומו של יום.

עם צאת שלשה כוכבים חלה הקלה גדולה, נגמר הצום ועונת „האבלות" נגוזה, ונסו יגון ואנחה. הזאטוטים קינאו במבוגרים ובנערים שעמדו בצום והגיעה שעתם לשבת ראש בשלחן ולהתפנק ולהתענג מכל „הטוב" המונח על השלחן הערוך. מאד הרגיז לקטנים המילים הנוקשות שנזרקו אגב יוהרה „לך הסתלק מכאן, אתה סתם מפריע, וכי צמת? שאתה נעמד כאן!". האבא כדי לשמור על שלום־בית, היה מרגיע ובמתק שפתים אומר: הלא גם הם צמו לפי יכלתם ומגיע להם להסב ע"י השלחן ככל אחד מאתנו.

שבת נחמו

„נחמו נחמו עמי, יאמר אלוהיכם דברו על לב ירושלים"
(ישעיה מ—א, ב).
„לא היו ימים טובים לישראל כט"ו באב וכיום הכיפורים
שבהן בנות ישראל יוצאות בכלי לבן"
(תענית כו :).

שבת נחמו. כמו ב„שבת שלאחר שבועות" כך בשבת זו מרובות החתונות וביום־ששי לפני שבת מרובות החופות בעיר. ויש אשר אתה צריך לעשות שנים או אפילו שלשה ביקורי „קידוש" בהיותך מוזמן או מחמת קרבה של „שני בשלישי". אפילו ללא עילה של חתונה אתה מרגיש ב„שבת נחמו" הרגשה של עליצות ושמחה, גם עקרת הבית משתדלת ליצור את מצב הרוח הזה, גם סבא מצידו מרבה בהבאת פרפראות כגון בטנים, גרעינים מכל המינים, וקאדאמס לבנים וזהובים, ופירות העונה ברחבת ידים. גם בבית־הכנסת שונה „שבת נחמו" עם המפטיר „נחמו נחמו עמי..." מ„שבת־חזון" שקדמה לה שהיתה מדוכדכת ונוגה.

ימי חודש אב. מדברים על „תקופת תמוז" החמה — הלוהטת ברם אין זה כלל יציב ונכון, הרבה ימים בחודש אב היו חמים יותר, מייבשים יותר ומחלישים יותר. בימים אלה

מתחילה הירידה ליפו לרחוץ בים ולהצטנן מהאויר ההביל והאביך וליהנות מדגי ים טריים שאין להשיגם במצב כזה בירושלים.

גם מחלימים מהתקפות מלריה ירדו ליפו לשם החלמה לקבל „צבע" ולהוסיף למשקל הירוד.

גם בירושלים היו מספקים את כל המשקאות הצוננים כגון „סוס", לימונדה, גלידה ותמרהינדי וגם „חרוב". ב„רחוב דוד" היו כמה חנויות שהציעו משקה קר עם מיצים — סירופים שונים טעימים ומרעננים. בימים אלה הביאו מהסביבה תאנים, אגסים, שזיפים מאוחרים וביחוד ענבים, אבטיחים ומלונים. עונה זו היתה עשירה בכל מיני ירקות מגידולי קיץ ולמעשה כל אנשי ירושלים, וביחוד הוותיקים שבהם ניזונו ממאכלים צמחוניים שעשו מהם בטעמים שונים ומגוונים. גבינה מלוחה עם אבטיח או עם ענבים היה „מאכל מלכים" כשהם נאכלים עם פיתה טרייה.

כיון שבעונה זו הביצים זולות ובשפע לכן מכינות נשים החיות בחשבון כל מיני איטריות ופתיתים לרבות „קוסקוסו" העשוי מסולת וביצים לפי מתכון מרוקני ואשר עשייתם מסורה בידי אשה מארצות המערב.

חודש אלול — חודש הסליחות

„התנערי מעפר קומי שבי ירושלים"
(ישעיה נב—ב)

ימי התחינות והסליחות. משנכנס חודש אלול נפתחים „שערי שמים" לקבל תחינות ואנקת מסלדיך. התפילות והתחנונים אופיינים לחודש התשובה. מרבים באמירת תהילים, תוקעים בשופר לאחר תפילת „שחרית", ויש השרויים בתענית בכל ב' וה' בחודש זה. עדות המזרח נוהגים לקום באשמורת לומר „סליחות" בכל חודש אלול, ולא כן בני העדה האשכנזית המתחילה בשבוע האחרון של החודש. אנשי ירושלים תוך כל החודש עולים על „קברי אבות", „קבר רחל" והרבה נוסעים בעגלות מהתחנה שע"י „שער יפו" אל חברון, אחת מ„ארבע הערים הקדושות", כדי לעלות „שבע מדרגות" ותו לא, המוליכות אל „מערת המכפלה". התנועה הגדולה ביותר היא ל„הר הזיתים" מקום מנוחתם של גדולי ישראל וצדיקי עולם.

הקימה ל„סליחות". העיתוי של „הסליחות" חל בין ימי הקיץ החמימים לבין ימי הסתו הקרירים, השוני מורגש ביחוד בשעות הבוקר המוקדמות. לקול שמש ביהכ"נ המזרז באבא לקום ל„סליחות" מתעוררים על נקלה גם הילדים המחכים לזמן הזה, בחינת אירוע חגיגי משעשע ואינם יורדים לעומקה של רצינות השעה והיא שעת רצון לעבודת הבורא. האבא לרבות ילדי הבית ממהרים להתלבש ולהגיע לזמן התחלת האמירה של „סליחות". בחוץ עדיין חושך, צונן ולעתים רחוקות מטפטף מביכורי הענגים. הניגון המסורתי, האורות והפיוטים בהרכב „עברית" בסיגנון נדיר משרים רוח מאוירת „הימים הנוראים".

„הסליחות" מסתיימות בזמן שאפשר להתפלל „וותיקין" — הרגעים שאור החמה בוקע מהמזרח, ו„תפילת שחרית" נגמרת כשהשמש עדיין בפאתי המזרח. לאחר שתיית הקפה המהול בציקוריה עם אכילת הכעך יוצא אבא לשוק הירקות לקנות מאת הפלחיות תאנים ירוקות או שחורות, סברות, ענבים מענבי חברון ושאר ירקות, זאת היא הזדמנות

להתלוות לאבא וללמוד „שבילי המסחר" עם הפלחיות המביאות את תוצרת הגן והכרם מהכפר. הנשים החרוצות האלה הולכות עם משא בסל שטוח על ראשם בצעידה מזורזת אפילו למעלה מעשרה קילומטרים.

כרטיסי ברכה „לשנה טובה". החלפת משלוח של כרטיסי „שנה טובה" אינה מן המנהגים המושרשים בירושלים, מעטים מאד היו מפרסמים „ברכה" לקראת השנה החדשה בעיתונות המקומית. עשו זאת ביחוד סוכני חברות ביטוח, ימאות וסיטונאים מאדירי המסחר שבעיר.

מתחילת „המאה העשרים" ביחוד משנת העשרים — תקופת המנדט, נפוץ המנהג להחליף דרך הדואר „כרטיסי שנה טובה".

בכל פגישה של ידידים, מכרים וסתם יהודי, היו נפרדים בברכת „שנה טובה". בערב ראש השנה היו באים צעירי המשפחה לברך את הוריהם.

מקומות בבית־הכנסת. מקומות ישיבה לגבר ולאשה היו מובטחים ולא היה כל צורך לסור לבית כנסת לקנות „מקום", ולא היה בית כנסת שאפשר לומר „צר המקום שאתפלל בו". לא היתה גם התרוצצות מצד גבאי ביהכ"נ להזמין „בעל תפילה", „קורא" או „תוקע", הרצת ביהכ"נ היתה תמיד בתקן מלא המתמלא מגוף המתפללים הקבועים. יחידי סגולה מבין „בעלי התפילה" קבלו שכר, ההפך היה הנכון, אלה שהורשו לעבור לפני „התיבה" תרמו כסף, או פח־נפט, או פח שמן, או הכינו על חשבונם את „הכיבוד" של „שבת בראשית", גמול בעד הכבוד להיות ש"ץ בית הכנסת.

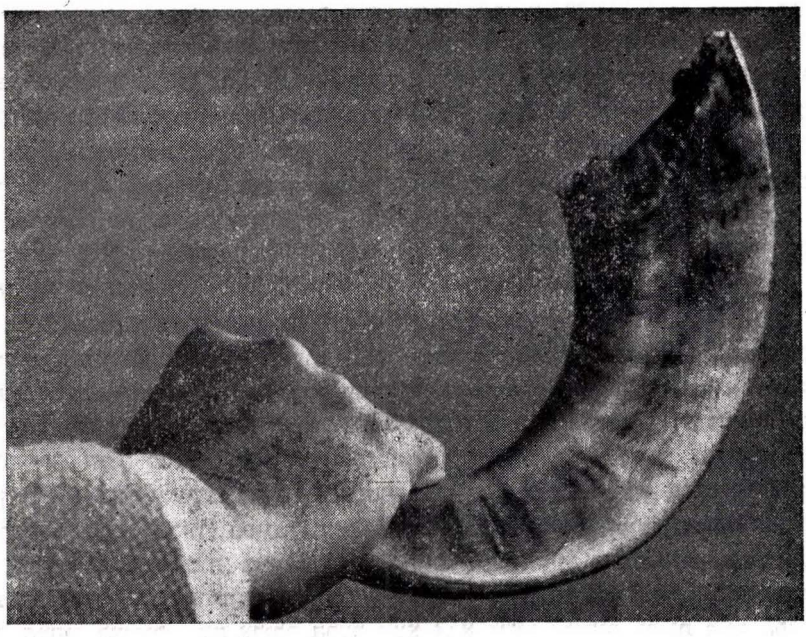

„והעברת שופר תרועה בחודש השביעי" (ויקרא כה—ט)

מסל המזונות והקיום

מים	סוכר
קמח	ריבות למיניהן
לחם	איטריות ופתיתים
חלב	מטחנת־יד
איטליז	מיני תבלין
דגים	

מים

„פעם אחת עלו כל ישראל לרגל לירושלים ולא היו להם מים לשתות"
(**תענית יט:**)

משיב הרוח ומוריד הגשם. אמנם „הכתוב" ב„ספר־דברים" מבטיח שפע מים לארץ הבחירה: „כי ה' אלוהיך מביאך אל ארץ טובה ארץ נחלי מים עינות ותהומות יוצאים בבקעה ובהר", בכל זאת לא נתברכה ירושלים, שהרים סביב לה למעינות־מים במידה כזאת שתאפשר שימוש חפשי בכל ימות השנה. בהרבה שנים גזרו על „תענית" ויום־צעקה ותפילה בבתי־כנסת, ב„כותל המערבי" ועל „קברי־הצדיקים" השוכנים עפר על „הר הזיתים" וזאת מחמת עצירת גשמים, כשיוצא חודש כסלו ללא גשמים מתריעים ב„קול קול יעקב" — שאתה הוא אלוהינו, משיב הרוח ומוריד הגשם".

אספקת מים. מים לשתייה ומים לרחיצה ולכביסה היו שואבים מן הבור שהיה בחצר או בשכונה. מי גשמים שירדו על הגגות נתכנסו למובילים בצינורות פח ונאגרו בבור שהיה עמוק משש עד שמונה מטרים ובמידות אלה פחות או יותר היו האורך והרוחב. בשכונות כרו בורות גדולים יותר וגם שנים שלשה בצדדים שונים לאגירת כל מי הגגות לצריכה גדולה.

מרזבי הגגות והצינורות היו בהשגחת אנשי החצר או החזק'ר כלומר „בעל החזקה" או „ועד השכונה". אפילו בשנה גשומה נדלדלו הבורות בחדשי אלול ותשרי, לא כל שכן בשנות בצורת.

כל כמה שנים היה צורך לנקות את הבור ממשקע הבוץ ומחלאה ומדליים וחבלים שלעיתים נפלו לתחתית הבור והיו אנשים מיוחדים לכך שהיו יורדים אל תחתית הבור ומנקים, באותו זמן גם מתקנים פגמים בקרקעית הבור.

בשכונות היו בורות שאגרו מים מהשטח המרוצף — שבילי השכונה, המים האלה היו בשימוש לשטיפת הרצפה.

אם כלו המים היה צורך לקנות מים במשורה כלומר בפח או בנוד שהכיל שני פחים וחצי. ב„עיר העתיקה" היו שואבי מים שהיו מכריזים על מים בעוד נוד המים על גבם. בשכונות היו מזמינים מים בתחילה לצורך כביסה, וזאת בשכונות שהנהיגו קיצוב בחלוקת

המים לפי „נפשות". בשביל מים בשכונות היו משלמים, ואת המים קיבלו בעמידה בתור נגד פתק שנמסר לממונה על החלוקה. כל משפחה קיבלה פתקים בתשלום בהתאם לנפשות המשפחה, ובימים שהמים עדיין בשפע היו מקבלים פתקים ללא הגבלה נגד תשלום. בעלי בתים שהיה בחצרם בור מים היו מוכרים מים לפי הפח וזה הכניס יפה במושגים דאז. את המים שהביאו מן הבור היו מסננים דרך בד „מנסורה", בד הודי, כדי לעכב את התולעים האדומים ששרצו במים וכל מיני לכלוך. בהרבה בורות היו למים טעם וריח דוחה. בהרבה בתים השתמשו במים רק לאחר הרתחה מחשש מחלה.

חלוקת המים החלה מוקדם בבוקר ו„איש ממונה" מטעם „הועד" עמד ע"י פי הבור והשגיח על הסדר וקיבל את הפתקים בעבור פחי המים. היו הרבה מריבות ואפילו הגיע להכאות בגלל העמידה בתור. הרעש של הפחים החריש אוזנים והתהליך הזה חזר ונשנה יום יום פרט לשבת ומועדים אבל ההמולה וההתכתשות היו חזקות יותר ביום ששי וערבי חג. לעומת זאת העניקה העמידה בתור ידע בשפות היספניולית, אידיש וערבית וכך נרכש „דיבור" בלשונות שהתהלכו בין השכנים מגלויות שונות.

כלים לאחזקת מים. בכל בית עמדו באופן קבוע כדי חרס־טאנאג'ה, אחת במטבח שהכילה מי־שתייה ואחת בחצר למי כביסה ובה שמו אפר הכירה לרכך המים. התכולה של כד בינוני משלשה עד ארבעה פחי מים. אחת לשבוע היו מנקים במברשת את כד־המטבח ומאוררים אותו בחוץ מול השמש. הכדים האלה היו מתוצרת חברון. לפסח היה כד מיוחד שנשמר משנה לשנה. לפני יום כביסה מילאו את הדוד, הספים וכמה פחים במים שיספיקו בשביל כל תהליכי הכביסה והשטיפה.

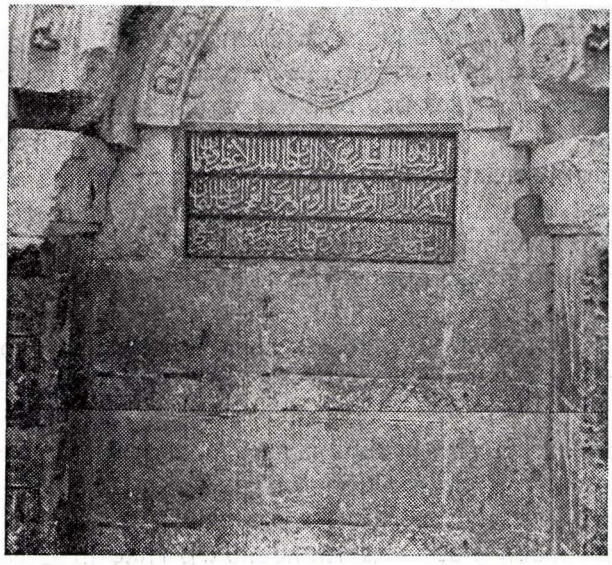

אחד משלש שקתות ארכיטקטוניות שנבנו „בין החומות" לשתייה לאדם ולבהמה, שנקרא בערבית „סביל". הוקמו לכבוד וליקר לסולטן סולייימן (1537).
נמצא ברחוב הגיא (מגורי הורי) ע"י „ישיבת תורת חיים".
בילדותי היתה השוקת בשימוש וזרימת המים היתה זעומה.

בשנות בצורת. היו שנים שכל בורות ירושלים דללו והבורות ריקים והימים ימי קיץ בלי תקוה ש„מן השמים" ירחמו, אז היתה „העיריה" מביאה מים ברכבת עפי"ר מכפר באתיר־ביתר והיו ממלאים את הבורות לחלוקה מצומצמת.

פלחים היו מביאים פחי מים או כדי מים מהכפרים הסמוכים לירושלים ולא תמיד אפשר היה לשתות מהמים מחמת ריחם הרע, אבל בכל אופן ניצלו אותם לכביסה ולשטיפת הרצפה.

על מצוקת המים יצא בקול קורא, הרב משה נחמיה כהנוב, ראש ישיבת „עץ חיים" (1817—1887) על עמוד העתון „יהודה וירושלים" של יואל משה סלומון בשנת 1877:

„המים הוא המחסור התמידי בעיר הקודש, רבים יקנו בכסף כל ימי הקיץ אשר לא יספיקו למי הבורות, ומצוי מאד אשר יחסר גם לכל תושבי עיר הקודש, וכולם בכסף שותים וביוקר גדול כמו בשנה העברה, אשר לא המטירה על הארץ ולא היו גשמי בורות עד חודש שבט ושער המים עלה הרבה כידוע, והשם יודע מה יהיה סוף השנה הזאת, אשר בחורף שעבר לא נתמלאו הבורות כראוי ומלקוש לא היה כלל, ובעת כזאת רבים מדלת העם שותים מי ביצות, מים מלוחים, מים עכורים אשר מזה תצמחנה חלאים רבים ר"ל..."

קבלנים לבנין היו משתמשים במי שופכין בשביל עשיית טיט לבניינים, וכך היו מנצלים את ניקוזי המים שנקוו בבורות השכונה שאליהם הסתננו גם בורות שופכין, וכל זה חינם, נמצא זה נהנה וזה לא חסר.

עם כיבוש הארץ ע"י הבריטים. „ממשלת המנדט" עם ביסוסה הביאה מים מ„ואדי קילט" ומ„עין־פ'ארה" ואח"כ מ„ראש העין". בתקופה הזאת החלו להכניס צינורות מים בכל השכונות והתקינו לפני זה מקומות־מרכזיים לאספקת מים לדיירי הסביבה נגד תשלום בעד כל פח מים.

חיסכון במים. הירושלמים מעולם לא בזבזו ולפני האמרה „חבל על כל טפה" ידעו והוקירו כל טפת מים. כלי מטבח נשטפו בקערה, מי כביסה נשארו לשימוש, בהם שטפו את הרצפה של החדרים. המים שנשארו לאחר סחיטת המטליות והם עכורים נשפכו לבית שימוש. עם כל זאת היה נקיון בבית.

קמח

קמח חטה. אפילו עניים מרודים בירושלים היהודית לא השתמשו בקמח שעורים ולא כל שכן בקמח דורה, שכן הכפריים בסביבת ירושלים היו אופים לחם מקמח דורה ומקמח חטה מעורבת בסובין דק.

היו משפחות מרובות ילדים שצרכו מעשרה עד חמשה עשר קילוגרם קמח לשבוע. בראש דאגת ראש המשפחה עמדה אבטחת פת לחם לילדים. כדי להבטיח „פת בסלו" היה קונה שק קמח ישר מ„טחנת קמח" ומשקלו 30 רוטל שהם כמאה ק"ג. „קמח באלאדי" — נפה אחת, לא היתה לבנה ולא היתה דקה, ברם הלחם שנאפה הימנו היה טעים ובריא. ל„חלות שבת" ולעוגות כלומר כעכים ורקיקים הוסיפו סולת משובחת שהופקה מחטה הבאה מ„חורן" — עבה"י. לעשיית איטריות ו„קוסקוסו" השתמשו בסולת. בשלהי המאה התשע־עשרה הובא קמח דק ולבן מאודיסה־רוסיה ומבראילה־רומניה, מאז החלו לערב קמח מקומי עם מעט קמח חו"ל והעירוב עלה יפה.

המסעדות הערביות מרמה גבוהה היו משתמשים בקמח חו"ל לתעשיית „באקלווה" ולביבות דקיקות, בחודש רמאדן היה הפדיון גדול.

תנודה במחירים. כחצי תריסר טחנות קמח היו בעיר והן התחרו ביניהן. אחרי חג־הפסח היה „כרוז" יוצא ומכריז בשכונות על הזלה במחיר הקמח סוג א', סוג ב' וסוג ג'. הורדת המחירים התאפשר בגלל ייבוא גדול של חטה מעבר־הירדן. בעונה זו אפשר היה לחזות מאות גמלים מקושטים בצוארוני ציציות מאדמים בריאי בשר כורעים ברך ונופשים ברחבה ע"י „שער שכם". בשטח שלפני השער היתה הבורסה למכירת דגנים, הם באו טעונים שקים תוצרת בית מלאים חטה. ריח העטרן המרוח על גב הגמל נדף ממרחק.

ההזלה היתה פוגעת, אבל לא קשה, בחנויות המכולת, והסיבה — כי כמעט כל הלקוחות שצרכו קמח לקחו את המצרך הזה בהקפה, ולא לכל אחד היו מזומנים לקנות קמח ישר מאת הטחנה.

קשה היה לאחסן קמח לזמן ארוך הואיל והקמח היה מתליע, ביחוד בימי הקיץ.

לחם

אפיית לחם, חלות וכעכים. כל בית־אב אפה אחת לשבוע לחם, וזה היה ביום שני, ביום שלישי היו אופים כעכים עם שומשמים או עם „מאכלב", הם נשלחו לתנור בתבניות, חצי היו „קיכל" ממולא בקינמון וסוכר וחצי היו „בייגל". שני מיני מזונות אלה היו מיועדים בשביל ארוחת־הבוקר הקלה שהיתה מורכבת מספל קפה שהיה בו ציקוריה יותר מאשר קפה וכעך, וזה הספיק עד ארוחת־הצהרים. חלות לשבת אפו ביום ששי. ביום רביעי היה התנור הציבורי סגור.

ל„יום שמחה" היו בוחרים יום שאין בתנור „קארבאליק" כלומר עומס, והאופה יכול להקפיד על טיב האפייה ואינו רוגז ורוטן כדרכו בימים רגילים.

שוליות של אופים — „השליחים", הנושאים על ראשם טבלאות עם ככרות בצק אל התנור וממנו כיכרות לחם חזרה כשהוא כבר אפוי, היו עובדים קשה, וזריזים היו במלאכתם ומלבד שכרם מאת האופה היו מקבלים לעתים קרובות מתת כסף־בקשיש בעד שירותם באמונה ובדייקנות. האופה היה לוקח לעצמו חלה מכל טבלה וכעך מכל תבנית, כך היה המנהג.

פת של נכרים. היו מאפיות של „נכרים" שהנחתומים היו מכינים לחם וחלות בטעם טוב ובצורה נאה, וזה קסם ליהודי ירושלים מ„עולי אירופה" שהיו רגילים ב„הא לחמא" בכל זאת לא קנו אותם מאת הפלטר הנכרי מחשש „פת עכו"ם". אך מה שנוגע לצנימים שהם מאכל תינוקות וחולים אף המהדרים הקילו. את הצנימים קנו מחנות של גרמני שהיתה לו מאפיה ב„מושבה הגרמנית" ע"י „תחנת הרכבת".

בוייה. את הבוייה אפו באקראי, כי בקיץ היה קורה ומשום מה נשאר הרבה פרוסות לחם והן מאפיית השבוע שחלף ולכן הן קשות כסלע, ומשום שאנשי ירושלים התחנכו לחיים של צנע וחיסכון, וגם מטעם „עובר משום בל תשחית", לכן מצאו דרך להחזיר אותן „למוטב" ולמאפה מושך ונעים לחיך. את הפרוסות בררו והרחיקו את אלה שהעלו עובש והנותר הושרה במים עד שנעשתה דייסה, לחומר זה הוסיפו מעט שמן ושמו בתבנית כשהוא מוכן לאפייה בתנור, וכשהחומר „המחודש" חזר אפוי כהלכה התנפלו עליו הילדים ואכלוהו בתיאבון. השם „בוייה" מקורו בלאדינו, היות שאפייה מקרית זו היתה מקובלת בראש ובראשונה אצל אחינו הספרדים, והם הם שמסרו תורה זו ל„עולים החדשים" — האשכנזים.

זהירות. שום מאפה יהא זה לחם או כעכים לא הצניעו בפח המיועד להכילם אלא אם כן הצטננו, אחרת היו מעלים עובש לפני ולפנים.

שמרים. לעיסה זו מוסיפים חתיכה קטנה של מחמצת כלומר בצק שהשאירו מלפני שבוע על מנת שיחמיץ וישמש מתסיס לעיסה ובעזרתו יתפח הבצק. כל עקרת־בית מסודרת ומחונכת בהלכות־בית היתה שומרת מחמצת מפקידה לפקידה ורק נשים שלומיאליות, והיו כאלה גם בירושלים, שסמכו על „השכנה הטובה" שמספקת לה הרבה ממחסורה, שהיא גם תתן לה חתיכת מחמצת.

שמרים נוזלים שהוכנו מתאנים, ושמרים לבנים נוזלים שהוכנו מקמח היו בעיסוקן של נשים אלמנות שקיימו את יתומיהן בדוחק. כל מוכרת שמרים היה לה חוג של לקוחות ואין אחת פוגעת בחברתה ושומרות על „הסגת גבול". בכל אור ליום־ששי מופיעה מוכרת השמרים ומוזגת בכלי חרס מיוחדים את מנות השמרים הדרושות ל„חלות" ול„עוגות שמרים".

משנות העשרים למאה הנוכחית בטלה תעשיית שמרים ביתית, במקום זה הופיע בשוק שמרים בצורה מוצקה.

קניית לחם בחנות. כשגדלה „עליית זקנים" או זוגות זקנים שבאו לעיר־הקודש לחיות בה את מספר שנותיהם האחרונות ולהם אמצעים כספיים לקנות את צרכיהם, החלו „אופים" להכין ככרות של נחתום במשקל מסויים מקמח לבן ואפוי לפי הצורה הנהוגה בחו"ל. „הפנסיונרים" האלה היו פטורים מכל הטרדות הכרוכות באפיית לחם ביתי. מכיון שהלחם של נחתום היה קל יותר, לבן יותר היו הרופאים מיעצים לתת לחם כזה לחולים, ליולדות ולמבריאים.

המאפיות האלה התפתחו ותפוקתן גדלה ועם כיבוש הארץ ע"י הבריטים משכו הרבה בתי־אב את ידם מלישת בצק ועברו לאופנה החדשה ובכל יום קנו לחם טרי לפי טעמם.

קמח למצות. לפני חג הפורים החלו להכשיר טחנות מיוחדות לצורך טחינת חטים לקמח מצות. „קמח שמורה" קיבל טיפול קפדני והשגחה רבנית ומחירו היה גבוה.

חלב

חלב לשתייה. עד שנות העשרים, כלומר התקופה של כיבוש הארץ ע"י הבריטים, היה רוב החלב לשתייה ולתוצרת בא מחליבת עזים וגם חלק קטן מכבשות.

ב„עיר העתיקה" היו מספר לא קטן של חצרות גדולות עם שטח רחב־ידים שעליו הותקן דיר לכנוס בו „עדר עזים" ומעט כבשות. כל בוקר בהשכמה יצא העדר למרעה בהשגחת רועה מכפרי הסביבה. לפנות ערב שב העדר והתמקם ברחוב מרכזי או בסמטא על „פרשת רחובות". במקום חניית העדר קיבל אותן „בעל העדר" עם שק כוספה־השייורת הסמיכה מעצירת שמן־שומשמין, ובקיץ היה מביא קליפות אבטיח, הוא מאכיל אחד אחד מידו לפה וסביבו מזדקרים בעלי הקרנים לקבל את המנה.

מכירת חלב ברחוב. „בעל העדר" מקבל צאנו בהאבסה של גלילים שביסודם גושים מככר הכוספה, אשר כל גוש עובר תהליך מהיר של גלגול בחופן היד. הילדים אהבו להסתכל במחזה של הסתערות והתנגחות מצד העזים כשהן מכוונות את פיהן כלפי גליל הכוספה ומצד שני הגערות והדחיפות של „בעלי העזים", הרועה והצוער הנדחקים בגופות הצאן. היו עזים בריאות בשר ו„חוצפניות" שנתנו עיניהן בכל מתת הכוספה כאילו אמרו: כולו שלי! ולא נתנו לעז הצעירה — הצפירה או החלשה לגשת לקבל את חלקה, ברם „המחלקים" ידעו זאת ותימרנו בלהטוטיהם בתנועות ובסיבובים והם איכשהו הצליחו

להשתלט על המצב ולחלק את המנה לכל ראש. הילדים נהנו לחזות במאבק הבלתי פוסק בין העזים החזקות וביחוד גדלה „עזות פנים" של חצי תריסר תיישים מקרינים הנוגחים על ימין ועל שמאל. הילד היה נגרר אחרי אמא הבאה לקנות חלב שנחלב למראה עיניה. לאחר שגמרו העזים את „ארוחת הערב" מתחילה החליבה הנמשכת מספר שעות, אמנם עתה פסקו הרעש והמהומה של העזים אבל מאידך החלה הידברות בטונים גבוהים בין „בעל העזים" וקהל הנשים הצובאות בינות העדר ומחכות ללא סבלנות לקבל במידה אח מנת החלב. קבלת החלב היתה איטית ומתוך „דין ודברים", והמיקוח הוא למעשה חזון יום יומי והגורם היחידי הוא „הקצף" הצף על החלב ואשר החלבן יוזם למוד אותו בתור חלב ממש. מעניין שלא בעל־העזים ולא עקרת־הבית נרתעו או נפגעו או נלאו מהדיון החוזר ונשנה כל יום, משום שכל יום התגלה אותו הפגם, דבר בלתי נמנע מחלב שזה עתה נחלב בסילון בשולי הסיר. למכירה היה תמיד „סוף טוב" לאחר שבאו שני הצדדים לפשרה, כלומר על מספר הנשיפות שהחולב נושב על פי הכלי המכיל את החלב ובזה הוא מרחיק את הקצף. למעשה תמיד נמדד החלב עם מעט קצף והלקוח אף פעם לא קיבל את המידה בחלב נקי ללא קצף.

יש לציין שקניית החלב בצורה זו גזלה הרבה זמן וגם גרם לקושי בערבים צוננים או עמידה בגשם. מעז יצא מתוק, בכאן נפגשו נשים יום יום ושוחחו ביניהן והזמן עבר כבמסיבה קרואה.

זכורני כשעקרנו את ביתנו מ„רחוב הברון" ב„עיר העתיקה" לשכונת „משכנות" ע"י „מחנה יהודה" היתה גם כאן מכירת החלב לפי אותו התהליך של „העיר העתיקה". את עדר העזים היו מביאים על „בור השכונה" בין מנחה למעריב וכאן התקהלו נשי השכונה, המכירה היתה במזומן ובהקפה, הספקים היו יהודים.

הצריכה. בבית רגיל היינו נשוי פלוס שנים שלשה ילדים להוציא „יולדת" או „חולה" היתה צריכה של שתי אוקיות חלב כלומר בערך חצי ליטר, מעוטי יכולת הסתפקו בכוס חלב אחת. והיו עניים מרודים שידם לא השיגה לקנות אפילו כוס אחת, ובהם מטופלי תינוקות וילדים, בכל זאת היה החלב מגיע לביתם הודות לנשים עסקניות־רחמניות שדאגו לכך.

מבוגרים ואפילו ילדים בגיל „החדר" קיבלו את החלב בארוחת־הבוקר הקלילה כלומר בתוך ספל הקפה המעורב בציקוריה, ועם ה„כעך המקופל" או ה„עגול בעל־החור" או המצייה עם הקינמון והשומשמין השלימו את תפריט ארוחת הבוקר.

אשה מינקת היתה שותה כמה ספלים של קפה או תה בחלב למען הרבות בתנובת החלב. ילדים חלושים קבלו ככאו בחלב.

חלוקת חלב בבתים. למרות שרוב עקרות הבית נהגו ללכת למקום הריכוז של העדר כדי לקבל את המנה היומית של חלב התקיימה בכל זאת חלוקה בבתים וזאת לעשירים ולזקנים שלא אבו להתגודד ברחוב ולהאזין לכל הויכוחים ב„לשונם הטובה" משני הצדדים, הם בלית ברירה קיבלו את הסיכון שהחלב עלול להיות מהול במים, או שאינו נחלב מצאן ויש בו תערובת של פרות.

טיב החלב. החלב היה שמן והיו מוסיפים מעט מים, ולפני ההרתחה היו מסננים את החלב דרך בד לבן לעכב שערות ולכלוך. חלב־כבשות היה שמן יותר והיו מערבבים עם חלב־עזים.

על טעם וריח טיפוסיים לחלב־צאן איש לא פצה פה, להפך קשה היה להתרגל לחלב־בקר שהופיע כמיצרך עממי בתחילת שנות העשרים למאה הנוכחית.

הואיל ולא היו מקררים היה החלב מתחמץ ביחוד בקיץ. חלבנים היו מוסיפים „סודה שתייה" למנוע החמצה ואניני הטעם היו בוחלים בחלב כזה.

ל„חלב שבת" שהושם על הכירה תחת מכסה הפח היה אופייני בטעם טוב, צבעו כהוי או חום בהיר ומתקתק.

במקרה שהחלב החמיץ אצל מספר לקוחות היה החלבן מחזיר חלב אחר במקומו.

חלב בקר. בתי חולים, „מושבי זקנים" ומוסדות־חינוך לנוער הצורכים חלב בכמויות גדולות היו מקבלים חלב־בקר מרפתות שנמצאו בכפרים הסמוכים וביחוד במנזרים. הפרה הערבית היתה מניבה כשלשה ליטרים חלב ליום והיו כפריים שהחזיקו פרות מגולן, דמשק ובירות שהתנובה היתה גדולה הרבה ואילו במנזרים היה הבקר מעורב עם גזעים אירופיים וגם האכילו את בקרם במספוא ובחצירים. אספקת החלב נעשתה בשותפות ערבית־יהודית.

תוצרת חלב. בעונת החליבה השופעת — מרס אפריל, הועברו העודפים לתוצרת גבינה משני הסוגים: גבינה רכה וגבינה קשה. את החלב הניגר צרכו האשכנזים יותר מהספרדים ואילו הגבינה והלבן צרכו הספרדים יותר. מן המפורסמות שבגבינות יש לציין „גבינה צפתית" — גבינה מלוחה לבנה וקשה המיוצרת בצורת ככר לחם, „גבינה חברונית" — גבינה פחות מלוחה ופחות קשה, שמנה המיוצרת בצורת לבנה מיניאטורית. אחרי אכילת גבינה כזאת היו מחכים שש שעות עד שמותר היה לאכול בשר. היתה גבינה מאד פופולרית ביחוד בין התושבים הוותיקים תחת השם „גבינה ספרדית", היא היתה חצי קשה ולא מלוחה ביותר. הגבינה הרכה היתה קצת חמצמצה ומאד טעימה אגב מירוח על פיתה טרייה וכאשר מלפתים אותה בבצל ירוק.

גבינות אלה התחרו ב„גבינת קצ'קאוואל" המיובאת, אכלו אותן בכל שלוש הארוחות בוקר, צהרים וערב, הפועל לקחן לעבודה והילד לבית־הספר.

ה„לבן" נמכר ע"י הפלחיות שהיו מביאות בנודות גדיים אל הבאזר בקצה „רחוב הבאטראק", רחוב דוד בואכה ל„רחוב היהודים". אחינו הספרדים היו נמנים על הקונים לבן, ומעט מאד אשכנזים. גם הבידוויות מסביבות „מדבר יהודה" היו מביאות לבן בעונת החליבה השופעת.

„חמאת עזים" אפשר היה לקנות ב„באזאר" מאת הפלחיות בכמות של אוקיה כלומר 200—300 גרם אבל תמיד נמצאו שערות בגוש החמאה. כדורי לבניה היו שמים בתוך שמן־זית והם נשמרים באופן מצוין אבל מצרך זה לא היה מקובל על האשכנזים שבירושלים על אף שהיה מצוי ב„בית אשכנזי" בצפת ובטבריה.

מחמת ענייני כשרות לא היו אוכלים גבינות תוצרת „שכם" שיצרו בצורת מרצפה קטנה וגם לא את הגבינות שאפשר היה להשיג בחנויות של הגרמנים ב„מושבה הגרמנית".

גבנים. היו כמה משפחות מהעדה הספרדית שהתעסקו בתוצרת גבינה. הם היו יוצאים אל כפרי חברון ובית גוברין, את ריכוז החלב עשו בכפר גדול ומתאים לעשיית גבינות, כמובן שגבינה כזאת קיבלה הכשר, ואכלו אותה גם יהודים „שומרי מצוות".

גם בירושלים גופא יצרו גבינות טובות וטעימות מחלב שהובא מהכפרים ושבטי הבידווים שע"י ירושלים.

גבינות שנעשו במיכלי נחושת גרמו לפעמים להרעלות ומיחושי קיבה. כשהופיעה „תנובה" נחסל הנוף שהיה חלק מחיי אנשי ירושלים.

איטליז

„מעשה בשוק של פטמים שהיה בירושלים שהיו נועלים
ומניחים את המפתח בחלון שעל גב הפתח".
(עירובין קא:)

שוק הטבחים. בירושלים „בין החומות" התרכזו האיטליזים של היהודים ע"י „שער ציון" ואילו של הערבים ברחוב מקביל ל„שוק הבשמים" לא רחוק מ„רחוב היהודים".

הריכוז הזה מזכיר מובאות בתלמוד על „שוק טבחים" ועל „שוק גלדאים", ואל נכון „שוק הסנדלרים" נמצא מקביל ל„שוק הקצבים" ברובע המושלמי בגבול „רחוב היהודים". האיטליזים בשכונות התרכזו במאה שערים, במזכרת־משה ובמחנה־יהודה.

התצרוכת. אם מדברים על תצרוכת בשר לאוכלוסיה היהודית בירושלים יש לציין כי היה קיים הבדלי צריכה של סוגי בשר בין „האשכנזים" ביחוד מ„העולים החדשים" לבין „הספרדים". אחינו „הספרדים", תחת השם הזה אני כולל את כל „עדות המזרח", העדיפו „בשר צאן" — עזים וכבשים, ואילו האשכנזים שאחוז גדול מהם באו לא מכבר מארצות־אירופה המזרחית קנו רק בשר בקר. את אשר לאברים הפנימיים, גם בזה נבדלו העדות בנוגע לצריכה. הספרדים קנו „מנודות" — כרס, מעיים, ריאות, כליות, אשכים וכחל־עטין וגם הראש, אולם האשכנזים בחרו מ„הפנים" את הכבד, הלשון ולפעמים המוח. מצד האשכנזים היתה דרישה גדולה ביחוד ל„רגל" פרה בשביל „פיטשה", מאכל מעדנים לשבת.

בשר עוף „נרשם" בהוראת הרופא לחולה ולמבריא וגם לזקנים תשושי כח. „פנסיונרים" שעלו לירושלים לבלות שארית ימיהם היו קונים עופות לשחיטה והיו מחזיקים אותם בלול שהותקן מתחת לכירה שבמטבח. איסטניסים אלה היו קונים יונים שבשרן קל ונוח לעיכול.

אנשי ירושלים לא היו להוטים אחרי „סיר הבשר" מכמה טעמים, ראשית כל יש להתחשב בהוצאה המרובה הדרושה לקניית בשר, אוקיה בשר־בקר היינו כרבע קילוגרם עלתה מגרוש עד גרוש וחצי, בתמורה זו אפשר היה לקנות בעונה: עגבניות, מלפפונים וחצילים קילוגרם מכל אחד מהם ואתה פטור מהמלחה, הדחה והכשרה ובישול ממושך, ונוסף על כך שאין בעייה של הליכה למקום רחוק אשר שם נמצא האיטליז, באשר הירקות מצויים בכל מקום וגם משתמרים טוב יותר מבשר ואתה חפשי לאכול גבינה או לשתות קפה בחלב בלי לחכות „שש שעות", נמצא שיש הרבה יתרונות לירקות. לא אגיד שכל עקרת בית עשתה את החישוב הזה, אבל זאת עובדה, „המטבח הירושלמי" הוותיק היה מבוסס על ירקות, פירות של העונה ותוצרי חלב. בחורף תפסו העדשים, השעועית, הכרוב והכרובית, שבאה מכפר סילוואן־השילוח, שבאו אל השלחן במנות חמות, את מקום הבשר ומרק בשר. משפחות וותיקות בישלו בכמויות גדולות אורז וקוסקוסו — פתיתי בצק עגלגלים — מאכל חביב על יהודי מרוקו ואלג'יר.

איטליזים מיוחדים. רוב האיטליזים של „האשכנזים" מכרו בשר בקר מ„שחיטה אשכנזית" הפוסקת בענייני „טריפות" כדברי „הרמ"א". היו מספר לא גדול של איטליזים שהתעסקו ב„דקות" — בבשר עזים וכבשים, וגם כאלה שמכרו „מנודס" —דרייפס כלומר

מעיים, ריאה, כליות, רגלים ובשר צואר. בני העדה הבוכרית היו קונים את האשכים שקראו להם „מתנות". היו איטליזים שאצלם יכולת להשיג בשר „גלאט כשר".

אשכנזים לא קנו בשר מקצב ספרדי שהבשר הופק מ„שחיטה ספרדית" וניקור ספרדי, היינו „שחיטה" לפי ה„בית־יוסף" — היינו ר' יוסף קארו.

מכיון שלא בכל יום היו אוכלים בשר, קרה והרבה איטליזים לא פתחו את החנות בימים מסויימים, פרט ליום חמישי היו רובם סגורים אחרי־הצהרים, נוהג מקובל אצל ערביי ירושלים ששוק הבשר „מת" בשעות שלאחרי־הצהרים. בשר הצאן הגיע מבית המטבחיים בכל יום משעה 7 בבוקר.

„הניקור" נעשה במקום מיוחד אבל היו איטליזים שהניקור נעשה באיטליז.

היו איטליזים שמכרו נקניק ממעשה ידיו של הקצב עצמו או מבית־חרושת בזעיר אנפין שהיה מספק לחנויות בהכשר שני בתי הדין ל„אשכנזים פרושים" ו„חסידים". הנקניק היה טוב ללא זיופים ותחליפים.

„בשר קציצות" היה מבוקש לא רק לקציצות אלא גם בשביל „קציצות דגים" הסוואה או חיקוי ל„דג ממולא", כי לא בכל יום מזדמן לך דגים בשוק.

פילוג ופיצול השחיטה. ל„בן הדור הזה" ולבאים יקשה להבין את המשמעות המעשיח שנבעה מפיצול השחיטה לפי עדות וכיתות. השחיטה הנפרדת, בתי העלמין הנפרדים ב„הר הזיתים" והקפדה על נישואין רק בין בני העדה העמיקו את הפילוג בין תושבי ירושלים ולא קרבו העדות זה לזאת והאחדות מהם והלאה. יוצא שבן העדה האשכנזית מדיר עצמו מלאכול במסעדה של ספרדי או אשכנזי „מתנגד" אינו סועד, סעודה שיש בה בשר, אצל שכנו שבמקרה הוא נמנה על „כת החסידים". כדי לקבל מושג ברור יש צורך לקרוא בנדון מה שכתבו זקני ירושלים שעוד הספקתי להכירם היטב:

„סכסוך בענין השחיטה — תרל"ד תרל"ה (1874—1875). בראש פעולותיהם העמידו ראשי הכוללים של האשכנזים על הפרק את ענין השגת רשיון ממשלתי להתיר לשוחטים אשכנזים לשחוט.

בראשית התיישבות האשכנזים בירושלים מצאו רוב יישוב ערבי ומיעוט ספרדי. כל אספקת הבשר היתה בידי ערבים. על פי דת האיסלם מותר לאכול בשר משחיטת יהודי. תעודה מאת „החכם באשי" — „ראשון־לציון" הספיקה לזהות את השוחט כי הוא מזרע אברהם.

שחיטת צאן של ערבים היתה בידי שוחטים ספרדים. החלק הקדמי־מוקדם נמכר ליהודים והאחורי המחויב ב„ניקור" נלקח ע"י המוכר הערבי. הבשר שלקחו היהודים היה מחירו גבוה יותר בגרוש אחד על כל רוטל בשר. העדה הספרדית שרק לה ניתנה הרשות לשחוט הטילה אגרה בסכום של שלשה גרוש על כל רוטל, המס נקרא „גבלה" וזאת לכסות תשלום בשביל שוחטים, שומרים ושאר הוצאות והמותר זקפו ל„הכנסה" לצרכי הקהילה. את ההיטל הזה היו מוכרים במכרז כל שנה וכל המוסיף מקבל את הזכיון. „בעל הזכיון" עשה בענין זה כאדם העושה בשלו ולא תמיד הקפיד על מחירים מוסכמים.

העדה האשכנזית סבלה גם בחנות שמכרה את הבשר שהיתה יחידה וזילזלה בקונים האשכנזים.

היה נסיון לשחוט צאן ע"י שוחטים אשכנזים אבל נכשל הואיל והערבים סרבו לקנות את החלק האחורי — הפ׳חאט.

לגבי ענין השחיטה התאחדו הפרושים (המתנגדים) והחסידים וגמרו אומר לשבור את

המונופולין הספרדי, הם פנו ל„מועצה העליונה" של הממשלה והגישו עצומה בה הסבירו שגם האשכנזים „בני־ישראל" לא פחות מאשר אחיהם הספרדים, בינתים נתבקש הציבור האשכנזי למנוע לאכול בשר צאן ולהסתפק בבשר עוף עד מתן „פסק דין". אכן ניתן היתר בחתימת הפחה ו„המועצה העליונה". השחיטה החלה בחודש שבט תרל"ד — 1874. הצאן הובא מסביבות חלב (ארם צובא) וקורדיסטאן. השחיטה היתה בלילה. אחרי כמה שנים החלו לשחוט בקר הואיל ורבו העולים האשכנזים מארצות רוסיה והונגריה" („זכרונות לבן־ירושלים" — יהושע ב"ר דוד ילין).

המפייעים לניתוק. הקונסול הפרוסי מר ג' רוזן, עזר לאשכנזים שראה בהם כ„נתיניו" להשתחרר מאפיטרופסות ספרדית בענייני השחיטה ופתיחת בית מטבחיים. בשנת 1864 השיגה העדה האשכנזית פסק דין משיך אסעד, מלומד מושלמי: „כי האשכנזים גם הם מבני אברהם, יצחק ויעקב ולכן מותר לכל מושלמי מאמין לאכול משחיטתם. כתוצאה מזה פתחו האשכנזים בית מטבחיים משלהם. מאז ניתנה להם האפשרות לממן את כל צרכי העדה ומחסוריה.

החלה שחיטה של יהודים אשכנזים. לאחר ההכרה הממשלתית בשחיטה אשכנזית בלתי תלויה נפתחו שני איטליזים למכירת בשר לאוכלוסיה האשכנזית.

ר' חיים המבורגר, „כותב זכרונות" ירושלמי, מוכר היטב למשפחתנו, מתאר איטליז של יהודי אשכנזי בשנת תר"מ — 1880: „איטליז אשכנזי, כלומר מרתף גדול ב„רחוב היהודים" ללא חלונות וכאן המקום למכירת בשר. בעל האיטליז יהודי קר מזג, לא הקפיד על התור, נתן עדיפות ללקוח טוב הנותן בקשיש.

יום חמישי היה יום לקניית בשר לשבת. משעות הבוקר המוקדמות עמדו אנשים צפופים ומחכים לתורם. כל מי שאיחר נשאר ללא בשר לשבת". („שלשה עולמות" — ר' חיים המבורגר).

קצבים. בדרך כלל לא היתה „קצבות" מעמד מכובד. האנשים שעסקו במלאכה זו היו ברובם עניים בתורה ודלים ב„דרך ארץ". אבל היו כמה קצבים שלא היו רחוקים מתורה ומנימוסים טובים וגם היו יראי שמים גדולים. נער שליח רכוב על חמור היה מחלק חבילות בשר בתוך שקית בד לבית הלקוח, ב„שכונות" היו הקצבים מביאים את המנה הביתה.

בתחילת המאה הנוכחית נפתחו הרבה איטליזים ב„עיר החדשה", ביחוד ב„מאה שערים" התרכזו הרבה איטליזים ומאז ירדה קרנם של איטליזי „שער ציון" ב„עיר העתיקה".

בתקופת השלטון המנדטורי הצליח „הועד הלאומי" לאחד את השחיטה בירושלים ופרט ל„אגודת־ישראל" ו„נטורי קרתא" התקיימה שחיטה מאוחדת.

דגים

צריכה. למרות העובדא שבכל יום ויום יכול היית לקנות „דגי ים" באותן החנויות המיוחדות למכירת דגים, שהיו ברחוב דוד — „הבטרק הצר", בכל זאת היו קונים דגים, במקרה שלא האמירו את המחירים, רק בערבי־חגים ושבתות. בימי חול קנו דגים באירועים מיוחדים הקשורים ב„שמחה משפחתית" כגון „בר־מצוה", „ברית", „פדיון הבן" ו„חתונה".

אנשי העליה הרוסית והאוסטרית העדיפו את „הדג החתוך" כלומר חלק מדג־יפו גדול וגם את „דג הבורי" הבא מימה של יפו ועזה כחומר מועדף בשביל להכין „דג

ממולא". ותיקי ירושלים היו קונים את הסרדינים מהים שהיו זולים בעונה, ואלה נאכלו בדרך כלל מטוגנים על עורם ועצמותיהם. בתחילת המאה הנוכחית היו מגיעים „דגי ים" מיפו ועזה משומרים בגושי קרח. הסגל הקונסולרי שמספר משפחותיו היה די גדול, ביחד עם אנשי המוסדות של הכנסיות והמסיונריים, היו לקוחות יציבים של החנויות המועטות ב„רחוב הבאטרק" בכל ימות השבוע, ולכן נמכרו הדגים במחירים גבוהים ולא כל משפחה יהודית יכלה לעמד בהם. האוכלוסיה העממית הערבית לא צרכה דגים.

היה עוד סוג של דג שהיה מקובל מאד על אנשי ירושלים הוותיקים והוא „דג טבריה". „דגי טבריה" היו באים ארוזים בשכבות מלח בתוך חביות ואפשר היה להשיגם ב„רחוב היהודים" וגם ב„מאה עשרים". הואיל ומחיר דגי טבריה היה סביר ודגי יפו יקרים היו עקרות־הבית האמונות על "גפילטה פיש" מערבבות זה בזה וטענו שתערובת דגים יפה לה, שבאורה זה הן משפרות את הטעם. את ראש הדג נתנו לאבי המשפחה או לאורח חשוב.

לדגי־טבריה היתה דרישה גדולה בערב־פסח מחמת ההכשר לחשש חמץ.

דגים מלוחים. ה„דג מלוח" היה „בן בית" בכל בית אשכנזי. „אשת חיל" היתה מוכשרת לעשות מדג־מלוח הרבה מיני תבשילים. „דג מלוח" עלה על השלחן כמות שהוא, קציץ עם בצל וחומץ, מטוגן, מבושל עם תפודים כמנהג „יהודי ליטא" ולא לשכוח את המתכון המחובב על כל אשכנזי והוא דג כבוש בחומץ ועלי דפנה עם או בלי פלחי בצל. מעדן זה ניתן עם כעך כתקרובת ב„מסיבה" או ב„שמחה משפחתית".

דגים מלוחים יובאו מהולנד ומאנגליה ביחוד לאחר „סוכות". בקיץ נמכרו פחות מפאת שימורם הקשה בימים חמים וגם משום שהיו מצמיאים.

לאקרדה, פאלאמילה, סקומבריה, דגים מעושנים ומליחים. אחינו „הספרדים" לא היו להוטים כמו ה„אשכנזים" אחרי „הרינג" אבל לעומת זאת היו קונים רציניים של לאקרדה, פאלאמידה וסקומברה ומליחים כלומר דגיגים מלוחים שיובאו ממלטה או מיוון. כל סוגי הדגים האלה היו מיובאים ע"י סוחרים סיטונאיים יהודים בעונת הסתיו והחורף. כמו כן היה שוק טוב לדגים מעושנים. כל מיני הדגים האלה היו תחליף לבשר והיו בתים שהיו אוכלים מצרך מזון זה בכל יום.

„קופסאות סרדינים" שיובאו מפורטוגל היו נמכרות בכל החנויות למכולת ומחירן חצי בישליק (גרוש ורבע) ונחשב למצרך יקר, ורק עשירים יכלו לקנות אותן או הן היוו פריט מתאים ל„משלוח מנות בפורים".

בקאלה. דג גדול ממולח ומיובש כשהוא חצוי מיובא מתורכיה היה מקובל מאד על „יהודי ארצות הבלקן". היה נפוץ מאד וצריכתו גדלה על כל סוג של דג אחר. הואיל והדג עצמו גדול היה נמכר במשקל וכל לקוח העדיף לקנות פרוסה מהחלק האמצעי שהיה עבה ושרירי יותר. את הבקאלה אכלו מטוגן, מבושל במיץ־עגבניות, מתובל בפלפל ובפטרוסיליה, נוסח „המטבח הספרדי". „אשכנזים" גם עשו ממנו „דגים ממולאים". יתרונו של הדג העממי הזה היה — ראשית כל עמידתו בתנאי האקלים, שאפילו חום הקיץ לא השפיע על איכותו התברואתי. בהעדר תנאי קירור למצרכי אוכל מילא דג זה תפקיד חשוב ובא לעזרת „עקרת הבית" באחזקת מנות אוכל ללא דאגה לקלקול. בקאלה מטוגנת היתה בתפריט של ארוחת „שלש סעודות", ומנהג היה להעלותו על השלחן ב„ראש השנה" ביחוד אם הוא חל ביום ה' וביום ו'. ההסתגלות לדג זה מאת „יהודי ארצות אירופה" היתה אטית ואט אט למדו „עולות" חדשות מאת „השכנות" את הטיפול והשימוש בדג המצוי בכל ימות השנה ומחירו זול. משנות העשרים עם הגברת העליה מאירופה, „ירדה קרנה"

של הבקאלה והחלה לפגר ב„מטבח הירושלמי" עד שכמעט נעלמה בצורתה המקורית כפי שזוכרים אותה מונחת בחנויות „רחוב היהודים" ב„מאה שערים" וב„שוק מחנה־יהודה".

סוכר

צריכה. ירושלים כמו כל עיר אוריינטאלית צרכה סוכר בכמויות גדולות הן בשביל המשקה העממי — קפה שחור והן בשביל כל מיני דברי מתיקה שהם מרכיבים עיקריים בסל המזונות. ככל אשר קטנה מנת הבשר בבית כך גדלה הכמות של סוכר הן בצורה המקורית או בתוצר סוכר שהדוגמה הטובה ביותר היה המאכל העממי, אפילו יותר מפעם אחת ליום, וזאת „חלאבה". על צלחת־אורז או איטריות היו זורים סוכר מעורב בקינמון. למשקה הנפוץ בהשכמה „סאחלב" והמשקה המוקפה „באלוזה" — עמילן במי ורדים, הוסיפו הרבה סוכר. ריבות למיניהן צרכו כמויות גדולות של סוכר דק.

ייבוא הסוכר. הסוכר בכל צורותיו הובא מחוץ־לארץ. סוכר בא לארץ רק דרך יפו באניות מעבר־לים, כמו כן הובאו ארגזי סוכר בצורת קוביות. על הארצות המייצאות סוכר נמנו בלגיה, אוסטריה, רוסיה ומצרים. את „כובע הסוכר" כלומר סוכר־גושי בצורת כובע מחודד, עטוף בנייר כחול עבה, שהיה לו שוק טוב אצל ותיקי המקום והפלחים וגם אצל יהודי ירושלים שאינם ממתיקים את הקפה ואת התה, ושותים עם חתיכת סוכר בפה, היו מביאים ממצרים או מדמשק. לחג־הפסח הובא סוכר בהכשר „רב המקום" מבתי חרשת באוסטריה או בבלגיה ועפי"ר בארגזים או בצורת „כובעים".

קנייה ואגירה. כמו בכל מצרך חיוני „נפגע בכיסו" אותו ירושלמי שאין בידו מזומנים לקנות שק סוכר או ארגז סוכר, המסכן הזה היה קונה מאת החנווני כמות סוכר מספקת לכמה ימים. היה די רגיל ששכנה תשאל מחברתה כמה כפיות סוכר ולאחר שהשואלת קנתה את הסוכר היתה באה להחזיר „מדה כנגד מדה". לקראת „שבת" גדלה הצריכה הן בשביל החלות והן בשביל מאפה של מיני־מזונות וגם ללפתן ופרפראות לקינוח סעודה, ברור ש„קוגל מתוק" היה סופג הרבה סוכר.

קנה־סוכר. ילדים היו להוטים אחר קנה סוכר. קני סוכר ארוכים הגיעו מהשפלה ומסביבות עמק הירדן. לקנה סוכר היו פרקים שנחתכו ועם קילוף הקליפה נחתך הפרק לאורכו לארבעה חלקים. הילדים קיבלו גזרי קנה סוכר ללעיסה וכך הפיקו כמות סוכר בדרך מקורית טעימה וזולה. מחיר קנה למעלה מגרוש.

כל מיני מתיקה. בימים ההם לא היו עדיין בשוק הסוכריות עם טעמים וריחות שונים, הסוכריה האדומה היתה סטנדרטית פשוטה כלומר, סוכר מותך בתוספת צבע והוקשה ונמכר במשקל ומחירו סביר ושוה לכל נפש אפילו לאביוני העיר. ילדים היו להוטים אחרי „סוכריה" והיה עוד שימוש חיוני לסוכריה והוא ניתן לאחר הכפית של המנה היומית של „כינין" כדי להמתיק את המרירות שב„רפואה". גם לשוקולדה שהיתה מיובאת משוויצריה ומאוסטריה בחפיסות קטנות, בינוניות וגדולות היה תפקיד להרגעת הילדים שסלדו מטעם הכינין שהגמיאו אותם מימי הילדות.

בין „מיני מתיקה" שהיו נמכרים ע"י רוכלים המחזרים על פתחי החצרות וצווחים בקול מסלסל „סוכר אמבר" — גלילי סוכר אדומים בגודל של 10 ס"מ ובעובי של נר או „שער איל בנת" — „שער הבנות " — פקעת חוטי סוכר אדמדמים. לאחר חג־הפסח

הגיעה עונת התפוחים „האדומים", עם הופעת התפוחים הירוקים הפחות בשלים שהיו טובלים אותם בסוכר מאדם נמס, ומוכרים אותם, הרוכל היה תוקע קיסם ארוך בתוך התפוח המצופה סוכר אדום ונועץ אותו בשורות בעלה־צבר והילדים מתקהלים סביב וקונים בפרוטות את התפוח המסוכר בצבע אדום. ב„רחוב היהודים" בחנויות של אחינו הספרדים יכולת למצוא סוכריות בצורות של בעלי חיים שונים וגם עוגות עגולות משול לטרט ועליהן ציפוי מקושט מסוכר מותך. אפשר היה להזמין עוגה שעל השטח העליון יצוק שם הברכה או „מזל טוב".

חאלווה. בימינו אנו מכנים לסוג מיוחד שהרכבו טחינה, סוכר וקמח ועוד בשם „חאלווה" אבל בנעורי היו מינים רבים של חאלווה, מהכי מצויים אזכיר: חאלווה אגוזים, חאלווה השומשום שהיה מאד אהוב על התינוקות ונמכר ע"י „שער יפו" וחאלווה עשויה רבדים מצבעים שונים. חאלווה ריחנית ולבנה נקנתה מאת חנויות מיוחדות והתוצרת הטובה ביותר היתה של ארמנים ברחוב־הבאטרק. ארוחה משביעה וטעימה היתה לפי טעמו של „הצבר" כזאת שיש בה ככר לחם טרי ורבע ק"ג חאלווה משובחת ולקינוח סעודה ספל קפה שחור. אפשר להכליל גם את החלקום כתוצר סוכר.

לפורים. אחינו הספרדים היו אומנים במלאכת עשיית דמויות מצודדות עין ילדים מסוכר צבעוני ששימשו „מתנות לפורים" והיו נמכרות בכמויות גדולות וגם הפלחיות היו באות ל„רחוב היהודים" ביחוד ביום־ששי לקנות כל מיני תוצרים מסוכר.

סוכר קנדיל. גבישי סוכר ובהם פתילה ומראם שקוף היו קונים כתרופה לשיעול או לגירוי בגרון.

שימוש מוגבר. בעונת פירות הקיץ כגון המישמש ביחוד המיסקאווי, שזיפים וענבים הכינו עקרות הבית ריבה לחורף, כמיצרך מריחה על פרוסות לחם, בשביל ילדי הבית וגם כמלאי לזמן „שמחה" שיבוא לבית זה, מרכיב חשוב היה הסוכר. אנשי „המושבה האמריקאית" היו הראשונים שהתחילו בתחילת המאה הנוכחית לייצר ריבה אבל מחמת כשרות נתקלו בסירוב הלקוחות היהודיים. שמואל ברוזה מאכרי מוצא הוציא לראשונה פירות מסוכרים בצנצנות מפרי גנו.

ריבות למיניהן

הריבה הגואלת. עקרת הבית הירושלמית, ותיקה בעיר מצאה את הריבה לעזר רב בכלכלת הבית „לפי הטף" ולהגשה למבוגרים כפריט אוכל וכמעדן.

הריבה פתרה את בעיית „המשהו" ללחם ושחררה את אם הבית מארוחות יזומות המחייבות זמן, עבודה, צלחות וסכו"ם.

מאימתי אוכלים ריבה. כל היום כשר לריבה, הא כיצד? לארוחת־בוקר יפה כעד מרוח ריבה עם לגימות מספל קפה־ציקוריה בחלב. לארוחת עשר לילד ההולך ל„חדר" פרוסת לחם מרוחה ריבה. גם למבוגר צוררים בילקוטו עם השאר לחם וריבה. בא אורח על כוס תה הוא מתכבד ביותר ממין אחד של ריבה. הכובסת, התופרת והמכינה אטריות וקוסקוסו מקבלות בין הארוחות כוס חמין וכריך של ריבה.

בהתקרב הערב, והשעות הן של משחקי ילדים על הבור או במגרש פנוי, אז נפגשים בזאטוטים שבידיהם פרוסת לחם מרוחה ריבה. למעשה זאת היא ארוחת הערב של הילד בתוספת כוס או חצי כוס של חלב. ה„ווארנה" מין ריבה הוא אלא שהוא היה נפוץ בין

אנשי העלייה הרוסית, שכן אין להעלות על הדעת קבלת אורחים בלי לכבד כוס תה עם וואַרנה.

עונות לעשיית ריבה. נתחיל עם חדשי הקיץ הראשונים, אז מופיעים המישמיש עם הגלעין המריר והתפוח המקומי הקטן. את הפירות האלה מבשלים שלמים בסוכר לפי מתכון לשימור.

ריבה מיוצרת בחדשי יוני־יולי ממישמיש בעל גלעין מתוק וניחוחי ומשזיף בשל מצבע אדום כהה. בחדשי יולי־אוגוסט מכינים את הריבה מענבים מתוקים. ענבים שלמים עוברים אותו תהליך כתפוחים כדי לשמר אותם בגדלם הטבעי. מנהג ירושלמי נפוץ בין ותיקי הישוב לכבד בכינוסי שמחות בפירות מסוכרים וכוס מים.

בחדשי החורף עושים ריבה מתפוחי זהב. את הקליפה של התפוז השמוטי שומרים בשביל ייצור אורנג'אדה והוא נחשב למעדן ביחוד בעונה שאין התפוז בנמצא. היו נשים שעשו ריבה מצנון.

ייצור חריג. תוך שנות „מלחמת העולם הראשונה" (1914—1918) — כאשר הסוכר נעלם מן השוק החלו ליזום תחליפים לסוכר, אני זוכר איך עשו בביתנו ריבה מפרי הצבר, מאבטיח שלא נתנו תוצאות טובות, ומחרובים שהצליחו יפה לתפוס את מקום הדבש. תערובת של דבש חרובים בטחינה היה עולה בשנות המלחמה על כל שלחן ירושלמי ביחוד היכן שהיו טפלים — ילדים קטנים. הטחינה נוצרה בתנאים לא סניטריים וגרמה להתקפת תולעי מעיים.

עם כיבוש הארץ ע"י אנגליה הלכה ופחתה התוצרת הביתית של הריבות מחמת היבוא המגוון של הריבות מזני התותים והדובדבנים. בתחילת שנות העשרים הוצפה ירושלים בריבה רוסית במחיר זול מאד, באותו זמן שברוסיה בימים ההם שרר רעב כבד.

חלוצי יצרני ריבות. בתחילת המאה הנוכחית החלו אנשי ה„מושבה האמריקנית" ליצור מיני ריבות בצנצנות. יהודי ירושלים נמנעו לקנות מחשש בישול עכו"ם. מר שמואל ברוזה מהמושבה מוצא — קולוניה ע"י ירושלים, החל, תוך יתר ענפי המשק, ליצור ריבות מפרי גנו.

איטריות ופתיתים

הצריכה. ושוב אנו סוקרים מצרך מזון חיוני ב„סל המזונות" הירושלמי. בידוע שלחם וקרוצי־בצק בצורות שונות היו עמודי היסוד של כלכלת הבית, ומשום כך היה מלאי של איטריות, פתיתים, קוסקוסו ולפעמים, ביחוד אצל ותיקים, גם פ'ידיאות.

האשכנזים צרכו איטריות במקום האורז לתוספת מרק־בשר ולמרק־חלב וביחוד ל„קוגיל" של שבת. מתושבי ירושלים „הקודמים" למדו השכנות האשכנזיות את השימוש של הקוסקוסו שבמקורו הוא מאכל לאומי ב„ארצות המוגרב" ואת הפידיאות העשויות כמין פסיקים מהשכנות הספרדיות, כדי לשבח את הטעם היו גם קולים אותן.

עונת האגירה. בין פסח לשבועות הוזלו הביצים והגיעו לשוק ישר מ„הטלה" ולא מחביות־הסיד שבהן נשתמרו, הואיל ובעונה זו הוזלו הקמח והסולת לכן היתה השעה כשרה להכין לכל השנה איטריות, פתיתים וקוסקוסו. בימים ההם עלו מאה ביצים בסביבות עשרים גרוש ופחות מזה מאת הסיטונאי, (מאה וארבעים גרוש בלירה סטרלינג).

העושות במלאכה. עוד משלוח־יד היה לנשים מחוסרות בעלים כגון אלמנות, גרושות

ועגונות והוא, הכנת איטריות, פתיתים כלומר פ׳ארפ׳ל בלע״ז, כדוריות כלומר קוסקוסו בלע״ז ופסיקים כלומר פ״ידיאות בלע״ז והמהדרין עושות את אלה על טהרת הסולת הטחונה מעורב עם ביצים.

,,נשים״ ידועות בציבור כמומחיות הוזמנו לעשות בבצק ולקרוץ ממנו חלקיקים של בצק התואמים וטעימים לכל סוגי תבשילים. התשלום היה לפי שעה או לפי רוטל תוצרת. ,,בית החרשת״ בזעיר אנפין התמקם בבית המזמין.

לא היתה כל רבותא בעשיית איטריות או פתיתים לעומת זה לא היתה נהירה העבודה של עשיית קוסקוסו לנשי ירושלים והן נזקקו ל,,ידים״ של ,,המרוקניות״ שבקושי הבינו את הדיאלקט הערבי שלהן. הקשישות מעולי מרוקו היו עוברות בשכונות ובסמטאות וקוראות בקול: ,,ביסאווי קוסקוסו״ — לעשות קוסקוסו. מה שהפליא שהכל נעשה בעבודת ידים וכל כדורית בגודל של ,,גרגיר פלפל שחור״ היתה דומה כשתי טפות מים לחברתה. על נשים כאלה אמרו: הנהנות מ,,יגיע כפים״.

האיחסון. כאשר התוצרת היתה מוכנה היו מפזרים אותה על סדינים או מפות לבנות לייבוש וכך נשארו שטוחים מספר ימים עד שהתקשו ורק בשלב זה היו שמים אותם בשקיות בד למען יעמדו עד ,,ערב פסח״.

מטחנת־יד

קפה. לא אגזים באמרי שהיו בירושלים יהודים במספר לא מבוטל שהתהלכו הרבה שעות ללא אכילה כל שהיא אבל גם לא היו שרויים בתענית, הם ,,סעדו״ את לבם אם אפשר להתבטא כך בספל קפה שחור וממותק כמנהג המדינה. ברשימת המצרכים החיוניים נכלל הקפה, על טעם וריח של הקפה התווכחו והקפידו לקנות מהטוב והמובחר להנאת בני הבית ולהנאת האורחים.

לא היה מוגזם שבית־אב בינוני קנה כל פעם קילוגרם ואפילו יותר של קפה.

חנות למקלה קפה. בחנות המיוחדת למכירת קפה היו גם קולים את פולי הקפה, טוחנים בטחנת־יד והמסובב את הגלגל היה עפי״ר איש עיוור. ריח הקפה היה נודף במרחק מה והיה מגרה בך את התשוקה לספל קפה ,,מניה וביה״.

ל,,קבלות״ ל,,תנאים״ ל,,חתונה״ ורחמנא ליצלן ב,,שבעה״ לאבלות — מקובל אצל ,,הספרדים״ שהמנחמים מתכבדים בקפה־שחור, ולצורך זה קנו קפה בכמויות גדולות. הקפה היה טחון ,,טורקי״ כלומר דקה מן הדקה.

בכל חנות מכולת אפשר היה לקנות קפה, אבל אניני הטעם העדיפו לקנות ישר מחנות למקלה קפה. בהרבה בתים השתמשו במטחנת יד.

מגרסות. ב,,רובע היהודי״ היו כמה חנויות שבהן עמדה מכונת־יד לגרוס שעורה לעשות ,,גריסי פנינה״, גריסי חטה, וחצייית עדשים וכוסמת.

כבר נוכחנו לדעת שלגבי בשר קיבלו יהודי ירושלים באונס או ברצון את ,,המיתון״ לגבי קניית כל סוגי בשר שכולם יחסית עלו ביוקר. תוצרת המגרסה היתה תחליף לתוצרים הבאים מן החי. בעלי משפחות מרובות ילדים היו צורכים גריסים בכמויות גדולות והיו קונות ישר מן המגרסה כדי להקל על ה,,הוצאות״ של משק־הבית, וגם להבטיח ,,סחורה טובה״ טריה ובלתי מעובשת או מתליעה.

מיני תבלין

„כך היו אומרים תגרי חרך (סוחרי דוכנים) שבירושלים:
בואו וטלו לכם תבלין למצוה"

(פסחים קטז,)

חנויות הבשמים. בסמוך לרובע היהודי בעיר־העתיקה, בואכה מ„רחוב דוד" מסתעפים מהצומת משמאלך שלשה רחובות צרים, האמצעי נקרא „סוק אל־עטרין" היינו שוק הבשמים.

כשהייתי ילד הייתי עובר יום יום בכניסה לרחוב זה, עם עברי הייתי נזכר במאמר חז"ל: „עזים היו לאבא בהרי מכמר והיו מתעטשות מריח הקטורת". אף אני הייתי מתעטש מריח הבשמים ומיני התבלין עת עברי במפגש זה.

הצריכה לתבלין. המטבח הירושלמי של הוותיקים היה ביסודו „מזרחי". גם הנשים האשכנזיות „העולות החדשות" הסתגלו למרכיבי האוכל של השכנות הספרדיות. בקיץ גדל השימוש בירקות העונה.

עגבניות, חצילים, קישואים ובמיות היו יסודות הארוחות החמות, הם דחו את המזונות מן החי. הבישול בקיץ הגביר את השימוש בחמרים המגרים את התיאבון ולעידוד הדרישות הגסטרונומיות.

מטחן. כמעט בכל בית היה מטחן קטן מדגמים שונים. המטחן המצוי היה בצורה גלילית (דמוי מגילה) עשוי מתכת. את החומר הגלמי של מיני בשמים ותבלין קנו מ„שוק הבשמים" או מחנויות ב„רחוב היהודים". עקרת בית שהקפידה על טעם וריח של הארוחות השתדלה להוסיף תבלין טרי השומר על חריפות הטעם והריח. אשה בעלת טעם טוב נמנעה לקנות תבלין טחון מן החנות מטעם חשש לזיוף והתנדפות.

מי שלא היה לו מטחן או שהאמינה בסיסטמה הישנה היתה משתמשת במכתש שהיה בכל בית, לכל הפחות משני גדלים. העלי כותש במכתש דקה מן הדקה, והקול נשמע בחצר, ביחוד ביום חמישי בשבוע ובערבי חגים — הימים בהם מכינים כל מיני מאפה.

מי ומי טוחנים או כותשים. הרשימה היא מכובדת דייה, ואין מוקדם או מאוחר.

זרעי שומשמין, פרג, סוכר גס, מאכלב, גלעיני מישמש, פלפל שחור, פלפל אנגלי, קינמון, זנגביל, חתיכות לחם יבש והמהדרים גם פולי קפה קלויים, ובחורף כותשים קליפות תפוזים שיובשו.

הואיל ושני מכשירי הטחינה היו עשויים נחושת קלל היה איפוא צורך להבריק ולמרט אותם עד ברק. בשעה שאנו מסכמים את החיים הקשים של הימים ההם לא נשכח להוסיף את העבודה שדרשה כח וזמן כלומר השמירה על מלאי של תבלין טרי בעל טעם וריח.

עשבים, שרשים וזרעים לרפואה. ב„שוק הבשמים" של ירושלים היו מצויים כל מיני עשבים, שרשים וזרעים שעליהם אמרו שיש בהם תכונות של סממני מרפא למיחושים פנימיים וחיצוניים. הלקוחות של מיצרכים אלה היו עפי"ר מעדות המזרח.

צרכי הבית והמטבח

מאור — „יום כביסה"
חימום והסקה — סבון
שמן ונפט — חמרי חיטוי והדברה

מאור

„ירושלים אורו של עולם"
(ב"ר גט)

במה מדליקים. מנורות נפט מגדלים סטנדרטיים בצורות אחידות וגם במיגון היו מצויות בכל בית. כוח האור הוגדל בשבת, במועדים ובשמחות משפחתיות ומשום כך היו מנורות „בליץ לומפ" מהן מצועצעות, שאותה קיבלו כ„מתנת חתונה", הודלקו להבליט את החגיגיות.

את המנורות הרגילות בעלות עששיות זכוכית ציינו בשם „מספר 2", „מס' 3", ו„מס 4". אלה נקראו גם בשם „מנורת שלחן" ואילו של חג ושבת נקראו „מנורות תלויות" משום שהן תלו מן התיקרה.

בעשור הראשון של המאה הנוכחית הופיעו „לוקסים" ברם בלוקס השתמשו במקומות ציבוריים כגון בית־הכנסת, בישיבות, ב„חדרים", הוטלים, וחנויות גדולות.

השימוש בנר לא היה עממי, עם חדירתו לשוק של נר שעוה ולא מחלב החלו אט אט להכניסו לשימוש. אבל שימושו היה מאד מוגבל לבית־שימוש ולפנסים ובמקרה חירום שאול הנפט מן הפח.

שמן־זית שטעמו מר ואינו ראוי לאכילה היה משמש למאור במקום שחששו לדליקה ולהתפרצות הלהבה בתוך מיכל הנפט. כשהוא מתיירא מהרוח הוא ממלא חצי כוס מים ונותן עליה שמן ושם את ראש הפתילה כדי שתהא שואבת, דולקת ומאירה. כזה שניגנו „במה מדליקין" בירושלים.

חימום והסקה

חימום. הבישול נעשה על הכירה בעלת ארבעה חורים מרושתים ובהם שמים פחמי־עץ, לאחר שהוצתו בגחלת־אש שהובאה מהשכנה או שהודלקו בסמרטוט טבול בנפט. עליהם מופעלת מניפת־נוצות למשב רוח וכך גדלה השלהבת והאש התרחבה. ארוחה חמה הופקה לאחר 4—5 שעות של בישול, גם לכוס תה או קפה היה צורך לחכות למעלה מחצי שעה.

גוש פחם מעשן היה מקדיח את התבשיל ולכן היו מעדיפים לקנות פחמים תחת השם „פחמים צרקסיים" או פחמי באלוט. כשהחל יבוא הנפט מרוסיה ורומניה ולאחר כך ממצרים וארה"ב הופיעו „פתיליות" בעלות להבה אחת, שתים ושלש. עם הופעת הפתיליות הוקלה

בהרבה מלאכת הבישול אבל לעומת זה רבו הדליקות במטבחים הבנויים מעץ. מכונת הפרימוס השווידית הוכנסה בהתחלת המאה הנוכחית והתאזרחה בכל בית.

הספקה. לחימום מים לצורך כביסה, לבישול ריבה בעונה כלומר מרקחת של מישמיש, שזיפים וענבים היו משתמשים בגזרי עץ, עם הופעת הפרימוס בעל „הראש הגדול" נעלם השימוש בעצים אצל רוב עקרות הבית.

המקורות לאספקה. חמרי דלק בשימוש שאינם קשורים בייבוא היו שרשי עצי זית, אלון ולפעמים גם חרוב ותאנה. הספקים היו פלחים מהסביבה שהביאו גמלים טעונים גזעי עץ־הזית או גוש משורש הזית במשקל יותר ממאה קילוגרם. לאחר הקנייה היה אותו פלח מבקע בגרזינו את הגוש הכבד לחתיכות נוחות לשימוש. הואיל ו„התנורים הציבוריים" צרכו עצים בכמויות גדולות ולעתים קרובות, היה קל לאופה לאתר את הספקים האלה. „בעלי בתים" אגרו במרתף שהיה תחת הדירה כמות מספקת של עצים בשביל החורף.

פחמי עץ. פחמי־עץ סופקו בשלשה גדלים: „קאראמה" — גוש גדול כראש כרוב ובו משתמשים להארכת ההסקה כגון הטמנת מצרכי תבשילים לשבת, הסקת דוד־כביסה. הגודל הבינוני היה לצרכי בישול בכל יום. מהם בצורה גלילית שהיו מופקים מענפים דקים ומהם מעובים מחוספסים והסוג השלישי היה בצורת אבק־פחמים ידוע בשם "סיטצקה" והוא מיועד גם כן להסקה ולהחזקת חום בכירה שהוכנה לתבשילי שבת.

כפריים מסביבות חברון היו מביאים פחם בשקים על גבי גמלים. עוד בטרם הגיעו ל„שער יפו" הקדימו אותם בקרבת „קבר רחל" מתווכים „בעלי אגרוף" ממשפחת „הבאשטי" שגרו בסביבת „רחוב חב"ד" ודיברו אידיש וספניולית. הם הובילו את הגמלים הטעונים ללקוחות וביצעו בתעלוליהם את המכירה, השקילה, ותמיד תוך צווחות ורעש. הכפרי הפחמי היה ניתן במצב תדהמה מרוב הגערות, הקללות והתעלולים של ה„סרסור"־המתווך.

לא תמיד היתה הסחורה נקיה לפעמים נמצאו אבנים בתוך שק הפחם ומי שבדק מיד לאחר הקניה היה מקבל תמורתן פחם או הורדה מהמחיר. מיד לאחר סוכות הכינו כמה „גמלים" פחם ואוחסנו במרתף.

שמן ונפט

שמן ונפט. לאחר סוכות היו באים כפריים מסביבות רמאללה עם נודות שמן על גבי חמורים או פרידות והיו מוכרים שמן לאכילה וגם שמן גס ומריר למאור.

מרכז המסחר בשמנים היה ב„באב חאן א־זית", למעשה היה כאן גם המרכז למסחר בדגנים, תאנים וצימוקים, ומרכז למכירת מכשירי חקלאות פרימיטיביים.

ברחוב סואן זה, ואולי הרחוב הדחוס ביותר עם כפריים, ואנשי מסחר בסיטונאות, היתה חנות אחת גדולה למכירת כל מיני קמחים וביחוד קמחים דקים מתאימים לאפיית רקיקים ומיני מאפה מסוג „באקלווה" והיא היתה של יהודי יבואן קמחים מחו"ל והוא יחיד כיהודי וכסוחר בסחורה זו. זה היה הסבא ר' בריל ביבר שעלה מרוסיה בשנת 1885.

היו רוכלים יהודים שהיו עוברים בשכונות יום יום עם כדי שמן ונפט למכירה בקימעונות לצריכה מידית ולמעוטי־יכולת שאין ידם משגת לקנות ג'ארה של שמן כלומר כעשרים ליטר בבת אחת מיד ראשונה. גם נפט קנו בכמות גדולה שדיו לשימוש לחודש או לחדשיים. פח נפט שמידתו 18 ליטר נקנה בפח סגור מבארות „באקו" ברוסיה וזה היה הנפט המבוקש ביותר כי הוא היה מזוקק ולא היה מפייח את העששית של המנורה ולכן

האור היה זך ובהיר, צבע הנפט היה לבן כחלחל ואילו הנפט האמריקאי או המצרי היה צהבהב. היה שימוש מתמיד בפחים כי הם הפכו להיות פחים להביא מים מהבור ואילו הארגז שהיה מכיל שני פחים שימש להתקנת ספות — רהיט שימושי בכל בית או למבנה של מטבח בחצר. היה נהוג לנדב „גר למאור" והיו שולחים פח נפט לבית הכנסת, ביחוד ב„יום הפטירה" — יאר'צייט.

אצל יהודים־ספרדים וגם אצל אשכנזים מוותיקי התושבים היו מחממים את הבית במחתת נחושת — „מאנגאל", ובשקע שהיה באמצע הושמו גחלים וכשהן האדימו בכל השטח אז כבר לא חששו מחמת עשן והוכנס המתקן מהחצר לדירה. עם כל הזהירות הזאת קרו מקרי הרעלת גזים שנסתיימו במוות מאדי עשן שתימרו מהגחלים.

סוג דלק להסקה שבו השתמשו ביחוד אחינו התימנים ב„כפר השילוח" — סילוואן וב„שכונת משכנות" ע"י „מחנה יהודה" היה מופק מצפיעי בקר מעורב בתבן שהיה מיובש בשמש בצורת „פיתות עבות עגולות". במלחמת העולם הראשונה 1914—1918 השתמשו בחומר זה גם אשכנזים לצורך דוד הכביסה משום מחסור בעצים שנלקחו ע"י השלטונות הטורקים להסקת קטרי הרכבת, וגם משום שהיה מחסור בכוח אדם, הואיל וכל הפלחים שעסקו בכריתת עצים והבאתם נלקחו לצבא או התחבאו כעריקים, או מפני שהשלטונות לקחו את בהמות־העבודה אנגריה — „סוחארה" ולא נשארו בהמות משא ומסע בכפרים.

העברת ארגזי הנפט מתחנת הרכבת. חמורים גדולים שהיו ידועים בשם „באן איזלין" כלומר „חמורי הרכבת" היו נושאים על אוכפים שנים וגם שלשה ארגזים, ובכל ארגז שני פחים נפט, ובכל פח 18 ליטר. צא וחשוב ותמצא שכל חמור נשא 72—108 ק"ג מ„תחנת הרכבת" ועד המחסנים של סיטונאי הנפט בעיר־העתיקה או ב„מאה שערים". ידידי בעלי־חיים רובם מ„המושבה האירופית" מיסיונרים, רופאים ואנשי הפקידות הקונסולרית כאבו בראותם את המאמץ והסבל תחת המשא של אותם חמורים הטעונים ארגזי נפט לעיפה בעלותם את העליה במעלה „ברכת הסולטאן" שהיא עליה תלולה ומעייפת בימי שמש לוהטת. גם אז געורו חובבי בע"ח בחמרים שזירזו את החמורים בשוט ובדקירה במחט שקאים והואיל ו„השלטונות" בימים ההם לא שמו לב למקרים החוזרים ונשנים של גרימת צער לבע"ח. למעשה היו „הכואבים" מן הצועקים ולא נענים. בשנת 1909 קמה אגודה למניעת צער בע"ח, החברים היו אנשי חו"ל ששרתו בקונסוליות, בבנקים ובחברות אירופיות. ד"ר יוסף שם־טוב רופא וטרינרי, עולה מטורקיה, נתן עזרה וטרינרית חינם לבע"ח פצועים וחולים.

„יום כביסה"

יום קשה. יום כביסה אינו יום רגיל בלוח החודש. אימתו גדלה על עקרת הבית, ולא מעט ממנה על הגבר אדון הבית. ברם אין מפלט מיום כביסה ויש להתכונן ולדאוג לכל הכלים והאביזרים הדרושים להצלחת „הכביסה".

כאמור „יום כביסה" היה יום קשה, מפרך ומעצבן. יום לפניו היה מיועד להכנה לקראת „יום הכביסה". העבודה ממש החלה בהשכמה עם עלות השחר ונסתיימה עם השקיעה. היום הזה דחה כל מיני עבודות שגרתיות וגם אורחים לא נתקבלו, וגם האכילה והשתייה לא היו כתמול שלשום.

הכנות. התכונה ליום הכביסה שהיה חוזר ונשנה בכל חודש לכל הפחות במשפחה בינונית, החל למעשה ביום שלפניו, וזה כלל אגירת מים בכדי חרס גדולים, פחי נפט ריקים, גיגיות נחושת ובדוד.

את המים שאבו בדלי מן הבור המשותף לדיירי החצר או השכונה, ואם הכל עבר בשלום: לא נפל הדלי המימה ולא היה צורך להתרוצץ ולחפש „גאנג'ה" — אונקליה בעלת הרבה ווים למשות הדלי מן מעמקי הבור, גם זאת נחשבה להצלחה רבה, האביזר הזה היה שמור בידי משפחות ותיקות שהחזיקו בו „לעשות מצוה" לכל דיכפין הנמצא במיצר והגנצה הושאל נגד משכון. בסוף הקיץ או בשנה שחונה קנו מים מאת החמר. לצורך כביסה למשפחה בינונית נדרשו שנים או שלשה חמורים טעונים פחי מים, כל חמור הוביל ארבעה פחים, במונחים של היום כשבעים ליטר מים.

מהדברים שהוכנו מראש יש למנות חבלים, קורות־תמיכה, מקלות־כביסה או הדקים, גיגיות, דוד, עצי הסקה, בקבוק נפט, עמילן, צבע כחול בגוש או באבקה להלבנת סדינים, ציפיות ומפות, אפר כיריים לתת במים לריכוך המים כדי לחסוך בסבון, סבון שכמי־נבולסי ועל כולם להבטיח מאה אחוזים שה„כובסת" הקבועה תבוא כמוסכם בו ביום ובהשכמה, ושחס וחלילה לא יאונה לה כל רע ושתהא מסוגלת לבצע את תפקידה ביום הזה. לא כל „בעלת בית" היתה בעלת אמצעים המרשים לה להחזיק ציוד מלא הנדרש ביום הכביסה, ברם היה לה על מי לסמוך והוא על טוב לבם של השכנה, שלאו דוקא מרוב עושר איחסנה את כל מה שדרוש לביצוע יום כביסה ללא פגם אלא מתוך חוש של עקרת בית מושלמת. בחפץ לב וללא הרתעה היו באים בכל עת לשאול את דוד הנחושת, קורות, חבל ארוך מידה וחזק, גיגית אחת או יותר ולפעמים רבוע סבון.

שאילה זו תלויה בזמן מחושב מראש היינו בתורנות, כי רבו הקופצות על האביזרים הללו, ואם לא באת בזמן, תמצא שקדמה לך שכנתך ולא השאירה מאומה מהאביזרים בעבורך.

בלילה שלפני יום הכביסה כבר ישנו על כרים חשופים וחסרו מגבות וגם מפת השלחן נעלמה. אצל רוב הנשים נדדה שנתם ממתח: בחורף מחשש גשמים שישבשו את תליית הכבסים ובקיץ מחשש ליום שרב — לחמסין המעיק והמייבש את הכבסים כלוחות עץ ואכן לכל אלה היה מקום לדאגה.

„הכובסת". הכובסת היתה עפי"ר תימניה מכפר השילוח־סילוואן או ספרדיה אלמנה. היו שתים שלש אשכנזיות שהתאלמנו והן היו נשים בריאות וחסונות ויכלו לעמוד בעבודה מפרכת בישיבה על רצפת החצר. כל כובסת זכרה את יום הכביסה של הלקוחה וכמעט שלא קרתה שהבטיחה לשתים ליום מסויים אחד. את יום הכביסה היה קשה לשנות כי זה היה עלול לבלבל את סדר הימים הקבועים חדשים מראש.

אימת היום. כל אשה התפללה בלחש שהשם יתברך ישלח לה יום יפה ונוח לכביסה, בירושלים היו נשים אומרות: אשרי האשה אשר מזג האויר היה נוח ביום הכביסה כי זה סימן שבעלה אהבה. יום שמש ממוזג ללא רוח היה אידיאלי אבל אוי לבית אם בו ביום ירדו גשמים וסערות סופות והתעופף אבק פורח באויר וכתוספת לביש מזל אירעה גם „תאונה" והחבל נקרע והכבסים שקעו בבוץ אזי התגדשה סאת היסורים. אפשר לתאר את התמונה הדואבת אם נוסיף לזה תינוק צורח בחדר ואין עזרה מן הצד. חבלי כביסה קרועים ושרוכים על האדמה היו משהו מטעם „חבלי גיהינום".

ריישומו של יום על בני הבית. כל הבית הרגיש בחומרת היום, הליכי הבית נשתנו וההרגשה היתה של „שעת חירום". הבעל והילדים למקטון ועד גדול השתתפו במבצע. הקטנים עסקו בשליחות לשכנים לגייס חבלים, מקלות כביסה במספר עגול, קורות לתמיכת החבל, גיגיות והדוד הנחושת הכבד והמפוייח. הבעל טרוד בהבטחת מים די הצורך, בקשירת

החבלים בשטח פנוי וזאת עם עלות השחר. למעשה נפלה המעמסה על עקרת הבית ורק היא היתה יוצאת מיום זה סחוטה ומרוטת עצבים.

ביום הזה הארוחות השיגרתיות חרגו מהתקן, הן לא תאמו לא בתפריט ולא בזמן, השלחן היה משהו פרוע, המפה היתה בעלת הרבה טלאים ומאד ארעית והאוכל חוסל בהשראה של „חטוף ואכול" כי חבל על כל רגע. חדר המיטות היה עירום ללא ציפיות וללא כיסויים — הכל הלך להתנקות ברותחין. על עקרת הבית החובה לטפל בכובסת עם בואה יש להגיש לה ספל קפה שחור עם כעך טרי. בדרך כלל שתו הכובסות כמה פעמים את הקפה השחור לעידוד ולרוות את הצימאון שהתגבר עם הישיבה ע"י הפחמים הלוחשות וגם עם הטיפול המתמיד בדוד הרותח והקולח.

ארוחת הצהרים ביום הכביסה היתה לפי טעמה של הכובסת ובאותו יום אכלנו מאכלים העולים על שלחן אחינו הספרדים כגון אורז במיץ עגבניות, קוסקוסו — אוכל מרוקני ממעשה בצק — סולת, מרק שעועית, ברוב המקרים מרק עדשים. סלט עגבניות, בצל, פטרו־סיליה, צנון ושמן שומשמין, בקיץ כאשר היו ביצים באפן יחסי בזול אז גם הן נכנסו לתפריט בדמות „ביצת עין". הבעל היה מכבד את הכובסת בסיגריה שגילגל בשבילה, היה שם קמצוץ של טבק לתוך נייר דק מיוחד לעשיית סיגריות בית.

התלייה של הכבסים חלה על עקרת הבית וכן ההורדה, וגם הבדיקה מדי פעם אם הכבסים כשרים להורדה. הפנים המשולהבים של עקרת הבית הפיגו עם ערוב היום ושקיעת השמש. ואז חלה הפוגה בלהט העבודה והדחיפות, לאט לאט הורדו הכבסים בעזרת הבעל שכבר הספיק לחזור ממלאכתו הביתה, גם הילדים התארגנו והחזירו אביזרים שגלקחו בהשאלה והשקט הנפשי אט אט חזר לקדמותו עד בוא יום הגיהוץ, שאף הוא היה קשה אבל איך שהוא השתלטו עליו אם רק הפחמים לא היו אודים מעשנים הגורמים לכאב ראש ולסיחרור. בחורף היה הגיהוץ מוסיף חום לבית ובדיעבד נהנו הילדים מיום זה פרט לעקרת הבית. יש לציין שאף המגהץ היה ניתן בהשאלה והיו משפחות שלא עלה בידן להשיג מגהץ.

ביום כביסה נשתנו סדרי בראשית והיו אומרים אשרי מי שילדיו נקבות ואוי למי שילדיו זכרים.

עם מיון הכביסה הושמו הצדה כל חלק הטעון תיקון, הטלאה, כפתור חדש וכל הגרבים הטעונים תיקון עברו לסבתא במקרה והיתה בבית, אחרת היה זה מנת חלקן של הבחורות אם היו כאלה.

סבון

מצרך חיוני. בשנים שאני מתאר, היה הסבון מצרך חיוני בעל חשיבות כגון הלחם, המים, השמן והנפט. המשפחות היו מטופלות בילדים קטנים, הבגדים היו בצמצום, המחלות היו רבות ותכופות אזי כל משפחה ראתה חובת חיים להשמר מזוהמה, מזיעה ומלכלוך, כביסות קטנות נעשו לעתים קרובות ואפילו בכל יום מה ששייך לגבי תינוקות.

הולך אדם לבית מרחץ או למקווה, הוא לוקח עמו סבון. הסבון כמו בשר, גבינה ודגים היה טעון כשרות. הסבון במטבח ובחצר היה מיוצר משמן זית, תוצרת נבלוס־שכם.

המלאי. משפחה שחיתה בחשבון ובחיסכון והפרוטה היתה מצויה במועדים מסויימים, היתה קונה כמות גדולה של סבון ישר מן הסיטונאי או מהרוכל, שהיה עובר בסימטאות ובשכונות עם חמור טעון בשקיים, סוגים של סבון נבולסי ומחירם לפי טיבם. הטיב נדון

לפי אחוז השמן וקשיותו, המראה והמישוש. היו נזהרים מסבון רווי מים וחול. סימן לסבון טוב, אם תחבת גפרור לתוכו והדלקת את הגפרור (ללא גפרית) והוא דלק, סימן שרווה שמן מן הסבון, והיה ולא דלק סימן שרווה מים.

הרוכלים נתנו את הסחורה בהקפה לשבוע וגם לחודש.

סבונים מיוחדים. סבון טואלט ריחני היה בחזקת טריפה ולא נכנס לבית אדוק־הדת מחשש חלב. אבל בבית שלא נמנה על המהדרין שבמהדרין היו העלמות קונות סבון מריח — יבוא צרפת, אוסטריה או גרמניה, הרי אז לא היו מתבשמות במיני בושם אלא הסבון נתן ריחו וניחוחו. ועוד מין סבון מיוחד היה בירושלים וזהו סבון תוצרת כמעט ביתי לכבוד חג הפסח והוא היה כשר ללא חשש של חמץ.

העיר שכם המקור לסבון. הסבון הגבולסי הוא שם דבר, זהו פרסום מסחרי כמו השם המפורסם „תפוז יפו". הסבון מצא מהלכים בכל הארצות הסמוכות.

הייצור של הסבון היה בידי משפחות מיוחסות עשירות ובעלי השפעה בחוגי השלטון והעיריה. על גבי הקוביה של הסבון, בגודל קצת קטן משל סבון „שמן", היה חותם משוקע בצבע אדום של תוצר החרושת בשפה הערבית. במאזן הייצוא של ארץ־ישראל מצא מקום מכובד הסבון השכמי־נבולסי, לפעמים עמד בראש ברשימת תוצרי הארץ. הסבון של התוצרת היהודית תפס את מקומו עם כינון השלטון המנדטורי, ואט אט נהרו הלקוחות היהודיים אל הסבון הכשר תוצרת עברית.

חמרי חיטוי והדברה

מצב התברואה בעיר. אפשר להגיד ללא הסתייגות שמצב התחלואה בעיר היה מרטיט, כי אין כמעט בית שאין בו שוכב חולה, בבית מרובה ילדים וכמעט רוב הבתים היה כאלה, היו בני הבית שוכבים חולים לסירוגין על אף המנה היומית של כף כינין בתמיסה. הרעלות קיבה ומרעין בישין היו מנת חלקם של התושבים, המים בקיץ היו דלוחים ומזוהמים. ולפעמים צפו תולעים אדומים או שנתנו ריחם להודיע שאינם ממקור טהור. הצפיפות, חוסר אוורור, העדר חדר־רחצה כגון אמבטיה ומקלחת והשימוש בבית שימוש פרימיטיבי כולם ביחד זיהמו את הסביבה והפיצו מחלות ופגעים וכינמת. בתנאים איומים אלה התקיימו, חיו והחיו וגידלו משפחה. מחלות־מדבקות בילדים, האפייניות לגיל הצעיר, ומחלות מדבקות הנפוצות בגיל מבוגר לא הרפו מאת הירושלמים, כקטן כגדול נפלו למשכב מהתדבקות בלתי נמנעת.

התחיל החורף החלו הצטננויות, ובצעדיהן מחלות קטלניות לגוף חלוש הסובל מתת־תזונה כגון אסכרה־דיפטריה, שבתה־מנינג׳יטיס, שנית־סקרלטינה, חצבת־מיזלס, אדמת ושעלת. בקיץ קדחת־מלריה, צהבת־מדבקת וכל מיני טיפואיד או טיפוס הבטן. היו שנים ש„טיפוס הבהרות" וחולירע הופיעו בממדים של מגפה. כל צרור המחלות עשו שמות בקרב האוכלוסיה הירושלמית, אכן ננקטו כל האמצעים שהוצעו כעצות טובות למנוע הידבקות. אכן בעין בוחנת של היום אפשר להטיל ספק בתועלת התכשירים דאז כחמרי לחימה במחלות.

טיבם של החמרים. שמות של מחלות מידבקות בילדים ובמבוגרים היו מודעים בפיות הירושלמים, גם העונות שבהן מופיעות הפגעים האלה היו ידועות ביחוד לאמהות ולסבתות. ארוע מחלות אלה השאיר צלקת לזכרון אם במקרה של מוות או בעל מום לכל החיים.

הידועות במחלות העונתיות היו: אסכרה, שנית, חצבת, אדמדמת, שעלת דלקת־ריאות כתוצאה מהצטננות, דלקת־עינים קיצית חריפה, ובסביבה ששרר עוני, דיור מצומצם הופיעו גם גזזת, גרדת וכינמת.

אמצעי מנע יעילים או דמיוניים ננקטו, הידעניות בשכנות יעצו והמליצו על סממנים ותרופות בדוקות המגינות ודוחות מחלות.

בראש כל העצות בא הסבון הגבולסי־השכמי כלומר, יש לכבס ולעתים קרובות את החיתולים והבגדים ולהרתיחם ואח"כ לשפשפם בסבון היטב וגם לגהצם. יש לתלות על צוארי התינוקות, הילדים והנערים, בנים ובנות כיס קטן ובו קמפור או נפטלין כתריס מפני הדבקה. יש לשפוך תמיסת קרבול בפינות בית־השימוש אחת לשבוע. יש לסייד לעתים קרובות את שולי הקירות. את המרצפות שוטפים במי סבון בתוספת נפט. את פינות המיטות היו מזלפים עם נפט נקי להדביר פשפשים.

לחפיפת ראש ולמניעת הנגעות בכינים וביצי כינים היו משתמשים בנפט או באבקת דריס שהיו קונים בחנויות של „שוק הבשמים", נגד קשקשים היו משתמשים בתמיסות של עשבים מסויימים שנקנו אף הם ב„שוק־הבשמים" שהושרו בחומץ.

כדאי לומר שגם נגד טפילי קיבה ומעיים היו לנשים החכמות מה להציע, הן אמרו שדג מלוח ואף אכילת שום חי ואפילו גרעיני דלעת מבריחים תולעי הקיבה והמעיים.

היו מעמידים מלכודות לתפיסת עכברים במטבח ובבית.

התועלת. ברור לנו שהמצב ההיגייני היה למטה מכל ביקורת והאמצעים למניעת התפשטות מחלות ונגעים היו לברכה במקצת, בלעדיהם בלי ספק היתה יד „מלאך המות" קשה יותר ומספר חללי המחלות גדול יותר. הירושלמיות ביצעו את ההמלצות למלחמה מנע במחלות לכל דקדוקיהן ובזה קיימו מצוות התורה „ונשמרתם מאד לנפשותיכם" (דברים ד—טו).

טיפול רפואי, אישפוז וטרדנים

עזרה רפואית — ביכורי רפואה בתוככי ירושלים
בתי חולים, מרפאות ובתי מרקחת
רפואת שיניים, רופא שיניים ודנטיסט
„מרפא", פותח גורל, לוחש וכותב קמיע
„הכנסת אורחים"
„בית תבשיל"
משוגעים ושוטים
המיסיון בפעולותיו
משומדים

עזרה רפואית — ביכורי רפואה בתוככי ירושלים

„מוציא מים חיים מירושלים ומרפא בהם כל שיש לו מחלה"
(שמות רבה ט"ו).

בראשית ימי הרפואה לעזרת הציבור. עלי לציין שמוסדות רפואה מסודרים לפי רוח הזמנים התקיימו בארץ, וביחוד בירושלים עוד לפני מאה וחמשים שנה, כלומר בימי סבי, אבי, ובימי נעורי. אני עדיין זוכר היטב את הימים הללו, ואת הנוף הרפואי — ראשית צמיחת העזרה הרפואית לגוניה. ראויים הזכרונות להכתב לעמוד למשמרת לדורות הבאים.

החיים והמות בידי הטיפול הרפואי. הגורמים לדחיפות, לפנות לקבלת עזרה רפואית, היו רבים ושכיחים. אירעו מקרים בתדירות רבה של קדחת לכל סוגיה, „מחלות קיבה ומעיים", מתמידות ועונתיות, „מחלות עינים" רגילות ואפידמיות, דלקות בכלי הנשימה, „דלקות של קרום המוח מגפתיות", ועוד מספר די גדול של חלאים אחרים, בנוסף לפצעים וחבלות. הצורך לפנות לעזרה רפואית היה מפותח מאד, וההענות מאידך גיסא היתה מהירה ואדיבה. לא היה אדם בירושלים שהתאונן על סירוב או שהייה לתת עזרה לחולה או לנפגע. איני מגזים אם אומר, שלא היה בית בירושלים, שהיה אפילו ליום אחד בלבד חפשי מלפנות לעזרה רפואית למבוגרים ולילדים. היו אומרים: „הלחם והתרופות המה ביחד „לחם חוקם" של יהודי ירושלים".

המצב התברואי החמיר בשנה שפרצה מגפה, ושנים כאלה לא היו נדירות. העולים החדשים שהיו מגיעים תכופות, סבלו תוך התאקלמות הרבה יותר, לקח זמן עד אשר התאקלמו והסתגלו למזג האויר הזר להם, וכן לסל המזונות המוזרחי. לשניהם היתה השפעה לערעור יציבות בריאותם לזמן מסויים.

אספקת המים והביוב. מהגורמים הראשונים להפצת מחלות היה שתיית מים ממקורות מזוהמים, הבורות שהכילו מי גשמים הכילו לכלוך ולפעמים מי שופכין ומהם נדף לעתים קרובות ריח רע ונמצאו תולעים קטנים אדומים. היהודים היו מכניסים את המים לכדים הגדולים דרך מסננת בד.

הביוב היה עולה על גדותיו ונשפך בסימטאות שבין החצרות והצחנה היתה גדולה.

בתי חולים, מרפאות ובתי מרקחת

בתי חולים ומרפאות. הדרישה לרופאים, מרפאות, רוקחים ותרופות היתה גדולה מאד. את המצב הזה ניצלו מוסדות המסיון, במסווה של רצון טוב לבוא לעזרת מסכנים, אבל סוף מעשה, במחשבה תחילה, לחתור לציד נפשות כדי להכניסן תחת כנפי הנצרות.

האגודות הנוצריות בא״י ובפרט בירושלים דגלו בסיסמה „למען הארץ הקדושה״, הן הקדישו כספים רבים לחינוך ולריפוי תושבי הארץ, וביחוד עשו מאמצים כבירים למשוך יהודים לתוך רשת המסיון. התעמולה להחדרת הנצרות פעלה בשלשה דרכים: „חינוך״, „ריפוי״ ו„עבודה״. ראשי העדות היהודיות בירושלים הכירו בסכנה הנשקפת מפעולות „המסיון״, הם עשו מאמצים לסתום את הדרכים המובילות יהודים לפתחו של המסיון.

הצלחת המסיון היתה גדולה בשטח הרפואה והתרופות, האישפוז וביקורי הבית המהירים. כדי להלחם בתופעה זו, היה צורך לספק לאוכלוסיה מוסדות רפואה מתאימים לצרכי העיר, אכן יהדות הגולה נערכה להלחם במזימות המסיון ובאה לעזרה.

הרופא היהודי הראשון הגיע לירושלים בשנת 1843, ביזמתו של סיר משה מונטיפיורי. הרופא הראשון היה ד״ר שמעון פרנקל, יליד שלויה עילית. הוא נתן שרותיו לכל האוכלוסיה של ירושלים והסביבה בלי הבדל גזע ודת. שמו נישא לתהילה בפי נכבדי הערבים, וחלקו לו כבוד. החזקת הרופא והמרפאה באה מתרומת השר מונטיפיורי.

המוסד הזה התקיים עד אשר הוקם בית חולים על שם רוטשילד בשנת 1854.

ד״ר יצחק ד׳ארבלה (1835—1910), נולד ברוסיה. כשהיה בפריז הוצע לו מטעם הברון אדמונד רוטשילד לשמש רופא המושבה ראשון לציון. לאחר שנת שרות משביע רצון עבר לירושלים להיות הרופא הראשי של בית חולים רוטשילד (1889). הוא עשה רושם נהדר בחיצוניותו ובהדרת פניו, הוא שלט בתריסר שפות וסייר בהרבה ארצות בחלקי תבל שונים. בתחילת המאה הנוכחית עזב את ירושלים לאיטליה ונפטר בטוניס.

השאיפה לפתוח עוד בתי חולים ומרפאות נבעה משני גורמים דחופים: האחד, למלא את הצורך הדוחק והחיוני לקיים בארץ אוכלוסיה בריאה, והשני, כאמצעי מנע מהליכה למסיון.

מגיפת החולירע שאירעה בירושלים בשנת 1865, הפילה חללים למעלה מאלף נפש, אחוז גבוה מאד יחסי לכלל האוכלוסיה היהודית בעיר, שחייתה בימים ההם.

יסוד השכונה האשכנזית הראשונה מחוץ לחומות, בשנת 1869, התבצע מנימוק בין השאר משאיפת שבעה המייסדים לבנות בתי מגורים מתוכננים שיכילו תנאי תברואה טובים יותר. כך נבנתה שכונת „נחלת שבעה״.

בתי חולים ובתי מרקחת יהודיים. „בית חולים רוטשילד״ פעל בירושלים משנת 1854, בשנות העשרים למאה הנוכחית, הוסב שמו ל„בית חולים הדסה״. בבית החולים המקורי, היו חדרים לאישפוז חולים, „בית מרקחת״ ו„מרפאה״.

„בית החולים בקור חולים״ נוסד בשנת 1848, תוך זמן קצר הגיע לחמישים מיטות, והיה מלא בכל ימות השנה. בו נתקבלו חולים מכל הארץ, ברובם מהעדה האשכנזית, שני רופאי הבית ענו לדרישות ללא תשלום, התרופות ניתנו חנם למעוטי יכולת, למעשה אחוז קטן שילם. במוסד עבדו שני רוקחים, לא מדופלמים, אבל עם הרבה ידע ברפואה ואבחנת מחלות שיגרתיות. הרבה חולים וביחוד נשים העדיפו לקבל עצה רפואית מאת הרוקחים האלה בעלי הנסיון הרב ביחוד במחלות ילדים.

הנהלת בית החולים הורכבה מ„גבאי המוסד" שעשו מלאכתם שלא על מנת לקבל פרס. המנהל בפועל היה המזכיר שהיה גם הגזבר, וכל הבעיות הדוחקות נפתרו על ידו.

זכורני כאשר אחד משני הרופאים בביה"ח ביקור חולים היה ד"ר איינסלר, גרמני נוצרי, אליו פנו גם באופן פרטי. הוא ואשתו היו מסורים בלב ונפש לביה"ח עד ימיהם האחרונים. בן זוגו בעבודה היה ד"ר אהרון מזיא (1858—1930), עלה מרוסיה בשנת 1889 והתמנה ע"י הברון רוטשילד להיות רופא „מושבות יהודה". בנוסף למומחיותו במחלות פנימיות היה מטפל במחלות עינים שקיבלו צורה של אפידמיה בין תושבי המושבות.

בשנת 1902 נתקבל לעבודה ב„בית החולים ביקור חולים" בירושלים. היה עורך „הרפואה", ועסק במינוח רפואי ב„ועד הלשון", היה תלמיד חכם ובקי בחכמת ישראל, הוא חיבר את המילון הרפואי הראשון, שאותו השלים וההדיר, המשורר והרופא ד"ר ש' טשרניחובסקי. לאחר מלחמת העולם הראשונה, עבר ביה"ח למעונו החדש מחוץ לחומות.

„בית החולים משגב לדך", נוסד בשנת 1857 ביוזמת העדה הספרדית. גם בבית חולים זה שרת רופא לא יהודי בשם ד"ר מזרייקי, יווני נוצרי, הוא היה רופא מבוקש. שלט בשפה הערבית והספרדית (לדינו). אחד מהרופאים היהודים בבית חולים זה, היה ד"ר אברהם אבושדיד (1875—1930) יליד ירושלים, בן למשפחה מראשוני עולי מרוקו. בשנת 1913 השתתף ביסוד „אגודת הרופאים מדברי עברית".

גם בית חולים זה הועבר לירושלים החדשה ונמצא בשלב התחדשות והתרחבות.

„בית החולים שערי צדק", ד"ר משה ואלאך (1866—1957), יליד גרמניה נשלח מטעם „הועד הפרנקפורטי לתמיכה ביהודי א"י" ומטעם „המרכז האמסטרדמי של כולל הו"ד" (הולנד־גרמניה) לפתוח מרפאה בין־החומות, הגיע לירושלים בשנת 1891 אבל לא הסתפק בזה, כי זה לא השביע את הביקוש לאישפוז. במאמציו ובכספיו של שולחיו רכש מגרש מחוץ לעיר בדרך יפו, בסמוך לתחנת המכס העירונית (בית אל קרוסה) כיום רוממה. שם הקים בראשית המאה (1901) את בית החולים „שערי צדק". ד"ר ואלאך היה הדמות הדומיננטית והשלטת בתוך כתלי הבית, הוא הקפיד מאד על סדר ומשמעת „פרוסית", והצליח בנקיון הבית ובצוות עובדים מסורים וממושמעים. הרבה מבני ירושלים קראו לבית החולים — בית החולים ואלאך. בתוך כתלי הבית שררה אווירה דתית קיצונית, קנאי ירושלים העדיפו את בית החולים הזה מפאת גישתו הספר־דתית של ד"ר ואלאך.

בית החולים העירוני. עיריית ירושלים החזיקה ביה"ח משלה ברמה ירודה. המאושפזים היו ברובם כפריים מהסביבה. ביה"ח היה בבנין מול תחנת המשטרה של „מחנה יהודה".

ביקורי בית. כל הרופאים של בתי החולים, לרבות רופאים של בתי חולים של „אגודות צדקה" בתמיכת חו"ל כמו: בית החולים האנגלי, הצרפתי, הרוסי, הגרמני, והאיטלקי היו נענים להזמנות בית, והם היו דייקנים להופיע בזמן הנקוב. הם היו באים בליוויית מתורגמן כשהם רכובים על סוס או על חמור. היה רופא אחד בירושלים שרכב על פרד ובזה היה ניכר מרחוק, הלא הוא ד"ר אבושדיד. במקרה שבא הרופא ללא מתורגמן, לא גרם זה למכשול, תמיד היו שכנים דוברי שפות שונות שהתנדבו לתרגם משפת הרופא לשפת החולה. בדרך כלל רכשו הרופאים ידע בשפות המהלכות: אידיש, ספניולית וערבית.

אפשר לומר ובצדק, כי ירושלים הצטיינה במבחר הרופאים ובהרבה בתי חולים ומרפאות משוכללות לפי רוח הזמן ההוא. רוב התרופות נרקחו בבתי המרקחת המסונפות לבתי החולים. במקרים יוצאים מן הכלל, רשם רופא מרשם שאפשר היה לקבלו בבתי מרקחת פרטיים בלבד.

באופן מיוחד חששו בני ירושלים לקבל אישפוז ב„בית החולים האנגלי", מחשש שמא ימות החולה בתוכו ואז תסרב ה„חברה קדישא" לטפל בנפטר ולהביאו לקבורת ישראל.

לביקורי בית בשבת ובמועד היו הרופאים היהודים באים עם רוקח כדי להמנע מכתיבת מרשם.

לאחר שהעגלות נכנסו לשימוש, היו באים להזמין את הרופא כשהעגלה עומדת על יד ביתו לקחתו ולהחזירו.

המחיר לביקור לא היה אחיד, רופאים מבוקשים העלו את המחיר למאג'ידי (עשרים גרוש) והיו כאלה שהסתפקו ברבע מאג'ידי וגם בפחות מזה, וזה קרה בתקופות שרופאים היו בשפע ומחוסרי עבודה.

בתי חולים מיוחדים. „בית חולים למחלות עינים", הוקם בירושלים בשנת 1882 ע"י „מסדר סנט יוהן", אגודה מסיונרית סקוטית, הוא שוכן ע"י תחנת הרכבת, הוא עשה רבות בטיפול עינים, המרפאה נפתחה בהשכמה כדי לאפשר תלמידים לא לאחר ל„חדר", או ל„בית הספר". והם היו ראשונים בתור. יום יום היו באים מבוגרים וילדים לקבל טיפות עינים ביחוד נגד גרענת שהיתה מאד נפוצה, ואשר היתה עלולה להסתיים בעיוורון. היו בו מיטות לאשפוז לאחר ניתוחי עין. השרות ניתן חינם לכל הבא מירושלים ומכל הארץ, ללא הבדל דת ולאום.

„בית חולים למשוגעים", נוסד ונתמך ע"י אגודת „עזרת נשים", חברות האגודה היו מבנות ירושלים, מתנדבות להתרמה וגם לעבודה פיזית בתוך המוסד. הרוח החיה בהפעלת המוסד היו בנות הסופר והעסקן ר' יחיאל מיכל פינס — איטה ומרגלית.

„בית חולים למצורעים", הוקם ע"י „המושבה הגרמנית". בו עבדו אחיות מתנדבות ומהן מהאצולה.

למעשה היו בתי חולים בזעיר אנפין ע"י כל מוסד של „מושב זקנים", בהם היה מבקר רופא בכל יום.

ד"ר א"י ירמנס, (1859—1924), עלה מוילנא בשנת 1890, הוא התיישב בחברון. היה מאד עסוק במקצועו וגם בעבודה ציבורית, תלמיד חכם ושולט בשפות המתהלכות בארץ. אשתו היתה לו לעזר כאחות רחמניה וסוציאלית ביחוד כשהיתה מזדמנת בקליניקה, ערביה מבנות המקום.

ב־1905 עבר לירושלים ונתמנה לרופא בית של המוסד „עזרת נשים" — בי"ח לחולי רוח, הרופא של מוסד „בית יתומים" של דיסקין, ורופא הקליניקה של מרפאת „למען ציון" במאה שערים. היה נותן הרבה מזמנו לביקורי בית במחירים מוזלים. את דרכו עשה על חמור שהיה בימים ההם אמצעי תחבורה מקובלים, היה מאד פופולרי בקרב השכבות החלשות כי מאת עניים לא לקח כסף.

מרפאות. חוץ מהמרפאות הצמודות לבתי חולים, היו מרפאות מיוחדות שהן עומדות ברשות עצמן. מרפאת עינים — „למען ציון", מרפאה זו התחרתה במרפאת „סנט יוהן" ונתנה שרות מצוין לכל חולי מחלות עינים בירושלים ובכל הארץ. בימי הקיץ היתה המרפאה הומה ילדים עם עינים מכוסות במטפחות, מגן לדלקות האלימות המכאיבות והמדמיעות.

מחלת הגרענת (טרכומה), מנעה מיהודי ארץ ישראל את רשות הכניסה לארצות הברית, הרבה ילדי יורדים הוחזרו משערי הכניסה לניויורק. הבדיקה הקפדנית שעשו שלטונות ההגירה האמריקנים בנמלי הכניסה לארצות הברית אילצה משפחות מועמדות

לירידה לקבל טיפול עינים מושלם, תופעה זו הרבתה את מספר המבקרים יום יום במרפאות העינים.

„מומחים". ראשית כל, היו כל הרוקחים של בתי החולים בחזקת „מומחים" והתחשבו אתם באותו הכבוד וההוקרה כאל רופאים. אליהם היו פונים בטרם ששאלו את עצת הרופא. הרוקחים האלה, רשמו מרשמים שאותם ריקחו בבית המרקחת שלהם.

גם רוקחים שהחזיקו בית מרקחת, היו מבוקשים לביקורי בית, היה להם הרבה נסיון והרבה הם למדו מאת הרופאים שהיו כמנהג מלווים אותם לבית החולה.

בכל בית מרקחת יהודי, היה רופא משלו אשר היה בא שם לקבל חולים ואת המרשמים היו מרקחים באותו בית מרקחת

איך נעשים רוקח. הרוצה להיות רוקח בארץ או באחת הארצות תחת השלטון העותומני, לא היה נזקק לקבל סמיכה מאת אוניברסיטה, מספיק היה אם קיבל סמיכה מאת „רופא העיר". הרופא היה מסתפק במבחן זוטא. אם ידע הנבחן לקרוא „רצפט" (מרשם), והיתה לו ידיעה בשמות התרופות וסגולותיהם, בהתמצאות במידות ומשקלות פרמקולוגיות, וגם ידע להכין תרופות ועוד כמה דברים לא כל כך עמוקים — אזי קיבל „רשות" והיה לרוקח.

בתחילת המאה הנוכחית, החלה קרנם של הרוקחים האלה לרדת. עם הפעלת הפיקוח הממשלתי המחייב השתלמות אקדמאית לכל רוקח בעל רשיון נעלמו הרוקחים וה„מומחים" מנוף ירושלים. צעירים ירושלמיים נסעו לבירות ולמצרים שם השתלמו ברוקחות באוניברסיטאות שונות.

בשנת 1908 התחילו עשרים ושנים בתי מרקחת בירושלים לפעול בפיקוח רוקח מוסמך. אכן הרוקחים ההדיוטות נעלמו מהאופק אבל „מומחים" נשארו „בחיים". הם הושיטו עזרה בנקיעות והראו מומחיות להפליא להכנסת פרקים ועצמות למקומם, הם עשו מלאכתם שלא על מנת לקבל פרס. כך נהגו גם הערבים ה„מומחים" כשפנו אליהם לעזרה.

מר משה מאיר הויזדורף (1948—1881), נולד בירושלים, למד בחדרים ובישיבות, למד לימודי חול ורכש השכלה כללית וידיעות בשפות אירופיות המתהלכות בארץ. הוא התמחה במלאכת הרוקחות ופתח בית מרקחת. כאשר גבר הפיקוח הממשלתי העותומני על בתי המרקחות ועל הרוקחים בדרישה לקבלת רשיון מאת שלטונות הבריאות, יצא הויזדורף בשנת 1908 לביירות, שם נתקבל באוניברסיטה האמריקאית בפקולטה לרוקחות. לאחר שהוסמך כרוקח בעל דיפלומה חזר לירושלים בשנת 1911, ושוב פתח בית מרקחת מודרני שמשך הרבה לקוחות.

באחרונה היה בעל בית המרקחת „למען ציון", ליד בית החולים לעינים של ד"ר טיכו. הרוקח הויזדורף עסק ברוקחות עם ותק של חמישים שנה.

רופאים העושים לקידום הרפואה, החינוך והספורט

גיוון הנוף הרפואי. מלבד הרופאים שכבר הוזכרו, יש להזכיר את אלה שהצטיינו גם בפעילות ציבורית בתוך שטחי החיים שבירושלים היהודית, ביניהם אלה שעשו הרבה למען הטבת בריאות הגוף והרוח, במטרה לקיים את הסיסמה: „נפש בריאה בגוף בריא".

ד"ר שרגא פייבוש פופאליס, עלה מגליציה בשנת 1878, רופא ילדים ורופא כללי. הוא היה יהודי ירא שמים, נעים סבר, מרפאתו ברחוב חברון בעיר העתיקה. היה רופא המשפחה שלנו. אזכרה, שהיה מדקדק להתפלל בציבור את שלש התפילות היומיות. עם

בואו לירושלים ישב בטל, הואיל כרופא, הוא לא מצא חן בעיני הנשים, שלא ראו מימיהם רופא הבא מהעיר ווינה אשר יגדל זקן ופיאות, וילבש בגדים ארוכים. אולם עם הצלחתו בריפוי חינם, רכש לו הרבה דורשים למרפאתו, יהודים וערבים.

בשנת 1911 ביקר הפילנטרופ נתן שטראוס בירושלים בהשפעת האגרונום אהרן אהרונסון יסד את „תחנת הבריאות".

אהרונסון המליץ למנות את ד"ר זאב ברין (נולד בגרמניה בשנת 1884) שהתמחה במחלות טרופיות להיות מנהל של שלש המחלקות של התחנה.

בראש המחלקה להדברת המלריה ושאר המחלות המדבקות עמד ד"ר ברין. בראש המחלקה לחקר בקטריאולוגי של מחלות מדבקות והמעבדה התמנה ד"ר אריה גולדברג. בראש המחלקה להדברת הגרענת וטיפול במחלות עיניים עמד ד"ר אריה פייגנבום.

ד"ר נפתלי ווייץ, עלה לירושלים בשנת 1892, היה רופא בעל שם, אותו היו משתפים ב„קונסוליום", מנהג נפוץ לזימון רופאים בהדי הדדי במקרים רציניים. היה עסקן ציבורי, ממייסדי „הגימנסיה העברית" בהנהלת המחנך שלמה שילר, חבר הועד והועדה המשפטית של „הסתדרות הרופאים" בראשיה ימיה.

ארבעה האריות. ארבעה האריות הם למעשה ארבעה רופאים צעירים בשם אריה, שעלו לירושלים באותו הזמן. יש לתת להם הרבה אשראי לגיוון הנוף הרפואי בתוככי ירושלים.

ד"ר אריה פיגנבוים (פרופיסור), נולד בלבוב בשנת 1885. התמחה במחלות עיניים. בשנת 1913 הגיע לירושלים ונתמנה למנהל מחלקת העיניים של „תחנת הבריאות", מיסודו של נתן שטראוס. הוא הרחיב את המלחמה במחלת הגרענת (טראכומה) ביחוד בין הילדים. יש להזכיר שקדם לו ד"ר ארלינגר, רופא עיניים דתי, שהגיע לירושלים משוויצריה בשנת 1908. הוא עשה רבות להדביר את הגרענת, ונתן עזרה רפואית גם לערבים. לאחר מספר שנים חזר לארצו.

ד"ר אריה ביהם הנך בשנת 1913 את התחנה הראשונה של „מכון פאסטר" לטיפול בנשוכי כלבים שוטים או חשודים, ומקומה בירושלים, בזאת ניתנה האפשרות לקבל את הזריקות בירושלים במקום קהיר או קושטא.

ד"ר אריה גולדברג נולד ברוסיה בשנת 1887, עלה ארצה בשנת 1812. נתמנה למנהל של המחלקה הבקטריאולוגית ב„תחנת הבריאות" מיסודה של נתן שטראוס בירושלים. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה גוייס לצבא הטורקי. עם שחרור הארץ בידי האנגלים חזר לעבודתו. הוא השתתף ביסוד „הסתדרות הרפואית העברית" בירושלים, היה חבר ועד העיר ליהודי ירושלים. בשנת 1921 עבר לתל־אביב ושם המשיך בעבודתו המעבדתית.

ד"ר אריה שמעוני מקלר עלה מרוסיה לירושלים בשנת 1913, היה מומחה לאף, אוזן וגרון. בסוף ימיו עבר לבית־גן, הגליל התחתון, והתגורר אצל אחיו במושבה.

כל „ארבעה האריות" נתנו מזמנם לפיתוח הספורט בין הנוער הירושלמי. הם עצמם לקחו חלק בהתעמלות ובצעדות ט"ו בשבט עם מדי המכבי.

לתקופה זו שייכת ד"ר הלן כגן רופאת הילדים המבוקשת מאד בירושלים ביחוד בתקופת המלחמה כאשר הרופאים הגברים נקראו לדגל או בהיותם נתיני זר גורשו למצרים. ד"ר כגן הגיעה לירושלים בשנת 1914, והתמסרה לטיפול בילדים חולים. אפשר לחשוב אותה לרופאת ילדים ראשונה בירושלים. פתחה בי"ח לילדים ומעון לתינוקות. בהשפעתה הוטבו התנאים ההיגייניים של האמהות לגידול ילדים.

רפואת שיניים, רופא שיניים ודנטיסט

רפואת שיניים. במאה הקודמת היו בירושלים רופאי שיניים בעלי דיפלומה בתואר דוקטור וגם דנטיסטים היינו מרפאי שיניים. כל אלה היו עסוקים מאד באומנותם. בימים ההם איש לא נתן עדיפות לגבי רמת התואר האקדמאי.

מרפאי השיניים בילדותי שהיו מפורסמים ומבוקשים: דנטיסט עמנואל מהעדה הארמנית, היה פופולרי אצל הנשים היהודיות הוותיקות, אמרו עליו שיש לו יד קלה בעקירת שן ובטיפול שן. מר יהודה לייב כהנסקי, (1872—1938), נולד ברוסיה, למד בחדרים ובישיבה, היה חברו של המשורר חיים נחמן ביאליק, מנעוריו היה פעיל באירגוני נוער ציוני. למד רפואת שיניים בפרנקפורט ע"נ מאין — גרמניה. בשנת 1906 הגיע לירושלים והיה מראשוני רופאי השיניים היהודיים בירושלים. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה גורש מהארץ בהיותו נתין רוסי ועם כל המגורשים הגיע למצרים. בתום המלחמה חזר לירושלים והחל בריפוי שיניים במחירים מוזלים וגם שירות חינם לעניים ולחניכי בתי היתומים.

ד"ר רצלוף רופא שיניים לא יהודי היה מקובל בין הקהילה האירופית והאזרחים הגרמנים הטמפלרים, אבל גם הרבה יהודים ויהודיות ראו בו בעל מקצוע בר סמכא. הורי ז"ל היו מקבלים טיפול רפואי בקליניקה שלו.

ד"ר משה זלגמן נולד ברוסיה בשנת 1888, משם הגר לארצות הברית ושם למד רפואת שיניים. בימי מלחמת העולם הראשונה התגייס לצבא הבריטי וצורף לגדוד העברי שמקורו מגוייסי ארה"ב, שהם היוו הבטליון ה־39 של „קלעי המלך". במשימה להלחם בתורכים לכיבוש הארץ. בתום המלחמה נשאר בירושלים והצטרף ל„הדסה". היה יושב ראש הסתדרות רופאי השיניים — סניף ירושלים. ערך את הביטאון „רפואת השיניים".

„מרפא", פותח גורל, לוחש וכותב קמיע

„הרופא לכל תחלואיכי"
(תהלים קג—ג).

מרפאים

במקום רופא. כמעט כל הרוקחים בילדותי, ובודאי בימי אבא ז"ל, עסקו ברפואה ולפעמים גם בניתוחים קלים. למעשה הם לא היו רופאים מדופלמים ואפילו לא רוקחים מדופלמים, לא אגזים שבהרבה משפחות ותיקות נתנו אמון בהם הרבה יותר מאשר למדופלמים.

לכל משפחה היה „המרפא" שלה כאילו היה רופא המשפחה. הוא נתן שרות רפואי לכל הגילים מתינוק בעריסה עד זקן, לגבר ולאישה.

כדי לא לפסוח על מעמד חיוני זה אביא איפוא כמה דמויות שהיו דמויות „דוקטוריות" — „מרפאים" מאד מבוקשים.

ר' לייבה אפטייקר (אריה לייב גברילוביץ) נולד בירושלים בשנת 1852, בוגר ת"ת וישיבת „עץ חיים", למד רוקחות כנער עוזר לרוקח בעל נסיון. רכש ידיעה רבה במקצוע ובקריאת מרשמים (רצפטים) שניתנו ע"י רופאים מאסכולות שונות, תוך כדי כך התנסה במתן תרופות על דעת עצמו, פתח בית מרקחת ב„רחוב היהודים" ושרת ציבור רחב.

כדי למלא את הצו הממשלתי שאסר משנת 1885 על אנשים שלא עברו בחינה בהצלחה,

למרות היותם בעלי נסיון ברוקחות, לעסוק ברוקחות, נסע לקושטא (איסטמבול), עמד בבחינה בהצלחה וקיבל רשיון ממשלתי לעסוק ברוקחות. הוא לא צימצם פעולותיו ברוקחות גרידא אלא עסק גם בקבלת חולים ולרקוח להם תרופות. נפטר בשנת 1915.

יאנקל אפטייקר (יעקב מאיר גולדצווייג) נולד בירושלים בשנת 1857, בוגר ת"ת וישיבת „עץ חיים", התמחה ברוקחות כעוזר בבית מרקחת, נסע לקושטא לבחינות כדי לקבל רשיון וחזר כלעומת שבא, זה לא הרתיע אותו לזנוח את המקצוע החביב עליו ואשר בו עשה חיל רב ולקוחותיו היו יהודים וערבים. כשחזר מעיר הבירה ללא רשיון הצטרף כרוקח ועוזר לרופא בטיפול בחולים. יצא מירושלים לעבוד במחיצתו של ד"ר אהרן מזיא במושבות הדרום. במושבת חדרה עבד תחת פיקוחו של ד"ר הלל יפה. היה בעל נסיון רב מתוך הפרקטיקה שרכש מהרופאים שהיה צמוד אליהם. במשך הזמן קבע דיאגנוזה ורשם תרופות כאילו הוא היה רופא מוסמך. המשיך ברוקחות ורפואה בתקופה שגר ביפו. שמו הלך לפניו אצל הערבים בעיר ובכפרים הסמוכים. נפטר בירושלים בשנת 1934.

ר' שרגא פייבל כהנוב, (1860—1952), נכדו של ראש ישיבת „עץ חיים" הרב משה נחמיה מחסלביץ, הגיע לירושלים בשנת 1877, הסב בעגלה והנכד ברכיבה על חמור. אחרי כשלון בעסק החלפנות ניסה כוחו ברוקחות. הוא קנה בית מרקחת ברחוב היהודים שהיה אז המרכז המסחרי.

כדי לעמוד בדרישות הממשלה לגבי רישוי בית מרקחת, למד את המלאכה הלכה למעשה מאת רוקח מוסמך, נבחן כחק אצל ד"ר אינסלר — גרמני נוצרי, רופא בית בבית החולים „ביקור חולים" והוסמך להיות רוקח מורשה ולהחזיק בבית מרקחת. ע"י בית המרקחת החזיק חדר לביקור יומי של רופא מוצמד שלרוע מזלו התחלפו לעתים קרובות. הוא היה מהרוקחים היהודים היחידים שלא עסקו ברפואה.

אברומקה אפטייקר (ר' אברהם רוקח), היה אחד משני הרוקחים הבלתי מדופלמים שעבדו בבית החולים „ביקור חולים" תחת פיקוחו של ד"ר אינסלר (גרמני לא יהודי), הוא רכש לו נסיון רב במחלות ילדים שירושלים היתה „ברוכה" בימים ההם. הוא היה „הדוקטור" של בית־אבא ושל כל המשפחה ברוכת הילדים.

באותו בית חולים שהיה אז בעיר־העתיקה היה רוקח שני תחת פיקוחו של ד"ר מאזיה בשם פייביל אפטייקר (ר' פייביל לאבל), גם לו היו מעריצים ומאמינים משלו. עד כמה שאני זוכר שניהם נתנו טיפול רפואי חינם. אני עדיין זוכר את הספסלים הארוכים עליהם ישבו אמהות עם ילדיהם הקודחים והמתפתלים מכאבי בטן ומחכים להתקבל אצל „המרפאים" אברומקה או פייביל.

גם בשכונות שבעיר החדשה פעלו בשטח „מרפאים" מצליחים בשיטה המקובלת תחת „תקרתו" של רופא מוסמך למרות שרוקחות בלתי מדופלמת היתה אסורה, מרפאים אלה לא שמו לב לאיסור.

כאשר עברנו לגור מהעיר העתיקה לשכונת משכנות, עמד לנו לעזרה רפואית ולרוקחות, המרפא וולוויל אפטייקר, מלבד היותו בעל מקצוע עם נסיון רב, היה בעל לב טוב, סבלן ושקדן, ממש לרוץ מחולה לחולה ביום, בלילה, בחום היום ובכפור הלילה. בסביבת „מאה שערים" פעלו המרפאים פישל לוי ומוטקה אפטייקר, גם הם היו מסורים בלב ונפש לכתת רגליהם לכל דיצריך לטיפול רפואי, כמותם היה הרוקח זלמן סולבציג.

בתחילת העשור השני למאה הנוכחית כבדה יד הממשלה העותומנית על בתי מרקחת ללא רשיון, והמרפאים־הרוקחים נעלמו מהאופק.

פותח גורל ומעשה כשפים, לוחש וכותב קמיע

„כ"ד פותרי חלומות היו בירושלים"
(ברכות נה:)

כי לא נחש ביעקב. לכאורה אסור ליהודי דתי להאמין באמונות טפלות, ואם ירדו עשרה קבים של אמונה בעין רעה, תשעה לקחו נשים.

„ארצות המזרח" מלאות אמונות טפלות כרימון. בראש האמונות עומדת האמונה ב„עין הרעה". „עין רעה" גורמת לכל ענין רע ומרעין בישין, היא עלולה להוריד אדם שאולה כמו שמצינו במאמר חז"ל: „תשעים ותשע מתים בעין רעה ואחד בדרך ארץ" (ב"מ קז.).

אם אנשים מתהלכים במחשבות נוגות כאלה לא יפלא איפוא שנעשו חיפושים אחרי אמצעים „יעילים" לסנוור את „העין הרעה".

הכלים ללחימה בעין רעה, כישוף ו„מרה שחורה". אמצעים שיגרתיים להרחיק „עין רעה" נקטו בהרבה בתים של ירושלים. עממי ביותר היתה „כף יד" בכניסה לחצר ולדירה, היא צוירה בסיד כחול או שהיו תולים צורת כף־יד על רקע פח נחושת. ענפי צמח הנקרא „רודא" היו שמים על צדע הילד. קמיע שנכתב ע"י „מומחה" נחשב להגנה טובה יותר.

שינוי פתאומי במצב בריאות, פחד פתאום או סתם הצצה של חשוכת־ילדים, לכל אלה היתה תרופה על אתר, היא באה מאת „הלוחש". היו גם נשים שיצא להן שם בתור „לוחשות" מומחיות.

מקרים כרוניים כגון הפרעות בשכל, עוויתות, מחלות שהרופאים לא הצליחו לרפא וכדומה נלקחו לאדם שעסק בזה בשכר או שלא על מנת לקבל פרס. לכל „ידען" היו „חסידים" משלו אשר ידעו לספר ניסים ונפלאות אשר עשה. לחולה נופל, שכל תרופה לא עזרה היו תולים קמיע על צווארו.

במקרים מסובכים — ללא פתרון כגון אדם שנעלם מביתו, או רצח מיסתורי השתמשו ביציקת עופרת והסתכלות בדמויות שנתגלו מעל השטח, המומחה צפה בקערה והודיע את מימצאיו.

פותח גורל. הולך אדם אצל „פותח גורל" כדי שיגיד לו את החיזוי שיקבע את עתידו. בחורות באות לדעת מה יביא להן העתיד הקרוב. אנשי מסחר באים לתהות על עסקיהם וגם היוצא לחוץ לארץ בא לשאול אם יצליח דרכו.

תנועה גדולה היתה בשטח האהבה והשנאה. העוסק עם „הכוחות הנסתרים" היה נותן אבקה או צמח לבחורה עם הוראות לטיפול, כדי להרבות את האהבה של הגבר אליה, וכן לפעולה נגדית להשניא עליו את הבחורה שהוא מחבב אותה. את החומר יש לפזר על מפתן הבית כדי שהבר נש שאליו מתכוונים ידרוך על החומר.

אזכרה מימי נעורי בשכונת משכנות, שבקרבת ביתנו גרו שני תימנים שאליהם היו נוהרים יהודים וגם נכרים לשאול מהם עצה ותרופה למחלות קשות ומרעין בישין שהרופא התייאש מסיכויים להחלמה. היו ימים שהבאים היו יושבים בתור ומחכים לשעת הקבלה.

הידענים האלה ידעו מלבד עברית גם ערבית. הם נתנו לפציינטים קמיעות, עשבים ואבקות עם הוראות לשימוש. את טיב התרופות ידעו רק „בעלי המופת".

בשכונות היו מסתובבים ערבים, ברובם היו צוענים שהחזיקו קרן ארוכה של יעל, והכריזו בקול „לפתוח גורל" בשפה הערבית, לקוחותיהם היו בחורות. בשכר פרוטות היו

ממלאים את שומעיהם בהרבה פטפוטים ובדברים שלא היו להם אחיזה בחיים היום יומיים.

רציניים יותר היו „המקובלים" הם נתנו קמיע, על העותר היה לשים על צוארו ולא להוריד אותו מגופו כדי שלא יפגע מידי „המזיקים".

עם „העליה האשכנזית" שהתגברה בתחילת המאה הנוכחית התמעטה האמונה ב„הבלי שוא" וכיום היא בירידה ושייכת להיסטוריה של הישוב החלוצי בירושלים.

„הכנסת אורחים"

„לא אמר אדם לחברו: לא מצאתי מיטה שאישן עליה בירושלים"
(אדר"נ לה—א).

דאגה לאביונים. כמדומני שלא היה אדם בירושלים גר או תושב שיאמר: צר לי כי רעבתי לפרוסת לחם או: אין לי מקום ללינה. המוסלמים החזיקו בחצרות „ואקף־הקדש", ששם לנו עוברי־אורח חוגגים למכה וממנה, גם מנות חמות של מרקים עם כל מיני קטניות ניתנו ל„חוגגים" העושים דרך ארוכה מארצם ל„עיר הנביא" בחיג'אז. הנוצרים, קתולים כפרווסלאווים ולוטרנים הקימו מוסדות לאירוח „עולי רגל", בהם בלטו הרוסים העממיים. ליהודים היו מוסדות שנתנו מיטה לישון וארוחה מזינה לכל דיצריך.

לאביונים שלא היה בגד ללבוש היו מחלקים בגדים וגם נעלים לפי תקופת השנה.

משאלתו של הנביא ישעיה בעיר ירושלים לפני יותר מאלפים ושש מאות שנה נתמלאה: „הלוא פרוס לרעב לחמך, ועניים מרודים תביא בית, כי תראה ערום וכיסיתיו" (ישעיה נח—ז).

בית התבשיל והכנסת אורחים הכללי בהנהלת ר' שלמה אלייך, היה נותן אש"ל למאות נצרכים והיה קולט עשרות עולי רגל עניים ודואג למחסורם.

בית אורחים „אשל אברהם" נוסד בשנת תרנ"ד ע"י אחד המשולחים הותיקים.

ברחוב יפו מול ת"ת עץ חיים הקים ר' שמואל לוין בנין בן חמש קומות, שבימים ההם היה זה חזיון נדיר, בקומה השלישית התקין שעון שמש. בבנין היה בית כנסת למתפללי ותיקין, וגם חדרים בשביל הכנסת אורחים.

„בירושלים היו כותבים שעות בשטר" (כתובות צג:).

אם אתייחס לכותרת נצטרך להודות כי כבר היו דברים מעולם, כלומר היה שעון־שמש, שהודיע מה היא השעה ליום מסויים: „ויקרא ישעיה הנביא אל ה', וישב את הצל במעלות אשר ירדה, במעלות אחז, אחורנית עשר מעלות" (מלכים ב' כ—יא).

„בית תבשיל"

בית תבשיל. בין החומות ובשכונות קיימו מטבח ציבורי שבו היו נותנים ארוחות חמות לכל דיכפין, לכל מי שסר לבית זה לסעוד או לשתות כוס חמים, לפי הכלל היהודי המסורתי: „אין בודקין למזונות". ביישנים היו לוקחים את המנות הביתה.

בתי־תבשיל או בשם נרדף „בית תמחוי" היו מתקיימים מתרומות שהיו מקבצים בעיר ע"י „גבאיות צדקה" וגם מכספים שהגיעו מחו"ל. תנועה גדולה היתה בצהרים, שתי פעמים בשבוע ניתנה מנה של בשר.

ע"י הישיבות ו„תלמודי תורה" היו „מטבחים" שבהם הכינו ארוחות לבחורי־ישיבה

ולתלמידים מבתים עניים. האוכל היה טוב מאד, והרבה פעמים עלה ברמתו על אוכל של בית בינוני. אני עדיין זוכר היטב את התפריטים שהיו משתנים ושהוכנו ב„טוב טעם" ואשר הוגשו חינם לנצרכים, ולתלמידים להורים בעלי־אמצעים בתשלום מינימלי. אני מתכוון למוסד החינוכי היסודי הגדול ביותר שבירושלים, והוא היה ב„תלמוד תורה — עץ חיים" ב„מחנה יהודה".

„בית לחם ותה". ב„מלחמת העולם הראשונה" היה רעב גדול בירושלים. אנשים גוועו מרעב ממש — ללא מליצה. לא היתה כל אפשרות להמשיך וכמובן, לא כל שכן להרחיב את הפעולות של בתי־תבשיל, בכל זאת נעשו מאמצים גדולים והקימו מוסד אשר בו יוכל הרעב להחיות את נפשו בפרוסת־לחם וכוס־תה. ברור שהלחם היה מעורב בסובין, התה לא בא מעלי־תה כי אם מחתיכות תאנים קלויות וכתחליף לסוכר בא הצימוק.

קבצנים מקצועיים. בכל „ברית" או „חתונה" היית פוגש את ה„קבצנים" לפני בואם של הקרואים. הנמצאים ללא „הזמנה" כבר התיישבו על מקומם ומחכים בכליון עינים ל„כיבוד". מה שהיה מפליא הדיווח המהיר שהיה ביניהם להעברת הודעה לעמיתיהם כי בזה המקום תתקיים „שמחה" עם אוכל למכביר והשתייה כדת. אכן היתה להם „לשכת מודיעין" מצויינת, בלי עזרת עתון או כרטיסי הזמנה. „נקיי הדעת" שבירושלים היו מזמינים את הקבצנים לסעודה מיוחדת והם עומדים עליהם לשרתם ולכבד אותם כאוות נפשם.

חלוקת בגדים. מבצע של „מלביש ערומים" היה מתקיים בתחילת החורף. הרבה יהודים מחוץ לארץ הביאו אתם בגדים יתר על הצורך והם היו הנדבנים הראשונים וגם טיב הבגדים היה מעולה. למשפחות עניות ולאלמנות עם יתומים הובאו בצנעה מלבושים ונעלים ע"י הגבאיות שאספו אותם במגבית „בית לבית".

רמאים. נתגלו יחידים שהשתמשו בהתרמה לטובתם הפרטית וזאת ע"י שליחת מכתבים לחוץ־לארץ אל נדבנים שבתפוצות באמתלה שהם מקיימים מוסד ציבורי כגון: „הכנסת אורחים", „בית תבשיל" או מפעל להלבשת עניים ויתומים. הבדאים האלה הזיקו הרבה להכנסות של המוסדות שנלחמו על קיומם.

משוגעים ושוטים

מופרעים ומטורפים. היו אנשים ונשים שמסיבת מחלה או משבר נפשי נטרפה דעתם עליהם, מהם שנעשו תוקפנים ומסכנים את שלום הציבור או שנקלעו למרה שחורה ולבדידות.

הפרעות נפשיות נתגלו גם בגילים צעירים בשני המינים אבל רוב המופרעים היו מבוגרים. היו אנשים שעמדו על גבול השגעון אבל נדחקו לעבר המשוגעים באשמת הסביבה שירדה לחייהם עד להתמוטטות העצבים ונעשו מטורפים לכל דבר. מוכה גורל שהראה שגעונות וסטיות בכיוונים מסויימים היה נרדף ע"י נערים שובבים ולפעמים גם ע"י מבוגרים ומתוך קינטור, גרוי ושיסוי שעוללו לו גרמו לו שיצא מכליו וינקוט במעשי שטות. האומללים האלה על אף שלא היו בחזקת מסכנים לחברה היו משחירים פני המשפחה בהיותם נתונים ללעג ולקלס.

היו מקרים ששגעון בצורה אלימה התקיף נשים אחרי הלידה, עפי"ר עם עבור זמן מסויים החלימו.

מבולבלים שקטים. אנשי שגיונות כלומר בעלי אידיאה־פיקס היו במספר ניכר, אוי ואבוי למי שהקניט אותם ובילבל אותם ברעיון שלא הסכימו לו, הציבור ידע אותם ואת חולשתם ונזהר משוט לשונם, מסכנים יותר היו „השתקנים" הבלתי יציבים, השותקים ויושבים באפס מעשה, אוכלים ושותים וכבהמות נדמו. על אלה אמרו הרופאים שאפסה התקוה לרפאם.

עזרה רפואית ותרופות. לכמה רופאים ירושלמים יצא מוניטין שהם גם מומחים למחלות רוח ואכן אם הטירוף בה מחמת משבר משפחתי או כלכלי היה קורה כשם שבא לפתע, כך הלך לו, אם זה קרה הרי זה היה בגדר נס מן השמים, לרוב התמיד המצב המביך ויד הרופאים קצרה מהושיע. כאן מתחילים „העצות" של ידידים ושכנים להביא את החולה לבעל־מופת הכותב קמיע או לוחש או שורף עשבים או בעלי חיים לשקם את החולה ולהסיר ממנו את רוח עוועים.

את המקרים הקשים שכבר ניסו עליהם כל מיני תרופות ללא הועיל נלקחו לקברות צדיקים כגון קבר ר' מאיר בעל הנס בטבריה, קבר ר' שמעון בר יוחאי במירון ועוד. מקום קדוש שעליו הומלץ היתה „מערת אליהו" בחיפה, יהודים וערבים האמינו שיש למערה זו סגולה לרפא חולה־רוח אם נשאר ללינת לילה בתוך המערה.

בית מחסה לחולי רוח. המוסד לאישפוז חולי רוח משני המינים נבנה על פרשת הדרכים מוצא—עין כרם מול „מושב זקנים" האשכנזי ע"י נשים ביזמתה של אשת העסקן והסופר יחיאל מיכל פינס. אגודת „עזרת נשים" קבלה על עצמה בשנת 1895 את הנהול והמימון של המוסד הזה.

הרוח החיה להמשך הפעולות במוסד חיוני זה היתה בת המייסדת — איטה ילין אשת ר' דוד ילין. המוסד העסיק רופא מיוחד, אחיות וחובשים ושירת את כל האוכלוסיה היהודית שבארץ, שגשוג המוסד התאפשר ראשית כל מכספי התמיכה מחו"ל וממתנדבות מקומיות שהושיטו עזרה בכסף ובעבודה.

המיסיון בפעולותיו

המתרחקים מדת אבותיהם. כדאי לעמוד על הגורמים שהשפיעו על אותם היהודים הירושלמיים לעזוב את דת ישראל ולעבור לנצרות.

יהודים בגולה היו עוברים לנצרות מכמה סיבות. בידוע שליהודי הגולה היה קשה להגיע למשרה ממשלתית או עירונית ביחוד אם היא נחשבה לבכירה. בהרבה ארצות לא נתקבלו יהודים לבתי ספר גבוהים. גם בצבא לא היה יהודי מגיע לקצינות. נישואי תערובת היו מסתדרים ע"י כך שהיהודי נוטש את עמו ודבק בדת אשתו בעתיד. מעטים עזבו את עמם מתוך הכרה בדמות המשיחית של ישו. הנימוקים האלה לא היו קיימים בירושלים, ובכל זאת היתה סכנה מציד הנפשות של המיסיון.

המיסיון בפעולתו. למיסיון, כלומר הבאת בשורת „השליחות המשיחית" ביחוד ליהודים, היו שתי מטרות האחת רעיונית־דתית והשניה מדינית. הואיל ולפעולות המיסיון ייחסו המעצמות חשיבות מדינית לכן קיבלו המשלחות המיסיונריות הגנה פוליטית מאת הקונסוליה המייצגת את האינטרסים של ארץ המיסיון. בכל פעולה נגד היזמה המיסיונרית נתקלו העסקנים הירושלמיים בגיבוי הקונסולרי. כאן נוצר מצב עדין, כי הרבה פעמים היו עסקני ירושלים חשופים לעימות עם אותו הקונסול המגן עליהם בפני השליטים הטורקים.

כל הגורמים להמרת הדת באירופה לא היו משפיעים על היהודי הירושלמי, זאת ועוד, בן ירושלים בהשפעת חינוכו והסביבה התורנית היה מחוסן נגד בורות והיתה לו תנגודת טבעית כלפי הנצרות, בכל זאת קרו במאה החולפת מאות מקרים של המרת דת בקרב יהודי ירושלים בהשפעת המיסיון האנגלי. השלטון הטורקי אסר לנצר מוסלמים אבל לא עצר העברת נוצרים מכת לכת.

מה הציע המיסיון. „המסיתים" הציעו טובות הנאה בקשת רחבה. הם פתחו שיעורים ללימוד השפה האנגלית, ידיעת השפה האנגלית היתה דרושה ליורדים לארצות־הברית, קנדה, דרום אפריקה ואוסטרליה. החנות לתנ"ך חילקה ספרי תנ"ך לכל דורש כש„הברית החדשה" כרוכה ביחד בשפה העברית והאנגלית. בשביל תנ"ך במקור ללא תוספת דרשו מחיר־סמלי — חמשה גרושים.

עזרה מוחשית וחיונית ניתנה מאת המיסיון האנגלי־הסקוטי בצורת אישפוז בבית חולים והגשת עזרה רפואית ע"י ביקור הרופא בבית החולה ומתן תרופות חינם.

המסיונרים שהעריכו את חומרת המצב השורר בעיר, ביקשו באמצעות החולים לצוד נפשות לנצרות. פעולת המיסיון עוררה את דאגתם של ראשי היהדות באירופה והם נחלצו לעזרת הישוב היהודי. הראשון היה משה מונטיפיורי, שלאחר מסעו השני הקים ב־1842 מרפאה בירושלים שבראשה עמד ד"ר פרנקל שטיפל בחולים חינם אין כסף.

משפחות עניות שפנו למוסדות המיסיון קיבלו עזרה כספית, ביחוד אם היו באות להרצאות המטיפים. לא כולם הבינו את מטרת ההטפה והשבח למשיח הנוצרי, אמרו: תבושם לה למלכה ויקטוריה שבחסדה ובטוב ליבה אנו הנהנים מבריאות טובה, ולמי זה איכפת אם בהקשיבנו למטיף, העושה רצונה של המלכה האדוקה, אנו חולקים לה כבוד הראוי לה. אבל לא כן הבינו אנשי תבונה והמנהיגות היהודית, כי ראו עין בעין מה היא המטרה האמיתית הצפונה בהטפה נוצרית, וקריאת פסוקי תנ"ך, הקורצים למשיחיות נוצרית, והסכנה האורבת להמרת דת. דרכי המיסיון ופעולותיו היו מחוכמים ותכסיסיים. כל הפרסונל העובד, ובא במגע, היה יהודי הדובר כל השפות המהלכות בירושלים, כל אנשי הבית היו עמך: הרוקח, המתורגמן, המזכיר, והשרת.

המיסיונר פרידלנדר היה מפורסם בזמנו בפעילותו בקרב עולים חדשים וגם בתוך שדרות הציבור הוותיק. הוא צד את קרבנותיו ע"י הצעת עבודה בלתי מקצועית למבוטלים ולמיואשים כגון סיקול אבנים ומילוי בורות בחלקות אדמה שהיו רכוש המיסיון. הוא דקדק לשלם שכר הפועלים בזמן וגם לפני הזמן. בסוף שנות השמונים עזב את ירושלים.

הרבנות הירושלמית יצאה באזהרה חריפה לבל יהין אחד מבני ישראל לעבוד בעד צוותי הנפשות והתרו בכל ממרה פיהם שימחקו שמו מבין רשימת מקבלי „חלוקה", ויתרה מזאת שלא יקברו מתיהם בהר־הזיתים.

ר' ישראל דוב פרומקין, עורך עתון „החבצלת" היה לוחם נמרץ בפעולות המיסיון. בלחימתו נתקל בעימות עם השלטונות שגרמו לו צרות. הרשות המקומית נצטוותה מ„למעלה" בהשפעת הקונסוליה האנגלית להגן על האינטרסים של המיסיון הירושלמי. פרומקין יסד חברה בשם „עזרת נדחים" שמטרותיה להניא יהודים ליפול ברשת המיסיון וגם לאסוף כספים כדי לבנות בתים בשביל עולי תימן בכפר השילוח — סילוון.

נפתלי הרץ אימבר מחבר „התקוה" שעשה בארץ חמש שנים (1882—1887) כתב שירים נגד המיסיון אבל לא היה קיצוני בגישתו לפעולות המיסיון.

האנגלים בראש המיסיונרים. הבישוף הפרוטסטנטי הראשון בירושלים היה מומר

יהודי, מי שהיה חזן באחת הקהילות באנגליה, הוא החל את פעולותיו המיסיונריות בשנות הארבעים למאה שעברה. למעשה החלו מיסיונרים אנגלים, גרמנים ואמריקאים לפעול בירושלים משנת 1820 אבל ללא הצלחה, אבל תוך עשרות שנים יכלו המיסיונרים להתהלל שהספיקו לנצר כמה מאות יהודים. על המרת יהודי הוציאו כפל כפליים כסף מאשר על מוסלמי. האנגלי קנון הנרי ביקר טריסטרם, ביקר פעמים אחדות בא״י, בספרו ,,ארץ ישראל״ — 1865 שהופיע מיד לאחר המסע השני, הוא כותב: ,,שלא היתה הצלחה גדולה בפעולת המיסיון בתוך ירושלים, כשבעים משפחות עברו בגלוי לנצרות״.

אמצעי התעמולה ? בימים קשים ללא פרנסה וקופות ריקות לעזרה בצר, ידעו המיסיונרים להעביר על הדעת גם בני דעת שלא יכלו לראות את ילדיהם גוועים ברעב פשוטו כמשמעו.

,,המיטיבים״ המצויידים לציד יהודים למיסיון בכסף למכביר הפכו לנותני עבודה בנגרות, במסגרות ובצבעות ושלמו מחירים ומשכורות גבוהים ובמזומנים.

המיסיונרים ניסו להפיץ את שליחותם באמצעות הטפה ברחובות העיר המרכזיים, ע״י פיזור דפים של ספרים המדברים ומצטטים פסקי תנ״ך על המשיח הצלוב למען חטאי העם הזה. בילדותי הייתי מוצא לעתים קרובות קרעי דפים של ,,הברית החדשה״, היינו מרימים את החלקים. המעניין שחלקים אלה נלקחו מפרקים המצטטים פסוקים מספר ישעיהו או תהילים. אני, לאחר כל כך הרבה מציאות כאלה, באתי למסקנה שהמיסיונרים קרעו ספרים ופזרו אותם בדרכים ובשבילים שילדי ,,חדר״ או בי״ס נוהגים ללכת.

בשנת 1823 נוסד בירושלים סניף למיסיון הבריטי. אז נשלח רופא לטיפול בחולים חינם וגם לתת תרופות ללא תשלום. עד שנות השלושים למאה שעברה לא היה רופא או בית מרקחת יהודי.

הלחימה נגד המיסיון. הציבור הירושלמי ראה בפעילות המיסיון ציד נפשות והתריע בכל האמצעים נגד התקרבות או הפקת הנאה מאת מוסדות המיסיון. ,,החברה קדישא״ סירבה לטפל בנפטר שהיה מאושפז בבית החולים האנגלי. הפסקת מתן ,,החלוקה״ והרחקה מהאיש שהודיעו עליו כי לו שיח ושיג עם המיסיון. עבר אדם לנצרות היו רואים אותו כמת, והמשפחה ישבה ,,שבעה״ והילדים הוכנסו לבית היתומים, והאשה האומללה חיכתה לגט שלא תמיד ניתן על המקום.

כדי לדחוק את רגלי המיסיון הפוסעות על ראשי הציבור הירושלמי נערכה לשכת ,,ירושלים״ של ,,בני ברית״ להלחם בפעולות המיסיון ע״י שיפור השרותים הציבוריים במגמה למנוע מבקרים במוסדות המיסיון.

גולת הכותרת של השרותים היו פתיחת מרפאות ובתי מרקחת. במרפאה ,,למען ציון״ ניתן גם ריפוי וטיפול לעינים, ביחוד בימי הקיץ ש,,דלקת העין״ היתה מצויה ורוב הילדים נפגעו.

הסידור הזה מנע מהרבה ילדים ללכת למרפאה של המיסיון האנגלי שע״י ,,תחנת הרכבת״.

החידוש היה, שהרופא למחלות עינים בבית החולים האנגלי היה עונה למבקרים בשעות הבוקר המוקדמות ואילו המרפאה ,,למען ציון״ של לשכת בני ברית מקבלת בשעות האחרונות של היום.

היו גם פעולות אחרות מאורגנות או ספונטניות בלחימה נגד המיסיון.

המיסיון מחוץ לשעות ,,השליחות המשיחית״. מוסדות המיסיון הכניסו כספים ותעסוקה

להרבה משפחות יהודיות בלי לבקש „תגמול". הרבה בתי מלאכה ופועלים היו מועסקים בשכר הגון ובמזומנים ע"י מוסדות המיסיון.

כל התנועה המסחרית ורכישת תרופות של המיסיון נעשתה ע"י ספקים יהודים וגם ע"י סוכנויות יהודיות. שיפור, שיפוץ וציוד בניני המיסיון בוצעו ע"י בעלי מלאכה ופועלים יהודים. גם בתי הדפוס והכורכים ביצעו את ההזמנות של המיסיון.

מראשית המאה הנוכחית ניטל חודו של המיסיון, מספר המומרים היה קטן מאד אבל הפעולות הסוציאליות נשארו בעינן ואפילו השתפרו. הקולג' האנגלי משך הרבה תלמידים יהודים. גם התגובות של אנשי העיר התגמדו. עם פרוץ „מלחמת העולם הראשונה" נסגרו מוסדות המיסיון.

משומדים

משומדים עולים. אין אני יכול לציין משהו מיוחד בהקשר למשומדים המקומיים. הם היו שייכים לשולי החברה, אנשים מחוסרי פרנסה ובעלי משפחה, ממורמרים על מוסדות הצדקה שהתנכרו להם. אלה במשך הזמן עקרו מירושלים והלכו בעזרת המיסיון לאן שהלכו.

לירושלים הגיעו במחצית השניה של המאה החולפת מומרים עם שאיפות וחלומות על ציון המתחדשת. על אחדים מהם אפשר להגיד ללא רתיעה, שהיו ציונים מסורים בלב ונפש אשר בנין ירושלים וגאולת אדמותיה סביב לה היו ראש דאגתם להלכה ולמעשה.

בבית סבא ובבית אבא שמעתי לא פעם את השם ברגהיים ופרוטיגר.

בין כל הפעולות למען ציון יש להעלות על נס את הדחיפה שנתנו המשומדים האלה לרכישת קרקעות בממדים גדולים.

עד כמה שידוע לי מתוך שמועה הם לא היו משומדים, ואולי היו בני מומרים שפעלו בשיתוף מסחרי עם שלומי אמוני ישראל ברכישת אדמות מאת הפלחים או האפנדים. אולי משום חיבתם לתנ"ך, התעורר בהם הרצון לבוא לבנות את ירושלים החרבה.

יתכן שכיום הזה היו זוכים לשם פחות דוחה לאחר חיטוט בכשרותם הנוצרית ואולי אפילו התחרטו ופנו עורף ל„מצילי נשמותיהם".

השגי המשומדים? פאול ברגהיים קנה הרבה אדמות, ביניהן אדמות שהיום נמצאות עליהן שכונת תלפיות, רמת רחל, ובניינים פרטיים. קנה אדמה ביריחו ליישב יהודים, בעיר רמלה רכש אדמה לאותה מטרה. גם קנה אדמה בכפר אבושושה בנפת רמלה. הוא הקים בירושלים טחנת קמח מודרנית והיו לו הרבה לקוחות מהציבור היהודי הואיל והטחינה היתה דקה, משהו דומה לקמח „חוץ לארץ".

המשומד (יש אומרים שלא היה מומר) יעקב פרוטיגר עלה מגרמניה (משוויץ?) ופתח בנק. בעסקיו שיתף אנשים מיהודי ירושלים. לפי השמועה היה הוא הבנקאי הראשון בירושלים. אף הוא, כמומר ברגהיים שעלה מגרמניה, התמסר לקניית מגרשים בשביל הקמת שכונות בירושלים החדשה.

ואכן נתן ידו להקמת הרבה שכונות כגון „סוכת שלום", „מחנה יהודה" ו„מעונות פרלמן" ע"י מאה שערים. את ביתו, שעל שער הגן רשם השם „מחנים", ע"ש יעקב אבינו מתייחס השם „מחניים", הוא בנה על מגרש גדול והקיף אותו בגן עצים ופרחים. הבית נמכר ובו הושכן „בית הספר לבנות — מיס לנדוי". הבית נמצא בקרבת בית החולים האיטלקי ברחוב שבטי ישראל. כיום שוכן בו משרד החינוך.

משומדים מיסיונרים. הבישוף הראשון של הכנסיה הפרוטסטנטית, שהגיע לכהן בירושלים היה משומד. שמו מיכאל שלמה אלכסנדר, מי שהיה חזן בדובלין במדינת אירלנד.

מספר קטן של משומדים מבני ירושלים חזרו לאחר הרבה שנים לירושלים ופעלו במסגרת פעולות המיסיון. פגישה עם משומד בן העיר הביא במבוכה את מכרו ביחוד אם היה בן גילו מהחדר, ולפעמים גם חבר מהשכונה.

המשומדים היו נוהגים להציג את עצמם כיהודים נוצרים באשר לא מאסו בתורת־משה אבל מאמינים בתורת האחווה והאהבה של ישו הנוצרי.

לודביג אוגוסט פרנקל בביקורו בירושלים בשנת 1856, מצא 131 מומרים, לדעתו היתה השקעה של אלף לירות סטרלינג נצרכת כדי לנצר יהודי אחד.

עלי לציין שהדרך מהיהדות לנצרות היתה דו־סטרית, הרבה נוצרים באו לירושלים להתגייר ואף נתקבלו לחיק היהדות ללא קשיים מיותרים, הם קיבלו שמות ר׳ אברהם בן אברהם ולאשה — שרה, הם נעשו יהודים אדוקים למצוות קלה כחמורה, ולומדי תורה ומרבים באמירת תהילים, הם הקימו משפחות בירושלים. ורדר קרסון, קונסול ארה״ב בירושלים התגייר בשנת 1849, הוא הטיף לשיבת ציון, לבנין הארץ ולעבודת אדמה.

וורדר קרסון נתמנה לקונסול ארה״ב בירושלים, בחודש מאי 1844. יריביו מקרב חברי הכת הקוויקרית בפילדלפיה, עיר הולדתו, קיטרגו על מינויו, וחתרו נגדו אצל השלטונות וכתוצאה בוטל מינויו, למרות זאת המשיך בכהונתו זמן קצר.

בשנת 1848 והוא בן ארבעים ותשע נימול. התגרש מאשתו וחילק נכסיו לילדיו.

הוא היה הגר המפורסם ביותר בירושלים ובארצות הברית. בשנת 1860 נפטר ונקבר בהר הזיתים.

התנגדות לגרי צדק ולאוהדי ציון. בשנות החמישים התנכל פקיד בכיר של הקונסוליה האמריקנית בירושלים להתיישבותם של חבורה נוצרית אזרחי ארה״ב על אדמות שרכשו צפונית ליפו, כיום תל אביב. הם עלו לארץ בהיותם חדורי חיבת ציון לחיות בה ולעבוד אדמתה. הם עמלו בלב ונפש להתנחל על השטח שבמרכזו היתה גבעה שנקראה ביזמתם „הר התקוה״, עליו עומד היום ביה״ס „שבח״ ברחוב המסגר. נסיונותיהם ומאמציהם עלו בתוהו. הם סבלו מהתנפלות פורעים ערבים שחמסו, אנסו ובזזו רכושם, הם זנחו את המקום.

את שרידי גרעיני התנועה יש לראות במושבה האמריקנית שבירושלים ע״י מעבר מגדלבוים.

מסחר, תגרנות וכספים

בתי מסחר ברמה גבוהה
המסחר מחוץ למדפי החנות
ספקים ניידים מוכרי משקאות לרוויה
שולחני, חלפנות
בנקים

התמוטטות קופות המוסדות הגדולים
וולוטה מקומית ומטבע זר, תלושי כסף
תוצרת ירושלים
התנועה ע"י שער יפו

בתי מסחר ברמה גבוהה

„מעשה היה בפרקמטיות (סוחר) אחד שהלך לירושלים למכור את שלו, הלך וישב שם ולא מכר, אמר: זה היא שאומרים עליה 'משוש כל הארץ', לאחר שמכר כל פרקמטיא שלו, אמר: 'יפה נוף משוש כל הארץ'" (מד"ר שמות נב).

חנויות מנופקטורה ברחוב ובחצר, בעיר העתיקה. ברחבת הבטראק החדש היו חנויות למכירת מנופקטורה (בדים ואריגים) בבעלות יהודית ולא יהודית. חסידות האפנה נהרו למקום זה ואמנם מצאו כאן את אשר חפצו. הסחורה היתה יבוא אירופה וגם מהודו וסין. הסוחרים היו נוסעים לביירות כי שם היה מרכז המסחר למנופקטורה. הנסיעה לביירות התנהלה דרך הים והתקיימה באביב ובסתו. בין הלקוחות היו אנשי הסגל הקונסולרי, פקידי השלטון הבכירים, רופאים ופקידי הבנקים והעילית של החברה הירושלמית.

שלש נשים מפורסמות בשעתן, בעלות עסק גדול במנופקטורה. ראויות לציון שלש הנשים שניהלו בכשרון רב ולדוגמה, בית מסחר ברמה גבוהה, למכירת בדים ואריגים, הן לא סחרו ברחוב או בחנות במובן המקובל אלא הפיצו את הסחורה בביתם, שהיה בחצר מאוכלסת שכנים.

את שלשתן הכרתי טוב, הואיל ואמי זכרונה לברכה, אף היא סחרה במנופקטורה כעשרים שנה במימד לא גדול. רייזלה פיינשטין, אשה נאה ומרשימה, היתה המבוגרת שבין השלש, בביתה בחצר ע"י „ביהכ"נ של ניסן באק" איחסנה בכמה חדרים, על מדפים בדים ואריגים בכמויות גדולות. החדרים המו מן לקוחות עונתיים, כלומר אמהות ודודות של חתן וכלה שבאו לבחור, להתמקח ולקנות בדים למיניהם בשביל הזוג החדש. למרות שהיתה עסוקה מעל המקובל מצאה די זמן להיות פעילה בהנהלת בית החולים לחולי נפש „עזרת נשים" בצוותא עם איטה ומרגלית בנות ר' מיכל פינס. היא היתה גם „אם" להרבה כלות יתומות. רייזלה כך קראו לה בלשון חיבה, היתה אשת חיל, בעלת מרץ ועסקנית ציבורית בעלת שם לתהילה. מלאי הסחורות שלה התאים לצרכי הלקוחות הרבים שסמכו על טוב טעמה, לעתים מזומנות היתה נוסעת לביירות לחדש את המלאי לפי הדרישה והאפנה.

בעלה ר' דוד פיינשטין היה מזכיר הקונסוליה האמריקאית בירושלים וגבאי בהרבה מוסדות ציבור.

שיינדיל בלוי, אשתו של הרב יצחק שלמה בלוי, מי שהיה מזכירו של ר' י"ל דיסקין, הרב מבריסק, ניהלה את מסחר המנופקטורה בחדרים שבביתה בחצר ברחוב חברון ע"י הסאראייה (בית הממשלה).

היתה בעלת מזג טוב ושבתה לבבות בחיוכה שהתמיד, ולה הרבה לקוחות יהודים ולא יהודים מגרי הרובע המוסלמי. בניה היו הרב משה בלוי מעסקני „אגודת ישראל" ור' עמרם בלוי בדרכו הוא.

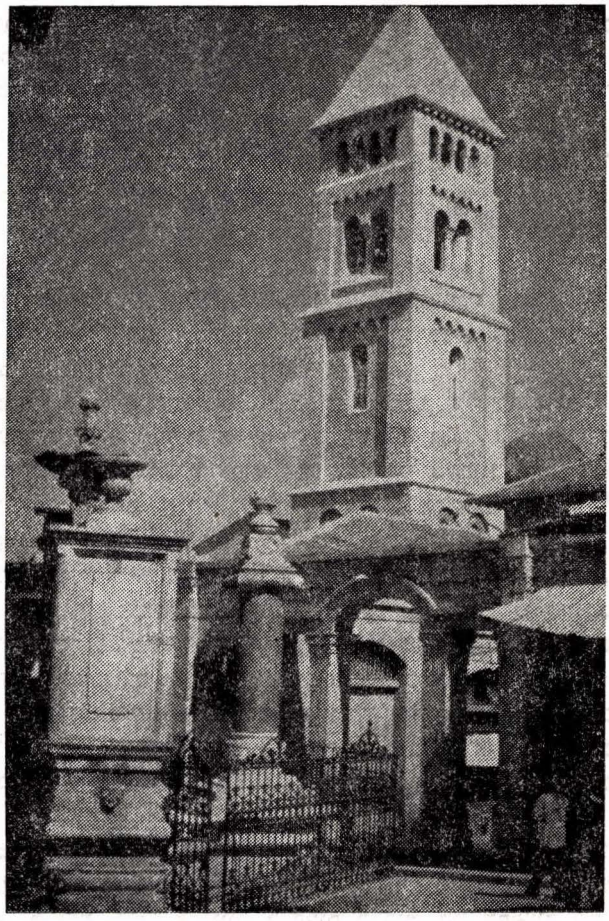

„הבטראק הרחב" — מוריסטן.
רהטי מים לשתייה, כנסייה גרמנית,
מרכז חנויות לבדים וסידקית.

הודס גולדוויכט, אשת ר' ישראל גולדוויכט מגבאי ישיבת „חיי עולם" ברחוב חברון. הודס החזיקה את סחורות המנופקטורה בחדרים בביתה שבחצר ברחוב־חב"ד, המקביל לרחוב היהודים.

היא נעזרה בימים של לחץ קונים ע"י בעלה. אליה באו קונים גם מחוץ לעיר העתיקה. בבית המסחר שלה, כמו אצל שתי חברותיה התקיימה מכירה בסיטונאות לחנוונים שנהלו בית מסחר קטן בפרברי העיר. לא אגזים אם אומר ששלש הנשים האלה הלבישו את רוב רובה של האוכלוסיה היהודית בירושלים הרבה עשרות שנים. עם מלחמת העולם הראשונה נפסק העסק במנופקטורה ונשארה לזכרון הכתבה הזאת.

חנויות של גרמנים. הגרמנים ההיכלניים „טמפלרס" בנו בשנת 1873 „מושבה" בסמוך לתחנת הרכבת בירושלים, שנודעה בשם „המושבה הגרמנית", היא היתה שונה בצורת הבנין, הגינה וגדר הבית מהמבנים בתקן הירושלמי. לכל חוילה ניתן שם של עיר בגרמניה או על כפר גרמני ממנו באו הבעלים.

תושבי המושבה עסקו בכל מכל, יצא להם מוניטין לעבודת יד במעמד של אומנים בנגרות, בנפחות ובמסגרות מודרנית. ביניהם היו אנשי מסחר בענפים שונים. החנויות שלהם התרכזו ע"י שער יפו. את הסחורות היו מייבאים מגרמניה והטיב מאיכות מעולה. אצלם לא היה קיים הנוהג להתמקח, המלה היתה האחרונה: „פרי פיקס". הסוחרים הגרמנים אט אט סיגלו להם את שפת האידיש, לעומת זאת השתדלו הלקוחות מהעדה האשכנזית שהעדיפו לקנות בחנויות אלה לדבר גרמנית עלגית אבל די מובנה לתגרים הגרמנים. המקור למכשירי פלדה וכלי מתכת באחריות נקנו מהגרמנים. רצה אדם „שעון קיר", מספריים, סכין או אולר „תוצרת סולינגן" הלך אצל הגרמנים. גם פריטי סידקית מעולים אפשר היה לקבל בכמה חנויות של הגרמנים.

חנויות לסידקית. בימים ההם כינו את הסידקית בשם „צלניק". הענף הזה היה כמעט כולו בידי אחינו בני ישראל מעדות המזרח ורובם התרכזו ב„בטראק". ראוי להזכיר כקוריוז את צורת החנויות האלה שאותי כזאטוט הרשימה: אני מתכוון לאותן חנויות אקזוטיות שהיו במבוא לבטראק הרחב. הן היו רחבות עם דלתות מתכופפות ועמקן לא הגיע למטר אחד, עם כל זאת היו גדושות סחורות.

עם שחרור ירושלים מאת הלגיון הירדני הלכתי לראות אותן, ואמנם הן קיימות אבל לא מצאתי את ייחודן לא ממין הבעלים ולא ממין הסחורה שהרהיבו עין הבוחנת.

עוד משהו טיפוסי היה בסמוך לחנויות והם האפגנים, זרים בלבושם ובשפתם הטטרית, הם ישבו על הקרקע ולפניהם ארגז מרובע עם מכסה זכוכית ובתוך הארגז השטוח הונחו בסדר כל מיני צעצועים, מסרקות, מראות כיס, משרוקיות, גולות זכוכית צבעוניות, כדורי יד, שרשרות לשעונים ולמפתחות, אולרים ושבריות, קוביות וארנקי כיס וכיוצא בזה. גם אותם במלבושם ובפרצופם המונגולי מצאתי, אבל לא אותה סחורה מגוונת ומושכת מהימים ההם.

מסחר סיטונאי של דגנים, שמנים ופירות יבשים. רחוב „בב חאן אזית" היה מרכז המסחר הסיטונאי לחיטה, שעורה, שומשמין, דורה ועדשים. כמו כן לשמן זית ושמן שומשמין, לתאנים יבשות ותמרים. בעלי החנויות בבעלות ערבית, היו הספקים של כל המצרכים האלה. חנויות של מכולת ברובע היהודי ובשכונות מחוץ לעיר קיבלו את המלאי מאת המרכז הזה. היה אמון הדדי בין הסוחר הערבי לבין הסוחר הקימעוני היהודי, הסחורה ניתנה בהקפה ומספיק היה רישום בפינקס הספק והסחורה נשלחת ללא דיחוי ליעדה. ביום

ששי היה הסוחר או פקידו בא רכוב על חמורו לגבות את חובו וכך התנהל המסחר השוטף ללא הפרעה משום צד.

מאפיה גרמנית. ב„מושבה הגרמנית" היתה מאפיה ובה אפו לחם בטיב ובצורה לטעמו של האירופי. הלקוחות היו תושבי ירושלים הפרנקים — הפרנג'ים, תושבים נוצרים מאירופה ומאמריקה.

על אף שהיהודים נזהרו מלאכול את הלחם שנאפה ב„מאפיה הגרמנית" מחשש „פת עכו"ם" בכל זאת קנו את הצנימים המתובלים בכמון לצורך האכלת התינוקות כתוספת לחלב־יניקה. גם חלות לבנות קנו בשביל חולי „מחלות קיבה ומעיים", ואנשים בהחלמה.

בתי מלאכה גרמנים. בירושלים היו כמה בתי מלאכה שבעליהם היו מומחים, היתה נגריה גרמנית שעשתה עבודות נגרות בשביל „מוסדות" של נוצרים הנתמכים מאת אגודות פילנטרופיות מחו"ל בשטח החינוך והסעד. ב„בית מלאכה" זה התחנכו נערים יהודים שבהמשך הזמן התמחו בעבודה ונחשבו לבעלי מקצוע מבוקשים. היו גם מכונאים גרמנים שאליהם הובאו לתיקון מנועים, מכונות־תפירה, פסנתרים ומכונות־הדפסה וכדומה.

ב„בית הספר ליתומים שנלר", היה בית חרושת לכלי־מטבח, עציצים, ורעפים, שהיו עשויים מחמר. בתוצרת היתה ניכרת הדייקנות הגרמנית והגמר המושלם, את החומר הגלמי כרו מהגבעות המשתפלות בכביש ירושלים מוצא בסמוך לגבעת־שאול—מוצא.

בשנת 1882 עודד ר' יחיאל מיכל פינס את הבילויים המאוכזבים שנבצר מהם להתנחל על האדמה לפנות למלאכת כפיים למלאכה ולחרושת. הוא בקשריו הטובים סידר אותם בעבודה אצל אומנים גרמנים ובעלי מלאכה מעולים בתוך ירושלים במסגרות עבודה שונות. הבילויים האלה התאגדו בחברה תחת השם 'שה"ו' ר"ת של „שיבת החרש והמסגר". אפשר לראות חברה זו שלא האריכה ימים מעין ההסתדרות העולמית הפעילה והפורחת בשם „אורט".

הבילויי דוד יודלביץ למד, אצל חרש אומן מכת הטמפלרים מהמושבה הגרמנית בירושלים, את ייצור הסכינים. תוך שנה שנתיים התפזרו המתלמדים והחברה שבקה חיים.

המושבה הגרמנית. התושבים הגרמנים התרכזו בסביבה אחת וחיו את חייהם כאילו הם תלושים מ„הווי מזרחי" ומאווירה ירושלמית טיפוסית. ברובע שאיוו לשבת היה להם „בית־יראה", „בית ספר" וספריה. גם מרתף לשתיית בירה בסמוך למושבה, ונדמה לי שבמקום „החאן" שע"י „תחנת הרכבת" היה המקום שבאו לשתות בירה של פילזן עם נגיסה קלה של „גבינה שויצרית" ולחם דגן.

הסוחרים, הסוכנים, המכונאים וסתם בעלי מקצוע גרו במושבה הגרמנית על טהרת מנהגי המקום בוירטמברג, גרמניה שמשם עלו ל„ארץ הקודש" בשנת 1868.

יהודים עולי גרמניה. היו כמה משפחות מעולי גרמניה שהתפרסמו במסחר הוגן במקביל לסוחרים של „המושבה הגרמנית", ביחוד התפרסמה משפחת שטרן.

המסחר מחוץ למדפי החנות

„וילינו הרוכלים ומוכרי כל ממכר מחוץ לירושלים"
(נחמיה יג—כ).

גברים עושים קניות. את המנהג שגברים יוצאים בבוקר, לפני לכתם לעבודתם, לעשות קניות ביחוד בשוק־הירקות והפירות, קיימו וקבלו „הספרדים" מאת תושבי המקום, וגם

„האשכנזים" הלכו אחרי המנהג. להשתרשות המנהג הזה גורמים אחדים: האשה עסוקה מהשכמה בטיפול בילדים הרכים, להאכיל „לפי הטף", לסדר את הדירה הצרה הגדושה בכלי־מטה פרועים על מיטות, ספות, איצטבאות־החלונות ועל מחצלות־הרצפה, במקרה של משפחה גדולה. היתה גם השפעת „מנהג המדינה" שהאשה „יושבת בית" בחינת „כל כבודת בת מלך פנימה".

הרבה מצרכים הדרושים לחיי יום יום בשביל ארוחות ובשביל נהול משק־בית הגיעו אל הבית באמצעות רוכלים ותגרני חוץ.

רוכלות. בימים ההם היה הסוחר־המוכר תלוי יותר בלקוח מאשר בימינו. הוא ירד אל הקונה, בא אל ביתו והביא סחורתו, הוא עלה מדרגות לקומה שניה, ירד מדרגות לדירת־מרתף והציע מצרכי־אוכל, סידקית ופריטים שונים למשק־בית.

„עקרת הבית" העמוסה עבודה מעל ראשה, ללא עזרה, ואולי הספיקה רק ביום־ששי לעשות „ספונג'ה" (שטיפת הרצפה), יכולה היתה לקבל הרבה מהחסר לה ממש ע"י פתח־הבית, ואם אין לה מזומנים אז ירשמו את התמורה "על פנקס". כל רוכל סחר ומכר סוג מיוחד של מרכולת, משום שהיה צריך לעשות שעות הרבה בהליכה בכל תנאי מזג אויר היה נושא על כתפו משא לפי כוחו.

הרוכלים המחזרים על הבתים עם בדים היו אנשים בריאים ובעלי־גוף חזק, לרוב הם היו יהודים גרוזינים והם התמצאו יפה בטיב סחורה זו. הרוכלים בסידקית לא נזדקקו למשא כבד, הם כרכו את כל מיגוון הסידקית במזוודה קטנה. הרוכלים הביאו מצרכים מתוצרת עצמית כלומר „תעשייני" חומץ, חרדל־שחור, מברשות ומטאטאים, כובעים זולים לילדים וכיפות למבוגרים, ודיו שחורה או כחולה שנמכרה לפי קסת, ה„יצרנים" הזעירים עשו „הקפות" בכל העיר ולא הניחו חצר או שכונה שלא ביקרו. הקלה גדולה ל„עקרת הבית" באה מהתגרנים שהכריזו בקולי קולות חזקים — „ארוכי נגן" על סבון נבולסי־שכם, על זיתים ירוקים וזיתים כבושים, שמן־זית, על דבש, נפט, על חלבה משומשום, על אמבר — סוכר מותך בצבע אדום — פרפראות חיוניות לילדים כפרס בעד „מעשים טובים", ועל מחצלות ושטיחים.

להבדיל בין קודש לחול יש להזכיר את הרוכל שהיה דופק על הדלת ומציע למכירה: סידורים, „תחינות", „ציציות", „מזוזות" ו„גרות להבדלה".

תגרנים חמריים. פלחים עם חמור או פרד טעון משא של מחצבים כגון חמר לעשייה ולתיקון כירה, חול למרק ולהבריק כלי־נחושת וגם להסיר שמנונית מצלחות וסכו"ם ואבני־סיד לסיוד. או עמוסי שקים עם תוצרת שדה וכרם כגון תאנים־יבשות, צימוקים, וזיתים ירוקים או שחורים המיועדים להליכי כיבוש במלח או במי־מלח. בחדשי החורף היו מביאים שמן־זית מבתי הבד שבסביבות רמאללה. בעונת רדיית דבש היו מביאים דבש בכדי חרס ומוכרים לפי משקל.

רוכלות עונתית. היה סוג של רוכלים שהופיעו בעונות קבועות ב„לוח השנה". על אלה נמנים מוכרי ה„חמלה" — אלומות חומצה קלויה, בין פסח לשבועות, שקדים ירוקים באביב, זערור־עזרודין וג'ומס־פגי־שקמה בסוף הקיץ ולבסוף הסברות הפרי המבוקש אצל ילידי־הארץ „הצברים", הנאכל בפני עצמו או מלפתים בו את ה„פת שחרית", וגם הפלחיות שהופיעו בסוף הקיץ עם פרגיות או ביצים.

ספקים ניידים מוכרי משקאות לרוויה

משקאות קרים ומרעננים. בתקופת הקיץ — בימים החמים היו הצע וביקוש לנוזלים קרים, את אלה סיפקו „מקצועניים" בענין זה. מוכרי „כוס לימונדה" וכפית סודה לעירבוב, מוכרי „כוס סוס־ליקוריץ", ומוכרי „כוס מי־חרובים", היו נותנים את המלאי בתוך כד חרס גדול בעל זרבובית, המיכל נישא ברצועה על בטנו של המוכר, חגורה מותאמת לשאת כמה כוסות ובידו „קומקום קטן" לשטיפה קלה של הכוס לאניני הדעת. את בואו של המוכר מודיע „קשקוש" הבא מנקישת שתי תחתיות נחושת בקצב מסוים.

המכירה. הלקוחות היו משני סוגים, וכללו עוברים ושבים ברחובות המרכזיים, ובעלי חנויות ובעלי „בתי מלאכה". המכירה לעובר־אורח היתה במזומנים ,ואילו ללקוחות הקבועים הגישה היתה כל„מנויים" והסחורה ניתנה בהקפה, ועל כל כוס שנמסרה לשתייה היה המוכר רושם תג בגיר לבן. הרישום נעשה על הדלת, ונאמן הלקוח שלא ישלח ידו בסימנים. הצטברו התגים לסכום מכובד אז היה „בעל החנות" או „בית המלאכה" משלם בהתאם למספר הציונים בצורת פסיקים. האמון היה הדדי כי לא נחשד המוכר בזיוף התגים. המשקה בשם „סוס" היה חביב על הילדים בימים הלוהטים, מפני שהיה מצנן וגם מפני טעמו הטוב המתקתק והמרווה, על טיב המים וריכוז הזוהמה ידע רק „היצרן".

מוכרי גלידה. גם את הגלידה, שבימים ההם נקראה „דונדורמה" היו מוכרים אגב שוטטות ברחובות וגם הופיעו ב„שכונות". ערבים עירוניים היו בזוגות עוברים ברחובות ומכריזים על תוצרתם: גלידת־חלב, גלידת־מישמיש או תות, ביד אחת נשאו את הדלי עם המלאי שמסביבו גושי קרח וביד השניה שרפרף לישיבה. הגלידה היתה בחזקת מעדן לבעלי אמצעים לבד.

חנויות. ב„רחוב הבטראק" וע"י „שער יפו" היו חנויות מקושטות תמונות הסולטאן ועלמות יפהפיות, למכירת משקאות קרים מכל הסוגים. התנועה בחנויות היתה גדולה והסחורה היתה מובחרת והשרות מהיר ואדיב. כאן קיבלו משקה צונן בכל הטעמים והריחניים של „המזרח" בנוסח דמשק וביירות. ה„תמר הינדי" החמצמץ, ומיצי־שושנים ופירות שונים גירו את התיאבון. אפשר היה להסב בישיבה ולאכול גלידה מגוונת ולהפטיר בכוס משקה בעירבוב טעמים.

משקאות חמים. בהשכמת־הבוקר היו כבר מסתובבים מוכרי ה„סחלב", מין משקה סמיך ריחני שעליו זורים קינמון וזנגביל. המשקה שהיה עממי בין הספרדים ב„רובע היהודי" נתחבב גם על האשכנזים הוותיקים. המשקה הוגש חם ועם התבלין היה מחמם את הגוף בבוקר הצונן. המוכרים עמדו ע"י „בתי הכנסת" ומחכים ליוצאים אחרי תפילת שחרית. היו כאלה שעם תוספת של כעך שומשום גמרו את ארוחת הבוקר.

קפה־טורקי ותה עם פלח לימון היו מביאים אל החנות או אל בית־המלאכה בהתאם להזמנה ולכיבוד אורח שהזדמן למקום.

ה„באלוזה" מקורה בנוזל עמילן שהוקפא ונאכל כשיוצקים עליו מי־וורדים או נוזל סירופי מעין מיץ אדום. גם ה„באלוזה" היתה מקפא מקובל אצל הספרדים.

בסיום עלי להוסיף שפרט לגלידה היו היהודים הספרדים בעיר העתיקה עוסקים במכירת המשקאות כמו שעשו הערבים הירושלמים.

שולחני, חלפנות

היורדים לתהום נשיה. ישנם דברים שאבדו אבל עדיין מצוי בבתי נכות, וישנן אומנויות או משלח־יד שנעלמו ואינם נמצאים בשום „שמורה".

אפשר יהיה לגנוז צפורן של עט, פתילה של פתיליית גפט, מחט של פרימוס, מגהץ־פחמים וכדומה אבל את השולחני הירושלמי עם דוכנו בסמוך ל„שער יפו" יש לתאר למען תעמוד דמותו לדורות.

הקף העסקים. החלפנות בירושלים היתה בידי יהודים. בימי נעורי הם הגיעו לחצי תריסר, וכולם מתרכזים ע"י „שער יפו" — עורק החיים ההולם ביותר. החלפן לא היה זקוק לחנות גדולה, הוא היה בבחינת דייר משנה בבית מסחר גדול. בפינה של הדלת הרחבה עמד שלחן מכוסה זכוכית ומתחתה מגרה משובצת להכיל כל מיני מטבעות ושטרי כסף. ע"י השלחן כסא ובתוך החנות עומדת קופת ברזל למלאי היקר.

החלפנות עסקה בחילוף מטבעות זהב של המדינה ושל ארצות אירופה למטבעות כסף ונחושת (מעות קטנות) וגם למכירת מטבעות זהב לצורפים בשביל תכשיטי נשים. החלפנות היתה כולה בידי יהודים אשכנזים וספרדים, הם דיברו בשפות המהלכות בעיר וגם השגורה אצל התיירים והצליינים.

אפשר לומר שהשלחני או החלפן עסק בזעיר אנפין בכל הפעולות פרט לשטרות שנעשות כיום בבנק.

הואיל ובא"י היו כמעט כל המטבעות עוברים לסוחר, ובנוסף היו מגיעים דרך הדואר או בידי תיירים שטרי כסף מכל ארצות תבל, היה צורך לפורטם לכסף מקומי, וזה כלל גם פרנקים צרפתיים שמתהלכים בשוק כמטבע טורקי. את הכסף הגדול היה צריך להחליף, או בלשון החלפנים לפרוט ל„מעות קטנות" היינו לגרושים ולעשיריות ואפילו לקבקים. לפני החגים היתה תנועה גדולה אצל החלפנים והקומיסיון להחלפה עלה ביחוד בתקופות שהיה מתגלה מחסור במטבעות קטנים.

הלקוחות. לכל שולחני היו לקוחות שאפשר לחלקם לשני סוגים: עוברים ושבים עם עיסקות זוטות כלומר לפרוט נפוליון למאה ותשע גרושים, רובל כסף לארבעה עשר גרוש או דולר לעשרים גרושים ועוד, שהרווח קטן אבל העיסקות שנעשו עם מוסדות הצדקה היהודיים והנכרים שקיבלו מטבע זר מחוץ לארץ היו גדולות, גם הקונסוליות הביאו להם הרבה פרנסה. התיירים ועולי רגל שהיו עולים לירושלים היו מכניסים הרבה תנועה בענף זה, הם התעניינו במטבעות עתיקים והחלפנים היו המקור לביקוש ולהצע.

חלפנים בכירים מהימנים, ויש לציין שכולם היו הגונים ונאמנים במשלח ידם, היו גם סוחרים בניירות ערך צרפתיים־מצריים נושאי פרסים חדשיים, על בסיס הגרלה חדשית.

תנועה בין עירונית. מוזר מאד שהיו הבדלים בשער המטבע, כלומר בשביל נפוליון זהב נתנו בירושלים פחות מאשר, נאמר, בחיפה או נאמר בביירות או דמשק ומפני זה היו החלפנים נוסעים לאותן הערים וסרים לחלפנים דהתם ועושים עסקים.

לפני חגים או לפני שהיו ה„ממונים" מתחילים לחלק את „החלוקה" היו החלפנים מצטיידים בשקיות עם מעות קטנות ארוזות בצורה גלילית ואז היית פוגש גזברי מוסדות ושמשיהם עומדים צפופים ע"י שלחן השלחני. את המטבעות הקטנים היו החלפנים מקבלים מאת הסיטונאים שהיו צריכים לכסף גדול בשביל הבנקים וגם מאת סוחרים שבאו עם סחורה מעבר הירדן כגון חיטה, צאן ובקר.

בא הקץ. מימי פרוץ „מלחמת העולם הראשונה" (1914) נדלדל המסחר של החלפנות. התנועה לא״י שבתה, כספים מחוץ לארץ חדלו לבוא. השלטונות הטורקיים הדפיסו שטרי כסף ומחירם ירד עד לעשירית הערך הנקוב. מאידך התנכלו גברים אלימים לחלפנים והכריחו אותם לפרוט לפי השער הרשמי. החלפנים לא יכלו להחזיק מעמד. חלק הוגלה ע״י ג׳אמל פשה שראה אותם כחותרים תחת השלטון והיתר ירדו לזמן קצר למחתרת ואח״כ זנחו את המקצוע שהיה קיים עשרות שנים עם שרות מהיר וטוב.

עלי לציין שהחלפנים לא נזקקו למתורגמנים, הם ידעו מעט מכל השפות והרבה מהשפות האירופיות וגם ערבית וטורקית בלי מעצור.

בנקים

„כך היו נקיי הדעת שבירושלים עושים: לא היו חותמים על השטר אלא אם כן יודעים מי חותם עמהם"

(סנהדרין כג.).

הצורך בבנקים. בתוך כתלי הבנקים בוצעו כל הפעולות הכספיות השוטפות שהיו נחוצות לביצוע תשלומים של מפעלי צדקה, ישיבות, בתי חולים ולרכישת נכסי דלא ניידי במגזר היהודי והן במגזר הלא־יהודי כגון אחזקת כנסיות, מנזרים, „בתי הארחה" וקונסוליות וכיוצא בזה. הבנקים גם נתנו אשראי לזמנים מסויימים וגם גבו שטרות לפירעון.

בשביל העיר ירושלים אשר בה היו יהודים, מוסלמים ונוצרים ילידי העיר וגם הרבה שבאו מחו״ל לישיבת ארעית, היו הבנקים הגשר הכספי החיוני בין חו״ל לירושלים, ממש החמצן של העיר.

בנק יעקב וולירו. בשנת 1848 יסד מר יעקב וואלירו שעלה מקושטא לארץ בשנת 1835 את הבנק הראשון בירושלים. הבנק קיים קשרים כספיים להעברה ולהמחאות מארצות אירופה וגם להלוואות נגד שעבוד נכסים וערבים. הבנק היה בכניסה לרחוב הבטראק הצר — „רחוב דוד" בעיר העתיקה.

בנק יעקב פרוטיגר. בנק פרוטיגר ושות׳ נוסד בשנת 1856 בירושלים. בעליו היו נוצרים שוויצים שבאו לירושלים מתוך מניעים דתיים תנכיים והתמסרו לבנין העיר החדשה. בתוך פעולות הבנק העיקריות ביותר היתה הרכישה של אדמות במרחב ירושלים שתאמו לבנין שכונות.

הרבה יהודים שיתפו פעולה עם הבנק הזה. בזמן מסויים היה להם שותף מר יוסף בייי נבון.

בשנות השבעים של המאה שעברה שיתף פעולה בהשקעה כספית גם סבי ר׳ יעקב רויז — הנגיד ממזריטש, גם הוא היה בין מעודדי רכישת קרקעות לבנין שכונות „מאה שערים" ו„משכנות ישראל".

בנק נתן המבורגר. בנק נתן נטע המבורגר נוסד בשנת 1894 ע״י נטע הירש המבורגר שעלה מפרסבורג, בתחילה עסק בחלפנות ובקניית שטרי כסף מחו״ל. הבנק קיים קשרים עם גדולי הבנקים באירופה. בגלל קשיים כספיים פורק הבנק בשנת 1900.

בנק אפ"ק. בנק אפ"ק נוסד בשנת 1904. בראש ההנהלה עמד ד"ר יצחק לוי, נולד בקושטא בשנת 1866, היה פקיד יק"א לשעבר. בנק אפ"ק התחרה עם בנקים אירופיים שהקימו סניפים בירושלים, ואלה הם: בנק עותומן, בנק קרידיט ליאונה, הבנק הגרמני והבנק לחקלאות. תפקידו של הבנק שהיה ביסודו מוסד ציוני, היה לתת הלוואות לסוחרים ולמפעלים פרודוקטיביים.

בנק אפ"ק (היום בל"ל) למטה „דואר גרמניה"
בסמוך ל„שער יפו", נפתח בשנת 1904.
הכניסה מימין דרך מדרגות

לאחר מלחמת העולם הראשונה צצו בנקים חדשים, מהם עדיין קיימים ואחרים שבקו חיים.

זוטות בנקאיות. הקאווס עם בגדי השרד המרשימים, עפי"ר אדם גברתן היה יושב לפתחו של הבנק. הקאווס של „אפ"ק" היתה דמות ידועה בן העדה הספרדית עם ידע של השפות המהלכות בירושלים. שטרות שנמסרו לבנק לגוביינה, ולא נפרעו בשעתם, נמסרו ל„פרוטסט" — לפעולה דרסטית כלומר לביצוע הבטחת ערכם עם ההוצאות הכרוכות, וזאת ע"י היטל עיקול על הסחורה שבחנות.

התהליך המקובל בבנקים כדי לבצע את „הפרוטסט", הוא להדביק סרט בד עם חותמת שעווה על גבי המנעול של דלת החנות או מחסן הסחורות.

זכורני עד כמה נזהרו הסוחרים בירושלים כדי לא להגיע למצב מביש זה ועשו את מיטב המאמצים לשלם את השטרות עד שעה 12 בצהרים.

התמוטטות קופות המוסדות הגדולים

„ועתה יושב ירושלים ואיש יהודה שפטו נא ביני ובין כרמי. מה לעשות עוד לכרמי ולא עשיתי בו, מדוע קויתי לעשות ענבים ויעש באושים"

(ישעיה ה—ג, ד).

השקעות ריווחיות בניירות ערך של מוסדות „מבוספים". פנסיונרים, אברכים מקבלי נדוניה, אלמנות ויתומים חיפשו מקורות שנראה להם בטוחים כדי להשקיע את הכסף שלו יזדקקו בעתיד הקרוב או הרחוק ביחוד מה שנוגע ליתומים.

בימי נעורי לא היה מקובל להפקיד כספים בבנק, למרות שהיו בנקים, באופן יחסי, רבים בתוככי ירושלים, לעומת זאת היה נהוג למסור חסכונות, פקדונות ועזבונות בידי סוחרים מהימנים תמורת ריבית כדאית של 10% ולמעלה מזה. היו גם כאלה שלא חפצו ליהנות מריבית אפילו בשטר „היתר עיסקא" ונתנו כספם לידי „נאמן" שהיו ידועים לציבור ואפילו זכו לשם „נאמן" כאילו זה היה שם המשפחה.

בסוף העשור הראשון למאה הנוכחית נתגלה מקור חדש להשקעות בדמות מוסדות וכוללים.

כל זמן שהוצאות מוסדות ציבור ביססו את ההוצאות על גובה ההכנסות הכל אתי שפיר ונסתיים בכי טוב, אבל איך אומרים „התיאבון בא עם האכילה" וגורמים שונים המריצו את הנהלת המוסד או הכולל להגדיל את ההוצאות בציפייה שהשדרים בחו"ל יגבירו ויגדילו את המגביות לטובת המוסד שהם מייצגים. כדי לאזן את ההוצאות השוטפות שאי אפשר היה לשאוב מן הבנקים, החליטו אשפי גזברות המוסדות להנפיק אובליגציות, שבימינו קוראים להן „מניות", נושאות ריבית גבוהה הרבה יחסית למקובל בשוק.

המכירות נעשו ע"י ספסרים מאומנים, שהעריכו יפה את כיסי תושבי ירושלים.

הספסרים בלשון היום נקרא להם מתווכים, הציעו לגימלאים עולי חו"ל, לאברכים שזה עתה קיבלו נדוניה, שלעת עתה אוכלים קסט (הסמוכים על שלחן אבי הכלה), לאלמנות וליתומים, באמצעות האפיטרופסים המופקדים על העיזבון, רווח גדול לכספם עם ביטחון שהקרן קיימת והפירות נישאים מעלה מעלה.

האובליגציות נקראו „שטרי צאן ברזל", שם בומבסטי ומפתה.

שוק המניות המסחרר לא החזיק מעמד, תוך שנה שנתיים החל להדרדר, לקונים הוצע מכירות עם שער ריבית גבוה יותר אבל ללא הועיל, בנין הקלפים התמוטט בשנת תרע"א — 1911, והמשקיעים נשארו באפס כל.

הנפגעים „הפכו עולמות", ביחוד נפגעו קשה מאד אלמנות ויתומים ויצאו מן העסק ביש בעירום וחוסר כל. השערוריה הזאת גרמה למהומה בשוק הכספים, המסחר נפגע, תלמידי הישיבה „תורת חיים", שאבא ז"ל היה אחד מבחירי לומדיה, סבלו מחסור ולא היה להם במה לזון את בני ביתם. השלטונות העותומנים התערבו ואסרו את האחראים של המוסדות שקרסו: „ישיבת תורת חיים" ו„מושב זקנים" של העדה האשכנזית.

המפולת היתה בשעתה מעין „וול סטריט" שאירע למעלה מחמישים שנה מאוחר יותר בארצות הברית.

ההנהלה שנכשלה הוחלפה בחבר נאמנים. יאמר לשבחו של ר' יצחק מתמיד־וינוגרד

שבכוחו ובמרצו העמיד לתפארת ישיבה שתלמידיה היו מן המצויינים בירושלים, הוא קרא לה על שם אביו: „תורת חיים". נוסדה בשנת תרמ"ז — 1987 בחצר סגורה בקרבת „שער שכם" בסמוך לתחנה 4 ו־5 ב„דרך היסורים" — ויאה דולורוזה. אולם הלומדים גדול ומואר ונמצא בקומה שניה. היו זמנים שמספר הלומדים הגיע למאתים, הרבה רבנים יצאו מכאן ושימשו בכתר הרבנות בארץ ובתפוצות. ר' יצחק שאף להגדיל את השכר החדשי של בני הישיבה שראה בהם עמודי התורה. תקוותו שההכנסות מחוץ לארץ תכסינה את ההוצאות הכזיבה, לכן לא היה כיסוי ל„שטרות צאן ברזל" שהנפיק המוסד, כנראה שזה היה הגורם העיקרי למשבר.

כדי לשמור על היוקרה והמוניטין של המוסד המהולל הופקד על הגזברות ר' מנדיל ראנד, שעלה לירושלים לעת זקנה מגליציה. הוא היה עשיר גדול ונדבן ביחוד התמסר לבנין דירות לתלמידי חכמים מאנשי שלומו — חסידים יוצאי פולניח ורומניה, אחת לשלש ארבע שנים התחלפו הדיירים שהיו פטורים משכר דירה. כמו כן רכש חצר גדולה ברחוב הגיא מול רחוב חברון. „הגבאי" הזה היה בעל משמעת ברזל והקפיד על שיעורי ההוצאות והמענקים למשפחת המייסד. הוא לא התערב בתכנית הלימודים כי לא בא ממחנה „תלמידי חכמים". אט אט חזר האמון של הנדבנים והפרנסים אשר בחוץ לארץ ושוב זרם כסף לקופת „ישיבת תורת חיים" תוך צמצום מספר בני הישיבה ללא סיכוי להעלאת השכר.

בית „מושב זקנים וזקנות" לעדת האשכנזים היה מלכתחילה בעיר העתיקה, הוא שכן במבנה רעוע שלא התאים לתפקידו. הנהלת המוסד היה בידי ר' יצחק אייזיק בן טובים שעלה מליטא בשנת 1852, היה חבר פעיל באגודת „חובבי ציון" בשיתוף עם ר' יחיאל מיכל פינס. בירושלים התמסר לענייני מושב זקנים, בהשפעתו נרכש בכספי הגביר א"ל פרידלנד מפטרבורג (לנינגרד) חלקת אדמה בסמוך לכפר ליפתה (כיום התחנה המרכזית של אגד) עליו הוקמו בתי מגורים, בתי כנסת, מטבחים ובית חולים קטן ושרותים, נטעו עצים וגינות קטנות. הזקנים והזקנות הרגישו במקום הזה טוב מאד. זכורני כשהייתי נער היינו מבקרים בשבתות אחרי הצהרים את ישישי המוסד ומחליפים שיחה, ביניהם היו רבני גולה, דיינים בעלי שם, סוחרים לשעבר, הם העריכו מאד את ביקורינו התמידים ומתוך שמחה רבה היו מספרים לנו על חיי היהודים ברוסיה, בגליציה ואפילו בגרמניה והיינו שותים בצמא סיפוריהם המעניינים.

גם על מוסד גדול ומהולל זה עלה הכורת, אף הוא התמוטט מבחינה כספית והסובלים הראשונים היו הזקנים המסכנים שכל יהבם היה המוסד אשר לו מסרו את חסכונותיהם.

שטרי החוב של מוסד זה ירדו פלאים, והגיעה השעה שלא היה להם קונה בכל מחיר.

גם כאן התקהלו החוסכים רוכשי המניות על פתחה של ההנהלה ואיימה לעשות שפטים באחראים למשבר. השלטונות העותומנים כמו באירוע של ישיבת „תורת חיים" התערבו ועצרו את המנהל וכל מי שהיה אחראי לפשיטת רגל והנושא הועבר לערכאות.

על המשך נהול המוסד הופקד מר שמואל הכהן קוק, אחיו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, רבה של יפו והמושבות דאז. הלה היה בעל טוהר מידות והצנע לכת. הכרתיו טוב מאד כי בא לביתנו לעתים קרובות, בהיותו סוכן סרטי רקמה ותחרים תוצרת שוויצריה, לספק הזמנות אמי ז"ל שבחלק של ביתנו החזיקה חנות למנופקטורה וסידקית.

תחת ניהולו השתפר המצב הכלכלי של המוסד החשוב והחיוני.

הלקח שלמדו תאבי הרווחים הקלים. פשיטת רגל זו בהיקפה הגדול הטביעה חותמה זמן רב, ואלמנות ויתומים לא התאוששו שנים מאבדן כל כספם־עתידם.

השיטה להפיק שטרי חוב לא פעלה יותר והתרחקו מכל הדומה להם כמדבר טומאה.
בינתיים התקרבה בתוככי ירושלים מוראות „מלחמת העולם הראשונה" והצרות החדשות השכיחו הזעזועים שעברו בהרבה בתים בעיר.
מפליא שלא מתייחסים היום לשבר הגדול שפקד בימים ההם את הכלכלה הירושלמית בעקב התרוקנות קופות המוסדות הגדולים שהנפיקו „מגיות" ללא ביקורת מעל.
חושבני שהפרשה הזאת ראויה למחקר יסודי, לגלות את הגורמים, האשמים, התוצאות וההשפעה על זרימת הנדבות מחוץ לארץ.

וולוטה מקומית ומטבע זר, תלושי כסף

כספים של ארצות חוץ. כל ירושלמי התמצא בשער החליפין של המטבעות שלא הוצאו כמטבע חוקי של המדינה השלטת. את כולם אפשר היה להמיר בכסף מקומי. הפרנק הצרפתי והנפוליון זהב, שערכו עשרים פרנק היו יותר פופולריים מכל מטבע אחר, המסחר, המשכורות והבנקאות חישבו את התמורות בפרנקים ובנפוליונים. גם לרובל הרוסי, לקרונה האוסטרית והמרק הגרמני היו מהלכים אבל לפי הסדר פחות.
הואיל והעיר ירושלים קיבלה ללא הפסק תיירים ואורחים היה המטבע הזר מצוי ואפשר היה להפכו לכסף מקומי על אתר אצל השולחני ע"י שער יפו.
הפלחיות היו קונות את מטבעות הכסף הזרים לקשט ולעטר את הצעיפים ומטפחות הראש. יהודים היו קונים כדי לעשות שרשרת לשעון.
מטבעות מתקופתה של מריה תירזה היו מאד מבוקשות בשביל כלות לכל מיני תכשיטי זהב וכסף. גם הכפריים היו לקוחות טובים בשביל המטבעות האלה כי למעשה הכסף האוסטרי הזה היה מטבע עובר לסוחר בכל „המזרח הקרוב" וגם בחלקים גדולים של מזרח אפריקה.
המטבע המקומי. לירה זהב טורקית היתה מטבע בצד הנפוליון הצרפתי, ועשרים פרנק בלגיים במטבע זהב בגודל הנפוליון, והלירה סטרלינג. הנפוליון היה בערך של עשרים פרנק, הלירה הטורקית עשרים ושלשה פרנק ואילו הלירה האנגלית עשרים וחמשה פרנקים. המאג'ידי מטבע כסף גדול וכבד ערכו עשרים גרוש, רבע מג'ידי הוא מטבע כסף בגודל של שילינג כסף, וערכו חמשה גרושים.
הבישליק, מטבע מתכתי ערכו שני גרושים וחצי, חצי בישליק מטבע מתכתי, עשיריה רבע גרוש — מטבע מתכתי דק, קאבק היה גדול, כבד, נחושת וגם חצי קבאק. בנעורי כבר לא היה הסכטוט שהזכיר את הפרוטה שהוא קטן מחצי קאבק, בשימוש. המטבעות הקטנים ביותר היו בעלי ערך מסחרי ובהרבה סחורות לא הרויחו בקניה ומכירה למעלה משוויים. לחלוקת נדבות היו נדרשים המטבעות הקטנים, ברבות הזמן הוחלף הקבאק הכבד והגדול במטבע קל יותר.
פתקאות ומטבעות לא של המדינה. היה קיים מחסור במעות קטנות והצריכה לפרוטות גדלה עם פרוס החגים. כדי להתגבר על המחסור נקטו בשני דרכים: המושבות והמוסדות הדפיסו פתקאות בערך של גרוש, חצי גרוש, קאבק וגם חצי קבאק. מוסדות צדקה הטביעו מטבעות בשם חירה ועשרה מהם הצטרפו לגרוש. המושבות הגרמניות שרונה, ווילהלמה הטביעו גרושים עם צורת מחרשה.

לא הרבה שנים התהלכו הכספים האזרחיים כי השלטון הטורקי אסר על החזקתם ושימושם וכך נעלמו מן הרחוב ומן הבית.

בתחילת ימי „מלחמת העולם הראשונה" הוציא בנק אפ"ק שהוקם בירושלים בשנת 1904 בנקנוטים אבל גם הם נאסרו בשימוש ע"י ג'אמל פאשה שראה בזה מדינה בתוך מדינה. מטבע של זהב שמר על ערכו בכל תקופת המלחמה ואילו שטרי הכסף של הטורקים ירדו עד ל-10%.

תוצרת ירושלים

מה יצרו בירושלים. אי אפשר לדבר על ירושלים כעיר תעשיה, כי מלכתחילה התרכזו בין חומותיה אנשים שכל מעייניהם לתורה ולעבודת הבורא, אפילו אלה שהשתכרו את מחייתם היו מתעסקים בעבודות שפירותיהן שמורים לצרכי המקום החיוניים ביותר כגון הלבשה, הנעלה, ריהוט דירה ואביזרי המטבח אשר יוצרו בצורה צנועה ללא כחל ושרק.

בתחילת המאה הנוכחית עם גיוון העליות, שמעטים מהן הגניבו רוח חדשה — רוח של יצירה ובנין, החלה שכבה דקה מן הדקה להתמסר לתוצרת דברים לייצוא. גם מוסדות לחינוך עובדים למלאכות שונות, עם הדגשה לשיפור התוצרים. גיוון המלאכות גרם לשינוי ניכר בהרכב האוכלוסיה במסגרת החלוקה לפי מקורות הפרנסה.

בתי מלאכה. היו בתי מלאכה אפלים הפועלים בתוך חנויות שהיו פזורים בסימטאות העיר וגם חלק שהיה מרוכז כגון תעשיית שמיכות רפודות צמ"ג, דודי נחושת, נעלים בסגנון אירופי ומקומי לפלחים וחמילות שהן לבוש הכפריים ביחוד לתושבי הר חברון, תוצרים של נגריות וחורטי עץ זית היו מגוונים, והיה להם שוק לביקוש.

נוסדו מוסדות חינוך שבמסגרתם כללו תורה ומלאכה ולאו דוקא לימודי קודש אלא מיזוג של תורה ודרך ארץ היינו לימוד חשבון, שפה זרה, ידיעת הארץ וכיוצא בהם ואשר עיקר הלימודים היה מופנה לאמן את ידי החניך במלאכת יד מפרנסת כגון מסגרות, פחחות, דפסות, אורגים, צורפים וקולעי קש לתעשיית מברשות, סלים ומטאטאים וכדומה בהם, אז גם השתפרו המבנה והציוד של בתי מלאכה.

הכשרת בעלי מלאכה מומחים. אפשר לקבוע את ראשית הרשת של בתי אולפן ללימוד מלאכה בתוככי ירושלים את תחילת המאה הנוכחית.

אזכרה שלשה מוסדות יהודיים שהיו מפורסמים ואני עדיין ילד. ביה"ס „בצלאל" (נוסד בשנת 1906) מיסודו של פרופ' בוריס שץ, היה מיועד לחנך דור של אמנים שישחזר את הידע האמנתי ברוח המקרא: „ראו קרא ה' בשם בצלאל בן אורי בן חור למטה יהודה: וימלא אותו רוח אלהים בחכמה בתבונה ובדעת ובכל מלאכה: לחשוב מחשבות, לעשות בזהב ובכסף ובנחושת: ובחרושת אבן למלואת ובחרושת עץ לעשות בכל מלאכת מחשבת" (שמות לה—ל, לא, לב).

בבתי המלאכה של „בצלאל" עבדו מאות פועלים, התבלטו אחינו התימנים בצורפות כסף. רוחו של פרופ' שץ נשבה בכל ענפי הייצור של חניכיו. התוצרת זכתה לשם „עבודת בצלאל".

בבית הספר „אליאנס" של חברת כי"ח, היו בתי מלאכה (נוסדו בשנת 1882) למסגרות, פחחות ומטוויה לבדים לוילונות, לקפטנים — הלבוש של הפלחים וגם לאזרחים

הוותיקים של ירושלים וגם אריגים לחליפות מבד חזק שהתאים לבגדי עבודה וללבוש לנוער.

התוצרת של בתי המלאכה של „אליאנס" היתה משובחת ומדוייקת. בעלי המלאכה של המוסד נחשבו למומחים והיה להם ביקוש בשוק הבנייה ובמסחר.

לתוצרת של ביה"ס „אליאנס" הדביקו את השם „מוצרי ענטבי" ע"ש האיש הדגול העסקן והדובר מר אלברט ענטבי שבמאמציו ובניהולו הגיע המוסד לרמה בעל משקל בחיי האוכלוסיה הירושלמית העובדת והמתפרנסת בכבוד.

תוצרת מיוחדת במינה יצרו חניכי המוסד „בית חינוך עוורים" שנוסד בשנת 1902 ע"י ר' א"מ לונץ ועוד. אלה שמאור עיניהם נלקח מהם היו לגורם מועיל לחרושת הירושלמית שהיתה עדיין בחיתוליה.

מטאטאים, מברשות, מחבטים, כסאות קלועים, סלים וסלסלות ועבודת קש מגוונת שהיו בעבר סחורה יבואה, נעשית תוצרת ירושלים בטיב מובחר. מורים מומחים נתמנו ע"י הנהלת המוסד ללמד לעוורים את המלאכה שתוכל להתחרות עם הסחורה המיובאת ואכן התוצרת של „חינוך עוורים" דחקה את רגלי האימפורט של אביזרי מוצרי קש.

בתי יתומים. חניכים מתלמדים באו מאת בתי היתומים השונים כגון בית היתומים דיסקין, בית היתומים הספרדי ובית היתומים של ד"ר אלעזר גרינהוט נוסד בשנת 1879 שנתמך ע"י חברת „עזרה".

דיירי בתי יתומים שלא הראו נטיה או כשרון ללימודים פנו למלאכה. חלושי גוף נשלחו לשענות, כריכת ספרים או לסופרי סת"ם. הבריאים והחזקים העדיפו מקצוע ששכרו בצידו כגון מסגרות, דפסות, סנדלרות וחייטות וכדומה.

כל מומחי ירושלים היו אנשים רציניים, עבדו ללא שעות קבועות ללא שמץ של פינוק. ניכר היה בהם את צל הילדות הקשה. אלה היו נענים מתוך רוחב לב לכל פושט יד והרבו לתת מתן בסתר.

תוצרת תשמישי קדושה. היה קיים יצוא של ספרי תורה, תפילין ומזוזות לקהילות אשר מעבר לים ובעקיפין התעסקו מספר משפחות בתעשיית הקלף שהיתה תלויה בהקף ההזמנות של הנ"ל.

מאת הנוצרים למדו כמה ירושלמיים את החיטוב והפיסול בעץ הזית לעשות ממנו מכשירי כתיבה, מסגרות, ציפוי כריכת ספרים בלוחות עץ הזית משובצים בצדף. גם בתים למזוזות וידים לספרי תורה נחטבו לגלילים להחזקת ה„ספר".

לתוצרת הזאת היה שוק טוב ביחוד בעונת התיירות שבשביל ירושלים היא כמעט לא נפסקה.

מספר קטן של ייננים שלחו יין ויי"ש לחו"ל ביחוד יינות „כשר לפסח".

בתור מרכיב של יצוא אפשר לכלול אתרוגים לחו"ל במקומות שנהגו להחרים אתרוגי האי היווני קורפו.

ניצני תוצרת מודרנית. בסוף העשור הראשון למאה הנוכחית התחזקה הירידה מירושלים ביחוד מהשכבה הותיקה שהרוב היה נתינים עותומנים. אלה סירבו לשרת בצבא הטורקי. משנת 1908 — שנת ה„חוריה", בלשון דאז „החושמה" הונהג שרות חובה למיעוטים הנוצרים והיהודים אזרחי תורכיה. בנוסף לירידה שגאתה הורגש חוסר עבודה, עסקני ירושלים היו מודעים למצב המדאיג ודאגו להמציא עבודה לבלום את הירידה. בהשפעת ד"ר יצחק לוי מנהל אפ"ק ירושלים הקים הפילנטרופ נתן שטראוס בית חרשת לתוצרת צדף כמו

כן הקים בשנת 1910 ב„גבעת שאול", הגביר א"מ סלוצקין ממלבורן — אוסטרליה, בית חרושת לתוצרת ריקמה, בהנהלת קרובו מר שמואל קוק. הציבור והעתונות ציפו שבתי חרושת אלה יהיו התחלה טובה לשינוי מצב התעסוקה.

התנועה ע"י שער יפו

„וכל יושבי ירושלים הבאים בשערים האלה"
(ירמיה יז—כ).

עומדות היו רגלינו בשעריך ירושלים. שער־יפו או „בב אל חליל" הינו שער־חברון (בפי הערבים). בשער כתובת ערבית המציינת: „אין אללה אלא אללה ואברהם הוא אהוב אללה". הוא אחד משמונה השערים של חומת העיר, בו עברה תנועת אנשים וסחורה יותר מאשר בכל שער אחר כולל שער־שכם, שבו נהרה תנועה גדולה מעבר הירדן, מרמאללה ומשכם.

מאז הוקמה חומת ירושלים במאה ה־16 ע"י הסולטן סולימאן (1538) חלו שינויים: נפרצה החומה הצפונית מול נוטר־דם בשנת 1889 ונפתח „השער החדש". בשנת 1898 בוצעה הפריצה השניה בצידו של שער יפו.

הרחבה לפני „שער יפו", לפנים מרכז החנויות והמסחר, גם התחנה המרכזית לעגלות להולכה לשכונות שמחוץ לעיר העתיקה.

בשער יפו עברו נוסעים ורוכבי בהמות משא שבאו ברכבת מיפו, רמלה ולוד ואלה שהגיעו בדיליג'אנסים מאותם המקומות או שרכבו על בהמות משם לכאן, ומה שאמור על מסע נאמר גם על משא ומטען. גם התחבורה לבית לחם, חברון, עזה והנגב התמקמה בסמוך לשער יפו. בתחילת המאה הנוכחית כבר גרו הרבה אזרחים יהודים מחוץ לעיר אבל פרנסתם ועיסוקם עדיין היו בין החומות. בבוקר באו דרך כאן ובערב חזרו לביתם.

בשנת 1898 עם ביקורם של הקיסר הגרמני וילהלם השני ורעיתו נפרצה החומה כדי לאפשר כניסת המרכבה המלכותית אל העיר העתיקה. הציבור העדיף לעבור דרך השער שאינו עביר ישר, וזה גרם לצפיפות.

בימי נעורי היה עומד שעון על השער שהיה מראה מצד אחד את השעות לפי השעון האירופי (שתים עשרה — חצות היום) ומצד אחר את השעות לפי השעון הערבי־המקומי (שש — חצות היום), עוברים ושבים כיוונו את שעון הכיס שלהם לפי „שעון העיר".

שעון העיר בעל ארבע חזיתות הוקם בשנת 1908 ונהרס בשנת 1921 בפקודת המושל הבריטי סיר רונלד סטורס שהקפיד לשמור על צביון העתיקות של ירושלים.

הצפיפות לפני השער. בצאתך מ„בין החומות" במעבר השער נמצאת בתוך המון רועש, ואם נקלעת לכאן בערבי שבתות וחגים בוודאי תמצא עצמך לחוץ בין עוברים ושבים נחפזים. מה שהגביר את הצפיפות היתה התמצאות קבועה של רוכלים, תגרנים ויושבי קרנות, מצחצחי נעלים ומתקני מטריות שמצאו פרנסתם ע"י השער ממש, נוסף לעגלונים הרועשים ומצפים „לצוד" נוסע לשכונות העיר.

ע"י קיר החומה יושבים בשורה ארוכה על שרפרפים בני לאומים שונים ארמנים, אשורים, ומבני הדת היהודית מעדות המזרח, לפניהם תיבה קטנה מלבנית מצועצעת ובצידיה צנצנות משחת נעליים בצבעים שונים ומספר מברשות לצבע יסוד ולהברקה. על התיבה מותקן פעמון המודיע מתי יש להחליף את הרגל או שהעבודה נסתיימה. היו לקוחות שנצמדו למצחצח נעלים מיוחד הודות לביצוע עבודה מעולה. היו מצחצחי נעלים שבזמן הפנוי עסקו בתיקון מטריות ושמשיות.

במקום זה הסתובבו רוכלים עם שקדים קלויים, עם חלווה שומשמין. עם משקה צונן.

תקועים על מקומם עמדו מוכרי פירות עונתיים כגון שקדים ירוקים, עוזרר (זערור בערבית), חאב אל עזיז, ערמונים, אגוזי קוקוס ואלומות של חומצה קלויה, כמה ברנשים הסתובבו עם הצעות לקניית מטבעות עתיקים, או „מדריכים" לסיור בעיר.

בתוך הקהל ההולך והעומד מתרוצצים עגלונים הצווחים: „מחנה יהודה", „מאה שערים", שתי אלה הן תחנות סופיות לנתיבי הכרכרות של „השרות הציבורי" אל השכונות בעיר החדשה.

בהמשך לישיבת מצחצחי הנעליים התארכה שורה של חנויות עד מלון קמניץ, בנין המלון נהרס, כדי לקבל מושג על מקומו אפשר לקבעו כעשרים מטרים מהעיריה הנוכחית.

יש לציין שהחנויות האלה שהתמשכו מהשער עד המלון היו האלגנטיות ביותר והן קבעו את המרכז לקניות חפצים מודרניים. בעלי החנויות היו ברובם יהודים אבל היו גם גרמנים היכליים (טמפלריים) יוונים וערבים. בחנויות הקרובות ביותר לשער ניצבו החלפנים ע"י שולחנם, שתחת מכסה זכוכית הוצגו כל סוגי המטבעות המהלכים בירושלים. העיריה, הבנקים ובתי הדואר השונים שהיו בקירוב מקום והשולחניים הרבו את שאון העוברים ושבים ע"י שער יפו.

בנקים, בתי קאפה ערביים וחאנים לבהמות רכיבה ומשא היו בצד השני של רחוב יפו. מהפינה בסמוך לשער, יורדת הדרך להר ציון ולבריכת הסולטן.

מתפרנסים ומשלוח־יד

„ויהי כאשר צללו שערי ירושלים לפני השבת, ואומרה ויסגרון הדלתות,
ואומרה אשר לא יפתחום עד אחר השבת...
וילינו הרוכלים ומוכרי כל ממכר מחוץ לירושלים"
(נחמיה יג—יט,כ)

חנוונים	מתקיני שברי חרס וחרסינה
סנדלרים	מייצרי מברשות ומטאטאים
חייטים	מתקן שמשיות ומטריות
נגרים	מלצרים ומבשלות
נפחים	טחנים
פחחים	יינים
כובענים	בעלי מכבסות
ספרים, גלבים, מקיזי דם ומצמידי עלוקות	סיידים וצבעים
עגלונים	בעלי מלאכה ניידים
טבלים	סמרטוטרים (אלטה זאכין)
שענים	אביונים ופושטי־יד
צורפי זהב וכסף	מכירת חיסול — מאזאט
מתקיני מזרונים ותופרי שמיכות	אהב את המלאכה

חנוונים

חנויות מכולת. את ה„חנות" שלפני כמה עשרות שנים החלו בת"א ואח"כ בכל הארץ לכנות בשם „חנות מכולת", היו קוראים בנעורי „חנות" ללא תוספת, בה מיגוון סחורות: חנות כל בה, כי בה היו כל דיצריך: מקמח, סוכר, שמן וכל מיצרכי אוכל במשקל, במידה, באריזה או ביחידה כגון נקניק, ביצים, בצל, תפוחי אדמה ושום יבש, כל מיני תבלין לרבות תה, קפה וקקאו וכל מה שבית תקין דורש להרצתו כגון חבל לכביסה ולדלי לשאוב מים מהבור, פתילה לפתילייה, שרוכים לנעלים, נפות לקמח ולסולת, מגיפות לנפח מעל הגחלים להגדיל את האש, וכל מיני מברשות לסיוד ולרחיצת הרצפה. וכל צרכי כתיבה: נייר, מעטפות, דיו, עפרונות, ציפרנים, מחברות ובולי דואר.

נכנסת לחנות התבשמת או הוסרחת בריח דג מלוח, פלמידה, לקרדה, בקאלה מיובש, נפט או במיני בשמים כגון ציפורן, זנגביל או קפה טחון טורקי טרי. בעונה השגת, ענבים, אבטיח, אם אוסיף עוד פריטים שאינם מסיימים את סך הכול של המצוי בחנות כגון מלכודות לציד עכברים, מלקחיים להעביר גחלים, סבון, מחטים וסיכות, טבק באריזה וטבק להרחה בקופסאות וסיגריות שונות.

הקנייה והמכירה. החנווני לא קנה סחורה במזומן ולא כל שכן שמכר במזומן. שיטת המסחר היתה, פנקס פתוח דו סיטרי וכל העסקים בספר נכתבים. יום התשלום לא היה אחיד לא לגבי הסיטונאי ולא לגבי היחיד הקונה. דרכו של הסיטונאי היה לשלוח את פקידו, או שבא בעצמו כל יום ששי לקבל את התמורה לפי הרשום בפנקסו, וכך נפגשו סיטונאים יהודים וערבים אצל לקוחותיהם.

לקוחות מעטים מאד שילמו בעד המצרכים במזומנים, אלה היו פנסיונרים אמידים ומתי מספר שבחלו בסחורה שניתנה בהקפה וראו את התשלום על אתר כקודש שיש לשמרו ולעשותו. הרוב היה בא אל החנות וקונה והחנווני רושם ביומן, ובלילה כשהוא בביתו מעביר את החוב לדף שמי מיוחד של בעל החוב.

הואיל והשכר או המשכורת של אנשי ירושלים היו מועברים כל סוף חודש לכן חלו התשלומים באותו הזמן. היו ששילמו עם קבלת „החלוקה", שלא תמיד באה בזמן קבוע מראש.

חנויות מיוחדות. חנויות לא כל כך נפוצות היו מוכרות פירות וירקות, התנועה בהן היתה קטנה. בקיץ היתה תנועה גדולה יותר בעונת האבטיחים והמילונים, המישמיש והענבים, אפרסקים ואגסים, העגבניות והמלפפונים ושאר ירקות הקיץ.

במרכזים כגון „רחוב היהודים" ושכונת מאה־שערים היו חנויות מיוחדות לכל מיני גבינה מתוצרת הארץ ומתוצרת חו"ל ולכל מיני דגים מלוחים ומליחים, ולזיתים שחורים וירוקים. בעלי החנויות היו עפי"ר יוצאי ארצות בלקן. אמנם היו חנויות אבל מעטות, שעסקו בכלים לבישול וכל סוגי כלי מטבח, בכוסות זכוכית וספלי חרסינה, קומקומים וכדי זכוכית וחרסינה, עששיות למנורות נפט וכיוצא בהן.

לא חסרו חנויות, אבל במספר קטן, שמכרו צבעים ואביזריהם, גבס ודבק, צירים, מסמרים וברגים. התנועה בחנויות אלה היתה ערה בערבי חגים, ובימים לפני חג הפסח לקניית צבעים ומברשות. לפני חג הסוכות לרכישת מסמרים לבנין הסוכה.

יש לציין שגם פחמי־עץ וגזרי עצים נמכרו בחנויות מיוחדות, את גזרי העצים בגודל של כרוב קנו לפני יום הכביסה, את הפחם הגושי־קאראמה ואבק פחם קנו ערב שבת כדי להכין את החמין — טשולנט בלע"ז.

סנדלרים

המעמד. בלי לפגוע בכמה סנדלרים שהשתלבו בחברה טובה ואפילו היו פונים אליהם: ר' פלוני, ובבית הכנסת תפסו מקום של בעלי בתים חשובים אפשר לציין שבדרך כלל היה המקצוע לא מועדף. הורים היו מזהירים את ילדיהם: „אם לא ילמדו כדבעי הם יאלצו למסור אותם להיות שוליות אצל סנדלרים". רוב הסנדלרים היו עניים ועובדים קשה ואפילו לאור הנר בשעות המאוחרות של הלילה ישבו על הדרגש עם פטיש ביד ומסמרים בפה כדי להשתכר לפת לחם.

יתומים שלא הראו כשרונות ללימודים נשלחו מאת המוסד או מטעם האפיטרופוס והם עדיין נערים אל הסדנה של הסנדלריה.

סנדלר עולה שהיה מומחה במלאכתו זכה לשם טוב וליחס מועדף. הלה היה מתעלה בהליכותיו ובדיבורו על הסנדלר המקומי. בנעורי היו עדיין הסנדלרים היהודים וגם הלא יהודים מרוכזים ברחובות או בסמטאות שבעיר העתיקה.

נעלים בהזמנה. כחודש לפני החגים ואפילו יותר, היה סנדלר המשפחה בא בשעות הערב אל בית לקוחו לקחת מידות בשביל נעליים לבני המשפחה הזקוקים להנעלה. בהזדמנות זו היו מחליטים על טיב העור כגון בוקס, שברו, או לק, כמו כן על טיב הסוליה, צרפתית או זולה יותר. כאן היו מתגלים חיכוכים וויכוחים עם הילדים שאכפו עליהם את הדגם כפי רצונם של ההורים בלי לתת להם זכות בחירה. אצל הסנדלרים האלה לא היה קיים מבחר של דגמים לפי אפנה זו או אחרת. היה צריך להחליט אם זאת תהיה נעל מכופתרת או עם שרוכים. לרוב היו נעלים גבוהות המגינות על הרגל בימות הגשמים. בחורים ואברכים נמנו על המבוגרים שהזמינו שטיבלטים היינו נעלים גבוהות אשר שני הצדדים עשויים בד גומי שחור, הן היו למעשה חצאי מגפים.

הוותיקים השמרניים לא נעלו נעלים ובמקומן הזמינו אנפילאות — מין נעלי בית.

נשים בשביל הליכה רחוק מהבית הזמינו נעלים אצל סנדלרים מומחים ולא תמיד מבני ישראל. הסנדלר הארמני או היווני היה מוציא עבודה עדינה יותר והיו לו הרבה אימומים כדי ליצור מיגוון של דגמים.

בבית ובחצר השתמשו עלמות ומבוגרות בכפכפים.

לתינוקות היו קונים נעלים רכות וגמישות תוצרת בירות או מצרים וגם מיבוא אירופה, שסוכני הנעלים המיובאות היו החנויות היפות והמטופחות של הגרמנים מהמושבה הגרמנית.

לדמותו של הסנדלר. הסנדלריות היו מופעלות ע"י צוות עובדים גדול יחסי, מלבד בעל הסנדלריה ושנים שלשה פועלים ראשיים עבדו בתור שוליות כחצי תריסר נערים שלא התמזגו ב„חדר" והסתדרו בסנדלריה תחת ידו השולטת של ראש הסדנה.

הסנדלריות הגדולות היו קשורות עם בתי היתומים והיתומות, מוסדות תלמוד־תורה וחברה־קדישא שהזמינו אלפים זוגות של נעלים לחלוקה חינם.

ילד מבית יתומים או תלמוד־תורה שקיבל תלוש לקבל זוג נעלים אצל הסנדלר היה מוסיף מכיסו רבע ממחירו כדי לשפר את טיב העבודה וגם כדי שלא יבוייש ברבים במקרה שייראה עם הנעלים הסטנדרטיות הניתנות ממוסדות צדקה.

בבית הכנסת „שונה הלכות" שבעיר העתיקה היית יכול לפגוש בהשכמה את הסנדלרים כשהם מצטרפים לשיעור ב„שלחן ערוך". גם הסנדלרים נתנו את הנעלים בהקפה או בתשלומים לשיעורים.

חייטים

„עורי עורי לבשי עוזך ציון, לבשי בגדי תפארתך ירושלים"
(ישעיה נב—א)

המחזיקים במחט ובמספריים. התפירה כמלאכה מפרנסת היתה מבוקשת ומשתלמת. בה עסקו גברים, נשים ובחורות בגיל צעיר.

אל החייט ואל התופרת באו אל ביתם ללא פרסומת וללא שלט. טיב העבודה והטעם הטוב שהיו ניכרים מהמלבוש המוגמר עשו פרסום לבעלי המקצוע.

הקניית המקצוע לגברים היתה מסורה לשיקול דעת. לענף זה נשלחו חניכים מבתי יתומים שלא נמשכו אחרי לימודים, ונערים מבתים שמפרנסיהם חיים בצמצום ובמצוקה, ובחורות — כדי שתלמדנה מלאכת־יד חיונית כל כך לאחזקת בית מסודר, שהלבוש להורים ולילדים הוא שני לכלכלה, ועוד נימוק כיתרון לשידוך.

חידושים במקצוע הוכנסו ע״י אומנים עולים חדשים מהתפוצות. ביניהם היו מומחים ששמם הלך לפניהם בעירם. כיון שהמדריכים באו מארצות שונות, עם מסורת שונה, לפיכך לא היה סגנון אחיד בתוככי ירושלים לגבי כל סוגי התפירה.

החייט בעבודה. מעולם לא התביישה אשה ללכת לחייט לתפור בגד עליון, לחוש את ידו עם המדידות השיגרתיות, וגם לא היה נראה בלתי מוסרי בשביל אותם הגברים רובם לומדי תורה, בני ישיבות לבוא לבית התופרת בשביל הזמנה לתפירה לפי מידה קפטן או חלאט.

כמעט רוב החייטים והתופרות עסקו במלאכה בתוך מעונם, ואפילו אם הם העסיקו חניכים או בחורות. במקביל ל„שוק הבשמים״ בסמוך לרובע היהודי היה רחוב שבו ישבו בתוך חנויות חייטים שעסקו במלאכת התפירה בקשת רחבה, מתפירת בגד ועד תפירת שמיכה שתוכה צמר גפן. הם גם תפרו קפטנים וחמילות לכפריים מ„הר חברון״.

החייטים האלה היו מבני העדה הספרדית שהיו להם לקוחות מהכפרים בסביבה.

התפירה מלכתחילה היתה עבודת ידים אולם כשהופיעה מכונת תפירה מופעלת ביד, חשו הקלה והקצב זורז. מספר המדידות של הבגד מהכנתו ועד הגמר, היה תלוי ביד המאומנת של החייט או התופרת.

חייט מעולה היה בהצצה ראשונה מגלה את אשר טעון תיקון ואילו החייט ההדיוטי נאלץ להרבה מדידות ולבסוף יצא הבגד מעוות ללא תקנה.

לתופרות בעלות מוניטין היו הרבה לקוחות מקרב נשי הקונסולים ומאת המשפחות המכובדות, התופסות עמדה בממשלה ובעיריה.

בגדי הגבר החמודים. ילידי ירושלים לבשו את הקפטן עשוי מבד פשוט בימים של חול, ואילו לשבת ולחגים לבש את הקפטן מבד משי. חסידים היו לובשים בשבתות ובחגים כבגד עליון — ג׳ובה מקטיפה צבעונית, על אף הימים החמים לא וויתרו על המלבוש הזה. תפירת בגד זה דרשה מומחיות והיו חייטים ותופרות שהתאמנו בחייטות ממין זה והם היו מלאים עבודה לעייפה. עולי אירופה המזרחית החליפו את המעיל האירופי בחלאט שנתפר מבד בצבע פחות רועש ועמד בין הקפטן שאותו לבשו ילידי המקום לבין המעיל האירופי הכבד והגויי למראית עין.

על המכנסים האירופיים לא וויתרו בשעה שאנשי ירושלים הוותיקים הסתפקו בתחתונים לבנים ולא לבשו מכנסים כמו שלובשים „הצרפתים״ — לובשי הקצרים ללא רגש של צניעות.

תושבי ירושלים החרדים היו מעדיפים חייט „ירא שמים״ המקפיד על „שעטנז״.

המלבוש העליון של יהודי בוכרה היה ססגוני ומרשים, והם עשו רושם כביר כשהיו פוגשים בהם בחגים ע״י הכותל המערבי.

בין האביזרים ההכרחיים שכל העוסק בתפירה היה חייב להצטייד היה בראש וראשונה כמה זוגות של מספריים תוצרת סולינגן — גרמניה, ומגהץ מוסק ע״י פחמי עץ, ועד אשר לא נעלם השחור מהגחלים לא הוכנס אל הבית מחשש עשן מזיק לבריאות.

מכונת תפירה מונעת ברגל. בתחילת „המאה הנוכחית״ הובאה לארץ מכונת תפירה־סינגר. הפירסום היה גדול והתנאים נוחים מאד. בכל שבוע היה מופיע הסוכן הנודד ומקבל תשלומים פעוטיים ומדביק בול קבלה בתוך ספר ההתחייבות השמור בידי הלקוחה.

בחורה קודם שהגיעה לפרקה דאגה למכונת תפירה. באותו זמן היתה מבקרת אצל תופרת ללמוד „לגזור" ולהשתמש במכונה, ולקרוא בג'ורנאל — מגזין לאופנה. כשלמדה את יסודות התפירה החלה להכין את כל הדרוש לביתה בעתיד.

וותיקי ירושלים בלבוש שבת, מועדים ושמחות

תופרות ניידות. הרבה תופרות העדיפו לצאת לעבודה לפי הזמנה בבתים פרטיים. היא היתה באה בבוקר ושבה בערב. מקבלת ארוחות קלות וארוחת צהרים בבית. הן היו מקבלות את השכר בו ביום. היה גם נהוג שהתופרת היתה משאירה את גמר העבודה לבעלת הבית והכל מטעמים חסכוניים.

יש לציין שהרבה נשים של יהודים העוסקים כל היום בתורה, לרבות בני ישיבה, היו משתכרות מפני שהיו תופרות מאומנות או סורגות מבוקשות, בבתים כאלה לא הורגשה העניות, להפך הן תרמו הרבה לאחזקת בית מסודר ומצויד לפי רוח הזמן ההוא.

כלות היו מזמינות תופרות מעולות להכנת „ארון הבגדים הכלולתי". כאן היתה התרוצצות להבטחת עלוני אפנה חדישים או לקבל ממכרה או אפילו מאשה זרה כל מיני לבוש להעתקה, ואני אומר שלא כל אחת נאותה להיענות לבקשה, מחשש הסגת „זכות יוצרים".

אביזרים לתפירה. אל החייט או התופרת הביאו את הבד לפי המדה הנדרשת. היה צריך לספק לחייט גם את הביטנה, חלקים בשביל הצוארון, השרוולים וגם כפתורים.

לתופרות היו דרישות יותר בנוסף להוספות השיגרתיות היה צריך להביא בד קישוט, סרט ורקמה שוויצרית, היה זמן שבשביל בגדי נשים היו זקוקים לפסי ברזל או עצמונים לשמש כצלעות להחזקת מתח הבד, וגם תחרים לצוארון או לשולי השמלה.

המריץ לירידה. חייט, תופרת או משפחה שאחת מבני המשפחה התאמנה בתפירה נקלטו על נקלה כאשר עזבו את הארץ והלכו לאן שהלכו.

יורדים שבאו ל„ארצות הברית" או לקנדה הסתדרו במהרה אם היו חייטים או תופרות. בימי ההגירה ההמונית היתה דרישה גדולה לחייטים ואפילו באנגליה. אמרו שהחייטים היהודים הלבישו את לונדון ואת יתר הערים הגדולות, ביחוד את השכבות העניות.

נגרים

הנגרות בירושלים. מקצוע הנגרות היה מכובד, מכניס, ובתעסוקה מלאה כל ימות השנה. הנגרות התחלקה לשני ענפים, האחת המטפלת בריהוט הבית הראוותני והשני המתרכז בעבודה בבנין הבתים. הראשון עושה עבודתו בעץ אלון, אגוז ועוד מיני עץ קשה ואילו השני מפיק עבודתו מעץ לבן פשוט יותר וזול יותר.

כמו לכל מלאכת-יד בירושלים נהרו לנגרות, אלה הנערים שלא חפצו להמשיך בלימודם בלימודי קודש או חול. ושוב אותה התופעה שנערי בתי היתומים היו הרוב שנתקבלו כמתלמדים אצל נגרים אומנים, למעשה הם והנושרים מספסל הלימודים היוו את המאגר למקצוע זה.

לא כל אחד היה זוכה להתקבל לנגר אומן, בעל מקצוע שיצא לו מוניטין כבעל מלאכה מעולה. עבר הרבה זמן עד אשר למעשה שותף השוליה בעשיית משהו ערכי. הרבה זמן התעסק בחימום הדבק המוקפא, בנקיון בית המלאכה מפסולת ושבבים, בשליחות לצורך הנגריה וגם לצורך הבית של הנגר ללא כל שכר ומעות כיס.

נגר רהיטים. היה נהוג, כשנה לפני החתונה, או נדברו המחותנים איך לחלק את הוצאות הריהוט המקובל לזוג צעיר ולפי איזה דוגמה ייעשו הרהיטים, ומי יבצע את העבודה.

חלקי הריהוט השיגרתי כלל: ארון בגדים, שידה עם מגרות לאיחסון לבנים, מראה, שלחן-אוכל וכוננית לספרים, בני עשירים הוסיפו פריטים כגון שלחן כתיבה קטן, ארון זכוכית מעל לשידה (קאמוד). יחד עם טיב העבודה נבחנה הפוליטורה — הברק הנוצץ הואיל ולזאת דרושה מומחיות רבה. החומר היה מעץ מיוחד לריהוט, והחיבורים בהדבקה ובשקע תקע או חריצים ובליטות. אם התאום שנעשה בידי מומחה היה טוב מאד, והגימור מעולה אז הפועלים העוזרים זכו בבקשיש.

לשבחם של הנגרים המומחים האלה ייאמר שהעבודה היתה עמידה להרבה עשרות שנים, ועד היום אפשר עדיין למקם פריטים של ריהוט שנעשו אצל נגרי ירושלים, והכל עבודת-יד.

בתחילת המאה הנוכחית כבר היו בתי מלאכה יחידים שעבדו עם מכונות.
בנגריה הגרמנית שבעליהם היו מהמושבה הגרמנית — טמפלרים, התאמנו גם בחורים יהודים, הם במשך הזמן היו לעצמאיים עם ידע אירופי של נגרות.
יש לציין שהיתה התחרות של יבוא רהיטים מחו"ל וכמה חנויות ברחוב יפו היו מיוחדות לשם כך.
נגרות עץ לבן. נגר עץ לבן, זה כינוי לנגר שמלאכתו מתרכזת לאביזרי בנין, היינו משקופים, דלתות וחלונות, שלד של גג רעפים, תוצרת ביה"ס שנלר או יבוא מרסיליה, גם עבודת עץ במטבח שהוא נמצא מחוץ לדירה, הכוללת איצטבאות, ארון רוח מרושת. בדירות ישישים עולים התקינו לול עץ מתחת לכירה בגודל מספיק לזוג עופות מן המוכן.
אף הם עשו שלחן וכסא סטנדרטי למיעוטי אמצעים וכל עבודתם מעץ לבן פשוט מייבוא רוסיה או דמשק. נגרי בניינים היו צמודים לקבלנים גדולים שבנו דירות במרוכז בשורה, שנקראה „מבנה רכבת" בשביל כוללים, או אגודות שחבריהן התאגדו לצורך בנייה משותפת.
נגרים נתיני טורקיה שהגיעו לגיל צבא ירדו לארצות הברית או לדרום אפריקה ועשו חייל במקצוע שלהם ואפילו התעשרו וגידלו את ילדיהם תוך חינוך גבוה מי לרפואה ומי למשפטים.
נגרות ניידת. שוליה של נגר „לא יוצלח" שנשאר במקצוע, גם לו היתה פרנסה ולא ברווחה. לפעמים היה שוכר לו חנות באיזו פינה בשכונה כשהוא מצוייד בכלים פשוטים הכרחיים, כגון פטיש, צבת, משור ומקצוע, אלה מספיקים לו כדי לתקן שלחן, כסא, או ארון שבור.
מתוך פירוק ארגזים שבאו מחו"ל עם כלי זכוכית, הוא מקבל חומר עצי גם לעשות ארגזי המלחה, לולים לעופות, סולמות קטנים, ודרגשים ועוד. היו כאלה ביחד מבין הערבים שעשו עריסות ונדנדות לתינוקות. כשלא היתה להם עבודה היו מחזרים בשכונות בהכריזם על הופעתם לקבלת עבודה לתיקוני רהיטים מכל סוג שהוא.

נפחים

נפחות. בימינו כמעט שאין מדברים או שומעים על נפחים כבעלי מלאכה מצויים. במקום הנפח עומד היום המסגר המשוחרר מן התנור והמפוח, מן הקורנס והמלקחיים הכבדים. הנפח היה בעל מלאכה לייצור מרכיב חיוני לחיי המשפחה. נתחיל עם המיטות, מיטה לגבר ומיטה מיוחדת לרעייה ולה ארבעה גלילי ברזל להחזקת כילה או אפיריון, פינה שימושית לאישפוז האישה היולדת והמיניקה, מה שפעם קראו מיטה רקיעית — הימל ביט באידיש.
הנדנדה עשוייה ברזל נמצאת בכל בית והיא בשימוש ממושך במשפחות ברוכות ילדים.
לדלת הראשית היה מותקן בריח ברזל לסגירה בלילה. נוסף לזה היה מותקן במשקוף פס ברזל עבה לרוחב הדלת לסגירת ביטחון נוסף.
עם בניית הדירות היה הנפח מתקין סורגי ברזל עשויים גלילי ברזל עבים בצורת תשבץ. זכורני שרק ראש תינוק יכול לעבור דרכו.
אפשר היה על נקלה לזהות נפח, פניו היו מפוייחים ולא הקפיד תוך שעות העבודה לנגב מזמן לזמן את הפניו המיזועים שהשחירו.

את החנות זיהו מתוך זה שבקע עשן מן הדלת ולפעמים מן חלון שלא תמיד היה בנמצא.

על פי רוב לא היתה רצפה לבית מלאכה זה גם לא טיח. לא רק סדנה למלאכה שימש המקום אלא גם למחסן למלאי פסי ברזל וגלילי ברזל, פחמי אבן ופחמי עץ בנוסף לעבודות מוגמרות.

הנפח היה עסוק מאד כדי לספק פריטים חיוניים לביטחון לא רק נגד פורץ ושודד אלא למנוע אסונות בידי שמים כגון התקנת מעקה לגזוטרה מוגבהת, מעקה למדרגות ומחיצות לקומת קרקע בגבולות שטח הבית, נוסף לכל אלה שערים של ברזל עם מנעולים ומפתחות תוצרת בית.

תעסוקה מלאה היתה לנפחות מאת מוסדות בהנהלת משלחות מחוץ לארץ הממונים על תחזוקת קונסוליות, מנזרים, כנסיות, בתי יתומים ובתי הארחה בשלב בנין, תוספת בנין או בדק בית.

אם אמרתי שהמקצוע היה מבוקש ואף פעם לא נקלע לאבטלה לא אומר, שהעוסקים בברזל שהיתה כולה עבודת כפיים מפרכת וגם מקצרת ימים העשירה את בעליה, אפשר להגיד שהיה להם לחם לאכול ובגד ללבוש אבל ללא עושר ומותרות.

גם לנפחות באו נערים שלא רצו להמשיך בלימודיהם וגם כאלה שלא היתה להם האפשרות להמשיך, כגון יתומים ובני עניים.

בתחילת המאה הנוכחית הוקמו על אדמת כי"ח בסביבת „מחנה יהודה" בתי מלאכה למסגרות, הוכנסו מכונות מהידועות בימים ההם ובהדרכת נפחים אומנים למדו נערים את המקצוע, ומהם יצאו אחר כך בעלי מלאכה מעולים ומבוקשים.

מקצוע הנפחות התחיל לגסוס עם שחרור הארץ בידי האנגלים, מקומו תפס המסגר שעושה את מלאכתו בעזרת החשמל וכלים מתוחכמים והלמות הפטיש הכבד ועשן המפוח והפיח עבר עליהם כלח.

אמן במלאכת החרש והמסגר. במאה שעברה חי בירושלים ברחוב חברון, ר' אליהו בסן, תלמיד חכם ואמן יד להפליא, קראו לו אליה זאלס. הוא התפרסם בהמצאותיו במסגרות. מספרים עליו שהתקין מלכודת מתוחכמת כדי ללכוד צבוע שהיה חופר בקברים טריים ולשבוע מגופות שהוטמנו בהר הזיתים בטרם נבנו המצבות, שלפי מנהג ירושלים מחכים שנים עשר חודש להקמת המצבה. הצבוע ה„שודד" נלכד בפח שטמן לו ר' אליהו בסן, הוא הובא חי לראוה ברחובות העיר. האומן הזה התקין דלת ברזל עבה לפתח של „קבר רחל", שלפני כן הכניסה היתה הפקר לכל מאן דהוא.

בנו יהושע השיל, גבאי בית הכנסת רייסין ברחוב חברון, אף הוא גילה אמון יד במתכות שונות והיה בעל המצאות בשטח זה. בנו צדוק בסן אף הוא ירש מאביו ומזקנו זריזות ודייקנות במלאכת יד, רכש לו ידע ומומחיות בצילום אדם והנוף. הצלם בסן השאיר עזבון של תמונות מעשה ידיו שהן בעלי ערך היסטורי לאין ערוך.

פחחים

פחחות. פחחות כמלאכה נחשבה כמתן עזרה דחופה במסיבות ידועות שהן לחם חוק של תושב ירושלים. עם התקנת הגג שהיה בימים ההם מרוצף, התקין הפחח את המרזבים המובילים את מי הגשמים אל המרזב הגדול המריק מימיו אל הבור.

פחחים אלה היו מומחים להרכבת המרזבים ועשו מלאכתם בשלימות. היו מבני העדה האשכנזית כמה אומנים שהיו מאד מבוקשים ומצבם הכלכלי היה טוב ואפילו טוב מאד ואז נשרו מן המקצוע. אפשר לתאר את הפחחות בירושלים כמקצוע הקשור בעונות.

מיד אחרי החגים בתחילת הסתו החלו גבאי השכונות, ובעיר העתיקה בעלי החזקות, להזמין את הפחחים כדי שיעלו על הגגות ולבדוק חורים או פגמים בחיבורים ולתקנם. המטרה היתה דו־תכליתית, ראשית להבטיח זרימת מים מקסימלית אל הבורות שהתרוקנו בשלהי הקיץ והשניה למנוע דליפות המסכנות את הגג ומחדירות מים לתוך הדירה.

בימים ההם כל הכלים בשימוש המטבח, הכביסה ותאורה היו עשויים מפח רגיל או פח מגולוון או פח גלי. גגות המטבח והשרותים היו מפח והיה ונתגלו נקבים או חלודה מיד היו מזעיקים את הפחח. את הבדיל היה הפחח הרגיל, להוציא את רבי הפחחים, מפיק מקופסאות סרדינים לאחר שימוש בתכולה, היה מלבן את המלחים בכירה קטנה שהכילה פחמי עץ בוערים.

בתחילת המאה הנוכחית הגיעו משווידיה „הפרימוס" והמתחרה ה„אופטימוס" שניהם עשו מהפכה בחיי המטבח והמלאכה. מאז השתמש הפחח בפרימוס שהקל הרבה מאד על עבודתו והיה מסוגל לעשות תיקונים כאלה שמקודם נבצר ממנו.

לאחר שהחלו אנשי ירושלים לרכוש כלי מטבח מחרסינה ומאלומיניום ומאידך החלה עירית ירושלים להשלים את אספקת המים לכל השכונות כתוצאה מזה לא היה ענין יותר בתחזוקה סדירה במרזבי הגגות המובילים מים לבורות, שלמעשה נסתמו בהוראת העיריה, כך החל המקצוע לדעוך עד שכמעט בוטל לחלוטין.

הפחח מייצר כלים לשימוש ביתי. פחחים בנוסף לעיסוקם בתיקון כלים שבורים היו גם מייצרים כלים עשויים פח לכל מיני שימוש. את חומר הגלם קיבלו בפרוטות או חינם, וזה הגיע להם בדמות הפחים הריקים של הנפט המיובא.

רשימה ארוכה של חפצי בית שימושיים הוצגו למכירה על פתחו של חנות פחח. זה כלל מנורה בצורת משפך סגור בקצה הרחב עם זרבובית צרה בקצה השני, שדרכה משחילים פתילה. במנורה זו השתמשו בסימטאות החשוכות המובילות לחצר, בבית־שימוש ולפעמים גם במטבח. בין השאר: משפך, פנס שבארבעה צדדיו זכוכית, כד למים, לשמן, לנפט, קומקום, גיגית, דוד, מכסה על הכירה של שבת. פח שהותקן לו מכסה על צירים בשביל לחם וחלה ועוד אחד בשביל כעכים ותופינים. יש להזכיר גם כמה מתקנים לתשמישי קדושה מעבודת הפחח: „חנוכיה", כיור לבית הכנסת, מתקן לנרות על ה„עמוד" של הש"ץ.

אצטט בכאן קטע מספרו של חבר אבא ר' חיים המבורגר „שלשה עולמות" על פחח יהודע בציבור הירושלמי: „כה היה נהוג לברך על קערות של זכוכית, עד שקם ר' יהושע הפחח או כמו שנקרא בפי הנשים „שייה לייב בלחר" והתקין מנורות של שבת מודרניות עשויות נחושת קלל. הוא היה אומן נפלא ללא מתחרה. חנות קטנה היתה לו ברחוב היהודים למעשה מרתף חשוך שפתחו פונה לרחוב. כאן ישב על שרפרף ועשה את מלאכתו בריכוז ובמחשבה והפסיק כשהגיע זמן תפילת מנחה ומעריב. אז נעל את המרתף והלך לבית המדרש.

מעלה אחת היתה לר' יהושע הפחח שהיה זכרן, לא רשם הזמנה בפנקס ולא עשה סימן בכלי שהובא לתיקון. הוא זכר בעלותו של כל כלי חדש או ישן".

כובענים

כובעים, מגבעות ומצחיות. בירושלים של העדה האשכנזית כיסו את הראש בהרבה מינים ודגמים של מגבעות. לא רק בין הנוער והמבוגר היה הבדל ניכר אלא גם בין המבוגרים עצמם. כל ירושלמי חבש כיסוי לראשו בהתאם לארץ מוצאו, מעמדו וקביעותו בירושלים. רוב עדות המזרח מהוותיקים חבשו תרבוש כמו ערביי המקום. המתקדמים הצועדים עם הזמן חבשו מגבעת קש בקיץ, וכובע לבד תוצרת איטליה בחורף. התימנים, האורפאלים, הגורג'ים והבוכרים עדיין היו נוהגים לכסות ראש כדרך שעשו בארץ מוצאם. אשכנזים שעדיין לא התמדרנו חבשו בשבתות ובמועדים את הזנביה — שטריימל.

בגילוי ראש. בירושלים לא ראו אדם יוצא אל הרחוב בגילוי ראש. הכיפה או הירמולקה החליפו את הכובע בשעה שהוסר מהראש. „יראי־שמים" היו ישנים כשעל ראשם כיפה או ירמולקה.

ילדים ואפילו תינוקות מבתים חרדיים לא התהלכו בגילוי ראש. לילדים עד גיל „בר־מצוה" היה כובע עגול בצורת סיר אלומיניום עשוי בד על רקע קרטון ומחירו היה מספר קטן של גרושים. ילדים ממשפחות מתקדמות חבשו מצחיות — קסקטים, לימות הקיץ, עשוי מבד דק ולימות החורף מבד צמר עבה. נער מבית חרדי חבש את הקפילוש השחור — מגבעת בעל התיתורה הרחבה, נערי משי ואברכי משי חבשו קפילוש שחור של משי או נכון יותר של קטיפה.

מיגוון של כיסוי ראש וביגוד אצל משפחה ירושלמית — 1905

תוצרת חוץ. התרבוש הובא מאוסטריה והגהוץ שנעשה לעתים קרובות הופעל בחנויות למכירת תרבושים, כאן נעשה חידוש ציצית — התרבוש ובטנת הקש. יהודים אשכנזים שהיו נשואים לאשה מעדות המזרח, או עובד במוסד שקרוב לשלטון חבשו תרבושים.

מגבעות של קש לגברים ומעט לנשים ושל לבד וכובעים למיניהם הובאו מארצות אירופה או מהארצות השכנות. תוצרת מקומית לא התפתחה שכן כל הצריכה כמעט ובאה מחו"ל, גם העדר חמרי גלם הנדרשים לתוצרת השפיע על המנעות הקמת בתי חרושת לצורך כובענות.

תוצרת ביתית. כיפות, ירמולקות סרוגות וכובעי מלחים יוצרו בבית במכונת תפירה או בסריגה. כיפה או ירמולקה נשלחה כמתנת „משלוח מנות" מהכלה לחתן. לילדים הושזרו חרוזים צבעוניים לתוך הירמולקה. יהודים אדוקים לא הסירו את הירמולקה מהראש ובצאתם החוצה חבשו את הקפילוש מעל הירמולקה.

קסקטים או מצחיות היו מאד נפוצות בין ילדים ונערים, להוציא הנוער ממשפחות אדוקות. את הקסקט יצרו במקום לפי אפנה מגוונת, המחיר לפי טיב הבד והדגם.

מספר הכובענים היה קטן מאד, למעטים היו לקוחות קבועים, הפדיון גבר בחגים ביחוד לקראת חג הסוכות והקדימו לרכוש מצחיות לפני ראש השנה. בתחילת החורף היתה דרישה גדולה לכומתות שעירות עם או בלי בטנת פרווה.

כובעי נשים. הביקוש למגבעות לגברות היה מצער, רק תיירות מארצות אירופה המערבית נראו בעונת התיירות עם כובעי קש. הצעיף שימש לכיסוי ראש. בחורף באו בשימוש הרדיד והצניפה.

ספרים, גלבים, מקיזי דם ומצמידי עלוקות

מספרות. צורת התספורת האחידה כמעט אצל האשכנזים לא איפשרה התפתחות ושיפורים אצל אותו הספר שרוב רובו של לקוחותיו היה מהדור הישן, שגם את ילדיו הורה לספר לסדר תספורת לפי מתכונתו.

הספרדים מאידך הקפידו על תספורת בעלת צורה נאה, בשבילם גם הפאות והזקן באו בחשבון לקצצם ולתקנם, יוצא שהם ביקרו לעתים מזומנות אצל הספר ולכן רוב הספרים היו ספרדים ולהם כלים ומכשירים כדבעי, בתוך חנות מרוהטת העונה לדרישות של הזמן.

ברובע הערבי היו מספרות מעולות, הטיפול היה יסודי, חפיפת הראש, תסרוקת וזליפת מי בושם. בנוסף לעיסוקו של הספר בתספורת ובתגלחת היה למוד להקיז דם ולהצמיד עלוקות מוצצי־דם. המספרה הערבית היתה מרוהטת, מקושטת בתמונות של המין היפה לטעמם של הלקוחות ושמירה קפדנית על הנקיון. צעירים יהודים מגונדרים, מהמעמד שכונה „שאבב", היו מעדיפים להסתפר במספרה שיצאה לה מוניטין לטעם ולהידור, וזה היה מודד לקידום ומודרניזציה.

הלחץ על המספרות. יום ששי היה יום של לחץ על המספרות ביחוד בשעות שלאחרי הצהרים, הזמן אשר סוחרים, פועלים ופקידים חוזרים הביתה לפני קבלת שבת. גם בערב חגים היו המספרות מלאות. לעומת זאת היו המספרות ריקות בכל יתר הימים ובסקטור האשכנזי גם סגורות למספר ימים בשבוע, באפס מעשה.

בימי „הספירה" כמעט ששבתה העבודה, לכן הרבה ספרים חפשו להם עבודה צדדית שלפעמים היתה עיקרית.

כיון שהתספורת היתה קצרה מאד, מה שאז קראו „מספר אחד" ונוסף על זה לא נגעו בפאות ובזקן לכן אין לתמוה על מחסור גדול בלקוחות. ברם אצל המספרות הספרדיות היה המצב שונה הואיל ובני העדה הספרדית הקפידו על צורה חיצונית הדורה ושמו לב

על השערות שלא יגדלו פרע, מה שנוגע לתושב הערבי מהשכבה הבינונית על אחת כמה וכמה.

יש לציין שעם ערוב היום הששי היו אנשים, שקדושת השבת נגעה ללבם, מסיירים את המספרות היהודיות ומזרזים את בעלי המספרות להקדים לסגור מחשש חילול שבת, זכורני שר׳ אריה לוין היה אחד מאלה.

גזיזת שער של מצוה. ה„חלאקה״ של הילד הרך עפי״ר בשנה השלישית לחייו נחוגה בחוג המשפחה ונעשתה ב„ל״ג בעומר״, בשטח בין העצים ע״י קברו של שמעון הצדיק. לצורך זה הזמינו ספר, את התלתלים זרקו למדורה, עשו לילד פאות כדת. את הכלה היו גוזזים את שערותיה לאחר החופה ואת זה עשו נשים מבוגרות למנוע מאת האשה הנשואה זה עתה להראות בגילוי שער. לספרית לא היתה עבודה ולכן לא היתה קיימת מספרה לנשים.

מספרות מודרניות. בתחילת המאה הנוכחית נפתחו מספרות אחדות בדרגה מעולה, להן היתה משיכה גדולה מחוגי צעירי הישוב בעלי דעות מתקדמות־מודרניות. המספרות המודרניות היו עמוסות עבודה והעסיקו עובדים בנוסף לבעל המספרה שאחדים מהם היו עולים מרוסיה ומקובלים על הדור המתקדם. המחכים לתורם יכלו בינתים לקרוא עתון שנמצא במספרה. בהדרגה שופרו מאד המספרות, הלקוחות רבו וההפסקות בין תספורת לתספורת צומצמה, התרבו לקוחות שסרו כמעט יום יום למספרה לטיפול כמו גילוח זקן ויישור שער הראש.

עגלונים

„והביאו את כל אחיכם מכל הגוים מנחה לה׳ בסוסים וברכב
ובצבים ובפרדים ובכרכרות על הר קדשי ירושלים״
(ישעיה סו—כ).

אבי העגלונים. קשה לקבוע בוודאות מי היה הראשון שהביא או הרכיב עגלה או כרכרה בירושלים. אמרו שאת העגלה הראשונה להסעת נוסעים הורה להרכיב יהודי מפולניה שמלאכתו בכך היתה בארץ מוצאו. הנפחים והנגרים שבתי המלאכה שלהם היו מול שער־יפו השתתפו במעשה המרכבה לפי הדרכתו של המזמין היהודי. להק של כרכרות נוצר בעיר עם בנין השכונות במרחב שכונת „מאה שערים״ ובמסלול המקביל במרחב שכונת „מחנה יהודה״.

בשנות השבעים למאה שעברה כבר נסעו עגלות בדרך לא דרך מיפו לירושלים וחזרה, העגלונים היו יהודים וערבים. יש אומרים שהמתיישבים הגרמנים החלו ראשונה להשתמש בעגלות למסע ולמשא. בשנת 1871 החלו עגלות נוסעים לנסוע מירושלים ליפו וחזרה אחת לשבוע, כעבור כמה שנים נסעו יום יום.

הכרכרה לנסיעות. עודני ילד רך ואני מתעקש לשבת רק ע״י העגלון המחזיק בשוט ומצליף על זוג הסוסים אחת למעלה ואחת למטה לזרזם בדהירה. בפנים העגלה חמשה מקומות ישיבה ולא בנוח הן אם היא בנויה בגג זז או מרכב יציב מקשה אחת.

רבנים ואדוקי דת התיישבו ע״י העגלון כדי למנוע ישיבה עם אשה נוסעת או משום חשש שעטנז. במקרה ונסע רב או גבאי בנסיעה מיוחדת אזי ישב השמש ע״י העגלון מפני הכבוד.

הכרכרות עמדו בתחנה הסופית שהתמקמה ע"י שער יפו הן לכיוון מאה־שערים והן לכיוון מחנה־יהודה. משהו בדומה ל„תחנה מרכזית".

העגלות הסתדרו בסך, מצד ימין של רחוב יפו, בסמוך לשער יפו. העגלונים שוטטו בפתח שער יפו וממש סחבו נוסעים וצווחו בשידול ובהבטחה כי בעוד רגע קט יזוז למחוז חפצו אבל השקר היה מרובה על האמת, הרבה פעמים ישבת דומם ומחשה עד אשר מלאה הכרכרה נוסעים לכיוון בו רצית להגיע.

נשים יהודיות העדיפו לנסוע עם עגלונים יהודים ביחוד נשים בגיל צעיר וטעמן עמהן, למעשה הקפידו יותר העגלונים הערבים על נקיון הכרכרה וצחצוחה, גם הסוסים היו נאים יותר ומטופלים ומקושטים במחרוזות צבעוניות ובפעמונים, הזנב מסורק ובחורף מקופל מעשה צמות כדי שלא ידשדש בבוץ. למעולים שבהם היה מטאטא עשוי נוצות כדי להרחיק אבק דרכים. עגלון בעל מקצוע לא פגע בסוס אף כי נפנף בשוט כלפי מעלה, הוא עשה רק רעש כמצליף ללא פגיעה. אמנם היו עגלונים אכזרים שבגלל מעידה בשוגג או פניה שלא במתכוון היו מכלים חמתם בסוסים עד זוב דם, ובקהל אין פוצה פה.

פיקדון לנפיעה מיוחדת. מי שהזמין כרכרה כדי להסיעו לקבר רחל, הר־הזיתים או לתחנת הרכבת לשעה קבועה ביום קבוע אז היה העגלון נותן למזמין פיקדון כסף כאות להתקשרות לביצוע ההזמנה במועד הנקוב בעל פה, יש לציין שהעגלונים, יהודים וערבים, שמרו מוצא פיהם.

בימי קיץ היו שוכרים כרכרה ספשיל לנסיעה לשאוף אוויר צח להבראה אחרי התקפת מלריה לקולוניה כלומר למוצא או לעין כרם, ההנאה הזאת עלתה פרנק אחד ובכסף שלנו פחות מחמש אגורות.

עגלונים שזכו לפרסום. חיים ינקל ירושלמי היה עגלון ידוע ומעורב בקהל העגלונים היהודים — הספרדים והאשכנזים והלא יהודים. הוא היה חתן היובל של העגלונים שנחוג בשנת 1912 ביזמתם של מכריו מסוחרי סביבת שער יפו ומהחלפנים שחמדו לצון וקלות דעת. בזה רצו להפגין מורת רוחם בשפע הופעת „חתני יובל".

בראש וראשונה התכוונו ליובל של מר אפרים כהן מנהל בתי ספר של עזרה. בשנת 1912 מלאו לו חמישים שנה ועשרים וחמש שנה לעבודתו בשדה החינוך וההוראה. אני זוכר את החגיגה ברוב פאר וברוב עם, חבר המורים והסופרים הוציאו לאור קובץ בשם „זמרת הארץ".

לא פחות היה מפורסם ונודע בציבור העגלון יעקב איציק. הלה החזיק בשוט מנעוריו. עשה מלאכתו אמונה ושמר על זוג סוסיו ועל נקיון הכרכרה שלא היתה במבנה מפוארת כאלה שנמצאו בידי הערבים חבריו למקצוע. הוא עבד בקו שער יפו—מאה שערים.

יעקב איציק נבחר להסיע את קיסר וילהלם מיפו לירושלים. למעשה תם מסע הכרכרה המלכותית במוצא, משם עלתה הפמליה המלכותית כשהיא רכובה על סוסים.

מלבד שכר נאה קיבל יעקב איציק תעודה של הערכה מאת לשכת הקיסר.

אבל חיים ינקל העגלון „חתן היובל" קיבל מקהל מעריציו, כרכרה חדשה וזוג סוסים דוהרים. יש לציין את האוירה האחוואית ששררה אז בין העגלונים, חבריו הערבים השתתפו ברכישת המתנה לחגיגת היובל ושמחו אתו יחד בסעודה משותפת.

עגלות למשא. העגלונים של עגלות משא היו כולם ערבים, הם עסקו בהובלת מטענים שהגיעו ברכבת מנמל יפו, רוב המטען הועבר בחמורים גדולים בגלל גבהם וחוסנם כונו

המורי „מסילת הברזל". את הכרכרות משכו סוסים זכרים אבל עגלות המשא משכו פרדים או כלאיים סוס ופרד.

חיסול הכרכרות. עם כיבוש ירושלים ע"י הבריטים נתמעטו הכרכרות ומקומם תפסה המכונית, השלטון המקומי גזר על מועד קבוע להוריד את הכרכרות מכבישי ירושלים, למעשה לא התקשתה העיריה לבצע את ההוראה שבין כך נתמעטו הכרכרות בתקופת „מלחמת העולם הראשונה" הואיל והסוסים נלקחו לצבא.

טיפוס של כרכרה של עשירי עם כזאת היתה למונטיפיורי והיא בעלת גג קבוע. הכרכרה חונה במוסד סגור בשכונת ימין משה. ועוד אחת מצוחצחת־לוקסוס שהיתה שייכת למשפחת בן־נון שגרה בביתה מול שכונת „אבן ישראל".

סבלים

כח אדם. באין דרכים או רחובות המאפשרים תנועת עגלות להעברת סחורות או משאות מכל מין שהוא, היה מן הצורך להעביר את הנזכרים על גבו של אדם, או בשיתוף עם „בהמה" וזאת במקומות שאין בהם מדרגות.

ענף הסבלות היה מפותח והרבה „מאחינו בני ישראל" היו סבלים ביחוד מ„עולי קורדיסטן".

הסבלים היו מצויים ע"י המחסנים של הסוחרים הסיטונאים, ע"י „שער יפו" ו„שער שכם" ו„תחנת הרכבת". היו סבלים שנעזרו בחמור, הם פרקו את המשא מעל החמור היכן שהגיעו למעלות ומורדות של מדרגות. כידוע רוב רחובות ירושלים וסמטאותיה היו כאלה, והטעינו את המשא על גבם כדי להגיע ליעד.

סבלים צעירים הסתובבו ב„שוק הירקות" וסל קשור לגבם, סבל כזה היה מתלווה אליך משך כל זמן הקנייה, והיה בא אחריך עם סל מלא ירקות ישר לבית, והשכר — פרוטות אחדות.

בחוג הסבלים היה ידוע „מי ומי בגבורים" כלומר למי הכוח שאין הרבה דומים לו, ולפום המשא הכבד היו ממליצים על אבירי הסבלים ש„שיריהם ברזל", לאלה צפוי התפקיד להעלות קופת ברזל לבנק או פסנתר בעליה על מדרגות.

העברה. חנווני וגם יחידים שקנו שק קמח, או שק סוכר, או שק אורז וכדומה, במשקל המקובל של מאה קילוגרם, או פח שמן, או פח נפט, היה מקבל את המטען ע"י סבל שהיה מאתר את הכתובת ללא קשיים בעזרת פתק שעליו רשומה הכתובת. הסבלים היו בקיאים בכל פנה או סמטא צדדית ב„עיר העתיקה" ובשכונות. ביום ה„מוחרם" „ראש השנה לדירות" היו הסבלים עסוקים ועבדו בצוותים. הם המשיכו עם המשא אפילו ירדו גשמים כי „מוחרם" עלול לבוא לפי הלוח המוסלמי גם בקיץ וגם בחורף. יש לזכור שבימים ההם לא היו הרהיטים עשויים להתפרק ועל הסבל לשאת ארון, שידה וספה כמות שהם שלמים. יש לציין את המומחיות שלהם בטיפול בדברים שבירים, הם תימרנו ברוב־שכל את המעברים הצרים בחצרות בשעה שעברו עם המטלטלין השבירים. העבודה להעברת דירה נעשתה בקבלנות.

עוד אזכרה את היום שעברנו מ„רחוב חברון" ב„עיר העתיקה" ל„שכונת משכנות" ע"י „מחנה יהודה" כאשר כל אשר היה לנו בדירה העמיסו סבלים על גבם, והלכו עם המשא, שהגיע מעל ראשם, מרחק של קרוב לשלשה קילומטרים.

מובילי נודות מים. למעשה היה „הסקאי" שהוביל שני נודות מים על גבו, סבל לאותו ענין גרידא. גם „סקאי" זה נשא על גבו מים במשקל קרוב למאה ליטר.

סבלים בתפקיד מיוחד. כדי להעביר חולה באפן דחוף ל„בית חולים", וזה היה קורה אפילו בשנים שכבר היו עגלות על הכבישים, היו משתמשים בסבל שיכול להגיע עד המטה ועד „חדר הקבלה" בבית־החולים, וכך היה הסבל תחליף לאמבולנס.

בזמני היו בירושלים סבלים גברתנים, ודוקא יהודים מעולי קורדיסטן שאותם לקחו בשביל העברת קופת־ברזל בבנקים, ופסנתרים לקומות עליונות.

לפעמים היו הסוחרים משתמשים בסבלים כ„שליח", וכמה מוזר היה לפגוש סבל ועליו כל האביזרים: הכר, החבל הרחב והחבל העגול ובידו מעטפה.

שענים

מלאכה עדינה. בן למשפחה שעשתה מאמצים שהלה ילמד תורה בישיבה, אבל מה לעשות לאותו בן שאינו נמשך אחרי הלימודים, לשבת בטל! אי אפשר, אז יש לבחור את הרע במיעוטו, מוסרים אותו לשען שמלאכתו נקיה ועדינה באשר לאומנות זו דרושים ראש וידים ימניות. הרבה הלכו לשענות בהיותם חלושים ואינם מסוגלים לעבודה מפרכת.

עבודה ומסחר. השען מתקן שעוני כיס, שעוני יד לא היו בנמצא, ושעוני קיר אורלוגין עם משקלות וללא משקלות. דרכו של השען לא לתקן על אתר אלא להשהות את התיקון ואפילו במקרים שהתיקון היה קטן, ענין של כמה דקות. השענים התראו כעסוקים בכל עת, הם מוציאים את הזכוכית המגדלת לרגעים רק כאשר בא לקוח לדבר בענייני תיקון שעון או לקנות שרשרת לשעון. כשעסקת מכירה של שעון כיס או שעון קיר נחתכת אזי בא הזמן ברווחה להתמקח, להלל ולשבח את התוצרת וגם אריכות הימים המובטחת לשעון עד זקנה ושיבה.

התנועה אצל השען. השען בדרך כלל יושב בחנות לא גדולה, לפעמים הוא בבחינת דייר משנה לחנות הנמצאת במרכז העיר אשר דרכה זורמת התנועה, השען שהוא גם סוחר נמצא בחנות מרווחת שעל קיריה תלויים לראווה שעונים מדגמים שונים ולא חסר השעון אשר כל שעה תמימה עם הצלצול נפתחת דלת קטנה וקוקיאה קוראת בקול כמספר שעות היום.

תיקוני שעון שעתם בכל ימות השנה אבל קניית שעון היא צורך למועד קבוע. הנער המגיע למצוות מצפה בין השאר, אבל בראש ובראשונה, לשעון שהוא עדות מעין תעודת זהוי לנער שעבר גיל השלוש־עשרה. מחיר השעון הסטנדרטי בערך מאג׳ידי כחמישית הלירה והשרשרת כרבע מאג׳ידי.

לחתן שולחת הכלה כמתנת פורים שעון זהב עם שרשרת זהב מטיב מעולה ועדיין נמצאים שעונים אצל קשישי ירושלים או בידי יורשים העושים מלאכתם באמונה.

שעונים לנשים היו על שרשרת שנתלו על הצואר, הם היו מצועצעים וקטנים יותר משעוני הגברים, אף הם ניתנו במתנה לכלה בהזדמנות נאותה.

את שעון הקיר קונים קרובים או ידידים בעלי יכולת כדי לשגרו מתנה לזוג נישאים, השעונים היו תוצרת גרמניה ואחת לשבוע היה צורך לסובב את הקפיץ במפתח מיוחד להנעת המטוטלת וגם להפעלת הצלצול להשמיע את השעה.

רוב השענים בירושלים היו יהודים בני העדה האשכנזית. השענים רכשו ידיעת כל השפות המהלכות בירושלים והן לא מעטות.

צורפי זהב וכסף

„מאי בעיר של זהב ? רבה בר בר חנא א״ר יוחנן : ירושלים דדהבא״
(שבת נט.)

הצורפים. מלאכת הצורפות היתה בידי יהודי המזרח ולהם חנויות ברחוב סמוך לרחוב־הבשמים. בית המלאכה היה בחנות, בעל החנות היה למעשה בעל מלאכה שכל זמנו, פרט לזמן שנשא ונתן עם לקוח הבא לתקן או לקנות, היה עוסק במלאכתו.

סוג העבודה וסוג הלקוחות. העבודה בזהב ובכסף דרשה הרבה ריכוז ומחשבה ולכן לא כל אדם היה כשר לשבת במקומו ולהיות מכונס במלאכתו. על ידו ממש של הצורף היה הסדן הקטן, המפוח, מלקחיים, מלקט, פטיש קטן, כירה לפחמי עץ וצינורות לפוח להבת האש במתכת. הייתי בילדותי מתעכב על יד חנות של אומן כזה ומהרהר רגע בפיוט לליל „כל נדרי״: „כי הנה ככסף ביד הצורף ברצותו מסגסג וברצותו מצרף״. עבודה נעשתה ע״פ הזמנה או כסחורה מוצגת לכל דיכפין. המיגוון של התוצרים היה עשיר החל מטבעת־הקידושין, צמידים, עגילים ועד כתר לספר־תורה, רימונים, נרתיק למזוזה וקמיע להבריח מרעין בישין.

במשך היום היה נאלץ הצורף לבטל ממלאכתו ולהתמסר ללקוח מזמין או קונה.

הלקוחות באו מכל שכבות הציבור, ברור שמרבית הצורכים היו מהדור הצעיר הנמשך אחרי תכשיטים ועדיים, גם חתן המזמין פריט לשלוח סבלונות לכלתו. ביחוד זקנים היו קונים מתנות כגון גביע כסף לקידוש או קישוטים לתשמישי קדושה, „יד״ להצביע ל„קורא״ בזמן הקריאה בספר התורה, „מגדל בשמים״, לשימוש ל„הבדלה״ עם הברכה... „בורא מיני בשמים״ ועוד.

אומנים מהעדה הנוצרית עשו צלבי כסף וזהב עם שרשרות שהיו להם קופצים ביחוד תיירים.

בצלאל בית־ספר לאמנות. בבית הספר „בצלאל״ ע״י מנזר רטיסבון, למדו תורת האמנות עם המלאכה בבת אחת ובהדי הדדי, והוא נוסד בשנת 1906 ע״י פרופ׳ בוריס שץ, אמן נלהב ללא סייגים אשר בכל כוחו ומאודו עמל להחדיר מלאכת מחשבת בין כל שכבות העם היושב בציון.

במחלקה לצורפות למדו תימנים שהצטיינו בצורפות כסף וזהב ולהם חלק רב בעיצוב המלאכה העדינה שזכתה לשם עולם „עבודת בצלאל״.

היתה כאן השפעת גומלין, החניכים התימנים העלו את רמת חייהם בבית ובחוץ הם הובדלו מאחיהם בשיפור הלבוש, המחיה והדיור.

היו גם כמה מצטיינים ב„עבודת בצלאל״ מהעדה האשכנזית, מן העליה הרוסית ששמם הלך לפניהם גם בחוגים שאינם מבני ברית.

זכורני שאצל אחד, שהיה מדגולי אומני „בצלאל״, זהיר וזריז במלאכת הצורפות מר מנחם וויס ז״ל, אחיו של בונה תל־אביב, שכן בשכונתנו „משכנות״ הזמנתי אצלו טבעת־קידושין של כסף וחילופה בטבעת זהב לאחר החופה.

פרופ׳ שץ הכליל את הצורפות בין המלאכות העשויות להיות מקור לפרנסה, בניגוד למסגרת שיזמו ר׳ י״מ פינס והסופר בן־יהודה בשעה שיסדו את „חבורת שה״ו״ (שיבת החרש והמסגר) בשביל אנשי הבילויים בשנת 1882. בתכנית „החבורה״ נכללו נגרות, חרטות וחרושת מתכת.

כסף וזהב לשבירה. המצב הכלכלי בירושלים היה תמיד בלתי יציב והשפל היה מרובה על הגאות. הרבה אנשים שאפשר היה לסווגם כאמידים או „בעלי בתים״ היו לעתים קרובות נאלצים למכור מעט מכלי־הבית עשויים כסף או מתכשיטים עשויים זהב.

סכו״ם וקערות של כסף, תכשיטים מכל הדגמים נמכרו בשעת הדחק לצורפים במשקל כאילו היו מוצאים להתכה. לא תמיד הובאו החפצים לכור ההיתוך כי מי שהשלים לרכוש חפץ עם דגם ללא הזמנה היה זוכה במקחו והיה קונה כלים ותכשיטים מוגמרים במחיר של שברי כסף או זהב וכל זה נעשה ע״י הצורף.

בימינו נתמעטו הצורפים ואם אתה נזקק לתיקונים בכלי כסף או זהב יש לחפש אחרי מומחה שמספרם קטן מאד והם קיימים רק בכמה ערים גדולות ובראשם ירושלים.

מתקיני מזרונים ותופרי שמיכות

מנפצי צמ״ג. למיטות־הברזל של ירושלים היו נזקקים למזרונים. המזרונים הפשוטים היו עשויים מעשב־ים ובד־שק לכיסוי, והמעולים מצמר־גפן ובד כותנה.

צמר־גפן היה דרוש למזרונים ולשמיכות מחממות. את כריכות הצמ״ג היה צריך „העובד״ במזרונים או בשמיכות לפרק ע״י חבטות במטה מיוחד.

העוסקים בעשיית מזרונים ושמיכות היו יהודים מעולי „ארצות המערב״. הם היו מחזרים על החצרות או מסתובבים ב„שכונות״ לקבל עבודה ולעשותה עפי״ר בבית הלקוח.

הצרכנים. העושים במזרונים ובשמיכות, היו מבוקשים ע״י „המחותנות״, הואיל ועל הורי החתן ועל הורי הכלה, שוה בשוה, חלים הכנת כלי־מטה. במקרה זה היו ההורים מקפידים על טיב החמרים ועל טיב העבודה, למען יעמדו ימים רבים. הסוג השני והשלישי שהיה נזקק לבעלי אומניות אלה, בא אליהם מתוך הזמנות מוסדות כגון בתי חולים, מושב זקנים ובתי יתומים וגם מכורח השעה, במקרה והמזרון נשרף ונשחת או השמיכה בלתה מרוב שימוש, ואת שניהם יש לחדש.

תפקיד השמיכה. ירושלים בתקופת־החורף שרויה בקרה, הדירות צוננות, יתכן והגג או הקירות מדליפים מי־גשמים, המזכיר פסוק ב„משלי״: „דלף טורד ביום סגריר״. אין הסקה מסודרת בחדרים ומי שמנסה להבעיר „אח״ בעזרת גחלים בוערות לא שלו מחמת סכנת־חיים מאדי רעל של פחמים מעלי עשן. הרבה משפחות ניספו מהגזים הקטלניים. כל בר־דעת נרתע מחימום מלאכותי הכרוך בסיכון. רוב ילדי ירושלים הסכינו לחיות במזג אוויר צונן בלי לחפש תרופה אצל אמצעי חימום. הם יצאו נשכרים כי היו פחות פגיעים להצטננות ו„דלקת גרון״.

הורים הקפידו שיהיו לילדים בגדים חמים ללבוש, ובלילה יהיו מכוסים היטב. לכיסוי ראש — מצנפת חמה או מגבעת־צמר ולנשים מטפחת־ראש סרוגה מצמר צבעוני ועל הכתפיים רדיד צמר המכסה את רוב הגוף, נעלי גבר או אשה גבוהות ומרוכסות, ומידות קטנות לילדים. הדאגה של הורים בחורף היא לשמור על חום בראש וברגלים, וזה עיקר של שמירת בריאות הגוף שלמדו מערביי ירושלים.

הואיל והמיטה, הספה וסף־החלון הרחב היו להם רפידה של מזרון, לכן היה ביקוש לחפץ זה, מובן שמרוב שימוש התקלקל, ובמידה שהמזרון ניתן לחידוש עשו זאת. השמיכה שנשתפשפה ללא תיקון הועברה לשימוש חיוני אחר, כלומר לשמש ככיסוי לכירה ל„יום השבת", והיא עם חברותיה שמרו על חום התבשילים ובקבוקי המים החמים עד צאת השבת.

תהליך הניפוץ. ניפוץ הצמ"ג היה נעשה בחצר ורישומו ניכר באשר עם כל חבטה מתנשאות פתיתי צמר־גפן, משולים לפירורי שלג נוציים, והקטנים צוהלים כשהם מתכסים בחוטי צמ"ג דקים מן הדקים כאילו תקפה אותם סערת שלג. המעניין שלא היתה כל טרוניה מצד שכנה על הרעש שעשה החובט ועל הלכלוך שגרם עם עבודתו, אכן היו ימים של שכנות טובה. ברור שעבודה כזאת נדחתה לימים ללא גשם.

מתקיני שברי חרס וחרסינה

אומנים לתיקון שברים. בין התימנים שגרו בכפר השילוח ובשכונות נמצאו מומחים לאיחוי שברים של קערות, צלחות וספלים של חרס או חרסינה. הם היו עוברים בשכונות ומכריזים על מלאכתם בשפת האידיש. לאחר ההתמקחות על המחיר והפשרה שנתקבלה, התיישב המומחה על המשטח שלפני הבית והחל בעבודתו.

הציוד והחמרים הדרושים לעבודה. התיקון נעשה בעזרת חוט ברזל באורך של שני ס"מ עם כיפוף בכל קצה שממוסמר בחור שניקב ע"י מכשיר מיוחד בכל אחד משני החלקים שחוברו יחדו. על החורים מורחים תמיסה של גבס ולובן ביצה. את הביצה אין המתקן קונה, הוא מקבל אותה חינם משום שהיא נפסלה מחמת טיפת דם שנמצאה בה, זאת היתה כאילו מצוה לא לעבור על הלאו „בל תשחית", לפיכך שמחו נשים להביאן למתקן חרסים.

אנשי ירושלים היו חסכנים ולא זרקו שברי כלים, הם תוקנו ונכנסו לשימוש להרבה שנים. בצדק אמרו: „כלי חרס שבורים יש להם תקנה".

עם תום מלחמת העולם הראשונה נעלם בעל מקצוע זה מהאופק הירושלמי.

מייצרי מברשות ומטאטאים

תוצרת ירושלים. מברשות מכל הגדלים וכן מטאטאים הובאו מחוץ לארץ אולם היתה תעשיית מברשות ומטאטאים קטנה בממדיה. בכל בית נמצאו מברשות לצרכים שונים החל ממברשת לשפשף מרצפות ועד למברשת עדינה לנקות את הפיח מתוך העששית של מנורת הנפט, הואיל ועקרת בית המכבדת עצמה היתה נוהגת בכל יום ששי לסייד את שולי הקירות ביחוד בחצר ובחדרי השרותים, לצורך זה השתמשה במברשת סיידים קלילה. המטאטא עשוי מקש מיובא מעבר לים והוא מיוצר בשלושה גדלים, הקטן והקל משמש לניקוי פינות ומדפים, הבינוני לכבד את חדרי הבית וזה שבא עם ידית ארוכה לכבד את החצר. מברשת קש באה לשפשף את המרצפות וגם לנקות את כד המים הגדול.

תוצרת „חינוך עוורים". בשנת 1902 נוסד „בית חינוך עוורים" במטרה לאשפז ולשקם עוורים מלידה ועוורים כתוצאה מאפידמיה של מחלת עינים אלימה, במוסד למדו החניכים קריאה באותיות בראיל ועבודת ידים, הם אומנו לעשות מברשות, מטאטאים, קלעו סלים, כסאות ושלחנות קש. מוכרי התוצרת היו עוורים מהמוסד, שעברו בשכונות והכריזו על

תוצרתם ומשום שהעבודה והגמר היו טובים היתה לסחורה קופצים, וכשם שהסחורה היתה מעולה כך גם המחיר קבוע והוגן.

מברשות לסיוד ולצביעה. מברשות מטיב מעולה לצורך סיוד בתים, מברשות מגדלים שונים לצבעים ומברשות למצחצחי נעלים יובאו מארצות אירופה ומצרים. הואיל ובשביל התוצרת הזאת נזקקים לשער סוסים וזיפי חזיר היה צורך לייבא את המוצר המושלם מחו"ל. בנעורי כבר היה קיים בית מסחר למברשות ומטאטאים מתוצרת עצמית ומקומו ע"י שער יפו. בעל בית המסחר היה אומן במלאכתו ויצר את המברשות והמטאטאים והעמיד פועלים בענף זה. לתוצרת שלו היתה דרישה לא רק בירושלים.

השיווק. לתוצרת הירושלמית היתה מוצא במרחבי הארץ ביחוד במושבות, גם תגרנים ניידים עשו סיבובים בפרברי העיר והציעו פריטים מהתוצרת.

חניכים עוורים שלמדו את המקצוע יחד עם החניכות יצאו לרשות עצמם ואף הם עמוסי שכם ומקל עוורים בידם סובבו בשכונות וכבר עשו להם לקוחות קבועים.

בכל חנויות מכולת וחנויות למכירת כלים נמכרו מברשות ומטאטאים.

קונים מסוג סמרטוטנים היו עוברים בשכונות ומכריזים בקולי קולות על קנייה של בקבוקים ולוחות העץ של המברשת. כשם שהשתמשו בבקבוקים למילוי שנית כך גם עשו עם הלוחות.

מתקן שמשיות ומטריות

מתקן שמשיות ומטריות. הירושלמים ילידי המקום השתמשו מעט מאד בהגנה מפני השמש והגשם. בין החומות לא היו מרחקים כאלה שסיכנו את התושב בקרני שמש לוהטות ולא במטרות עז שהצליפו בפנים, רוב הסמטאות היו מקורות בתיקרה מעל, וברחובות ישנן חנויות עם גגונים, לירושלמי מגבעת לראשו בקיץ וכומתה־קוג'מה בחורף ולכן הראש מוגן מפגעי קיץ וחורף בכל המסיבות. ונדיר היה לראות אדם המרכיב משקפי שמש.

המשתמשים. השימוש בשמשיה ובמטריה היה בידי הבא מחוץ לארץ. הראשונים שנחרצו בזכרוני הם החבשים כלומר האתיופיים. אני זוכר אותם עם השמשיות הלבנות, בקיץ מהלכים מרחוב החבשים אל העיר העתיקה לבניינם ברחוב בב חאן אי זית. גם יהודים המכונים אנשי חו"ל היו יוצאים עם סוככים — שם כולל לשמשיה ולמטריה שהיא בהירה בקיץ וכהה עפי"ר בצבע שחור בחורף.

תיקונים. מתקני סוככים שהילכו בשכונות והכריזו בקול על תיקון „פאראסול" היינו שמשיה היו מעטים מאד, יתכן מפני שכל נזקק ידע בעצמו את הטיפול או מתוך שימוש קטן לא נתקלקל החפץ. ידעתי את האיש שהיה מכתת רגליו לחפש את ההוא שנזקק לתקן סוכך, הוא היה עני מרוד. גם מקצוע זה עבר ובטל מעולמה של ירושלים.

מלצרים ומבשלות

„מה היתה יקרותם — של אנשי ירושלים — שהיו מוסרים הסעודה לטבח,
אם נתקלקל דבר בסעודה היו עונשים את הטבח, הכל לפי כבודו של
בעל הבית והכל לפי כבוד האורחים" (איכ"ר ד)

עבודה קבועה במקום אחד. בבתי המלון היהודיים, שהיו מעטים, הועסקו מלצרים וטבחות לכל ימות השנה. „מלון קמניץ" שראוי לשמו הוקם בשנת 1883, בגלגולו האחרון היה במרכז עורק חיי ירושלים בסמוך לבנין עיריית ירושלים של ימינו, נחשב למלון מפואר

ואריסטוקרטי, בו התאכסנו אישים רמי מעלה. מלון־אמדורסקי נפתח בכניסה לרחוב דוד מול „מגדל דוד" בשנות התשעים למאה שעברה, המלון היה פופולרי וביתי. מלבד אורחים מחוץ לארץ ואורחים מארץ ישראל נערכו חתונות וסעודות חגיגיות במלונות אלה, ואז תוגברו הידים של המלצרים והטבחות.

מלצרים וטבחות ניידים. יולדות בבית, חגיגת בר־מצוה וחתונות צרכו לעזרה בתפקיד של מבשלות ומגישי ארוחות. אשה ירושלמית בלדתה צרכה מיילדת ומבשלת להכין אוכל ושתייה ליולדת וגם למלא את התפקיד של עקרת הבית על כל מה שהיה מוטל עליה. מבשלות ומטפלות במשק הבית היו מזמינים מראש כדי להבטיח רציפות עבודה. המבשלת בנוסף לבישול הכינה עיסה ללחם ולחלות וגם הכינה את העוגות והתופינים ל„קידוש" של שבת, ובמקרה של ברית־מילה היה עליה להכין את הסעודה החגיגית, גם למסיבת בר־מצוה פנו לעזרת מבשלת כאשר חתן הבר־מצוה השתייך למשפחה שהעריכו את המאורע החגיגי, ומי לא העריך? אפילו יתומים וילדי השכבות העניות ראו צורך לעשות חגיגת בר־מצוה בכל גינוני הטכס, דרשה, עליה לתורה, כיבוד וסעודה כהלכה.

לחתונות, שכמעט כולן נעשו בבית, נלקחו טבחות ומלצרים, הואיל ועדיין היה נהוג לערוך „שבעת ימי המשתה" ובכל סעודה „פנים חדשות" נשארו הטבחות והמלצר או המלצרים לשבוע ימים. המלצר היה עפי"ר גם בדחן וחורז פזמונים להרגין לב החתן והכלה.

המלצר לפעמים פעל בתפקיד שמש־דוור כלומר היה מעביר אל הבתים את ההזמנות למסיבות.

תנאי עבודה. כמו בכל עבודה כך היו טבחות ומלצרים מסוג מעולה שנלקחו אחר כבוד לבית גבירים ואנשים מרום החברה הירושלמית, ברם מעוטי יכולת הסתפקו במבשלת ומלצר בעלי כושר בינוני שלא זרחה עליהם שמש הפירסום ושכרם מעט.

המבשלת או הטבחה עברה לגור עם המשפחה כל זמן שרותה לא כן המלצר.

מלבד שכר העבודה שהיה קבוע מראש קיבלו המבשלות והמלצרים הרבה שלמונים — בקשיש מאת קרובי בעל השמחה וגם ממי שקיבל טיפול אישי מאת המלצר.

ידעו המלצרים והטבחות כי הם למעשה צמודים למשפחה לכל הזדמנות של שעת ששון ושמחה לכן היתה גישתם לעבודה מסורה ולבבית.

המשאבים של המלצרים והטבחות. יש לציין שגם המלצרים כמו המבשלות לא הכינו את עצמן לעבודה זאת, הם במקרה הגיעו אליה, המלצר נעשה מלצר מפני שלא שפר חלקו במשא ומתן, ומשום שהיה זריז, ויודע להתנהג בחברה, ולשוחח על הא ועל דא בנועם, לכן פנה למלאכה זו שאין כאן השקעה וקרוב לשכר ורחוק מהפסד ונמצא תמיד בחברה עליזה שמתן שכרו בצידו, ואילו המבשלת או הטבחה באה לידי כך משום שחשך עולמה או שהיתה לאלמנה ועליה היה לפרנס ילדים או שנתגרשה או עגונה אשר נעזבה ללא משען. הן בחרו לעבוד קשה ובלבד לא ליפול משא על קרוביה או על הציבור, נשים אלה היו תמיד מכובדות ומבוקשות על ידיעתן בבישול ובמאפה ובניהול משק בית לעת הצורך.

טחנים

טחנת רוח. מכספי סיר משה מונטיפיורי נבנתה טחנת רוח בשכונה שעל שמו על אף הקללות של הטחנים הופעלה הטחנה בשנת 1859. בסמוך עוד אחת שהשתייכה לעדה היוונית.

טחינת חטה. בימינו אנו יודעים מעט על טחנות קמח, בעלותיהן ותפוקותיהן, ברם

באותם הימים בנדון ידעו תושבי העיר את מעלותיה ומגרעותיה של כל טחנת־קמח, מקומה וזיהו אותה בשם בעליה.

בתחילה הופעלו הטחנות בכוח סוסים וחמורים והפיקו סוג אחד של קמח המכונה „גפה אחת" כלומר הקמח שהופק מטחינה הכיל את המורסן, הסובין, הסולת וגרעינים זרים ולא היה דקיק. הקמח התאים לאפיית לחם אבל לא לחלות. במשך הזמן השתפרו התנאים ופעולת הטחינה נעשתה ע"י מנוע והחיטים רוחצו לפני הטחינה ועברו שלבים בתהליך הטחינה כאשר יעשו בחו"ל. סבא, אבי אמי שהיה סוחר קמח, ייבוא מאודיסה, מרומניה ומבולגריה, היה קשור עם טחנת קמח מודרנית שהוקמה ע"י ברגהיים, יהודי מומר מגרמניה. הטחנה לפני שנשרפה עמדה בדרך משער שכם לשדה של „שמעון הצדיק".

טחנת קמח מודרנית היתה שייכת למומר שלמה פיינגולד בסמוך לשכונת מאה־שערים ואף היא נשרפה, ע"י שכונתנו „משכנות" בסמוך לשכונת „כנסת" היתה טחנת קמח של מרדכי סולומון מותיקי ירושלים שאף היא נשרפה, עם טחנת קמח זו היינו באים במגע, כלומר הנוער שרצה לעשות חיים בחול המועד, בזה שהיינו שוכרים, לפי שעה או לפי יום שלם, חמור כדי לרכב עליו בטיולים קבוצתיים.

טחנת קמח אחרת בידי בעלים יווניים היתה בפינה ברחוב יפו מול בית"ח ביקור חולים, בערב שבת היינו קונים תלוש לרבע בלוק קרח כדי לשימו בגיגית שבתוכה שמנו מצרכי אוכל שעלולים היו להתקלקל בימים לוהטים. לנו הזאטוטים קסם הקרח האדום וזאת עשו ע"י זה שהיו שמים צבע אדום במים לפני ההקפאה. טחנת קמח מפורסמת בטיב התפוקה עמדה ברחוב מאה שערים בבעלות ר' מנדל כהן מבתי אונגרין. לרגלי שכונת ימין משה עמדה טחנת קמח בבעלות יהודית. בשכונת בית ישראל היתה טחנת קמח שאליה הביאו חטים במשקל ותוך זמן של שהייה במקום היתה החיטה נטחנת לפי התור והתשלום לפי המשקל ברוטל.

שקי קמח ורושלים בודדים למכירה קמעונית. המנהג להביא את החיטים, השעורים והדורה אל הטחנה ולחכות לתור הטחינה כמעט ונעלם בראשית המאה הנוכחית. אט אט החלו אנשי ירושלים לקנות, והדברים אמורים במשפחות לא דלי אמצעים, שק קמח שמשקלו שלושים רוטל בערך מאה קילוגרם שמחירו שלושים פרנק שהם כלירה וששית הלירה סטרלינג בשוק הכספים דאז.

אחרי פסח יצא הכרוז והכריז על מכירת קמח מוזל ישר מן הטחנה, והמכירה התנהלה במשקל לפי הדרישה, גם סולת היה אפשר לקבל בכמויות קמעוניות.

בחנויות מכולת היו קונים מעוטי היכולת קמח מקומי, קמח לבן לחלות מחו"ל וסולת הנחוצה בשביל אפיית חלה, כאן היו המחירים גבוהים יותר גם מפני שהיו ניתנים בהקפה.

טחינה למצה שמורה. חטה שהיתה שמורה משעת הקציר והמשיכה בשמירה מפני חשש חמץ עד הטחינה הובאה לטחנה שהוכשרה לשם כך כלומר הריחיים על שתי אבניה העגולות הרכב והשכב, הן סותתו לחידוש פניהן, כמו כן נוקו בקפדנות כל האביזרים המשמשים את תהליך הטחינה.

אלה שהקפידו על מצה שמורה למהדרין מן המהדרין היו מעמידים שומרים בטחנה.

תוצרת לוואי. לאחר שכלול ושיפור תנאי הטחינה באמצעות מכונות והנעה מיכנית הוכנסו שיטות לבור כל פריט מהחיטה, נפות מיוחדות הוציאו את הקמח, קלטו את הסולת, את המורסן, את הסובין ואת הזונים.

פירורים מהמטחנות. שתי טחנות רוח שבירושלים, אחת ברחביה של היום והשניה

בסמוך לשכונת מונטיפיורי הישנה שהוקמה בכספי הנדיב משה מונטיפיורי בשנת 1858 כדי להקל על יהודי ירושלים בטחינת החיטה, השעורה והדורה אומרים שטחנות הרוח לא הושיעו בהרבה ונשארו למזכרת עד היום. הראשונה הוקמה ע״י יוונים.

בימים ההם היו בעלי הטחנות גם המשווקים את התוצרת. סוכן הטחנה היה עובר את חנויות המכולת ומקבל הזמנות, הסחורה הועברה על חמורים והתמורה נגבתה בכל יום ששי ע״י הסוכן.

הואיל והטחנות היהודיות שבתו מעבודה בכל ימי חג הפסח, היו משכירים את החמורים לטיילים לסביבות ירושלים.

תוך כדי הטחינה לקבלת קמח מצורף נשרו סובין גסים ודקים ותערובת של גרעיני חיטה עם גרגירים זרים. הנשורת נמכרה כמספוא לבהמות ומאכל לעופות.

החיטה לטחנה. בשוק היו ידועים שני סוגי חיטה, מקומית והיא עגולה וקטנה ועבר ירדנית ארוכה וגדולה. לאחר קציר החיטים והדייש הובילו בהמות משא שקי חטים לכמה מרכזי מכירה, הגדול בהם היה הרחבה לפני שער־שכם. מרשים היה הנוף בימים שבאו אורחות גמלים מהגלעד ומהחורן עמוסים בשקים עשויים משער עזים וגמלים ובתוכם החיטה המשובחת.

יש לציין שהגמלים היו נקיים ללא פצעים וגרב, לאוכף או כר הגמל היתה צורה טיפוסית, משהו מעין ראש שממנו ציציות אדומות המתנועעות עם צעידתו של הגמל, כנראה להרתיע חיות רעות במסעם במדבריות.

רק הגיעו המשלוחים ומיד צצו המתווכים והקונים והחל המיקוח והמשא והמתן, והמתווך חותך בעוז רוחו כשהוא משלשל כשליט מצווה למסור את התמורה לידי מרא דחיטי. הגמלת מעבירה את שקי החיטה לטחנה אל האסם. לאספקה לכל ימות השנה היו מחסני תבואה מצויים ע״י שער שכם. מתוך שכל שטח הטחנה היה שטח מחיה לבעלי חיים, התהלכו כאן עופות, מהם תרנגולות מטילות, נמצא זה נהנה וזה לא חסר. גם טלאים אחדים לפיטום, דויירו במבנה. בעלי אמונה טפלה החזיקו איל מקרין למנוע שדים וליצנים מלפגוע בסוסים המפעילים את הַטחנה.

בעלי הטחנות עבדו קשה עם כוח אדם קטן משלשה עד ארבעה אנשים שעשו בטחנה מבוקר עד ערב, בהרבה טחנות לא שבתה העבודה תוך כל היממה, לטחנים היהודים היתה השבת יום מנוחה במלוא מובן המלה.

יינים

הדורכים ענבים ליין. בתקופת בציר הענבים בחברון וסביבות העיר סאלט בעבר הירדן באו הכורמים עם גמליהם ובהמות משא, בסוסים, בפרדים ובחמורים עמוסי סלים עם ענבים. המה באים ירושלימה ומיד עטו אליהם המתווכים הצעקנים המתמקחים ברעש בשביל המוכר והלקוח גם יחד.

הגמלים לאחר שהבריכו גמליהם פורקים את הסלים מעל הגמלים ובהמות המשא, הרחוב שבו נמצאת חנות או חנויות למכירת יין היה מלא בהמות וסלי ענבים, ועוברי אורח נדחקים בינות בעלי חיים מפחידים ,ביחוד לילדים. בימים ההם ואני ילד קטן הייתי אחוז פחד בשעה שהיה עלי לעבור ברחוב חברון ביחוד בין גמלים רוטנים בנענוע ראש ופרדים שובבים, רשות הרבים הפכה לרשות היחיד של שלשה יינים יהודים בסמוך לחצר שבה

גרנו, עם כל המטרדים אשר היחיד מרשה לעצמו ברשותו, נוסף לסתימת הדרך נחשפת לעקיצות צרעים מזמזמות, ואין למחות, ועליך לכבוש כעסך כי זהו נוהג מימים ימימה.

יין למכירה ולצריכה עצמית. כל בעל בית המכבד את עצמו ואורחיו, היה מכין כל שנה יין לקידוש ולהבדלה ולכיבוד אורחים ולהבאת דורון לחתונה, לברית ולשאר שמחות וגם למשלוח מנות בפורים. לא כל אחד פנה לשלטון לקבל רשות ולשלם את האגרה בסך לירה תורכית לקנטר כלומר בעד 300 ליטר יין הואיל והפקחים (הגווארדיינים) לא עשו סריקות מבית אל בית.

לכל חצר היה מרתף מתחת לשטח רחבת החצר וכן היה לכל בית בודד בשכונות. המרתף היה למעשה חצוב בסלע, המקום התאים ליקב לתעשיית יין ובירה. את הענבים שמו בגיגית וברגלים יחפות דרכו על האשכולות עד שנסחט המיץ אח"כ נשאר לתסוס וכשעמד היין העבירו אותו במסננת לתוך כדי חרס גדולים מתוצרת חברון מאותו המין שבהם שמרו את המים לשתייה ולכביסה.

בממדים גדולים ובמרתפים מיוחדים לכך הכינו היינים הירושלמים את היין, היי"ש והחומץ בן יין ובזהירות יתר את היין לארבע־כוסות ולפסח.

ברחוב־חברון, היכן שהורי גרו, היו שלושה מוכרי יין, אחד מהם היה מומחה ליינות משובחים, ולאראק שלו יצא מוניטין.

יין היו קונים בבקבוקים של רוטל — שלשה ליטרים או חצי רוטל. שי לשמחה היו מביאים רוטל לחתונה, ולביקור מז"ט בקבוק של חצי רוטל.

מסבאה ומקומות סמויים לממכר יין ומשקה. בחנות ליינות ומשקה אלכוהולי אחר יכולת לפגוש אנשים שבאו לקנות ולשתות בו במקום, ביחוד לקוחות לא יהודים עפי"ר נוצרים, אבל בצנעה באו גם מושלמים. זה קרה נדיר מאד שהגיעו בשתייתם לשכרות שהוליכה לאלימות ולהפרעת הסדר. הלא יהודים היו לקוחות טובים כי הם צרכו משקה בכל ימות השבוע מה שאין כן הלקוח היהודי שבא אל החנות בערב שבת ביחוד בשעות שלפני הדלקת נרות.

היו גם כאלה שנוסף למלאכתם החזיקו בפינה מוסתרת בבית כמה כדי חרס עם יין מסוגים מבוקשים. המכירה לא היתה בפרהסיה הואיל והאיש עסק ללא רשיון ממשלתי.

יין ישן היה נחשב לתרופה להחלמה אחרי התקפות של מלריה וחולשה כללית.

יין שנשאר מהברית הוטמן לשימוש בשמחת הבר־מצוה.

כאשר חברת „כרמל מזרחי" פתחה את הסניף ע"י שער יפו נעשה הפדיון פחות אצל הייגים. יש לציין שדתיים קיצוניים לא שתו יינות „כרמל".

בעלי מכבסות

כביסה של ציבור. זכורני שבימי נעורי לא היו קיימות מכבסות שבהן טיפלו בכבסים של לקוחות, שנים אחדות לפני פרוץ „מלחמת העולם הראשונה" ידעתי על אחת שנפתחה ע"י משפחת עולים חדשים ונאבקה קשה שהמכבסה תהיה ריווחית.

בשכונתנו גרה תימניה שמוצאה מעדן שהיתה מפורסמת במומחיותה בניקוי, גהוץ, ועימלון צוורונים וחפתים שלא היו בימים ההם מחוברים לגוף הכותנת. בחוג לקוחותיה היו הרבה לא יהודים מעילית העיר המקפידים על הלבוש המהודר.

מכבסות לצורך צביעה. מכבסות לצורך צביעת בגדים בשימוש היו במספר ניכר, הדרישה לצביעה היתה רבה, או משום דיהוי או משום כתמים שלא נמחו או שינוי באפנה של צבע

מקובל, כל אלה שהיו נזקקים לשנות את המצב הקיים היו הלקוחות של בתי הצביעה שהיו ברחוב המקביל ל„רחוב הבשמים" המסתעף מ„רחוב דוד" שבעיר־העתיקה.

בראשית הקמת המכבסות. הרבה קשיים עמדו בדרך הקיום של המכבסות, בראש וראשונה המחסור התמידי במים שהתגלה בקיץ, חוסר ביוב ועל הכל, שכל העבודה בוצעה בידים של כובסות. בחורף הגשום עם שמים מעוננים לא היה אפשר לשחרר את הכביסה בהיותה עדיין רטובה.

חמרי הכביסה הצטמצמו לסבון וסודה, המים בירושלים שהיו מי בורות היו פחות קשים וע"י תוספת אפר־גחלים רוככו לפני השימוש.

לפני „מלחמת העולם הראשונה" כבר הופיעו אצל יחידי סגולה ובשוק — מכונות כביסה, לא חשמליות, שהיו לפלא לנשי ירושלים.

כבוא האנגלים. ענף המכבסות מתפתח במהירות עם כיבוש הארץ ע"י אנגליה. אנשי צבא ופקידי ממשלה לובשי חאקי העדיפו לשלוח את הכבסים למכבסה לכביסה ולגיהוץ אחרי עמלון.

גם מטפחות ועניבות נשלחו למכבסות אז כבר הנהיגו כביסה בחמרים כימיים.

עם התרחבות השימוש בחשמל התפתחו המכבסות, ואט אט הותאמו לשרת ציבור גדול יותר ובתנאים קלים יותר ביחוד לאחר שירושלים חוברה לרשת המים.

סיידים וצבעים

מתי מסיידים. למעשה כל עקרת בית שלחה ידה למברשת לסייד בכל יום ששי את שולי הקירות של החצר וגם בשביל לתקן חלקים שהתפייחו מחמת מגורת נפט שהעלתה עשן.

לצורך סיוד חדר ומטבח היו מזמינים את הסייד. לא על נקלה אפשר היה להשיג את הסייד הרצוי, אותו יש להשיג במועד קבוע מראש, לפי מושגנו מהיום, פירושו של דבר יש לחכות לתור.

הסיידים היו בני העדה התימנית שהתגוררו בכפר השילוח, ומעטים היו מבני העדה האשכנזית.

סיוד הבית היה בלתי נמנע בפרוס חג הפסח ובזמן עקירה מהבית ב„משך דירות" — מוחרם, שהסיוד היה מוטל על הדייר העוזב לפי מנהג המקום.

ההכנה לסיוד. הסייד מביא עמו רק מברשת. המברשת היתה עגולה בגודל ראש אדם ובבסיסה שני חורים שבאחד החורים תוקעים קנה ארוך כדי להגיע אל התקרה המקומרת.

עקרת הבית דואגת לרכישת אבני סיד מיד אחרי פורים באותו זמן היא מתקשרת עם סייד והתור נקבע. התמיסה לסיוד מכילה סיד כבוי, כוחל, ותוספת לפי המרשם שמסר הסייד, זה יכול להיות חלב, שמן, מלח או אלום, וכל זה מוסיפים נגד קילוף הסיד והעברת סיד במגע.

עם עלות השחר מופיע הסייד לעבודה כדי להספיק לסייד לכמה לקוחות עד הצהרים ועד השקיעה הוא מספיק לגמור את הסיוד בפעם השניה, זה אפשרי רק אם מזג האויר שלפני פסח אינו גשום ורטוב יתר על המידה.

הסייד בדרך כלל עמל קשה לשפשף את הקירות שיש בהם הרבה פיצוצים והתקלפויות מרוב שנים ובהרבה דירות אפילו מאות שנים. אפשר לשער את האבק המחניק העף בחדר

ובסמוך לו, אמנם כמעט כל התכולה של הבית רוקנה קודם לכן בכל זאת נשארו רהיטים ומיטות וכיוצא בזה ואף על פי שהם מכוסים בסדינים אינם נקיים מהאבק הלבן.

יום סיוד הוא יום סיום. יום קשה ומורט עצבים היה יום הסיוד לכל בני הבית ולא כל שכן לבעלת הבית. עבודת פרך החלה בהשכמה ונסתיימה בשעות המאוחרות של הלילה. למעשה כל עקרת בית התחלחלה לזכר הסיוד שחייב לבוא ערב פסח.

ביום זה גדלו הבלבול והערבוביה. ההכנה החלה כמה ימים קודם, יש להוריד וילונות מן האצטוונה, הפס או ישר מן המסמר, את המסמרים שתקועים בתוך הקירות יש להוציא כדי להקל על הקילוף והסיוד הרצוף. יש לרוקן את החדר מכל חפץ או רהיט או מטלטלין ולאחסנם בכניסה לבית וכל זה מסור לחסדי שמים לגשמים ולרוחות עזות והמהומה גדולה, להבדיל כאילו נקלענו לעיר שבזוזה גייסות של פורעים — קציר פוגרום.

חפל סידור סיוד. בנשימה ארוכה תוך הרפיית המתח תופסים מנוחה לאחר שעות קשות של עמל, רוגז ואפיסת כוחות. מצב הרוח תלוי בהרבה בהצלחת הסיוד ובמזג האויר ששרר תוך המבצע. נשים דיווחו לחברותיהן על ההצלחה וגם על הכשלון איכשהו.

התייבשו הקירות דיים לפני המהדורה השניה של הסיוד מה טוב, לא נשארו סימני מברשות הרי זה טוב מאד, אין הסיד משתפשף הרי זה כפתור ופרח ואם על כל אלה נמצא שכל התכולה שנשארה תחת כיפת השמים יבשה וללא אבק־סופות על כגון זה אומרים בסיכום: **ברוך השם!**

סייד מעולה אם הצליח להרגין לב בעלת הבית בעבודה טובה ובטיפול רגוע היה מקבל הוא ועוזרו בקשיש וכמובן מובטחות לו המלצות טובות להגדלת הקף לקוחותיו.

יש לציין שסיידות כמקצוע לא הבטיחה לבעליה פרנסה בכל ימות השנה, עליהם היה לחפש כל מיני מלאכות כדי להחיות את משפחתם באותם הימים שלא נמצאה עבודת סיוד.

בעלי מלאכה ניידים

ללא בית מלאכה. אם מחוסר אמצעים ואם מתוך חשש לחיי בטלה בחרו הרבה בעלי מלאכה לקחת כלים ומכשירים על גבם ולהסתובב בתיכנון הסיבובים משכונה לשכונה ולהכריז על הצעת עבודה בהרבה ענפים שכל בית בירושלים נזקק להם.

בעלי המלאכה שהכריזו בקולי קולות על אומנותם לא היו מהמובחרים, ברם לציבור היתה הופעתם לעתים מזומנות דבר בעיתו, ומה גם ששכרם היה מועט.

הנגר הנודד. עפי"ר עסק הנגר ההלך משכונה לשכונה וכלי מלאכה חיוניים בתרמילו לתקן כסא, שלחן וארון שלא נמנו על מעמד הרהיטים לראווה, כאן תקע מסמר וכאן החליף ציר ומי שנזקק לחיבור נפרדים, קירב אותם בעזרת דבק. ביחוד היה מעין מושיע ומציל לאנשים זקנים בודדים שדאגו לכסא יציב ושלחן ללא זעזועים. לאנשים אלה העמיד סוכה כשרה כדי לברך „לישב בסוכה".

הזגג. הזגג עם קולו הטיפוסי היה עובר בשכונות ועל גבו ארגז ובתוכו לוחות זכוכית לפי מדה התואמים את חלל מסגרות החלונות בבתים ירושלמים. לזגגים לא היו בתי מלאכה אלא היו הם ובית המלאכה מקשה אחת והמשא לא היה רב לכן בעלי המלאכה האלה לא היו חסונים בגופם ואפילו חלושים שבהם יכלו לעשות פרנסה מעבודה זו.

עד אשר הופיע הזגג מצאו תיקון זמני למצב שנוצר לאחר שנשתברה השמשה ע"י העמדת לוח עץ או כרית קטנה ואין חיפזון, כי הרי הזגג אגב סיבוביו בוא יבוא.

הסנדלר. מתאים לו יותר השם אושכף מפני שמלאכתו להטליא טלאים ובדרך חטופה גם להרכיב עקב או חצאי סוליות בצורה לא מעודנת. לאומן זה שלמעשה השם אומן אינו יאה לו היתה מלאכה מרובה בימות הגשמים באשר נעליים מחוררות שאבו מים וצינגו את הרגלים וגרמו לשיעול ואפילו לדלקת הריאות וזאת הפילה אימה ופחד על „אמא ירושלמית".

הסנדלר הנודד הציל מצבים מביכים ע"י כמה מסמרים, טלאי ותפרים מספר הספיקו לחסל ליקויים בנעליים. עקב שנפגע, או נשל או עיקם צורתו יחכה עד שסנדלר זה יבוא, והלה יעשה במיטב יכלתו להחזירו למוטב. ספק אם סנדלר כזה היה יכול לטפל בנעלים עשויות לפי מדה או בכלל היה מסוגל להכין נעל מחמרים גולמיים. הסנדלר מסוג זה היה לאבטיפוס של עובד הדיוט שהשלים מלאכתו בעיצוב גס ומגושם.

הפחח. הואיל וכמעט כל כלי המטבח, והרבה אביזרים אחרים, היו עשויים ממתכת ביחוד מפח על כן היה בכל בית משהו לתיקון. כלי פח בדרך הטבע ניקבים ודולפים ויש מדי פעם לסתום חורים או להחליף תחתית או להתקין ידית, אזן או רגל לכלי או מיתקן. עבודת הפחח היתה בקשת רחבה מכלי מטבח, דלי או משפך, עד מרזב ומזחילה, ממיכל נפט למנורה עד חצובה — הכן של דוד כביסה.

בין הפחחים היו גם בעלי מלאכה שידעו לטפל בהלחמת נחושת ומתכות אחרות וגם שלחו ידם בתיקון מנעול והתאמת מפתח שבימים ההם היה כבד, ארוך ומגושם. מקור האש כירת גחלים ואח"כ היה הפרימוס.

הפחח היה מקבל את חומר ההלחמה מאת קופסאות ריקות של סרדינים ושימורים, אותן התיך כדי לקבל את הבדיל.

סמרטוטרים (אלטה זאכין)

הסוחר הקונה הכול. המסחר במטלטלין משומשים היה פריט מהנוף הירושלמי. קולו של הסוחר בנעימה מיוחדת קול מבשר ואומר: אלטה זאכין אלטה שמאטס, לא הבינותי, וכמוני הרבה, על שום מה צווח בקול אותו האיש שהיה מעדות המזרח על הסחר ומכר דוקא באידיש, ואת זה עשה גם בשכונות ספרדיות. אני עדיין זוכר סוחרים ניידים שצווחו „יא פאַוויזה" משהו בדומה ל„אלטה שמטס".

הסוחר ההלך יום ביומו וחוצה שכונות, שעל כתפו שק לקבלת הקניות היה דמות קבועה, שבשעה קבועה היית פוגש אותו באותה הסביבה שבה רצית לבצע עסקה עמו, הן ע"י מכירה או ע"י חליפין בכלי זכוכית או חרסינה או מתכת.

השוק לחפצים ישנים. המסחר ברהיטים ישנים בכלים ובבגדים משומשים היה מאז ומתמיד בידי יהודים. בירושלים היה בקוש והצע בהקף גדול לגבי מטלטלין של „יד שניה". הריהוט, כלי הבית והמטבח וחלק גדול של הביגוד הועמדו למכירה פומבית במקרה של משפחה יורדת. ירושות של הורים זקנים וביחוד של זקנים גלמודים שנפטרו והם עלו לירושלים לסיים את השנים האחרונות בלי להשאיר קרוב או גואל. מקורות האספקה היו בהספק תדיר וגם הביקוש לא הגיע אף פעם לרוויה.

הפלחים לא קנו את הריהוט, הביגוד והכלים ישר חדש מן החנות משום שהכנסתם היתה זעומה ולא הספיקה עד כדי לקנות את החפץ במחירו המלא. אפילו לבגדים מטולאים ולנעלים קרועות היו שוק. ב„עיר העתיקה" היו מסתובבים אותם הסוחרים שקודם לכן קנו

אגב הקפות בשכונות, נפגשת בהם בשעה שמציעים לפלחים את מה שקנו בשכונות. היו יהודים בירושלים שירדו מנכסיהם והיו מתפרנסים ממכירת בגדים משומשים, כלי מטה וכלי מטבח רזרביים. הצ׳רקסים מ„עבר הירדן״ היו קונים טובים, והם היו באים לירושלים לצייד את בתיהם או בתי ילדיהם בכל מיני מטלטלין. בשנות המצוקה של מלחמת העולם הראשונה הצילו הקונים הצ׳רקסים הרבה משפחות מרעב.

פריטי אמנות ועתיקות. הסמרטוטרים היו בעלי מקצוע והיתה להם עין חדה להבדיל בין סמרטוט ובין חפץ בעל ערך למאספי אמנות ועתיקות. אפשר היה לפגוש אצל הדוכן של סוחר הסמרטוטים בפלח המתמקח על זוג נעלים בלות ועל ידו עובד קונסוליה או בנק השם עינו בחפץ, בתמונה או בבולים משומשים. מטבעות שנמצאו ע״י פלחים, במקרה והם לא מכרו אותם לחלפנים שבשער יפו, היו נקנים בזיל הזול ע״י הסמרטוטרים ומהם היו עוברים לאוספנים. לקוחות מיוחדים היו לפמוטי הנחושת ולמנורות נחושת תולות מן התקרה. חנויות למזכרות היו קונות חפצי עתיקות בשביל התיירים של חב׳ „תומס קוק״ שהיו באים כצלייניים מדי שנה בשנה.

הקנייה תמורת כלים נאים. היה עוד סוג של סחר במטלטלין ישנים. במקום לשלם את המחיר המוסכם בכסף היו הסוחרים האלה נותנים לפי הבחירה כלי זכוכית או חרסינה או מטחנה לקפה או מנורת שלחן יפה. היו נשים שהעדיפו את החליפין במקום לקבל כסף מזומן ונימוקן עמהן. הן הסבירו שאת מה שרכשו לא היו מעולם קונות מתקציבן המצומצם ובכל זאת חשקה לבן לכלי נאה ורק בדרך זו באו על סיפוקן.

אביונים ופושטי־יד

המסגרת. למעשה אין נפקא מינה בתוך ובטיבו של אביון וקבצן ובכל זאת יש שוני כלפי חוץ. האביון הירושלמי הסתיר מבחוץ את מצבו האישי, ולא נתן פרסום לעוני השורר בבית, השתדל להיראות כמו כל אדם אחר בלכתו ברחוב ובגוכחותו במקום ציבורי. בשבילו היה קיים ה„מתן בסתר״.

לעומת זאת הקבצן ניכר היה מלבושו, מהופעותיו ומתביעותיו, הוא תבע בפה למתן כסף, לשווי כסף ולסעודה. במקום ציבורי כגון בית הכנסת, בכנס שמחה משפחתית או בזמן אבל בהלוויה, ביאהרצייט (יום זכרון) היה הקבצן צץ כאילו כיבד הזמנה אישית.

הקיום. רוב תושבי העיר נמנה על שכבה של פחות מבינונית. המזון, הלבוש והדיור היו צנועים עד קצה היכולת של הצמצום. בכל זאת היו משפחות ביחוד מאלה הברוכות ילדים שידם לא השיגה לחיות במינימום של חיי צנע ללא רעב וללא עירום. עם כל המענקים והקצבות של „הכולל״ ו„קופות־צדקה״ לא יכלו לתת אוכל ומלבוש לבני הבית, המדובר בעניים שהסתירו את מצבם הכלכלי.

אבל לא אלמן ישראל־הירושלמי, נשים צדקניות גילו את המשפחות האלה, נערכו ללא רעש לעזרה, ובצנעה הכניסו את המצרכים החיוניים וגם מעט כסף. הנשים הטובות האלה המשיכו לעקוב אחרי הנעשה בבית ואפילו דאגו ליולדת ול„הכנסת כלה״, כמובן שהן היו על המקום בעת מחלה, לידה וחס ושלום בעת אבל ויגון. כשמשפחה עניה נשארה ללא מפרנס לחלוטין אז דאגו הגבירות הטובות למצוא מעון ליתום וליתומה ושכר מעבודה מתאימה לאלמנה. לנשים אלה היה מין קרן בשם „מלביש־ערומים״, אבל הן אספו גם בגדים מאת עשירי העיר למען חלוקה לעניים נצרכים והעיקר הכל בשקט ובאלמוניות.

הקבצן שהיה על פי רוב, אדם שמשום מה בחר לו את הדרך המובילה לבזיון כאשר העדיף לקבץ נדבות ולאכול משלחן אחרים. לקבצן לא היו חיי משפחה ואפילו אם לכתחילה היו לו אשה וילדים הרי נטש אותם, ללא סימן הכר שאי פעם היה לו קרוב או מודע, בתי התבשיל סיפקו ארוחות חמות לקבצנים ולכל דיצריך.

קבצנות מקצועית. אובחנו שני סוגים של קבצנים האחד קבצן מקצועי, נייד, עם קורטוב של עליצות, כאילו הוא מאוגד עם חבריו „למקצוע". הקבצן הזה יודע על מועדי החתונות, הבריתות, פדיון הבן וכיוצא בזה ורחמנא ליצלן על לוויות. בימים נבחרים בערבי ראש חודש, בחודש ניסן ובחודש אלול הוא מופיע ברחבת „כותל המערבי", בהר־הזיתים ובקבר־רחל לפי לוח זמן משלו. בהרבה מקרים התגלה שקבצנים כאלה צברו סכומי כסף גדולים שמסרו אותם ללווים ברבית גבוהה.

הקבצן או הקבצנית מהסוג השני היו חוזרים על הפתחים באיזור מסוים ופעם בשבוע לפי לוח זמן היו דופקים על הדלתות, בתחילה היו מקבלים פרוסת לחם, חתיכת סוכר, בהמשך הזמן עמדו על זה שהנתינה תהיה בכסף. הם היו מקבלים פתקאות כסף או מטבע שהוטבע ע"י מוסד ששוויו היה מצער. הקבצנות הזאת היתה נחלת מבוגרים בעלי מום — עוורים, פיסחים או אלמים רובם מעדות המזרח, ביחוד מעולי פרס — שפעלו בשכונות ומעולי־המוגרב — שפעלו בעיר העתיקה.

הקבצנות בשקיעה. על אף שכל הקבצנים מצאו כר נרחב לפעולה המשתלמת פחות או יותר ידע הציבור את חובתו המוסרית כלפי פושטי יד „והאורחים" למסיבות שמחה עד כדי כך, שבעלי־שמחה התקינו שלחן מיוחד לקבצנים ואף הם עצמם עמדו עליהם לשרתם כדי לזכות במצוה ולקיים: „הלוא פרוס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית" (ישעיה נח־ז), בכל זאת הזמן עשה את שלו, בימי „מלחמת העולם הראשונה" התמעטו הקבצנים מהרבה סיבות כגון מגפות הטיפוס והחולירע, זקנה, ובמובן מסויים נכנס גורם חדש שלקח על עצמו הדאגה לפרנסה ולמען הכבוד מנע מהזקנים לנוע בשכונות לאסוף נדבות.

מכירת חיסול — מאזאט

עתים למכירה פומבית. בהרבה מסיבות אפשר היה לרכוש מטלטלין בזיל־הזול או כמו שהיו רגילים לומר „בחצי־חינם", הן לצורך סידור הדירה מהתחלה או בשביל תוספת למלאי.

הא כיצד? פשט אדם רגל, נכסיו הוחרמו בצו „ההוצאה לפועל" והועמדו למכירה לתשלום חובות לנושים או מפני עקירה לעיר אחרת, בדרך כלל מחמת עזיבה לחו"ל ולפעמים מפאת העברה של עובד אחת הקונסוליות, או איש הממשל, או מחמת פטירה ללא יורשים, בכל המקרים האלה הועמדו הרהיטים, החפצים והספרים למכירה.

לקראת יום המכירה. כדי להביא בעוד מועד לידיעת הציבור את ענין מכירת המטלטלין של פלוני אלמוני השתמשו בדרכי הפירסום של הימים ההם היינו ע"י מודעות בכניסה לבתי־כנסת, או להבדיל בכניסה ל„מקוה", או על קירות במקום בולט בשכונה, לפעמים גם ע"י כרוז — דאלאל, הלה היה מכריז בקול ובנוסח קבוע על היום והמקום בו תתקיים המכירה הפומבית. בכל מקרה היה הכרוז מסיים את האכרזה: „וכל הקודם נשכר".

בבוא היום. כשהגיע יום המכירה באו למקום קונים רצינים וגם סקרנים. את המטלטלין אפשר היה לראות בתוך הבית אם עדיין לא פונתה הדירה או בחוץ על מגרש פנוי ואפילו

ברחוב לצדדיו. הכרוז המאומן מכריז על כל פריט יהא זה רהיט, חפץ, כלי, בגד או ספר, הוא נוקב במחיר התחלתי ועולה עם כל הצעה עד שמגיע לשיא המחיר אז הוא מסיים בשלוש קריאות את המחיר הסופי ועם קבלת התמורה עובר הנכס ללקוח.

הקונים היו זוגות המיועדים לנשואים, אנשים שחשקה נפשם בפריט מסויים וטוחרים שעוסקים בחפצים משומשים.

סבלים היו במקום להעברת מטלטלים ליעדם על גבם או על חמוריהם.

עונת המכירות. אם לא היה חריג כגון מכירת שיירי „שריפה" וכדומה אז היו ידועות העונות למכירות פומביות שנקבעו עפי"ר לאחר חג־הפסח או חג־הסוכות, הן התאימו למועדים בו עזבו משפחות ירושלמיות להצטרף לבעל המשפחה שכבר הצליח להתבסס בארץ מגוריו החדשים.

הירידה מן הארץ נקבעה לזמן שילדי המשפחה סיימו „מועד" לימוד היינו „פסח" ו„סוכות". התמורה שקבלה המשפחה „היורדת" איפשרה לשלם את כל החובות שהיו תלויים ועומדים בחנות המכולת, האיטליז, הפחמי, בעל התנור הציבורי, ושכר לימוד, ושכר דירה לבעל הבית והמותר לקחו לארצם החדשה.

אהב את המלאכה

„וכל בעלי אומניות שבירושלים עומדים לפניהם ושואלים בשלומם:
אחינו אנשי מקום פלוני באתם לשלום!"

(ביכורים ג—ג)

בעלי מלאכה מאנשי עליה. ר' יחיאל מיכל פינס עלה לירושלים בשנת 1878, הוא ארגן מקומות לקליטת חלק מהבילויים ללימוד מלאכת יד וחרושת אצל יהודים וגרמנים ממסדר הטמפלרים בירושלים.

חבורת הבילויים שעלו לצורך זה לירושלים נקראה בשם „שיבת החרש והמסגר" (שה"ו). המאמץ של י"מ פינס לא הצליח והחבורה התפזרה.

לעומת זה היו עולים חדשים מבני העליה בתחילת המאה הנוכחית שהתיישבו בירושלים שהעדיפו ליהנות מיגיע כפם ולא לחפש משרות או סחר מכר. הם ירדו לעסוק במלאכה שלפי המושגים דאז היא ממין שאינה מוסיפה כבוד ויקר, הם הגיעו לדרגת אומנים.

מדי דברי על מתפרנסים שונים בירושלים חובה מוטלת עלי להזכיר אחדים כפרט מתוך כלל שגרסו וקיימו בגופם את מימרת חז"ל „אהב את המלאכה".

1. שמואל מלניק דמות ידועה בירושלים ליהודים ולערבים. עלה מפולניה לירושלים בשנת 1908, היה מראשוני חניכי בית הספר „בצלאל". פתח בית מלאכה לצבעות והתמסר לציור שלטים, רוב השלטים שהתנוססו על חנויות ובתי עסק נשאו בשולי השלט את שמו. היה פעיל בחוג בעלי המלאכה המאורגנים, היה ממניחי היסוד של מוסדות פועלים לשיפור מצבם הכלכלי וגם לקח חלק להבטיח מגורים לבעלי מלאכה בשיכונים מרוכזים על אדמות שנרכשו ע"י מפעלי הפועלים ובעלי המלאכה חברי האירגון.

היה מיוצרי החוג של בעלי מלאכה דוברי עברית העושים בזמנם החפשי נפשות

להרחבת הדיבור העברי ע״י הרצאות ב„בית העם״, הקן של פועלי ירושלים שוחרי השפה והסוציאליזם.

2. שמואל בריסקר (אזרחי) עלה מרוסיה לירושלים בשנות העשרים לחייו. בנעוריו הצטרף לאגודה ציונית בעיר הומל. על אף שהיה בר־אורין בחר במלאכת הספרות ופתח מספרה בסביבת שכונת נחלת שבעה. לקוחותיו היו מסלתה ושמנה של הנוער המתקדם הירושלמי והאינטליגנציה הנכרית והיהודית, למספרה של בריסקר יצא שם והיה צורך לחכות זמן לתור שנקבע. במספרה היו עתונים יומיים ושבועונים, כאן נשמעה שפה עברית מדוברת.

בריסקר היה פעיל באירגון בעלי מלאכה שבירושלים, והיה בין הבונים הראשוניים של שכונת רחביה.

3. המשורר נח שפירא (בר נש) בעל השיר „יה חלילי יה עמלי לי״ גר בקרבת בית הורי בשכונת סוכת שלום, משפחת אשתו וגם הוא עסקו במכבסה ונדמה לי שהם היו החלוצים בענף זה בעיר ירושלים. נח שפירא היה אדם צנוע, נחבא אל הכלים והיה מתפלל קבוע בבית המדרש „בית אברהם״ בשכונת משכנות. בשנות מלחמת העולם הראשונה נפגעו כל העסקים שבירושלים וגם משפחה זו נפגעה בצוק העתים.

4. מנחם וויס עלה מהעיר לודז — פולניה לירושלים והיה מהעובדים האומנים הראשונים של בית הספר „בצלאל״. אחיו הגדול עקיבא אריה וויס דמות ידועה בתל אביב התישב ביפו, ובנה את תל־אביב. שני האחים הגיעו ארצה מספר שנים לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

בשנים שהאח הגדול יזם וביצע בנין עיר עברית ע״י יפו אשר בראשונה נקראה „אחוזת־בית״ קרי היום תל־אביב, עסק האח הקטן במלאכת צורפות זהב וכסף ויצר תכשיטים לעדיים ולעיטור תשמישי קדושה.

עם הקריאה מאת המוסדות הלאומיים להתעתמן קיבל את הנתינות העותומנית.

במלחמת העולם הראשונה נקרא להתייצב לצבא ונשלח לאנאטוליה להשתתף בקרבות גליפולי. לאחר המלחמה חזר הביתה ופתח חנות ברחוב בן יהודה ששימשה גם כפינת עבודה. יצא לו מוניטין של אומן דייקן בתיכנון תכשיטים, טבעות וכלי קודש מזהב ומכסף.

בין לקוחותיו נמנו העלית של האצולה הערבית. ראגב ביי נאשישיבי ראש העיר ירושלים היה מבקר לעתים קרובות בחנותו כי היתה לו משיכה לתכשיטי זהב ממלאכת מחשבת.

היה מסור לעזרת חברים בעלי מלאכה כושלים, היה ממייסדי שכונת נחלת צדוק ע״י שכונת שערי חסד.

5. יעקב בן דוב נולד בפולניה בשנת 1882 (תרמ״ב), גדל בבית מסורתי, למד בחדרים, התחבר ואף ארגן אגודות ציוניות, עלה לארץ בשנת 1908 והתגורר בירושלים. כאן למד מלאכת הציור בבית הספר „בצלאל״, כשיצא כעצמאי החל להתעסק בצילום ורכש לו לקוחות שהקפידו על טיב הצלום, עבד בשביל מוסדות שהיה להם ענין בתמונות ממראות הארץ, מוסדות הישוב המודרני העסיקו אותו כל אימת שהיו נזקקים להנציח מאורע הסטורי או תעמולתי.

היה חביב על הבריות ומקבל כל אדם בסבר פנים יפות, היה חבר „הפועל הצעיר״, בזמן ההתעוררות להתאזרחות עותומנית הפך לנתין תורכי ושרת בתקופת מלחמת העולם הראשונה בצבא כמקצועי. הוא היה מחלוצי ההסרטה בארץ.

היה פעיל בין שורות הפועלים והשתתף בירחון „המלאכה", ממייסדי שכונת תלפיות, ובנק הלואה וחיסכון. בן דב הפך להיות דמות מוכרת בנוף הירושלמי ותמיד מעורב בין חבריו בעלי מלאכה.

תורה ועבודה. בטרם עלו לירושלים אנשי „העלייה הראשונה" כבר פעמה רוח העבודה והשאיפה לפרי יגיע כפיים חדרה להרבה לומדי תורה.

איני מתכוון להעלות על הכתב את העשרות שחילקו זמנם לתורה ולעבודה, אביא כמה מהם בחינת „תנא ושייר".

הרב יעקב מן עלה לירושלים בשנת 1859, למד בישיבות והיה גדול בתורה וחכמה. יצא לעבודה הקשורה בבנין, עסק בתוצרת סיד ורעפים והכין תכניות לבנינים גדולים. היה קבלן מומחה, הוא בנה את בית הספר לאמל בזכרון משה, את בית החולים „שערי צדק" וכמה שכונות. הוא היה שכן שלנו בשכונת משכנות.

ר' שמואל הלוי צוקרמן נולד במזריטש, עלה לירושלים בשנת 1863, למד בחדרים ובישיבות. בשנת 1872 החל לעבוד בדפוס של ר' ישראל בק, למד והשתלם במקצוע ההדפסה והעריכה ולאחר שנפטר בעל הדפוס בשנת 1875 המשיך לעבוד אצל בנו ר' ניסן בק.

עם פרוץ המלחמה בין רוסיה וטורקיה בשנת 1877 פחתה עבודת הדפוס ולכן יצא לעבוד בבית דפוס יהודי גדול בלונדון. אחרי שלש שנים חזר לירושלים לעבוד בדפוס שלו. הוא רכש את מכונת ההדפסה אשר סיר משה מונטיפיורי נתן מתנה בשנת 1841 לר' ישראל בק. ר' שמואל צוקרמן עסק במלאכת הדפוס בהתמדה ובמסירות עשרות שנים, ובהרבה ספרים שנדפסו בארץ תמצא את השם והדפוס: „נדפס בבית הדפוס צוקרמן — ירושלים".

מר ישראל קוקר עלה לירושלים בשנת 1874, למד בתלמוד תורה ואצל מלמדים פרטיים. בשנת 1876 החל לייצר מברשות לסיוד ולציחצוח נעליים ועשה עבודה טובה והתוצרת שלו היתה לשם דבר ליהודים ולנכרים. היה עסקן בקרב הפועלים ודאג לשיכון עובדים.

ר' אברהם אפלמן עלה לירושלים בשנת 1883, למד בחדרים ובישיבות והשתלם בסתר באנגלית ובגרמנית ובהשכלה כללית, המשיך במקצוע של אביו שעסק בכריכת ספרים.

מר אפלמן שיכלל את הכריכייה והכניס מכונות מודרניות והעמידה על רמה גבוהה וכך נעשתה הכריכייה מפורסמת בעבודה ובגימור, חלק גדול מאד של הלקוחות היו מוסדות שנוהלו ע"י לא יהודים, נתן מזמנו לעבודת הכלל לבנין שכונות ולהרמת קרן הפועלים. הוא היה בין המייסדים של „אגודת אומנים ובעלי מלאכה" שמנתה למעלה ממאה חברים.

צדוק בסן, הצלם הירושלמי הידוע נולד בירושלים בשנת 1882, אביו ר' יהושע השיל אף הוא מילודי ירושלים.

הבן צדוק למד אצל טובי המלמדים והמחנכים של ירושלים. ירש מאביו כשרונות של ציור ותכנון ועיצוב חפצים והמצאות טכניות. למד את מלאכת הצילום מאת מומחה ששהה בירושלים וכך נעשה הצלם היהודי הראשון משום שלפניו עבדו כצלמים ארמנים ויוונים. היתה לו גישה של אומן להידור העבודה והיה מקובל על שכבות שונות של האוכלוסיה הירושלמית. הוא היה הצלם המשפחתי וגם צלם המוסדות לכל אירוע חשוב להנצחה.

זכורני בהיותי ילד קטן נאספנו כל תלמידי תלמוד תורה „עץ חיים", הרבה מאות ילדים ונערים בחצר של פישל לאפין שע"י חצר בית־המקדש ברובע באב א חוטא. במגרש

הגדול שהיה בחצר הועמדו ספסלים ועליהם הושיבו את התלמידים, אז הכין הצלם לאחר הרבה סידורים את מכונת הצילום והתייגע מאד להביא את המון הילדים לרגיעה המאפשרת תפיסת תמונה ברורה. מר בסן השאיר בעזבונו אלפים תמונות דוקומונטריים־היסטוריים. בארכיב שלי ישנם תמונות למזכרת מטיול השנתי של בית המדרש למורים מזרחי משנת 1921 אל יריחו וים המלח, מעין אלישע וגשר אלנבי.

הועד הלאומי והסוכנות היהודית הסתייעה בצילומים של בסן המראים יהודים קשישים יושבים על ספסלים מול הכותל המערבי וקוראים מספרי תהילים. מכאן עדות חיה שליהודים היתה חוקה להעמיד ספסלים ברחבת הכותל.

מר שרגא פייבל טוקטלי (1961—1875) נולד בליטא, למד בחדרים ובישיבה בירושלים. לאחר שהתייתם מהוריו יצא לחפש עבודה לצורך קיומו. בתחילה עבד ביקב בראשון לציון. לאחר שהתאמן יפה בסנדלרות אורטופדית אצל מומחה פתח בית מלאכה לסנדלרות בשכונת יגיע כפיים. מומחיותו ויושרו האישי משכו הרבה לקוחות לסדנא שלו.

הוא קיים בגופו ובמאודו את אמרת חז"ל: „על שלושה דברים העולם עומד: על התורה, על העבודה ועל גמילות חסדים", אכן הפליא לעשות בשטח „גמילות חסדים" ו„משגב לדך".

ר' משה רכטמן, או כפי שקראו לו „משה קוניק", היה איש תורה ודרך ארץ.

הכרתי את האיש כשאני עדיין קטין ואנו שכנים לחנותו ב„רחוב חברון" סמוך לת"ת וישיבת „חיי עולם". ר' משה עבר מתעשיית יין לתוצרת חלב. בימים ההם היתה מצויה בשוק גבינה קשה — קצקאוול, שיובאה מחו"ל, ורוב יהודי ירושלים לא אכלו אותה מנימוקי כשרות. ר' משה שהיה איש חרוץ במלאכתו החליט ליצור גבינה קשה כשרה למהדרין. הוא יצא לכפרים הסמוכים לירושלים ושהה בהם מיום ראשון עד יום הששי, תוך הזמן הזה עסק בעשיית חריצי גבינה קשה. תוצרתו היתה מבוקשת והעניקה לו את השם „משה קוניק".

מר שלמה ישראל שיריזלי — שי"ש — (1938—1978) נולד בירושלים למשפחת רבנים ועסקנים, למד בת"ת של הספרדים ואח"כ בבית הספר של כי"ח־אליאנס. היה חובב ספרים, מוכר ספרים, והחזיק ספרייה להשאלת ספרים. בבית הדפוס שקנה מאת הסופר אליעזר בן יהודה, הדפיס את עתוני „בן יהודה". תוך עשרות שנות עבודתו בדפוס הוציא לאור למעלה ממאה ספרים בעברית, אידיש וספניולית. הוא היה המדפיס, המגיה, העורך והמו"ל.

בימי נעורי, כשהתחלתי לקרוא „ספרות חול" וכסף „רב" לא היה לי, הייתי סר לחנותו ברחוב יפו ע"י שכונת אבן־ישראל, וקונה אצלו ספרונים בזיל הזול, ואף שהיה טרוד ועסוק מצא זמן לחפש ולמצוא את אשר בקשתי. אכן היה אוהב ספרים דגול.

דיור, שיכון, בנין והתנחלות

חזקה וחזקהר
מוחרם — משך דירות
בנין והתנחלות
חצרות
קבלנים

חמרי בנין
עליית בעלי הון, בוני עיר
חסידי אומות העולם למען ירושלים בנויה
אחדות ושלום בין שכנים לא יהודים
קראים

חזקה וחזקהר

החצרות בירושלים העתיקה, הגישה והבעלות. רחובות וסימטאות הוליכו לחצרות, הם היו צרים עם עליות וירידות ולפעמים באמצעות מדרגות במסלול עקום ומתפתל. יש שהם אפלים מפני שהם מכוסים בכיפות קמורות שעליהן בנויים בתים.

החצרות שונות בגדלן ובמספר הדירות, מהן קטנות, בינוניות וגדולות. בחצר גדולה מספר הדירות עולות מעל תריסר, ונוסף לזה שטח רחב ידים הנקרא „חקורה", לפעמים היו בעלי החצר מגדלים עליו חטה, שעורה או כרובית, או שהיו מחזיקים דיר עזים לחליבה ואפילו רפת בקר.

החצרות שברובע היהודי היו נכסי יהודים עם מעט יוצאות מן הכלל. מספר מכובד היה שייך ל„הקדש" לפי נדבה בחיים או בתוקף צוואה האוסר למכירה.

בחצרות ברובע הערבי גרו הרבה משפחות יהודיות אשכנזיות, שנים שלשה דורות.

משנת 1850 החלו יהודי חברון להעתיק מגוריהם לירושלים והתיישבו בלית ברירה בסביבות „מעלה חלדיה" ששמו היה אז רחוב חברון. באיזור זה נרכשו חצרות ע"י יהודים, אבל רוב החצרות בואכה שער שכם מחד והרובע הנוצרי מאידך היו שייכים לערבים.

בסוף המאה שעברה הורגש מחסור בדירות ברובע היהודי. עם גבור העלייה מרוסיה ומאוסטריה־הונגריה, התריפה מצוקת הדירות. דירות בבעלות יהודית לא היו רבות ולפיכך נאלצו לשכור דירות מאת בעלי בתים ערבים. בידוע שהבתים בירושלים לא הוקמו מלכתחילה כבודדים אלא נמצאו בצוותא בתוך חצר סגורה. היו חצרות עם מספר גדול של דירות שכללו שטח גדול ריק, שהיו נקראים „חוש" או „חאקורה", אבל היו חצרות קטנות עם 4־5 דירות אבל לכולן היו בורות מים לשתייה לרוב השנה עם גגות לתליית כבסים.

היהודי העולה מאירופה לא היה מסוגל לשאת ולתת עם בעל בית ערבי במטרה לשכור ממנו דירת מגורים. למטרה זו נמצאו גברים ונשים ששלטו בשפה הערבית והם שכרו את החצר כולה על מנת להשכיר דירות לכל דיכפין תמורת רווח. השוכרים בצורה זו רכשו „חזקה" על המבנה „לעולם ועד".

הורי לאחר נשואיהם גרו בחצר החזקה של גב' חנה סופר הסבתא של הסופר והביבלו־גרף א"ר מלאכי. החצר היתה בבעלות משפחת נויסייבה שהיתה להם יחס הוגן וחברותי עם דיירי החזקה.

סבי ר' דוב בר בייוור גר בחזקה של אלתר קוסבר — הצר פישל לאפין ע"י חאבס אל דם.

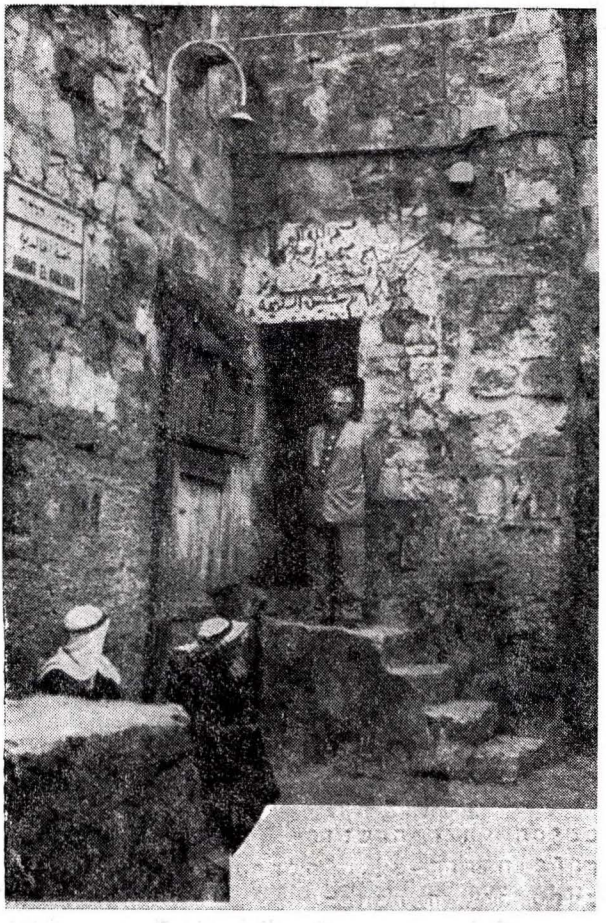

המחבר ע"י הכניסה לחצר שרה בילה הרשנזוהן
ברחוב חברון — מעלה חלדיה (מאי 1967).

היהודים התדיינו עם ערבים על חצרות שנתפסו ע"י ערבים באחת התקופות, או משום ש„כל דאלים גבר" או משום העדר הוכחה על בעלות, מסיבה שחוקי המדינה מנעו מבעליהם האמיתיים לרשום את „נכסי דלא ניידי" על שמם, וזה קרה אצל הרבה יהודים שעלו מחו"ל והיו נתינים זרים.

זאת היא עובדא, שמעט חצרות בהשוואה לאוכלוסיה היהודית היו רשומות בבעלות יהודית. הרבה יהודים אשכנזים גרו ברחוב הגיא מישיבת „תורת חיים" עד בתי המדרש של

האונגרים, בסביבת „הסרייה" — בית הממשלה וב„רחוב חברון" מעלה חלדייה, המשתכנים הראשונים ברובע זה באו מחברון לאחר שסבלו מרדיפות תושבי־חברון שהם קנאים־מוסלמים אדוקים. החצרות בסביבה זו היו שייכות למשפחות ערביות מיוחסות והם השכירו אותן ליהודים. השכירות לפעם אחת הפכה ל„חזקה" על החצר. רובע מוסלמי טהור שכן בסביבות „שער האריות" ו„שער הפרחים". לעתים מאד נדירות עבר בהם יהודי אפילו מרחוב סמוך.

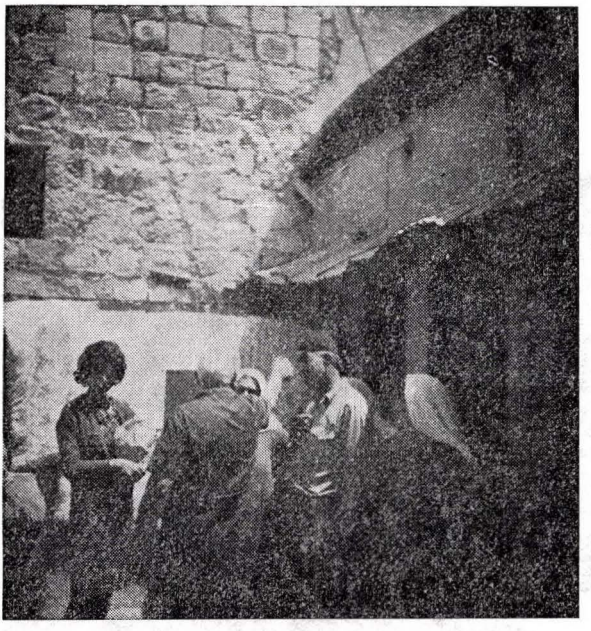

המתבר מבקר בחצר הולדתו ברחוב חברון — מעלה חלדיה.
מצביע על בית הוריו לדיירים הערבים.

תקפה של „חזקה". חצר בבעלות ערבית שנשכרה ע"י יהודי הפכה ל„חזקה" ואינה יוצאת לעולם מחזקתו, מנהג זה הפך לדין. „חזקה" עברה ידים והיתה נמסרת כשווי כסף לצורך „שעבוד", נדוניה או משכנתה. לפי תקנה ישנה שהתקינו רבני ירושלים של העדה הספרדית נחשב „בעל חזקה" לאדם המוגן לפי דין־ישראל והוא נהנה מזכויות שניתנו לו מדין־תורה: אין רשות למתחרה על חזקה להעלות שכר דירה על חצר המוחזקת בכח „חזקה". אין רשות לאדם יהודי לשכור דירה אלא מידי „בעל החזקה". „שטר חזקה" היה בגושפנקא של ובחותם „בית דין".

בעלי החצרות הערביים קבלו את „הדין" והתרגלו על כרחם למצב הנוצר. הם הכירו רק את „בעל החזקה", ואפילו לא טרחו לבוא ולבקר את רכושם.

בעלי החזקה. האיש או האשה „בעלי החזקה" היו נקראים וידועים בשם „חזקה־ר" או „חזקה־רקה". והרבה פעמים נשמטו שמות המשפחה ונשארו בשם זה.

„בעל חזקה" שהפקיע שער שכר דירה היה עלול להפסיד את זכותו על „החזקה" לפי פס"ד של הרבנים.

לפני חודש מוחרם (ראש השנה של המוסלמים) שפעם חל בקיץ, פעם בסתו, פעם בחורף או באביב היו השכנים מודיעים ל„בעל החזקה" על המשך השכירות או על העברה. עזב אדם את דירתו חל עליו סיוד הדירה בטרם עזב.

מוחרם — משך דירות

ראש השנה לשכירות דירה או חנות. מוחרם או משך, קראו ליום הקובע כניסה ויציאה מדירה או חנות בשכירות. הואיל וכמעט רוב החצרות והחנויות היה רכושם של ערבים הן בירושלים והן בחברון הסמוכה קבעו בעלי הבתים את התאריך הערבי, את חודש „מוחרם" לראשית השנה.

מוחרם בתור חודש של שכירות מבני־מגורים וחנויות היה נוהג בכל הארץ.

היו נהוג לחתום חוזה שכירות אבל נוהג זה לא נשמר בכל שכירות.

מוחרם כתאריך מפנה. תושבי העיר התחשבו עם המוחרם בעת שעשו צעדים מכריעים לחיפוש פרנסה, לחינוך ילדים ולירידה מהארץ. המוחרם כנקודת מפנה נבחן גם בחישוב להגדלת המשפחה, ולאו דוקא ע"י ילודה אלא לפנות חדר בשביל הזוג החדש שיהיה סמוך לשלחן ההורים לשנה או שנתים, למה שהיו קוראים „אכילת קסט". גם אי התאמה עם השכנים בחצר יוצרת מצב מביך ואין ברירה אלא לחפש דיור אחר. לעתים נדירות יכול אדם לצאת ולהכנס לא במוחרם לדירה אחרת, אפשרות כזאת קרתה עם פטירה או מחלה ממושכת, במסיבות דומות נתפנתה דירה או חנות באמצע השנה.

נוהג ונוהל של מוחרם. היו מנהגים שנשמרו בקפידה בהקשר להתחייבויות של הדייר היוצא והדייר הנכנס. ראשית כל, דייר יוצא חייב להשאיר את הדירה במצב תקין, לתקן את השמשות ולסייד את הבית ואפילו לשטוף את הרצפה ולמסור אותה נקיה. כל דבר שהתקין בדירה ונצמד לקירות אין להסיר כי לפי הנוהג שהפך לדין שייך לבעל הבית.

הואיל וכל ההתקשרויות וההתחייבויות נעשו בין הדייר ובין בעל החזקה לכן בעל החצר או בעל החנות לא היה מעורב במשא ומתן ונדיר מאד שבעל הנכסים בא לראות את רכושו ואופן החזקתו.

המוחרם או משך דירות נמשך כשבוע ימים ביחוד אם חודש מוחרם נפל בעיצומו של חורף — חודש שבט, גשום ומושלג.

במה מעבירים. העברת רהיטים, חפצים וכלים מכלים שונים היתה מסורה בידי סבלים מאומנים הנושאים משא כבד על הגב או במסיבות אפשריות באמצעות חמורים העולים ויורדים מדרגות נוחות בסמטאות ירושלים ומוכשרים להכנס לחצרות גדולות.

הסבלים היו ערבים שמלאכתם בסבלות, בירושלים היו הסבלים הגברתניים בביקוש, או כורדים וגם יהודים אורפלים, בעלי כוח עצום, היו בין הסבלים שזכו לפירסום. היו מהם שיכלו לשאת פסנתר או כספת במדרגות, הם עבדו בתקופת מוחרם בצוות בנהול ראש צוות שקבע את המחיר.

אחד מששים לגיהנום. בירושלים היו אומרים שמוחרם או „משך דירות" הוא אחד מששים מדורי גיהנום, ובכל זאת היו אנשים שהיו עוברים דירה כל שנה ומקבלים את יסורי ההעברה ככורח ללא מפלט. יש לציין את העובדה לשבחם של הירושלמים שהיו

מושיטים עזרה גדולה לשכן היוצא ולשכן הנכנס, הטפלים והילדים נלקחו ע"י שכנים לטיפול, להאכילם ולהשקותם וגם דאגו למשכב לשינה. הם גם בישלו אוכל למבוגרים הטרודים והסחוטים מרוב עבודה בהסדרת ההעברה והריצה מהדירה אל הדירה להשגחה ולקבלת המטענים שהגיעו פעם בפעם.

אל המנוחה. לאחר מאמצים ויגיעה רבה שככה העבודה והכל בא על מקומו ונחו יגיעי כוח, לאירוע זה הכינו בשבת קוגיל ומיני מאפה ומשקה ועוד מיני מעדנים ובאו קרובים ואורחים לברך את הדיירים בדירה החדשה, שהיתה למעשה די עתיקה, לאחל להם ישיבה בריאה ורב נחת.

הבאים הביאו יין ועוגה וגם איזה קישוט קטן וכך זה נעשה לחגיגה תקופתית.

את המוחרם החלו לבטל, בראשונה במושבות כמו פתח תקוה וראשון לציון עם כניסת האנגלים ועזיבת העיר העתיקה לא היה יותר משמעות למוחרם.

בנין והתנחלות

„ירושלים הבנויה כעיר שחוברה לה יחדו"
(תהלים קכב—ג)

מושגים מפולפים. אין לקבל את הדעה שהיתה מקובלת לפני הרבה שנים כאילו כל הבאים לירושלים, באו לכאן כדי למות בה ולזכות במנוחת עולמים על הר־הזיתים.

כדי להפריך בדותא זו, רצוי להביא לידיעה כי תלמידי הגר"א — הגאון מוילנא עלו לירושלים בתחילת המאה התשע עשרה כדי לעבדה ולשמרה, מספרים שהם הביאו בין השאר מעדרים לקיים פסוק בתורה: „כי תבואו לארץ ונטעתם" (ויקרא יט־כג).

ידיעה עמוקה יותר בודאי תסתור את העלילה המקפחת את רעיון „חיבת ציון" לחיות בה, ולהחיות שממותיה ולבנות הריסותיה, לרכוש אדמות ולבנות בתים.

השגים וכשלונות. לא כל נסיון לרכוש אדמה או חצר הצליח. היו הרבה מכשולים בדרך לרכישה, בראש אפשר למנות את העדר אפשרות כספית למימון העיסקות, גורם לא מבוטל — קשיי העברת נכסי דלא ניידי מידי ערבים ליהודים, ביחוד שברוב המקרים היתה הבעלות על הקרקע מפוצלת לעשרות אנשים וביניהם יתומים קטינים. גם הנתינות הזרה שהחזיקו בה יהודי ירושלים מהעדה האשכנזית היתה בעכרי ההעברה של הרכוש. נוסף לכל אלה יש להתחשב בהתחרות מתמדת עם מוסדות של הכנסיות שלטשו עין על כל חלקה מוצעת למכירה בתוך העיר ומחוצה לה.

יש לציין שבישוב היהודי הירושלמי בלטו אישים שהתמסרו לגאול אדמות, לבנות בתים למגורים ולהקים מבנים בשביל מוסדות ציבור.

גאולת הארץ וישובה — מצוה. בדברי עידוד וב„קול קורא" פנו עסקנים, ששמם ינון לדור דורים, לעשות אגודות למען פדות כל מקום שאפשר לשים יד. בסיסמה „בשם ה' האומר לירושלים תושב ולערי יהודה תבנינה" יצאו התועמלנים גם בקריאה ליהודי התפוצות והעתירו עליהם בפסוקים ענייניים אתגריים כמו: „הרחיבי מקום אוהלך".

בשנת 1860 נקנתה אדמה מאנשי כפר קולוניה (מוצא), כשעה הליכה בדרך העגלות ירושלים־יפו.

אני עדיין זוכר את הישיש ר' יהושע ילין בשנים שהיה מתגורר בחוה שלו במושבה „מוצא".

בשנת 1885 נרכשה אדמה מאת כפריי נבי סמואל וכתריסר משפחות תימניות עבדו את האדמה. הם התגוררו בכפר נבי סמואל. את הנחלה קראו „רמה".

בשנת 1862 היתה התעוררות גדולה בין אברכי ירושלים ואף בין נלהבים מגילים שונים לרכוש את האדמות בעמק יריחו שהיו שייכות לשלטון העותומני. חבל על ארבעת האלפים דונם שנשמטו מידי היהודים על אף שנעשו מאמצים להשיג את הבעלות על אדמה פוריה וברוכה במים.

גם „מגרש הרוסים" שהוצע מלכתחילה ליהודים נפל בידי משפחה נוצרית והיא מכרה את החלקה לכנסיה הרוסית בסך 2000 נפוליון.

בנין שכונות ושיכונים. הצלחה גדולה יותר היתה להקמת שכונות מחוץ לחומות בנוסף לרכישת חצרות בתוך העיר וגם מחוצה לה.

בסביבת הכותל המערבי נבנו בשנת 1860 כשמונים דירות, הכנסת־אורחים ובית כנסת, הדירות היו מודרניות, לפי מושגי הזמן ההוא, המימון בא מכספי כולל הו"ד (הולנד־דויטשלנד), הרוח החיה והאחראי לביצוע ולפיקוח על המבנים היה משה יצחק גולדשמיד יליד ירושלים, בן של עסקן בענייני כולל הו"ד.

השיכון נקרא בשם „בתי מחסה" אבל היה מוכר יותר בשם „דר דייטשר פלאץ", בו התגוררו למדנים וגדולי תורה ואפשר להגיד שבשיכון זה התרכזו סלתה ושמנה של ירושלים התורנית והעיונית.

בתי מחסה הכילו מאה משפחות, היתה יחידה סגורה עם שערים שננעלו בלילה.

אני זוכר את שלשת האישים הגדולים שנזכרו בזמני בהערצה, שביתם היה ב„בתי מחסה" והמה: ר' עקיבא יוסף שלזינגר (עי"ש) חובב ירושלים עד לקיצוניות, ר' מנכין בעל „הלב הטוב", איש מופת ומקובל והרב ר' חיים זוננפלד הבר פלוגתא של הרב א"י הכהן קוק, איש בעל מידות תרומיות.

על אף החדירה היהודית לתוך חצרות שברובע המוסלמי שהיתה גדולה בממדיה עד כדי להפוך רחובות וסימטאות של נכרים לריכוזי יהודים, ביחוד מהעדה האשכנזית. עם כל זאת עדיין לא נפתרה בעיית הדיור הבלתי נסבל, הצפיפות עברה את גבול הסבלנות. התנאים המשוועים לפתרון יסודי הבשילו את הרעיון, שלמרות חוסר הביטחון יש הכרח חיוני לחפש מוצא מחוץ לחומות.

„ביקש הקב"ה לתת את ירושלים במידה, אמרו מלאכי השרת: ריבונו של עולם! הרבה כרכים בראת בעולמך של אומות העולם, ולא נתת מידת אורכן ורחבן, ירושלים ששמך בתוכה ומקדשך בתוכה וצדיקים בתוכה — אתה נותן בה במידה?"

(ב"ב עה:).

התפוצצות האוכלוסיה היהודית בעיר העתיקה. לפני „מלחמת העולם הראשונה" הגיע מספר יהודי ירושלים לחמישים אלף נפש בערך, והנכרים לשלושים אלף, מהם מוסלמים, נוצרים ואנשי כמורה במנזרים השונים. מעניין שגם בעשורים הבאים גדלה האוכלוסיה

היהודית בירושלים. במפקד שנת 1931 התפקדו בירושלים למעלה מחמישים אלף יהודים ואילו מוסלמים ונוצרים נמנו פחות מארבעים אלף.

משה מונטיפיורי

השכונות מחוץ לעיר? סיר משה מונטיפיורי, התייר היהודי האנגלי אשר משנת 1827—1875 ביצע שבע נסיעות לארץ ישראל למרות זקנתו המופלגת, זכה להיות הגורם הראשון לבנין שכונה מחוץ לחומות.

משה מונטיפיורי היה אחד משני האפיטרופסים על עזבון יהודה טורא מניו אורליאנס ארה"ב, שנדב ששים אלף דולר לטובת עניי ירושלים. שני האפיטרופסים עלו לירושלים בשנת 1855 כדי להקים בכסף הקרן, מוסד ציבורי חיוני. מקודם התכוננו להקים בית חולים, ההצעה ירדה מן הפרק ובמקומה החליטו לבנות בתים לנצרכים כדי להקל על הדוחק והמחסור בדיור בין החומות.

משה מונטיפיורי על אף זקנתו המופלגת, והוא למעלה מתשעים שנה, לא חדל לדאוג ולהתלהב מעצמת הענין בירושלים וכך הוא כתב (1875) בדו"ח „ישיבת ארבעים הימים

בארץ הקודש" שחיבר עם שובו מירושלים: „עליכם לבנות בתים בירושלים, ואם תשאלוני מהו הזמן הנכון להתחיל במלאכה, תהיה תשובתי: התחילו עוד היום!

מלאו את חובתכם הקדושה מיד והמשמח ציון יכונן את מעשה ידיכם... אני סמוך ובטוח שכך יהיה. היה זה חלומי מאז ומתמיד, ואני תקוה שהוא יתגשם ביום מן הימים, כשלא אהיה עוד בין החיים. ארץ ישראל חייבת להיות ארץ היהודים ואילו ירושלים נועדה להיות מרכז העם העברי".

בשנת 1855 בהיותו במסעו הרביעי לירושלים, ירה את אבן הפינה לבנין השכונה „משכנות שאננים" ממול הר־ציון מעל „ברכת אל סולטן". השכונה ידועה כיום בשם „שכונת מונטיפיורי הישנה". ראוי לציין שבתי מונטיפיורי שנבנו מעזבונו של יהודה טורא עמדו שוממים זמן מה, כי לא נמצאו דיירים אמיצים להסכים ללון מחוץ לחומות. המשתכנים הנועזים קיבלו שכר בעבור אומץ לב לגור במקום סכנה.

שכונת מונטיפיורי הישנה — „ימין משה".
מצד שמאל „טחנת רוח".

בשנת 1868 קנה ר' דוד בן שמעון רבה של העדה המערבית, מגרש מול בריכת ממילה, עליו בנה את השכונה „מחנה ישראל" ליוצאי צפון אפריקה.

התנופה להקמת שכונות. חלק חשוב לבנין שכונות ולתעמולה ליציאת יהודים מתוך החומות לקחו צאצאי תלמידי הגאון מוילנא, בראשם עמד ר' יוסף ריבלין, הוא היה היוזם והמבצע את רכישת האדמות ובניית הבתים של כמה שכונות יסוד בכיוונים שונים של העיר.

יש לציין שדרכו להרחבת העיר ולפרוץ גבולותיה לא היתה סוגה בשושנים, הרבה מכשולים שמו לו בדרכו שהיתה קשה גם אילו לא היו הפרעות. הרבה מפרנסי העיר ורבניה לא היתה דעתם נוחה מ„המהפכה" של עזיבת החצרות שבין החומות וההתרחקות ממרכזי הקדושה, התורה וההנהגה הרבנית, „פורצי החומות" הקימו את השכונות תוך קשיים כספיים ועקיפות על סדרי השלטונות, וכך נבנו שכונות בזה אחר זו, „נחלת שבעה" בשנת 1869, „מאה שערים" בשנת 1874, „אבן ישראל" ו„משכנות ישראל" בשנת 1875.

שכונת נחלת שבעה נוסדה ביזמתם של שבעה עסקנים מירושלים, היא לא התפרסה על שטח גדול אבל עצם כינונה היתה נועזת מבחינת הביטחון. גם לימים לאחר כך לא גדלה השכונה וברבות השנים הפכה להיות שכונת עוני, משכן לבעלי עגלות, פחחים ומסגרים, ודיירים משולי החברה.

שכונת מאה שערים מלכתחילה נועדה להיות שכונה גדולה מרובת אוכלוסין של בעלי בתים תלמידי חכמים העוסקים בתורה ובמסחר ובמשלוח־יד. היה בין יוזמיה שציפה ליום לקרוא לה „אלף שערים". האדמה עליה נבנתה שכונת מאה שערים נקנתה מאת הכפריים של ליפתה ושם המקום „כרם כדכוד". השם „מאה שערים" ניתן על סמך פסוק בפרשת השבוע — פרשת תולדות: „וימצא בשנה ההיא מאה שערים", כי בחודש כסלו פרשת תולדות תרל"ד נוסדה שכונת מאה שערים.

עשרת הבתים הראשונים נחנכו בשנת 1875. מחיר הנומר כלומר בית בשכונת מאה שערים עלה בערך עשרים לירות סטרלינג, שכ"ד שנתי של דירה משהו למעלה מחצי לירה.

אט אט הוקמו מוסדות ללימוד תורה, ישיבת מאה עשרים, ת"ת מאה שערים, בתי כנסת למתנגדים ולחסידים, חברת גמילות חסד, חברת הכנסת אורחים, חברת ביקור חולים ולינת צדק ובית תבשיל לעניים ולעולים מחוסרי אמצעים ועוד מוסדות ציבור.

בעל השכונה בעיני השלטון העותומני היה יהודי נתין בריטי ולכן קיבלה שכונת מאה שערים את החסות הבריטית, סבי ר' יעקב נגיד שהיה ממייסדיה קיבל נתינות בריטית.

מצב הביטחון בתוך השכונה ואליה היה רעוע, תושבי העיר העתיקה דאגו לחייהם של המתיישבים, אפילו טיול בחבורה אל השכונה היה נחשב לסכנה והרבה נרתעו להסתכן בהליכה למאה שערים. בנוסף לשמירה של הנוטר החג' והפטרולים של הצבא הטורקי הוסדרה שמירה מקומית ממתנדבים אמיצים ללא חת מעין שומרים מקופים במסלול ארוך מן השכונה בתחנת ביניים „חצר בית דוד" והתחנה הסופית שכונת נחלת שבעה, אלה עבדו במשמרות ותפקידם להניס גנבים וגזלנים.

תוך שש שנים נגמר בנין מאה בתים כמתוכנן. שערי הברזל היו נסגרים בלילה. בשנת 1911 חדלו השערים להיסגר בפקודת השלטון הטורקי.

התיכנון נעשה ע"י האדריכל הגרמני קונרד שיק, והמטרה להבטיח הגנת הדיירים, לכן הוקמו כמעט כל השכונות מאותה התקופה בצורת רבוע או מלבן. חזית הבית פונה כלפי פנים והקירות החיצוניים משמשים כחומה לבתים שנבנו בטורים. בתוך ה„מסגרת" השאירו פתחים במתכונת של שערים ליוצאים ובאים. הדוגמה של שכונת מאה־שערים אפשר למצוא בשכונות שנבנו מיד אחריה: אבן ישראל, משכנות ישראל, מזכרת משה, אהל משה, כנסת בתי ברוידה ובתי מנדל ראנד ועוד.

המשימה נמשכת. לא לכל השכונות היו אותן המטרות. המשתכנים היו שונים במעמד אישי ומסגרת החברה. בעלי אמצעים התאגדו וקנו אדמה במשותף ובנו בתים במסגרת אגודה הדדית, הרבה שכונות הוקמו בעזרת כוללים שונים או אנשים עשירים, ועוד סוג של שכונות הוקמו בזה אחר זה המצטיין בשם נוסף של „משה", אלה נבנו מ„קרן משה מונטיפיורי" בתשלומים למספר שנים.

החתך החברתי של השכונות. בעלי אמצעים התאגדו תחת ראשות עסקנית ובנו בתים למגוריהם. על סוג השכונות האלה יש למנות: נחלת שבעה, מאה שערים, אבן ישראל, עזרת ישראל, משכנות, סוכת שלום, בית יעקב, שערי צדק, בית ישראל, שערי פינה, רחובות (בתי הבוכרים), כרם, אחווה, שערי חסד, נחלת צדוק ועוד.

השכונות שנבנו ע"י כוללים ונדבות אישיות הן: בתי ורשא, בתי הונגרין, הורודנא, בתי מינסק, כנסת ישראל, בתי מנדל רנד, בתי ברוידה, בתי וולין ועוד, לבתים אלה זכו תלמידי חכמים ע"פ גורל או לפי ראות „הממונים". מספר השנים לדיור היה מוגבל אבל היו גם כאלה שלא יצאו את הדירה עד מותם.

אנשים עשירים בנו שכונות על מנת להשכיר כגון בתי ויטנברג, בתי אבו בסל (שערי ירושלים) ובתי חנוך ע"י „בצלאל".

השכונה בקצה רחוב יפו. שכונת „שערי ירושלים" כשמה כן היא, היא בתקופת הקמתה היתה „השער" הצפוני המוביל לשכונות ירושלים. היא היתה ידועה יותר בשם שכונת „אבו בסל" ומקומה מול בית החולים שערי צדק. בונה השכונה בשנת 1894 היה העשיר ר' יצחק ליפקין שהעתיק מושבו מחברון לירושלים. הדירות בשעתן הצטיינו בנוחיות ובאויר טוב, בבורות מים שיספיקו גם לחדשי הקיץ. השכונה נבנתה לפי הדגם המקובל במסגרת מלבן או רבוע, הכניסה פונה לרחבה במסגרת פתחים שע"י נעילתן בשער מהווה המבנה בטורים יחידה נפרדת מהסביבה. בשכונה זו היתה הרחבה המרכזית גדולה יחסית.

בעל השכונה, ר' יצחק ליפקין (1834—1927) נולד במינסק רוסיה הלבנה. למד בחדרים ובישיבה, הוריו לפני עלותם לארץ ישראל ביקרו אצל ר' אהרלה מקרלין לברכת פרידה. הרבי שאל את הנער יצחק: מה תעשה בא"י? השיב: אתכסה בחול עד הצואר ואלמד תורה. נענה הרבי מקרלין: יהי רצון ותתעשר בא"י ותזכה לראות דור רביעי — ברכתו של הצדיק נתקיימה.

לאחר נישואיו עבר לחברון ועסק במסחר בחברון ובכפרים שבנפת חברון. בכל ימות השבוע היה עובר בכפרים רכוב על חמור. הואיל ונזהר לאכול מחוץ לבית פרט ללחם ובצל, נדבק לו השם „אבו בסל". בתקופת שבתו עם משפחתו הענפה בחברון הצליח להרחיב גבולות משכנות היהודים.

השכונות שנבנו באישור מהמשרד שבלונדון, מעזבון משה מונטיפיורי, הן: ימין משה, מזכרת משה, אהל משה, זכרון משה וקרית משה (מונטיפיורי החדשה). לא ידוע לי מה נעשה בקרן הזאת?

היו גם בתים בודדים שנבנו ע"י יחידים על שטח גדול. זה היה כרוך בהרבה כסף אבל היו גם כאלה. בתים גדולים כאלה היו על מגרשים בסמוך לרחוב יפו משני הצדדים כגון בתי ווילרו, וגם בדרך משער יפו לשכונת מאה שערים.

חצרות

„מגוחה זו הארץ, נחלה זו ירושלים"
(ילקוט שמעוני — תהלים תרכח)

חצרות מחוץ לחומה. היו כמה עולים שהשתייכו על מעמד „הנגידים" ולא הסתפקו לחיות חיים של עושר ורווחה בלי לעשות משהו בכסף הרב שהביאו אתם מחו"ל. מהם היו כאלה שרכשו מגרשים או חצרות כדי להשכין תלמידי חכמים או אלמנות ויתומים של תלמידי חכמים בבתים ללא דמי שכירות.

אזכיר את מר דוד רויז אשר קנה מגרש מאת הרב מאיר מקאליש, עליו בנה בשנת 1876 את „בית דוד" ע"י נחלת שבעה, את הדירות שבחצר הקדיש למגורים של רבנים ות"ח. לאחר זמן היתה החצר ל„מרכז הרב", ביתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק.

לחצר „בית דוד" נועדה תפקיד בתחילת ימיה לשמש „מוצב" אמצעי למתנדבי משמר השכונות בציר מאה שערים ונחלת שבעה.

ר' דוד היה אחד מהראשונים שאימץ את הרעיון והביצוע לבנות מגורים לתלמידי חכמים נצרכים, ר' דוד ריז מיאנובה־פולניה, איש ירושלים, קנה מגרש מאת הרב מאיר מקאליש

בסמוך לשכונת „נחלת שבעה" עליו בנה בתוך חצר, עשר דירות עם בית כנסת.

את החצר בית־דוד, האמורה להיות השכונה הרביעית במנין בנין השכונות הכרתי, הייתי לעתים מבקר, יוצא ונכנס בביתו של ר' דוד שוחט, אחד ומיוחד מסלתה ושמנה של גרי החצר. ר' דוד היה גדול בתורה, בקי הלכה למעשה בהלכות שחיטה ובדיקה, מחבר הספר הידוע ללומדי אמנות השחיטה — „בית דוד".

אישיותו של ר' דוד הרשימה, היה נחבא אל הכלים, מקפיד על לבושו ללא רבב ומסביר פנים. מתוך חרדתי לצער בעלי חיים, מקובל עלי שהנדון הוא מעל לזמן ולמקום, בחינת „והגית בו בשכבך ובקומך" לכן ארשה לעצמי לצטט קטע מספרו „בית דוד":

„טבח שנושא כבש או עגל על כתפיו, לא ישליכנו ארצה, הואיל ומכתפיו עד לארץ יש יותר מעשרה טפחים, אם כן יש לחוש לריסוק אברים. מאחר שהטבחים רובם ככולם עמי הארצות, ואינם יודעים כלל שיש בזה איסור, על כן הדבר מוטל על השוחט להודיע חומר האיסור, וליתן השגחה פרטית שלא ישליכנו ארצה, רק יניחנו לאט ובנחת. ועכשו שקושרים בהמות לשחיטה בהרבה מקומות על פי המצאת החכם הנודע ר' יצחק דמבו שליט"א, אשר זיכה את הרבים בענין גוף השחיטה כידוע, פשיטא דאין שום חשש כזה".

עלי להוסיף כי ד"ר יצחק דמבו (1848—1906), רופא מפטרבורג־לנינגרד, רוסיה, היה הלוחם הגדול והאמיץ שקם לייהדות להתמודד ולהשיב מלחמה שערה נגד אישים ואגודות שיצאו חוצץ לחוקק חוק שיאסור את השחיטה היהודית. ד"ר דמבו הופיע בשנת 1893 בפני „ועדה מלכותית" בעיר פטרבורג (כיום לנינגרד) והגן בהצלחה על המשך השחיטה היהודית ברוסיה.

ר' מנדיל רנד יהודי עשיר מגליציה רכש מידי ערבי בית גדול וחצר רחבת ידים ע"י שכונת מזכרת. לאחר זמן בנה הרבה דירות למעונות לאנ"ש. כמו כן בנה בית כנסת גדול בשביל גרי החצר והסביבה. בית המרחץ שבחצר זו היה המשוכלל מאותם הימים.

חצר שטרויס. חצר בעלת צביון מיוחד במינו היתה זו הנקראת „חצר שטרויס". היא נמצאת בקרבת המנזר נוטר דאם בדרך לשער שכם. הדיירים של החצר הסגורה היו ניכרים באורח חייהם הצנועים והשקפת עולם של חיי מוסר. הם חיו בעולמו של ר' שמואל סלנטר מחולל מוסד המוסר בישראל. את החצר רכש ר' שמואל שטרויס מקרלסרוה — גרמניה, את הדירות מסר לעזבון עולם לשיכון תלמידי חכמים. אווירה דתית קיצונית שררה בחצר זו. כל דייריה היו חדורים רוח של חיים רוחניים צנועים בתביעתם מחיי העולם הזה, המדקדקים כקוצו של יוד על כל תג ונקודה במנהגי ישראל. דמות בולטת בחצר היה ר' יצחק בלאזר או כפי שהיה מכונה בפי העם ר' איצלה פטרבורגר.

הוא היה מתלמידי ר' ישראל סלנטר ומרים נס תנועת המוסר, עלה לירושלים בשנת 1904, היה גדול בתורה והיה מיועד להיות רבה של ירושלים האשכנזית. בעבודת חולין שלו היה ממונה של כולל וילנה וגבאי בתלמוד תורה וישיבת „עץ חיים". למעשה לא נשא ליבו לענייני ציבור וכל מעייניו היו נתונים לתורה, למוסר ולעבודת הבורא...

אני הכרתי דמות בולטת אחרת והוא ר' דוד קובנר, יהודי יקר בעל שאר רוח אב ליתומים בעל לב רחמן ועוזר נאמן לכל נצרך.

בבית המדרש של החצר התארכה התפילה וכל מילה יצאה באיטיות כמונה מעות.

ב„בית המוסר" שבחצר התקיימה ישיבה שבה התייחדו ללימודי מוסר לפי שיטת ר' ישראל סלנטר. הישיבה נוסדה בשנת 1898.

גדול הדור בחצר שטראוס. ר' איצלה פטרבורגר, אב"ד דק"ק פטרבורג (כיום

לנינגרד), מתלמידיו של ר' שמואל סלנטר — מייסד תנועת המוסר, הגיע לירושלים בשנת 1904 וקיבל דירה בחצר שטראוס שהיתה מרכז לתנועת המוסר. בחצר התקיימה ישיבת „אור תורה" והרוח החיה של התנועה היה ר' זרח ברוורמן. בין גרי החצר היה ר' דוד קובנר איש יפה נפש ואבי יתומים. הוא היה אפיטרופסו של היתום לייזר אנגלמן, לאח"כ נודע בעולם העברי בשם הביבלוגרף והחוקר א"ר מלאכי.

אישי ציבור מהעדה האשכנזית ובתוכם ראשי ועדי הכוללים, ראו ברבי איצלה יורש מקובל של ר' שמואל סלנט שהגיע לזקנה מופלגת, ברם ר' איצלה חלה במחלת כליות אקוטית. לפני הסתלקותו, כשהרגיש שקיצו קרב מסר הרב איצלה צוואה לבן החורג ר' אהרן שאצקס ולשכנו ידידו ר' יוסף זיו מבכירי סגל עובדי „ועד הכללי" ומזכיר כולל וילנא, בין השאר ציווה: לא להספידו ולא לומר עליו תהילות ותשבחות. למרות זאת גדל האבל בירושלים ובארץ והוספד ע"י ר' חיים זוננפלד, ר' א"י הכהן קוק זצ"ל.

הסופר והביבלוגרף א"ר מלאכי, מתוך זה שהיה בן־בית של אפיטרופסו ר' דוד קובנר, הכיר מקרוב את ר' איצלה פטרבורגר, ואף התרועע עם בנו המשכיל הנאור ר' שלמה בלזר. א"ר מלאכי כתב רשימה מפורטת על ר' איצלה והובא לדפוס ברבעון „תלפיות" טבת תשי"א.

חצר יעקובזון. ר' שרגא פייבל יעקובזון, תלמיד חכם, סוחר גדול ובעל צדקה בנה בתים בירושלים לצרכי צדקה. בסמוך לשכונות „אהל משה" בעל אוכלוסיה ספרדית ושכונת „כנסת" עם אוכלוסיה אשכנזית נמצאת חצר מטופחת ומרווחת ובה כמה דירות נוחות לתלמידי חכמים נצרכים מומלצים.

בחצר זו היה ביתו של ר' חיים ברלין, בנו של הנצי"ב מוולוזין, מי שהיה מועמד לרבה של ירושלים במקום ר' שמואל סלנט. ר' חיים ברלין נשא בעול הרבנות הלא־רשמית עד יום מותו י"ג תשרי תרע"ד.

בעיר העתיקה היו חצרות בבעלות יהודית — הגבירים מחוץ לארץ שבאו לירושלים בערוב ימיהם. הם רכשו חצרות גדולות ברובע המוסלמי והפכו אותן למגורים ליהודים אשכנזים. הידועות: חצר ויטנברג, חצר מנדל רנד, חצר פישל לאפין, חצר יששכר בר ועוד.

קבלנים

„האומר לירושלים תושב ולערי יהודה תבנינה, ומה ענין זה לכאן
אלא כשם שנתייאשו ממנה האומות שלא נבנית — והיא תבנה"
(תנחומא וירא טז)

תורה עם מלאכה. הרבה מבני ירושלים שאפו ליהנות מיגיע כפים. הם לא מאסו אפילו בעבודות שבגולה היו נחשבות לבזויות.

יהודי ירושלים חדרו אל המלאכות והעבודות המפרכות, עליהן נמנות הבנאות, הסתתות, ריצוף וסיוד.

הדרישה לפועלי בנין. במחצית המאה החולפת היתה תנועה ערה בשטח הבניה. פועלי בנין נתבקשו לבניינים של הקונסוליות, מוסדות המנזרים והמיסיון, ולהקמת בתים בתוך השכונות שקמו מחוץ לעיר.

היה מחסור בידים עובדות. רוב פועלי הבנין באו מהכפרים סביב ירושלים, והמומחים הוזמנו מ„בית לחם", „בית ג'אלה" ו„בית צפפה" ועוד.

עוד גורם חשוב להחמרת שוק העבודה בשטח הבנייה היה הצורך להקמת בנייני ציבור יהודיים רפואיים, חינוכיים ודתיים הכוללים בתי כנסת, ישיבות ומקוואות.

וכך נצטרפו עשרות פועלי בנין לקדר הקבוע, והאיגום של העובדים באבן מחציבתו ועד הצבתו בנדבכי הקירות כלל יהודים מכל העדות שמספר מכובד מהם היו אשכנזים.

קבלנים. אמרכלי המוסדות וה„ממונים" של הכוללים העדיפו למסור את הפיקוח על הבנייה בידי יהודי אחראי מהימן המתמצא בכל ענפי הבנייה.

דמות של קבלן גדול ויהודי תלמיד חכם עדיין שמורה בזכרוני ואני עדיין יניק. ר' יעקב מן, שכן טוב של בית אבא היה, כשהייתי פוגשו בבית הכנסת של השכונה עשה רושם של יהודי שתורתו אומנותו, אבל למעשה היה בעל ידע בתורת הבנייה הירושלמית, הוא הקבלן, הוא המשגיח והוא המהנדס. ממשפחתו היו גם סתתים וטייחים בני תורה אבל גם אומנים במלאכתם.

לכמה קבלנים היו שותפים מהכפר ליפתה והשותפות הקלה מאד לביצוע עבודת הבנייה.

החמרים העיקריים היו באים מהסביבה. המחצבות, העפר האדום והשחור והסיד היו מופקים ומובלים ע"י הפלחים של ליפתה, דיר יאסין וקולוניה וגם מהצד הצפוני ענתות ושעפאט.

האמון שהיה בין השותפים היה משהו מפליא ולפעמים אפילו עלה על המקובל בין אחינו בני ישראל.

בכל יום ששי היו משלמים לפועלים את שכר העבודה השבועית, לפי שכר עבודה יומית. העבודה החלה עם ההשכמה היינו בשעה שש, או לפי „השעון הערבי" בשעה שתים עשרה. מנוחת צהרים שעה אחת. גמר העבודה בשעה שש היינו אחת עשרה, כלומר שעה לפני שקיעת השמש, ביום ששי עבדו חצי יום.

המחצבה ותפוקתה. על גבעות במרחק מה מהשכונות נפתחו מחצבות, וקול הברזל המחודד מהדהד והחור מעמיק לעומק הסלע, וכשהוא מוכן לפנות ערב אזי ממלאים אותו באבק שריפה עם פתיל. לאחר שכל הפועלים הלכו, נשארים שני האחראים לפיצוץ, אחד מתרחק וצועק בקול רם ונשא בהרים „בארוד" וחוזר על המלה והשני זוחל אל פי החור ומדליק את הפתילה ורץ לקחת מחסה ואף הוא צווח „בארוד", עברו כמה דקות וקול פיצוץ נשמע ברמה והאנשים יוצאים מהמחסה והתנועה שבה לקדמותה. למחר מתחילים עובדים מאומנים לחצוב בגושי הסלעים ולשוות להם צורה מלבנית או מרובעת או הנדסית אחרת לפי הדרישה של הקבלן, ואח"כ מעמיסים את האבנים בגדלים שונים על חמורים או פרדים ואפילו על גבי גמלים ישר אל הבנין.

צבע האבן, קשיות ואיכות נקבעים ע"י הקבלן ולא כל מחצבה יכולה לספק את הדרישות של כל קבלן אשר יש לו התחייבות לבעל הבנין בהקשר לטיב האבן.

חמרי בנין

המרכיבים של הבנייה. ללא הוראה מטעם „הרשות הממשלתית" או „העירונית", היו הבנאים דבקים בשיטת הבנייה שנהגה בירושלים מימים ימימה. השלד נבנה מ„אבני גוויל" או מ„אבני גזית". הקירות בעובי של מטר, הטיט הורכב מאדמה־שחורה או אדומה וסיד כבוי. את הגג עשו בצורת כיפה מקומרת, בדרך כלל עשו שנים או שלשה חלונות בזה־

אחר־זה, וכך נוצר באורך סף חלון רצוף, למעלה משני מטרים בדומה לספסל או ספה. את האיצטבה ע״י החלונות ניצלו ביום לישיבה ובלילה לשינה.

הרצפה היתה מרוצפת ב„מרצפות אבן״ מגדלים שונים ומתוך שהיו שוטפים את הרצפה, לכל הפחות אחת לשבוע, היה מקום החיבור שבינות המרצפות מעביר מים ומשום זה קרה שלפעמים מתנועעות המרצפות.

סורגים מ„גלילי ברזל״ הותקנו על החלון כתריס מפני גנבים. גם על הדלת מבפנים היו שמים פס ברזל כמגן בפני פריצה. משקוף הדלת או של החלון היה מאבן ארוכה או בנוי בתבנית קשת.

המקורות לחמרי בנין. כמעט כל חמרי הבנין היו מצויים קרוב למקום הבנייה, כלומר בעיר גופא ובסביבה, להוציא כמות קטנה של לוחות וקורות עץ ומעט ברזל לסורגים.

המחצבות היו מהוץ לחומה וקול „הבארוד״ היה נשמע פעמים אחדות ביום, ועם סיום יום עבודה במחצבה היו מפוצצים את הסלעים במספר גדול ואז היה מתאחר „קול הארגעה״ לחידוש תנועת ההולכים ושבים. גושי הסלעים היו נשברים ע״י פטישים כבדים, ולאחר שקיבלו צורה הועברו לסתתים להכין „אבני גוויל״ ו„אבני גזית״ ואבנים שטוחות למרצפות.

אדמה שחורה היתה מצויה ב„עיר העתיקה״. כנראה שתילי העפר היו שרידים של חורבות מתקופות שונות. האדמה האדומה היתה למעשה אדמת־שדה, והיא נחשבה לפשוטה וגסה ולא השתמשו בה לחזיתות.

הסיד הובא בגושים מ„משרפות סיד״ שהיו בסביבה. אחת היתה על „דרך המלך״ מול הכביש המוליך ל„גבעת שאול״ והיתה שייכת לאנשי הכפר ליפתה־נפתוח. הכבשן הזה משך את סקרנות הילדים ובשבתות היו אבות ובנים מטיילים וצופים בשלבי תוצרת הסיד.

במקום מרצפות אבן היו ב„עיר העתיקה״ דירות שהרצפה היתה כולה מקשה אחת מ„קורקר״ או „חוואר״. מרכיב חשוב לביצוע הבנייה היה לפעמים גורם לעיכוב ביחוד בשלהי הקיץ, הכוונה למים בשביל תערובת הטיט. רוב הבנינים השתמשו במי ביוב — מים דלוחים ומסריחים. אני זוכר שכונות ו„מוסדות ציבור״ שנבנו ממי־ביוב מצחינים.

העושים במלאכה. במאה העשרים החלו יהודים לחדור לענף המחצבה. בראשונה היו הערבים הקודחים בסלעים והמדליקים את הפתילה הנוגעת באבק־השרפה, וכן המפוצצים בפטיש את גושי הסלעים, כל העוסקים במלאכות אלה היו כפריים אבל בתחילת המאה הנוכחית חל שינוי וכבר בעשור הראשון של המאה הנוכחית חדרו לענף זה יהודים מ„עולי קורדיסטן״.

העברת האבנים מהמחצבה בבחינת חומר גלם היתה בידי כפריים — בעלי מקצוע בפריקה וטעינה של אבנים. נער כפרי היה מחמר, ובאמנות רבה היה מתיר את החבל ומפיל, בלי לחבול ברגלי החמור, את האבנים בעלי משקל מחמישים ועד מאה קילוגרם. את האבנים הארוכות בשביל משקופים באורך למעלה ממטר הסיעו גמלים. גם את העפר הביאו נערים ערבים, ולפעמים גם מים בפחים על גבי חמורים.

בנאים מומחים באו מ„בית לחם״ והסביבה אבל היו גם יהודים ברובם תימנים שהצטיינו כבנאים בעלי רמה וגם מבני ה„עדה האשכנזית״ היו בנאים מעולים. בדרך כלל נתנו הרבה מ„אחינו בני ישראל״ את ידם במלאכת הבנין, ומהם בני תורה וקיימו „תורה ומלאכה״ במקום אחד.

סוגי אבנים. האבן הירושלמית היתה מסווגת לרכה ולקשה, לבהירה וכהה. אבל היתה גם אבן שבאה ממחצבות מסויימות שהיה לה גון אדמדם.

פתתות. עם בנין „השכונות" החלו להקפיד על סיתות האבנים בשביל יופי ונוי. גם במלאכת הסתתות אחזה היד היהודית, וגם אשכנזים לא בזו למלאכה זו על אף שהיתה מלאכה מפרכת ופוגעת בעינים. המלט ומכשירים מודרניים הופיעו בתחילת המאה העכשווית, ועל אף התנגדותו של הגנרל רונלד סטורס, „המושל הבריטי" של ירושלים שהתנגד לשנות את נוף ירושלים, נבנו בנינים מביטון, מלבנים ובלוקים ביחוד במעונות משותפים. יתרון גדול היה לבתים הבנויים אבן כי הם היו חמים בחורף וקרירים בקיץ.

עליית בעלי הון, בוני עיר

„כך עתידה ירושלים להיות, מרחבת ועולה, והגלויות באות ונינוחות בה"
(ילקוט שמעוני — ישעיה תעב)

תזוזה בעליה. בשנת 1831, לאחר כיבוש הארץ ע"י מוחמד עלי ממצרים, הוטב מצב יהודי הארץ. היחס של הכובשים היה שפיר, הוקלו המסים והחובות נמחקו. מצב הביטחון שופר בעיר ובדרכים. כתוצאה מההרגעה גברה העליה ממזרח אירופה וגם מגרמניה ומהולנד, העולים מארצות אלה הקימו קבוצות חברתיות לפי ארץ המוצא. יוצאי גרמניה והולנד יסדו את כולל הו"ד — הולנד דויטשלנד. הם נהנו מתמיכה כספית ומהגנה על נפשם ורכושם מאת הקונסוליות נציגות ארצות מוצאם.

בין המוסדות שהקימו נמנים: „בתי מחסה — דייטשר פלץ", בית יתומים גרינהוט, בית חולים שערי צדק, בית ספר לאמל ומרפאות „למען ציון" במיוחד לטיפול בעינים. מנהליה עסקו בהתיישבות יהודים ברמלה ובשכם.

לדמותם של העולים לירושלים. כמעט כל העליות לירושלים באו מהשכבות של מעוטי יכולת ומחוסרי אמצעים. העולים נזדקקו לחסדי מוסדות צדקה מיד עם הגיעם ירושלימה. המצוקה והמחסור היו מנת חלקם הרבה שנים. רק מתי מספר שנמנו על בעלי מקצוע או בעלי מלאכה לא נפגעו. הם התקיימו אמנם לא מתוך חיי רווחה אבל הסתפקו בחיים צנועים ללא מותרות וללא רכש ריהוט או ציוד שאינו חיוני.

זה לעומת זה. עלי לציין, שבתוך הציבור המוצא סעד ומשגב לדד ב„חלוקה" חיו בעיר הקודש יחידי סגולה שהגיעו לירושלים במחצית השניה של המאה החולפת אשר באמתחתם צרורות כסף, ובראשם תכניות להפעיל את הכסף בהשקעות מכניסות אבל בכיוון „ישוב הארץ", להמציא דירות לנצרכים.

אין זה מטרת הספר הזה לתאר בפרוטרוט את קורות האנשים ומפעליהם, את זה אני משאיר לאלה הכותבים במיוחד על אישים ודמויות מעיר הנצח, אבל פטור בלא כלום אי אפשר. לכן רצוני לתת בזה תמונה מהקוטב הנגדי, משהו מהמציאות דאז, חתך כן מכלל חיי אנשי ירושלים, המתקיימים בתוך שכבה עבה וגדולה של נזקקים לקופות צדקה מחד ומאידך שכבה דקיקה וקטנה של גבירים עסקני ציבור פעילים.

נגידים. דמות מרשימה של עולה בעל הון היה הרב מאיר אוירבאך, או כמו שנהגו אנשי ירושלים לקרוא לו „הרב מקאליש". הוא עלה לירושלים מקאליש — פולניה בשנת 1859. הרב הביא אתו הון רב במזומנים, זמן קצר לאחר בואו נתבקש מאת ר' שמואל סלנט, המנהיג והדובר של העדה האשכנזית, לשמש בתפקיד הרב הראשי של העדה האשכנזית בירושלים, הרב מקאליש קיבל את התפקיד והתמסר למלא את כל החובות שהמשרה

מחייבת, נלחם בראשי העדה הספרדית על עצמאות וההכרה של השלטון בעדה האשכנזית כבני ישראל לכל דבר, וביחוד בענייני שחיטה וקבורה.

הרב היה איש פעלים בשטח הבנין וההתנחלות, אוהב הארץ והתעניין בגאולת אדמות מידי נכרים, תמך בקניית אדמות בסביבות ירושלים שותף בקניית אדמות מחוץ לחומות לבנין שכונות. עליו אמרו: תורה וגדולה במקום אחד, נפטר בשנת 1878.

2. ר' פישל נגיד או ר' פישל לאפין עלה לירושלים מהעיר גרודנו ליטה, בשנות הששים למאה החולפת, הוא הביא עמו „הון תועפות", בירושלים התלחשו שאותו נגיד שוה יותר משמונים אלף רובל.

כשהייתי ילד היה אבי לוקח אותי לבית סבי מצד אמא, שהתגורר בחצר הגדולה של ר' פישל לאפין. החצר עמדה בסמוך לשער „המשגיח" בכניסה ל„הר הבית", שבצידו היה בית הסוהר לאסירי עולם (חבס איל דם), ע"י רחוב הגיא. החצר היתה גדולה מאד, ובה שדה עם רפת פרות, מעט דירות בקומה עליונה, בקומה הקרקע מחסן לממכר תה בסיטונות ובית חרשת לירעות קלף בשביל סת"ם. בקומת הגג „בית מדרש" הנשקף על הר הבית, מאוורר ע"י חלונות גדולים, ביהכ"נ ששימש את גרי החצרות הסמוכות.

ר' פישל התערה באוכלוסיה, והיה פעיל במוסדות החינוך ומעורב בכל בעיות העיר. בימיו דחו הקנאים את הצעת סיר משה מונטיפיורי שהוא מקבל לכסות את ההוצאות בהקשר להנהיג לימוד השפה הערבית בכתות של תלמוד תורה — „עץ חיים".

מנהל התלמוד תורה הרב משה מחסלביץ היה צריך להחזיר בניגוד למצפונו את ההצעה ואת הכסף אשר מונטיפיורי תרם לצורך זה.

3. ר' משה ויטנברג, יהודי בר אורין, פיקח וממולח עלה מהעיר ויטבסק — רוסיה עם הון רב. כל מר נפש וכל דיצריך וגם גבאי צדקה מאולתרים שהזמן גרמא ידעו את כתבתו ודפקו על דלתו. הוא היה טיפוס מעניין של נותן צדקה, קשה היה לשכנעו לפתוח ידו אבל במתק שפתים עד מהרה התרכך לבבו ונתן בעין יפה, ותמיד עיכב את גבאי הצדקה המאולתרים, מאברכי ירושלים מסלתה ומשמנה, לשמוע בדיחה או שיחה נאה של תלמידי חכמים.

מכספו נבנתה שכונת „בתי ויטנברג" שע"י שכונת „מאה שערים". את הדיור הקדיש לצדקה. ר' משה ויטנברג קנה חצר גדולה בסמוך ל„שער־שכם" ברובע מוסלמי טהור ושם גרו משפחות מיוחסות והוא ביניהם. את החצר עשה הקדש לטובת כולל חב"ד.

4. ר' יעקב נגיד ממזריטש, עלה מהעיר החרשתנית מזריטש, מחוז שדליץ פולניה, בתחילת שנות השבעים למאה החולפת. בעירו היה חרשתן בענף העור והשיער, הביא עמו סכום עתק 70 אלף רובל.

ר' יעקב, על אף גילו הגבוה השקיע עצמו במלוא המרץ בענייני בורסה וברכישת אדמות לבנין בתים, היה בין בוני הבתים בשכונת „מאה שערים" והיה „חבר הועד" וגם רכש בית בשכונה. את הבית השני קנה ר' יעקב רויז בשביל הצאצא שלא נולד עדיין, מאת חברת משכנות ישראל. החוזה מס. 4 מתייחס לבית מס' 13, שנחתם בין החברה משכנות ישראל ובין ר' יעקב רויז — הנגיד ממזריטש. החברה הבונה נוסדה בר"ח אלול תרל"ה—1875. מחיר המגרש ליחידה עולה 550 גר' (בלירה אנגלית — 140 גרוש), מחיר בנין הבית 10.030.30 גרוש (עשרת אלפים שלושים גרוש ועוד 30 פרוטה, 40 פרוטה שווים

גרוש אחד) בתוספת 550 גרוש בעד בורות מים של השכונה. שיעורי התשלומים: 38 גרוש לחודש.

עם לידת בנו בן הזקונים טוביה (אבי ז"ל) העביר את הבעלות לרך הנולד, שנולד בשנת 1876.

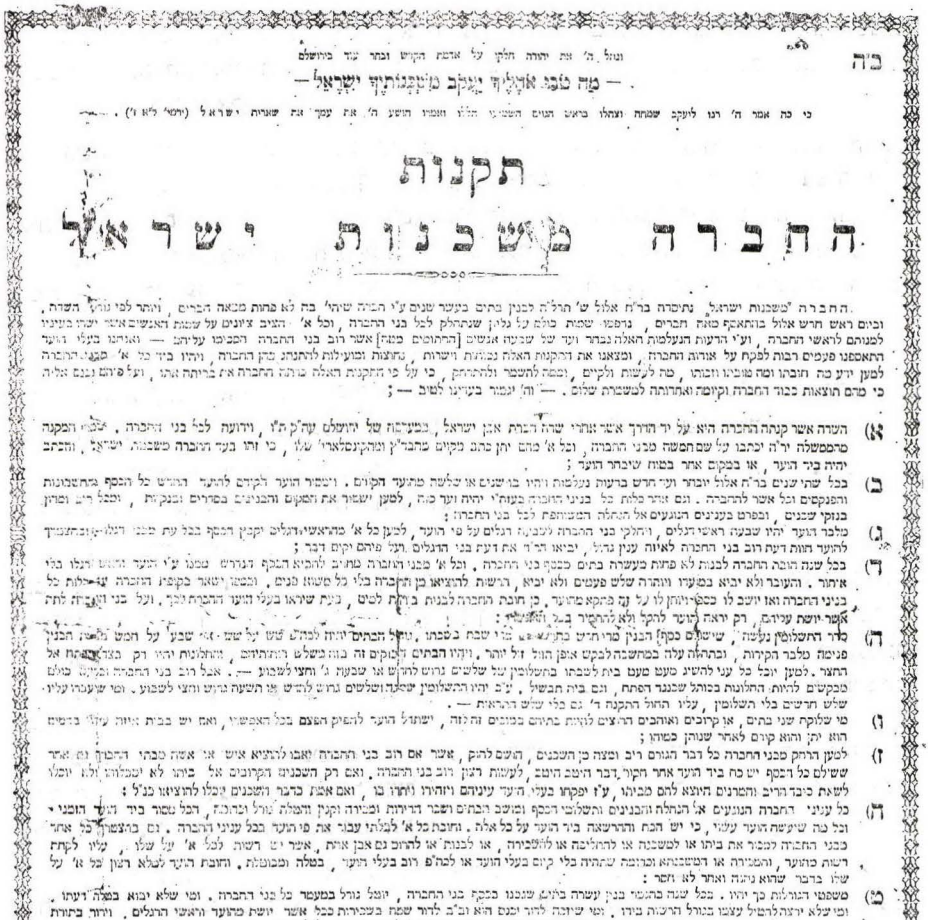

תקנות

החברה משכנות ישראל

[196]

היה מיוזמי הקמת המושבה בגליל „יסוד המעלה". הוא שיתף עצמו ביחד עם יוסף ביי נבון עם הבנקיר פרוטיגר שהיה בנקאי בעל יזמה לבנין בתי מגורים ליהודי ירושלים.

במאמצי פרוטיגר ובעזרת יוסף ביי נבון נרכשו הרבה אדמות מחוץ לחומות למטרת בנין שכונות בתנאים נוחים כשהוא נעזר במר שלום בלכר־פחח. שלום זה, קנה לו שם בירושלים, הוא עלה לירושלים והוא עדיין נער בשנת 1858. שלום למד פחחות והתמחה במקצועו. היה ידוע כאומן וחרוץ במלאכתו, שלט בשפות המתהלכות בארץ וגם בשפות אירופיות, והרבותא שלא ביקר מימיו בבית ספר.

משפחת שלום בלכר טיפלה בכל מקרי סעד. שלום זה היה יוצא ונכנס בבנק של פרוטיגר ובעזרתו בנה את שכונת „סוכת שלום" ע"י שכונת „משכנות ישראל", והיה אחד מבוני שכונת „מחנה יהודה". שלום בלכר נתן יד לפרויקט של בנין מסילת ברזל מירושלים־יפו, אכן הרוח החיה של המשימה היה מר יוסף נבון, שאף הוא שיתף עצמו עם הבנקיר פרוטיגר.

יוסף ביי נבון (1858—1934), נולד בירושלים להורים מגזע רבנים ומנהיגים. למד בת"ת של הספרדים בעיר העתיקה, השתלם בלמודי חול בחו"ל, כשחזר לירושלים נעשה שותף לעסקי בנקאות בראשותו של מר פרוטיגר. הוא טיפל ברכישת קרקעות לצורך

מר יוסף נבון ביי, עסקן רב פעלים,
שקד על רכישת אדמות להקמת שכונות
מחוץ לעיר העתיקה וגם בשביל התנחלויות.

התיישבות חקלאית במושבות, רכש קרקעות בעזרת מר פרוטיגר בצפון מערב ירושלים. בעזרתו הוקמו השכונות „בית יוסף" (על שמו), „מחנה יהודה" (ע"ש אחיו) ועוד שיכונים למעוטי יכולת. היה גם קונסול של כמה מדינות אירופיות מערביות.

בשנת 1885 יזם את התכנית לסלילת „מסילת ברזל" מירושלים ליפו.

לאות הוקרה קיבל מאת הסולטן התורכי את התואר „ביי", כמו כן קיבל תעודות הוקרה בעד פעולותיו לטובת הציבור, ואותות כבוד מאת ממשלות באירופה.

5. ר' חיים אהרן ואלירו יליד ירושלים, לאחר שגמר את חק לימודיו התורניים עבד בבנק ואלירו שיסד אביו ר' יעקב שעלה מקושטא. ולירו רכש הרבה אדמות בסביבות ירושלים והיה לו קשרים אמיצים עם האריסטוקרטיה הערבית וגם אצל השלטונות.

שכונות ומוסדות ציבור נבנו על אדמות שנרכשו ממנו. בית ואלירו ברחוב יפו היה נחשב למקום המרכזי של ירושלים החדשה ובו היו הרבה דיירים.

6. מר אהרון קנדינוף נולד בבוכרה למשפחה מקורבת לאמיר שליט בוכרה, עלה לירושלים בשנת 1888. הוא הביא עמו הרבה כסף וחפצים יקרי ערך, בנה בתים בשכונת הבוכרים — רחובות שנוסדה בשנת 1891.

אפשר למנות עוד עשירים שבנו שכונות וחצרות בירושלים החדשה מהם מהעדה הספרדית כגון, משפחות קוקיה, עמיאל, בן נון, חנוך ועוד ומהם מהעדה האשכנזית כמו ר' יצחק ליפקין, ר' מנדיל ראנד, ברוידה והורנשטין. את השטה הבאתי כדוגמה, וגם משום, שאותם הכירו אישית היטב, הורי, ובמקצת גם אני.

חסידי אומות העולם למען ירושלים בנויה

„ונקוו אליה כל הגוים לשם ה' לירושלים" (ירמיה ג—יז).
„כל שיטה ושיטה שנטלו נכרים מירושלים, עתיד הקב"ה להחזירן לה" (ר"ה כג.)

חובבי ציון מבין אומות העולם. לורנס אוליפנט ממוצא סקוטי התיישב בחיפה ועשה הרבה למען רעיון ההתנחלות על אדמת ארץ ישראל. בזכות קשריו הטובים עם הממשלה התורכית יזם התיישבות של יהודים בשטחים מסויימים. הוא גם עניין הרבה נוצרים שיעשו לטובת היהודים היושבים בארץ. המשורר נפתלי הרץ אימבר מחבר „התקוה" שהיה תושב ירושלים היה מזכירו העברי. ישב בארץ כעשר שנים. אימבר חיבר את „התקוה" בשנת 1878, את הלחן התאים תושב ראשון לציון. השיר „התקוה" נתקבל בקונגרס הציוני הראשון בבזל להיות ההמנון הלאומי. אוליפנט (1888—1829) בא לא"י בשנת 1879.

גברת אוליפנט למדה עברית בעזרתו של המשורר אשר התארח בביתם, הם השתדלו למנוע מאת המשורר לשתות אלכוהולים יתר על המדה.

הקונסול האנגלי מר פין ורעיתו באו לעזרת משפחות משוללי אמצעים הסובלים חרפת רעב. מר פין בא לעזרת יהודים משוללי נתינות והעניק להם נתינות אנגלית.

את העזרה הכספית הם נתנו במסווה של עבודת ידים ע"י ניקוי שטחים וסיקול אבנים מהמגרש האנגלי. מנהיגי יהדות ירושלים ביחוד של העדה האשכנזית התנגדו ל„חסד לאומים" ממין זה שהיה בו מריח המיסיון. בחתימות רבני ירושלים יצא קול קורא באזהרה חמורה לבל יהין איש לקבל עבודה כזאת וזאת כדי שלא ילכדו ברשת המסיתים למיסיון.

ג'ימס פין ורעיתו היו ידידים נאמנים ליהודי ירושלים, קרוב ל־20 שנה שרת כקונסול בריטניה, שלט בשפה העברית, הוא הצהיר שהלשון העברית היא שפה חיה ומשמשת

כשפה משותפת בין העדות שבעיר. לפי דבריו עלה מספר יהודי ירושלים בשנות החמישים של המאה החולפת על מספר המוסלמים שבעיר.

ממכתביו מתקבל הרושם שראש דאגותיו היו העוני וההשפלה של יהודי ירושלים ואין להתפלא שעסקני העיר הצטערו כאשר עזב את ירושלים שכל כך הרבה פעל לטובת תושביה היהודים. מר פין היה קונסול בריטניה במחצית השניה למאה ה־19.

בשנות התשעים למאה החולפת פעל רברנד רוברט סקוט במשפחות עניות שעלו ארצה. הוא היה במגע עם עסקני הציונים ברוסיה ודיווח להם על המצב השורר בארץ.

בכתבה ל„ועד האודיסאי" הוא רושם שבתי חולים שבירושלים מלאים, אין מקום לכל הפונים לאישפוז. קיים חוסר מים משווע. הוא קיים בכספים שבאו מלונדון מטבח עממי לכל דיכפין ונקט באמצעים להקלת מחסור במים לשתייה. הוא התעניין ביחוד בעולים החדשים שהגיעו ליפו, גם כאן פתח בית תבשיל לנצרכים.

בשנת 1868 הגיעו ליפו כ־150 עולים מארה"ב המשתייכים על כת „כנסיית המשיח", הם לא הצליחו להתאקלם ולכלכל עצמם וחזרו לעומת שבאו. המושבה האמריקנית עברה לידי הטמפלרים והם הצליחו מאד בירושלים ובשאר חלקי הארץ, הם חיו ברווחה עד מלחמת העולם השניה, או גורשו מן הארץ, חלקם ירד לאוסטרליה. יש לציין שעם בואם לארץ היו חדורים רגשי דת ואהבה לציון, אבל בניהם לא הלכו בדרכם והתיידדו יתר על המידה עם ערביי הארץ לרעת היהודים ושאיפותיהם.

ורדר קרסון חוואי מסביבות פילדלפיה — ארה"ב, נמשך לרעיון תקומת ישראל ושיבתו למולדתו, הוא הושפע מקריאתו של עמנואל נח לייסד מדינת היהודים על האי גרנד איילנד. כאשר המדינה הזאת נכשלה, החל להטיף לשיבת יהודים לארץ ישראל. התעמולה לעלות לציון קסמה להרבה אזרחים אמריקאים לא־יהודים, אחד מאלה היה קרסון, הוא התרשם מתורת ישראל וממצב העם היהודי הנרדף.

בשנת 1849 הופיע ספרו בשם „ירושלים — המרכז והחמדה לתבל".

בסוף שנות הארבעים נתמנה לקונסול ארה"ב בירושלים, הוא עבר לדת ישראל, עם גיורו נקרא מיכאל בועז ישראל. הוא הציע ליישב את יהודי א"י על הקרקע במסגרת של אגודות שיתופיות, ולפתוח בירושלים בית ספר חקלאי. הוא היה אהוד על יהודי ירושלים והתקרב לעדה הספרדית. נפטר בירושלים בשנת 1860. אשתו השניה היתה יהודיה מעדת הספרדים.

הבנקאי הנוצרי יעקב פרוטיגר שעלה משויצריה (יש הטוענים שהתעניינותו באוכלוסיה היהודית בירושלים נבעה מכח מניעים דתיים ולא מסיונרים, אני — המחבר — נוטה לקבל גרסה זו כי אחרת סבי ר' יעקב רויז — הנגיד ממזריטש לא היה נכנס לשותף בבנק שלו וגם מר יוסף נבון היה נמנע להיות אתו בבנק וגם לעסוק ברכישת אדמות לבנין שכונות). בנק פרוטיגר פעל כסוכן בנק־עותומן. פרוטיגר הושפע מהתלהבותו של ר' יעקב רויז לרכוש אדמות בצפון ובמערב מחוץ לחומות ולבנות שכונות למגורים. דחיפה ליזמה זו באה מאת הצעיר הפעיל יוסף נבון ומאת „נאמן ביתו" מר שלום בלכר — קונסטרוריום וכך נבנו, „שכונת מחנה יהודה" ע"ש יהודה נבון אחיו המנוח, „שכונת סוכת שלום" ע"י משכנות ע"ש עוזרו המסור מר שלום בלכר שנפטר ממחלה קשה, ואת שכונת „בית יוסף" ע"ש שותפו יוסף ביי נבון.

אחדות ושלום בין שכנים לא יהודים

„שאלו שלום ירושלים ישליו אוהביך, יהי שלום בחילך שלוה בארמנותיך
למען אחי ורעי אדברה נא שלום בך"
(תהילים קכב—ו, ז, ח)

יחסי שכנות טובים. ממחצית השניה של המאה החולפת התיישבו הרבה משפחות מעולי אירופה, ביחוד מרוסיה בחצרות רכוש ערבי שברובע המושלמי. החצרות נמסרו ע"י בעל החצר הערבי ליהודי שיטפל באחזקה תקינה ובדק בית, בהשכרת הדירות וגביית שכר דירה. החצר קמה לחזקה ליהודי שנקרא „חזקר", למעשה הפך הדבר לנכס ועבר בתור שכזה בירושה, והרבה חצרות ברחוב חברון היו בידי אלמנות שנקראו „חזקרת".

משנת 1850 החלו יהודי חברון, שבימים ההם סבלו מהערבים לעבור לירושלים, הם התיישבו במקום שנקרא היום „מעלה חלדיה", לפנים רחוב חברון.

החצרות בו התגוררו יהודים לא היו רצופות תמיד, היו חצרות יהודים שגבלו עם חצרות ערביות כלומר שכנות עם קירות גבוהים מפרידים, כאשר עלו על הגג לתליית כבסים נזדמן לך לראות את השכנים הערבים, ולפעמים להחליף אתם שיחה עת היו אף הם על הגגות.

השכנים, והמדובר בגברים הכירו את שכניהם היהודים וברכו אותם לשלום ולפעמים גם נכנסו לשיחה קלה. השכנים גערו בילדים ערבים במקרה שהציקו לילד יהודי ולא היה כל חשש לבחורה ולאשה ללכת ברחוב או בסמטה כי היה מקובל שכל ערבי עובר ושב יגן על כבוד היהודיות.

בחגינו ובאידיהם. מנהג היה, שבחג יהודי היה השכן הערבי מברך בברכה המסורתית: כל השנה ואתה שלם. אם קיימת יחסים טובים ועשית הכרה עם שכניך יכולת בערב פסח למסור להם את העוגות שעדיין נשארו אצלך ממשלוח המנות של פורים, ולא כל שכן לחם וחלה, קמח ואיטריות. הערבים היו להוטים אחרי מצה ולכן בפסח נתת כמה מצות לשכנים שמאד הוקירו את זה, לעומת זה עם צאת יום האחרון של פסח היינו שביעי של פסח, עם צאת הכוכבים, הביאו השכנים פיתות, חמאה ודבש והתעכבו מעט לשתיית ספלון קפה מהביל.

בחגיהם היו המכרים היהודים שולחים להם קונוס של סוכר קשה, ומיני מאפה יהודי החביב עליהם והם היו מחזירים סוכריות ובאקלווה. נשינו היו פוגשות את השכנות אצל הרופא או אצל רופא השיניים והשיחה התנהלה בערבית, אמנם היו מספר קטן של ערבים שידעו אידיש ונהנו לדבר בה, ביחוד הבאשטים.

מפגשים מחוץ לרובע. בהזדמנויות חגיגיות של קבלת פנים של מלכים, נסיכים ושרים כאשר הממשלה היתה מקימה שערי כבוד ומקשטת רחובות בהם יעברו האורחים אשר השלטון רוצה בייקרם, היו בעת ההיא יוצאים התושבים הם וילדיהם ומצטופפים בצידי הרחובות, בגזוזטראות ובחלונות, אז נפגשו יחדו יהודים וערבים שכנים, ואיש לא אמר צר לי המקום לעמוד או לשבת שבת אחים.

כך באו בהמונים ערבים בל"ג בעומר למגרש קבר שמעון הצדיק וחגגו את ההילולה כמו היהודים במאכלים ובמגדנות. היהודים אף הם באו לחזות בשוב החוגגים ובראשם המופתי רכוב על סוס מנבי מוסה, והימים ימי חג הפסח. בילדותי לא החסיר אבא את

ההזדמנות ולקח אותנו לחזות בטכס ובהתלהבות הכפריים מהר חברון הרוקדים עם חרבות שלופות באשר כל אנשי כפר וכפר על דגליהם עוברים תוך ריקודים וגילופין את התהלוכה המרשימה, לצופים היהודים לא אירע כל רע והם מעורבים בין הצופים הלא יהודים.

פרט מענין שעגלונים ערבים השתתפו בתרומות לרגל חג היובל של העגלון היהודי שחל בשנת 1913 ; והתחזו כאילו היו מחותנים לשמחה.

קראים

בואם לירושלים. הקראים או העננים הגיעו לירושלים מבבל ומפרס בראשית המאה התשיעית. מאז גדל מספרם, הם הקימו מוסדות ללימוד התורה ועסקו במחקר השפה העברית והתארגנו למרכז תרבותי. עם שאיפתם להפיץ ברבים את דעותיהם וגישתם ליהדות הגיעו להתנגשות עם הרבנים, המחלוקת החדירה שנאה עמוקה בין שתי העדות שהזמינה מעורבות מצד השלטונות שפגעה במשך הזמן בשתי העדות בשווה.

דלדול הקראים בירושלים. עדת הקראים בירושלים או כמו שקראו את עצמם „אבלי ציון" הלך וקטן במאה החולפת והצטמצמה עוד יותר תוך ראשית המאה הנוכחית, מספר הגברים היה פחות ממחצית הנשים, מספר הגברים לא הגיע למנין אנשים, היו מספרים שעל העדה הקראית בירושלים הוטלה קללה ע"י רב ידוע על אשר ביזו ספרים קדושים ליהדות הרבנית.

בית הכנסת של הקראים. לנו, ילדי העיר העתיקה, היה ידוע בית הכנסת של הקראים שהוקם במאה האחת עשרה ובכל הזדמנות נזכר כציון דרך. מעט מאד הרשימו יושבי החצר הקראית, גרי החצר היחידים לא הצטיינו במסחר או במלאכה, הם היו פשוטי עם המסתובבים בחוצות עם מרכולתם הזעומה כגון שקדים קלויים או משקאות קרים בקיץ וחמים בחורף.

השריד המענין היה בית הכנסת ששכן בחצר, מול החצר הוקם בתקופה מאוחרת בית הכנסת „תפארת ישראל" שנקרא ביהכ"נ של ניסן באק שהיה מיועד לחסידי ירושלים.

ביהכ"נ הקראי נבנה מתחת פני השטח והירידה אליו דרך מדרגות כדי לקיים: „ממעמקים קראתיך".

עם כיבוש ירושלים ע"י האנגלים התקיימו נישואי תערובת עם משוחררי הצבא הבריטי והעדה הקטנטונת נכנסה למצב של רדימה.

עם חורבן בתי הכנסת בעיר העתיקה: חורבת ר' יהודה החסיד, ביהכ"נ ניסן באק עלה הכורת גם על השריד הקראי ובית הכנסת היה לעיי מפולת.

הקראים לא הזדהו עם התנועה הציונית לכן לא נפגעו בעת הפרעות מאת שכניהם הערבים. לכן מפליא שבית הכנסת שלהם נהרס בידי פורעים.

חיי קודש בעיר הקודש

"כלי קודש" בירושלים
רבנים ודיינים
בעיית מינוי הרב דמתא
סופר סת"ם
בתי כנסת ובתי תפילה — בתי מדרש
קבוצות וחבורות לתורה ולמצוות
חורבת רבי יהודה החסיד
הכותל המערבי
הר הבית
אתרים־יד ומזכרת לימי ירושלים קדומים
גבאים וממונים
שמשים
משגיחים
חברה קדישא
נפתולי „השחיטה" בירושלים

"כלי קודש" בירושלים

המשרתים בקודש. מספר האנשים שבציבור הירושלמי שנמנו על „כלי קודש" היה גדול. הרוב ביצע את תפקידו „לשם שמים" ולא על מנת לקבל פרס.

יש לכלול במסגרת „כלי קודש" את התפקידים האלה: בעל תפילה, קורא בתורה, תוקע, מוהל, מגיד שיעור ורב הרובע או השכונה הנקרא לפעמים מו"ץ.

היצע האנשים שביכלתם למלא את תפקידם לשביעות רצון היה גדול, משום שרוב הציבור היה אמון על ברכי התורה והמסורת וביניהם בעלי קול ערב ויודעים את טעמי המקרא. כל אחד שראה את עצמו כשיר לפרוט על „כלי הקודש" עשה זאת. ההוצאות לאחזקת תקן אחראי לביצוע כל הפעולות והצרכים הדתיים היו אפסיים. אם נוסיף, שגבאים היו נותנים לא רק את זמנם אלא גם כסף בשביל הוצאות דחופות, והיו גם אנשים זקנים שקיבלו על עצמם את מלאכת השמש בשכר מצוה גרידא, הרי לך הרצת בית כנסת, סידורי חופה וקידושין, ברית מילה ונושאי דרשות מענייני דיומא — חינם אין כסף.

בעל תפילה. חזנים כבעלי מקצוע היו מועטים וגם לא מבוקשים. אברכים בעלי קול ערב שיודעים „נוסח" היו עוברים לפני התיבה להנאתם ולהנאת המתפללים. אלה לא האריכו בתפילתם ולא סילסלו בגרונם, התפילה יצאה מפיהם בשפה ברורה ובנעימה עם גמר התפילה קיבלו שכרם על אתר בלחיצת יד ובאמירת „יישר כח". גם בימים נוראים „התחלקו" עם השחרית ועם המוסף, איש איש כמתנת גרונו.

היו אנשים שנפשם ערגה לחזנות, והיו הולכים כברת ארץ לשמוע אל הרינה ואל התפילה מפי חזן שבא מחוץ לארץ להתפלל בשכר בבית כנסת גדול שהכניסה היתה על פי כרטיסים.

בכל כמה שנים היה מופיע חזן בעל שם מפורסם, עפי"ר מרוסיה או מפולניה. את הכספים היו החזנים מנדבים למוסדות העיר.

אבל גם בתוככי ירושלים קמו חזנים מעולים שנצמדו לבתי כנסת גדולים שמתפלליה מסוגלים לשלם לקופה המוקדשת לשכר החזן שהיה מאד צנוע. למעשה חזנים אלה נתבקשו רק בערב שבת, ראש חודש, בחגים ובימים נוראים.

אזכרה כמה חזנים שהיו מתפללים בלווית מקהלה. לנו הילדים נכונה חוויה לקום באשמורה בליל הסליחות הראשונות לשמוע חזן עם מקהלה ביחוד אם אחד המשוררים היה נער חבר בכתה.

תוך חודש אלול היו חזנים מקומיים עושים חזרות על התפילות והסליחות עם המשוררים.

אנו הזוטרים התאספנו בהתחלת הלילה מאחורי החלונות להאזין למנעימי זמר, וזה היה בילוי נעים ללא תשלום.

חגיבי חזנים. בין המשוררים התגלו כשרונות, הם פיתחו את קולם והתאמנו לעבור לפני התיבה, תחילה בתפילות „קבלת שבת" ועל אף גילם הצעיר ניתנה להם האפשרות להתמחות בהשגחת כמה חזנים שראו בחזנות מפעל חיים לשמה.

נערים בעלי קול נעים שנמשכו אחרי החזנות נעזרו באנשים שהקדישו חייהם לשירה הדתית כמו החזן והמוסיקאי א' אידלסון ור' זלמן ריבלין מייסד „שירת ישראל".

את פרחי החזנים דאז אפשר לפגוש כיום בהרבה קהילות בתפוצות. שם הם משמשים כחזנים ובעוד תפקידים של „כלי קודש".

תחביבי קדושה. יש לציין שלנוער הירושלמי נכונו תחביבים בשטח הדת. בנוסף לחזנות הופיעו בחורים בדמות „קורא" בספר תורה לפי טעמי המקרא נוסח ירושלמי. קריאתם הצלולה לפי הדקדוק היתה נעימה לאוזן. התמחות בתקיעת שופר התחילה בגיל צעיר. בחודש אלול החלו קולות השופר עולים עם מיגוון הצליל של תקיעה, תרועה ושברים. אפילו גרי הרחוב הערביים ידעו על שום מה נשמעו הקולות. הגישה לשופר היתה ענין משפחתי. דור לדור מסר את הידע.

היו משפחות שהתמחו להיות מוהלים. הם עשו עבודה נקיה ומקצועית. מסירותם לעבודת־קודש זו דרשה מאמץ, זמן והוצאות ולמרות זאת לא זנחו שום הזמנה, יהא מקומה וזמנה היכן שהוא. הם הלכו בשבתות מרחקים בחום לוהט או גשם שוטף וגרמו להפרעות בסדרים התקיניים של המשפחה ולזאת סלחו להם בני ביתם. בשבתות ובחגים היכו להם בני המשפחה שעות ארוכות, ורק עם שובם הסבו לסעודת היום. לא פעם היה צריך המוהל לעשות ביקורים נישנים לראות את המהול ואם הפצע מתרפא כדבעי. קרה גם שהמוהל השאיר מתנת כסף מכיסו למשפחה ענייה. ד"ר משה ואלך היה דוגמא למוהל המשאיר מתנה להורים.

רב השכונה או ה„מורה הוראה" היה איש נשוא פנים, בן תורה שעלה ירושלימה אחרי פרישה מרבנות או דיינות באחת מערי התפוצות. הוא פסק הלכה, נתן „שיעור יומי" בבית הכנסת והיה דורש מענייני דיומא. בירושלים התפרסם דרשן קנאי בשם בן ציון ידלר שהיה בעל מקצוע בדברנות ומשפיע על חוג שומעיו, גם מתנגדיו באו לשמוע אותו. הוא שפך חמתו על בתי הספר והציונות, הוא תבע ארחות צניעות בלבוש הנשים.

רבנים ודיינים

„ועתה יושב ירושלים ואיש יהודה שפטו נא ביני ובין כרמי"
(ישעיה ה—ג).

כפא הרבנות. מאמר חז"ל אומר: „בכל מקום ומדינה שהיה אחד מבני ירושלים הולך, היו מציעים לו קתדרא לישב עליה כדי לשמוע חכמתו" (איכה רבה).

היו שנים ש„כסא הרבנות" של ירושלים היה פנוי, לא מפני שלא נמצא „בן תורה" ראוי ל„כסא", להפך, מפני שהיו יותר מדי „תלמידי חכמים" שעטרת הרבנות הולמת את חכמתם. המדובר ב„רבנות ראשית" של העדה האשכנזית, ברם, בעיר כירושלים אשר מוסדות ציבוריים סביב לה, המתקיימים בזכות נדבות, תרומות ועזבונות ורובן ממגביות של גבאים ורבנים בקהילות־ישראל ברוסיה, פולניה, ליטא והונגריה ועוד, בשביל העברת הכספים לתעודתם היתה דרושה כתובת של אישיות אשר שמו הולך לפניו, לאיש מורם כזה היו עיני ירושלים המוסדית נשואות. לא תמיד היו מנהלי המוסדות תמימי דעים במי לבחור במנהיגות רבנית, וזה נבע מתוך אינטרסים אנוכיים.

לירושלים לא היה „רב העיר" לא בתקופת עליית תלמידי „הבעל שם טוב" בסוף „המאה השמונה עשרה" ולא עם התגברות עליית „הפרושים־המתנגדים".

ר' יוסף זונדל סלנט עלה לירושלים בשנת 1838 והוכר כ„מורה הוראה" ועשה ביתו ב„חורבה", מאז שימשה חצר „החורבה" כמרכז רוחני להוראה ולמשפט בין אדם לחברו.

קנאת רבנים תרכה חכמה. בואו של ר' שמואל סלנט בשנת 1841 — העילוי מקידאן, קובע תקופה חדשה בחיי ירושלים, צלילות דעתו וגמישות לחתוך עניינים של תחרות ו„שנאת חנם", בנוסף לשקידתו ליצירת מוסדות להקלת החיים ולשיפור החינוך התורני עשה אותו לדמות ירושלמית בלתי נשכחת.

ה„מרא דאתרא" ר' שמואל סלנט זצ"ל

ר' שמואל בא לעיר בשנת 1841. הוא לא קיבל „כתב רבנות", להלכה לא היה רבה של ירושלים. אנשי ירושלים ראו בו את ה„מרא דאתרא", למעשה נשא בעול העיר ובעיותיה, וייצג אותה בפני היהדות העולמית. דעתו היתה מכרעת בכל העניינים הנוגעים לחיים הדתיים והחברותיים של הציבור האשכנזי. העדה הספרדית ראתה בו את האישיות המרכזית למגע ולהידברות. אהב ילדים וחטף שיחה אתם בכל הזדמנות.

גולת הכותרת של פעולותיו הציבוריות היתה ייסוד „תלמוד תורה" ו„ישיבת עץ חיים" ב„חורבת ר' יהודה החסיד" ו„בית החולים ביקור חולים" וחיזוק „כוללים".

ר' שמואל אהב את הארץ, דיבר בשבחה ועל אף שהיה נגוע ב„מחלת השחפת" האריך ימים. נפטר בשנת 1909 בגיל 93. כל העיר ליותה אותו ל„הר הזיתים". אינני זוכר לוויה המונית כזאת שזכה הרב שמואל סלנט אשר החזיק במנהיגות העיר קרוב לששים שנה.

בתקופתו של ר' שמואל עולים לירושלים „רבנים", „דיינים" ששמם הלך לפניהם בארצותיהם, גדולים בתורה ופוסקי הלכות, רובם עולים לחיות את שנותיהם האחרונות ללא דאגת פרנסה, הם נכנסו לפעולה ציבורית באותה מתכונת שפעלו בהיותם על כס הרבנות או הדיינות בקהילות התפוצות. הרבנים האלה פיתחו „מוסדות" על דעת עצמם, ועמדו בראשם והיו גם כאלה שהשתלבו ופעלו בתוך המוסדות הקיימים ואף שיפרו אותם.

רבנים ראשי ישיבות. ראשי ישיבות גדולות היו רבנים שעד היום זכורים ונזכרים בכל הזדמנות. על אמני „בית היוצר" לחכמי ירושלים ולמדניה יש למנות מזכרוני: הרב מ"נ כהנוב — הרב מחסלביץ, הגיע לירושלים בשנת 1864, הוא עמד בראש „ישיבת עץ חיים", ר' יצחק מתמיד־וינוגרד ראש „ישיבת תורת חיים", הרב י"ל דיסקין, הרב מבריסק, ראש „ישיבת אהל משה", הרב שאול הלוי הורביץ והרב זרח ברוורמן, „ראשי ישיבות מאה שערים". ל„ישיבת חיי עולם" עמדו ראשי ישיבה מגדולי העלייה החסידית.

רבנים בעלי שיעור קומה. רבנים שהיו מעורים ביישוב, וביתם „בית ועד לחכמים" משכו את האורחים שעלו לרגל לשאלת־שלום ולמסור לידם תרומה לחלק על דעתם. הלא הם: הרב משה י"ל מקוטנא, בעל „הזית רענן", עלה בשנת 1857. הרב מאיר אוירבאך בעל ה„אמרי בינה", עלה בשנת 1859, אמרו עליו שהיה גבה קומה ואישיות מרשימה. הביא עמו כסף לפרנסתו וגם לחלק לנצרכים. הוכר לרב ואב"ד.

מעניין שר' שמואל סלנט הציע את מועמדתו של ר' מאיר — הרב מקליש להיות רבה של ירושלים, על אף שהוא ר' שמואל היה ונשאר להיות „נותן הטון" בחיי הציבור.

לתקופות קצרות נתמנו והוכתרו לרבנות הראשית ר' א' דוד רבינוביץ — תאומים ור' חיים ברלין בנו של הנצי"ב — נפתלי צבי יהודה ברלין — „ראש ישיבת וולוזין".

הרב אברהם יצחק הכהן קוק עלה לארץ בשנת 1904 ונתמנה לרבה של יפו והמושבות. עם פרוץ „מלחמת העולם הראשונה" עזב את הארץ וכיהן בכל שנות המלחמה כרבה של הקהילה האשכנזית האורתודוקסית — „מחזיקי הדת" במזרח־לונדון.

בשנת 1919 חזר לארץ וקיבל את הרבנות בירושלים. בשנת 1921 ע"פ קריאת „הנציב העליון" סיר הרברט סמואל לבחור ברב ראשי לא"י לעדה האשכנזית, נבחר פה אחד עם עמיתו „הרב הספרדי", הרב יעקב מאיר.

הרב מלובלין היה „הארי שבחבורה" אבל לא לקח חלק בניהול מוסדות ציבור.

באותה תקופה היו עוד כמה תריסרים רבנים ודיינים שישבו בירושלים והיו נצמדים לבתי כנסת שונים, וקהל המתפללים ראה את „הרב דק"ק פלונית" כרב „בית הכנסת" לכל גינוני טקס אבל שלא על מנת לקבל שכר.

רבנים שהוסמכו בארץ. ריבוי הרבנים והדיינים בדימוס שעלו לירושלים מכל קצוות רוסיה ופולניה היה לרועץ לאברכים „תלמידי חכמים" שלמדו בישיבות מפורסמות כישיבת „תורת חיים" וישיבת „עץ חיים" והוסמכו. לרבנים „תוצרת הארץ" לא היה „שוק". היה מקובל אז לחשוב שרק ב„חוץ לארץ" בישיבות ולוזין, מיר, סלבודקא וטלז אפשר להגיע לידי הכשרה המזכה לתואר „רב", ובשום אפן אין להגיע למעלה זו כאן בירושלים.

המסורת העקשית הזאת הופרכה ובתחילת „המאה הנוכחית" הוסמכו אברכים מצטיינים בגפ"ת וב„פוסקים" בסמיכה להוראה. מהם נתקבלו לרבנות במושבות.

ל„ועד המושבה" לא היה תקציב לשלם שכר חדשי לרב אלא אם כן הוטל עליו גם תפקיד של „שוחט". הרבנים הצעירים האלה התמחו בשחיטת עופות, דקות וגסות. אחדים גם למדו ניקור. השיטה הזאת הכשירה „רבנים ליצוא". הרבה אברכים ירדו מן הארץ ונתקבלו למשרות רב, מורה לעברית, שוחט, קורא בתורה ו„בעל תפילה".

החכם באשי — „ראשון לציון". עליה של רבנים מהעדה הספרדית היתה פחותה יותר, הרבה „תלמידי חכמים" חניכי ישיבת „תפארת ירושלים" ל„תורה שבנגלה" ותלמידים של ישיבת „בית אל" ל„תורה שבנסתר". הגיעו לרבנות ולחברי בי"ד בלי להזדקק ליבוא מחו"ל.

הרב מירקדו גאגין היה הרב הראשי שקיבל אישור מאת השולטן בקושטא בשנת 1841, בתואר „חכם באשי".

הרבה הורים שלחו את בניהם ללמוד ב„תלמוד תורה" מתוקן — „דורש ציון" בלי שהרבנים הספרדים יגערו בהורים, בדיוק ההפך ממה שקרה אצל העדה האשכנזית אשר רבניה התערבו בחינוך הילדים והטרידו את ההורים ששלחו את בניהם ללמוד בבתי ספר מודרניים.

הרב יעקב מאיר „תלמיד חכם" ובעל ידיעות רבות בשפות זרות ובהליכות ממשלה יליד ירושלים. הוא נבחר לרב הראשי „ראשון לציון", וכיהן באותו זמן של הרב קוק בתפקיד של „רב ראשי" ליהודים הספרדים בפלשתינה־א"י מטעם הממשלה המנדטורית.

בירושלים היה קיים „בית מדרש לרבנים" שכמעט כל תלמידיו היו מבני העדה הספרדית.

בעיית מינוי הרב דמתא

ויכוחים וחיכוכים. הרב גדליה נחמן ברודר תלמיד חכם שהיה יוצא ונכנס בביתם של רבני ירושלים, היה עסקן ציבורי שעמד חמישים שנה על משמרתו בתפקיד רם במוסד העליון של היישוב האשכנזי „ועד כל הכוללים", ליובל השמונים לחייו הוציא לאור חתנו הרב משה המאירי (אוסטרובסקי), מורי לתלמוד ב„בית המדרש למורים — מזרחי" בירושלים, ספר הקדשה לחתן היובל, שתכנו דברי שבח על פעולות הרב ברודר בשטח הפעילות הציבורית במוסדות התורה והחסד של הישוב הישן.

הוא היה מעורב וראש לפעילים בכל ההתייעצויות בהקשר לבחירת רב ראשי ביפו ובירושלים ובנהול ההתכתבות עם רבני הגולה לבוא לארץ ולשבת על כס הרבנות.

אין עדות טובה יותר מאשר דיווח מכלי ראשון כגון הרב ברודר שהיה מקורב למשפחתנו וזכיתי להפגש אתו הרבה פעמים ולשמוע מפיו על עסקנותו בנוגע להתלבטויות ולחיכוכים שסובבו בימים ההם את ענין המינוי של רב ראשי.

מאשר עדיין לא נרפאנו מתחלואה זו, לכן כדאי שאנו ובנינו ידעו ממתי נדבקה בנו „המחלוקת לשם שמים" לעצם בחירתו של רועה רוחני לצאן ישראל בישראל.

אביא לפני קוראי, דברים בשם אומרם, וזה קרה בשנת תרצ"ז—1937:

לקורות הרבנות הירושלמית האשכנזית במאה השנים האחרונות.

ר' שמואל סלנט הרב דמתא. „ויהי כי זקן שמואל ועיניו כהו לראות". לאחר ששימש

רבי שמואל סלנט בכהונת הרבנות הירושלמית יותר משלשים שנה, קרא אליו בשנת תרנ"ט—1899 את חכמי ירושלים ורבניה, ממוני ואמרכלי „ועד הכללי", מנהלי תלמוד תורה, ראשי ישיבת „עץ חיים" וגבאי „ביקור חולים" ומילא את ידם לדאוג למצוא את האיש הדגול מרבבה, בחור מעם, גאון התורה, אשר יעמוד בראש רבני ירושלים לנהל את העדה.

כל עוד שהגרש"ס (הגאון ר' שמואל סלנט) עודנו בחיים חיותו רצה להדריך וללמד בינה את ממלא מקומו ואז הציע, לפי דבריו הוא, לפני הרב הגאון ר' חיים ברלין (כששימש ברבנות במוסקבה) שיקבל עליו את הרבנות הירושלמית, תשובתו היתה שלילית, כנראה מתוך שישב בעירו על גפי מרומי קרת, בכל כבוד וגדולה שבעולם. אחרי שהגיע הגרש"ס לשנות גבורה ומעלה, חפץ מאד לראות בעיניו את בחיר „השם" שישב על כסאו אחריו. מתוך דאגתו הגדולה לשלום ירושלים החל לזרז את אנשי סודו לבוא בדברים עם רבנים וגאונים מחוץ לארץ, שיבחרו „גאון ישראל" אשר כתר הרבנות של ירושלים יהא הולם אותו. הוא מסר עבודת הספרות בנדון שאלה זו לחכם יחיאל מיכל פינס, שהוא יפנה לגאוני ישראל ברוסיה לדרוש מהם שימת לב לבקשת הגרש"ס. החכם י"מ פינס נענה לבקשתו ולקח את העט בידו. את הצעד הראשון עשה בזה שפנה אל גיסו הגאון הגדול ר' דוד מקרלין שיתעניין בשאלת הרבנות הירושלמית.

ההתרוצצות לבחירת מועמד. ר' דוד מקרלין עשה אספת רבנים בעירו אשר בה החליטו להציע לפני הגאונים ר' אליהו ברוך קמאיקה ששימש אז ברבנות בצ'יכנובצה ולהגאון רבי אליהו מפרוז'ינה שהיה מפורסם בשעתו לחכם גדול במילי דעלמא ולהגאון רבי מאיר אטלס משאוול בהצעה, לכל אחד מהם לחוד שיקבל עליו את הרבנות הירושלמית.

ר' אליהו ברוך הסיר מיד את מועמדותו כי לא רצה לעזוב עירו ואת ישיבתו שבה כיהן כראש מתיבתא בעיר מיר לאחר הרבנות בצ'יכנובצה. ר' אליהו מפרוז'ינה, בראשית ההצעה הסכים אליה, אולם אחרי שקיבל את כתב הרבנות מירושלים בפרוז'ינה נמלך בדעתו ושלח אותו חזרה לגאון ר' דוד מקרלין. ר' מאיר אטלס לא התייחס בחיוב להצעה. אחר כך פנו חכמי ירושלים לגאון ר' חיים עוזר גרודזנסקי בוילנא בבקשה שיתעניין בשאלת הרבנות הירושלמית. הוא גם כן הציע את רבי מאיר אטלס. בעל המאמר הזה כתב לנשיאי כולל הורודנא בחוץ לארץ הגאון ר' אליקום שפירא ולגביר הנכבד ר' יוסף שרשבסקי בנידון שאלה זו. הם הציעו את הגאון ר' הלל מסובלק, שישב אז בלובלין, למועמד. אחר כך בהזדמנות שעבר הגאון ר' אליהו דוד רבינוביץ תאומים דרך וילנא לרגל נסיעתו לרחוץ בים בדובלין. הרב הנ"ל שרת אז ברבנות בעיר מיר, לאחר רבנותו הראשונה בעיר פוניוז. ר' חיים עוזר מוילנא לקח אתו דברים בנידון הרבנות הירושלמית והוא הסכים להצעה זו, כנראה מתוך מחשבה שטוב יהיה לחיזוק בריאותו לעבור לא"י, כאשר שמע ר' חיים עוזר את הסכמתו קיבל עליו להיות המתווך בינו לבין חכמי ורבני ירושלים, הוא פנה מיד במכתב לירושלים בשאלה אם הם מסכימים למועמד החשוב הזה. במכתבו הנ"ל הפליג בשבחו של הגאון ר' אליהו דוד שהוא בקי נפלא בכל חדרי התורה ומפליא שומעין בדבריו, ועוד שבחים רבים. כשחכמי ירושלים קיבלו את מכתבו של ר' חיים עוזר פנו תיכף לר' אברהם שובצקי ששימש אז ממונה בכולל וילנא והוא היה בן עירו של הרב ר' אליהו דוד מפוניוז, הוא הפליג מאד בשבחו באמרו שמלבד גדולתו בתורה הנהו צדיק מפורסם.

אחרי ששמעו חכמי ירושלים חוות דעה זו החליטו בהסכמת הגרש"ס זי"ע לכתוב לר' חיים עוזר את הסכמתם להצעתו שהם מוכנים לקבל את ר' אליהו דוד לרב בירושלים.

במכתב זה מילאו ידי הגאון ר' חיים עוזר לגמור בכי טוב עם האדר"ת. את שכירות הרבנות קבעו 20 רובל לשבוע, דירה לפי כבודו על חשבון העיר. אחרי ששלחו החלטתם באה ידיעה מאת רבי אליהו מפרוז'ינה שהוא מסכים שוב לקבל את כתב הרבנות מירושלים והוא שואל אם חכמי ירושלים מוכנים כעת לחדש את המשא ומתן, תשובה חכמי ירושלים היתה מכיון שכבר יצאה החלטה לר' חיים עוזר לקבל את האדר"ת לרב לא נוכל לשנות דבר. אח"כ נתקבלה תלגרמה מאת הגרח"ע בר"ח אלול תר"ס: כי הגאון האדר"ת נתן את הסכמתו הסופית לקבל הרבנות הירושלמית.

אחרי חליפת מכתבים מסרו לסופר להכין „כתב הרבנות" והתחיל להחתים את ראשי וחכמי ורבני ירושלים. העבודה הוטלה על רבי משה סלומון ובעל המאמר. בראשונה הלכו להחתים את הרב רבי שלמה לוריה, שהוא היה ממונה בכולל רייסין, זקן תלמיד חכם נכבד. בקושי עלה בידי הנ"ל לקבל ממנו את חתימתו. אחרי שרבי משה שלומון ראה שהענין מתנהל בכבדות הסתלק מהענין ועזב את כל העבודה על כותב המאמר הנ"ל. בעוד שעסקו בהחתמת נכבדי ירושלים הריחו ראשי עדת החסידים שבירושלים כי דבר מה הולך ונעשה בשתיקה מאחורי הקלעים.

ביום בהיר אחד הופיע רבי דוד בידרמן והצעיר ר' ישראל שו"ב באספת הממונים בבית ר' אברהם שובצקי ודרשו לבטל את היפוי כוח שניתן לנכדו של רבי שמואל סלנט לקבל את הפוסטה. הדברים נאמרו כאילו עפ"י דרישת הגאון מלובלין בעל „תורת חסד" שישב אז בקביעות בירושלים. הנ"ל איימו בדבריהם שבאם לא ימלאו דרישתם יהיו נאלצים להפרד מהפרושים מהעבודה המשותפת בועד הכללי. תשובת ממוני כוללי הפרושים היתה, הענין שייך להגרש"ס ולא להם. כעבור זמן מה נודע לעדת החסידים שבירושלים, שהוחלט בועד הכללי להביא רב מחוץ לארץ כממלא מקומו של רבי שמואל סלנט, החסידים רגזו מאד על הצעד הזה באמרם הלא נמצא אתנו פה הגאון ר' זלמן מלובלין שהוא גאון אדיר, הראוי בודאי לשמש בכהונת הרבנות בירושלים ומדוע לא יקבלו אותו למשרה זו? ולמה תהיה תמיד יד הפרושים על העליונה? מהם חזניא וספריא ורבני ירושלים. רבי אלימלך פרלמן שהיה איש חכם ועמוד גדול בעדת החסידים אמר להם: שיניחו את כסא הרבנות הירושלמית לפרושים כי החסידים לא יוכלו לבוא לידי הסכמה ביניהם לבין עצמם כי כל כת מהחסידים תדרוש שהרב יהיה מהכת דליה, אבל החסידים לא הטו אוזן קשבת לדבריו ויבקשו תואנות, אחד מעדת החסידים ניסה לפתות אותם שיסדר להם ועד כללי מיוחד אם רק יהיה רב מיוחד בעדת החסידים שיהיה על מי להשען, אי־לזאת השפיעו על רבי אלימלך פרלמן שיעמוד לצידם לתבוע עלבון החסידים מעדת הפרושים ויצרפו אליו את ר' ישראל פרומקין ור' מנדיל רובין. ממוני כוללי הפרושים מתוך השאיפה לשלום החליטו להתאסף יחד עמהם למען שמוע טענותיהם. מהפרושים נבחרו שלושה: ר' אברהם שובצקי, רבי משה סלומון וכותב המאמר. באי כוח החסידים יצאו בטענות ובתביעות ובראש התביעות היתה הטענה: למה לא יקבלו לרב ירושלים את הגאון מלובלין היושב אתנו בירושלים. בישיבה זו נתגלה פתאום דבר משונה: ר' אלימלך בא כוח החסידים בתוך ליבו לא רצה בשום אפן שהגאון החבדי יעלה על כסא הרבנות בירושלים, כך התבטא כמעט בפירוש. רבי משה סלומון בא כוח הפרושים, רצה בתוך לבו דוקא לראות את הרב מלובלין כרב ירושלים. כותב המאמר כשהכיר בישיבה את הדברים האלה חשב בלבו מי יודע לאן תביא הפוליטיקה של שני הנכבדים האלה משני הצדדים השונים.

ר' משה סלומון כשהתווכח עם החסידים מילא את שליחותו בנאמנות ודעת הגרש"ס

דברה מתוך גרונו, אבל המבינים הכירו שבלבו לא כן הוא, ואותו הדבר היה עם בא כוח החסידים ר׳ אלימלך. הועדה הנ״ל משתי העדות הפרושים והחסידים התאספה פעם שניה ושלישית בהשתתפות האדונים המפורטים לעיל בהוספת הרי״מ פינס, ניכר היה כי לולא השפעת אברכים מעדת החסידים חמומי מוח היו מוצאים המנהיגים דרך של שלום ביניהם, אולם צעירי החסידים מבחוץ עכבו בעדם והקימו שאון רב בין עדת החסידים: כי פרושים עליך ישראל! כשנודע דבר הפירוד להגרש״ס החליט לצאת במכתב גלוי ליהודי אמריקה להודיעם שבהסכמתו יוזמן רב גאון לישב על כסא הרבנות בירושלים בימיו וידעו כל ישראל שבגולה שבכל ענייני הכספים ושאר הדברים יפנו להגרש״ס והשני לו האדר״ת. הרב דוב אברמוביץ בן ירושלים ששימש בשעתו ברבנות באמריקה ור׳ אברהם יעקב הכהן יליד ירושלים שנמצא אז בשעתו בשליחות באמריקה הוציאו חוברת מיוחדת בגידון הרבנות הירושלמית שהוכנה ע״י הרי״מ פינס. החוברת עשתה את פעולתה והחסידים ראו שאין להם כל תקוה להיבנות מחורבנם של הפרושים בזה שילכו נגד הגרש״ס. כי באמריקה האמינו אמונת אמן בדברי הגרש״ס, קריאתו היתה כקול קורא מהשמים, כמו כן נודעה בשערים גאונותו וצדקתו של האדר״ת, בכל זאת באה עדת החסידים בהצעה רשמית מלפני הרב מלובלין שישב בירושלים שיקבל עליו את הרבנות הירושלמית מטעם החסידים. הרב מלובלין בטרם החליט בדעתו להענות לדרישות החסידים, הוא לקח עצה עם ידידו הנאמן הרב אברהם אפרת ששימש אז ברבנות בחברון. הרב הנ״ל מתוך שהיה איש חכם וחסיד חבדי לא ההין לומר בפה מלא להרב מלובלין שלא יקבל את הרבנות, תשובתו היתה שהוא חס על תורתו שהוא שוקד עליה ואינו פוסק פומיא מגירסא וכשקיבל עליו את עול הרבנות אז יאלץ לבטל תורה לשם מכתבים וזוהי אבדה שאינה חוזרת, הרב מלובלין ענה לו שאפשר לעשות קיצור מהמכתבים והסופר יקריא לפניו תמציתם בקיצור. על זה ענה לו הרב אפרת: הלא יש קיצור שלחן ערוך ושו״ע של הרב וקיצור השל״ה ועוד קיצורים שבמקום קריאת קיצורי מכתבים יותר טוב ומועיל שיעסוק בקיצורים אלה. בסוף הויכוח שביניהם אמר הרב אפרת הלא יודע הדר״ג ששמואל הקטן גדול הוא! תקיף הוא בדעתו, והוא ינצח את יריביו במלחמתו, ולמה להדר״ג להיות מנוצח. אחרי זה החליט הרב מלובלין לתת תשובה שלילית לעדת החסידים, בזה נסתיימה פרשה זו.

בשורת טלגרמה באה לירושלים בחודש אדר תרס״א שהגאון אליהו דוד רבינוביץ תאומים יצא עם משפחתו לירושלים. חכמי ורבני ירושלים התחילו להתכונן לקבלת פני הרב. מודעות הוכנו ע״י הסופר פינס בכותרת „חכם בא לעיר״ וקריאה חמה לכל תושבי ירושלים לצאת לקבלת פני הרב במוצא שע״י ירושלים. יחידי סגולה חברי בית דין, מורי־הוראה, ראשי ישיבות, ממוני כוללים וגבאי המוסדות יצאו לקבל פני הרב ליפו. נשמעו דעות להכנס עם הרב לירושלים ברכבת ולקחת קרון מיוחד, הוכרעה הדעה לבוא לירושלים בעגלות דרך מוצא למען תת לציבור אפשרות לקבל את פני הרב בדרך, בהמון רב חוגג, ויסעו בעגלות ביום חמישי ליפו בכדי לקבל את פני הרב ביום ששי ע״י האניה ולשבות יחד אתו ביפו. ביום ו׳ בבוקר השכם הקדימו להתפלל ביפו ויצאו אל החוף עם ראשי עדת יפו שנלוו אליהם ויחידים מתוך המלאכות השלמה זכו להבחר לעלות על האניה ועל מכסה האניה שלחו מבשר אל הרב שמלאכות מירושלים עלתה על האניה לקבל את פניו. הרב החליף בגדיו ויצא מחדרו, כתואר מלאך אלוקים האירו פניו. כותב המאמר נגש אליו וברך ברגש קודש את הברכה: ברוך שחלק מחכמתו ליראיו, העומדים מסביב ענו אמן בלב שלם, כשירד אל החוף וכשדרכו רגלי הרב על מפתן הגמל ניגש אליו חבר הבד״ץ

ר׳ לייב דיין וברך הברכה פעם שניה, ברדתנו העירה לבית מלונו של משה כהן שמע הרב כי הרב של יפו רבי נפתלי הרץ שוכב חולה על מיטתו וביקש להודיעו בשעה שהרב יבוא למלון כדי שיתחזק לבוא לקבל פניו. הרב האדר״ת ציוה תיכף למהר להביא עגלה והוא נסע מיד לקבל פני הרב דמתא בביתו, הרב דיפו השיב לו מיד ביקור של כבוד. מכל מושבות יהודה יצאו ליפו לקבל פני הרב האדר״ת, שבתנו ביפו יחד עם הרב האדר״ת ומשפחתו וכל השבת שמחנו לשמוע תורה ושיחות חולין של תלמידי חכמים. בשעת התפילה עיין הרב בלוח הקיר וסיפר לנו כי ר׳ חיים מוולוזין ציוה לבנו ר׳ יצחק שהרב מחויב לעיין בכל שבת בלוח הקיר, למען ידע להשיב לבעה״ב את המנהגים שבלוח, אחרת יכול הוא להכשל בעם הארצות כלפי ההמון והוא שומר את הפקודה הזאת.

בשבת אחר הצהרים קרא הרב האדר״ת את כותב המאמר לחדרו ודרש וחקר ממנו על כמה עניינים שנחוץ לו לדעת מירושלים, מסרתי לרב דברים שבעל פה אשר מסר ע״י הגרש״ס, כמו כן אמרתי לו שבירושלים ימצא את ידידו מנוער רבי אברהם שובצקי. יום השבת נגמר בחידושי תורה והריפות מפי הרב ובנועם זמירות שהבקיעו רקיעים מפי הציבור. במוצאי שבת החלנו להכין עצמנו לנסוע השכם בבוקר לירושלים. בדרך בשער העמק התפללנו וסעדנו סעודת הבוקר שלקחנו עמנו מיפו. בכל תחנה ביקר הרב את עגלות הנוסעים ושאל לשלומם, בחצות היום באנו למוצא, רבים מנכבדי ירושלים קדמו לבוא למוצא להקביל פני הרב. הדרך ממוצא עד ירושלים היתה מלאה אדם שהלכו מי ברכב מי ברגל לקבל פני הרב. בבית החולים וואלך חיכה הגרש״ס עם זקני ישראל לקבלת פני הרב. הרב ומלוויו הגיעו בערב לעיר העתיקה והתאכסן ב„הכנסת אורחים״ שבבתי מחסה. גם ראשי עדת החסידים יצאו לקבל פני הרב. מיד כשנח מעמל הדרך יצא לבקר את הרב מלובלין בביתו משום שהיה קצת חולה. בשבת הגדול דרש הרב בבית הכנסת בפלפולא דאורייתא, את תוכן העניינים המראה מקומות חלקו מלפני השבת בין כל תלמידי החכמים שבעיר, אנשי שלום התערבו בסכסוך שהתהווה בין העדות פרושים וחסידים והביאו את שני הצדדים לעמק השוה, ההסכם היה שממוני כוללי הפרושים יחתמו בשורה ראשונה וממוני החסידים בשורה שניה, כספי הצדקה יתחלקו לפי הנפשות ובזה השלימו החסידים עם הפרושים והרב האדר״ת נתקבל לרב לכל עדת האשכנזים פרושים וחסידים גם יחד. אחרי שהרב נח מעמל הדרך התחיל להכנס לעבודת הנהגת העיר. גבאי תלמוד תורה ו„עץ חיים״ הכתירו אותו בשם ראש הגבאים והוא שם לב להנהלת הישיבה.

כותב המאמר היה מבאי ביתו ועל פי פקודת הרב נתנו לו להכנס אפילו גם בשעות שהוא מתייחד בלימוד התורה. אנשים מבאי ביתו התחילו ליעץ להרב להנהיג את ירושלים ברמה ולהכניס סדרים חדשים בהנהגת המוסדות, דעתי לא היתה נוחה מזה כי ידעתי את ירושלים ואת נגעיה שלא ברעם וברעש אפשר לתקנם כי אם בשובה ונחת תושעון. פעם אחת אמרתי לרב שאם ירצה להלביש את ירושלים העתיקה בעור חדש אזי סכנה שלא יתפורר כל הגוף, כי ירושלים היא עיר מסוכנת שאסור להזיז בה אבר, אם אפשר לתקנה ע״י איחוי הקרעים והדבקת טלאי על גבי טלאי מה טוב ואם לאו מוטב שלא לעשות מאומה מחשש שמא יקלקל שלא על מנת לתקן, הזהרתיו להזהר בכבוד הזקן הגרש״ס ובדעותיו ולכבד את זקן העסקנים החכם ר׳ משה סלומון למרות הביקורת הנשמעת עליו לעתים קרובות. אולם אנשים אחרים מבאי ביתו לא שמו לב לדברי ויעצו להרב לצאת בדרכים המתנגדים לדעת הגרש״ס והרמ״ס, אחרי שהרב האדר״ת נתמנה על ידי הגבאי הראשי של ביקור חולים הרמ״ס לראש גבאי המוסד והרבנית לראש הגבאיות בין הנשים, יצא הרב על

פי עצת אינשי דלא מעלה, ומנה גבאים חדשים למוסד בקור חולים. ראשי ממוני החסידים ניצלו את המצב והתאספו ומינו את הרמ"ס לראש גבאי בקור חולים נגד דעת הרב. מאחורי אספת הממונים הנ"ל עמד הגרש"ס שגם דעתו לא היתה נוחה מצעדו של האדר"ת בהסירו את הרמ"ס מגבאות בקור חולים. הסכסוך היה מסביב לתפקידו ועבודתו של רבי אברהם רוקח במוסד בקור חולים. עצם השאלה הזאת היא קטנה בערכה אולם מסביב לה נתהווה סכסוך גדול בין ראשי הרבנים המנהיגים ובין מנהיגים נכבדים בעלי בתים. מחשבתו של האדר"ת לא יצאה לפועל והרמ"ס נשאר על עמדתו ומשמרתו בביקור חולים, כי הגרש"ס עמד מן הצד לצדו ומי יוכל לעמוד נגדו ? גאון מלא חכמה ודעת, ועל ידו הפיקח הירושלמי הרמ"ס. בהזדמנות כשהרב האדר"ת שפך את מרי שיחו לפני, אמרתי לו עוד הפעם: „הלא אמרתי לאדוני הרב מראש להזהר בדעתו של הגרש"ס הישיש, בנענוע אחד יפזר את כל העננים והכל יתפזר ויהיה לאבק פורח, ומראש אמרתי לאדוני הרב לא לרצות להלביש עור חדש על ירושלים", את דברי שמע בשימת לב ובשתיקה כהודאה.

החסידים התעוררו מחדש ויצאו נגד הרב האדר"ת, באמרם כי „ועד השחיטה" איננו מתאים בתפקידו להשגיח על הכשרות והתחילו לצאת במודעות ברחובות, של זה אוסר וזה מתיר. שני בתי דין בעיר חסידים ופרושים התחילו ללחום אחד בשני וגזירה יצאה מהם לחלק את השחיטה ואת ועד השחיטה לשתים. כאשר ראיתי את הלהבה שיצאה לחלק לקחתי דברים עם ממונה כולל חב"ד ר' לייב מנוחין, שהחסידים היו רגילים לדחותו ונועדתי אתו ואמרתי: עד מתי תאכל חרב לבזות את ירושלים בעיני העולם בגלל מחלוקת לשם מחלוקת, הרי כל השוחטים הם גדולי תורה מבלי הבדל חסיד או פרוש, אל ניתן למחרחרי ריב לחלק את העיר לאגודות אגודות. ר' לייב מנוחין נענה לקריאתי ויצאנו שנינו בדעה אחת להפר את המזימה של התפרדות השחיטה לשתים, ר' לייב לקח את לבם של החסידים בדורן בתפילה ובמלחמה והם התפייסו ובאו לביתו של הרב האדר"ת ובאותו מעמד הושב השלום בין העדות „חסידים" ו„פרושים" וקבעו לדורות שחיטה אחת וועד שחיטה אחד המורכב מחסידים ופרושים.

בחורף שנת תרס"ה חלה הגאון האדר"ת ושכב במיטה ממנה לא ירד והסתלק והלך לעולמו, ואותנו עזב לאנחות. אחרי פטירתו התחילו שוב לחשוב מחשבות את מי לדרוש ומי ירצה לעלות לירושלים לשבת על כסא הרבנות בינתים הסתלק הגאון מלובלין.

בינתים הגיע הגאון ר' חיים ברלין לירושלים והתאכסן בבית חתנו בבתי־מחסה, חזר לחו"ל ואחרי תקופה קצרה חזר לירושלים והתאכסן במלון קמניץ. אחרי עבור זמן פנה אלי הגרש"ס שאנסה לדבר עם הגאון ר' חיים ברלין שיקבל עליו את עול הרבנות בירושלים.

בינתיים חשך עלינו עולמנו בפטירת הגרש"ס בערב ראש חודש אלול תרס"ט—1909.

אחדים אמרו כעת אין לנו ברירה אחרת מאשר לקבל את ר' חיים ברלין לרב רשמי של העדה האשכנזית, אולם ידענו מראש שכתב רבנות חתום לא נוכל להוציא לפועל מפני רבים שהתנגדו לצעד זה, אני וב"כ החסידים ר' אלימלך פרלמן עלינו לבית ר' חיים ברלין והצענו לפניו בבקשה ותחנונים שיקבל עליו להיות אב ופטרון לירושלים. הוא הבטיח לעזור בכל כוחו מבלי לקבל את הרבנות באופן רשמי וכן עשה וקיים בנפשו את הבטחתו לירושלים.

אחרי פטירת הרב חיים ברלין בשנת תרע"ב—1912, נכנסנו לבקר את הרי"מ סלומון ושוחחנו שמן הראוי כעת לפנות לגאון ר' יצחק ירוחם דיסקין שיקבל עליו את המשרה הזאת אולם קמו מתנגדים רבים מחסידים ומפרושים להצעה זו. בינתיים באו ימים קשים

של זוועה ופרצה המלחמה העולמית בשנת תרע"ד—1914, ואניית ירושלים היתה אנייה המטורפת בים בלי רב־חובל.

ארץ ישראל נשארה סגורה ומסוגרת מנותקת מן העולם, מתפתלת בעוני ומחסור, דאגת יום יום ללחם ומים הטרידה את כל הציבור ומנהליו והשתיקה את הדאגה לרבנות ולשאר דברים רוחניים כן עברו עלינו ארבע שנות מלחמה.

בראש חודש כסלו תרע"ח—1918 נכנסו האנגלים לארץ ישראל ובערב חנוכה נכבשה ירושלים על ידי האנגלים.

בינתים קבלתי מכתב מחתני הרב משה אוסטרובסקי (הרב המאירי) הרב מעקרון שבו הוא מאיץ בנו בדברים נמרצים: עד מתי תשתקו ולא תגשו במרץ להרים את כבוד התורה וכבוד ירושלים במינוי רב גאון ומנהיג לירושלים בפרט וארץ ישראל בכלל. במכתבו כותב שלדעתו האיש היחידי בעולם המוכשר לשבת על כסא רבנות זה, בשעת תחייה זו תחיית עם ישראל בתקופת „הצהרת בלפור", הוא הגאון הרא"י הכהן קוק. וכן היה שבאלול התאספנו ראשי המוסדות של ירושלים עם ראשי הישיבות חסידים ופרושים ובעצה אחת החלטנו להביא את הגאון קוק לרב בירושלים.

אחרי חליפת מכתבים בין ראשי המוסדות בירושלים לבין הרב קוק בלונדון הושגה הסכמתו לקבלת עול הרבנות הירושלמית על שכמו, ערכנו כתב רבנות, חתמו עליו מחוץ לראשי המוסדות כמעט כל ראשי בתי כנסיות ובתי מדרשים וראשי הישיבות שבעיר. בראשית חודש אלול תרע"ט יצאנו מירושלים ללוד לקבל את פני הרב קוק ברב פאר והדר.

רבה של ארץ ישראל — הרב א"י כהן קוק זצ"ל

ביום ששי בבוקר ג' באלול הגענו למוצא בבוקר השכם, שם היו משלחות באי כוח מוסדות, נשאו נאומים לכבוד הרב ומשם נסענו לירושלים.

עתה ערבה כל שמחה כי נלקח מאתנו ביום ג' באלול תרצ"ה.

על אותו הכסא המורם מעם שבמאה השנים האחרונות ישבו הרבנים הראשים של ירושלים הגאונים הצדיקים נוחי נפש ר' שמואל סלנט, האדר"ת, ר' חיים ברלין, רבי אברהם יצחק הכהן קוק נבחר כעת לשבת רבי יצחק הלוי הרצוג שליט"א, יאריך ימים על ממלכתו ברבנות הראשית של א"י בירושלים עיה"ק, בימיו ובימינו תושע יהודה ומציון תצא תורה".

סופר סת"ם

„כך היו כותבי ספרים שבירושלים עושים ספריהם"
(ב"ב יד.)

סופר ספרים, תפילין ומזוזות. יהודים אשכנזים וספרדים יראי שמים ומוכשרים באמון יד עסקו בכתיבת התורה, נביאים, חמש המגילות, פרשיות התפילין ומזוזות.

כתיבת ספר תורה היתה מאומצת ודרשה מידה רבה של סבלנות וריכוז בפרק זמן ארוך, והיו כאלה שחוננו בכישורים האלה, לא רק הודות לידיעתם בעל פה את כל הכתוב בתורה אלא גם מפני חיבתם ואהבתם למלאכת קודש זו. פחות רגועים ומהירים בעבודה היו סופרי מזוזות ופרשיות לתפילין, קמיעות וגיטין. גם כתב הכתרה לרבנות או עדות למשמרת בהנחת אבן הפינה נכתבו על קלף ע"י המושכים בקולמוס סופרים.

חמרים בשימוש. יריעות הקלף באות מאת הקלפים מעבדי העור. היריעה מגיעה לסופר מוכנה לכתיבה. על הסופר לשרטט שורות, להכין דיו כהלכה, לחדד את הקולמוסים של הקנה ולסדר את שלחן הכתיבה. היו סופרים נודעים בשערים בצדקתם ובענוותנותם והיו אנשי ירושלים מתגאים בתפילין שבאו מידים אמונות אלה.

כשם שהמסחר ב„ארבעה המינים" ותעשיית השופרות היה לענין משפחתי כך גם היתה מלאכת הסופר עוברת מאב לבן, ואכן היו בירושלים משפחות שהצמידו להם שם המשפחה בשם „סופר".

הכתיבה לפי הזמנות. הזמנה לכתיבת ספר תורה להנצחה לזכר נשמת יקר משפחה, היתה באה מהורים או ילדים של המנוח או המנוחה, אבל התנהל מסחר ליצוא לחו"ל. עדות המזרח היו מנציחים את יקיריהם בדרך זו. מהדרים, אף הם היו מזמינים תפילין מראש מאת סופר העושה כתיבתו בקדושה ובטהרה. בתי מסחר לספרי רומ"ל (רבנים ומלמדים) היו מחזיקים מלאי של מזוזות הואיל ובירושלים היה קיים פיקוח מתמיד על כשרות המזוזות, והיו מקרים שהביקורת פסלה את המזוזה, ואיזה יהודי יעיז ללון בבית עם מזוזה פסולה ?

בתי כנסת שבירושלים היו קוראים את ההפטרה לפרשת השבוע ב„נביא" כתוב על קלף, ולכן היה ביקוש לכתיבת נביאים ומגילות.

הסופרים היו צנועים בהליכות ביתם כי השכר היה מועט ועשו חיים בקושי והתפרנסו בצמצום. מעניין שמקצוע זה לא הכשיר „יורדים", כי בחו"ל הקפידו לקנות צרכי קדושה אלה מתוצרת ירושלים.

בתי כנסת ובתי תפילה — בתי מדרש

„כל המתפלל בירושלים כאלו התפלל לפני כסא הכבוד"
(פרקי דרבי אליעזר)

בית הכנסת — מקדש מעט. בתי הכנסת שבירושלים ביחוד הגדולים, היו משמשים כמעט לכל העם היושב בציון לשמוע אל הרינה ואל התפילה. בתי הכנסת האלה עשו הסטוריה באשר גדולי תורה היו מתפללים קבועים בכאן, לכן ראו בהם כמקודשים יותר. בית הכנסת היה מקום לתפילה בציבור, אכסניה ללומדי תורה ומוסר, מקום לעשות ברית מילה, וברחבה שע"י הועמדה חופת חתן וכלה.

ישנם הבאים לתפילות שחרית, מנחה ומעריב ועם גמר התפילה יוצאים לעסקיהם ויש אשר אין לו עיסוק או שהוא פנסיונר אזי מבלה זמנו הפנוי בתוך כתלי בית הכנסת בלימוד תורה או אמירת תהילים. בבתי כנסת גדולים היה הבית הומה אנשים מעלות השחר ועד השעות המאוחרות של הלילה. בבית הכנסת התכנסו אנשים לשמוע מפי „המגיד שיעור" יומי במשנה, בדף גמרא, ב„עין יעקב", בפרק מוסר מגירסתו של ר' ישראל סלנטר או בפרשת השבוע ובסעיפים של „השלחן ערוך".

מתוך זה שכל כך הרבה פעמים ביום מתראים אנשים ומזדמנים יחד לתפילה וללימודי קודש נוצר קשר האחווה והריעות.

נוסף לזה יש עוד הזדמנויות של פגישה והן: השתתפות בהכנסת הילד בבריתו של אברהם אבינו, שבכל בית כנסת עמד „ארגז חול" מיוחד לקליטת ערלת ברית, החופה שנערכה ברחבה שלפני ביהכ"נ שכל באיה היו בין המוזמנים, ובחגיגה לקראת הכנסת ספר תורה „ולא עלינו", בהתוועדות ביום הספד ביום הזיכרון ל„שבעה", ל„שלושים" ול„שנה".

עונג בית הכנסת. ההליכה לבית הכנסת נעשתה ברצון ולא רק לשם שמים, היה בה משהו מהנאה גשמית, המקום היה גדול והרבה חלונות לו ובשעות החושך הרבה אורות, כאן אתה מתפרק מהבדידות, יש מקומות ישיבה לכל דורש. בחורף הקר אתה מתחמם ע"י התנור הבנוי בקיר והמצופה אריחים מבהיקים. לאלה המשכימים קום לעבודת הבורא ולאלה המאחרים לשבת בלילות, שהיו קרויים „מתמידים" היה השמש מגיש כוס תה וגבישי סוכר. בשבתות ערכו שלחן לשלוש סעודות, אכלו ושתו לחיים ושרו זמירות שבת. קרה ואחד מהחבורה סיים את הש"ס וזימן לכיבוד קל את הנמצאים בבית הכנסת. מנהג „חסידים" לתת משקה ומזונות לאחר התפילה ביום הזיכרון — היאהר צייט, והמתפללים אומרים עם השתייה לעילוי נשמת פלוני בן פלוני זכרונו לברכה.

בבתי כנסת קטנים עם חוג מתפללים מצומצם האינטימיות ורגשי האחווה גדולים יותר והם רואים עצמם כמשפחה קטנה, כאן אין מאריכים בתפילות ולכן הנוער היה מעדיף אותם.

בתי כנסת גדולים. כשהיו מדברים בירושלים על בית כנסת גדול, התכוונו על שלושה בתי כנסת ידועים שהיו ראויים לתואר „גדול". כל השלושה עמדו ברובע היהודי בקרבת מקום:

בית הכנסת „ר' יוחנן בן זכאי", למעשה הוא מורכב מארבעה בתי תפילה השייכים לעדה הספרדית שהיתה עם התחדשות הישוב היהודי רוב מנין ורוב בנין בעיר הקודש, כאן התפללו מסלתה ומשמנה של העדה הספרדית, כאן היו מכתירים את החכם באשי — ראשון לציון.

הישן ביותר בין הארבעה נבנה בסוף המאה השש עשרה.

תחילתם במאה הט"ז. בימים ההם, שנים מועטות לאחר גירוש היהודים מספרד ובעת שהקיסרות העותומנית כבשה את ארץ ישראל, עלו ארצה רבים מיהודי ספרד ופורטוגל. עד מהרה ייסדו הספרדים מוסדות קהילה למיניהם ובראש הקהילה עמד רבם הראשי, „הראשון לציון", שנחשב רבה הראשי של כל יהדות ארץ ישראל.

ב־1586 הפקיע מושלה התורכי של ירושלים את בית הכנסת הגדול של העיר, שאותו הקים רבי משה בן נחמן (הרמב"ן) כשלוש מאות שנה לפני כן. עקב זאת האשכנזים הקימו את בית הכנסת שכונה אחר כך „החורבה", והספרדים — את מערכת בתי הכנסת על שם רבן יוחנן בן זכאי.

במערכת הזו ארבעה בתי כנסת נבדלים: בית הכנסת יוחנן בן זכאי עצמו, בית הכנסת אליהו הנביא, בית הכנסת האיסטנבולי ובית הכנסת האמצעי.

לפי המסורת, עומד בית הכנסת יוחנן בן זכאי במקום שבו הרביץ התנא הגדול הזה תורה בתלמידיו. זהו הגדול שבארבעת בתי הכנסת; בו היו מכתירים את „הראשונים לציון". בבית הכנסת אליהו הנביא עמד כסא עתיק יומין שעליו ישב הנביא, על פי המסורת. שם גם היתה „חופת החתנים", שאותה הביאו גולי ספרד לירושלים ושתחתיה עבר כל חתן ביום כלולותיו. בתי הכנסת האיסטנבולי והאמצעי — שכינויו היה „קהל ציון" — היו תחילה העזרות של שני בתי הכנסת האחרים. עם צמיחתה של קהילת ירושלים, נדרש מקום רב יותר למתפללים ובשניהם נוסדו מניינים ברשות עצמם. האיסטנבולי היה בית הכנסת העממי יותר, אליו באו בעלי מלאכה וחנוונים מרחוב היהודים הסמוך.

בית הכנסת הגדול „בית יעקב" ע"ש יעקב דה־רוטשילד מפריז, נחנך בשנת 1864 בחורבת ר' יהודה החסיד, סביבו התרכזו כל החיים הרוחניים של העדה האשכנזית, ע"י ומולו „ישיבת עץ חיים", תלמוד תורה עץ חיים עם הרבה „חדרים" ומלמדים, בית הדין לאשכנזים — פרושים ומתנגדים, בצמוד לקיר של ביהכ"נ עמדה דירתו הצנועה של המרא דאתרא ר' שמואל סלנט, המנהיג הרוחני של האשכנזים משנת 1841 עד 1909.

בית הכנסת הגדול „תפארת ישראל" או בשמו העממי „בית הכנסת ניסן בק" נמצא ברובע היהודי ע"י החצר של הקראים. בניינו התמשך ועברו חמש עשרה שנה עד מועד חנוכת הבית שהיה בשנת 1873, הקיסר פרנץ יוסף בשעת ביקורו בירושלים נכח במקום ותרם סך 2000 פרנק להשלמת גג ביהכ"נ, רוב מתפללי ביהכ"נ היה מנתיני הקיסר, בכאן התפלל קהל חסידים בנוסח ספרד.

אלה שעדיין זוכרים את גדולת בתי הכנסת „בית יעקב" ו„תפארת ישראל" ומלאים כיסופים לימים שבהם נשמעו קולות התפילה והרינה כואבים על ההרס והחורבן שעשה בהם השלטון של חוסין מלך ירדן, שהחזיק בעיר העתיקה מתקופת מלחמת הקוממיות ועד שחרור העיר בין החומות במלחמת ששת הימים (1948—1967).

בסמוך לחורבת ר' יהודה החסיד נמצא בית כנסת עתיק יומין, הוא שופץ ונחנך ע"י הרמב"ן בשנת 1267, עם מלחמת ששת הימים שופץ ופתוח לקהל מבקרים.

ביה"כ של הרמב"ן ע"י „החורבה", ירושלים

בתי כנסת חוגיים. היו בתי כנסת שהוקמו במטרה לשמש חוג מסוים של מתפללים, לסוג שייכים: בית הכנסת „כנסת אליהו" ברחוב חב"ד, בכאן התפללו כל החבדניקים מכל קצוות העיר וגם למדו בצותא שיעור בספרי „הרבי" הזקן — ר' שניאור זלמן מלאדי.
בית כנסת זה נרכש בכספי הנדיב אליהו דוד ששון מבומבי — הודו בשנת 1879.

בית הכנסת „שונה־הלכות" היה מקום לתפילה וללימוד דיני ישראל בשביל בעלי מלאכה. התפילות נערכו כאן בשעות המוקדמות של הבוקר ובין מנחה למעריב היו יושבים על יד שלחנות לשמוע שעור ב„שלחן ערוך" או בפרשת השבוע מפי תלמיד חכם היודע להחדיר את תלמודו למסובים.

בית כנסת שעורר בעיות ותגובות בסוף המאה החולפת היה בית הכנסת בשכונת אבן ישראל ברחוב יפו בכיוון למחנה יהודה, הוא היה בהחזקתו של ר' מיכל פינס. בבית מדרש זה התפללו שוחרי השכלה והנוטים לציונות, משכילים ואפילו אליעזר בן יהודה היה בא אל בית הכנסת. המקום הקדוש הזה היה לצנינים בעיני קנאי ירושלים ביחוד לגרורי ר' יהושע לייב מבריסק, המכונה „הרב מבריסק". מי שהתפלל או שראו אותו יוצא ונכנס לבית הכנסת של מיכל פינס, דינו כאפיקורס ונרדף עד חרמה ומכריזים עליו בנידוי, וכל זה נעשה בידי חבורה קנאית משול ל„נטורי קרתא" של ימינו, הלוחמים האלה טענו כי מאה

שבעים וחמישה רבנים ובראשם הרב מבריסק הטילו חרם על ר' מיכל פינס, זה קרה בשנת 1882 יחד עמו הוחרם ר' עקיבא יוסף שלזינגר (עי"ש).

בתי הכנסת בחלקים שונים. השטיבלאך כלומר חדרי תפילה ארעיים באו להקל על העומס והצפיפות שהיו מופיעים בתפילת הבוקר, שבתות וחול המועד. זה התחיל ב„חורבה" ונכנס לשימוש בשכונת מאה שערים ובשכונת מזכרת משה, השטיבלאך נתנו אפשרות להרבה „בעלי חיוב" לעבור לפני התיבה, וגם לממהרים לגמור את התפילה בזמן קצר, בימי חול המועד יכולת לפגוש בשטיבלאך אורחים מיפו, חברון והמושבות הקרובות. התפילה בשטיבלאך היתה נחפזת בלי גינוני כבוד של גבאי, חזן, קורא או שמש. הכל הסתדר במהירות לאלתר עם בואו של העשירי למנין, מנין הולך ומנין בא.

ממול ת"ת עץ חיים במחנה יהודה עמד בית בן חמש קומות אשר הקומות העץ העליונות שמשו למגדל שעון־שמש למתפללים בבית הכנסת שבאותו בית, כאן התפללו כמנהג „ותיקין" כלומר עם הנץ החמה. הבית הוקם ע"י איש ירושלים ששהה בארה"ב וחזר. בבית זה היה מדור להכנסת אורחים.

מניחים שבירושלים העתיקה היו כשלשה תריסרים של בתי תפילה שהיו שייכים לעדות שונות בעלי נוסח מארץ מוצאם, לא רק האשכנזים נפרדו לגבי נוסח לזרמים אפילו עדות המזרח קיימו בתי כנסת נפרדים, לכן היו בתי כנסת של ספרדים, מערביים, בבלים, תימנים וגורג'ים ועוד. בשכונתי„ משכנות" היו שני בתי כנסת לתימנים, לכל אחד נוסח משלו.

בחצרות גדולות היה בית מדרש קטן לצורך המתגוררים ולחצרות סמוכות. לפעמים גם בחצר לא גדולה התקיים בית מדרש במקרה שאחד מהדיירים היה יהודי אמיד ולא אבה לכתת רגליו לבית־כנסת שראה אותו כרחוק מביתו.

מנהג היה בירושלים להקדיש דירה לאחר הפטירה שתשמש לבית כנסת ואשר ישא את שם המנדב. בתי כנסת בנויים לרווחה שימשו למקום תורה כלומר הפכו לישיבה וכך שימשו שתי מטרות לשם שמים.

עם התרוקנות האוכלוסיה היהודית מהעיר העתיקה ביחוד לאחר פרעות שנות העשרים נסגרו הרבה בתי כנסת בין החומות ביחוד ברובע המושלמי, מהם אני זוכר מימי ילדותי: „בית־הכנסת רייסין", בית הכנסת למתנגדים ובית כנסת לחסידים בחצר משפחת הירשנזוהן ב„רחוב חברון" ובתי כנסת של „כולל הונגרין" ע"י „בית המרחץ — חמם אל־עין", לפרושים ולחסידים ובית כנסת קטן עם מבט נהדר ל„הר הבית" בחצר של ר' פישל לאפין ע"י „בב אל חבס" כלומר ע"י בתי־הסוהר ולפני שער „מקום המקדש".

בתי הכנסת שנבנו מחוץ לחומות היו לפי תכנית מאושרת בעיריה והיו גדולים ומאווררים וגם נוחים כמובן ללא צעצוע, קישוטים ועיטורים המתנגדים לרוח היהדות המסורתית.

בתי כנסת מאושרים בידי השלטונות היו פטורים ממסי ממשלה ועיריה.

ערף אל ערף איש ירושלים, אויב הציונים, משכיל ועיתונאי ערבי שהיה מראשוני הערבים שהטיפו לפרעות ביהודי ירושלים אשר נשפט יחד עם זאב ז'בוטינסקי לחמש עשרה שנות מאסר במבצר עכו, היה לאחר שקיבל חנינה פקיד מנדטורי במינהלות המחוזות, הוא סיפר לי כי כתב ספר על בתי הכנסת של יהודי ירושלים בעיר העתיקה. לא ידוע לי אם הספר ראה אור הדפוס.

קבוצות וחבורות לתורה ולמצוות

„עשו כיתות כיתות ועסקו בתורה, לפי שאין התורה נקנית אלא בחבורה"
(ברכות סג:).

חברת ש"ס וחברת מגידי תהילים. בית הכנסת של היום הוא מקום לתפילה, בדרך כלל נפתח בבוקר לתפילת שחרית ונסגר לאחר צאת הכוכבים עם גמר תפילת ערבית.

בנעורי בירושלים בין החומות, ובירושלים החדשה היו בתי כנסת שלא נסגרו כלל. לפני עלות השחר ובלילה לאחר סעודת ערבית היו חבורות יהודים שכל היום היו טרודים בעסקיהם חובשים ספסלי בית המדרש בסמוך לשלחנות ארוכים ומקשיבים לשיעור יומי בגמרא מפי למדן בקי בש"ס. בתכנית לסיים „סדר" של מסכות לקראת ערב פסח ליהנות מפטור „תענית בכור" או לקראת „שמחת תורה" להכשיר להיות ראוי ל„חתן תורה".

בבתי כנסת מסויימים היו נשים צדקניות שדאגו להגשת כוס תה ולחלוקת סיגריות.

אנו נערי החדר שהיינו רגילים להיות ערים כל הלילה באור ליום ו' היינו עדים לחבורות כאלה, ומהמשתתפים שאבנו עידוד לא להיות קרבן לשינה.

המשתתפים בחברת מגידי תהילים היו על פי רוב יהודים ישישים שלא זכו ללמוד תלמוד בנעוריהם. כל ידיעתם בספרות התורנית הצמטצמה בקריאה בסידור, בהאזנה לפרשת השבוע ולאמירת תהילים. חברי מגידי תהילים מדי יום ביומו היו מסיימים את ספר תהילים בכל יום.

את החוג הזה הכרתי אישית, זה היה בשנת 1915 כאשר פרצה מגפת החולירע בירושלים והפילה חללים הרבה. אמנם התרופות דאז לא הדבירו את ההתפרצות הקטלנית. „אומרי תהילים" בכל יום לא אמרו נואש, הם טענו שאפשר להכות במגיפה אם כל יהודי העיר, מנער ועד זקן, יסיימו יום יום את ספר תהילים אזי תבוא הישועה. גם אני גוייסתי למבצע, אז נוכחתי לדעת שדרושות שלש שעות רצופות כדי לסיים את ספר תהילים, למעשה הוחלפו הצוותים כל שלש שעות, בדרך זו לא פסקו אפילו לרגע תוך היממה מאמירת תהילים, כל צוות מנה מנין גברים והמשמרות התחלפו שמונה פעמים מעת לעת. המבצע נמשך כמה שבועות עד שכוך המגיפה.

לחברה זו היתה הספקה של נרות עם מלאי של ספרי תהילים מנדבת נשים צדקניות ומשפחות עיריות.

לימוד בחבורותא. בירושלים היו חוגים ללימודי קודש שונים, עליהם אקדיש כמה שורות.

בעלי מלאכה היו קמים בהשכמה לשיעור ב„שלחן ערוך" או ב„חיי אדם", וכאשר הנץ השחר מצטרפים לתפילת וותיקין המכוונים את „גאל ישראל" עם הנץ השחר. בית כנסת מפורסם לחוג זה היה „בית הכנסת שונה הלכות" ברובע היהודי בעיר העתיקה.

לחוג של „עין יעקב" השתייכו זקנים שלא היו מצויים אצל דף של גמרא ונפשם יוצאת לאגדות חז"ל, הייתי זאטוט וגם נפשי חשקה לסיפורים היפים שליוו את השיעור שיצא מפי שכננו ר' אריה לוין, רבם של עצירי ואסירי בית הסוהר ומשגיח בתלמוד תורה עץ חיים ב„מחנה יהודה". שיעור ב„עין יעקב" שניתן ע"י ר' אריה היה מרתק אותך ומעתיק אותך לעולם שכולו טוב. הוא בקולו האבהי הרחמן מתבל את האגדה בתוספת סיפור מלבב על רב או סתם גדול בישראל שהיה משתלב יפה עם השיעור היומי. הייתי יוצא דופן: ילד קטן

בין זקנים שבעי ימים, איכשהו השתחלתי בין שני „סבים" טובי לב ומכניסי אורחים וכך הייתי שנים אחדות ל„שומע" מן המנין.

שיעורי מוסר ניתנו בבתי כנסת מיוחדים, מרכז החוג היה ב„חצר שטראוס" בקרבת „השער החדש".

ר' זרח ברוורמן היה דמות ידועה לאנשי ירושלים ואירגן שיעורים במוסר והיו לו שומעים נלהבים, דור המשך של ר' ישראל סלנטר.

היו בירושלים רבנים ידועי שם שבנוסף לתורת הנגלה עסקו גם בתורת הנסתר.

דמות ססגונית „בעל מופת" ובעל לב חם, היה ר' מנחם מנכין היילפרין, גדול בתורת הנגלה והנסתר, לא עשה תורתו קרדום לחפור בו, עלה מרוסיה וגר ב„בתי מחסה" ושמו הולך לפניו בחוגי המקובלים אשכנזים וספרדים.

הרב יעקב משה חרל"פ, יליד ירושלים ומפאר בניה, קיבל תורה מפי רבו הרב אברהם יצחק הכהן קוק, רב שכונות „שערי חסד", „נחלת צדוק" ו„רחביה", מוקף אברכים צמאי תורה מתלמידי „הישיבה המרכזית" וביתו היה בית ועד לחכמי תורה לבירור שאלות בהלכה וביישומם הלכה למעשה. הוא עסק גם בחכמת הנסתר בצוותא עם תלמידים. שני הרבנים הנזכרים היו מקובלים על אבא ז"ל והיה מבאי ביתם, ביחוד העריץ את הזקן ר' מנכין האדם היקר האלמוני.

הרבנים ר' שמעון לידר ור' ח"ל אוירבאך שניהם אנשי „קבלה" מובהקים. הם הקימו ישיבה בשם „שערי שמים" ללימוד הקבלה והתרימו נדבנים בארץ ובחו"ל, כאן התקיימו שיעורים בספר „הזוהר הקדוש".

חסידי חב"ד אירגנו שיעורים בספר „התניא" שחיבר הרבי שניאור זלמן מלאדי, מייסד "חב"ד". סבי ר' דוב בר בייוור היה חסיד נלהב מישיבת הרבי מנחם מנדל שניאורסון מליובאוויטש, בעל ה„צמח צדק". היה גבאי, בעל תפילה בבית הכנסת "חב"ד" ברחוב חב"ד ברובע היהודי, אף הוא גלווה לחוג לומדי ה„תניא".

בסיום יש להזכיר שהיו קבוצות שלמדו בספר „מורה נבוכים" לרמב"ם, אלה השתייכו למעמד הנאורים המתקדמים בתודעה יהודית.

היה חוג של „אבלים" על חורבן בית המקדש שהיו מתכנסים בבית הכנסת בחצות הלילה לאמירת „תיקון חצות" המכילים תפילות וקינות על חורבן בית המקדש.

חורבת רבי יהודה החסיד

„תניא, אמר רבי יוסי: פעם אחת הייתי מהלך בדרך ונכנסתי לחורבה אחת מחורבות ירושלים להתפלל ובא אליהו זכור לטוב, ושמר לי על הפתח, והמתין לי עד שסיימתי תפילתי". (ברכות ג.)

החורבה. לאחר קדושת „הכותל המערבי" והוד מקומו צועדת אחריה „החורבה", ביחוד אצל יהודי אשכנז. לחצר „החורבה" אפשר לקבוע, לצורך הבנת משמעות קורותיה, שלש תקופות.

חצר החורבה נמצאת ברחוב היהודים מצד שמאל בואכה מרחוב דוד.

התקופה של ר' יהודה החסיד. באמצע המאה השבע עשרה, לאחר גזרת ת"ח—1648, התיישבו עולים מארצות אירופה המזרחית בחצר הסמוכה לבית הכנסת של הרמב"ן שנתפס ע"י המוסלמים. הם בנו בית כנסת בתוך החצר. בשנת 1681 עלה ר' יהודה החסיד משדליץ

ואתו רבנים ובני תורה שבאו בעירום וחוסר כל. הם קיבלו דיור בחצר הזאת. מצבם הכספי היה דחוק, הם לוו כספים מאת הערבים, כשלא יכלו לפרוע את החובות עלו הערבים על החצר והרסו את כל המבנים ותבעו את הבעלות על החצר. החצר הפכה לתילי עפר ואשפה .מאז היתה החצר הזאת ידועה תחת השם „החורבה".

התקופה של השלטון המצרי. בשנת 1836 נשלח ר' שלמה זלמן צורף — אבי משפחת סולומון למצרים להשתדל אצל מוחמד עלי פחה מושל מצרים להרשות ליהודים האשכנזים בירושלים להשתכן בחצר החורבה ולבנות בתוכה בית כנסת.

המושל המצרי נעתר לבקשה ואף הוציא צו בתעודה כי הרשות בידי האשכנזים להחזיק את החורבה ולבנות בה מגורים, ובתי כנסת ועוד, שהחוב הרובץ על החצר בטל.

באותה שנה חנכו את בית המדרש „מנחם ציון" ובחצר הוקמו חנויות.

הפירמן — אישור מלכותי שהוצא בקושטא בדבר בנין בית הכנסת הגדול „בית יעקב" בחצר החורבה הושג בהשתדלותו של סיר משה מונטיפיורי בשנת 1857. חנוכת הבית היתה בכ"ו בתשרי תרכ"ה—1864.

הקמת הבנין נמשכה שמונה שנים, הגיעו תרומות מהרבה אנשים, התורם הגדול היה מר יחזקאל ראובן מבגדד.

לדמותה של החורבה. עם עלייתו של ר' שמואל סלנט ש„מלך" בירושלים קרוב לשבעים שנה התרכזו ב„חורבה" מספר של מבנים ציבוריים ששרתו את העדה האשכנזית.

החורבה היא חצר גדולה ובה בית הכנסת הגדול „בית יעקב", בית הכנסת „מנחם ציון", ובית הכנסת „שער ציון", ישיבת עץ חיים, בתי תלמוד תורה על חדריו הפזורים לכל גילאי התלמידים, החל מלימוד אלף בית וגמור בלימוד דף גמרא, פירוש רש"י ותוספות. דירה צנועה של שני חדרים למרא דאתרא ר' שמואל סלנט, בית הדין שהתאסף כל שני וחמישי, בית הועד, דירה לממונה אחד הכוללים, בקומה התחתית בית הכנסת אורחים, מקוה ובתי שימוש. לצד רחוב היהודים מספר חנויות שהכנסתן קודש לאחזקת החורבה.

החצר היתה הומה בכל שעות היום ממתפללים, מתלמידים, מבני ישיבה, ממתדיינים ומאורחים. מניינים לתפילה מהירה התארגנו, בלי גוזמא, כמעט בכל שעות היום. בבוקר שימשו החדרים של „תלמוד תורה עץ חיים", עד האסף ילדי החדר, כשטיבלאך. המנין הראשון החל עם דמדומי האור של השחר העולה, שהיה מכונה „מנין תרח". תפילת „מנחה גדולה" החלה מיד אחרי הצהרים ותפילת ערבית נמשכה שעות אחדות לתוך הלילה. מחוייבי „קדיש יתום" נהרו מכל קצווי העיר, בידעם שבכל עת יצליחו להזדמן למנין מתפללים.

הואיל וחצר החורבה שימשה כמרכז החיים של יהודי אשכנז היה גם למקום מפגש לאורחים ולעולים לרגל. בחול־המועד פסח או סוכות היית פוגש ידידים ומכרים מיפו, חברון ומושבות יהודה וגם יחידים מחיפה, צפת, טבריה והגליל וגם ממושבות השומרון.

חצר החורבה שמשכה אליה המונים מקומיים וזרים היתה בדיעבד מקום מפגש. הרבה שידוכים נעשו כאן, מכירות ושעבודי חלוקה נחתכו בטריטוריה הזאת שלא ראו בתחומה שוטר תורכי או אזרח לא יהודי, ממש „ממלכה יהודית" בזעיר אנפין. בכמה חדרים גרו אלמנות שהיו מגישות כוס חמין ללומדים וגם היו אוספות בגדים לתלמידים עניים שלמדו בחדרים של הת"ת.

בית יעקב — בית הכנסת הגדול. כשמו כן הוא, הוא היה נחשב לבית הכנסת הגדול בתוככי ירושלים, נחנך בכ"ד באלול תרכ"א—1864. הוא היה בנוי בסגנון מיוחד עם כיפה

עגולה וגבוהה ומסביב לה יציע בשביל עזרת נשים. נקרא בית יעקב על שם יעקב דה רוטשילד מפריז, בנו הצעיר של מאיר אנשל מייסד בית רוטשילד.

על הקירות היו ציורי שמן יפים. אני זוכר את הציורים של כלי הזמר הנזכרים ב„ספר תהילים". גם את התמונה של הגולים על נהרות בבל „על ערבים בתוכה תלינו כנורותינו". היו גם ציורי בעלי חיים. בתחילת המאה הנוכחית עת למדתי בישיבת „הר ציון" ע"י „בית מחסה", הייתי בהפסקת שעות הצהרים סר אל בית הכנסת ויושב על ספסל ונהנה מההוד והשגב של „המקדש מעט".

יהודים מכובדים בעלי אמצעים היו מסדרים את ה„בר מצוה" של הבנים בבית הכנסת הזה גם את הקריאה של החתן בשבת שלפני החופה, היו אנשי המעמד מהשכבה העליונה מסדרים כאן.

רב רושם, לא רק על היהודים, השאיר ביקורו של הרברט סמואל „הנציב העליון" בשבת־נחמו של שנת 1920. „הנציב העליון" ליהודה התכבד בעלייה לתורה וקיבל „מפטיר". הברכות שלאחרי ההפטרה והדגשתו של: „על כסאו לא ישב זר ולא ינחלו עוד אחרים את כבודו", המלים נאמרו ברגש, והדמעות אצל המתפללים נזלו, והלב של כל יהודי בתוך „בית הכנסת" ואלה ששמעו על כך, הלם מתוך חדוה ואמרו: אשרי שזכינו. בואו של הנציב אל החורבה להתפלל בבית הכנסת הגדול נתן דחיפה לשפר את הכניסה ולעשות בדק בית לבנין הישן.

חזנים בעלי שם עולמי היו עוברים לפני התיבה בשבתות עם משמעות מיוחדת, ואת ההכנסות היו מנדבים למוסדות צדקה שבעיר, אז היה הבית מלא מפה אל פה.

עם ימי הלוחמה הערבית ביהודי ירושלים. בתחילת שנות העשרים החלו ההתכתשויות וההתגרויות של הערבים בשכניהם היהודים. החיים של יהודים ברובע המוסלמי היו כרוכים בסכנת נפשות, בהתנפלויות בימי „נבי מוסה" ו„יום שני בנובמבר" — היו ימי תורפה ושיסוי לרצח יהודים, הישוב האשכנזי הסיק מסקנה שאין השלטון הבריטי והמשטרה שברובה ערבית נכונים להגן על האזרחים ברובע המוסלמי, גרי החצרות ב„רחוב חברון", „בב אל חוטא" וסביבות „שער שכם". הם אט אט עזבו את העיר העתיקה ועברו לשכונות מחוץ לחומות. את החצרות שנעזבו עם בתי הכנסת שהיו בכמה מהן, תפסו ערבים שבאו מהסביבה ומהר חברון. היהודים הספרדים שהיו מרוכזים בסביבת „הרובע היהודי" לא היו כל כך בהולים והם נשארו על המקום עד שהחמירו שנות המהומות ושפיכות דמים שלפני קום המדינה.

תוך השנים המבוהלות האלה התרושש קהל המתפללים בחצר החורבה ובקושי ובמאמצים החזיקו מנין מתפללים בשבתות בבית הכנסת הגדול. היו מספר לא גדול של מתנדבים מחוץ לעיר שירדו לחורבה כדי להחזיק את דלתות בית הכנסת הגדול פתוחות בשבת ובמועדים.

תמוה שעל אף הדרישות מחוגים שראו עזיבת העיר העתיקה לאסון לאומי לא היתה התעוררות לשמור על המקום הזה ע"י המוני העיר, והשמירה הצטמצמה בידי קומץ אנשים.

בית הכנסת היפה בציודו המרשים „ארון הקודש", הבימה, העמוד וכל הריהוט הפנימי הוזנח משנה לשנה עד שבאה עליו הכלייה.

בתקופת השלטון של המלכות ההשמית. בשנת 1948 השתלטו הליגיונרים על חצר החורבה, הרסו את בית הכנסת עד היסוד.

כשבאתי בימים הראשונים לאחר כיבוש העיר ביוני 1967 ועליתי במדרגות לחצר החורבה ראיתי תל עפר ואפר, באותו מקום שעמד בית הכנסת הגדול שהייתי מבקר לעתים קרובות כל כך. בביקור אחר, מצאתי המורים עמוסים חלקי הריסות ועפר שהיו מפנים את החרבות כדי לשקם את המקום מחדש.

אז הרהרתי ואמרתי כי עם ישראל מנוסה משנים קדמוניות בחורבן ובבנין: היה לנו „בית ראשון" והוא נחרב, היה לנו „בית שני" והוא נחרב אבל התפללנו לבנין השלישי, יהיה רצון שבבית הכנסת — המקדש מעט של „חורבת ר' יהודה החסיד" שיבנה במהרה ובימינו, שבל ימוט לעולם.

הכותל המערבי

„אמר ר' אחא: לעולם אין השכינה זזה מכותל מערבי של בית המקדש, שנאמר הנה זה עומד אחר כתלנו"
(שמות רבה)

„פעם אחת נכנס ר"ג לביהמ"ק ומצאו חרב וכותל אחד עומד, אמר מה טיבו של כותל זה?"
(תנא דבי אליהו)

שריד מקדשנו. מאמר ב„מדרש" מבטא את הרגשת עם ישראל לכותל המערבי: „מעולם לא זזה שכינה מכותל מערבי של בית המקדש". הכותל הזה לא היה אתר הסטורי בירושלים כי אם מוצב על לבו של כל יהודי באשר הוא שם. כל יהודי מיום שעמד על דעתו, התנסה בחיי גלות, ולמד לדעת את עברו החפשי, נשא בליבו את היקר לו. יהודי הבא בפעם הראשונה לירושלים ועדיין לא נח מטלטולי דרכים כבר חש לבקר את „הכותל" ולשפוך תחינה ולבכות על חורבן הבית.

ליהודי ירושלמי היו הרבה הזדמנויות „לחטוף" ביקור אל הכותל. זה מתחיל בביקור שיגרתי של ערב ראש חודש באמירת פרק תהילים, תפילה לחולה משפחה או מכר, לתפילת מוסף ב„שלש רגלים", וסתם ביקור מתוך ערגה, משול לבן הרץ לחיק אמו.

ברחבת הכותל. חצר הכותל היתה רחבה בצורת מלבן, כעשרים ושמונה מ' אורך וכארבעה מ' רוחב. מאחורי הכותל וצדדיו תוחמות חצרות השייכות להקדש של המוגרבים — מוסלמים מצפון אפריקה.

הצפיפות ברחבת הכותל היתה תלויה לאותם הימים שבהם חלה העליה לרגל או ל„יום תפילה" מסוים. בחגים ובשבתות מיוחדות עמדו דחוסים ומתפללים צפופים. בימים אלה יש הרבה נשים וילדים.

על אף הדוחק והצפיפות לא התאוננו המבקרים את הכותל, מתוך אהבת המקום המקודש קבלו את חבלי הדוחק והלחץ באהבה, המזכיר דברי המדרש: „כל ישראל אינם מתכנסים אלא לירושלים ועולים בפעמי רגלים בכל שנה ושנה, והים אינו מלא וירושלים אינה מתמלאת לעולם" (קהלת רבה).

היו זמנים שהערבים היו מיידים אבנים במתפללים אבל ההטרדות נמשכו ללא הפוגה. נערים ערבים נושאים סלים גדולים, או טבלות לחם על ראשם ואפילו חמורים נושאי שקי אשפה נדחקו לתוך המוני הנאספים לתפילה, הצריחות של הפרחחים לאמר „הזהרו" היו צורמות ומשפילות. גם התיירים שהגיעו עם המדריכים הגדילו את הדוחק.

האווירה ברחבת הכותל. בימים של חול, ללא משמעות מיוחדת בלוח השנה, היתה הרחבה כמעט ריקה, פה ושם עמדו יחידים ויחידות ושפכו לבם לאביהם שבשמים שישלח רפואה שלמה לחולה פלוני, או זוג צעיר — חתן וכלה שבאו ביום החופה כשהם צמים ומבקשים להתברך בחיים טובים בדרכם החדשה. לפעמים מזדמן מנין של בני ישיבה שבאו לומר פרקי תהילים לפי בקשת נדיב מחו"ל.

לאחר שאתה דורך בזהירות, החל מ„שער יפו" בואכה רחוב דוד ויורד מדרגות־אבנים בתוך סמטאות מפותלות גדושי אדם ובהמה, אין פלא שהנך מרגיש עייפות, וכאן ברחבה אתה נושם חפשי, ובימי חול אתה ממש מטייל לארכו של הכותל ברחבה מרוצפת אבנים גדולות ושמים מעל־הדום למרומים.

בסתם יום של חול, הנך מרגיש נגס מול חומה גבוהה שהוקמה נדבכים שפוני טמוני רובדים של הוד קדומים. אתה שפל רוח מיראת המקום ומאווירה של נהי ובכי, לבך נצבט מזעקות מרות של נשים המבקשות רחמים ומעתירות אל ה' שישלח ישועה ורפואה שלמה אל קרוב משפחה או לבת המקשה ללדת. אתה סולד את הקבצנים לבושי סחבות, בריאים ובעלי מום המקשקשים בקופסאות־צדקה ותובעים בפה הב הב, בימים ההם לא קם אדם לרסן אותם. הם היו לחרפה ולכלימה ולחילול השם בעיני התיירים. הגויים קוראים לכותל המערבי — „כותל הדמעות".

אחרת היתה הרוח וההרגשה כשאתה בא ביום חג או שבת. הרחבה מלאה מפה אל פה. הלבוש ססגוני, מרשים עם שלל צבעים. הקפוטות, הקפטנים, השטריימל, המצנפות הלאומיות של הגורג'ים והבוכרים, גם מיני הנעלים לצבעיהן, גם הפנים המצוחלות והידים המזדרזות ללחיצת יד לברכת „שבת שלום" או „מועדים לשמחה" משרים רוח של שמחה וששון של חג. בכניסה לרחבה אין פוגשים אותך הברנשים עם קישקוש הקופסאות של צדקה, במקומם עומדות נשים טובות עם בקבוקי מי ורדים או עם עשבי בשמים ומזלפות עליך ומושיטות את הבשמים לברך עליהם ולזכותן במצווה, ואתה משיב תזכי לשנים רבות.

מניינים מסתדרים על אתר ומיד נמצא „בעל תפילה" בעל קול, היודע נוסח, וכך בבת אחת נערכות בשיטת סרט נע „תפילת מוסף" בזה אחר זה. כל עדה מוצאת בשקט ובשלווה

את מקומה ו„אין מלכות נוגעת בחברתה". מעניין היה לחטוף שמיעה של חזני השטיבלאך של החסידים הנמנים על רבי מסוים. כל חבורת חסידים המגיעה עושה מנין משלהם. אלה גומרים וחדשים תופסים את מקומם וזה נמשך עד שעות הצהרים.

עדות המזרח ואשכנזים מזרם המתנגדים השכימו לבוא אל הכותל כבר בשעות המוקדמות של היום שבו הצפיפות אינה גדולה. אבא הנמנה על „המתנגדים" המושבעים היה לוקח אותנו לאחר התפילה, וכאן בשעה שאפשר היה עדיין לגשת עד הנדבכים התחתונים הגושיים, אמר אתנו תפילה קצרה „ומפני חטאינו...". בחזרה היה מראה לנו בנייניים, שערים, עמודים עתיקים וסיפר אגדות ומעשיות בהקשר למקומות, כי אבא ז"ל נולד בחצר סמוכה לכותל המערבי.

האווירה החגיגית וההמון החוגג ברוב עם הכניסו תוכן מחיה נפשות בקרב הילדים שחיכו מרגל לרגל לביקור אצל הכותל המערבי.

זוטות על הכותל. עולי רגל נוצריים מהמאות הקודמות מציינים בכתביהם על התאספות יהודים ע"י הכותל לתפילות. בין השאר הם רושמים שביום ששי אחרי הצהרים מרבים היהודים לבוא אל הכותל.

בסוף המאה החולפת תיקנה העיריה את ריצוף הסימטאות המוליכות אל הכותל וריצפה את „הרחבה" באבנים גדולות. הערבים היו מטנפים את הכותל, ונמנעו לאחה שהיהודים הגיבו בכל האמצעים שהיו ברשותם.

נעשה נסיון, לפני מאה עשרים וחמש שנה בערך, ע"י אחד מחשובי העדה הספרדית, לרכוש את החצרות של המוגרבים הסמוכות לכותל, הלה ניסה להשפיע על ברון רוטשילד שימנן את הפרויקט. הדבר היה אפשרי מטעמים פורמליים כי לפי החוק אפשר להחליף הקדש בנכס אחר אבל משום טעמים אחרים לא נתמזל הדבר. ע"י שתדלנות אישית הוארה הרחבה בלילות. עד אשר התקינו את הריצוף והמאור, היה המבקר מדשדש בבוץ ומגשש באפלה, אז החיים לא היו קלים למתפללים ע"י הכותל המערבי.

בא אדם מחוץ לארץ לביקור בכותל היה קורע קריעה. מנהג והוא קיים, שטומנים פתק בין אבני הכותל עם בקשה אישית „משוכן מרומים" אשר בחר שבתו ב„הר הבחירה".

הרצל התאונן כשראה בביקורו את הכותל איך פושטי יד יושבים שחוחים ע"י הקירות בכניסה לרחבת הכותל ותובעים מתן יד. הוא ראה בזה בזיון וכיעור המקום הנערץ והקדוש ביותר. כל הנסיונות לגאול את הכותל והסביבה הקרובה בכסף רב עלו בתוהו.

ליל תשעה באב היה מיוחד במינו בשביל באי הכותל. „בערב זה יבכיון בני", היו נוהרים יהודים יחפים ואבלים על ציון ובניה, הם באים כאן לומר קינות ולשמוע קטעים מ„מדרש איכה".

מאות מבני הנוער היו נוהגים לבוא לשמוע את המטיף העירוני הקנאי ר' בן ציון ידלר. דרשן זה עם כח דיבור שוטף ללא ליאות הוכר בחוגי החרדים כ„מגיד מישרים". לדרשותיו יצאו מוניטין. הוא זרק אש וחימה על החפשים ועל הבנות שמלבושן אינו צנוע, ועל ההורים השולחים ילדיהם לשקולס — בתי הספר, רחמנא ליצלן.

הבריטים צמצמו את זכויות היהודים על הכותל המערבי ופירסמו תקנות להגביל את תנועת היהודים והציוד והריהוט ואפילו העמדת ספסלים לחלושים. הצלם צדוק באסן הוכיח לועדת הכותל ע"י צילום שהיה בידו כי תמיד ישבו יהודים על ספסלים מול הכותל.

כיום יש לרחבה צורה אחרת והזכויות הן בלתי מוגבלות.

יש לצפות שכל הפגמים והכיעור יורחקו בהתאם לחיקוק מתאים.

הר הבית

„היה עומד בירושלים וכוון את לבו כנגד בית המקדש"
(ברכות ל.)

המקום שאין למעלה ממנו. „ארץ ישראל טבורו של עולם, שיושבת באמצעיתו, וירושלים באמצע ארץ ישראל, וההיכל באמצע בית המקדש, והארון באמצע ההיכל, ואבן השתיה לפני ההיכל שממנה הושתת העולם" (תנחומא — קדושים).

אנשי ירושלים היו קוראים לשטח של „הר המוריה" אשר עליו עומד „מסגד עומר" בשם „הר הבית" או „מקום מקדש".

אנחנו, בתי אבות של המשפחה, גרנו סמוך ל„מקום המקדש" ומהחצר שלנו הקרובה לרחוב הגיא, יכולנו להביט מקרוב אל שטח הר הבית. קטנים היינו, וכבר ידענו שמקום זה הוא בשבילנו הקדוש ביותר, ובכל זאת אסורה דריסת רגל שלנו ואין לנו רשות אלא לראותו בלבד.

אבא ז"ל שהיה מטובי למדני ירושלים, בן ישיבת „תורת חיים" אמר לי שבענין זה יש קוריוז כי הרמב"ם מחמיר ואוסר בחיוב כרת להכנס למקום המקדש ואילו הבר פלוגתא שלו הראב"ד, שהוא ידוע כמחמיר, דוקא בנדון, הוא המקל ומנמק „טומאה בצבור מותרת". ויתרה מזאת, רש"י סבור שאין עלינו החובה והרשות לבנות את בית המקדש. לדעתו הבית השלישי ירד מן השמים כמו שנאמר: „מקדש ה' כוננו ידיך".

בכל זאת השקפנו בכל הזדמנות אל הר הבית ובלבנו רגשי כיסופים ואהבה שופעת אל המקום ומלואו.

העליה להר הבית. יהודי ירושלים וגם יהודי ארץ ישראל התרגלו למצב הקיים שאין להכנס ל„מקום המקדש" כי כל הנכנס מתחייב ב„כרת".

מעניין שגם הרבה מוסלמים נאורים ביחוד מחוגי הסוחרים, הפקידים ובעלי מלאכה שרובם לא נהגו לשבות ביום ששי לא היו מבקרים בקביעות את המסגד המקודש ביותר שבארץ. בחגים שלהם היתה נהירה גדולה ורק לפני הצהרים. פלחים מהסביבה היו נכנסים בכל יום ששי, כשנזדמנו לבוא למטרופולין לרגל עסקים, ובענייני השלטונות, להתפלל במסגד אל אקסה, ושם היו פוגשים מכרים מכפרים שכנים.

היו יהודים שנכנסו. יהודים שבאו לירושלים בקבוצות של תיירים מאורגנים היו נכנסים להר הבית.

רבני ירושלים נתרתחו כאשר שמעו שסיר משה מונטיפיורי ובן לוויתו ד"ר לוי נכנסו להר הבית באחד מביקוריו בארץ. חמתם של קנאי ירושלים עלתה, ואת ביטויה נתנו בהיטל נידוי עליהם. עובדה זו הביאה במבוכה את כל ידידי מונטיפיורי והמה היו רבים בכל שדרות הציבור. המצב הזה היה בלתי נסבל כלפי אישיות דגולה ורחמנית, האיש שהעלה את סבלות בני ירושלים בראש דאגותיו ומאידך לא יכלו רבני העיר לבטל את הנידוי ללא סבה מספקת. סוכם שסיר משה יקבל עליו את הדין ובאותו זמן יפוג הנידוי ונסלח לו.

הצצה להר הבית. היו נהוג שבשלש רגלים לאחר התפילה ע"י הכותל המערבי היו נכנסים לחצר קרובה שממנה רואים יפה את הר הבית והיו אומרים את התפילה „ומפני חטאינו" והעינים ל„הר".

אתרים־יד ומזכרת לימי ירושלים קדומים

„מי שלא ראה ירושלים בתפארתה לא ראה כרך נחמד מעולם"
(סוכה נא:)

קדושה והערצה. כשם שהפירמידות במצרים מזכירים את ימי מצרים של פרעה כך מזכירים בנייני ירושלים, חומותיה, שעריה וחרבותיה, מהם גלויים ומהם נחבאים, את קורות ירושלים הקדומות. אתרים אלה אוצרים בחובם הסטוריה המכסה תקופות של חיים ואירועים של שלשת אלפים שנה. האתרים עתיקי יומין נמצאים בין החומות ומחוצה להן. הרבה מהם משמשים ליהודי ירושלים ולפזורי ישראל מקומות לתפילה ולנכס לאומי. לא לכל האתרים ערך שווה לגבי רגשי הקדושה או יחס ההערצה.

הכותל המערבי. החומה הזאת הבנויה אבנים גדולות שנדבכיה הם תעודה לדורות על תקופות מזהירות בקורות הכותל המערבי היא אבן שואבת שובה ומשובבת כל לב יהודי באשר הוא שם. בראש שכיות החמדה של ירושלים צועד הכותל המערבי — שריד בית מקדשנו.

קבר דוד המלך. מחוץ לשער ציון נמצא בנין שלפי המסורת נמצא תחתיו קבר דוד המלך. באולם אשר מעל הקבר מבקרים לאחר תפילת „חג השבועות" לאמור מזמורי תהילים כי הוא יום פטירת דוד בן ישי, בני העדה הספרדית נהגו לבקר עם בני ביתם באסרו חג של שבועות.
משפחת דאודי שברשותם היה הבנין לא גרמו כל קשיים ליהודים שבאו בהמוניהם לביקור ולתפילה.

קבר שמעון הצדיק. בהמשך הדרך מזרח צפון ממערת „כלבא שבוע" בצד ימין משתרע שדה זיתים בתוך ודי ג'וז, לרגליו הצפוניות נמצא קבר שמעון הצדיק. אל החלקה הזאת נוהרים בהמוניהם בל"ג בעומר יהודים מכל העדות להדליק נר ולבלות את היום בחגיגות משפחתיות בשיר ובתוף, יום אחרי ההדלקה שהתקיימה בלילה שחלף. כאן יספרו בפעם הראשונה ילדים תוך מסיבות וארוחות ושתיית לחיים בשירה ובזמרה בתוך המון חוגג, ולא חסרו השכנים הלא יהודים על נשותיהם וטפם. קבר שמעון הצדיק הוא רכוש יהודי.

אתרי תנ"ך בנחל קידרון. בין הר הזיתים והר המוריה שוכב נחל קידרון בו נמצאים צפופים מקומות הידועים לנו מהתנ"ך.
לרגלי הר הזיתים נמצאת מערת קברים המתייחסת לקברי הנביאים האחרונים מ„תרי עשר" חגי זכריה ומלאכי, בצלע המזרחית של נחל קידרון עומדת מצבה המיוחסת לאבשלום בשם „יד אבשלום". לפי אגדה עממית היתה יד שלוחה בראש המצבה והיא נקטעה בירייה ע"י שליט הדן את הבן המורד באביו.
מאחורי מצבה זו מערת קבר בשם „מערת יהושפט" ולה שער רחב ויפה. על יד המערה נמצאת מערת קברים של כהנים ממשפחת בני חזיר. בסמוך נמצאת מצבת זכריה הנביא.
בהמשך לרגלי הר הזיתים מזרחה שוכן הכפר סילואן והוא כפר השילוח. ממול הכפר נמצא מעין עמוק והוא הגיחון, כאן נמשח שלמה למלך על ישראל, דרומה מכאן נמצאת ברכת השילוח וממנה והלאה באר איוב או באר יואב ואולי זה עין רוגל אשר בכאן המליך

עצמו אדוניהו למלך בישראל. סמוך למקום מתחבר נחל קידרון עם גיא בן הנום. עליית מי באר איוב בימות הגשמים נחשב לסימן ברכה ליבולים בשפע ולבורות מים מלאים בעיני תושבי ירושלים.

„ניקבת חזקיהו", המחברת את ברכת הגיחון עם השילוח. מערת צדקיהו, מרחק קטן משער שכם ולה פתח חקוק בסלע הגבוה אשר עליו עומדת החומה הצפונית, ארכה כמאתים מטר בערך.

מול מערת צדקיהו בכיוון שער הפרחים נמצאת מערת ירמיהו הנביא הידועה בשם „חצר המטרה". לפי המסורת ישב בה הנביא במאסר.

אתרים הורדוסיים. הורדוס המלך האדומי עשה הרבה לשיפור פני העיר, הוא הרבה בבנייני פאר. הוא בנה חומה סביב העיר עם מגדלים. ע"י שער יפו נמצא מגדל פזאל הלא הוא מגדל דוד. חלק מנדבכים של כותל המערבי הם מתקופת הורדוס.

שרידי חומת אגריפס, היא „החומה השלישית" הנמשכת עד מערת כלבא שבוע, מערת ניקנור בשטח הר הצופים וקברי הסנהדרין הם שרידים מתקופת הורדוס.

אין הרשימה ממצה את כל האתרים ההסטוריים שמספרם רב ביחוד מהסוג המעניין ביותר לנוצרים אבל ישנם אתרים הסטוריים מתקופת שלטון הכליפים והכובשים המוסלמים שגם למבקר יהודי, זה מהנה.

במורד רחוב חברון נמצאות „החנויות" משני צידי שוק עובדי הצמ"ג והן מובילות לשער חצר המקדש, הצלבנים קראו לו „השער היפה".

גבאים וממונים

העוסקים בצרכי ציבור. למעשה השם „גבאי" מתאים לאדם הממונה לגביית כספים אבל בימינו השם גבאי נרדף לפרנס או לעסקן.

„גבאי צדקה" נבחרו בירושלים לא ע"י בחירה אישית אלא ע"י מוסדות והרבנות. לא כל הגבאים לקחו חלק פעיל בניהול או פיקוח, למוסד או למפעל, אשר שמו של הגבאי היה מופיע בין חבר האישים של הנהלת המוסד. עפי"ר נבחרו הגבאים מתוך „גבירים" או אנשים חשובים — פנסיונרים, שבאו לירושלים לבלות כאן את שנותיהם האחרונות. מהם היו אנשים בעלי עצה ותושיה בעלי נסיון ומתומרנים בצרכי צבור. אם מוסד זכה לאנשים בעלי יזמה ומסורים להעלות את הרמה אזי היה המוסד פורח ומגדיל את הכנסותיו מהתפוצות, כי שמם הטוב של הגבאים הלך למרחקים, וכבש לבבות לתרומות קבועות. במקרה והגבאי היה רק בובה, אזי עשו האנשים הבוחשים בקלחת את אשר רצו ולא היה מי שימחה על עיוותים.

„ממונים". ממונה העומד בראש כל „כולל" היה למעשה גבאי בשכר או בהתנדבות אבל היה מתמנה עפי"ר מן החוץ כלומר מהראשות בחו"ל האוספת את הכספים בשביל אנשי הכולל. לפעמים זה היה „רב העיר" או „רבי" של חסידים של אותו הלנדסמנשפט — אנ"ש. המינוי היה בא בצורת כתב מינוי כתוב וחתום. קשה היה להפטר מאת ממונה כזה על אף מכתבי מחאה והוקעת עוולות והאשמות. שם בחוץ לארץ נמנו וגמרו שיש כאן מתאוננים כחלק מן הנוף הירושלמי ואפילו צדיקים גמורים לא ימלטו מביקורת.

חשיבותו של הגבאי. החיים היו קלים יותר אם היתה לך גישה לגבאי המוסד. הרבה השכימו לבית הגבאי בכל ענין נשטח עזרה כספית, משרה, קבלה לבית חולים או לא עלינו בענייני קבורה. היו גבאים שמסרו נפשם לעזור בכל שעות היום לכל דיצריך אבל היו גם קשוחים ומפאת אפיים הקשה הרחיקו אנשים ויירא מפניהם, אלה שמרו מרחק בינם לבין הדחוקים והמסכנים. הסוג הזה היה חשוף לקללות ולהשמצות מאת הנפגעים.

גבאי בתי כנסת. בכל בית כנסת היו גבאים שניהלו את ענייני ביהכ"נ. עליהם הוטל לדאוג לכל הפרסונל הדרוש למלא את „עבודת הקודש" הן בימים של חול והן בימים של חג ומועד וימים נוראים. גבאי בית כנסת היו נבחרים פעם בשנה עפי"ר ב„שמחת תורה". וזאת שלא על מנת לקבל פרס. יש להוסיף את גבאי גמ"ח וגבאי חברה קדישא.

שמשים

המשמשים בקודש. בכל בית כנסת היה שמש. השמש בבית כנסת גדול היה מרותק לתפקידו מהשכמה עד סיום „תפילת ערבית", אבל ברוב שעות היום יכול היה להעדר פרט לשבתות ולחגים. על השמש להכין את „ספר התורה" לקריאה של פרשת השבוע, להכין את „המפטיר" כלומר הפטרת השבוע, כלומר את „הנביא", את השופר, לפרוס את מפות השלחנות, להחליף את הפרוכת ולדאוג לנקיון הבית ולהכין את מנורות הנפט ופתילות השמן. ביום של חופה או ברית היה עסוק מאד. גם אם היה מגיע חזן או דרשן היתה עבודתו מתרבה. היה גובה את הנדבות מעולים לתורה וגם מנשים שנדרו עם תפילת „אל מלא רדמים...".

המשכורת וההכשרה. רוב השמשים לא היו בעלי רמה בשטח התורני, הם היו בעלי ידיעות מצומצמות אבל חרוצים ובעלי זכרון, כישור זה היה נדרש כדי לזכור את סכומי הנדבות של העולים לתורה ולהעבירם לידיעתו של הגבאי הממונה על קופת בית הכנסת.

המשכורת בבתי כנסת בינוניים ולא כל שכן קטנים היתה מצערה. היו שמשים שעשו את העבודה חינם לשם שמים, אלה היו עולים בני תורה או גם מבעלי מלאכה שעלו מליטא ושבאו לעת זקנה למות בירושלים. הם קיבלו חדר קטן ע"י בית הכנסת הואיל והם היו יחידים היו מכינים לעצמם את הארוחות החמות. היו שמשים במשרה חשובה כגון „שמש" „הרב הראשי" או שמש בית דין, או שמש „כותל המערבי" ושמש „קבר רחל". אלה נהנו ממתת כסף שקיבלו מאורחים.

שמשים בתפקידי חולין. היה קיים עוד סוג של שמשים שמלאכתם היתה בשטח השליחות והתקשורת. הזמנות ל„תנאים", חתונה וגם לבר מצוה נמסרו לבית המוזמן בידי שמש, כמו כן נשלחו הודעות של בנקים ואגודות על ידי שמש, למעשה שימש השמש תפקיד של דוור אקספרס. „גבירי ירושלים" היו שולחים את הבקבוק הגדול (מכיל רוטל) של יין והעוגה (הטורט) בטרם הגיעו לסעודת „שבעת ימי המשתה" בידי שמש שעם בואו הכריז על הדורון של פלוני אלמוני. השמש היה גם הדואג להביא את גלילי החופה עם הפרוכת לרחבת החופה והכריז על קרואי הכיבודים.

בסעודות החתונה וחגיגות משפחתיות ברוב פאר, היה השמש גם המלצר ועיניו היו נשואות למתן בסתר שניתן לו בעד שרות טוב למוזמנים. הוא היטיב לאלה שנתנו לו מתת יד, כשהיו מסובים ליד שולחן הסעודה.

משגיחים

השגחה שגרתית. „המשגיח" היה בתפקיד. מינוי „משגיח" לפקח על מילוי הדרישות הדתיות היה מסור בידי נציגות הקהילה. המשגיח היה נמנה על הצוות הרבני המטפל בשחיטה בבית המטבחיים. משגיח נייד היה ג"כ מתמנה ע"י הרשות הדתית, ותפקידו היה לבדוק את קווי העירוב והקורות להוצאה והכנסה בשבתות בהקשר ל„תחום שבת".

משגיח על כשרות המזוזות היה מסתובב בחצרות ובבתים ובודק את המזוזות ומתריע על פסול או ליקוי במזוזה. אינני יודע אם זאת היתה משרה מלאה או בהתנדבות חלקית.

„המשגיח" שהפיל פחד על הנערים היה האיש שתלמידי „תלמוד תורה" היו יראים ממנו, מנוכחותו הבולשת ומבטו החמור. למעשה המשגיח שהיה מסתובב במסדרוני „החדרים" היה בולש לא רק את כל הנערים אלא גם את המלמדים. המשגיח לא בוש להעיר למלמד שמפגר לבוא או מקדים לעזוב את המוסד וגורם ל„ביטול תורה" וגם עושה מלאכתו רמייה. גם בישיבה היה „משגיח", והיה מפסיק שיחות חולין בשעות הלימוד וגם מקפיד על שמירת זמן. המשגיח היה מדווח לממונה עליו או לראש הישיבה על העדרים.

„מלמד" או בן ישיבה שנתפס באיחורים ובחיסורים נקרא להתייצב לפני ההנהלה או ראש הישיבה, וכדי בזיון וקצף.

השגחה עונתית. לפני חג הפסח היו משגיחים מבקרים בחנויות מכולת לוודא שכל המיצרכים שיש בהם חמץ או חשש חמץ יבוערו וגם המצרכים שיאכלו בפסח יהיו „כשר לפסח".

לבתי הדין של אשכנזים פרושים או חסידים או של העדה הספרדית היו משגיחים ועל ידם נותנים פרסום על גבי מודעות לציבור בענין הכשרות של פריטים מסויימים.

משגיח על תרומות ומעשרות היה פעיל בקיץ ובעונת הענבים שהגיעו מכרמי מושבות יהודה. על כל ארגז נדבק פתק מתוארך שהענבים במצב כשר לאכילה וכי הופרשו תרומות ומעשרות כדין וכדת.

בתנורים לאפיית מצה הופקדו משגיחים על מהירות לישת הבצק ונקיון המערוכים וכדומה.

המשגיח בתקן עובדי ציבור. אמנם היו משגיחים מכל הסוגים אבל הבולט ביותר והחיוני ביותר היה „המשגיח" של בית המטבחיים. הוא היה במשרה שלמה. בשעה שהשוחט או המנקר סיימו את העבודה היה המשגיח עדיין עסוק בהשגחה באיטליזים ובחדרי הניקור.

כל המשגיחים היו מוגנים כלומר המשרה במרוצת השנים הפכה ל„חזקה" והיתה נאמדת בכסף. משגיח היה יכול להעביר את המשרה לבנו או לחתנו, ובירושלים היתה חזקה זו שווה כסף, היא היתה עוברת בירושה וכתמורה לנדוניה.

חברה קדישא

„ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים אשר על פני ירושלים מקדם"
(זכריה יג—ד).

הר הזיתים. במעבה אדמת „הר הזיתים" ינוחו מנוחת עולמים. הרבה יהודים שחיו את חייהם בגולה, השאירו צוואה להעלות עצמותיהם ירושלימה כדי להקבר על „הר הזיתים" ממזרח לעיר הנצח.עם השיבה לציון עירך, כפי שנישאה של השפתים בתפילה שלש פעמים

ביום, לא נתקיימה בעודם בחיים, מהרבה סיבות, אזי לכל הפחות תכפר האדמה לאחר הפטירה על השנים שעברו בנכר. חיזוק לערגה להקבר ב„הר הזיתים" ניתן מהפסוק: „ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים אשר על פני ירושלים" (זכריה יג־ד).

בתי עלמין. לפני מאה ושלשים שנה בערך, היה בית עלמין אחד ברשות העדה הספרדית. כל סדרי הקבורה, הבעלות על הקרקע והעמדת המצבות היו להלכה ולמעשה בידי היהודים הספרדים.

עם הגדלת העלייה מארצות אירופה המזרחית התגבשה „עדה אשכנזית" תחת מנהיגות בעלת יזמה, היא החלה במאבקים לקראת יצירת מעמד עצמאי בלתי תלוי ברוב הספרדי שהיו ותיקי המקום.

פרנסי הקהילה האשכנזית רכשו בשנת 1855 חלקה בהר הזיתים ואירגנה את כל השרותים בהקשר לקבורה.

עברו שנים לא רבות ופלגים בתוך היישוב האשכנזי התפצלו בהרבה שטחים והקימו מוסדות ציבור נפרדים. האיחוד שהיה קיים שבק חיים וכך גם שיתף הפילוג את המתים שמצאו מנוחת עולם בבתי עלמין נפרדים לפי „כוללים".

חברה קדישא. החברה קדישא בירושלים היה מוסד בנוי על משטר משמעתי עם רוח של התנדבות קדושה. חבר אנשים, בפיקודו של אחראי, שהיה מטפל בנפטר בסידורים ההתחלתיים ועד לגמר, כולל הקבורה, היה ידוע בשם „דגל", והראש היה מכונה „ראש דגל", וכך נחלקה ירושלים להרבה דגלים לפי איזורים. הנמנים על „הדגל" היו עפי"ר אברכים שעשו מלאכת קודש מפרכת בהתנדבות. נושאי המיטה והמלווים, ותמיד הם מנו „מנין" כלומר עשרה אנשים, קיבלו ביגוד אחיד, זה כלל מעיל גשם, נעלים, כומתה עם בטנת פרווה ופנס.

הלוויה היו עורכים גם בלילה ואפילו הוא גשום עם רוחות סוערות, וגם במועדים.

הלוויית המת. כל אחד הרגיש חובה ומצוה להשתתף בהלוויה לאחר ששמע את קול „הכרוז" שהיה קורא בקול רם: „לכו להלוויה" באידיש. את שם הנפטר היה מוסר אם נשאל לכך.

לאחר גמר הטהרה שנעשתה בדירת המת יצאה ההלוויה, המיטה שהיתה מורכבת משני גלילי עץ שבהם נעוצים ווי ברזל משתלבים נשאו בידים עד בית הכנסת הסמוך להספד ולאמירת קדיש. משם עד הר הזיתים נישאה המיטה על כתפיים. בנים לא הלכו אחרי המיטה של אב.

גם בחגים נערכו הלוויות כדי שלא להלין את המת „בין החומות" פרט לליל שבת.

את הנפטר הוציאו דרך שער האשפות אל הר הזיתים.

המצבה. כשהגיע המועד להעמיד את המצבה והתשלום בעד „הקרקע" טרם סודר אזי החל המיקוח והסחיטה משני הצדדים. העומדים בראש ההנהלה של „החברה קדישא" לא היו אנשים רכרוכיים, הם היו די נוקשים וחמורים. יש לומר שכריית הקבר היתה קשה מאד כי היה צריך לחצוב בסלע, לפעמים השתהתה הקבורה לכמה שעות עד אשר הצליחו לפוצץ במקבות את הסלעים.

יש לציין שהמצבות היו סטנדרטיות, ולא ראו בעין טובה נסיגה מהמקובל.

ז' באדר. בשביעי באדר, שלפי המסורת הוא יום פטירתו של משה רבנו, נהגו אנשי החברה קדישא לצום, ובערב עם סיום הצום עשו סעודה רבתי.

להלן דיווח מאת „אח" אבא, מאגודת „אחווה" — ר' חיים המבורגר ז"ל: „כל בני

החברה מתענים ביום זה, וכל אחד הוצרך לטבול במקוה כשרה. אחר התפילה התאספו לבית המדרש הישן ב„חורבה" לתפילת שחרית, אמרו סליחות מתוך ספר קטן „סליחות לז' באדר". עם גמר התפילה הלכו כל צוות החברה, ראשי הדגלים והגבאים להר הזיתים. בבית הקברות אמרו תפילות מיוחדות וביקשו מחילה מאת הנפטרים.

הגיע זמן מנחה נתאספו שנית להתפלל בציבור בבית המדרש הנזכר. לאחר תפילת ערבית נתקבצו להסב ע"י שלחנות ערוכים לסעודת רבה בצוותא.

התנועה להר הזיתים. התנועה להר הזיתים היתה שוטפת. העליה ל„יום האזכרה" משכה הרבה אנשים, בנוסף לחיוב נהגו לעלות על קברי אבות בערבי ראש חודש, בכל ימי חודש אלול וגם לבקשת רחמים בכל עת צרה ומצוקה אם כללית או פרטית.

הואיל ובכל יום יכולת למצוא מאות אנשים עולים לבתי עלמין שונים שכולם בהר הזיתים ובגלל שהרבה ארונות באו מחוץ לעיר או מחוץ לארץ לכן התקיימה תחבורה של כרכרות לנסיעות פרטיות מתחנה ראשית כגון שער יפו, מאה שערים ומחנה יהודה.

העולה להר הזיתים היה מתפלל מנין ראשון או וותיקין כי מנהג אנשי ירושלים להשתטח על הקברים בהשכמה.

אנשי העדה הספרדית היו מסיידים, עפי"ר בחודש ניסן או אלול, את הקברים. המנהג לשים אבן על הקבר עם הפרידה היה נפוץ.

נפתולי „השחיטה" בירושלים

קורות. מליקוטים שעשו חוקרי היישוב בימי השלטון העותומני אפשר לגבש הערכה על המצב ששרר בארץ ישראל בשטח הפיקוח הוטרינרי לגבי בתי מטבחיים, השחיטה והסמכות.

השררה גבתה תשלום בעד אחזקת בהמה גסה או דקה, כוורות ודייג. הוטל מס על סוחרי בהמות, קצבים ובורסקאים.

כדי לציין פרט מעניין מהמאה השבע עשרה — לקהילה היהודית בירושלים היתה הכנסה ממס הבשר שהגיעה לחלק השביעי מכל הכנסותיה.

מתקבל הרושם, שהשחיטה של בהמה דקה היינו כבשים ועזים, היתה מרוכזת ומפוקחת ע"י משגיחי־דת.

השלטונות היו ערים לגבי האמרות מחירי בשר, ובתוקף תפקידם אילצו את הקצבים לשחוט ולמכור במחיר קצוב, ברם לגבי מיסי הרבנות, קרי החכם באשי ו„כלי קודש" לא התערבו.

השחיטה בירושלים. השחיטה בירושלים היתה מפולגת על יסוד סכסוכי עדות. במאה התשע עשרה התקינה „הקהילה המערבית" יוצאי צפון אפריקה שחיטה נפרדת. העדה האשכנזית קיימה שחיטה נפרדת מהעדה הספרדית. בשנת תרל"ז—1877 התקינו „החסידים" פלג מעדת האשכנזים, שרובם השתייכו ל„מתנגדים", שחיטה נפרדת.

המונופולין של השחיטה והמכירה. העדה הספרדית שהיתה רוב מנין ורוב בנין בעיר השתלטה על בתי המטבחיים וזכו להכנסות גדולות מהאגרה שהטילו על הבשר.

„הראשון לציון" — רב הספרדים של ירושלים נתן לשוחטים הספרדים תעודות שהם מבני ישראל. אישור זה היה נצרך כדי לאפשר מכירת בשר למוסלמים המקפידים שהשוחט יהיה מבני אברהם.

„ועד עדת הספרדים" הטיל מס בשר „גבלה", ששימש כקרן להחזקת שוחטים ומשגיחים והספיק גם להוצאות אחרות. השחיטה הצמצמה בשחיטת צאן, בקר כמעט לא נשחט, דבר שגרם לסבל למשפחות שעלו מרוסיה ומאירופה המרכזית.

מרד האשכנזים. האשכנזים שהיו בימים ההם במיעוט הקימו בירושלים בשנת 1864 מנגנון של שחיטה נפרדת. אחד הפעילים במאבק עם העדה הספרדית היה ר' מאיר אוויירבאך, הרב מקאליש, אשר היה דמות מפורסמת בציבור האשכנזי ולו גישה אל הקונסוליות בעלות ההשפעה.

הערבים נמנעו לקנות את הבשר משחיטתם של האשכנזים, כתוצאה מזה נגרמו הפסדים מרובים לקצבים האשכנזים, ומחיר הבשר המופק משחיטתם היה גבוה, האשכנזים גמרו אומר להלחם במונופולין הספרדי, ובעזרת הקונסולים הבריטי, הפרוסי והאוסטרי השיגו מאת הפחה את ההכרה כי אף האשכנזים הם מבני ישראל. הפירמן משנת 1855 מכיר באשכנזים כיהודים לכל דבר, והערבים יכולים לקנות בשר מאת האשכנזים כמו שהם נוהגים עם הספרדים, ששחיטתם כשרה למוסלמים. בימים ההם הכניסו הלכה למעשה את הניקור הירושלמי, שהוא מקל, בהשוואה לניקור הנהוג בליטא וברוסיה.

יש לציין כי ר' שמואל סלנט „המרא דאתרא", לא אכף את החומרות של הניקור הנהוגות בגולה, על אף שהיה בעצמו תלמיד הישיבות מחו"ל.

לבטי השחיטה במאה הנוכחית. בשנת 1902, על רקע פרישתו של הרב דמתא — ר' שמואל סלנט מעסקנות ציבורית שררה מתיחות בעדה האשכנזית בין פרושים־מתנגדים לבין הסידים. אז הכריזו החסידים על שחיטה נפרדת.

בימי השלטון המנדטורי פעל „הועד הלאומי" לאיחוד השחיטה. הדתיים הקיצוניים חברי „אגודת ישראל" ובראשם „נטורי קרתא" לא אישרו את השחיטה המאוחדת.

בהקשר לנושא השחיטה יש לציין שהשחיטה הספרדית נוהגת לפי הפסקנות של ה„בית יוסף" — ר' יוסף קארו מצפת, ואילו השחיטה האשכנזית נוהגת לפי הפסקנות של הרמ"א — ר' משה איסרליש מקראקו — גליציה.

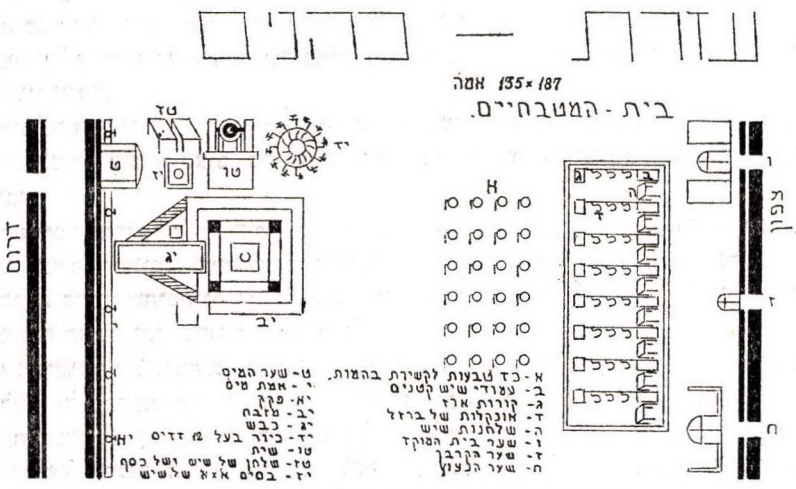

בית המטבחיים הראשון בירושלים לפני 2000 שנה

גלגולי בתי המטבחיים. בית שחיטה לבהמות היה קיים עד לאחר המחצית השניה של המאה החולפת בתוך העיר ע"י „שער ציון", בסמוך לחצרות מגורים בצפיפות, בקטע המאוכלס יהודים ספרדים. המסחר בבשר התרכז בהרבה חנויות לממכר בשר וקרביים.

הצחנה היתה גדולה וסיכנה את הבריאות של הגרים בסמוך למבנים האלה. סיר משה מונטיפיורי נקט צעדים להעברת בית השחיטה. בית השחיטה ביחוד לבהמות גסות עבר מזרחה, במעלה הר־הזיתים על אדמת הכפר אל־עזריה. בתחילת השלטון המנדטורי התמקם בית המטבחיים בוואדי ג'וז. כאן שררו תנאים סניטריים מוגבלים, כי המבנים היו בלתי מתאימים למשימה. את החזירים נחרו במושבה היוונית. בשנות השלושים רכש קרן רוקפלר את שטח בית המטבחיים כדי לבנות עליו את מוזיאון רוקפלר.

בית מטבחיים בנוי אבן, רחב ידים עם שטח גדול, מכלאות בקר וצאן ומשרפה לפי תכנון אנגלי, הוקמו על אדמת הכפר שועפט, צפונה מהעיר בדרך לרמאללה ע"י „כפר עברי". בפעם הראשונה נבנה בית נחירה לחזירים במרחק מה.

בשנת 1948 עם פרוץ הקרבות בין הערבים והיהודים נעשה המקום מסוכן לגישה ולכן נעזב המקום בשביל שחיטה יהודית, ובית המטבחיים נשאר בשטח ירדן.

עם תקופת מלחמת השחרור ועד כיבוש ירושלים העתיקה בוצעה השחיטה ברפת גדולה השייך לבית היתומים הגרמני בשיכון שנלר, כיום, לאחר „מלחמת ששת הימים" כאשר ירושלים המזרחית שוחררה משלטון ממלכת ירדן שוב חזרה השחיטה למקומה הקבוע בשועפט.

בית המטבחיים הראשון בירושלים לפני 2000 שנה. בזמן שבית־המקדש היה קיים, היה בו בית המטבחיים הגדול ביותר בארץ. מקומו ב„עזרה" שבהר הבית בירושלים. המבנה היה מתוכנן בבנייתו, בציודו ובניהולו. בית המטבחיים התנהל ע"י „הממונה" ולפקודתו צוות עובדים מתחלפים של „משמרות כוהנים" ו„מעמדות" של ישראלים. כל קבוצה ידעה מראש על מועד התייצבותה לתפקד בבית המטבחיים שבו נשחטו יום יום בקר וצאן. אמצעים סניטריים קפדניים ננקטו כדי למנוע צחנה, זוהמה וענני זבובים. מובן שבלי אספקת מים מתמדת לא היתה אפשרות טבעית להחזיק מקום זה תקין ונקי. בידוע שהעיר ירושלים מתמיד סבלה מחוסר מים, עם כל זאת מעיד בן הדור ההוא ב„משנה" במסכת אבות: „לא הפילה אשה מריח בשר הקודש; ולא הסריח בשר הקודש; ולא נראה זבוב בבית המטבחיים".

הידיעות המובאות בתלמוד על בית המטבחיים הזה מפוזרות בש"ס. אמנם בעזרת לקט זעיר פה זעיר שם, אפשר לקבל מושג ממה שהתרחש כאן.

בית המטבחיים של בית המקדש, נמצא בחלקה שנקראה „עזרת כוהנים". המבנה תפס שטח של 135×187 אמה (האמה בערך חצי מטר). היה מוקף חומה עם שערים לכניסה וליציאה לצרכים ולשרותים מסויימים. רשת אספקת המים התחברה אל „העזרה" ע"י סידור מיוחד באמצעות אמת מים זורמת. לפי הצורך היו פותחים את תעלת המים ופוקקים אותה לאחר שימוש לשטיפת הרצפה והכתלים. הרצפה היתה עשוייה אבני שייש בלי פגימות ובנויות יפה וחזק. כל אבן שהשתפשפה או התערערה ממקומה הוחלפה מיד. התחזוקה נכללה בתקציב החזקת „צרכי העיר".

(ציטוט מהספר „אנו ובעלי חיים" — 1963, מאת המחבר)

אגודות ומוסדות ציבור

אגודות, חברות וקופות — משולחים־שדרים
ה„חלוקה" — יתום ואלמנה
הכולל

אגודות, חברות וקופות

„ירושלים הבנויה כעיר שחוברה לה יחדיו, עיר שהיא עושה כל ישראל חברים"
(ירוש' חגיגה ג)

אגודות וחברות למען התיישבות יהודית על אדמת ארץ ישראל. הרבה אגודות וחברות ציוניות נוסדו בירושלים שמטרותיהן היו התנחלות על הקרקע לעבוד את האדמה ולאכול מפרייה.

היתה אגודה אחת שנוסדה בתרועה גדולה ע"י אישים מעילית הציבור הירושלמי במגמה ליישב ירושלמים על קרקע המולדת, וזאת כמעט נשכחה אבל היא ראוייה לציון ולזכרון: **„חברת ישוב ארץ הקודש".** בין אישי ציבור, סופרים, מורים ועוד היו פעילים ר' יצחק צבי ריבלין ומר שלמה וינשטין בתוככי ירושלים, שניהם עושים ומעשים למען חידוש עבודת אדמה וחקלאות בא"י. מגמת החברה היתה ליישב יהודים בשרון ובעבר הירדן.

שנות התשעים למאה החולפת היו שנים של התעוררות ציבורית להגשמת התיישבות יהודית על אדמת המולדת החרבה. החברה התקינה תקנות המבטאות ברור היטב את מגמת החברה.

למזכיר החברה „חברת ישוב ארץ הקודש", נבחר האברך המלומד מר שלמה וינשטין — חובב ציון ובנו של חובב ציון עוד בתקופת שבתם בחו"ל.

החברה התקיימה שתי שנים בלהט ובסער, הוציאה לאור שתי חוברות מעניינות בשם „חיבת הארץ". התחלתה היתה בתרועות ובציפיות והעלמותה נעשתה בחשאי ובאכזבה.

יסוד החברה ואפילו לשנים קצרות תרם לליבון בעיית ההתיישבות שהעסיקה בימים ההם את טובי „הציונים" החולמים והלוחמים למען יסוד מושבות חקלאיות. הויכוחים והפולמוסים בחוברות ובעתונות היהודית בארץ ובגולה הם נכס לאומי היסטורי על אף ימי החברה הקצרים.

מר שלמה וינשטין תרם הרבה לשגשוג החברה תוך חייה הקצרים.

שלמה וינשטין (1872—1960) נולד ברוסיה, בשנת 1890 עלה עם הוריו מגליציה והשתקעו בירושלים. האברך התוסס התקרב לחוגי המשכילים החולמים ולוחמים, כותבים ושרים לחידוש פני הישוב. הוא ניסה כוחו בשירה ובכתיבה, חיבר שירים בשבח העבודה והמלאכה.

בתי השיר „יגון ואושר" לשלמה וינשטין, מלאים רגשות גיל וחדוות אושר של עובד אדמתו. באותה תקופה נתחבר השיר „יה חי לי לי, יה עמלי לי" מאת המשורר נח שפירא (שכננו בשכונת „סוכת שלום" ע"י משכנות) שהתחבב יותר על הקהל כשיר הלל לעבודה מאשר שיר העבודה של שלמה וינשטין. מקובל לחשוב ששני אלה היו התורמים הראשונים

לשבח והלל לעוסקים במלאכה ועבודת כפיים. כאשר „חברת ישוב ארץ הקודש" התפרקה עבר שלמה וינשטין ונדד ליפו, למשמר הירדן והגיע בסוף הדרך הפעילה בהוראה למושבה סג'רה.

היה מנהל בנק בטבריה. בשנת 1897 פרסם ספר שירים בשם „נגינות ציון".

בשנות השלושים פגשתי את מר שלמה וינשטין בטבריה, שנינו התאכסנו באותו מלון, ראיתי באיש שהקפיד על לבושו, שמיעט בדיבורו, שחלק כבוד לזולת, דמות עליונה מעולם התקוה, שאנשיה ראויים לייצג ארץ ישראל יפה. רק גמר את ארוחת הבוקר ומיד ספר בידו שלא זז ממנו עד הצהרים ללא הפסקת שיחה עם האורחים אלא אם כן נשאל כהלכה והתשובה לענין בהשקט ובטח. מה שהפליא אותי עד כמה היה רחוק מלהוציא לרשות הרבים את כל התלאות, המשאלות, האכזבה והכשלון בהם התנסה בדרכו הציבורית הארוכה — רבת האירועים.

„כך היו חבורות עושין בירושלים, אלו לבית אבל ואלו לבית המשתה"
(שמחות יב)

בין אדם לחברו. יחסי גומלים בין שכנים, מתפללים בבי"כ, בעלי מעמד אחד, וסתם תושבים יהודים היו מפותחים מאד, העזרה ההדדית הקלה הרבה על העוני והמצוקה שהתנסה רוב רובו של היישוב. אנשים טובים בעלי יזמה ולב־טוב התאגדו יחדו לעזור בכל השטחים המשוועים לעזרה.

המטרה. כמעט כל האגודות שאני מתייחס אליהן היו שונות במטרה מהאגודות של ימינו. הן לא היו „אגודות מקצועיות" שתפקידן לשמור על האינטרסים של החברים, כל משאת נפשם היתה לתת עזרה לכל דיכפין.

היו אגודות גדולות שהאריכו ימים, ושמם נישא הרבה שנים בפי תושבי ירושלים, והיו אגודות שמספר החברים היה קטן, ואפילו פחות מתריסר, ושנות קיומן מועטות ולא הגיעו לפרסום.

בענין זה כדאי להזכיר פריט פיקנטי המזכיר את מטרת „אגודת אורט" העולמית וזאת על „חברת שה"ו" — שיבת החרש והמסגר, על החברה נמנו כעשרה חברים מתנועת „בילו" שעלו לירושלים בהמלצת ר' יחיאל מיכל פינס, עליהם היה ללמוד מלאכה וחרושת עד אשר יווצרו תנאים מתאימים לעבודת אדמה משאת נפשם. החברה התקיימה משנת 1882 והתפרדה לאחר שנים אחדות. בן יהודה ביחד עם ר' י"מ פינס יסדו בשנת 1882 את חברת „תחיית ישראל", בתכנית פעולותיה: עבודת אדמה, החייאת הלשון העברית ועוד.

קרה שיהודי „גביר" פילנטרופ הקציב סכום כסף ליצירת קרן שתממן פעולות לטובת הציבור. לקרן ניתן שם מתאים למטרה, והוא לקוח מפסוק כגון „עוזר דלים", „מלביש ערומים", „עזרת ישראל" וכדומה. גם זה היה קורה, שיהודי ירושלמי או יהודי בחו"ל היה משאיר עזבון למטרה מסויימת. את הכסף היה מפקיד בידי הרב או גבאי בית הכנסת, תלמוד־תורה או „ישיבה", קופות צדקה כאלה היו רבות „בין החומות" ובשכונות. כוונת המנדבים היתה להבטיח אמירת „אל מלא רחמים" ו„קדיש" ביום השנה לפטירה.

אגודות וחברות קיקיוניות עברו וחלפו עם התמורות והחליפות שעברו על אנשי ירושלים ורק האגודות והחברות הגדולות שהיה להם „דור ההמשך" או שרישומם נחרת עמוק, זכורים וידועים.

אגודות וחברות. בימים ההם לא טרחו לרשום את האגודה או החברה לפי חוקי המדינה. הואיל ולמעט מאד מהמייסדים היה צורך לפנות לבתי־משפט בהקשר לפעולות האגודה או החברה. לא היה כל צורך להכניס את הממשלה לתוך עניינים שיפה להם השתיקה.

אחת האגודות מהקדומות בישוב הירושלמי שהרבה שנים הזכירו אותה היתה „הגוורדיה היהודית". לאגודה זו נצטרפו חברים בתחילת המאה התשע עשרה, כלומר בתקופה של עליית תלמידי הגאון־מוילנה. תפקיד החברים היה להגן ולדחוף כל התנפלות או התנכלות לנפש או רכוש יהודי מצד הערבים.

„הגוורדיה היהודית" מנעה מעשי שוד, גנבות, פגיעה בנשים וילדים וגם נתנו ליווי להכנסת סחורות או הובלת מים מן החוץ. החברים היו חמושים באקדחים. על חטיפת יהודים הגיבו בחטיפת ערבים. מעשי התגמול פסקו כאשר הושם קץ להתכתשויות.

אגודת הרופאים הראשונה בארץ, נוסדה בירושלים בשנת 1882. מספר חבריה שנים עשר איש.

שתי אגודות היו בירושלים שהתבלטו בחברים מטובי־העיר ובעלי־מעמד ציבורי: „אגודת בני ברית" ו„אגודת אחוה". „לשכת ירושלים" של „—בני ברית" נוסדה בשנת 1888 ומשכה אליה את המתקדמים והמשכילים. „אגודת בני ברית" הפיחה רוח חיים חדשים בשטח החינוך ופעלה רבות להחדרת „השכלה" להמונים, וגם דאגה להתנחלות והשתכנות מ„חוץ לחומות" ולהטבת תנאי הבריאות הציבורית.

„אגודה אחוה" היתה אגודה סגורה שבראש דאגותיה להיטיב את מצב תנאי החיים של החברים. אפשר להגיד שהחברים היו באמת ובתמים „אחים" לששון וליגון. „אגודת אחוה" נוסדה בשלהי המאה החולפת ועדיין קיימת. „אגודת עזרת אחים" היתה מורכבת מחברים „בעלי מלאכה" ופועלים והמטרה לבוא לעזרת חברים בצר להם. „אוצר החסד — קרן שמואל" נוסד בשנת 1906 כשמלאו תשעים שנה לרבי שמואל סלנט רבה של ירושלים. זאת היתה קופה של גמילות חסד, ומתן הלוואות ללא רבית לבנות בתים בתשלומים נוחים, וגם לחנוונים זעירים ובמקרים דחופים להוצאות נסיעה לחו"ל לצורך ריפוי.

„אגודת המכבי" נוסדה כשנתים לפני „מלחמת העולם הראשונה", חבריה היו מורים צעירים, רופאים שעלו ארצה חדורים ברוח הציונות והבראת הנוער, ותלמידי „בית המדרש למורים". המגמה היתה „התעמלות" ו„צעדות" להיכרות עם סביבת־ירושלים במסגרת „נפש בריאה בגוף בריא".

גם נשי ירושלים היו פעילות לטובת־הכלל. „חברת עזרת נשים" דאגה לנשי ירושלים נזקקות, גולת הכותרת של פעולותיה היתה ייסוד וקיום „בית החולים לחולי רוח — עזרת נשים" בדרך־יפו מול מושב זקנים, כיום ע"י „התחנה המרכזית החדשה" של חברת אגד.

חברת „עזר יולדות" ריכזה את פעולותיה לעזרת היולדת והתינוק מכל המשתמע מזה.

חברת „לינת צדק" עשתה עבודה אנושית לתהילה. מלבד השאלת כלים ואביזרים כגון מדחום, חקניה, בקבוק־חם, כוסות־רוח וכדומה היו החברים לנים עם „החולה" וערים כל שעות הלילה להחלפת תחבושות, למתן תרופות ולכל עזרה נצרכת.

היו גם „חברות" לעידוד לימוד „משניות", פרשת־השבוע, וספרי־מוסר ואפילו חברה לאמירת תהילים כלומר לסיים את מאה וחמישים פרקי „ספר תהילים" בכל יום ויום.

הרבה „קופות" לגמילות חסד כלומר להלוואות של סכומים קטנים לעשות „שבת" וסכומים גדולים יותר למימון צרכי־כלה תחת השם „הכנסת כלה".

היתה אגודה לגביית כסף ל„קמחא דפסחא" כלומר לאסוף כספים לקנות מצה ויין לחלוקה בערב פסח לכל דיצריך.

ה„חלוקה"

„אין ירושלים נפדה אלא בצדקה" (שבת קלט.)

קופות צדקה. כספים זרמו מאות שנים לירושלים, הם באו מחוץ־לארץ לתמוך במוסדות־צבור וגם לחלוקה למשפחות נצרכות. בזכות התרומות האלה התקיימו מוסדות־צבור להושטת עזרה וסעד בכל ענפי החיים החיוניים לקיום חברה בריאה ותרבותית. חלוקת הכספים מאת „הממונים" לראשי־משפחה שהיתה מגיעה פעם בחודש או במועד קבוע אחר נתנה את האפשרות לרוב הישוב־האשכנזי להתקיים. אני מדגיש את המלה „להתקיים" כי „הקצבה" לא הספיקה לחיי „מותרות" כלומר לקניית מצרכים שמחירם גבוה ואפילו היו מזינים יותר כגון בשר, דגים, ביצים, חמאה ושמנת ואפילו לא חלב לילדים במדה מספקת. כסף הגיע לירושלים גם למוסדות תרבות ובריאות של העדה הנוצרית שנתמכו ע"י גופים ממשלתיים באירופה.

אומרים שהרמב"ן היה הראשון שעורר את אחינו בני ישראל בגולה לשלוח כספים לקיים את הישוב היהודי הקטן שהתחיל להשתכן בעיר החרבה מגייסות המונגולים.

אנשי חלוקה. כשמדברים על אנשי ירושלים שנהנו מכספי החלוקה צריך שיהיה ברור שהכוונה ליהודים־האשכנזים. כל המשפחות הנמנות על מוצא אשכנזי התייחסו ל„כוללים" והיו מקבלות תמיכה כספית לפי מספר הנפשות והמעמד החברתי הואיל וללומדי תורה וחובשי בית המדרש היה יתרון בחלוקה.

בכל פלך או איזור נוסדה „קופת צדקה" בראשותו של רב העיר או אדמו"ר־הסביבה ונעזרים ע"י גבאים שאליהם מגיעות התרומות. ועדים מקומיים פעלו לאסוף כספים בכל מושב יהודי ברוסיה, פולניה, ליטה, הונגריה, רומניה והולנד־דויטשלנד. בתקופה מאוחרת יותר גם בארצות־הברית. במקביל היו בירושלים אנשים שבאו מאותם המרכזים שטיפלו במגביות בקרב אנשי קהילתם. הכסף היה מגיע לפי הכתובת של אנשים שהשתייכו הם עצמם או הוריהם לאותו מרכז המעביר את הכסף מחוץ לארץ. אנשים אלה נקראו „ממונים", למעשה היו הם המחלקים את החלוקה.

הממונים היו בשעתם אנשים נשואי־פנים ולפעמים תקיפים, והשתלטו על העניינים ביד רמה. הממונים היו גם מחלקים אחת לשלש או לארבע שנים דירות חינם בשכונות של כוללים.

בן הכולל היה מסור לשבט או לחסד בידי הממונה שלו. נציגות ירושלים האשכנזית הורכבה מכלל הממונים של הכוללים. לנציגות זו תחת השם „ועד הכללי" היתה השפעה על הרצת ענייניים השייכים למוסדות ציבור, בחירת רבנים, דיינים, וחלוקת כספים שהגיעו ללא כתובת מיוחדת אלא ע"ש יהודים אשכנזים הגרים בעיר הקדושה.

הכולל

סולם הכוללים. המצב הכספי של הכוללים היה שונה, היו כאלה שקופתם היתה עשירה ומאידך מספר התלויים בה לא הרבה, וגם היו בקוטב הנגדי — קופה דלה והרבה נתמכים. אותו מצב יכול היה גם להיות בהקשר לדירות הניתנות חנם למספר שנים. היו גם באמצע

הדרך מה שקראו „כולל בינוני". על העשירים נמנו: „כולל אונגרין" עשיר בחלוקה ובבתים, באותה רשימה אפשר לכלול זיבנברגן, מרמרוש, הו"ד־הולנד דויטשלנד. „כולל אמריקה" היה איתן עם הקצבה הגונה. „כולל ורשה", חב"ד היו בינונים. רייסין, מינסק, פינסק, וילנא, וולין, הורודנה ועוד היו בין החלשים.

„ועד הכללי" נוסד בשנת 1869. היה מוסד שאיחד את כל הכוללים של האשכנזים בשביל מטרות מסוימות, והוא היה מפצה בסכומים די גדולים במקרים סוציאליים שהכולל הנוגע בדבר לא נתן ידו לעזרה, מטרתו היתה לצמצם את הפירוד שהתרחב עם הקמת כוללים לפי מחוזות ופלכים בהם גרו העולים בתפוצות.

לרשות „ועד הכללי" עמדו הרבה דירות חנם. ברובן ניתנו לבני ישיבות וסתם תלמידי־חכמים וגם לעולים־חדשים. לחג הפסח היה „ועד הכללי" מחלק כספים מ„מעות חיטין" שהיה מקבל מחו"ל לכל עניי העיר האשכנזים וגם תפוחי־אדמה שהגיעו כל שנה מאודיסה לחלוקה חנם.

הנמנים על כוללים עשירים יכלו אם היו מסתפקים במועט לעשות חיים אפילו אם לא השתכרו מן הצד. מי ששעבד את חלקו בחלוקה דינו כמי שנתן שטר, זה כמו זה נגבה בדין.

מנהג היה בירושלים לשעבד את החלוקה למספר שנים ולקבל את התמורה בניכוי ריבית ואת המזומנים לתת כנדוניה. חתן השייך לכולל עשיר היה מבוקש וערכו עלה עוד יותר אם היה בנוסף לזה נתין זר. בן הכולל היה צמוד לכולל בחייו, ובמותו לא נפרד ממנו. לרוב הכוללים „חברה קדישא" ובית עלמין משלהם.

מבקרים ומורדים בממוני הכולל. לא כולם השלימו עם עצם קיום הכולל או עם צורת הפעלתו. בן־יהודה ו־י"מ פינס שאפו לביטול הכולל ובמקום זה לחפש מקורות פרנסה לכל דיצריך, ישראל דוב פרומקין עורך ה„חבצלת" נלחם במאמריו נגד שחיתות ועוולות שנעשו ע"י ממוני כוללים.

גם בין האוכלוסיה הירושלמית היתה תסיסה נגד קבלת חלוקה ואני מצטט:

„בשנת תרל"ח־1878 ירדו מירושלים מנין יהודים אשר מאסו בלחם 'החלוקה', ויבקשו להם נחלת שדה להאחז בה. ויעברו בכל השפלה ויבואו עד הירקון ויראו את העמק אשר משני עברי הנהר וימצא חן בעיניהם ויקנו את אדמתו ויבנו בתי חומה על חוף הירקון ויקראו למקום הזה פתח תקוה" (מ' סמילנסקי).

מחלוקת בענין חלוקה. החלוקה היתה גורם לריב בין הפרנסים הממונים על החלוקה במקור כלומר בארצות־הגולה והרבה סיבות לכך. יתכן ששורש המחלוקת נעוץ ברדיפה אחרי הכבוד ולא תמיד „לשם שמים". אבל גם בירושלים התגלע הריב בין „טובי העיר" ולפעמים המלחמה היתה נטושה עד חרמה והמצב הדרדר עד חלוקה של החלוקה כלומר מכולל אחד נעשו שנים וכך התפלג „כולל חב"ד" לכולל־ליבוץ ולכולל־בבורוסק. עצם החלוקה היתה מקור לחרחור וריב, לעלבונות בע"פ ולהשמצות בכתב במודעות לציבור.

הרבה קולמוסים נשברו בכתיבה על החלוקה והרבה דיו כתובה בסגנון של לעז על הכולל כמוסד שנוררי ועל מקבלי החלוקה השנוררים.

אלמלי חיו אותם המבקרים, היה להם מה להגיד על המגביות שפשטו בכל העולם היהודי למען ישראל, ואולי היו מרככים את דברי הביקורת על מוסד החלוקה והקטגוריה היתה הופכת סניגוריה.

משולחים־שדרים

„זכרו מרחוק את ה׳ וירושלים תעלה על לבבכם״
(ירמיה נא—נ)

תעמלנים. כדי להגיע ל„מנין״ יהודים בתוככי ירושלים, היו דרושים מאמצים, ואכן המשאלה בוצעה בהתערבותו האישית של „הרמב״ן״ לפני שבע מאות שנה. מאז לא פסקה התעמולה להגדיל את האוכלוסיה היהודית בעיר ולהבטיח לה אמצעי קיום.

העשרות היו למאות, והמאות לאלפים. לפני שנת 1840 מנו יהודי ירושלים כשש אלפים, המהווים 70% מהאוכלוסיה הכללית וברבות השנים ישבו „בין החומות״ למעלה מרבבה.

„ירושלים הרים סביב לה״, דרכי התחבורה קשות וללא ביטחון בדרכים משודדים. עיר „אשר למטר השמים תשתה מים״ ובשנת „בצורת״ מתווספת צרה חדשה למחסור ולמכאוב והוא הצמא למים. הפרנסה בצמצום והעוני צרת רבים, יש להדביר מגפות ולהקטין את התמותה של ילדים רכים.

כדי לאבטח את „חיל המצב״ כלומר את „הישוב״ העושה הכל כדי להתקיים לשמור על הקיים וגם לבנות ולהשתרש, הוטל על הישובים היהודים בכל אתר ואתר לבוא לעזרה לבל יפלו ה„חלוצים״ תחת משאם.

רק אירגון עולמי עם קשרים מתמידים מ„הכא להתם״ — מירושלים לגולה, יכול היה להצליח במשימה. הקשר התמידי התקיים בעזרת תעמלנים שפעלו ללא הפוגה בכל מקום אשר יהודים נחיתים שם.

השליחים יצאו מטעם „רבני העיר״ ופרנסיה במינוי של „שליח דרבנן״ היינו שד״ר או „משולח״.

קל יותר היה לשכנע יהודי בגלות לתמוך ב„לומד תורה״ בירושלים עיר־הקודש ולעשותו שותף בשכר „לימוד התורה״ כפי המסורת של השותפות בין יששכר לבין זבולון, הראשון „יושב אוהלי תורה״ והשני „עושה מסחר על חוף ימים״, לכן רבו הישיבות ומוסדות לתלמוד תורה, משום כך פעלו מוסדות הציבור הבלתי מלוכדים, לא כיחידה אחת שכן כל אחד פעל באפן עצמאי, ומספר המשולחים גדל ככל אשר התרבו מוסדות הציבור. כתוצאה מזה היתה לפעמים התחרות שהיתה עלולה גם להיות בלתי הוגנת באשר כל „משולח״ מרבה לשבח את מפעלו על חשבון יריבו.

המוסד והמשולח. כל „מוסד״ או „מפעל״ שפעל בשטח החינוך התורני, בשטח הבריאות, בטיפול זקנים, יתומים, אלמנות, עוורים וחשוכי מרפא היה ממנה בשכר, קצבה חדשית למשפחה או לפי אחוזים של התרומות, אדם מוכשר כשליח להתרים כספים כתרומה חדשית לאותו מוסד שהוא מייצגו. אדם כזה היה מתקשר ע״פ „כתב מוסכם״ למספר שנים לעשות בחוץ־לארץ בתפקיד של גובה כספים מבית לבית ומבית־כנסת לבית־כנסת ולזמן את עצמו בפגישות של חתונות, ברית מילה ולהתרים במקום את בעלי־השמחה והאורחים לטובת המוסד שלו. כרטיס נסיעה הלוך וחזור היה מובטח וגם מעט כסף מעין מקדמה לכלכלת המשפחה עד אשר יכנס למסלול ביצוע התפקיד.

המשולחים לא רק שהשתדלו להרבות בתרומות ובגובה התרומה אלא גם עשו תעמולה להשאיר „עזבון״ בצורת נכסי דלא ניידי — חצר שלמה או דירה. הרכוש הזה נרשם

כ„הקדש" ומוקדש לדיור עניים, עפי"ר „תלמידי חכמים" או לאלמנות מטופלות ביתומים. הדירה נמסרה ב„גורל" כלומר למספר שנים ולא לצמיתות.

המשולח בתפוצות ישראל. ה„ספרדים" שלחו את השד"רים לארצות צפון־אפריקה, מצרים, ארצות־הבלקן, סוריה, בבל, ואפילו להודו ובוכרה. המשולחים של „האשכנזים" פרשו רשתם בערי רוסיה, פולניה, ליטה, אוסטריה, אונגרין, ומרכז אירופה ובתחילת המאה העשרים חדרו במספרים גדולים גם לארצות־הברית, דרום אפריקה וקנדה.

עם שכלול פעולות „המשולחים" הונהגה הקופסה שנשארה בבית התורם ועל „המשולח" היה לבוא בתקופות מסויימות לרוקן את הקופסה ולתת „קבלה" רשמית מטעם המוסד.

אחת לחמש או לשבע שנים היה „המשולח" חוזר הביתה, ובהרבה מקרים רק אז הכירו ילדים את אביהם פנים אל פנים. לא קלה היתה העבודה של אשת „המשולח", עליה הוטל כל עול הבית אבל בסופו של דבר זה השתלם כי הבעל הביא כסף להטבת המצב הכלכלי וגם נדוניה לבת הבוגרת ואף הבעל שעשה שנים בשליחות קיבל עבודה בירושלים באותו מוסד.

מגע בין המשולח ונציגות המוסד. בכל עיר או „קהילה" היה „גבאי"־כבוד של המוסד שדאג לקבל את „המשולח" ולהדריכו ל„כתובות" למען מילוי שליחותו. הוא היה מארח את „המשולח" המקפיד על „כשרות" ויוצר מגע עם כל הצדדים שהביעו רצון להרתם לעזור בגיוס כספים בשביל המוסד. לגבאי היה תפקיד של „מפקח" על עבודת „המשולח" והיה מדווח להנהלת המוסד בירושלים על תנועותיו והתנהגותו של „המשולח".

משימה קשה. דרכו של „המשולח", עם דפיקתו על פתחי נדיבים, לא היתה סוגה בשושנים. לא אחת ולא שתים טרקו עליו את הדלת עם „ברכת פרידה" עוקצנית ומעליבה, והוא באחת ומי ישיבנה, על אף עשרות המדרגות חזר למקום בעת אחרת והפיק את זממו וקיבל את הנדבה.

לפעמים נזדמנו שני „משולחים" המשתייכים למוסדות בעלי אופי שונה, פגישה כזאת אף שלא היתה רצויה לאנשי־המקום: כי קשה לרקוד על „שתי חתונות" אבל השלימו עם זה ואפילו היו מקובלות, אבל קשה שבעתיים אם המשולח נפגש עם עמיתו ממוסד מקביל ומתחרה, והתוצאה מפח־נפש לשניהם, וכדי בזיון וקצף.

ויכוח של משולח בגולה. ילידי ירושלים הכירו את הטיפוס של המשולח לפני שיצא לשליחות ואחרי שחזר לביתו בירושלים, מה היתה דמותו בעיני יהודי גלותי אפשר לשפוט מפניני השירה של המשורר שאול טשרניחובסקי בשירו „כחם היום":

„בפורים התאכסן בביתי משולח מארץ ישראל, יהודי אדמוני שזקנו מגודל ופרקו נאה, בעל צורה וכרס ופה לו, פה מפיק מרגליות... לאחר הסעודה בחבורה נשמטו הבנים יגעים,

— — — אנחנו נשארנו, השנים עם אותו המשולח וסיפר לנו נסים ונפלאות מקברי האבות והקדושים, כיצד מבכים את אבני „כתל מערבי" הנשאר, קברה של רחל אמנו והלולא דבר רב יוחאי... נסים ופלאי פלאות! ולא מלאו אזנינו משמוע... ולוולה יושב בצדי, בוערות עיניו כגחלים, תלויות בפני אותו משולח כברזל באבן שואבת, ממש בולע כל דבריו, ויאחר לשבת הלילה, ונפרד בקשי ממנו".

משולחים פיקטיביים. היו „משולחים" שיצאו לחו"ל להתרים לטובת מוסד „שלא היה ולא נברא", רמאים אלה היו מדפיסים „קול קורא" מעיר־הקודש לבוא לעזרה ל„בית

תבשיל" המזין מאות משפחות או „בית יתומים" הנותן מחסה לעשרות יתומים עזובים. הם נשאו אתם תעודות מ„רבנים" שייחסו להם תארים מפוצצים, הנוכלים האלה עשו הון וכשהיו מגלים אותם היו נעלמים מהאופק.

ואולי היו הרמאים האלה הגורמים לזלזול במשולחים בעת שהללו נזדמנו בתום לב אצל אנשים מרומים.

יתום ואלמנה

„והיה לאב ליושב ירושלים". (ישעיה כב—כא)

באין ראש המשפחה. הבעל שהלך לעולמו בדמי ימיו השאיר לאנחות אשה וילדים, ברוב המקרים „ללא פרוטה". על האשה האומללה שנשארה בחוסר כל הוטלה לפתע מפמסה לדאוג ללחם לאכול ולבגד ללבוש.

לפי יחס האוכלוסיה בימים ההם אפשר להגיד שבירושלים היו הרבה יתומים ואלמנות. ביחוד אם נצרף גם את הגרושות והעגונות שמספרן גדול היה. בירושלים התייחסו לגרושה ולעגונה ובני ביתה באותו היחס שנתנו לאלמנה ויתומיה. המצב הגשמי, הרוחני והכלכלי של שלשת המעמדות האלה היה זהה. מחזה מזעזע היה כאשר ילדה עמדה ליד ארון הקודש ואומרת „קדיש־יתום" כשאבא לא השאיר בן זכר.

דאגת המשפחה. אם המשפחה שנלקח בעל נעוריה, היתה המומה ומיואשת מגודל המהלומה, ובכוחות עצמה לא היתה מסוגלת לתכנן את עתידה ועתיד הפעוטים. בשבילה חשכו השמים והעולם חרב ללא מוצא. האשה האומללה קיבלה את אלמנותה בכל חומר הדין אבל לא אלמן ישראל כי בירושלים היו אנשים טובים שהשם „אבי יתומים" הלם להם, הכישורים והמסירות שהיו לאפיטרופסים זיכו אותם בשם „דיין אלמנות". כבר בימי „השבעה" ו„השלושים" התיישבו נדיבי הלב לטכס עצה ותושיה איך ובמה יחיו את המשפחה לבל יסבלו האלמנה וילדיה חרפת רעב.

תפקידו של האפיטרופוס. על „האפיטרופוס" חל תפקיד מגוון החל מתיכנון השגת אמצעים כספיים לכלכלת הבית, דיור, ביגוד ולחינוך הילדים שלא יסורו לדרך רעה, בראש וראשונה לא ליפול ברשת המיסיון. האפיטרופוס נחת לעומק כל הבעיות שעלולים להתעורר כגון חיסול או המשכת „שותפות" אם היתה כזאת, עמידה על המשמר שכל הזכויות של האלמנה וביחוד של היתומים לא יפגעו בענייני ירושה או הכנסות שונות. במקרה שהאלמנה נישאת, לדאוג לעתיד היתומים ולמנוע קיפוחם. לשוחח עם ה„מלמדים" על התקדמות הילדים בלימודיהם וגם לשים לב לבריאותם, ללבושם ולטיפול היום יומי שהם מקבלים, ואת הנער היתום להכין לבר־מצוה. כך היה מלווה האפיטרופוס את היתום או היתומה עד שנכנסו ל„חופה". האפיטרופוס היה עפי"ר אדם חשוך ילדים בעל לב טוב, עקבי ויודע לעמוד על האינטרסים של היתום ללא חת. הרבה שנים לאחר שאותו יתום היה ל„בעל בית" בזכות עצמו עדיין היה קשור בלב ונפש למיטיבו־האפיטרופוס והיה מביא עם ביקוריו את ילדיו אשר האפיטרופוס ראה בהם את „נכדיו".

מוסדות לקליטת יתומים, יתומות. אחוז היתומים, היתומות והילדים העזובים היה גבוה הואיל ולירושלים הובאו ילדים ונערים מהסוג הזה גם מערים אחרות ביחוד מטבריה וצפת שבמקרה אחוז הגרושות, העגונות והאלמנות היה די גבוה, היו אומרים שהסיבה:

נשאים בגיל צעיר, נשואים שאכפו ההורים ללא הסכמה מצד החתן או הכלה. גורם אחר היה התערבות ההורים בענייני דת ולבוש מסורתי. בערים אלה היו מקרים לא נדירים של בריחה לחו"ל בעזרת המיסיון או סתם היעלמות שתוצאתה — עגינות.

ראוי לציין לשבח כי לכל המוסדות שקיבלו יתומים ועזובים היתה דלת פתוחה, המנהג של ימינו, שיש לחכות בתור עד שיתפנה מקום לא היה קיים. המשטר בתוך כתלי המוסד היה שונה ממוסד למוסד ומתקופה לתקופה. משטר רודני המטיל אימה ופחד על החניך היה מעשה ידיו של „משגיח" קפדן ועריץ, וחבל כי עד היום ישנם זקנים שבנעוריהם נקלטו בבית יתומים, המזכירים ימיהם במוסד כימי אימים, כאלו היו כלואים בעוון מי יודע מה. כשרונותיהם של החניכים הוליכו אותם לאחת משתי המגמות תורה או מלאכה.

לדמותם של המוסדות. לבנים מוסד לחוד ולבנות מוסד לחוד. לעדה האשכנזית מוסדות משלהם ולעדה הספרדית מוסדות משלהם.

בית היתומים הגדול מיסודו של הרב מבריסק נוסד בשנת 1881, היה מוסד סגור כלומר הכל בו לימודי קודש, כתיבה וחשבון, חדרי מלאכה, מרפאה ורופא משלו. ממנו יצאו בעלי מלאכה, סוחרים ותלמידי חכמים. האווירה היתה „קנאית" וקפדנית. ספרי השכלה בבל יראה ובבל ימצא וכאשר נתפס חניך בקלקלתו, נענש. המשטר הזה לא נעם לכל החניכים והיתה מרירות בליבם ואת זה הביעו רק כאשר התבגרו ועזבו את המוסד. עם כל זאת הכירו שמוסד זה נתן להם קורת גג, לחם לאכול ובגד ללבוש, וגם אפשרות לבחור דרך חיים.

בית היתומים של חברת „עזרה" בניהולם של מחנכים אירופים מגרמניה נוסד בשנת 1879, השתדל לתת ליתום חינוך מודרני. החניך למד בבית הספר לאמל וגם אצל מומחים למלאכות שונות שהיו מבוקשות בעיר.

בית היתומים הספרדי נוסד בשנת 1906, שכן בבית חדש ברחוב יפו ונתן לחניכיו חופש יותר, וממנו יצאו אנשים מושלמים ומחונכים.

המוסדות האלה היו ביסודם פילנטרופיים והתקיימו מתרומות ומקרנות ומצבם הכספי שהיה מאוזן וזהיר ממותרות, נמצא על מי מנוחות בלי זעזועים של חבר העובדים.

במה מפדרים את האלמנה. כדי שהאלמנה תוכל להחיות בכבוד את עצמה ואת ילדיה יש לחפש מקורות הכנסה שוטפת והכל לפי כישוריה ומצב בריאותה.

בא בחשבון פתיחת חנות מכולת או חנות לקליית קפה או משרה במוסד בתפקיד טבחית, שרתית או להיות עצמאית למכור שמרים או לחלק חלב וגם להשתכר ע"י עבודה זמנית לעזור בהכנות לחתונה, ברית או בר מצוה, באפייה ובבישול.

חיי האלמנה היו קשים ומרים אבל הוקלו ע"י קליטת הילדים והילדות במוסדות הנותנים אש"ל להוציא את התינוקות שנשארו לעת עתה לטיפולה. היו אלמנות שעשו חיים חדשים, הן נישאו לאלמנים ישישים בעלי אמצעים שעלו מחו"ל, לבנות מזל אלה שפר גורלן.

משטר ומשמעת

אנשי ביטחון	בורר
אסירים ועצירים	מחלוקת
נוטרים בשכונות	חרם ונידוי
קונסוליות	הברחות
קאוואסים	צער בעלי חיים
בית דין	

אנשי ביטחון

צבא. במגדל־דוד ובקישלה חנה חיל מצב שפיקודיו היו תורכים. מלבד שהיו נפגשים בהם ברחובות־העיר כשלא היו בתפקיד, אפשר היה לראותם בחגור מלא עת שעשו סיורים בכל חלקי העיר לשם שמירה על הביטחון הציבורי. שני חיילים תורכים ושוטר ערבי היו בכל יחידת סיור. הם היו מבקרים גם בשכונות, באותה הזדמנות היו עושים ביקורת על „השומר" המוגרבי שהתמנה מטעם „ועד השכונה" להיות שומר לילה מזוין. הביקורת נעשתה ע"י שריקת משרוקית של המשטרה, על השומר היה להשיב בשריקה כאות שהוא ניצב על משמרתו אי־שם בשכונה. הפטרולים סובבו בלילות.

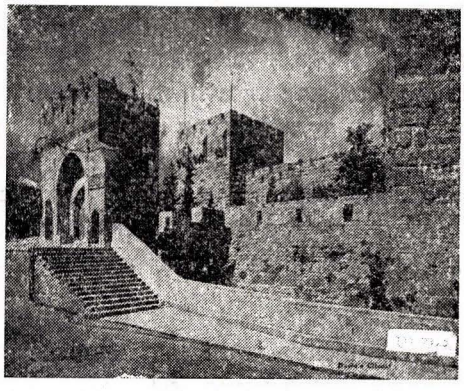

הכניסה ל„מצודת דוד" — המבנים בפנים היו לקסרקטין ומוצבים לחיילי המשמר של התורכים. כיום מוזיאון לנוף ירושלים.

בימי ילדותי היו עדיין אנשי צבא ניצבים ב„שער יפו" וב„שער שכם", עם כינון „נקודות משטרה" מחוץ לעיר ושיפור מצב הביטחון בטלו המשמרות בשערים.

תזמורת צבאית נגנה ב„גן העיר" פעם או פעמים בשבוע ובכל החגים הרשמיים. אורחים רבים היו באים עם הילדים להאזין למנגינות. גם בין היהודים היו „חסידים" של התזמורת, והם היו אומרים שהתזמורת התורכית מיטיבה לנגן והיא מהטובות בעולם.

מלבד הפחה „מושל העיר" היה עוד „פחה צבאי" הממונה על הגיוס ועניני הצבא. יש לציין שהצבא היה ממושמע ולא נגע לרעה באיש, ולא הפלה בין יהודי לערבי, ומעט מזן המעט הבינו את שפתו.

משנת 1908 לאחר מהפכת „התורכים הצעירים" ו„הכרזת החוריה" נתקבלו יהודים לצבא תורכיה.

עם פרוץ „מלחמת העולם הראשונה" יצאו הרבה צעירים מירושלים לקושטא לקורס קצינים בשרות פעיל.

בין השנים 1914 ובין 1917 שנות המלחמה העולמית הראשונה שרתו מספר ניכר של רופאים יהודים בצבא התורכי. יהודי ירושלמי נתין עותומני היה יכול להשתחרר מחובת צבא תמורת פדיון של חמישים נפוליון.

אחרון חיילי תורכיה עזבו את ירושלים ב„יום ראשון" בבוקר, בתשיעי לדצמבר 1917 — ערב חנוכה כ"ד כסלו תרע"ח עם כניסתם של חילות הגנרל אלנבי מצביא בריטניה.

המשטרה. המשטרה היתה ערבית, השוטרים והקצינים היו ברובם מבני המקום ועפי"ר מהמשפחות המיוחסות. לא היו יהודים במשטרה אפילו ברובעים מאוכלסים יהודים. יהודים יחידים נראו ב„תחנות משטרה" ועליהם היו מספרים שהם „שוטרי חרש" המגלים למשטרה על הנעשה ב„רחוב היהודים".

תפקידי המשטרה. לאנשי המשטרה נמסר כח שיטור רק על אזרחים בעלי נתינות טורקית, הואיל וה„קפיטולציה" שללה מאת המשטרה לאסור או להביא לדין כל „נתין זר" באשר הוא נשפט ונכלא בשטח הקונסוליה שהוא נתין שלה.

השוטרים היו רודים בנתינים הטורקים אבל ה„בקשיש" יענה על הכל. השוטרים היו רגליים ומזוינים באקדח, וחרב קטנה תלתה על החגורה, ומשרוקית בכיס המעיל.

שוטרים רוכבים. המשטרה הרוכבת או הז'אנדרמריה היתה ממונה על הביטחון והסדר בכפרים. הם ליוו את פקידי המכס על המלח, את הגובים „מעשר תבואות" ו„מעשר בהמות", ומביאים את „יוצאי צבא" קשורים בחבל אל הקסרקטין מחשש לעריקות. לכפריים אימה ופחד מאת השוטרים הרוכבים כי הם עשו חיים בכפר ועל המוכתר להאכילם בתרנגולות ומנות אורז כפולות ומכופלות ולספק סיגריות וגם הזנת הסוסים חלה על המוכתר, כלומר על הכפר הדל ואביון.

ראוי לציין ש„משטרת המנדט" היתה בנויה על בסיס ה„משטרה העותומנית" כלומר משוטרים רגליים ושוטרים רוכבי סוסים, והשינוי הבולט שבחטיבה זו או השניה, שכאן שרתו גם יהודים.

בתקופת „מלחמת העולם הראשונה" היו בירושלים שוטרים צבאיים „קאנון שאויש" והם הפילו מוראם על האוכלוסיה הכללית.

עם כניסת האנגלים הביאו עמהם שוטרים מצריים, אבל הם לאט לאט נעלמו עם גיוסם של בני המקום. הקאלפאק השחור החליף את התרבוש, וגם הוא עבר ובטל עם כינון המשטרה הישראלית ע"י המצחיה.

בתקופת השלטון המנדטורי היו בארץ שוטרים אנגלים, ערבים ויהודים, ראשי המשטרה היו אנגלים.

יהודים ירושלמים במשטרה. לאחר הכיבוש הבריטי התארגנה המשטרה, נקבעה לה תלבושת. בתחילה הוחלף התרבוש בכיסוי ראש בדומה לחכמי דת שלא הלם את מעמדם, אומרים שהנציב העליון הראשון ליהודה סיר הרברט סמואל הכריע והתקין את הקלפאק. אז התגייסו מספר צעירים אמיצים לכוחות המשטרה, מהם הגיעו במשך הזמן לדרגה גבוהה בקצונה, שאליה יכלו „ניטיבס" ילידי הארץ להגיע.

נתן קרמר, בנו של המוכתר היהודי הידוע — מנדל קרמר ושלמה סופר בן למשפחה ירושלמית היו מחלוצי המשטרה של המנדט.

בפרשיה זו אייחד רשימה לזכרון צעיר מהעדה הספרדית, ששירת למעלה משלושים שנה באגף „המשטרה הרוכבת" בתפקיד מפרזל סוסים, בדרגת סמל. הוא עבד במחיצתי הרבה שנים, התחנה שלו היתה „הקישלה".

על שוטר יהודי מבין החומות. זה מכבר התרגלנו לשמוע דברי ביקורת ודברי כיבושין נגד המשטרה ואנשיה, אבל מידת היושר תובעת להשמיע הערכה והוקרה לאחד מיני רבים, שהתבלטו בגישתם, בביצועם והתנהגותם במסגרת עבודתם בשרות המשטרה שזכו להוקרה מאת מפקדיהם וחבריהם.

השוטר מרדכי מרחוב היהודים ראוי להערכה ולהזכרת שמו. סמל מרדכי נחמיה מילא תפקיד של חובש וטרינרי ומפרזל סוסי המשטרה של מחוז ירושלים ושוטר לכל דבר תוך תקופה של ארבעה עשורים. הנער מרדכי בן למשפחה ספרדית שהתגוררה מאות בשנים באחת החצרות בסמוך לבית הכנסת „רבן יוחנן בן זכאי" בעיר העתיקה התנדב בגיל צעיר לגדוד העברי ושירת בגדוד הארבעים של קלעי־המלך. עם שהרורו לאחר תום מלחמת העולם הראשונה התגייס למשטרה המעולה — חיל הספר שחנה בצמח, בראש פינה ובמטולה, שם למד את מלאכת הפירזול וטיפול בסוסים חולים. בתחילת שנות העשרים עבר למשטרה בירושלים ושירת בכוח המשטרה הרוכב כשהוא במיעוט בין שוטרים ערבים ובריטים בתוך הקישלה.

המפקדה הצבאית — הקישלה

שאוויש מרדכי עונד על מדיו הנשמרים בקפידה אותות כבוד של מלחמת העולם ולאחר זמן אות כבוד שלישי בעד שרות ממושך. חבריו הערבים והבריטים בקישלה ובערים הסמוכות הביטו עליו בהערצה ותמיד האזינו בקשב לסייאסה — פוליטיקה שלו. הוא מתגאה בזה שמשפחתו ותיקה בירושלים הרבה יותר מאלה המתימרים להיות מיוחסי העיר ובזים ליהודים העולים. הוא מוכיח להם שהם היגרו לירושלים מי מסוריה, מי ממדבר ערב ומי ממצרים, וכי אינם אדוני העיר. גם הקצינים הבריטים של המשטרה מתייחסים אליו בכבוד ואולי מפני האותות כבוד שלא זכו להם אבל גם מפני עמידתו הגאה והכנה, נוכחותו במשטרה הפריכה את שיסויי התעמלנים הלאומניים הערביים ואת מאמרי הארס נגד היהודים מעטו של ערף אל ערף, עורך העתון הירושלמי „סוריה אל גנבה" — סוריה הדרומית, בהזדמנויות שונות נתנו לו מתנות בשביל ילדיו על אף שבדרך כלל שמרו מרחק מאת השוטרים הנייטיבס.

ירושלים ראתה הרבה ימים של מהומות דמים ופרעות, בימים טרופים אלה היה סרג'נט מרדכי מסתובב בחוצות ירושלים כשמקל עם הגולה בסמל המשטרה תקועה בזרועו. בשוט לשונו היה מרגיע ניצים ומשתיק צווחנים.

אם אמרתי בשוט לשונו, עלי להוסיף ששוטר זה על אף רמת השכלתו הלא גבוהה שלט בהרבה שפות: עברית, ספניולית, ערבית, אידיש ואנגלית וכל זה הקסים הסובבים אותו.

בשנת 1948 באשר העיר העתיקה היתה במצור, עם הכניעה נלקח בשבי ע"י כוחות הירדנים והובל לעמאן כשחזר מהשבי הצטרף למשטרת ישראל עד שיצא לגימלאות.

סמל מרדכי היה בכל הזמנים במגע עם השרותים הוטרינריים הממשלתיים בענייני ריפוי וטיפול בסוסי המשטרה וגם התלווה לרופאים הוטרינריים בעבודתם בשדה, אף אנו הוקרנו אותו.

התכוננתי לפגוש אותו באחד הימים ולשאוב ממנו מידע מקרוב על ענייני הביטחון והמדיניות של המשטרה בימי הפרעות והיחס בין השוטרים הערבים והאנגלים לשוטרים היהודים המעטים. בערב יום כיפור בדרכי לכותל המערבי נמצאתי ע"י בית הכנסת של ר' יוחנן בן זכאי ושאלתי על הסמל מרדכי, מפי הנשאל שבמקרה היה שכנו נודע לי כי השוטר מרדכי נפטר. מלמלתי חבל על דאבדין.

משטרה עירונית. אנשי „המשטרה העירונית" היו למעשה פקחים מטעם העיריה. הם השגיחו על התברואה, פיקחו על עבודת הזבלים, על „שוקי הירקות" וכדומה. היו גם יהודים מהעדה הספרדית בתפקיד עירוני אבל במספר זעום מאד.

במקרה של שריפה היו הפקחים העירוניים מזעיקים את הצבא החונה בעיר לעזור בכיבוי האש. אגב מקרי שריפות היו נדירים אבל קרו. „שכונת הפחים" ע"י „עזרת אחים" עלתה באש. כמו כן קרו שרפות בבנייני טחנות קמח. מטבחים עלו באש עפי"ר בשבת מחמת התלקחות הכיסויים של החמין, או „מנורת הנפט" או „נרות שבת" שגרמו לשרפת רהיטים וכלי מיטה. קרו וגם סוכות עלו באש. איטיות הכיבוי נגרמה בעקב המחסור במים על המקום או בסמוך לו.

השוטרים העירוניים היו מגישים דוחות לעברייני תקנות העיריה, נתבעו לדין ושילמו קנסות. היה קיים „בית משפט עירוני", היו יהודים בין השופטים.

אסירים ועצירים

„ויקצפו השרים על ירמיהו, והכו אותו, ונתנו אותו בית האסור, בית יהונתן הסופר, כי אותו עשו לבית הכלא".
(ירמיה לז—טו)

עצירה ומאסר. שוטר טורקי היה רשאי, בתקופת הקפיטולציה שהיתה בתוקף עד אוקטובר 1914, לעצור כל אדם בעד עבירה או לחקירה אם היה האיש נתין עותומני. הואיל ורוב האשכנזים תושבי ירושלים היו נתיני חוץ נבצר מידי השוטר לגעת בהם לרעה. הרשות לעצור ניתנה לקונסוליה אשר אליה השתייך הנתבע, רוב העדה הספרדית היה בעל נתינות עותומנית.

עבריינים או חשודים הובלו ברגל בידי השוטר לתחנת המשטרה, בה נחקר העציר ע"י שאויש (סמל) או קצין, החקירה היתה מלווה באיומים ובמכות. נגמרה החקירה כאשר קרובי המשפחה ושכנים מתקהלים מחוץ לתחנה או שהיה משוחרר ולרוב בעזרת מתן בסתר לקצין, או שהובא למחבוש ברגל כשהוא קשור בחבל בידיו הכפותות אחורנית.

בית הפוהר. בירושלים התקיימו שני בתי סוהר אחד לשפוטים על עבירות קלות ולתקופה קצרה יחסית והשני לפושעים פליליים שדינם נגזר למאסר עולם. שניהם עמדו ע"י „בב אל חבס", אחד משערי הר הבית בסמוך לישיבת „תורת חיים" ברחוב הגיא.

מקרה מזעזע היה לצופה עת אשר כוחות משטרה ביחוד מיחידת הזנדרמריה מובילים אסיר באזיקים ושרשרות ברזל נגררות על הדרך בשאון ורעש להביאו לבית המשפט וחזרה לבית הסוהר.

תנאי האסיר היו רעים, לחם ומים בצמצום והשינה על הרצפה ותנאי התברואה למטה מכל ביקורת. חולי בית הסוהר הועברו לבית החולים העירוני שבמחנה יהודה.

היו גם כאלה שזכו להקלות וזאת ע"י בקשישים שוטפים. היו נסיונות בריחה וגם אירעו מקרים שאסירים שפוטי מאסר עולם — רוצחים מסוכנים ברחו דרך תעלות הביוב.

יהודים אסורים. מספר קטן יחסי לגבי האוכלוסיה הירושלמית של יהודים התנסו לשבת במחבוש. יש לזכור שאצל יהודי ירושלים לא נמצאו הורגי נפש, שודדים וסתם גנבים. קרו מקרי קטטה בין יהודי לערבי והמדובר ביהודי נתין עותומני, עפי"ר בהתערבות צד שלישי נגמר הריב בסולחה־שלום, ולפעמים השתלהבו המהלומות ללא פשרה ונקרא שוטר להתערבות. הערבי בדרך כלל, כשהוא אחד הניצים ניצל חולשה במשטר הטורקי, בזה שטען כי היהודי קילל את דת מוחמד ועל זה לא ינוקה, עלילה כזאת היה נשק לא סודי לכל ערבי בריבו עם יהודי ויד הערבי על העליונה. בעד חילול דת מוחמד היה עלול הנאשם להשפט למספר שנים בבית סוהר.

היו יהודים שנאשמו בהברחת טבק וסיגריות, עשו יין ואלכוהול ללא רשיון, הבריחו מלח שחל עליו מכס עד שנת השלושים של המאה הנוכחית. ביחוד נשלחו יהודים לבית הסוהר בעד זיוף מטבעות כסף של מאגידות ורבע מאג'ידה. על מקרי רצח לא אזכור אף מקרה אחד שהובא יהודי לבית הסוהר. אמנם קרה מקרה מצער שבן ישיבה הרג במטריה, תוך הגנה עצמית, נער ערבי והוא היה נתין אוסטרי, לאחר שבועות של מחבוא הצליח לצאת את הארץ וברח לארצות הברית והתיק נסגר.

יהודים אסירים פוליטיים. ישראל דוב פרומקין, עורך העתון „חבצלת" נדון לחודש

וחצי מאסר, עם יחס מיוחד בגלל פרסום מאמר בשלהי שנת 1882 שהעליב את הצירות האמריקנית בקושטא.

אליעזר בן יהודה וחותנו ש"ב יונס נשפטו לשנה מאסר בעד מאמר שהופיע בערב חנוכה בעתון „הצבי" תחת הכותרת „מצוות צריכות כוונה", השלטונות ראו במאמר זה שנתפרסם בערב חנוכה 1892 בעתונו של קנאי השפה העברית העורך אליעזר בן יהודה חתירה תחת השלטון העותומני. הנאשמים נשפטו לשנה מאסר אולם בהשתדלותם של חשובי ירושלים הומתק גזר הדין ויצאו לחופש. בן־אבי, בנו בכורו של בן יהודה אף הוא נאסר על כתיבת מאמר ביקורת נגד השלטון העותומני.

נוטרים בשכונות

„על חומותיך ירושלים הפקדתי שומרים כל היום וכל הלילה"
(ישעיה סב—ו)

בעיית הביטחון. עם צאת יהודי העיר־העתיקה לגור בשכונות מחוץ לחומות עמדה לפניו בעיית בטחון החיים והיה יסוד לפחד, שגדול היה יותר בלילות. גנבים ושודדים היו חודרים לשכונה ומתפרצים אל הבתים וגונבים מכל הבא ליד באין פוצה פיו, את הפה היו סותמים לבל יקראו לעזרת השכנים. בין הקיר המשותף בין הבתים היה חור כדי להזעיק, ע"י חבל שבקצה היה קשור פעמון, את השכן. הגנבים לא נרתעו מלדקור בפגיון את בעלי הבית השדוד. כל שכונה ידעה לספר על טרגדיה משפחתית, איך נשחטו גרי הבית ע"י שודדים מרצחים. המצב המעורער דרש פתרון והוא בא ע"י מינוי „נטורי קרתא" מעשיים. אלה היו שומרי הלילה שבשכונות.

החג' שומר השכונה. „השומרים" היו ערבים מוגרבים, נתיני צרפת, שנשארו בירושלים לאחר שובם מעלייתם לעיר מכה. הם ככל מוסלמי אחר קבלו את התואר חג' מפני שזכו לעלות לרגל לעיר „הנביא" מוחמד. רובם היו רווקים או ללא נשים, הם היו גברים חסונים מאומנים בנשק, והרבה אומץ קיבלו בזה שהיו נתינים צרפתיים ויד שוטר טורקי לא יכלה לנגוע בהם אלא באמצעות הקונסול הצרפתי, גם הערבים מבני המקום לא רצו להסתכסך עמהם.

חיפש גבאי השכונה שומר, היה יורד אל „רחוב השלשלת" ע"י כותל המערבי ושם בבית הקפה היה נפגש עם מוכתר המוגרבים והלה היה מיד מציע לו מועמד שהוא היה אחראי לכושרו ולמהימנותו. המשכורת החדשית היתה בסביבת נפוליון לחודש עם דיור. הדיור בצריף שהיה דומה למלונה שעמדה בשכונה. למבקר מחוץ לארץ היה זה נראה ל„סוכה" שבעליה שכחו לפרק לאחר החג.

המשכורת לחג' היתה באה מקופת ועד השכונה. הכספים שגבו הגבאים מאת דיירי השכונה בעד פחי המים ששאבו מן הבור הציבורי וגם משכר דירה שגבו מאת האופה שחכר את התנור הציבורי ובשכונות שהיה „מקוה" היה שכ"ד ממבנה זה מצטרף להכנסות. כל הכספים האלה היו הכנסות נטו כי כל העבודות מסביב לזה היו בהתנדבות.

כי לא ינום ולא יישן שומר לא ישראל. לאחר שכבר כיבו את האורות בבתים נטל החג' את האלה הנבוט שלו, זה היה מקל עבה וצורת כדורית בקצהו העליון ויצא לסיבובים בתוך השכונה ומחוצה לה. בהקפותיו הוא נפגש עם השומר מהשכונה הגובלת. המשרוקית היתה

אמצעי קישור בין השומרים וגם בין הסיירת, הפטרול הצבאי שהיה בא לביקורת. היינו רגילים לשריקות ההדדיות, רק שבלילה שהשריקות היו ממושכות ידענו כי מה שהוא קרה ובודאי נתפש גנב או שהיתה גנבה.

הפטרול היה מורכב משני אנשי צבא טורקים ושוטר ערבי שלא הבינו אחד את השני. החיילים הטורקים היו שמחים לשוחח עם ספרדים עולי הבלקן שידעו טורקית, והם היו סרים לשתיית ספל קפה ביחוד בלילות החורף הקרים והגשומים. היתה חתונה בשכונה היה הפטרול נכנס לטעום ולשתות אבל לא משקה אלכוהולי ולפעמים היו משתתפים בריקוד אנאטולי מרשים.

עם הופעת ראשוני המתפללים „וותיקין" היו החג'ים חוזרים לסככה לנוח ולחטוף שינה. חג' שפגש בשעות המאוחרות בלילה עובר אורח היה מעמידו ושואל על זהותו ומעשיו, והיה מלווה אותו עד הבית שעליו הצביע שזהו מחוז חפצו. אכן הגנבות פחתו עד אשר הרבה אנשים לא סגרו את דלתות בתיהם על מנעול. הרבה שנים לא היה מפתח לדלת החיצונית של הבית שלנו בשכונת „משכנות ישראל".

לחג' היה התפקיד של „שבת גוי", ובערב פסח קיבל הרבה מיצרכי חמץ חינם. בפורים היה חוזר על בתי השכונה לקבל דמי „משלוח מנות".

קונסוליות

„אמר ר' יוחנן: עתידה ירושלים להיות מטרופולין לכל המדינות".
(שמות רבה)

מיסוד הקונסוליות. בראשונה ישבו הקונסולים של רוסיה ואוסטריה בעיר עכו שהיתה מרכז צבא. תקופת כינון הקונסוליות בירושלים מתחילה עם החזרת השלטון העותומני לאחר שהשליט המצרי עזב את ארץ ישראל שבה משל עשר שנים (1831—1841).

מקובל לחשוב שהקונסוליה הבריטית נפתחה לראשונה בשנת 1838, הקונסוליה הצרפתית הוקמה בשנת 1843. בעשור הרביעי למאה החולפת נפתחו קונסוליות של פרוסיה, רוסיה, אוסטרי־הונגריה, איטליה, ספרד וארצות הברית. עד 1870 היה קונסול פרוסיה, אחרי איחוד גרמניה לממלכה אחת, מונה קונסול גרמני כללי.

רוב הקונסוליות שכנו במבנים שהיו רכושם שמקומם היה מחוץ לחומות. הבנין נבנה על שטח רחב ידים, מוקף חורשת עצים וגדר אבנים גבוהה. ביום א' ובחג לאומי התנוסס הדגל הלאומי.

פעולות הקונסוליות. לקונסוליות הגדולות היו מוסדות ומפעלים לצרכי חינוך חילוני ודתי, לעזרה סוציאלית, לבתי חולים, להכנסת אורחים, לבתי דואר, יחידה לשיפוט נתינים נתבעים ובית מחבוש.

הקונסוליות של המעצמות הגדולות הפעילו את השפעתן, דרך השגרירויות שלהן בקושטא, על ה„שער העליון", כוחם המדיני עלה וירד בהתאם להשפעת ממשלתן בזירה העולמית.

המגע עם הנתינים. הנתינים של הקונסול זכו להגנה של ממש מידי הקונסול שבאופן אישי שקד על שלומם של נתיניו ותגובתו היתה מהירה ללא שעות קבלה. גישה זו מסבירה את סוד הצלחתה של הקפיטולציה (מענק זכויות מיוחדות למדינות חוץ). שיטת הקפיטולציה

איפשרה לנתין חוץ לשבת לבטח באין מפריע של צר ועוין בקרב העממים הזרים לרוחו ולדתו.

המעמד המיוחד של הנתינים עוררו את חמת השלטונות המקומיים שראו בקונסוליה מדינה בתוך מדינה.

לעתים הסתכסכו פרנסי ירושלים עם הקונסולים וביחוד של אנגליה וארצות הברית על רקע פעולות המסיון אבל תמיד נשאר הסכסוך בגבולות ההתווכחות, פרט למקרים בודדים.

היחס החברותי של הקונסול. היו קונסולים שראו בנתיניהם בני משפחה שהוא מבחינה אישית הפטרון של החוג שעליו הוא עשוי בתוקף תפקידו להגן.

אזכרה מקרים שקונסול אמריקאי או אוסטרי היה בין המוזמנים לחופה, או להכנסת ספר תורה באשר החוגגים היו מנתיניו. בהלוויות של נתינים מכובדים היו צועדים קאווסים בבגדי שרד לפני המיטה כהבעה רשמית על צער המשפחה.

הנתינים המכובדים היו מקבלים הזמנות רשמיות לקחת חלק בחגיגות של הקונסוליה או לקבלת פנים של נציג המדינה שבא לביקור בירושלים.

על אחדים מהקונסולים. מספר ניכר של קונסולים מארצות שונות השאירו יד ושם בתולדות התפתחות הישוב היהודי בירושלים. במסגרת הפרשיה הכללית יזכרו אחדים מהבולטים בשמם ובעלילותיהם.

ג׳ימס פין היה קונסול בריטי לתקופה של 17 שנה (1845—1862), הוא היה ידיד נאמן ליהודים וחש לעזרתם ואפילו הם אינם נתינים בריטיים. הוא ואשתו התחבבו על יהודי ירושלים, כאשר תם תקופת שרותו הריצו עסקני העיר מכתבים למלכה ויקטוריה, בבקשה להאריך את מועד שרותו בעיר ירושלים.

הקונסוליה הבריטית בירושלים הוציאה לפועל את ההוראה של לורד פלמרסטון להעניק חסות לכל היהודים הפונים להגנת הקונסוליה.

הקונסול הפרוסי המלומד ג׳רוזן עזר לרבנים הראשיים של העדה האשכנזית במאבקם לכונן שחיטה אשכנזית נפרדת ואכן בשנת 1864 השתחררו האשכנזים מהמונופול הספרדי והשלטונות הכירו באשכנזים כיהודים לכל דבר.

הקונסול האמריקאי אדווין ס׳ וואלאס נסחב למחלוקת של „ועד כל הכוללים״ **היה** עם היוזמים להקים כולל אמריקאי בלעדי ואכן בשנת 1896 הוקם כולל אמריקאי לאחר ריב שפתים ממושך בתוככי ירושלים ובארצות הברית.

עם פרוץ מלחמת רוסיה־טורקיה בשנת 1877 נפגעו קשה ילידי רוסיה ופולניה וגם ילודי ירושלים שהוריהם לא הוציאו בעבורם תעודת לידה, הם אלה שנקראו „נעלמים״, (גם אני הייתי „נעלם״).

על נתיני רוסיה נמנו למעשה מספר גדול שמזמן רב אבדו את הקשר עם הקונסוליה, למעשה היו חסרי נתינות הרבה שנים לפני כן. הואיל ומצבם היה בכל רע אלמלי נודע הדבר לשלטונות, אכן באו הרוח וההצלה מאת הקונסול האמריקאי, הוא הודיע על נכונותו לתת זכות אזרח אמריקאי לכל מי שיפנה אליו למגן.

מעניין שקונסול אמריקאי בשם ווארדר קריסון שהיה בעל דיעות דתיות, מלומד בנצרות התגייר בשנת 1849 ונטש את תפקידו וקיבל שם עברי ישראל בועז.

עימות חריף בין ציר ארה״ב ועתונאי מפורסם. בשנת 1882 „תקופת העליה הראשונה״ מגיע לביקור בירושלים הציר גנרל לואיס וואלס מקושטא, הוא זכה לקבלת פנים מפוארת.

אבל האורח נעלב מקבלת הפנים של יהדות ירושלים שחלה בערב שבת וקוצרה מחמת קדושת השבת, אנשי המיסיון ניפחו את המקרה והקהילה היהודית נרתעה וזעמה מגישת הציר ומתגובת הפחה, עד כדי פיטור מזכירו הנאמן מר יוסף קריגר שראו בו את האשם. עורך העתון „חבצלת" מר י"ד פרומקין הגיב במאמר בעתונו נגד ציר ארה"ב שכינה אותו דספוט וקנאי, פירסום זה העלה עוד יותר את חמתו של הציר הנעלב, והפחה ברוגזו הוציא צו לסגירת העתון „חבצלת" והעורך הועמד למשפט ונגזר עליו לששה שבועות מאסר, המאסר היה קל וזכה ליחס הוגן עם הקלות, כשיצא לחופש הופיע שוב העתון „חבצלת".

ביטול הקפיטולציה. עם כניסת הטורקים לצד הגרמנים והאוסטרים במלחמת העולם הראשונה הושם קץ על פי צו ממלכתי לסמכות הקפיטולציה, בזאת הוגבלו הפריבילגיות של נתיני חוץ.

קאוואסים

תפקידו של הקוואס. השלטון התורקי הרשה לכל אישיות בעלת מעמד ממלכתי, דתי או מסחרי להחזיק קוואס מלווה ושומר ראש. לתפקיד קוואס נבחרו אנשים בעלי זרוע ללא חת. הם לבשו מלבוש ססגוני מרשים, חזיה רקומה ומכנסים רחבי־שת טיפוסיים, אבנט רחב על המתניים שבו תחוב אקדח וממנו יורדת חרב בנדן מקושט ומבריק, על ראשו תרבוש. עגלות הדואר של המעצמות הזרות שנסעו מירושלים ליפו וחזרה היו מלוות בקוואסים של הקונסוליות אשר ארצן החזיקו בשרות דואר עצמאי.

דמות ידועה. המהלכים בחוצות העיר העתיקה והעוברים ע"י בנייני הקונסוליות נפגשו בקוואסים אשר כל אחד עטור בסמל מיוחד של המדינה לה הוא צמוד או לראש כנסיה, לבנק וגם לחכם־באשי.

בטקס רשמי היו הקוואסים צועדים לפני האישיות רמת הדרג הלוך וטפוף במטה שבראשו גולת כסף. לא רק בביקורים רשמיים צעדו הקוואסים אלא גם בתהלוכות אבל של דמות מקובלת על השררה ועל הציבור הרחב, אז היו משתתפים מספר גדול של קוואסים לחלוק כבוד ויקר להלווית המת.

כשהוד מעלתו, יהא זה קונסול, פטריארך או חכם־באשי, נוסע בכרכרה המצוחצחת היה הקוואס יושב על יד מושב העגלון.

זכורני כאשר נכונה הממשלה האזרחית בארץ עם מינויו של הנציב העליון מר הרברט סמואל צירף לאנשי פמלייתו את הקוואס שהיה כפוף לקונסול האנגלי בירושלים.

שרותים. מלבד הופעתם במסיבות רשמיות היו הקוואסים בבחינת משרתים, שמשים או שרתים. הם הביאו את הדואר, עשו שליחויות של בלדרים וגם ירדו אל השוק להביא מצרכים לבית אדוניהם.

הואיל ובתקופת השלטון העותומני היו הנתינים הזרים הסרים לפקודת הקונסוליה שלהם משום כך הוטל על הקוואסים תפקיד של משטרה. בכמה קונסוליות היה קיים בית סוהר לשפוטי הקונסוליה והסוהרים היו הקוואסים.

השלטון המקומי ראה בקוואס את הזרוע הארוכה של המדינה שהיו לה זכויות סוברניות אעפ"י שהזכויות האבסולוטיות בוטלו עם מלחמת העולם הראשונה, אכן ע"י ביטול הקפיטולציה הוכיחה הממשלה התורקית כי היא ורק היא אדון הארץ.

בית דין

„שלש מאות תשעים וארבעה בתי דינים היו בירושלים וכנגדם בתי מדרשות"
(כתובות קה.)

„כך היה מנהגם של נקיי הדעת שבירושלים מכניסים לבעלי דינים ושומעים דבריהם ומכניסים את העדים" (סנהדרין ל.).

סכסוכים, חיכוכים וקטטות. ניתן להגיד ללא התפארות שחיי החברה בירושלים היהודית היו שקטים ואדיבים, ונאה להם הכינוי „חיי רעות ואחוה". מקרי התגרות בין יהודים לערבים היו נדירים ומוגבלים. אבל מריבות וקטטות עלולות לקרות גם ב„חברה הטובה" ואכן קרו גם כאלה. הרקע לריב־שפתים והרמת ידים היה בקשת רחבה, על עסקי ממון, על ענייני ירושה, על הסגת־גבול בכל השלכותיה, בעניינים שבינו לבינה, על השהייה לסילוק „הנדוניה", ועל פגיעה בכבוד ותביעת עלבון ברבים.

„בית דין". יהודי ירושלים לא נזקקו לבתי־משפט ממשלתיים, כל תביעה הובאה לפני „בית־דין".

ל„עדה הספרדית" היה בית־דין משלה ואילו ל„עדה האשכנזית" היו שני בתי־דין. בית־דין של „הפרושים" — היינו „מתנגדים" ובית־דין של „החסידים". בתי הדין ישבו בכל יום שני וחמישי של השבוע.

ה„ספרא דדיינא" הוא „מזכיר" בית־הדין ואילו „שמש" בית־דין הוא „שליח" בית־דין.

בתי הדין פעלו די מהר ולא היתה „סחבת" בהליכי השפיטה. פסקי־דין היו מבוצעים על אף שלא עמדו זרועות המשטרה לעזרתם. הרכב בית־דין: „אב בית־דין" ושני דיינים ושלשתם גדולים בפסקי הלכה. בתי־הדין לקחו לעצמם תפקידים של נותני „תעודות הכשר", או פוסלי איטליזים, מפעלים, ומצרכים ביחוד לצורך חג־הפסח. הרבה זמן עסק בית־הדין בענייני ירושה, גט, והיתר עגונות, ובמקרים גם בהיתר לקיחת אשה על אשתו החיה בהיתר של מאה רבנים.

הדים מסכסוכי „ממונים" ו„גבאים" הגיעו לבית־דין. כמו כן ערעורים על „חזקות" נחתכו ע"פ צווים של דייני בית־הדין.

„טוען". היו בירושלים אנשים חריפים, הבקיאים בפסקי דין הלכתיים, ומהירי־תפיסה שייצגו את הצדדים בבית־דין, למעשה הם מלאו תפקיד של „עורך דין". ה„טוען" היה בקי בניווט ההליכים המשפטיים ו„טען" למען שולחו. הם קיבלו שכרם בהתאם לעבודה שהיתה להם להשקיע בהופעות וזה כלל הבאת עדים ועובדות להוכחה.

„בוררות". חיסול סכסוכים ע"י „בוררות" היה מקובל מאד. בדרך כלל קיבלו הצדדים היריבים אדם אחד שהיה ידוע ברבים כאיש המסוגל ברוב חכמתו והתמצאותו ב„הוויות העולם" להביא את שני הצדדים לעמק־השווה. לפעמים היו הצדדים חותכים את התביעה ע"י בוררות „זבל"א" כלומר כל אחד בחר ב„בורר" שלו ושני הבוררים בוחרים באדם שלישי שיכריע ביניהם.

בדרך כלל היתה הבוררות נעשית שלא על מנת לקבל פרס. ביחוד אם הבוררות התקיימה כדי להבאת שלום „בין אדם לחברו" או „בין גבר לאשתו". אבל היו „בוררים" מקצועיים שעשו מלאכתם בשכר.

בית משפט ממשלתי. יהודים הסתייגו מללכת ל„בית משפט ממשלתי" — ערכאות

של גויים שהם היו דנים מתוך שיפוט דתי־מוסלמי. לעתים מאד רחוקות נזדמנו יהודים ב„בית משפט ממשלתי" וזאת אם לא היתה ברירה.

העו"ד מר מלכיאל מני, יליד חברון פעל בנעורי כעו"ד ויועץ משפטי, משרדו טיפל במשפטים על רקע סכסוכי קרקעות וענייניים פליליים.

הממשלה הטורקית לא התנכלה לבתי הדין של יהודי ירושלים.

בתי דין קונסולריים. הואיל ועד שלהי שנת 1914 נהנו הנתינים הזרים מ„קפיטולציה" שבין זכויות־יתר היתה זכות ניתנת לכל „נתין זר" להשפט אצל הקונסול שלו. בקונסוליה היה גם „בית סוהר" קטן הנשמר ע"י הקוואסים.

בורר

„לא חרבה ירושלים אלא על שדנו בה דין תורה ולא עבדו לפנים משורת הדין"
(ב"מ ל;)

הנטייה לבוררות. אינני יודע מה ומי השפיע על הירושלמי להעדיף בורר על כל גוף משפטי אחר, אולי התודעה היהודית היא היא שהחדירה בקרבו להתרחק מרשות רשמית „גבוה מעל גבוה" כמו שכתוב בדברי קהלת: „ועוד ראיתי תחת השמש מקום המשפט שמה הרשע" או משום עצתו של שמעיה אחד מגדולי „הזוגות" ב„פרקי אבות" שאמר: „ואל תתודע לרשות".

הרקע למחלוקת וריב. השלום והשקט הופרעו לעתים מחמת הרבה סיבות ולא תמיד צודקות. לפעמים התגלע ריב שפתיים על ענין של מה בכך בחינת „צל הרים כהרים". לכל ריב דרוש לכל הפחות שנים וזה תמיד נמצא בקהל הירושלמי הן בבית והן בחוץ.

נסקור החרפת יחסים בגין פגיעה בכבוד אמיתית או מדומה. זה יכול לקרות במקום קדוש כגון בית הכנסת, העילה — קיפוח בזמן חלוקת „עליות", „הקפות" או סרוב הגבאי לאפשר לגשת ל„עמוד" לתפילה אגב חובה של יאהרצייט וכדומה. לפעמים הגיעו הדברים למהלומות והיה צורך להפריד בין הניצים כדי למנוע חבלות רציניות.

לפעמים גערה של מבוגר להשתיק ילדים המקימים רעש בבית הכנסת עלולה היתה לגרום לקטטה בציבור של הורה חם מזג שדוקא רצה להראות עד כמה מסור הוא לילדים.

ברם רוב המריבות היו על רקע כספי. סירוב לשלם חוב או למלא התחייבות, הסגת גבול, ביטול „תנאים" בינו לבינה. גם לאחר הנישואים התעוררו בעיות שיצרו אותן עפי"ר החותנות בהיות הזוג עדיין בשלב „אכילת קסט".

גם בעניין הדיור בחצר המשותפת אשר מצד אחד נמצאת ה„חזקרקה" כלומר המשכירה דירות בחצר ומצד שני מספר לא מבוטל של שכנים אשר לא תמיד התאימו באורח חיים וארך אף, כאן היה מקום למריבות בלתי פוסקות.

לא לשכוח את התביעות, הטענות והמענות כתוצאה מ„ירושה" או „עיזבון" או בהסדר „גט".

מינוי בורר. כל עת שאפשר לחיות עם ה„רוח הרעה" השוררת בין הצדדים מתרגלים — — ניחא ברם כאשר המצב נעשה בלתי נשוא אז אנשים מתערבים ומציעים להזמין „בורר" על פי רוב אחד ולפעמים בעניינים רציניים ויגעים —בוחרים „בוררות זבל"א", והיא בורר

מכל צד, ושני באי־הכח בוחרים בבורר שלישי. הבורר השלישי היה עפי״ר בורר מקצועני כזה שהיה במעמד „טוען״ מין עו״ד רבני שהיה מרצה טענות בבית הדין.

זהירות מתח גבוה. לא תמיד הובאו לבוררות עדויות או אישורים או מה שהוא בכתב שאפשר היה להסתמך עליהם ולהגיע לאיזה נקודת מוצא. שני הצדדים ביססו את טענותיהם על שמועות ומסקנות ועל הבורר היה לבור את הגרעינים מהקש ומהבל פיהן של נשים שהסתירות מרובות על הסימוכין.

הבורר ראה את עצמו כמהלך על חבל דק, אסור היה לפסול הרבה מהגבבה שמא יפגע על הסף באחד הצדדים ועיסקת החבילה תתפרק. כמדינאי הרצין וקיבל דברים תפלים כדברי האורים. אט אט רייכך הבורר את הצדדים היות שהרבה פגישות נעשו בביתו ואשתו עומדת עליהם לשרתם בקפה וכעכים ודברי מתיקה נעשתה האוירה נוחה יותר והמבטים עויינים פחות.

דעתו של הבורר קובעת. אחרי שמיעת טענות וטענות שכנגד, החל הבורר למשש את הדופק אצל כל צד ולהשתכנע עד היכן יוותר, ועל מה ילחם עד חרמה. לבורר היה חוש של „בוחן לבבות ביום דין״ ולכשידע שהוא הולך על בטוח הציע את „פסק הדין״ שלמעשה לא היה לפסק אותה משמעות שיש לה בזמן שהוא ניתן ע״י ערכאות או ע״י בית־דין במושב שלשה דיינים.

עם אמירת דבריו האחרונים של הבורר שעפי״ר היו בדרך של פשרה ופיוס לשני הצדדים לחצו „הצדדים״ ידים ובדברי תודה לבורר, שעשה מלאכתו שלא על מנת לקבל פרס, נפרדו ושלום על ישראל.

מחלוקת

ריב שפתיים והרמת ידים. הרבה פנים למלאך הממונה על הפירוד ושנאת חינם. הרבה קנאה עושה, הרבה הסתה והרבה פרנסה עושה, אלו ואלו משלהבים את אש השנאה ופוערים פה להשמצה, ויד לכתבי פלסתר. מקרים של חילוקי דיעה עלולים לקרות בכל חברה מסודרת, כל אימת שאינה חורגת ממסגרת הויכוח הלגטימי ניחא, ברם בשיא התנצחות הצדדים הנוגעים בדבר, עלולה האווירה להתחמם עד רתיחה עם פליטת פה או דיו מכאיבה ומשחירה.

מחלוקת לשם שמים. ניגודים עקרוניים על רקע דתי או מנהג היו הגורמים העיקריים של הסתכסכויות בקרב האוכלוסיה הירושלמית. מוקד המחלוקת היה בסמוך לבעלי תפקידים דתיים, מנהיגים ועסקנים שכן להם העוז והמשרה, לכולם היו אינטרסים אנוכיים להחזקת רסן השלטון. היושב על הכסא ריכז סביבו אנשים מאנשי שלומו וב„קרב״ במלחמת שפתיים ובמודעות לציבור היו לו לעזר מפני יריביו.

היום אנו רואים את חילוקי הדיעות ופירוד הלבבות על רקע המפלגות הפוליטיות. גם אז היתה „פוליטיקה״ מקומית ושום צד לא רצה לוותר על עמדת כוח שהשיג או בא לו בירושה.

המחלוקת לשם שמים תחת דגל של רב גדול או אישיות קורנת נטשה יותר בין האנשים הסובבים את האישיות ולרוב ללא אישורה, כי הטכסיסים והביצוע עברו את שורת הדין והדרך־ארץ המצווים על עם־סגולה, ובפרט על רבניה ומנהיגיה.

מכמוכים עדתיים ושל כתות. הספרדים בירושלים היו במאה שעברה רוב מנין ורוב

בנין בהשוואה לאשכנזים והם החזיקו בכל עמדות המפתח. הם היו מוכרים כדוברי היהודים אצל השלטונות העותומניים, הרב הראשי של העדה הספרדית — „החכם באשי" — הראשון לציון הוכר באפן רשמי ועל פיו ישק דבר. השחיטה, המקומות הקדושים ועניני קבורה היו בפיקוחם ובביצועם של הספרדים.

לאחר שגדל היישוב האשכנזי בירושלים הוא התחיל לתבוע השתתפות והכרה בנוכחותו. המנהיגות הספרדית סירבה להאציל סמכות לרבני העדה האשכנזית שמשנה לשנה הגדילה את מספרה.

הסכסוך ואמצעי הלחימה גמשכו וגררו קונסולים והתערבות מן החוץ עד אשר העדה האשכנזית בשנת 1867 השיגה מאת פחת העיר אשור, כי אף המה יהודים לא פחות מהספרדים האזרחים היציבים בעיר, ואין להפלותם לרעה.

האשכנזים ניסו שתי פעמים להבטיח להם מינוי רשמי של חכם באשי מעדתם דוגמת החכם באשי של העדה הספרדית בפעם הראשונה בזמנו של ר' ישעיה ברדקי, חתן ר' ישראל משקלוב בעל „פאת השלחן" (נפטר בשנת 1863), בפעם השניה נעשה נסיון מחודש בתקופת ר' מאיר אוירבאך — הרב מקאליש שהיה רבה האשכנזי של ירושלים (נפטר בשנת 1878) במטרה לפרוק את עולה של המנהיגות הספרדית ולזכות למעמד שווה כיהודים בעיני השלטונות. בהמשך הזמן שככה היזמה והעדה האשכנזית השלימה עם המצב הקיים והכירה בחכם באשי הספרדי כנציג היהודי לגבי הממשלה העותומנית.

רצוי להציץ ולסקור כמה ממוקדי המריבה שהסעירה את רוחות הציבור הירושלמי ולא תמיד את כולו, גורם לא מבוטל היה השינוי במערכת החינוך לבנים ולבנות. האנשים שבידם הופקד לעמוד בראש בתי הספר קיבלו השכלתם בחוץ לארץ במוסדות הוראה בהכוונה להורות לימודים חילוניים הנחוצים לקיום המשפחה ולהרמת החיים המפגרים בעקבות חינוך הדור הישן.

להבנת הרקע והבהרת הבעיה בשביל בני הדור הנוכחי ולמען הדורות הבאים אדגים כמה עובדות שכדומה להן אירעו בימים ההם.

בתי ספר גורמים למחלוקת. נסים בכר, יליד ירושלים למד בבית המדרש למורים בפריז, נשלח מטעם חברת „כל ישראל חברים" לפתוח בי"ס מתוקן ללמד ילדי ירושלים תורה ודרך ארץ.

בשנת 1882 נפתח בירושלים בית ספר לתורה ולמלאכה בהנהלתו של נסים בכר שנהנה מיחס טוב מבני עדתו. רבני האשכנזים רדפו אותו עד חרמה והכריזו חרם על בית הספר ברם הספרדים לא שעו להפרעות הרבנים האשכנזים.

דברי בלע הושמעו והודבקו בחוצות העיר נגד „בית הספר לאמל" בהנהלתו של ד"ר ו' הרצברג, שמכתחילה בא מגרמניה לנהל את בית־היתומים מיסודו של יהודי פרנקפורט.

המוסד פתח שעריו ליתומי העיר בשנת 1879. הקנאים מהעדה האשכנזית התקוממו נגד המנהל ונגד המוסד שהביא הרבה ברכה וישועה ליתומים או עזובים.

המלחמה הממושכת הביאה הקמת בית יתומים חרדי תחת משטר דתי קפדני. „בית היתומים דיסקין" נוסד בשנת 1881 ע"י הרב משה יהושע ליב דיסקין, שהיה ידוע כלוחם קנאי ומעוז לכל המתקוממים נגד הכנסת חידושים בחינוך ובצורת החיים הירושלמיים.

הופעתו של הסופר אליעזר בן יהודה עוררה יותר מתרעומת בין שכבות הקנאים ולא רק הוא היה שנוא אלא גם מקורביו היו מטרה לחיציהם של קנאי ירושלים. כל מי שנחשד

שבא במגע עם בן יהודה נתקל ביחס עוין ואף היבדלות, ולפעמים באיום להפסיק את כספי „החלוקה".

מחלוקת גדולה שהקיפה חוגים רבים מהעדה האשכנזית וגם הספרדית התחוללה עם פרוץ „מלחמת השפות", עם גמר הקמת בנין הטכניון בחיפה בשנת 1913 הוחלט ע"י אמרכלי המוסד בברלין להנהיג את השפה הגרמנית כשפה השלטת בין כתלי בית הספר, בטענה שאין די מונחים בשפה העברית המאפשרים לימודים טכניים מודרניים. ההסתדרות־הציונית דרשה ללמד את המקצועות אך ורק בשפה הלאומית, על רקע זה פרצה „מלחמת השפות" בין חברת „עזרה" ובין הסתדרות המורים וההסתדרות הציונית, ורשת החינוך התפלגה, התלמידים —נעשו ביום אחד צהובים זה לזה בקריאות בוז, זה אומר: אתה בוגד! והלה משיב: אתה שובת!. מורים שהיו ידידים כל השנים נעשו אויבים בנפש, כזאת היא כוחה של מחלוקת.

ריב אישים. היו אישי ציבור שנסחפו למחלוקת מפני שהיו משתייכים לזרמים בעלי גישה שונה ועקרונית בהשקפת עולם במישור הדתי, החברותי והכלכלי. האוכלוסיה הירושלמית הקטנה ידעה סערות רוח, עברה וזעם גדולים.

אציין רק מהמפורסמות.

מחלוקת קרתה בין הרב ישעיה ברדקי ובין ר' שלמה זלמן צורף שעשה מאמצים גדולים לגאול את שטח חצר החורבה מידי הערבים הנושים. ר' ישעיה נמנע מלהרגיז את הערבים שהחזיקו בחצר החורבה כשעבוד לחוב ישן המגיע מהיהודים האשכנזים. הרב חשש מעימות עם השכנים הערבים אבל ר' שלמה זלמן לא נרתע מלהתמודד עם הנושים ועשה מאמצים להשיב את הרכוש היהודי ואמנם מאבקו הצליח.

ר' ישעיה רכש חצר בסמוך לחורבה והקים בית מדרש שהיה ידוע בשם ביהמ"ד של ר' ישעיה.

ר' יואל משה סלומון ומיכל כהן הוציאו לאור בשנת 1863 את העתון „הלבנון". באותה השנה הוציא ר' ישראל בק שהתייחס על עדת החסידים עתון מתחרה בשם „חבצלת", חתנו של ר' ישראל בק — ר' ישראל דוב פרומקין המשיך בעריכת העתון והוא יצא בהתקפה על החלוקה ועל הממונים, לעומת זאת הגינו עורכי „הלבנון" על המוסדות ועל הגבאים.

המחלוקת בין עורך „החבצלת" לבין בן יהודה עורך „הצבי" משכה אחריה גרורים לכל צד יריב. השמצות אישיות המטיר המשורר נפתלי הרץ אימבר, על הסופר הבלשן, אליעזר בן יהודה בעתון „חבצלת". הוא מכנה את בן יהודה בשמות גנאי וקלון למכביר. בימים ההם נשמעו הדי המחלוקת מעל דפי העתונות וגם בשיחות יושבי קרנות.

החבורה שהיתה כפופה למרותו של הרי"ל מבריסק, שהיו אומרים בעיר שעל פי סוניה הרבנית מבריסק ישק כל דבר, הציקה באומר ובמעש לר' יחיאל מיכל פינס, הקנאים האלה העמידו בספק את הליכותיו ביראת שמים ובמצוות השם, הם הרחיקו לכת עד אשר החרימו את בית הכנסת בשכונת אבן ישראל אשר בו התפללו ר' יחיאל מיכל ואנ"ש. הם פרסמו ברבים חרם מאת מאה שבעים וחמשה רבנים. ר' שמואל סלנט הרב דמתא לא הצטרף לחותמי החרם, לכן גם אנשי שלומו לא נענו לחרם, אבל המחלוקת לא שככה הרבה שנים.

על חידושים במנהגים. על יסוד חידושים והקלות בחומרת הדין יצא הזעם מאת רבנים מחמירים אם זה היה ענין של גט, התר עגונה או בענין „תרומה" ומעשרות. אבל הקצף יצא על הרב קוק בענין „שמיטה" והקלות למשק החקלאי. בירושלים נהגו להשתמש בפסח

רק בשמן זית אשר לא תמיד היה מזוקק אלא צורב את הגרון מחמת מרירותו, ביפו ובמושבות נהגו להשתמש בפסח בשמן שומשמין, לפי התר הרב דיפו והמושבות, הוראותיו בהלכות המצוות התלויות בארץ עוררו קצף, הרבנים המחמירים והאנשים הסובבים את הרבנים האלה היו מלבים את אש המריבה עד חרמה.

את משנתו של הרב קוק ז"ל אפשר לתמצת על רגל אחת: הוא היה מתלמידיו של בית הלל. תורתו היתה חדורה גשמיות שבקדושה, הישיבה בארץ, עבודת האדמה והחיאת הלשון העברית התמזגו במחשבתו של הרב למקשה אחת עם לימוד התורה, חיי מוסר ודרך ארץ ושמירת המצוות. הרב לא דגל בעם לבדד ישכון, הוא גרס יפוצו מעינותיך חוצה, כפי שהתבטא במעמד עם בחנוכת האוניברסיטה העברית על הר הצופים בו' בניסן תרפ"ה (1.4.25):

„שני מהלכים ישנם לרוח ישראל, מהלך אחד פנימי — כולו קודש... המהלך השני של הרוח באומה משמש לה לא רק להעמקת הקודש... כי אם גם בשביל להוציאה והכנסה, להוציא מושגים וערכים של היהדות מתוך רשות היחיד שלנו אל רשות הרבים של העולם הכללי".

ר' חיים ברלין, שקיבל נגד רצונו את כסא הרבנות של ירושלים. ר' חיים ברלין בנו של הנצי"ב עלה לירושלים בשנת 1906 והתגורר בחצר הנגיד ר' יעקב יוסף ברודא, בסמוך לשכונות „מזכרת משה" ו„אוהל משה". אני הכרתיו אישית, והיתה לי הזכות להיות אתו בביתו של האיכר מר יצחק כהן במושבה „מוצא", היום מוצא־עילית. הבית הזה שימש בית הבראה לירושלמים נופשים, ובו מצאו בשפע מוצרי חלב, ענבים ושאר פירות העונה. הרב היה מרשים בענוותו, בנועם דיבורו ובחיוכו השובה, נוח לבריות ואוהב שלום ומתרחק מן המחלוקת.

הוא היה חובב ספר, והביא אתו מרוסיה ספרייה של הרבה אלפים ספרים בכל ענפי התורה וחכמת ישראל, אותה העביר לבנין ת"ת „עץ חיים" — מחנה יהודה.

בשנת תר"ע—1910 יצא הרב אברהם יצחק הכהן קוק בהכרזה, שבה הוא מתיר את עבודת האדמה בשנת השמיטה. היתר זה עורר את חמתם של רבני ירושלים, והקנאים יצאו בתרפות וגידופים ובראשם ר' בנציון ידלר המטיף השנון. המחלוקת היתה גדולה וכדי בזיון וקצף.

גם בבית אבא, היתה המחלוקת לשם שמים ושלא לשם שמים שיחת היום בין באי ביתנו מחוג של למדני ירושלים, חבריו של אבא ז"ל. ר' חיים שהיה אז הרב של ירושלים, ממלא מקומו של ר' שמואל סלנט, עשה מאמצים לכבות את אש המחלוקת, אם כי הוא אישית התנגד להיתר, בכל זאת היה זהיר בכבודו של הרב קוק, הרב של יפו והסביבה. הוא נקט בדרך נועם והתייחס בפומבי אל שאלת היתר העבודה בשביעית ברצינות, ברגיעה ובסבלנות, ושמח כאשר המחלוקת שככה. ר' חיים ברלין שהושיבוהו על כסא הרבנות בירושלים „על כרחו ונגד רצונו" נפטר בשנת 1912. עד הכתרתו של הרב קוק זצ"ל לא היה רב בירושלים שייצג את האוכלוסיה האשכנזית כלפי פנים וכלפי חוץ.

שרשי המחלוקת עמוקים. אמנם במאה הנוכחית שככה המשטמה הגלויה והסמויה —בין אשכנזים מתנגדים — אנשי הגאון מוילנה לחסידים נאמני אדמו"רים וצדיקים מחצרות „רביים" ידועים.

האיסור שבעל פה על שחיטת חסידים וחיתון עם בניהם ובנותיהם כפי שהחזיקו בו אדוקי המתנגדים נמחה ועקבותיו נעלמו. אבל בן למתנגד קיצוני שנתן עינו בעלמה נאה

בת טובים נצטווה להשכיח את שמה וזכרה. סבא ר' יעקב נגיד, מבאי ביתו של הרב דמתא ר' שמואל סלנט, ראה בענות צעיר־בניו, מבחירי תלמידי ישיבת „תורת חיים", תינה צרתו לפני ר' שמואל החריף והפוסק המהיר. ר' שמואל לאחר שבירר שהמדובר בבת למשפחה חב"דית השמיע את ברכתו „מזל טוב" כי הרי חב"ד לדבריו עומד באמצע הדרך בין המתנגדים והחסידים, והזיווג היה כבר בתקופת הפגת המתח והחלשת הניגודים.

עם בוא האנגלים לארץ התבצר ציבור דתי קיצוני לא מבוטל תחת „ועד העיר" משלו עם רבנות וכלי קודש משלו שלא הכיר במוסדות כנסת ישראל וזאת נעשה באישורם של השלטונות, וכך נחלקה ירושלים לשני מחנות יריבים.

מריבות זוטות. ריב שפתים וברוגז התגלע לרוב בגילויי עלבונות ופחיתות כבוד, כזאת שמתנסים בבית הכנסת על אי־קבלת „עלייה" לתורה, או מניעת גישה לעמוד כשליח ציבור בשעת חיוב או מהוך חובבות או על השמעת דיעה נגד חזן, קורא או תוקע בשופר. מריבות ארעיות כאלה היו בלתי נדירות אבל לבסוף הסתדרו עם התערבות אישיות מכובדת עם בקשת סליחה ומחילה.

ב„מלחמת העולם הראשונה" התפלגו אנשי ירושלים, המדובר באלה שהפוליטיקה העולמית איכפת להם, לתומכי גרמניה וליריבה רוסיה, והרבה פעמים הגיעו למהלומות בעידן דריתחא, בימים ההם היו מצטופפים רעבי חדשות ע"י השטיבלאך ב„חורבה", ב„מאה שערים" או בשכונת מזכרת משה, לשמוע מאת מנתחי החדשות מהחזית את סקירתם על המצב והסיכויים לנצחון או לתבוסה, מקור החדשות היה „משודר" בין מנחה למעריב ע"י בית הכנסת, הדוברים מצדדי גרמניה מכאן ומצדדי רוסיה מכאן נתנו סיכום מדיני לפי משאלתם והמתח גבוה. כל מחלוקת ממין זה גזה וחלפה עם סיום המלחמה.

סוג אחר של ריב אבל בהקף מצומצם היה בשכונות ע"י בור המים בשעת חלוקת מים בענין תור וסדר או ביום הכביסה בענין תליית הכבסים ותפיסת שטח לחבלים שעליהם יתלו את הכבסים, ופחות מזה בהתערבות ריב ילדים בדבר משחק בלתי הוגן או ניצול קונדסי.

חשדות בלתי מבוססות פותחים פתח למחלוקת. בימינו שמענו וקראנו על קריאת תיגר על אישיות ציבורית בעמדת מפתח בצמרת הממשלה, שהלה מתרים אנשים לקרן מיוחדת ועושה בכספים כראות עיניו, בלי שהציבור יהיה מודע לאן ובשביל מה חולקו כספי הקרן. אותם האנשים שהתריעו על המקרה הבלתי טהור שנמצא באיש שהציבור הרחב נותן בו אמון, קיבלו הסבר על אופי הקרן הבלתי חשופה, וגם למי ולמה ניתנים הכספים.

בהקשר לנושא „מחלוקת" בפרשיה זו עלי לציין שכבר היו דברים מעולם, לפני מאה שנים בתוככי ירושלים.

ר' יוסף ריבלין, בונה השכונות מחוץ לחומות, הותקף ע"י עורך העיתון „חבצלת", בזה שר' יוסף עשה יד עם שותפו רבי יעקב רוז ומזכיר „פקידי ואמרכלי אמסטרדם" ועוסקים ביחד בסתר במסחר קרקעות בארץ ישראל בלי לתת לפעולות פומביות. ר' יוסף ריבלין הואשם שמקיים קופה נסתרת לצרכיו האישיים. מסתבר שהכוונה היתה לקופה שנקראה „קופת יחוס" (קופת יחידי סגולה). למעשה תפקידה של הקופה, שאמנם היתה ידועה לקומץ קטן של נכבדי ירושלים, היתה נועדת שהיא תשמש קרן למתן „דמי לא יחרץ" לאלה שאיימו להיות למכשול לרכישת אדמות ולבנין בתים, וגם לנתינת שלמונים לפחת העיר.

מובן איפוא שפרטים על פעולות הקרן היו קלושים, ולא הגיעו לידיעת הציבור נוכח המשימה שהשתיקה יפה לה.

חרם ונידוי

„ויעבירו קול ביהודה וירושלים לכל בני הגולה להקבץ ירושלים. וכל אשר לא יבוא לשלשת הימים כעצת השרים והזקנים יחרם כל רכושו, והוא יבדל מקהל הגולה"

(עזרא י—ז, ח).

הנשק שלא החליד אלפים שנים. אנו מודעים מהחרם הראשון שהטיל יהושע על עכן ומהחרם בתקופת שבי ציון ע"י עזרא הסופר, ועל חרמות ונידויים בתקופת המשנה בעת שנשללה הסמכות המלכותית, אז הנשיא, ראש הישיבה ודיינים נאחזו בנשק החרם והנידוי כאמצעי כפייה להטלת מרות או להרתעה כלפי סרבנים, „מתמרדים" ואפיקורסים. אותה תופעה אנו רואים בתקופת האמוראים והגאונים. מפורסם הוא „החרם דרבינו גרשום".

חרמות ונידויים בירושלים. מוראו של החרם שהתבטא בטכס אימים והכרזה של ביעותי צלמות הטיל חיתתו על המון העם. את דבר החרם הכריזו בבית הכנסת המרכזי במעמד קהל ועדה כשהנוכחים עומדים לפני נרות שחורים מהבהבים אור פחדים תוך אמירת קללות התוכחה, שהסתיים בתקיעת שופר וכיבוי הנרות.

היו רבנים וגדולי תורה שנפשם סלדה מטכס החרם ומיישומו כנשק מקובל על טוהר היהדות, גם השלטונות התנגדו לתופעה זו והטילו עונש על אלה המבצעים טכסים כגון אלה.

האיסור הזה לא מנע מרבנים קנאים להשתמש בנשק החרם כלפי יחיד או רבים שאין דעתם נוחה ממעשיהם או מעשיו.

הטלת החרם בירושלים היה נהוג אפילו בנעורי, היו כאלה שתקפם לא פג בתקופה של הרבה עשורים כגון זה של חרם על המיסיון. החרם על אלה ההורים אשר שולחים ילדיהם לבתי ספר הוכרז מטעם רבני ירושלים בשנת 1858, בשנה זו הגיע לירושלים לודויג אוגוסט פרנקל כדי לפתוח בית ספר לנערים על שם ש' למל. חוגי הקנאים בירושלים עדיין דבקים בחרם הזה. מן היחידים שהוחרמו בירושלים היו סיר משה מונטיפיורי על אשר העז להכנס להר הבית, החרם הוסר לאחר שקיבל נזיפה. הצדיק מצאנז רבי חיים הלברשטאם, ר' עזריאל הילדסהיימר, ההיסטוריון גרץ שנמנע לעלות לתורה בחורבת ר' יהודה החסיד בהאשמה שהוא אפיקורס. על אלה יש להוסיף את ר' עקיבא יוסף שלזינגר (עי"ש) על אשר התיר את „חרם דרבינו גרשום" לישא שתי נשים ועל חיובו לתקוע שופר בשבת של „ראש השנה".

הוטל גם חרם על עורכי עיתונים: על ישראל דוב פרומקין עורך „חבצלת" שהיה שנוא על רבני ירושלים, על אליעזר בן יהודה עורך „ההשקפה", החרם הוטל ע"י העדה הספרדית ב„בית הכנסת רבן יוחנן בן זכאי".

החרם שהוטל על יחיאל מיכל פינס הרעיש את ירושלים באשר היוזמים היו מבאי ביתו של הרב מבריסק. עמדה בראש המסיתים הרבנית הנרגנית בהשמיעה ברבים כי י"מ פינס, הוא מין ואפיקורס ומדיח את הנוער הירושלמי בבית הכנסת שלו בשכונת „אבן ישראל". הרבנית מבריסק, מתוך שנאתה הבלתי מרוסנת ל„השכלה" ולנושאי דגלה, שלחה את הרב חיים זוננפלד בשבת אל ביהכ"נ של חורבת ר' יהודה החסיד, ושם בנוכחות המתפללים להחרים את מר ניסים בכר מנהל ביה"ס אליאנס. גם על ר' יוסף ריבלין שהיה מבאי ביתו של פינס הוטל חרם. הרשימה היא ארוכה והיתה לפעמים דו סיטרית כלומר חרם תחת חרם.

איסורים בתקיעת כף. קנאי ירושלים ראו בעיתונים ובספרים חילוניים בדומה לספרות מינים האסורים לבוא בקהל ישראל, הם התייחסו להם כמו לספרונים שהיו מחלקים אנשי המיסיון. בבתיהם ובסביבתם של הקיצונים היו עיתונים וספרים עבריים שאינם ספרי רומ"ל (רבנים ומלמדים) „בבל ייראה ובבל יימצא".

בבתי תלמוד תורה, מוסדות חינוך ליתומים וישיבות תחת השפעת קנאי ירושלים היתה עין פקוחה למנוע מאת התלמידים והחניכים את הגישה לעיתונים ולספרים שמאד היו מבוקשים לנוער ולאברכים, צמאי ידיעות וחדשות מקרוב ומרחוק.

הייתי עד וקרבן של המכבש הקנאי הכבד. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה — 1914 למדתי ב„ישיבת הר ציון" בסמוך לבית הכנסת של רבן יוחנן בן זכאי בעיר העתיקה. זה היה מוסד חינוך בתקן של „ישיבה קטנה", לנערים לאחר „בר מצוה". מנהל הישיבה הקטנה היה הרב אברהם משה קצנלבויגן, יהודי רזה, נמוך קומה, בעל לב טוב ונעים שיחה, אבל קנאי מושבע ולוחם קיצוני נגד ההשכלה והקידמה.

הרא"מ קצנלבויגן חשד בי, משום לבושי „המודרני" לפי מושגי התקופה ההיא החורג מאפנת נערי החרדים, השמרנים במלבוש ובכיסוי הראש, שאני מבזבז זמן בקריאת עתון „החרות" ו„מוריה" של הדתיים.

נקראתי לראש הישיבה, בו במקום הצביע על האיסור החמור הקיים בקריאת עתונים, שלא רק מביא לבזבוז זמן לבטלה רחמנא ליצלן, אלא גם מביא את האדם לדבר עבירה.

הוא דרש ממני „תקיעת כף" לבל אקרא מהיום הזה ולהבא כל עתון או ספר שמחוץ לתלמוד ולספרי מוסר, אחרת עלי לעזוב לחלוטין את כתלי הישיבה. בלית ברירה נתתי יד בחפזה וקיבלתי עלי את הגזירה. שבתי הביתה, שהיה בשכונת משכנות מחוץ לעיר, סר וזועף, מלא חרטה על הצעד הפזיז.

הימים היו ימי ראשית המלחמה, שבכל שעה התרחשו עניינים גדולים ונצורים לחיים ולמות ואני כאיש בער לא אדע מאומה, אבא ז"ל הרגיש כי איני כתמול שלשום, ואני הולך קודר ומתענה, הוא ביקש לשתפו בצערי כפי שכתוב „דאגה בלב איש ישיחנה", סיפרתי לו את אשר קרה, כל זה היה במעמד חבר אבא, תלמיד חכם ורב גדול בישראל, הם על המקום הפרו את ההבטחה שנתתי, כשהייתי אנוס לוותר לדעת מה הקורה אתנו לחיים או למוות וביחוד על ויתור בלימוד תנ"ך. לחזק הוראתם הם הושיטו לי את העתון שהם עצמם סיימו לקרוא.

כמו שאמרתי, ראש הישיבה היה אדם בעל לב טוב ועושה צדקות בכל עת, היו לו שלשה בנים גם הם טובי לב ולמדנים גדולים, הקטן שבהם, אהרון למד אתי באותו מחזור ושנינו בצוותא חזרנו על השיעור היומי. לימים כל אחד הלך לדרכו, חברי לשעבר נעשה ר' אהרלה ראש ישיבה, ומקובל להיות מראשי „נטורי קרתא" וקנאי עד חרמה.

הברחות

מה מבריחים. ההברחה הגדולה היתה הבאת יהודים לארץ ישראל, אותם יהודים שחל עליהם איסור מטעם השלטונות — הממשלה התורכית לשהות בארץ למעלה מזמן נקוב, ועוד הברחה מסוגה היתה רכישת אדמה של אותם היהודים שאינם לפי החוק רשאים לקנות אדמה או בית בארץ ישראל.

על הברחות כגון אלה לא ידובר כאן, הואיל וכמעט כל „המבריחים" עשו את עבודתם „לשם־שמים" למען „השבים לגבולם".

מצרכים להברחה. נסקור את המצרכים אותם ניסו להבריח בלי לשלם את המכס המוטל עליהם.

בראש וראשונה היה המלח, זהו מצרך שכל בית נזקק לו. בידווים מסביבת ים־המלח היו מבריחים גבישים של מלח, המלח לא היה „מלח שלחן" נקי, היו בו מלחים מינרליים נוספים והמראה היה כהה כחלחל עם טעם מריר במקצת אבל היה זול ולכן היה למלח מובחר זה ביקוש.

הביקוש למלח מסוג זה גדל לפני חג הפסח מכיון שהוא כשר לפסח למהדרין, והועדף מהמלח הטחון הנתון בשק ובא מחוץ לארץ.

הברחה בקנה מדה גדול נעשה בעלי טבק חתוכים המוכנים לליפוף להכנת סיגריות.

עלי לציין שאפילו בזמני — ימי הנוער שלי, עדיין נהגו לעשן סיגריות שנעשו בגלגול ביד. כל מעשן היו לו קופסת טבק, נייר דק כדי לעשות סיגריה בכל עת שמתאווה לך לעשן.

גם את הטבק הגס הקרוי טומבק — טבק פרסי המשמש לנרגילות היו מבריחים.

חבילות קטנות, בעטיפה של נייר כסף, שהכילו טבק הרחה תוצרת־רוסיה היו מובאות בהברחה עם בוא האניות הרוסיות לחוף יפו. לטבק הרחה רוסי היה ניחוח נעים ולא רק עולי רוסיה היו משתוקקים להשיגו אלא התחבב גם על ילידי ירושלים שואפי טבק.

לרג'י — חברה צרפתית בעלת זכיון על טבק ותוצרתו, היו שוטרי מכס שחיפשו אחרי הברחה.

הבידווים בנגב גידלו מין טבק גס והם לא נזקקו לתוצרת החברה וגם יד שוטר לא הגיעה למאהל שלהם.

בזמן הבציר היו הרבה משפחות דורכי ענבים לעשות יין „תוצרת בית", זה עשו במרתף בצנעה, וזה היה כדאי למרות שבקבוק יין חוקי עלה מגרוש לשנים.

זכורני שאבא ז"ל ודודי עשו בירה במרתף הצונן שבחצר ב„רחוב חברון" בעיר־העתיקה.

זיוף מטבעות. לפרשיה זו אפשר להוסיף את הזייפנים, אומנים לחיקוי מטבעות כסף. ביחוד זייפו את המאג'ידי ורבע המאג'ידי. את המטבע המזויף אם נעשה ללא הקפדה אפשר היה לזהות במראה וביחוד בצלצול. היה נהוג לבדוק כל מטבע עשוי כסף ע"י זריקה ולהאזין לצלצול או ע"י שפשוף. המכונה העושה מטבעות מזוייפים עמדה במקום נסתר. בדרך כלל נתגלו הזייפנים משום שהמטבע נראה במבט מזויף או ע"י עיקוב או ע"י הלשנה.

צער בעלי חיים

הגנה על בעלי חיים. תודעה להגנת בעלי חיים לא היתה נחלת הרבים, מעטים מאד בקרב הציבור הירושלמי חשו חובה אנושית להציל בעל חיים מידי מכהו, מענהו ושולל חופשתו. המעונים והסובלים היו בראש וראשונה כלבים וחתולים ששוטטו לחפש משהו שישבור רעבונם ושירווה צמאונם. בהמות משא ומסע לא נוקו ממכות שוט, וחמורים סבלו ביחוד מדקירות במרצע או במחט שקאים על מנת לזרזם בריצה ודוקא בעליות.

בעלי עגלות וסבלים. העגלונים בדרך כלל לא שמו לב אם יש בכלי הרתמה, המתג

והרסן או ביצול זיז, חוט ברזל או בליטה העלולים לפצוע או להכאיב. לא רק זה, והיה ונקלעו הסוסים בשוחה או באדמה בוצית או סלעית ומתקשים לצאת אזי הראו בעליהם את נחת זרועם בהצלפות ללא רחמים. פרדות היו מגיבות בבעיטות מרשימות ובהשתוללות שיש בה משום סכנה. גם חמרים הכו חמורים להמריץ אותם בריצה ובהליכה ללא מנוחה במעלה הדרך.

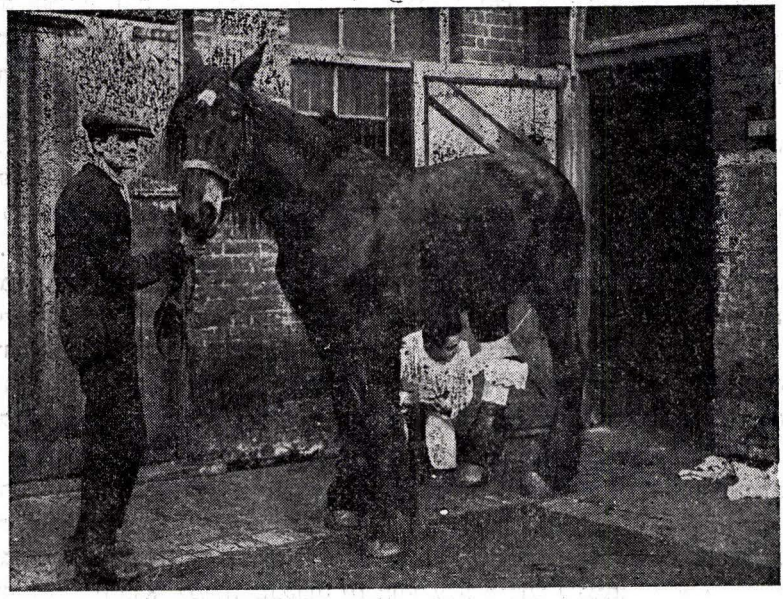

המחבר, בעודנו תלמיד „ביה"ס הוטרינרי המלכותי", שם תחבושת על רגל סוסה שנפצעה — לונדון 1926.
הירושלמי הראשון שהשתלם ברפואת בע"ח.

מי שנסה להגיב על צער בעלי חיים ולבקש רחמים על הברואים הנענשים ללא חמלה היה שם עצמו לחוכא ואטלולא.

כלבים וחתולים. ריצה אחרי כלב או חתול במקל וביידוי אבנים היה מחזה רגיל. את הכלב יראו אפילו אם היה נראה שקט ומתחזה כאילו בא לבקש התרועעות וחברות, וזה היה בולט בכשכוש זנב ובהפניית עינים אוהדות. היו ילדים שהיו מביאים פרוסת לחם לכלב רעב, כחוש וכושל.

החתול היה נרדף משום שהיה גורם לנזיקין במטבח ובבית, בכל זאת בא על שכרו כשניתן לו ציד המלכודת של העכברים. לכל חצר וחנות היה חתול הבא בבוקר לקבל את הקרבן הנלכד בלילה. העכבר נזרק אל החתול כשהוא במצב הלום מרוב החבטות שקיבל עם התרוצצותו שהופעל נגדו במלכודת. יש לציין שבתקופת „שלטון המנדט" הובא אדם לדין על עשייה כזאת הנוגדת את דין מניעת צער מבע"ח ונקנס ע"פ פסק דין בבית־המשפט בירושלים.

מספר קטן של תושבים ורובם לא יהודים והם שייכים לאריסטוקרטיה כגון קונסולים, מנהלי דואר ובנקים וכיוצא בהם החזיקו כלבים קטנים שאז קראו להם „כלבים גרמנים", כל כלב אחר היה שייך לגזע הקרוי „כנעני".

ניצוצות של צער בעלי חיים. אזרחים אירופיים שהיו בעלי כלבים ואשר בביתם נתנו מחסה גם לחתול, הראו יחס הוגן לבעלי חיים, ובהזדמנות היו מעירים על ביצוע פעולה אכזרית. דבר ממשי עשו בזה שקבעו שלט בכל השפות המדוברות בעיר והציבו אותו במקום בולט לעין במקום הנמוך ביותר של „גת שמנא" ע"י הר הזיתים. בשלט נתבקשו הרוכבים על גבי הבהמות לרדת ולתת להן לעלות את העליה החדה ללא רכובים וזאת נעשה מטעם צער בעלי חיים.

עלות השחר של רפואת בעלי חיים. בשנים הראשונות של המאה הנוכחית עלה או נכון יותר נשלח בתפקיד רופא וטרינרי, צעיר יהודי מקושטא — ד"ר יוסף שם־טוב, הוא היה ממונה על השרות הוטרינרי בירושלים וסביבותיה, חברת צער בעלי חיים של ירושלים העבירה לידו את הטיפול בבית החולים לבהמות ולחיות אשר הוקם בשטח ברכת א־סלטן מתחת לשכונת מונטיפיורי הישנה.

„בית חולים לבהמות" של אגודת צער בעלי חיים ב„ברכת הסולטן",
שופצה בשנת 1538 ע"י הסולטן סולימן המפואר.
בה היה כל יום ששי יריד בהמות.

הסופר ש"י עגנון היה מיודד עם ד"ר שם טוב והזכירו לטובה בספרו „האש והעצים". שני רופאים וטרינריים היו שכניו של ש"י עגנון בשכונת תלפיות ואתם שוחח על בעלי חיים שהיתה לו חיבה יתרה להם.

שרותים עירוניים

תחבורה עירונית ובין עירונית — נקיון וביוב
חאנים — אורוות ציבוריות — תאורה ברחובות, בסמטאות ובשכונות
כבישים, דרכים ושבילים — מקווה ובית מרחץ

תחבורה עירונית ובין עירונית

„והביאו את כל אחיכם מכל הגויים... בסוסים וברכב...
ובכרכרות על הר קדשי ירושלים"
(ישעיה סו—כ)

בעיות התחבורה. אפשר להגיד שעד הרבע האחרון של המאה התשע עשרה לא היתה קיימת בעיית התחבורה מן העיר־העתיקה אל השכונות. ברבע האחרון של המאה החולפת מתחילה הבנייה של שכונות מחוץ לחומה. עם הגדלת קצב הבנייה עוזבות הרבה משפחות את הדירות שבחצרות העיר העתיקה ומסתדרות בדירות בשכונות בכיוון הצפוני והצפוני־מערבי. דיירי השכונות משכונות „נחלת שבעה", „אבן ישראל", „עזרת ישראל", „סוכת שלום", „משכנות ישראל", „מזכרת משה", „אהל משה" ו„זכרון טוביה", „נחלת אחים", „מחנה יהודה" ו„בית יעקב", בצפונה של העיר, ושכונות „מאה שערים", „בית ישראל", „בתי אונגרין" ו„בתי ורשה" והשיכונים ע"י „קבר שמעון הצדיק" בצפון־מזרח, נזקקים לתחבורה עם העיר־העתיקה, שהרבה שנים היתה המקור והמרכז למסחר, למוסדות חינוך ולימוד, למוסדות־מרפא ולמוסדות־צדקה.

אמצעי תחבורה. החמור היה בתחילה מביא את בעליו למקום עבודתו, והיה חוזר לפנות ערב עם ההספקה הדרושה לכלכלת הבית, אלה שהיתה להם האפשרות להחזיק חמור ולהאכילו היו מועטים, היו מיוחסים שהחזיקו חמורים מיוחסים ואלה הם בעלי עמדות בשררה כגון אפנדים־שועים, מוכתרים, פרקליטים, יועצי מס או מסדרי טאבו וקושנים, להם חמורים לבנים, הם התבלטו בנוף הירושלמי ביחוד בקיץ עת שנראו רכובים ובידם שמשיה לבנה, רוכב על אתון צחורה סימן לבעל תפקיד רשמי או ציבורי. הציבור הרחב סבל מחוסר תחבורה. לרווחתם של דיירי הפרברים באו „בעלי העגלות". המתיישבים הגרמנים היו הראשונים שהכניסו את העגלה לארץ־ישראל. ערבים ויהודים משתי העדות היו לעגלונים, הצורך הוכיח שיש לפתוח הסעה בשני קווים, במטרה להתקשר עם השכונות הנמצאות בשני כיוונים שונים, וכך היה, התחנה־המרכזית היתה „שער יפו". ברחוב יפו בסמוך לשער יפו עמדו בשורה עורפית עשרות כרכרות מהן מצוחצחות, מרופדות, צבועות ומשומנות למשעי.

מטרמינוס זה יצאו כרכרות בשני נתיבים: אחד, והוא הקו הארוך יותר „שער יפו" — „מחנה יהודה" והשני שער יפו — „מאה שערים". לכרכרה חמישה מושבים בפנים ומושב

אחד בחוץ ע"י העגלון. אדוקים שלא רצו לשבת ע"י אשה או חששו מטעם שעטנז בחרו את המושב ע"י העגלון שמטעמי נוחיות היה הגרוע ביותר.

על הקווים האלה עבדו עגלונים יהודים מכל העדות וגם אשכנזים. בין בעלי־העגלות היו הרבה יראי שמים. העגלונים שהגיעו בשעות „מנחה" ו„מעריב" בתחנה־הסופית כלומר ל„מחנה יהודה" או ל„מאה שערים" היו חוטפים תפילה בציבור בשטיבלאך וחוזרים לעגלה להמשיך לעוד שעה שעתים לעשות סיבובים לאור נרות בשני הפנסים התלויים משני עברי הדוכן של העגלון ופנס קטן אחורי.

לרמותם של העגלה עם הסוסים. משנות השבעים למאה החולפת נכנסו עגלות מדגמים שונים לשרות הציבור ולנסיעה יחידה־סקארסה. חלוץ העגלונים שבירושלים היה יהודי עולה מפולניה עם ידע בעגלנות. לפי הנחייותיו טיפלו נפחים ונגרים ערבים ב„מעשה המרכבה". אחרי כמה חדשים הופיעה המרכבה למרבה ההתעניינות של תושבי ירושלים.

העגלונים הערבים טיפחו וייפו את העגלה וקישטו את זוג הסוסים מצבע אחיד בחרוזים ובחגורות פעמונים על הצואר, את הזנב סרקו וענדו אותו בסרטים אדומים. הם שמרו על נקיון העגלה מבפנים ומבחוץ, מטאטא בצורת אגד נוצות היה תחוב בשקע ע"י מושב העגלון. הלקוחות האיסתניסים קונסולים, פקידי־ממשלה וצבא בכירים, רופאים ומנהלי בנק העדיפו לנסוע „ספסיאל" קרי „סקרסה" בעגלות מהודרות. העגלה עם הגג הנייד בכפיפה עם מושבים הנגדיים המתפרקים התאימו לנסיעת מושלים ושועים. היו עגלות מיוחדות שהוחזקו ע"י פחה העיר, וקונסולים וגם למשפחות מיוחסות, משפחת בן נון העשירה היתה יוצאת בעגלה משלה.

העגלות נשכרו למסע עם מבריאים ממלריה לשאוב אויר צח, וזה היה מקובל עם חולים ששכבו הרבה זמן עם קדחת ממושכת.

תחבורה בין עירונית. בשביל יהודי ירושלים היה ענין רק בהולכים ושבים מהעיר יפו וחברון, שאפשר היה להגיע אליהן בעגלה, ולא היה להם כל דרישה לתחבורה סדירה לבית־לחם, רמאללה, שכם ויריחו על אף הכבישים העביריים פחות או יותר. בעונת התיירות — חדשי אפריל, מאי ויוני היו גם כבישים אלה בשימוש לעגלות בשביל הסיורים שערכה „חברת קוק ושות' " לתיירים שהביאה החברה מארצות אירופה. בשנת 1877 נסלל כביש ירושלים—יפו, בעלי העגלה הראשונים היו גרמנים טמפלריים.

המסע בעגלות ליפו. בכל ערב, פרט בערבי שבתות ומועדים, יצאו דיליזאנסים מירושלים ליפו. הדיליזאנס הוא עגלה גדולה רתומה לשלשה סוסים, ולה שלשה ספסלים, ובכל ספסל עורפי שלשה מושבים. מחיר נסיעה לכל כיוון עשרים גרוש. רוב הנוסעים יהודים־סוחרים שיש להם עסקים ביפו ביחוד בשחרור סחורות מהגמל. בקיץ רבו הנוסעים כדי לרחוץ בימה של יפו. היה צריך להזמין מקום לפני הנסיעה. רוב הנוסעים עלו במחנה יהודה והיציאה היתה משער יפו.

בחצות הלילה הגיעו ל„שער הגיא" ושם בית־קפה ואכסניה לארוחות קלות. במקום זה החליפו את הסוסים שהגיעו עייפים לאחר ריצה של עשרים וחמשה קילומטרים. לאחר שעה־שעתים של מנוחה יצאו להמשיך בנסיעה. עם עלות השחר יצאו מרמלה לאחר מנוחה קלה, ובשעה שש־שבע בבוקר הגיעו ליפו. הנסיעה היתה מעייפת ו„שוברת עצמות" ורק אלה שהיו רגילים בנסיעות כאלה היו נרדמים בעגלה ומתעוררים לקראת המחרת נינוחים ורעננים לעבודתם. בעל העגלה הראשון בכיוון ירושלים—יפו היה חיים שרצר.

עגלות הדואר. כל ערב היו יוצאות עגלות־הדואר שהיו מביאות „דברי דואר" להפלגה

בים. בדרך כלל פעלו בתדירות עגלת הדואר האוסטרית, הצרפתית ולפעמים עם הגיעם של מטעני דואר בהרבה שקים יצאו שתי עגלות. פחות תדירות היו עגלות הדואר של הרוסים, האיטלקים והגרמנים.

העגלה היתה בנויה לפי תבנית של „עגלת לחם" או קרח כלומר סגורה מכל צד, ופתח לה מאחור. ע"י העגלון ישב קאוואס מזויין, עובד הקונסוליה האחראית על הדואר של ארצה, שתפקידו להבטיח את הדואר משוד שודדי דרך. את המקום השלישי היה תופס נוסע שהזמין מקום. למרות שהנסיעה בעגלת־דואר היתה בטוחה יותר ונוחה יותר ומהירה יותר, כי פחות משא וסוסים מהירים לה, בכל זאת נהנו יותר בדיליזאנס שהיו בו תמיד כמה אנשים שהנעימו את שעות הנסיעה בשיחת חולין ובשירה.

הדרך המהירה ביותר להעביר מכתב ליפו היתה למסור את המעטפה לידי אחד מנוסעי הדיליזאנס, למרות האיסור שהוטל מצד הממשלה הטורקית.

בנסיעה דחופה אפשר היה להגיע בכרכרה רתומה לשלשה סוסים וב„נסיעת יחיד" תוך שש שעות וכך נהגו להעברת חולה רציני או לקריאה דחופה או להגיע לפני הפלגת אניה.

היו מקרי שוד בסביבת עמק אילון שהגיע לרצח נוסעים אבל המקרים הטרגיים לא הרתיעו אנשים להמשיך לנסוע בעגלות.

רכבת ירושלים—יפו. „מסילת־ברזל" בין ירושלים ליפו חונכה בשנת 1892. המסילה נבנתה ע"י חברה צרפתית. היוזם ומעביר הזכיון היה איש ירושלים — מר יוסף נבון. בחודש ספטמבר יצאה הרכבת הראשונה לירושלים. על אף שהרכבת קיצרה את הדרך בין שתי הערים היו בכל זאת נוסעים בעגלות ליפו, —מהירות נסיעתה היתה כ־25 ק"מ לשעה, יתכן שהסבה היתה למנוע לינה ביפו, במקרה שנסעת ברכבת שהיתה יוצאת את ירושלים בשעה שמונה בבוקר ומגיעה ליפו בארבע שעות נסיעה עם הפסקות בתחנות ביניים, בשעה שתים יצאה „הרכבת השניה" בשני הכיוונים. ברור שלא היה זמן לגמור תוך שתי שעות את העבודה בנמל או אצל הסוחרים הסיטונאים מהיבואניים.

הרכבת לבילוי ולבידור. היו בירושלים אנשים שהגיעו לזקנה ועדיין לא היו ביפו וכל שכן בצפת או בטבריה, הם היו באים ל„תחנת הרכבת" לעתים מזומנות, פעם כדי להקביל פני באים מחו"ל, או קרובי־משפחה שנסעו וחזרו מרחצה בים יפו. בהזדמנויות כאלה עשו הירושלמים היכרות עם הקטר והקרונות מרובי המושבים מפלאי ה'. בימי „חול המועד" היו בעלי משפחה בירושלים מהנים את „בני הבית" בטיול ל„תחנה הראשונה" והיא באטיר־ביתר. הנסיעה הקצרה הסבה שמחה ועליזות למטיילים הגדולים והקטנים, שהביאו עמהם אוכל ומשקאות והאווירה העליזה נמשכת עם הבילוי של כמה שעות בכפר ע"י המעין — חידוש ל„יושב ירושלים".

מלבד נוסעים היתה הרכבת מעבירה את ה„דואר הטורקי" בשעה ש„דברי דואר" שנשלחו ע"י בתי־דואר של הממשלות הזרות הועברו בעגלות־דואר.

הנסיעה לחברון, חיפה, צפת וטבריה. הנסיעה לחברון היתה בעגלה שהתחנה שלה היתה ע"י „שער יפו".

לחיפה הפליגו דרך הים באניות אוסטריות, מצריות ובספינות מקומיות. לטבריה וצפת היו מגיעים בשיירות של פרדות דרך שכם, גינין, בית־שאן, צמח ובהפלגה בספינה לטבריה וממנה להרי צפת. חמשה ימים היו נמצאים בדרך לטבריה.

הנסיעות לחברון גברו בחודש אלול ואילו לטבריה וצפת בימי „ההילולה" של ר'

מאיר „בעל הנס" בטבריה ושמעון בר יוחאי בצפת. מובילי הפרדות היו ערבים וגם יהודים, הם היו מומחים בהולכת השיירה בין צוקי סלעים, בשבילי ואדיות ובצוקי הרים. "המאגארים" האלה, כלומר מוליכי הפרדות —היו אנשים חזקים, בעלי נסיון להעברת אנשים חולי שגרון לחמי־טבריה, וזקנים ל„הדלקה" של ר' שמעון ור' מאיר.

חאנים — אורוות ציבוריות

תפקידו של החאן. החאן — החנייה, בא להקל על תחבורה בין מקומות מרוחקים, בזה שהוא מאפשר חנייה ומנוחה של אדם ובהמתו. כאן בחאן קיבל הרוכב אוכל ושתיה ומקום ללון או להנפש עד אשר יצא שוב לדרכו ואילו הסוס או החמור ואפילו עופות יקבלו מנת המספוא והמים הדרושים לכלכלתם.

הלקוחות. במאות החולפות היו הלקוחות אנשי מסחר ותגרנים שעשו דרכם מעירם או מכפרם אל שוק או יריד מרכז מסחרי. הואיל ובימים עברו עדיין לא היו רכבות, מכוניות ואפילו לא עגלות היה עליהם לעשות את הדרך ברגל או ברכיבה, כשם שהיה על הסוחר לדאוג לעצמו לאש"ל כך הוא דאג לבהמתו. לא דוקא סוחרים נראו בדרכים אלא גם אחרים בשביל מטרות שונות, הליכה לשם השתתפות בשמחה או באבל אצל קרוב משפחה וכיוצא בזה. החאן שימש דיור לבהמות מסע בשביל תיירים שבאו לירושלים לתור את המקומות הקדושים וההסטוריים. גם איש ירושלים שהיה נצרך לסוס או חמור לרכיבה היה פונה לחאן לשכירה.

לקוחות קבועים נחשבו אותם האנשים אשר כל השנה החזיקו את הבהמה בחאן. על אלה נמנו הרופאים, גובי ממשלה ופקחי הקונטרולה על הברחת טבק ומלח. פקידי קונסוליות ובנקים היו מחזיקים סוסים לרכיבה כספורט.

הסיוע. האדם שטיפל בבהמות בתוך החאן נקרא „סייס". הוא היה מכין להם את התערובת, מנפה השעורים ומערב התבן, משקה אותם בזמן הקבוע וגם רוחץ אותם וגם מקרד את עורם להסיר אבק ולכלוך. פלחים היו לנים ע"י בהמתם וכך שימש החאן גם מלון.

החאן היה מבנה חשוך עם או ללא חלונות. קרני שמש לא חדרו „למרתף" הגדול הזה, הדלי המשותף להשקות את קלוטי הפרסה (סוס, פרד וחמור) העבירו מחלות מדבקות רציניות מבהמה לבהמה, הרבה בהמות הלכו לאבדון מחמת מחלת „הנחרת" שנגרמה ע"י הדבקה מכלים משותפים שהיו בשימוש הסייס.

מקום החנים. רוב החאנים היו בעיר העתיקה בסמוך לשווקים למכירת שמן, עופות וביצים, דגן וירקות. היו חאנים ששרתו את הבאים מהדרום כגון „הר חברון" והבאים מהצפון שכם, רמאללה ובנותיה. היו חאנים מחוץ לעיר ואלה אישפזו את הסוסים שהיו בשרות בין עירוני מושכים דיליז'אנסים ועגלות דואר ליפו וחזרה וגם בשביל פרטיים שהחזיקו סוסים לרכיבה.

כבישים, דרכים ושבילים

ריצוף. בין החומות ביחוד במעלות ובמורדות היו הרחובות מרוצפות אבני גוויל דמוי לבנה. הריצוף הזה מנע הצטברות של שלוליות מים ואגירת בוץ אבל לעומת היתרון הזה היה המהלך צפוי להחלקה על פני הדרך.

כבישים למסע עגלות. התשתית של הכביש היתה אבנים בגודל של 30—50 ס"מ

עליהן רובד של אבנים בגודל אגס ומעל נדחס קורקר. על השכבות האלה העבירו אבן כבדה מעוגלת שנמשכה בכבדות ע"י זוג פרדים. המים שהורבץ על הכביש שמיד לאח"כ עברה האבן הגלילית הכבדה עזרו להידוק הכביש להפכו לחומר נוקשה יציב. רק ע"י דשדוש גלגלי העגלות התהוו בורות שצברו מי גשמים והעמיקו ע"י הגלגל החוזר על אותה גומה, וכך התהוו שוחות.

תיקונים. לפני חג הפסח יצאו פועלים לתקן בורות ולשפר את פני הכביש, והימים ימי התיירות ועולי רגל מכל הדתות.

גם כבישים בין עירוניים נזקקו לתיקונים מקלקולים שחלו בחורף. אמנם פני השטח העליון של הכבישים נראה מטופל יותר ונוח לנסיעה אבל גרם לאבק־דרכים שהתנשא בזמן הנסיעה ובעת רוח היה מטריד ומטפח בפנים באבקה דקה מן הדקה כאילו התפדרת.

גם שבילי המדרגות בעיר העתיקה זכו לתיקונים.

גישות לרשות היחיד שלא רוצפו היו בחורף לשלוליות ועד כמה שנזהרת בדריכה העלית בוץ ורפש על הנעלים, ולכן לפני דלת הכניסה למגורים היה מונח שק עבה לנגב בו את הנעלים. היו שהקפידו לחילוץ נעלים ולהחליפן בנעלי־בית בטרם שבאו אל הבית.

סיתותי אבנים היו מפזרים לפני הכניסה אל החצר כדי למנוע הכנסת בוץ לדירה.

מדרכות. מעט מאד מדרכות היו, ואלה שהיו נמצאו בעיר החדשה בסמוך לשער־יפו. אנשים היו בונים או גודרים את אדמתם עם תחום הכביש ואת זה מרגישים היום עד כמה צרים רחובות ירושלים. המדרכות היו מרצפים עם מרצפת אבן בגדלים שונים וחזקן הוכח ע"י עמידתן הרבה עשרות שנים ללא פגם.

השבילים בתוך השכונות אוחזקו ע"י ועדי השכונות. שכונות תחת הנהלה אישית מסורה דאגה לריצוף כל הסימטאות והמעברים וגם לתיקונם בעת הצורך. שלימות הריצוף הופרע ע"י הרמת אבני ריצוף בזמן הורקת בור שפכין ואף פעם לא תוקן כדבעי וכך התהוו עליות וירידות בסימטאות ובמעברים שבשכונות.

נקיון וביוב

„הואיל ושוקי ירושלים עשויים להתכבד בכל יום"
(ב"מ כו.).

טיב השרותים. בדרך כלל היו תנאי ההחזקה של רשת התברואה בשפל המדרגה. היו דרושים מאמצים אישיים קפדניים כדי לשמור על נקיון הבית, החצר והשרותים.

יש להודות שהרבה עמל וזמן השקיעה עקרת הבית, ביחוד יש להזכיר לציון לשבח את האשה מעדת הספרדים, שעמלה להחזיק את תנאי הסניטציה בכל מחיר חרף המחסור במים ויוקר הסבון והחמרים להדברת רמשים וחרקים טרדנים ומזיקים.

משנות המאה החולפת, יש מידע על דרישות הפחה של ירושלים והשלטונות המקומיים כדי לשמור על נקיון הרחובות ועל השטח לפני הבית וגם לטאטא את חוצות ירושלים ולפנות את האשפה. הרשות המוסמכת והיא העיריה דאגה לנקיון הרחובות, הסימטאות ומרחבי השכונות. הפיקוח היה שטחי והביצוע פרימיטיבי. את הרחובות הראשיים שבעיר העתיקה שבכל השנה היו עוברים בהם תיירים ועולי רגל היו מכבדים בכל יום. בשכונות היו מבקרים פעם או שתי פעמים בשבוע.

פועלי הנקיון וכליהם. הפועלים היו עובדי העיריה ברובם צוענים וערבים מקומיים, משגיחים שנקראו שאוויש היו מפקחים על טיב העבודה והם היו במדים.

המטאטא היה עשוי מזרדים ועשה שרות טוב בשטח לא מרוצף או יצוק ביטון.

כל בית שם את האשפה בתוך פח־נפט או דלי שנפסדו מחמת חלודה. את האשפה הריקו אל שק שהיה מונח על גב חמור. לכל צוות עובדי נקיון נלוו כמה חמורים ובהמי שהיה מוליך את החמורים העמוסים אשפה אל תל קרוב מחוץ למושב ושם היה שם את התכולה וחוזר לצוות להמשכת העבודה.

כאשר הופיע הצוות, היה צווח בקול גדול להשמיע את בואו כדי לחוציא את פחי האשפה אל פתח החצר. הזבלים היו נוברים באשפה לגלות משהו בעל ערך משרוך נעל ועד נעל וכדומה ולא היו מוותרים אפילו על פרוסת לחם קלוקלת.

המרכיבים של האשפה. כמות האשפה לכל בית אב היתה קטנה ביחס לזמננו. קופסאות פח או קרטון לא הושלכו לפח כי לא היו בשימוש. קליפות אבטיח וקליפות תפוזים נאספו ע״י בעלי עדרי עזים לחליבה או להאכלת פרות. החיסכון המדוקדק במיצרכים והעוני גרמו שמעט מאד נזרק אל הפח. לעתים מאד רחוקות מצאו בגדים בלויים את דרכם אל פח האשפה. כל פיסת נייר הלכה לשימוש בבית־שימוש.

אכן קליפות של חציל, של עגבניה, בירושלים נאכלה העגבניה כשהיא מקולפת עד תום, קליפות בצל ושום ושאר ירקות היוו את התכולה של האשפה, לפעמים נוספו עצמות ולא נוצות כי אותן שמרו.

בקשיש. הגיעו חגי ישראל מיד התראו הזבלים והסבירו פנים, ביחוד בחג־פורים הופיעו בבתים כשהם לבושים בגדי חג בברכה המסורתית „כל השנה ואתה שלום״ והם נענים במתת כסף ודברי מתיקה. פגרי כלבים וחתולים היו מושלכים כשהם מתליעים, מצחינים ונרקבים ללא טיפול.

הורקת בורות שופכין. בעיר העתיקה היתה מערכת ביוב מרכזית ברם בתי השימוש היו פרימיטיביים מה שנקרא בית שימוש ערבי היינו ללא כסא. אני עדיין זוכר את החולדות שטיילו בשקע והיה פחד לילדים בשעה שנזקקו למקום זה. בכל בית שימוש משותף לכל גרי החצר היה נמצא בקבוק קרבול להרחיק ריחות באשה.

בשכונות היו בורות שקראו אותם ג׳ורות וכאשר עברו על גדותם הוזמנו מנקי השפכין להריק את התכולה.

השישמאגי בעבודתו. מנקה בורות השופכין נקרא שישמאג׳י. הם באו מהשכבות השפלות מאד של האוכלוסיה, היו גם יהודים שמלאכתם בכך. הם ירדו אל הבור ושאבו פחים מהנוזלים שבבור ומסרום לעומד מעליהם והלה יצק את החומר אל פחים שהובלו על חמורים אל השדות שבסביבה.

את פיות הפחים היו סותמים בסמרטוטים, גלשו לכל אורך הנתיב והרעיפו ריחות של סירחון עם משקע של תמיסת צואה ושתן.

התשלום היה לפי הפח ולפי האתר והעונה. בשנות העשרים הונח ביוב כמעט בכל השכונות והובלת הנוזלים המסריחים נעלמה מהאופק הירושלמי.

תאורה ברחובות, בסמטאות ובשכונות

„לעתיד לבוא אע"פ שאני ממלא ירושלים מכבודי... אני מדליק לתוכה נרות"
(ילקוט שמעוני — בהעלותך).

אור קלוש. אין לדבר על רחובות מוארים, אפשר לספר על פתילת נפט שהבהבה, שהספיקה לדחות את האפלה. איני יודע מאימתי האירו את רחובות ירושלים. אולי מימי קדם היה אור בחוצות העיר כדברי הפסוק: „והיה לעת ערב יהיה אור" (זכריה יד—ז).

בתחילת שנת הששים למאה החולפת הוצא צו ע"י פחת ירושלים המחייב כל תושב לשאת פנס דולק אחר שקיעת החמה, אם הוא נמצא חוץ לביתו.

בנעורי דלקו פנסים בפינות הרחובות ובסימטאות. הם דלקו משקיעת החמה וכל הלילה. בפנס עמדה „מגורת נפט" ועליה זכוכית, ואם לא היתה מפוייחת פיזרה אור למרחק קצר.

לפנות ערב אפשר היה לפגוש ערבי עובד עיריה שעל שכמו סולם ובידו כד פח שבתוכו נפט. הערבי היה מגיע לכל פנס, היה מתקן את הפתילה, ממלא נפט, מדליק וממהר לפנס הבא. כל כמה חדשים היה בא באופן מיוחד לנקות את הפנס.

הלוקס. בסוף העשור הראשון למאה הנוכחית הוחלפו הפנסים בלוקסים. הלוקס נתן אור גדול אבל לעתים קרובות חלו קלקולים. ה„כותנת" היתה נקרעת ואז נשאר רעש „הפרימוס" ואור אין. גם אז היה אותו עובד צריך לטפל בלוקס מדי יום ביומו הוספה לעבודה היתה החלפת הכותנת של האוזבסט שדרכה מופץ האור.

כותל מערבי בחשכת הליל. החשכה ששררה ברחבת „הכותל" הטרידה את המתפללים בלילות שבת ובערבי חגים. אי אפשר היה לקרוא את התפילה או את מזמורי־תהילים מתוך ספר מחמת האפלה, ונוסף לזה היתה אפשרות להפגע מפרחח ערבי שעבר והתחכך בינות המתפללים בדרכו לבתי המוגרבים הסמוכים וצמודים ל„כותל". שתדלנות ממושכת הצליחה להתקין פנסים ב„רחבת הכותל".

תאורה בכניסות לחצר. מי שלא ביקר בחצר ירושלמית טיפוסית לא יבין זאת. בחצר ירושלמית נמצאות מספר דירות, לפעמים גם „בית כנסת" ועפי"ר גם מגרש רחב ידים הנקרא „חאקורה".

למגרש זה נועדו תפקידים שונים, לרוב, זה היה משמש דיר לעזים־חולבות שהיו מסתובבות בחוצות ירושלים ונחלבות לעיני האשה עם הסיר ביד. היו זורעים או שותלים בשטח. בחצר שלנו ב„רחוב חברון" היה דיר עזים ואילו בחצר של סבא ע"י „בב אל חוטא" ברובע המוסלמי —היתה רפת בקר ועל החלקה היו שותלים כרובית. הכניסה לחצר היתה חשוכה, מלוכלכת, מצחינה ומלאה צואה. ה„מבוא" הזה שימש לעוברי אורח ערבים ואולי גם ליהודים כבית־שימוש.

לעתים קרובות הופתעת מפגישה בלתי צפויה בזמן שאתה עובר בכניסה המסריחה והנה פתאום מתעמד אדם שעשה צרכיו. רעדה אחזה ביחוד את הנשים והבחורות עת נפגשו עם הפרצופים הדוחים.

כדי להפחית מספר המבקרים בכניסה התקינו מאור, זה היה מתקן פשוט — פחית פיראמידלית — בחודה העליון פתילה השואפת שמן או נפש הנמצא בפחית.

בתחילת „המאה העשרים" לאחר „מלחמת העולם הראשונה" התקינה העיריה תחת שלטון הבריטי תאורה נאותה ע"י חשמל. „חברה" קיבלה הזכיון לאספקת חשמל.

בתי מרחץ, מקוה ובריכות

„מפני מה אין חמי טבריא בירושלים, כדי שלא יהיו עולי רגל אומרים: אלמלא עלינו אלא לרחוץ בחמי טבריא דיינו ונמצא עליה שלא לשמה" (פסחים ח:).

מפעל ציבורי. בערים מפותחות היו בתי מרחץ במסגרת השרותים המוניציפאליים. מוסד זה היה בפיקוחו של העיריה ועל חשבון משלם מסי העיריה והיה יעוד למעוטי יכולת הגרים בדירה צפופה ללא ציוד מתאים לחדר אמבטיה, וללא אספקת מים חמים זורמים במבנה.

תמיד נמצאו אנשים טובי לב ונדיבים שתרמו כספים לבנין בית מרחץ ציבורי. זה היה אתגר לאדם מפשוטי עם שעל בשרו חזה את צפרני העוני, ולכן כאשר הצליח ועשה עושר, נדב למשימה — מרחשי לבו לטובת אחיו משוללי הנוחיות ההכרחית לבריאות. בירושלים לא דאגה העיריה או השלטון לספק בתי מרחץ לתושבי העיר.

בין המבנים הציבוריים. המקוה או הבית־מרחץ נמנה על הבנינים הצבוריים שהוקמו בריכוזים או בשכונות ע"י בית־הכנסת או התנור הצבורי. כשהתארגנה קבוצה על מנת לבנות שכונה חדשה חייבה את המשתכן בתשלום השתתפות לבור מים משותף, תנור, בית כנסת ומקוה.

כל ההכנסות ממבנים אלה הלכו לכסות הוצאות האחזקה.

הבלן היה עפי"ר שמש ביהכ"נ והבלנית אשתו. היו מקומות שבור מים מיוחד הותקן לשימוש המקוה. בשביל „מרחץ זיעה" היה דרוש מתקן מיוחד, הרבה אנשים מבוגרים העדיפו להיות „שטופי זיעה" לעידון הגוף שלדעתם „מחיה נפשות", הם היו אומרים „שוויץ באד" ארוכה לכל מרעין בישין.

השימוש. השימוש בבית המרחץ בא מפאת הצורך להסיר חלאה ולכלוך כלומר כדבר הכרחי־חיוני וגם ליהנות. ביום ששי היתה הדרישה גדולה מאד, לפני הצהרים באו פני העיר, רבנים, דיינים ויתר „כלי קודש", ישישים פנסיונרים אשר פרנסתם על בניהם בחו"ל. בתוך ההמולה הגדולה נשמעו קולות הדוברים והפרשנים המגתחים ומדווחים מכל וכל ממה שאירע או העומד לפי חישובם לקרות, הן בעניינים מקומיים כגון בענייני כוללים, גבאים, חזנים ואפילו ע"א החברה קדישא. כמובן אנשי תורה לא יכלו לדבר על נושאים תורניים מכלל איסור, ודברו איפוא על מוסדות תורה, צדקה ומרפא. והיה והזמן היה בעיצומה של מלחמה, וזה לא היה משהו נדיר בממלכה העותומנית, הרי השיחות נסבו על פוליטיקה ואסטרטגיה. כידוע שאין הדיעות שוות אצל יהודים, לא כל שכן בעידן מלחמות כשמתעמדים פטריוטים מזה ויריבים מעבר מזה.

הנשים טענו נגד בעליהן ששכחו לחזור הביתה בזמן שכל כך נחוצה עזרתם לפני כניסת השבת.

אחרי הצהרים באו בעלי מלאכה ושכירים ובחטופה התרחצו כדי לא לחלל חס ושלום את קדושת קבלת שבת.

המקוה מלא את הדרישות והדיעות בשביל טהרת המשפחה, נשים וכלות ביקרו במקום כל השבוע ואז הכניסה לגברים אסורה. כאן בוצעו הליכי הגיור ההלכתיים.

עלי להזכיר שהיו כמה בתי מרחץ בידי נכרים מהסוג שנקרא „בית מרחץ תורכי" כלומר עם הפעלת אדים וטיפול אישי כגון מאסאג' והגשת קפה ומנוחה על ספה. לסוג זה של בית מרחץ שהמפורסם היה „חמם אל עין" ברובע המושלמי ע"י בב אל־קטנין (שער עובדי צמ"ג) בשיפולי רחוב חברון. כאן נהרו בני התשחורת ביחוד ב„ערב פסח" לעשות כיף, ונשארו לבילוי כל הלילה.

בעשור הראשון למאה נבנו שני בתי מרחץ „מודרנים" האחד בבתי מנדל ראנד והשני בבית הורנשטין.

על מקווה, בית טבילה ובריכות בירושלים הקדומה

„ומנין למקוה שצריך ארבעים סאה? —
'מי השילוח ההולכים לאט' בגימטריה 40".
(במדבר רבה יח)

בית טבילה מזמן שבית המקדש היה קיים. „הורידו כהן גדול לבית הטבילה. זה הכלל היה במקדש: כל המסיך את רגליו (כינוי לנקבים גדולים) טעון טבילה, וכל המטיל מים (משתין) טעון קידוש ידים ורגלים. אין אדם נכנס לעזרה לעבודה, אפילו טהור עד שיטבול חמש טבילות ועשרה קידושין. טובל כהן גדול ומקדש בו ביום, וכולן בקודש על „בית הפרוה", חוץ מזו בלבד: פרסו סדין של בוץ (בד משובח) בינו לבין העם. פשט, ירד וטבל, עלה ונסתפג, הביאו לו בגדי זהב ולבש" (יומא ג—ב, ג, ד).

הבריכות של שלמה. „עשיתי לי ברכות מים להשקות מהם יער צומח עצים... מכל שהיו לפני בירושלים" (קוהלת ב—ו, ז).

מה נשאר מהבריכות בימינו. חמש בריכות גדולות שימשו למאגר מים בשביל ירושלים. שתי בריכות היו בין החומות: „ברכת חזקיהו" בסמוך ל„מצודת דוד" משמאל לרחוב דוד. „בריכת ישראל" אצל שער השבטים. שלוש מחוץ לעיר: „ברכת הסולטן" על שם הסולטן סולימן ששיפץ את הבריכה במאה השש עשרה. „ברכת ממילה" מול מלון־פלס, היא „הברכה העליונה". ו„בריכת השבטים" ע"י „שער השבטים".

בימינו מתמלאות מים: „ברכת ממילה" ובמקצת גם „ברכת הסולטן".

תקשורת, פרסומת וכותבים על ירושלים

בתי דואר
בתי דפוס
עתונים
כרוז
כותרות לתכתובת של מוסדות ציבור מפורסמים

שמונה מתוך הרבה שכתבו על ההווי הירושלמי:

מר פייבל כהנוב	מרת חנה לונץ
מרת איטה ילין	ר' יצחק יעקב ילין
מר חיים המבורגר	ר' שמואל משיוף
מר יהודה טוקטלי	„ירושלים בירת ישראל" — „מרכז ההסברה"

בתי דואר

אמצעי תקשורת ותשדורת. גם לפני שנוסדו בתי דואר מטעם ממשלות אירופיות שונות, קיימו יהודי ירושלים מגע בכתב עם יתר חלקי הארץ, וגם עם אנשים ובתי מסחר בחוץ לארץ.

מכתבים, מתנות ותבילות קטנות נשלחו מירושלים בידי סוחרים, משולחים שדרים ואנשים פרטים שיצאו לצרכי מסחר, איסוף תרומות, לריפוי, או לביקור קרובי משפחה.

התנועה מירושלים מהכא להתם ולהפך היתה בעיתות שלום גדולה מאד. יש לציין שבתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה (1914) היו בירושלים קרוב ל־80 אלף תושב, מהם 50 יהודים ברובם אשכנזים, החלק הארי עדיין שמר על קשרים עם חוץ לארץ, כתוצאה מזה התנהלה התכתבות שוטפת הן מצד גבאי המוסדות הציבוריים ורבני הקהילות בשו"ת והן מצד האזרחים שחלק מהם כבר החל להגר ל„עולם החדש". כל הגורמים ביחד עשו את ירושלים לעיר המתכתבת מבפנים ומבחוץ.

בני ירושלים שחיו חיי אחווה ורעות ידעו מראש מי ומי הנוסע, לאן, והיכן, ומתי בערך תחול הנסיעה. לא יפלא איפוא שלאור מידע כזה אפשר היה לכוון את רציפות ההתכתבות לכל מקום ולכל עת. האדם שלקח עמו את המכתב ראה עצמו ממלא חובה אנושית כשליח מצוה, ולא היו כמעט משתמטים.

ירושלים זכתה לשרות טלגרפי בשנת 1865, תחת שלטונו של הסולטן עבדול עזיז. חבלות בקו היו שכיחות, אבל בהמשך הזמן התרגלו הכפריים ורועי הצאן לחיות בשלום עם העמודים והחוטים ולא פגעו בהם.

בתי דואר זרים. הודות לזכויות יתר — „קפיטולציה" שהיו למדינות זרות בשטחים תחת השלטון העותומני עלה בידי כמה מדינות לפתוח „בתי דואר" בערים הגדולות שבארץ.

ממשלת צרפת (1852), אוסטריה (1852), רוסיה (1898), גרמניה (1898) ובאחרונה גם איטליה (1908) פתחו ממחצית המאה החולפת בית דואר משלה בירושלים. אוסטריה היתה הראשונה שהפעילה דואר בא"י. בפקידות הדואר היו גם יהודים ביחוד דוורים.

היה גם דואר תורכי שהתנועה בו היתה חלשה. בשנת 1896 נפתח דואר־תורכי ברובע היהודי. המנהל, א' הוניג. בחותמת הדואר — ירושלים בעברית.

משלוחי הדואר מירושלים הוסעו בעגלות־דואר רתומות לשלשה סוסים אבירים. ע"י העגלון ישב מלווה מזויין „הקאוואס" של הקונסוליה שעגלת הדואר היתה בחסותה. היה עוד מקום לנוסע אזרחי, ומי שמיהר להגיע ליפו, נסע בעגלת־הדואר שהיתה יוצאת לפנות ערב יחד עם עוד עגלות־דואר מבתי הדואר הזרים.

המשלוח של הדואר התורכי היה מובל ברכבת. אם הגיע לך מכתב דרך הדואר התורכי, נתחייבת לקנות מהדוור בול למשלוח בפנים הארץ.

זכורני כי במוצאי שבת מיד ביציאת השבת ממש אצו כל המעוניינים אל הדואר האוסטרי שהיה ע"י הקישלה כדי לקבל את הדואר שהגיע מחו"ל. בדואר הרוסי יכולת לפגוש הרבה יהודים שאפשר היה לזהותם כעולים חדשים לפי מלבושם. את הדואר מארצות־הברית היו מקבלים דרך הדואר הצרפתי ואילו על המכתבים היוצאים לארצות הברית היו מדביקים בול אוסטרי. בית הדואר האוסטרי בירושלים מופיע על בול ישראלי.

בכל חלקי העיר היו תלויות תיבות ברזל שבהם שלשלו את המכתבים המבויילים. כל תיבת־דואר לקבלה היתה מיוחדת לכל בית דואר זר. את הבולים והגלויות אפשר היה לקנות בהרבה חנויות מכולת. בחגים ובפורים היו נוהגים לתת מתנת כסף לדוור.

סגירת בתי הדואר. אני זוכר את היום שבו נסגרו בתי הדואר הזרים והוסרו כל התיבות שהיו מפוזרות בכל חלקי העיר. זה היה בחודש אוקטובר 1914. נדמה לי שבאותו יום חל יום כיפור. למעשה תוך ימי המלחמה, „מלחמת העולם הראשונה", הצטמצמה ההתכתבות וגם יד הצנזורה התורכית הכבידה ידה על הכתיבה.

אציין אבסורד, השלטונות אסרו את השימוש בשפה האנגלית אבל התירו לכתוב בשפה האמריקאית תוך תקופת המלחמה העולמית הראשונה.

עם כניסת האנגלים לירושלים היה אפשר לשלוח מכתבים דרך הדואר חינם למשך כמה שבועות.

בתי דפוס

„מגיהי ספרים שבירושלים"
(כתובות קו.).

בתי חרושת ללא ארובות עשן. ליצני הדור שבירושלים היו מלגלגים על ריבוי המוסדות ומפעלי חסד בעין או בדמיון, הם אמרו הרבה חרושת יש בירושלים והרבה עובדים לה, אבל הרבותא שמאף אחד אינו עולה עשן.

עובדא, שהמוסדות נזדקקו להרבה „ניירת" להגיע תורמים ומנדבים. הקונסוליות, הכנסיות, המנזרים והאכסניות הנוצריות אף הם היו לקוחות טובים של בתי הדפוס שלנו ושלהם.

אמרו: שבתי הדפוס שבירושלים מסוגלים להדפיס בשפה ברורה בכל שבעים לשון.

היו חדשים שהעבודה התגברה ונעשתה במלוא הקיטור, זה התחיל בחודש אב ונמשך

למעלה משני חדשים. בחדשים אלה היו בתי הדפוס מלאים עבודה בהדפסת „לוחות השנה" ומכתבי „שנה טובה" שנשלחו לכל התורמים בתפוצות. „קישוטי סוכה" ביחוד ההדפסות הססגוניות שקוראים „מזרחים" והיותר פשוטים „ברוך אתה בבואך" או „ברוך אתה בצאתך" ועוד, הדפסות „דגל" בשביל הילדים ל„שמחת תורה", כל המלאכה הזאת דרשה שעות נוספות, עבודה לאור הלוקס.

על זה יש להוסיף כרטיסי „שנה טובה" לכל דיצריך. בתחילת המאה הנוכחית החלו להדפיס הזמנות לחתונות.

חומר להדפסה. בכל ימות השנה עסקו בתי הדפוס בהדפסות שיגרתיות כגון ספרי דת, סידורים, חומשים וספרי רומ"ל (רבנים ומלמדים) שונים. הדפסות חילוניות כללו מודעות, אותן היו מדביקים ערב שבת ע"י בית כנסת, שוק ובית מרחץ. הזמנות לחתונה היו מוסרים ביד. הודעה של בית דין בקשר לכשרות, לצום ציבור, הודעה לבוא לשמוע אל הריגה והתפילה מקולו של חזן גדול הבא לעיר וכן על „מגיד" בשערים „פה מפיק נופת צופים" מק"ק..., גם על הכנסת ספר תורה ברוב עם עם תזמורת, על הספד ל„שבעה" או „שלושים". מקודש לחול מודעה על פתיחת מקוה, איטליז ותנור לאפייה לציבור. מיגוון של מודעות אלה נתנו תעסוקה לבתי הדפוס.

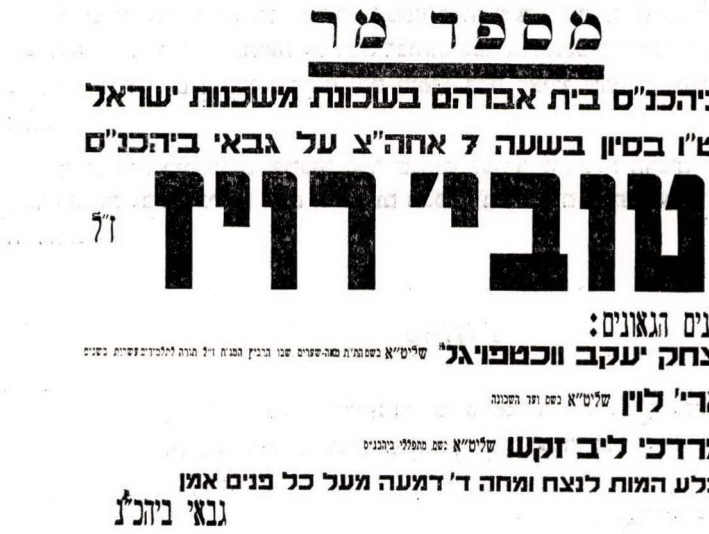
מספד מר

ערך בביהכנ"ס בית אברהם בשכונת משכנות ישראל

ביום א' ט"ו בסיון בשעה 7 אחה"צ על גבאי ביהכנ"ס

הרה"ג רבי **טוביה רויז** ז"ל

יספידוהו הרבנים הגאונים:

רבי **יצחק יעקב ווכטפויגל** שליט"א בשם מועצת גאוני שערים שבו ברבנן המנוח זי"ל תורת למלמדים ומורים בשנים

רבי **ארי' לוין** שליט"א בשם ועד השכונה

רבי **מרדכי ליב זקש** שליט"א בשם מתפללי ביהכנ"ס

ובלע המות לנצח ומחה ד' דמעה מעל כל פנים אמן

גבאי ביהכ"נ

העבודה בבתי הדפוס. העבודה בדפוס היתה מפרכת, ביחוד זו של מסדרי אותיות העופרת.

השביתה הראשונה בירושלים קרתה בעבודה זו, למעלה משבעים שנה. פועלי הדפוס שבירושלים דרשו הטבה בשכר והקלות בסדרי העבודה.

בתי הדפוס בירושלים לא היו רק על לקוחות תושבי העיר, הרבה מחברים תורניים העדיפו את הדפוס הירושלמי משום שהסדרים והעורכים היו תלמידי חכמים הבקיאים בתנ"ך וגם בש"ס. היה להם עוד נימוק, הם החשיבו את השם ירושלים מודפס על „שער" הספר.

הואיל וגם עדות נוצריות הרבו להדפיס בכל ימות השנה ויתר על כן בימי חגיהם ואידיהם אין להתפלא על המספר הרב של בתי דפוס בהשוואה לאוכלוסיה.

חלוצי בתי הדפוס. ר' ישראל בק איש צפת שעבר לגור בירושלים בשנת 1840, לאחר שארץ ישראל עברה שוב מידי השליט המצרי איברהים פחה לידי ממשלת תורכיה, פתח את בית הדפוס הראשון בשנת 1841. בבית דפוס זה קיבלו הכשרה הרבה חניכים שלאחר מכן פתחו בעצמם בתי דפוס. בשנת 1863 נפתח „דפוס סולומון" ועדיין קיים בידי המשפחה.

בנעורי התרשמתי משלש דמויות בעלי „בית דפוס" שהיו גרים לא רחוק משכונת משכנות.

ר' שמואל צוקרמן יהודי המהדר בלבושו, בעל מקצוע עם קלינטאלה גדולה, הרבה ספרים נדפסו אצלו. מר ש"י שיריזלי יהודי ספרדי שהיה מדפיס ספרונים, חרוץ במלאכתו והא' רפאל חיים הכהן, יהודי מפרס שהיה עסקן ציבורי, והרבה לפעול להרמת המצב הכלכלי של שכבות הפועלים מבני עדתו.

זכורים לי היטב בתי דפוס שהיו די ידועים: דפוס רוהלד, דפוס גולדברג, דפוס עזריאל, דפוס וויס, דפוס לונץ ובית הדפוס של האחים מונוזון לעבודה אמנתית־ליטוגרפיה.

כריכיות. היו שתים שלש כריכיות מפורסמות שעשו עבודה גם בשביל העדות הנוצריות. העבודה של הכריכיות בוצעה על רמה גבוהה. ספרים, מאספים וחוברות בכל השפות שמצאו מהלכים בירושלים נמסרו לידיהם והם טיפלו בהם כאילו שהכירו וידעו להשתמש בשפות אלה.

מנהג היה בירושלים, למסור ספר שנפגם לכורך להדבקת הדפים שנתלשו ולחדש את הכריכה. זה נבע שבימים ההם היה „עם הספר" בירושלים מקפיד על צורת הספר, שלמותו והידורו.

עתונות

„כמה בימות עתיד להיות בירושלים, אמר ר' ינאי: אלף שלש מאות תשעים ותשע, ושערים מאה ארבעים וארבעה, שנים עשר לכל שבט ושבט, 'הוי סבו ציון והקיפוה' "

(ילקוט שמעוני — תהלים תשנו).

התעניינות לחדשות. בדרך כלל היתה יהדות ירושלים ערה לכל המתרחש מקרוב ומרחוק ומשתוקקת לדעת על הא ועל דא בעולם הגדול, וביחוד מה שעובר על היהדות בתפוצות.

ברור שיהודים אשכנזים עקבו אחרי בעיות היהדות הרוסית והאוסטרית — ארצות מוצאם, היהודים הספרדים רצו לדעת על אחיהם בארצות הבלקן ו„המערב" — המוגרב.

ידיעות שוטפות, לא במהירות של זמננו, קיבלה „ירושלים" בהרבה ערוצים: עם שובם של „משולחים" ושדרי"ם, עם בואם של אורחים ל„שלש רגלים", עם עליית משפחות לישיבת קבע, ממכתבים של קרובים וידידים וגם מעתונות חו"ל; כגון הצפירה, המליץ, המגיד והכרמל.

החדשות הגיעו לאזני המתעניינים בשיחות חולין ש„בין מנחה למעריב", ב„מקוה" הציבורי ההומה בכל יום ששי וערבי חגים, נמצאו אנשים שהפריחו „חדשות" שנקלטו לתוך אזני המתרחצים ומכאן „מקור החדשות" עברה „השמועה" משני לשלישי וכן הלאה.

עתונים. במחצית השניה של „המאה התשע עשרה" גדלה האוכלוסיה היהודית בתוככי ירושלים, הבאים היו רגילים לקרוא עתונים לכן הרגישו מחסור עם עלותם לירושלים. גם החיים הצבוריים שהתפתחו בכל פינות החיים היכו גלים ועשו זרמים ופלגים למעשים ולמחשבות. הנוגעים בדבר ראו צורך להביא את הויכוחים והשיכנועים „שחור על גבי לבן", למען להביא לכל בית את ההערכה או התגובה.

העתון „לבנון" הופיע בראשונה בשנת 1863 ע"י מר יחיאל בריל, ר' מיכל הכהן ור' י"מ סולומון. הירחון „לבנון" ראה אור רק שנה אחת. העתון הופיע ללא רשיון ונסגר מטעם השלטונות לאחר שנה.

העתון „חבצלת" המשיך להופיע בעריכתו של ר' י"ד פרומקין לאחר נסיון קודם שלא הצליח. בשנת 1863 נוסד עתון „חבצלת" ע"י ר' ישראל בק בעל בית דפוס בירושלים כירחון, בשנת 1870 היה לדו־שבועון ובשנת 1872 לשבועון. השבועון היה מקובל על אנשי ירושלים והוא הבליט את הקו האישי של העורך. העתון פסק להופיע בשנת 1912 שתי שנים לפני מלחמת העולם הראשונה. על אף שהעתון „חבצלת" היה קרוב לחוגים הדתיים, הוא עורר חמת הקנאים, עד כדי שבית הדין הגדול של האשכנזים אסר לקרוא את העתון „חבצלת".

הסופר, הבלשן והעיתונאי אליעזר בן יהודה הוציא לסירוגין כמה עתונים.

עתון „הצבי" הופיע כשבועון בשנת 1885, זה היה גליון קטן, מחירו עשיריה שהיא רבע גרוש. הופיע בתחילה במאתים אקסמפלרים. עתון „האור" — שבועון החליף את עתון „הצבי" בשנת 1890, עתון „השקפה" שוב מחליף בשנת 1904, בשנת 1908 שוב מופיע עתון „הצבי" שיוצא לאור כל יום.

בשנת 1910 הוציא בן־יהודה עתון יומי בשם „האור". צורת העתון היתה מודרנית

והשתתף בו בקביעות איתמר בן־אבי בנו של בן־יהודה. גם עתון זה פסק מלהופיע בתקופת „מלחמת העולם הראשונה" (1914—1917).

העתון „החרות" התחיל להופיע בשנת 1909 בעריכת חיים בן־עטר, משכיל ספרדי בו לקח חלק פעיל הסופר אברהם אלמליח. העתון היה נפוץ בעיר וגם ביתר ערי ישראל ובמושבות. עתון יומי זה המשיך להופיע גם בשנות „מלחמת העולם הראשונה".

בשנת 1910 החל להופיע עתון בשם „מוריה", הוא היה בטאון היהדות האורתודוכסית ויריבו של העתון „החרות" נאור בהשקפותיו. עתון „מוריה" חדל להופיע עם מלחמת העולם הראשונה.

התפוצה. לעיתונים שהיה להם גיבוי מצד מוסד מסוים, או קבוצת אינטרסנטים היו יכולים להתקיים, אבל לא כן היה גורל העתונים שהביעו את השקפת עורכם בלי להיות „כלי שרת" של מישהו "בעל דיעה ובעל מאה". עתונים כאלה לא היתה להם זכות קיום והופעתם נפסקה תוך פרפורי קיום. עיתוני ירושלים נשלחו למנויים בארצות הסמוכות: סוריה, לבנון וגם לאירופה ולארצות־הברית.

קנאי ירושלים החרימו את העיתונים ובני ישיבות הוזהרו לא לקרוא „גזטין" שהם בבחינת „דברי מינות". אבל רוב חרדי ירושלים מהעדה האשכנזית קראו את העתונים בצינעה והיו שואלים עתון משכן. למעשה היו שנים או שלשה שכנים מנויים על עתון אחד ומחלקים את הזמן אימתי יקרא זה או זה.

לעיתונות העברית לא היתה מנוחה שלמה מצד „השלטון העותומני" שנחשדה על הפצת תעמולה לעלייה לציון, שראו בזה כקריאה לבגידה ולשינוי בסטטוס המדיני. כמובן שהיתה כל הזמן הלשנות מצד לאומיים ערביים קיצוניים ביחוד מהעדה־הנוצרית. במסיבות כאלה נסגרו לעתים קרובות עתונים ובטאונים וגם הצגות חד־פעמיות.

עתונות יומית לאחר „מלחמת העולם הראשונה". „שלטונות הכיבוש" הוציאו לאור בקהיר — מצרים עתון יומי בשם „חדשות מהארץ", בעריכת ד"ר מבשן ומר קנטרוביץ, לאחר זמן עבר העתון לירושלים ומשנת 1923 מופיע העתון „הארץ" בתל־אביב בעריכת ד"ר משה גליקסון. באותה תקופה יצא העתון „דאר היום" בעריכת איתמר בן־אבי, העתון היה מלא חידושי לשון שהרבה מהם השתרשו בחיים ולא נודע מי אביהם. עתון זה שרת את ענייניהם של ילידי־הארץ, והיתה לו תפוצה גדולה בקרב תושבי המושבות הוותיקות.

הקהל הירושלמי היה קורא מתוך בדיחות הדעת את מאמרו הלעגני של הסופר ההיתולי „עזמות" — מר קרניאל שהיה מופיע בגליון „יום ששי" ובו חומר עוקצני ביחוד נגד השלטון־המנדטורי.

שנתונים. בכתיבת שנתונים בעלי ערך היסטורי התבלט הרא"מ לונץ ועד היום מבוקשים לקריאה ולאיסוף מקורות: „ירושלים" — מאסף לחקר ארץ ישראל ותושביה, „לוח ארץ ישראל" ו„המעמר".

בירושלים היו מופיעים לקראת פורים עתונים היתוליים. על רמה טובה עמדו דפי „ליהודים" בעריכת הסופר, המורה, קדיש יהודה סילמן. לעומתו נדפסו מאת יריביו מחוג חרדי ירושלים חוברות הומוריסטיות לקיזוז עקיצותיו וכך התעשר הציבור במיגוון דפים היתוליים.

יש לחפש את ההוצאות האלה תחת השמות „אחשדרפנים", „חרבונה", „ויזתא" ו„מגילות" תחת שמות שונים. „שנת השמיטה" והיתרו של הרב קוק ז"ל נתן חומר לכ־ היריבים למלא את ה„מגילות" בחומר שנון ותוקפני.

ערכם ההיסטורי של העתונות לסוגיה. להיסטוריון, בפרט ולכל אדם התאב לדעת את קורות החיים של המאה הקודמת ותחילת המאה הנוכחית אני ממליץ לקרוא את העתונות החל מהעתון „חבצלת" ועד סגירתו של עתון „החרות". ונוסף לזה השנתונים של הרא"מ לונץ.

להלן קטע מהפרק הראשון של עבודת הדוקטור של גליה ירדני ז"ל, שהוגשה לאוניברסיטה העברית הראוי להנצחה:

תחילתה של העתונות העברית בארץ ישראל
מאת גליה ירדני

„בשנת תרכ"ג (1863) נוסדו בירושלים העתונים העבריים הראשונים. מה היה הרקע לייסודם בישוב הקטן והדל, שמנה בארץ כולה כ־15,000 נפש, ובירושלים כ־7,000 נפש, וכמעט לא היה בו קהל לעתונות? כדי להשיב על שאלה זו יש לבדוק כמה וכמה גורמים.

החל מראשית המאה הי"ט גברה באירופה, מטעמים דתיים ומדיניים כאחד, ההתעניינות במזרח־התיכון ובארץ־ישראל בקרב כמה חוגים לא־יהודיים. התעניינות זו הולידה גם תכניות מתכניות שונות להתיישבות היהודים בארץ, ואלה עוררו הדים בקרב הציבור

היהודי והגבירו את כמיהתו לציון, שמצאה את ביטויה, עוד בסוף המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט, בעלייה לארץ, אשר הביאה עמה קבוצות קטנות של חסידים וגם של „מתנגדים" מתלמידי הגר"א. ההתעוררות הלאומית שפקדה את אירופה במחצית המאה הי"ט אף היא השפיעה, ובשנת 1860 נוסדה בפראנקפורט ע"נ אודר חברת „ישוב א"י", אשר הרבנים קאלישר, אלקלעי וגוטמאכר — מן המעוררים הגדולים לרעיון הגאולה בדרך הטבע, הקודמת לגאולה הנסית — נותנים לה את ידם. לייסוד החברה הזאת היו הדים בקרב הישוב הקטן בארץ־ישראל, אם בין אנשי הדור הצעיר, שהיו פתוחים במידת־מה להוויות העולם ונשאו עיניהם לעתיד של קיום בכבוד, ואם בין עסקני הישוב ומנהיגיו שהחלו חוששים מפני תמורות בלתי־רצויות באורח־חייו של הישוב.

בימים ההם, כלומר בראשית שנות הששים למאה שעברה, גדל הישוב היהודי בארץ משנה לשנה. הסיבות לכך היו בעיקר שתיים: הטבת תנאי הביטחון בארץ עצמה והשיפורים בתחבורה הבינלאומית, שהביאו להגברת זרם העלייה הדקיק ממזרח אירופה וממרכזה. אולם עם גידול האוכלוסיה רבתה גם מצוקתה, כי מצד אחד נתמעטה מכסת ה„חלוקה", כלומר כספי התרומות לכל נפש, ואילו מצד אחר נתייקרו הדירות ומצרכי המזון עם הביקוש הגובר. נוסף על כך פקדו את הארץ שנות רעה רבות עקב בצורות, מגיפות או מלחמות, ששיבשו את הקשר בינה ובין הגולה, שממנה שאב הישוב את עיקר חיותו.

עם גידול הישוב נשתנה והלך גם הרכבו, ואחוז הזקנים — שבאו להקדיש שארית ימיהם לעבודת ה' ולהיקבר בארץ והם היוו מקודם את חלק־הארי של האוכלוסיה — החל מתמעט מפני העולים במיטב שנותיהם והצעירים שביקשו דרכים לפרנסה עצמאית ולהת־ בססות כלכלית בלא תלות ב„חלוקה". אולם מנהיגות הישוב התנגדה בדרך כלל לכל שינוי במבנה הכלכלי, משום שהבינה, כי שינוי זה יגרור בהכרח תמורה גם באופיו המיוחד של הישוב ובדמותו הרוחנית ויערער את סמכות המנהיגים שבעין. מתוך אותם נימוקים עצמם התנגד רוב המנהיגות הזאת להרחבת הישוב, לעבודת־אדמה ולייסוד מושבות. פרנסי הישוב ורבניו היו סבורים, שהישוב היהודי בא"י חייב להישאר אוכלוסיה מצומצמת של בני סגולה, שלמים ויראים, שעיקר תפקידם לשמר את היהדות בטהרתה, ולהתמסר לתפילה, ללימוד תורה ולעבודת ה', כדי לקרב את הגאולה. ואכן, בני הישוב מילאו תעודה זו באמונה, מתוך קרבנות וייסורים אין קץ, בהיותם בעיני עצמם שלוחי מצווה של כלל ישראל החייב ממילא גם בפרנסתם. אף־על־פי־כן כבר בראשית שנות הששים ניבעו הפרצות הראשונות במבנה הישן של הישוב, וקרני־אור ראשונות של השכלה ושל הבראה כלכלית החלו להיראות באופק.

ש.ל. ציטרון, ברשימותיו „לתולדות העתונות העברית", תולה את הגורמים לייסוד העתונות בירושלים בפחדם של בני הישוב בפני עלייה חדשה, העשויה לבוא ולקפח את חלוקתם. הסבר זה משקף, כמדומה, את יחס הזלזול שנקטו משכילים, חובבי־ציון ואחר־כך גם ציונים, כלפי „הישוב הישן". ציטרון מתעלם מן העובדה, שמייסדי העתון הירושלמי הראשון „הלבנון" נשתייכו דווקא לאותו חוג של צעירים, שהיו נאמנים למנהיגות עדתם ואף־על־פי־כן שאפו לתמורות במבנה הישוב וניסו לבקש מוצא לפרנסה בכבוד ואמצעים להרחבת הישוב ולהבראתו. אמנם, מנהיגותה של אותה עדה, עדת האשכנזים־הפרושים (כך נתכנו בא"י ה„מתנגדים"), אשר פרנסיה חלשו על מרבית כספי התרומות שזרמו לארץ, הכשילה במשך תקופה ארוכה את המאמצים, שנעשו על־ידי מונטיפיורי ואחרים, לשינוי פני

הישוב: היא התנגדה נמרצות להשכלה ולחינוך חילוני וכן גם לכל נסיון של פרודוקטיביזציה שחרג מתחום שליטתה. מפעלים וקרנות, שנועדו לשחרר את הישוב ממארת הקיום התלוי בחסדי ה„חלוקה" ולרפאו מנגע הקבצנות, נהפכו, תחת אפוטרופסותה של מנהיגות זו, למקור נוסף של אותה „חלוקה" עצמה, המרבה במנת העשירים והתקיפים ומקפחת את חלק העניים והנצרכים, המתרבים משנה לשנה. מייסדי העתון הראשון, שגם בלבם כבר נצנצו שאיפות חדשות, פעלו מכל־מקום בחסותם וב„הסכמתם" של ראשי העדה, המעוניינים בקיום במה, כדי להשמיע את דעתם ולהתוות דרך למעשים, לשם שיפור מצבו של הישוב ברוחם. כמו־כן היו זקוקים באותה שעה לבטאון, המביע את ה„צד" שלהם במחלוקת הקשה שפרצה אז בעדת האשכנזים בירושלים בגלל יסוד ישיבת „עץ חיים" — אחת המחלוקת הממושכות והמכוערות שידעה אותן ירושלים בתקופה ההיא. מייסדי „הלבנון" יכלו איפוא לסמוך על שני גורמים שהבטיחו, לפי הערכתם, את הצלחת מפעלם: תמיכת קברניטי עדתם ורבניה בירושלים והתעניינותם הערה של יהודי התפוצות בידיעות מארץ־ישראל.

אמנם, בציבור המקומי כמעט לא היו קוראים לעתון. רוב בני העדה האשכנזית בא"י היו אנשים, שכל מעייניהם חיי עולם; בני העדה שהתעניינו בבעיות השעה, הכלליות והיהודיות, מצאו את כל מבוקשם בעתונות, שהיתה מגיעה מפעם לפעם באיחור גדול מחו"ל, ואילו הציבור הספרדי לא התעניין עדיין בשום עתונות מכל סוג שהוא. לישוב היהודי בארץ־ישראל לא היה, לכאורה, כל צורך ממשי בעתונות. העתונות הירושלמית שנוסדה עכשיו נועדה איפוא בראש־וראשונה לצרכי תעמולה בין קוראי עברית וחובבי הישוב בתפוצות, בעיקר ברוסיה. אולם לא עבר זמן רב ונתברר שדווקא בארץ, ובעיקר בין בני הדור הצעיר, קיים קהל ער הזקוק לעידוד ולהדרכה, הצמא להשכלה והמבקש גם אשנב לעולם הגדול שמחוץ לירושלים הכלואה בין החומות. מכאן, שעל העתונות הירושלמית הוטלו, למן ראשיתה, תפקידים הרבה יותר מקיפים ואחראים מאלו שנשאה בהם אחותה הבכירה, העתונות העברית בתפוצות. הווה אומר — ייצוג הישוב היהודי הא"י כלפי יהדות התפוצות וכלפי השלטונות המקומיים; ייצוגה של העדה האשכנזית הצעירה, הנאבקת על זכויותיה ועל עצמאותה עם העדה הספרדית הוותיקה, התקיפה ובעלת הזכויות; מסירת חדשות כלליות, יהודיות ומקומיות, לקהל־הקוראים בארץ, הגדל בהתמדה; מתן אינפורמאציה מן המתהווה בא"י ובארצות השכנות לקהל־הקוראים בתפוצות; הבעת השקפותיהם של בני א"י בשאלות שניסרו או בחלל העולם היהודי, בעיקר בכל מה שנוגע לעתיד א"י ואוכלוסייתה היהודית; מלחמה לתקנת הישוב, ואחרון אחרון — הקמת בימה לספרות עברית בא"י, ספרות תורנית וספרות יפה, מתורגמת ומקורית. נמצא, שהעתונות הירושלמית, יותר מן העתונות העברית בתפוצות בראשיתה, היתה צמודה, למן היווסדה, לבעיות המציאות, שממנה צמחה עתונות זו ואותה ביקשה לעצב.

מי היו מוציאי העתון הראשון בירושלים? חיים מיכל מיכלין, חתנו של מיכל הכהן (ממייסדי „הלבנון") סבור שישראל ב"ק, חלוץ המדפיסים בא"י, הוא שהגה בראשונה את רעיון העתון, כדי לספק עבודה לבית־הדפוס שלו. ב"ק העלה עמו את בית־מלאכתו מברדיצ'ב לצפת עוד בשנת 1831, אולם בימי המרד והרעש בצפת נחרב בית־הדפוס, ולאחר כשלון נסיונו להתיישב על הר מירון, העביר, בראשית שנת 1841, בית־דפוס זה לירושלים, וכאן חידש את עבודתו".

כרוז

„על הר גבוה עלי לך מבשרת ציון, הרימי בכח קולך מבשרת ירושלים"
(ישעיה מ—ט)

„הלוך וקראת באזני ירושלים לאמר"
(ירמיה ב—ב).

„וכרוז יוצא לפניו" הכרוז היה אדם המשמיע בקול רם הודעה שנועדה לפרסום בציבור. זאת היתה משרה מודעת בחברה היהודית והיא היתה מצויה בישראל לפני אלפים שנים כפי שאנו מוצאים במשנה במסכת סנהדרין: „וכרוז יוצא לפניו".

את הכרוז הערבי ואת הכרוז היהודי — דמות ידועה בקרב תושבי העיר אזכור מימי ילדותי בעיר העתיקה ומהתקופה בה גרנו בשכונת „משכנות".

מתי מכריזים. האכרזה מלאה תפקיד מצוין של כלי תקשורת „אקספרס" בשביל כל ענין שיש בו משמעות של דחיפות, צורך השעה או פרסום מסחרי. אנו מודעים שגם בתקופת המשנה היה צורך בשרות הכרוז גם בדברים שבין אדם לחברו כגון אבדה ומציאה כפי שקובעת המשנה ב„בבא מציעא": „ועד מתי חייב להכריז, עד כדי שידעו בו שכניו" וכך היו פני הדברים בתוככי ירושלים.

על מה הכריזו. הואיל ובעיר היו הרבה דברים דוחקים שצריכים לבוא לתיקונם לכן היה צורך בכרוז שתפקידו היה מה שמכנים היום במשרה מלאה. „הדלאל" שהוא הכרוז הערבי היה מכריז בקול רם בשווקים וברחובות הומים מאנשים: על חמור שאבד לבעליו, על מצרך שהוזל ומשווק אצל סוחר פלוני, על מטלטלין שעומדים להמכר ע"י הערכאות מחמת עיקול, וביום המכירה, הן של עיקול והן של חיסול סחורות היה הדלאל מכריז על המחיר שהיה עולה מפה לפה עד שאמר, ודווקא בספרדית: אלה אונה, אלה דואה, אלה טרואה! והחפץ עבר לנוקב המחיר האחרון במחזור.

בשכונות היה הכרוז היהודי מכריז על ילד אבוד, על זקן או זקנה שאחזה בהם השכחה ולא חזרו הביתה, על פתיחת איטליז או בית מרחץ חדש, לאחר פסח גם על הוזלה במחיר הקמח והסולת אצל הטחן הידוע, על מכירת מטלטלין ביום זה במקום זה מחמת ירידה מן הארץ.

לעתים די קרובות היה הכרוז פותח בקול מיוחד ומודיע על פטירת פלוני שאינו אלמוני ועל הקריאה לבוא להלוויה.

גם המוסדות הדתיים השתמשו בכלי תקשורת אלה. בתי הדין של הפרושים או החסידים, היו באכרזה מטעם הרבנים מודיעים על מניעה מלקנות בשר אצל קצב פלוני מחשש אכילת נבלות, או על ערוב שנפסל כדי שלא להכשל בחילול שבת, או לפני חג הפסח על נקיטת זהירות בענייני חמץ.

עם הופעת עתון יומי נעשה השימוש בכרוז נדיר ולאט לאט נעלם מהנוף הירושלמי פרט להכרזה של ילד אבוד או זקן או זקנה שיצאו מביתם ולא חזרו.

כותרות לתכתובת של מוסדות ציבור מפורסמים

Palestine Educational & Benevolent Relief Society
For the Benefit of
The High School
TALMUD THORA
BET TAWSHIL
MEAH SHEARIM
JERUSALEM

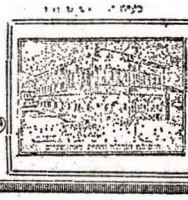

הישיבה הגדולה
והתלמוד תורה
ובית התבשיל
מאה שערים
הנוסד ע"י הגאון סבא קדישא
מרן שאול חיים הלוי הורוויץ זצ"ל
חרב מדוכראוונא
בעה"ק ירושלם תובב"א

Address:
Committee of JESHIWAH TALMUD-THORA MEAH-SHEARIM
JERUSALEM, Palestine

No. ..... יום ... לחדש ... שנת תרפ"ט

בית היתומים הגדול דיסקין
GREAT ISRAEL ORPHAN HOME DISKIN
ת. ד. 668 — חשבון בבנק הדואר מס' 7—01522—4 — טל. 522271

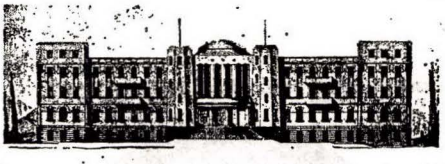

מלאכה

תורה

הוא היה אומר:
כל התומך בבית היתומים
שיסדתי אהיה לו למליץ
יושר בעולם האמת

נוסד התרמ"א ע"י הגאון
הצדיק רשכבה"ג מוהר"ר
משה יהושע ליב
דיסקין זצוק"ל

Central-Committee Knesseth-Israel
Charity of
RABBI MEIER BAAL HANESS
Jerusalem
of The Jewish Ashkenazim
of The United Communities, in Eretz-Israel
Jerusalem, Hebron, Safed, Tyberias & c.

תחת נשיאותו של גאון ישראל פארו וחדרו ציס"ע
ראש רבני ארץ ישראל
כקש"ת מרן אברהם יצחק הכהן קוק שליט"א
Address אדרעסע
Central-Committee Knesseth-Israel, Jerusalem
Cable Address Ramban Jerusalem אדרעסע לטלגרמים

ועד הכללי כנסת ישראל
לצדקת
רבי מאיר בעל הנס זיע"א
בעיה"ק ירושלם תובב"א
לתמיכת עניי כוללות האשכנזים המאוחדים
שבערי הקדש
ירושלם חברון, צפת, טבריא וסביבותיהן

No. 1444 ב"ה. ירושלם ו' ושרי תרפ"ט

Charity of Ra.M.Ba.N.
KOLLEL AMERICA
TIPHERETH JERUSALEM
of
RABBI MEYER BAAL NES
A central organization for collecting funds to aid poor American Jews living in Eretz-Israel (Palestine)
Founded: 1897
in Jerusalem & other Cities & Colonies of our HOLY LAND
Office of Jerusalem: Achwah P.O.B.M.S.3
Office of New-York: 97 Essex St.
[illegible] Canal Str.

די אמעריקאנער אידישע טשאריטי
THE
AMERICAN JEWISH CHARITY

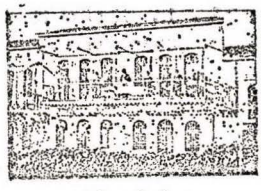

שאלו שלום ירושלם!

קופות רמבהין
כולל אמריקא
תפארת ירושלם
לצדקות
רבי מאיר בעל הנס זיע"א
להחזקת אחינו העניים בני
אמריקה וקנדה היושבים בארה"ק.
—נוסד התרנ"ז—
ע"י הרב הגאון הצדיק רשכבה"ג
מוהר"ר יהושע ליב דיסקין זצוק"ל
בעיה"ק ירושלם ת"ו.
ויתר ערי אה"ק, יפו, צפת, טבריא, חברון
וסביבותיהן ת"ו.

יד/5825.

כותרות וחותמות של מוסדות ציבור

TALMUD THORA
Jeshivath
HAIE OLAM
& Orphans Kitchen
in
JERUSALEM
Palestine

תלמוד תורה
והישיבה הגדולה
„חיי עולם"
זבית תבשיל ליתומים
בעה"ק
ירושלם
תוכב"א

זבית תבשיל ליתומים

מוסד הרמ"ל ע"י גאוני קדמאי זע"י הגאונים מו"ה יהושע אבד"ק קומנא ומו"ה חיים אלעזר וואקס
הצבי"ק פיטרקוב זצלה"ה בהיותם בפעה"ק ת"ו יהי עם הרמ"ל הצדיק מוהר"ר פנחס נימינסקי זצ"ל מאומן

קצור הכנית
המוסד

No [redacted]/19

ב"ה. יום ב' לחדש תבוב שנת תרפ"ט

HOME FOR
INSANE and INCURABLE
Founded by
ESRATH NASHIM Society
JERUSALEM, PALESTINE

בתי מחסה
לחולי רוח וחשוכי מרפא
מוסד
חברת עזרת נשים
בעה"ק ירושלם ת"ו

Jerusalem ..... ב"ה. ירושלם
P. O. B. 140 Telephone 333 ת. ל. 140 שולדרוניק 333

Head Office of the
Agudat „ACHWA"
(TALPIOTH)
FOUNDED 5655
JERUSALEM

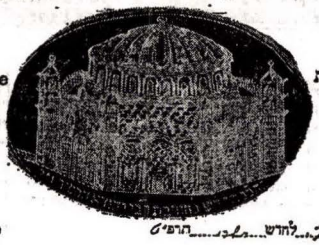

חלשכה הראשית של אגדת
„אחוה"
(ל"א תלפיות)
(נוסדת תרנ"ה)
ירושלם

ב"ה. ירושלם יום ..... לחדש ..... תרפ"ט

מספר .....

חותמות

אברהם יצחק הכהן קוק
הרב הראשי לארץ ישראל
האב"ד
בעה"ק ירושלם תוכב"א

A. I. KOOK
CHIEF RABBI
OF THE HOLY LAND
JERUSALEM

HONOURARY COMMANDER OF THE CIVIL
DIVISION OF THE GREAT ORDER
OF THE BRITISH EMPIRE.

מפקד הכבוד של המחלקה
האזרחית אשר לאורדן הגדול
של הממלכה הבריטית.

שמונה מתוך הרבה שכתבו על ההוי הירושלמי

„כך היו אנשי ירושלים כותבים"
(כתובות נב:).

דברים בשם אומרם. ראויים השמונה, וזכות היא לאנשי ירושלים המוכרים לי שדבריהם ייאמרו ברבים, ועזבונם מרשמיהם יתלכדו זה על יד זה במרוכז בתור גווילי ספרי.

תפקידו של ספר אנציקלופדי זה, הוא שבראש וראשונה הוא נועד להיות ילקוט של מידע על הכל, מכל, מאגר של כל חוטי רקמת החיים של ירושלים מהתקופה שלי, של אבא ושל סבא, ומהרבה דורות שקדמו.

השמונה האלה שבחרתים, היו מודעים וקרובים מאד למשפחתנו, ואף אני הכרתים, ובבית אבא —שמעתי רבות עליהם, ועל הסובב אותם בתוך הציבור הירושלמי השופע בעיות, לבטים, מחלוקת, יצירה וקידמה, חזון ומעש, ועוד.

בתי אבות אלה נמשלו לכוורת הומה חיים, לבתיהם דלתות פתוחות לכל קשה־יום, כלכל ידיד ומכר. המכנה המשותף של כולם הוא הסבל והערגה, המאבק והרצון לראות בטוב ירושלים. חוג ראייתם ותפיסתם דומה לכותבים אחרים שחיו בתקופתם, שאף אני אחד מהם, הם רק מידגם של התקופה.

א. **ר' שרגא פייבל כהנוב.** נולד ברוסיה הלבנה בשנת 1860, נפטר בשנת 1952. ש"פ כהנוב הגיע ליפו בשנת 1876 עם סבו הרב משה נחמיה מחסלביץ, רבה של עיר זו. הוא גדל בבית סבו, שהיה ראש ישיבת „עץ חיים" שמקומה בחורבת ר' יהודה החסיד. למד בישיבה זו, לאחר הנישואים החל לעסוק במסחר, בניהול בית מרקחת, בחלפנות, בפקידות ובפרדסנות.

ש"פ כהנוב פרסם שורה של מאמרים ע"א חיי ירושלים בתוספת החדשית לעתון „בוסתנאי", תחת הכותרת „מימים ראשונים".

„ירושלים המסחרית לפני חמשים שנה"

מגויה וגמורה בסוד משכילים וסופרים, שהישוב הישן בארץ ישראל ובפרט בירושלים לא היתה פרנסתו אלא על החלוקה ועל השנוררות בלבד, וכל משלח־יד כגון מסחר ומלאכה, תועבה היתה לו. ולא היא, לפי האמת רק חלק קטן מן הישוב הישן, חובשי הישיבות ובתי המדרשות ותלמידי־חכמים שתורתם אומנתם התפרנסו מן החלוקה, ורוב הישוב חי על יגיע כפיו ועל משלוחי ידיו. אמנם גם רבים מאלה נטלו מן החלוקה ומנתם זו עזרה להם לכונן את מסחרם ומלאכתם, אבל עצם פרנסתם היתה על המסחר והמלאכה ולפי ערך הימים ההם (בסוף שנות השבעים למאה שעברה הכתוב מדבר) היו שניהם, גם המסחר וגם המלאכה מפותחים במידה גדולה בירושלים, רבים מבני ירושלים היו חייטים, סנדלרים, חרשי עץ וברזל, צורפי כסף וזהב, שענים, אופים, טחנים, יינגים, שכראים וכדומה. כיוצא בזה היו רבים מבני ירושלים סוחרים וחנוונים למכולת, לאריגים, למיני סדקית, לעורות, לנייר, לכלי זכוכית ועוד, ועוד.

רוב הסוחרים היו מביאים סחורתם מהעיר „בירות" שכבר היתה אז מטרופולין של מסחר בשביל סוריה, לבנון וארץ ישראל, אבל קצת מן הסוחרים היו מביאים סחורה מאירופה.

יבוא והסחר הסיטונאי. דגים מלוחים היו מביאים מהולנד, קמח לבן דק (בעיקר קמחים של הפירמה וויגשטיין מאודיסה) פולים, גריסים וכלי זכוכית יובאו מרוסיה.

ממרסיל — צרפת היו מייבאים גבישי סוכר בשקים, גושי סוכר, תפוחי אדמה, עורות מעובדים לסנדלרים ולרצענים. מאוסטריה דרך טריאסטי ייבאו כוהל, נייר, כלי זכוכית וחרסינה.

הסחר הסיטונאי למכולת כגון אורז, סוכר, קהוה וכו', היה נתון בידי ערביים ביפו. סחר העצים היה גם הוא כמעט כולו בידי ערבים.

היהודים הספרדים יוצאי ארצות הבלקן היו מייבאים מקושטא לקרדה ופלאמידה (מיני דגים כשרים גדולים ומשובחים, מלוחים וכבושים בחביות קטנות).

מאיזמיר הביאו חלבה, מיני מתיקה, תאנים, בטנים ושקדים, זיתים כבושים מהעיר פיריאוס.

מכפים ומונופולין. עיריית ירושלים מיכסה גם כל מה שנכנס אל העיר למכירה, כגון דגן, תבן, ירקות, עצים, פחמים וכדומה. מכס זה נקרא בוובה (שערים, לאמר כל הנכנס לשערי העיר). הוא היה נגבה לפי הבהמה הנושאת את המשא.

את האגרה היו חוכרים שנה שנה, התחנה הראשית היתה בקילומטר השלישי לכיוון מוצא קרוב למקום שהיום עומד „בית היתומים דיסקין", החוכרים היו יהודים וגם האחראי על התחנה.

העסק הגדול השני שנמצא שנים רבות בידי ישראל, היה המונופולין של הטבק בארץ. עם מסירת המונופולין של הטבק בתורכיה להרג'י הצרפתית קבלו היהודים את קניית הטבק ומכירתו ביהודה, בשומרון ובשפלה. כל הפקידים למכירת הטבק ואפילו בשכם היו יהודים.

תרומות ובנין. ובעת ההיא קנו פקוא"מ ארה"ק בעי"ת אמסטרדם (פקידי ואמרכלי ארץ הקדש בעיר תהילה אמסטרדם) בכסף הנדבות של נדיבי עם־ישראל בהולנד, גרמניה והונגריה מגרש פנוי ורחב ידים בפנים החומה של ירושלים במזרחית דרומית של העיר. המגרש כולו תל־עפר תחוח ואשפה. הקונים יישרו וניקו אותו ככל האפשר ובנו עליו „בתי מחסה", (כך קראו לשכונה) וייעדו אותם לעניי ישראל, שידורו בהם איש איש ומשפחתו מספר שנים.

רשות היתה בידי המנדבים ליתן דין־קדימה לקרוביהם ומקורביהם וע"י כך היו רוב הזוכים בדירות האלה מבני המדינות האמורות. הבתים לא נבנו כולם בבת אחת אלא שנה־שנה לפי מכסת הכסף שנדבו המנדבים אותה שנה. לפי מושגי הזמן ההוא היו הבתים יפים ומסודרים כהלכה וקיר משותף בין דירה לדירה.

אמנם שכונה זו היתה הנקיה ביותר בירושלים. היה שם בית כנסת ואף הוקצו כמה חדרים להכנסת אורחים נכבדים מחו"ל ממדינות המנדבים כי עדיין לא היו מלונות של יהודים בירושלים. המלון היהודי הראשון היה זה של קמניץ שנוסד לאחר זמן.

נחלת שבעה — בין שבעת הנועזים הראשונים שבנו להם לפני ששים שנה שכונה קטנה מחוץ לחומה היה גם סבא. בגלל המרחק הרב בין „הישיבה" ואותה שכונה חדשה וגם מפני שסבא היה זקן (כמעט בן ששים) וחלש לא קבע את דירתו בשכונה. לעצמו השאיר רק חדר שבו היה לן שלש פעמים בשבוע בימים החמים כי שכונת „נחלת שבעה" נתונה בתוך מרחבים פנויים מכל עבריה ואווירה טוב ויפה. כשקשתה עליו ההליכה היה שוכר חמור לרכב עליו.

בי"ח „שערי צדק". היו אז באירופה המרכזית נדבנים מפורסמים, כגון בארון רוטשילד הפרנקפורטי וגם מעשיים מתרימים מפורסמים. את נדבותיהם והתרומות שבאו לידם היו שולחים רק ע"י הפקוא"מ האמסטרדמי. בהתאם להוראת המשרד הזה נרכש מגרש גדול מחוץ לעיר ועליו נבנה בית חולים אשר קראו לו „בית החולים האמסטרדמיי" הוא בית החולים „שערי צדק" אשר ד"ר וואלך הוא המנהל זה הרבה שנים.

חיפושים אחרי פרנסה. ברכה לא ראיתי בעסק החלפנות. פתאום היתה ירידה גדולה בערכי המטבעות והיא גרמה לי הפסד לא מועט לפי מידת הוני, ושוב הצטרכתי לבקש לי פרנסה אחרת. יודעי דבר יעצו לי להעשות אפותיקר (רוקח) ושוב נשמעתי לעצתם.

נזדמן לי מקרה יפה לקנות אפותיקה ברחוב־היהודים והעמדתי לי אפותיקר מומחה, ותנאי התניתי עמו שילמדני כל התורה כולה של אפותיקרות בשנה אחת, ואז לא היתה תורה גדולה ודייה סמיכה מאת רופא־העיר. מורי האפותיקר לא מסר לי אפילו רוב תורתו, נמלכתי וסגרתי את האפותיקה שלי והלכתי לעבוד באפותיקה של אחר, של איש ישר ונאמן, עשיתי עמו שלושה חדשים, השלמתי ידיעותי ונבחנתי אצל הרופא הגרמני ד"ר אינסלר שהיה רופא העיר של ירושלים, קבלתי ממנו את התעודה המבוקשת וחזרתי ופתחתי את האפותיקה שלי.

רופאים ומרפאים. רוב הרופאים ישבו בריחוק מקום מרחוב־היהודים, בבתיהם לא קיבלו חולים. כל רופא היה קובע לו אפותיקה ברחוב־היהודים, ושם בחדר מיוחד היה שוהה שעות אחדות ביום ומקבל חוליו. כל רופא היתה לו „חזקה" על אפותיקה שלו כשם שכל אפותיקר היתה לו „חזקה" על הרופא שלו.

וכך הייתי משחק למזל כמה פעמים: היום מצאתי לי רופא והחזקתי בו — ולמחר איננו.

מכרתי את האפותיקה בעוד מועד והחלטתי לבקש משרה של פקיד בבית מסחר. מצאתי את אשר בקשתי: משרת פקיד בשכם במונופולין של הטבק שנמצא בידי יהודים.

רופאים בירושלים. טיפוסי הרופאים הירושלמים בימים ההם שעסקו ברפואה אחלק לששה סוגים:

סוג ראשון: רופאים ממש, כלומר אנשים שלמדו רפואה באוניברסיטות שונות ונסמכו לרפואה.

סוג שני: חובשים, שבעריהם לפני עלייתם לארץ היו רשאים לעסוק ברפואה בתנאים ידועים ועל סמך תעודות ידועות.

סוג שלישי: אנשים שעסקו ברפואה על סמך תעודות שונות שהיתה להן איזו שייכות שהיא למקצוע זה.

סוג רביעי: אנשים שלא היו בידם שום תעודות אלא שרתו לפני רופאים ובכוח ההסתכלות הנסיונית למדו מה־שהוא בענייני רפואה, וגם כמה שמות של סממני־רפואה נקלטו בזכרונם.

סוג חמישי: אנשים שלא היו להם שום תעודות ולא שימשו משרתים לרופאים ולא ידעו בענייני רפואה ולא כלום אלא פתאום „נחה עליהם הרוח" ומאליהם נעשו רופאים.

סוג ששי: מהגים ומלחשים, מגרשי דיבוקים, מרחיקי קליפות וגוזרי גזירות על ה„סטרא אחרא".

ב. איטה ילין נולדה ברוסיה בשנת 1868, אביה היה הסופר העסקן ומגדולי הציונים ר' יחיאל מיכל פינס. עלתה לארץ כשהיא עדיין נערה צעירה, היתה אשתו של איש

ירושלים הנודע פרופ׳ דוד ילין, נפטרה בירושלים בשנת 1943, כתבה ספר עניני על חיי ירושלים מזכרונותיה ומנסיונותיה האישיים בשם „לצאצאי״, למרות הכותרת, הספר הוא מלא עניין גם לאנשים מחוץ לחוג משפחת ילין או פינס.

„הבנות לכל השנה. אמי התרגלה לאט לאט לחיינו אלה. את החיטה היו קונים תכף אחרי חג־השבועות ואת הענבים לפני ראש השנה או אחריו. את פחמי העץ היו מכינים תכף אחרי חג־הסוכות לפני התחלת הגשמים.

בראשית החורף קנו גם זיתים כדי לכבשם לאכילה ולמסרם לבית־הבד להשיג את השמן.

עבודת החיטה להכשירה ללחם מזכירה את מאמר בן־זומא האומר: „כמה יגיעות יגע אדם הראשון עד שמצא פת לאכול״.

את החיטה היו צריכים ראשית כל לנקות מהאבנים הקטנות ולרחוץ, אחרי הייבוש היו שולחים אותן לטחנה אשר בעיר העתיקה. בעבודה זו עזרנו אנו הבנות ואמנו בתענוג מיוחד וגם עוזרות שתים היו לנו — נשים מרוקניות שהיו עושות „קוסקוסו״: אלה הן מיני גרגירי בצק קטנים עגולים מסולת, ביצים, מים ומלח ולבסוף קמח דק, מהם היו מבשלים דיסה אחרי שייבשו אותם בשמש. את הקוסקוסו הכינו בשביל החורף כי בחורף הביצים יקרות. כל בעלת בית הכינה בשביל החורף גם ביצים למאות בתוך זיר (חבית) מלא סיד כבוי.

אחרי שהביאו את הקמח מן הטחנה היו צריכים לנפותו ולחלקו למינים: סולת דקה לאפיית חלות וכעכים, סולת עבה בשביל דיסה, קמח „מורנו״ דק, ושחרחר ועבה ששימש לעשיית לחם פשוט.

גם את היין היו מכינים לכל השנה בפרט מענבי חברון המפורסמים לתעשיית יין, יין שרף.

בבוקר השכם היתה אמי הולכת עם שני מלווים מומחים לדבר לקנות אצל פלחי חברון כמה מאות רוטלים ענבים לבנים ושחורים. את גרגירי הענבים שמו בכלי נחושת גדולים, דרכו אותם ברגלים היטב ואת המיץ שמו בזירים, את כל העבודה עשו במרתף. לפי מה שאני זוכרת ארך כחודש ימים עד שתסס היין ונהיה זך כבדולח. היו כמה מינים של יין: מתוק, חזק, אדום בהיר וכהה, וכל מין בכד שלו.

שקי פחמים של כמה מאות רוטלים הריקו במרתף. אז השתמשו בפחמי עץ לחימום החדרים באח־נחושת (מנגאל), לבישול ולכביסה. לא הרגשנו איזה חיסרון שהוא, הכל היה טוב בעינינו. בזמננו שהכל טוב ויפה בארץ ישראל ישנם בכל זאת בנו עוד בני אדם והמה רבים שמוצאים חסרונות לרוב בארץ, בחשבם שבערי אירופה היה הכל יותר יפה ויותר טוב.

תלבושת הגברים. תלבושת הגברים האשכנזים היתה בחלקה זו של הספרדים: קפטן של אריג בד מגוון — מעשה דמשק והוא לימות החול, ואריג שחציו משי — לימי שבת וחגים ועליו חגורה רחבה של אריג חצי משי. על הקפטן לבשו מעיל של צמר שחור המגיע עד הברכיים. על כל אלה — הכובע השחור עם התיתורת המקיפה והוא לימים של חול, תחתיו הירמולקה הלבנה העשויה חוטי צמר גפן מעבודת־יד, בשבת הג׳ובה הידועה. החסידים לבשו בשבת ביחוד מעיל של קטיפה בצבעים שונים מבריקים. המכנסים התחתונים (עליונים לא היו) והגרבים היו בצבע לבן, הנעליים היו קצרות ומגיעות רק עד הקרסולים ורבים שמו לרגליהם רק סנדלים גם בצאתם לרחוב.

התלבושת הספרדית היתה הדורה יותר. על הקפטן לבשו חזייה של בד מגוון או אריג שחציו משי. על החזייה שמו בצאתם את הגלימה (ג׳ובה) של צמר בעל צבע שונה

המגיעה עד הקרסולים ולראשו התרבוש — הוא כובע אדום עם גדיל שחור בראשו באמצע היורד מאחוריו ומתנופף לכל רוח.

תרופות. אף כי חיינו אז היו חיים קשים, המלריה ומחלות עיניים לא הרפו ממנו במשך שנים בכל זאת קבלנו את הכל בסבלנות, כבר חיכינו לקדחת שתבקר פעם לשבועיים אחת מאתנו.

התחלנו להגן על עצמנו בכל מיני רפואות בפרט באבקת כינין שהיינו מתבלות אותה בצורות שונות להפיג מרירותה. מנת הכינין שמו בנייר סיגריות וכך בלעו אותה עם מעט מים. רק כאשר מדת החום עלתה והיה חשש למחלה אחרת פנו לעצת החובש ואם רפואותיו לא הועילו אז נקרא אחד הרופאים מהעיר העתיקה.

הרופאים. מספר הרופאים היה קטן, על פי רוב היו מכנים אותם בשם ארץ מוצאם — הרופא היווני, הצרפתי, הרוסי, והגרמני. היו גם שני רופאים יהודים ד"ר שווארץ וד"ר פופלס שניהם שימשו בשני בתי חולים יהודים בעיר העתיקה, „בית החולים רוטשילד" ו„ביקור חולים האספיטאל".

לכל בית חולים בית־מרקחת שלו, רוב החולים קיבלו ריפוי ורפואות כמעט בחנם, מלבד אלה היו ברחוב־היהודים שלשה בתי מרקחת בהם קנו האמידים את סמי התרופות.

למומחים ברופאים נחשבו הד"ר מאזרייקי היווני והרופא הרוסי. הם קבלו בעד ביקור חצי נפוליון זהב, רופאים אחרים הסתפקו במאג'ידי (עשרים גרוש).

חברת לינת צדק. היא עזרה הרבה. חברי האגודה השגיחו על החולים ביחוד בלילות (אחיות רחמניות טרם היו בארץ), השאילו מכשירי ריפוי (חוקן, מדחום וכיוצא בזה) והם עברו מחולה לחולה.

אישים. 1) דוד ילין, ופעם אחרת בחג הסוכות הלכתי עם מכירה לבקר בבית הורי ילין בעיר העתיקה ברחוב „שער השלשלת" בדרך לכותל־המערבי. תמונת החצר נגד עיני גם עתה. מן הרחוב עולים במדרגות ועוברים מבוא מקורה חשוך, עוברים ובאים אל החצר אשר באמצעה מתנשא פי הבור של החצר. על יד אחד קירותיה גפן אדרת המטפסת ועולה עד הדיוטה העליונה ומכסה בצלה את המעבר אל החדר הקיצוני. בסוכה יושב לו הצעיר דוד ילין (בעלה לעתיד — המח') מסב על ספה וקורא בספר והוא לבוש קפטן משי ותרבוש אדום חבוש לראשו.

2) נפתלי הרץ אימבר, הצעירים הוסיפו לבקר ולבוא לביתנו כי אבי (יחיאל מיכל פינס) הדריך אותם בעצותיו הטובות. בתקופת זמן זה עשה בירושלים המשורר הצעיר נפתלי הרץ אימבר מחבר „התקוה". כחיה ניצבת לפני התמונה: בפינת הספה על יד אבא ישב המשורר מחבר שירי־ציון כשהוא קורא לפניו מדי פעם בפעם קטע מיצירותיו בהדגישו במבטא גליצאי כל ביטוי שעלה על רוחו הטובה עליו באותה שעה.

רוח השירה היתה מפעמת בו תמיד לאחר שתיית כוס יין משומר מעשה ידיה של אמא.

לפני תקופה זו חיבר אבא את השיר „חושו אחים חושו" אשר שרו אותו הבילויים בכל הזדמנות.

3) פרוטינגר. הוא היה בנקאי והתקשר עם מר נבון ויחד קיבלו את הקונצסיה לחברה צרפתית ליסוד מסילת־ברזל בין יפו וירושלים. משפחת פרוטינגר היתה גדולה וכמה מבנות המשפחה היו בגילנו, ביתם היה פתוח לקראתנו בכל עת ובכל שעה. הגן היפה שלהם היה לנו למקלט בימי הקיץ החמים בעציו ובשיחיו המצילים. לעונג נחשבה הרחיצה במימיה

הנקיים של הבריכה הבנויה בחצר. (אח"כ עבר הבנין והגן לביה"ס אוילינה דה רוטשילד — המחב').

זוטות. הכנות לחתונתי, מיד לאחר פסח החלה אמא לדאוג ל„שוגר" (סבלונות הכלה בספרדית).

כל המסחר בסחורות אריג היה מרוכז בעיר העתיקה בעיקר בידי הספרדים והגורג'ים. העגלה הראשונה שחיברה את העיר העתיקה עם החדשה הגיעה עד שכונת „אבן ישראל".

ג. ר' חיים המבורגר יליד ירושלים (1968—1951) למד בחדרים ובישיבה. בבית אביו נחתכו עניינים ציבוריים ושם התרועעו טובי העסקנים. מנעוריו עד ימיו האחרונים קלט רשמים מכל שדרות הציבור הירושלמי מהעדה האשכנזית ומהעדה הספרדית.

איני מפריז באמרי ש„צבר" זה צבר מידע מכלי ראשון, פרי הסתכלות חדה מכל שהתרחש ברחוב היהודי, בבתי הרבנים שהיו פרנסי ציבור, במוסדות, בכוללים, בישיבות, במפעלים ברשות הרבים וברשות היחיד, וידע להעריך את ההשגים והכשלונות את החזון והמעש.

בספרו הדוקומנטרי „שלשה עולמות" בשלשה חלקים (החלק השלישי נדפס בירושלים בשנת תש"ח) מתאר המחבר את ההווי הירושלמי לפרטי פרטיו עם תאור ממש, צילומים של טיפוסים מרשימים שהתהלכו בסמטאות שבין החומות.

בעונג רב אני מקיים את מבוקשו של ר' חיים המבורגר: „יודע אני שהרבה מן הסופרים והמעתיקים ישתמשו בחומר שבספרי זה, אבקש אותם כי יזכירו שמי ושם ספרי, „וכל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם".

שידוכים. „היה נהוג כשהשתדכו שתי משפחות לזו בן ולזו בת, קודם שנגמר השידוך באה האם של הבן לבית הבת עם איזה אמות חוטים מדולדלים ובעלי קשרים מרובים ונתנה למיועדת להיות הכלה כדי לפרק הדלדול ותפתח את הקשרים בפניה ולעשות פקעת (כדור), וכל זה לדעת אם הנערה אינה עצלנית ורגזנית ויש לה סבלנות לשבת אילו שעות לטפל בזה.

בחור ובתולה שנתארסו וקנו להם רהיטים, לא היו המיטות שוות, לאשה היתה מיטה מיוחדת שקראו לה „מיטת שמים" (כילה בלשון התלמוד). זה היה מיוחד לזמן שהאשה תלד. למיטה צורת אוהל, רק מצד אחד באמצע הוילון היה פתוח להעביר אוכל ליולדת.

היולדת. כן היו ניירות מודפסים שנקראו „שיר המעלות". בדפים אלה היה מודפס באותיות גדולות „שמירה להילד והיולדת". את ההדפסים האלה קנו אצל מוכרי ספרים. אחד היו מדביקים על פתח הבית ואחד על כל חלונות החדר. יום לפני הברית בא המוהל לבקר את הילד והניח את סכין המוהל תחת מראשותיו של הילד לסגולה.

מיום שנולד הילד עד יום המילה, יבואו מלמד תינוקות עם ילדי החדר לבית היולדת והמלמד קורא עמהם „קריאת שמע" והמיילדת מחלקת להם גרעינים ובטנים ובערב „יום הברית". קיבלו בנוסף עוגה קטנה עם צאתם מהחדר כולם אומרים בקול רם: לילה טוב לילד ויולדת.

בלילה שלפני המילה ישבו עשרה אנשים והיו ערים כל הלילה לשמור את הילד והיולדת, לליל שימורים זה קראו „וואך נאכט".

מצוות מילה. האשכנזים מכבדים את בני המשפחה בכיבוד של מצווה לפני המילה

ולאחר כך, ההישפניולים (הספרדים) מכבדים רק הסנדקאות להרב או לזקן המשפחה וכל יתר הכיבודים אף הברכות שייכים למוהל.

כל שמונת הימים עד הברית הילד נמצא במיטת אמו כדי שתשגיח עליו מחשש שדים או כשפים, לאחר הברית שמים את הילד בערשו ומניחים תחת מראשותיו חומש לסגולה.

הדלקת נרות שבת. בערבי שבתות בפנות היום והגיעה שעת הדלקת נרות שבת הלך „המכריז" שקולו חזק בכל הרחובות שגרו יהודים וצווח א־צי־נ־דר.

מכריז זה היה גם מודיע על האספות להלווית המת, כשהנפטר היה אדם חשוב הכריז על „ביטול מלאכה". הוא היה גם מכריז על ילד אבוד. גם כל הודעה ואזהרה מאת הרבנים היה הכרוז מעביר בקולו החזק אל כל יהודי ירושלים.

חיטים ולחם. בתחילת רחוב הבטרק הצר היה שוק מיוחד לחיטיים ולשעורים שנקרא „באזר", לשם הביאו הפלחים מאזור ירושלים, חברון ומעבר הירדן את החיטים למכירה. בימי קציר־חטים באו יהודי העיר העתיקה לקנות להם חיטה שתספיק עד ניסן היינו עד פסח.

כל בעל בית היה לו אמבר (מחסן) של עץ סגור ומצופה פח שמירה נגד עכברים, בתוך ארגז זה איחסנו את החיטה. כל חודש נטחנו חטים בשביל השימוש החדשי כדי שלא יתיישן הקמח או יתעפש.

בטחנת הקמח לא ניפו את הקמח והיו הסובין והמורסן והקמח והסולת נמצאים ביחד, בשביל זה היו לכל בעלת בית שתי נפות אחת קלושה ואחת סמיכה, הקלושה להעביר הסובין והסמיכה להפריד הסולת מן הקמח. הסולת היתה מיועדת לאפיית חלות לשבת והקמח בשביל לחם רגיל.

פלחיות הסתובבו בבתי היהודים כדי לקנות את הסובין בשביל הזנת החמורים.

היו נשים שבאו אל הבית למכור ביום קבוע שמרים (שמרי תאנים, צימוקים ושמר אופיא־קצף). לכל אחת היה כד פח עם החומר שבו היו תוחבים מדות של אוקיה, חצי אוקיה ורבע אוקיה, לכל אחת הקונות שלה.

הנשים היו אופות לחם פעמיים בשבוע כדי שיהיה לחם טרי, מלבד ביום חמישי בלילה שהיה מוקדש לכבוד שבת. אחרי שהשמרים תססו עלתה העיסה ותפחה, אז שמו את העיסה על הלוח הרחב ולשו את הבצק ועשו ככרות לחם במתכונת אחת ועל כל לחם עשו סימן כדי שלא יתחלפו בתנור.

הלילה של יום חמישי היה ליל שימורים, הנשים היו עסוקות בהכנת החלות, להכות בקופיץ על טבלא את הדגים ואת הבשר עד שקול ההכאות נשמע בכל רובע היהודי (מכונת טחינה טרם היתה בשימוש).

שכר האפייה היה חדשי לפי מספר הנפשות, מלבד המשכורת הקבועה לקח גם חלה גם רקיק מכל משלוח לתנור. בקשיש בפורים לאופה ולנושא הטבלאות היה משפר את טיב האפייה ודיוק הולכה והבאה.

עונות לאגירה. בגמר בישולם של הפירות היתה כל בעלת בית מכינה ריבה לכל השנה. חומר לריבה היה: מישמיש, תפוחים, תפוזים, לימונים, תותים, ענבי בוסר, מיץ רימונים, שושנים. עשו ריבה לאכילה או ליתן אותה בתוך התה, וגם להלוקה לחולים עניים וליולדות זקוקות.

כן הכינו אורז, עדשים, פולים, קטניות, אפונים, קליות טחונות, גריסי חטים, גריסי שעורה וגריסי מרגליות לכל השנה.

מי ששכר דירה היה אחד מתנאי השכירות, שהמשכיר צריך לעשות במטבח ארגז של

עץ בשביל פחמים. פעמיים בשנה קנו פחמים, אחרי הפסח ואחרי סוכות. הפחמים היו לבישול ולהסקה.

מלבד כדי מים וכדי יין היו לכל בעל בית שלשה כדי חרס קטנים: אחד לשמן שומשמין, אחד לשמן זית לאכילה והדלקת נרות לשבת ואחד בשביל זיתים לאכילה בחורף. המנה הראשונה היתה זיתים כבושים טבולים בשמן זית — סגולה לזיכרון — זה היה מאכל ראשי בכל יום אף לפני סעודה של בשר.

אישים וטיפוסים. הרב שמואל סלאנט ז"ל, עליו אני כותב מה שאני יודע, משום שהייתי מצוי אצלו כמעט כל יום כדי לקחת את הצ'קים שבאו על ידו ולהביאם לבנק של אבא, ולהביא לו כסף תמורתם, הרב היה מקל מאד בתעניות, ביום תענית ציבור, כשבא מי שבא לשאול על תעניתו היה הרב משיב: לך לאכול. כשבאה לפניו שאלה של כשרות, אם היה כשר אמר: כשר ואם לאו לא הוציא מפיו את המילה טריפה רק בדרך רמז, היה אומר למכור לגוי.

לסופר שלו ר' יוסף ריבלין היה מכתיב את תשובותיו ואמר לו לכתוב: הרב שמואל סלנט ולא להוסיף על זה. הוא הדגיש, באמת איני צריך לכתוב עלי אף התואר „הרב" כי איני רב העיר: ירושלים אין לה רב, ואין איש כיום שראוי להיות בה רב עד כדי לקרוא לו „רב של ירושלים", ומה שאמרתי לך לכתוב הרב, זה משום שמשלמים לי בזה שאני פוסק שאלות, מוכרח אני לכתוב עלי „הרב" ותו לא.

כשפרצה מחלת השפעת בחודש תשרי, כשהגיע יום הכיפורים, התיר הרב לכל מי שסבל מכאב או חום לשתות תה או מים פחות מכשיעור, גם התיר להניח מגבת מים קרים על הראש או על הלב.

ר' פנחס נימינסקי הגיע לירושלים מהעיר אומן ברוסיה, הוא היה איש זקן נשוא פנים תמים, נדיב לב ופזרן למגביות צדקה, לבש בגדים יפים של משי שחור, נעלי לכה, ולו מקל ובראשו גולת זהב. קנה את החצר הגדולה ברחוב חברון בעיר העתיקה והקדיש אותה והחדרים שבתוכה ל„תלמוד תורה" חיי־עולם, כן החזיק בה מכספו את „ישיבת חיי עולם" לאיזה זמן ולא התערב בשום דבר ציבורי.

ד"ר שמואל ברוך סנדרס הגיע מאוסטרליה בשנת 1880 והוא זקן, הוא החליט להתקין בית־תה בשביל העניים ובני „תלמוד תורה" וישיבות, בעזרת חבר מוותיקי ירושלים הלכו לקבץ נדבות, ברחוב סמוך לכותל המערבי שכרו שני חדרים ושם התקינו שני מיחמים גדולים ובמקום עלי תה השתמשו בתאנים, הפונים לשתייה רבו עד אפס מקום. בית התה הזה סלל את הדרך לבית מושב זקנים הקיים עד היום הזה.

ר' מנדל כהן מליסקא עלה בשנת 1884, ומכיון שעשה דרכו ברגל הגיע לירושלים בשנת 1885. בשנת 1888 נסע להונגריה ארץ מולדתו ומשם לוינה להיות נוכח בהרצאת ד"ר הרצל. יסד גמילות חסדים להשאלת כלי בישול, כלי אכילה, צלחות, סכו"ם וכוסות ללא תשלום לכל מי שהכין כיבוד או סעודה באירועי שמחה. הוא גם השגיח על העירובין שלא על מנת לקבל פרס. הוא היה כמה שנים משגיח אצל „כותל מערבי" וסדרן. בכל יום הוציא כסאות ושלחנות וספרי תהילים וסידר אותם ברחבת הכותל ובערב החזירם לחדר שע"י הכותל לשמירה והכל שלעמלק"פ. הוא היה אחד העדים שהעידו לפני „ועדת החקירה" של הכותל המערבי.

ד. יהודה מ' טוקטלי ז"ל נולד בירושלים בשנת 1904, קיבל חינוך מסורתי מתקדם בבתי הספר שבירושלים, היה איש עסקים נודע בארץ ובחו"ל, נתן הרבה מזמנו לעסקנות

ציבורית. את הישות הירושלמית ספג בבית אבא. בשנת 1967 שלש שנים לפני פטירתו יצא לאור ספרו „בנתיב חיי" — סיפור חייו בשטח הכלכלי והחברתי. ידעתי את האיש מקרוב מאד ואוקיר את רשמיו האישיים על מכורתנו המשותפת, ויש אשר שיר יחיד יעלה ויבוא לשירה בציבור. מר י' טוקטלי נפטר בשנת תש"ל—1970.

„בימי מלחמת העולם הראשונה.

רעב. עד לתקופת פרוץ מלחמת העולם הראשונה, ניזונה ירושלים היהודית בעיקר מתמיכה שהגיעה מהתפוצות, ביחוד מאמריקה, רוסיה, דרום אפריקה ואנגליה. עם כניסת תורכיה לזירת המלחמה, כלוחמת לצד אוסטריה וגרמניה נגד אנגליה, נותקה ירושלים ממקורות היניקה שלה. בעצם יום הצטרפות תורכיה למחנה הלוחמים, החל למעשה תהליך הדרדרותה הכלכלית של הישוב היהודי בעיר הקודש. החל מאותה שעה היה היוקר מאמיר והולך מיום ליום, מצרכי המזון אזלו מן השוק. הצבא התורכי שהשתלט על חיי הכלכלה של הארץ אכל את טובה ומלואה והחרים כל מה שאפשר לעשות בו שימוש כל שהוא. תת התזונה שברעב למחצה יחד עם המחסור הכרוני במים, סבון וחמרי חיטוי אחרים גרמו להתפשטות מחלות קשות כמו טיפוס הבהרות, טיפוס המעיים, החולירע ומחלות אחרות שקצרו את קצירן המר באוכלוסיה הירושלמית.

גדלה ביחוד תמותת התינוקות והילדים הרכים. מתוך רשימות של „חברא קדישא" ירושלמית אחת אנו למדים כי תמותת הילדים אצל עדה יהודית אחת שבשנים כתיקונן היתה שש עד שמונה לחודש עלתה בימי המלחמה עד מאה למאה ועשרים לחודש.

עד היום הזה אני זוכר כמו מתוך חלום־בלהות את קול האימים של הכרוז (מכריז להשתתף בהלווית המת) של החברה קדישא הכללית בהעדר דרכי פרסום אחרות להודיע על פטירה. בשורות איוב כאלה הובאו לידיעת הציבור לפתע לעתים תכופות ביותר.

פאראים־עריקים. מיד עם פרוץ המלחמה הכריזה הממשלה על גיוס נתיני תורכיה לצבא. מאות מיהודי ירושלים שנלקחו לצבא לא זכו לשוב ולהתאחד עם משפחותיהם.

אמנם היו מאות ואלפים יהודים מחוייבי גיוס אשר לא התייצבו לפני השלטונות הצבאיים, יהודים אלה אשר הספיקו לעמוד על אפיו של השלטון התורכי החליטו לא להתגייס ולכן ירדו למחתרת ונעשו „פאראים" כלומר משתמטים.

אכן היו אחרים אשר לפי החוק יכלו לפדות עצמם מלצאת לצבא ע"י כופר נפש — „בדל עסכריה" בלשון השלטונות, מאחר שהכופר עלה בסכומים גדולים נאלצו המעוניינים למכור, למשכן רכוש כדי להציל עצמם ולהחיות משפחותיהם ללא הטרדות מהמשטרה הצבאית והאזרחית.

ג'אמל פאשה, המפקד העליון של הצבא (בחזית סואץ) החליט להפוך את „הכופר" למקור הכנסה, מקור לסחיטה בלתי פוסקת, תוך זמן לא ארוך נתפרסם צו גיוס חדש לאותו שנתון ושוב נדרש כופר נפש, כך נשנו הצווים לעתים קרובות, כאשר ראו הפדויים מה גדולה תאוות הכסף של המפקד העריץ הסיקו את המסקנה שעליהם להעלם ולחיות בהסתר (לרוב במושבות) ולהצטרף למחנה העריקים.

גם שבת ערב חנוכה. היה זה שבת ערב חנוכה, שנת תרע"ז—1917 בשעות בין מנחה למעריב עמדו יהודים מתושבי שכונת „נחלת ציון" בחצר בית הכנסת ו„נהלו" בדרכם את ענייני המלחמה המהדהדת כמה חדשים מרעם התותחים של הקרבות בין האנגלים והתורכים. כאן בחצר סיפרו וחזרו על הגבורות ופלאי הטכניקה של צבא אנגליה —

„הדוד ינקל", מתוך זהירות ועינא בישא מקובל היה לקרוא בימים ההם לאנגלים „הדוד יעקב".

מסביב לפרשנים ולאסטרטגים שנעזרו בדמיונם הפורה בעת אשר העבירו את הידיעות לקהל המאזינים נתקבצו יהודים מכל הגילים שהיו שותים בצמא כל מלה שיצאה מפיהם.

אני, שהייתי ה„גבר" היחידי בבית, הייתי מקשיב בדריכות ובתשומת לב מיוחדת לכל היוצא מפי ה„ידענים", וזאת כדי שבשובי הביתה אוכל לספר לאמא ולסבתא בהרחבה על הנעשה במערכות המלחמה כפי ששמעתי מפי זקני העדה וחכמיה. כדי להספיק לקלוט חדשות ופרשנות הרבה ככל האפשר היה עלי להשאר בחצר ביהכ"נ בהפסקה בין „תפילת מנחה" לערבית בלי לשוב הביתה לפני „ברכת ההבדלה", כשאני כל אותו הזמן עושה אזני אפרכסת לשמוע כל המסופר והנאמר. זה היה מנהגי מדי שבת בשבתו. רצתה ה„השגחה העליונה" כי בשבת זו, הגורלית, אשנה ממנהגי. דוקא בשבת זו שאוירת החצר היתה כאילו טעונה זרם חשמלי במתח גבוה, חדשות סוערות ומסעירות על הנעשה בשדה המערכה שהתקרבה לירושלים היו זורמות בשטף ובדחיפות בלתי רגילה אל קהל המאזינים בחצר בית הכנסת. דוקא ביום זה ובשעה זו כאילו יד נעלמה הוציאה אותי מהחצר והוליכה אותי אל בית הסבתא בשעה שכל חברי וידידי נשארו שם בחצר.

בעודני עומד ליד הבית הגיעה לאזני שריקה איומה מלווה התפוצצות חזקה שהחרישה אזני, נשארתי עומד מהומם בלי יכולת לווז. לאחר כמה דקות הקיפו את השכונה קולות בכי, בכי מר של נשים אומללות אשר זה עתה שכלו את בעליהן, בניהן ואבותיהן כתוצאה מפצצה שנחתה על חצר בית הכנסת וגרמה להרג רב בין קהל הנאספים ולפצועים באופן אנוש. כך ניצלתי בחמלת השם עלי, ממות בטוח או מפצעים אנושיים".

ה. חנה לונץ. חנה לונץ־בולוטין, בתו הצעירה של הסופר, החוקר וההסטוריון הירושלמי ר' אברהם משה לונץ (1854—1918) כתבה רשמיה מקורות התקופה של „מלחמת העולם הראשונה". מצאתי בתאוריה זהות רשמים כפי שאני חייתים.

חנה היתה בת השכונה „אבן ישראל" הסמוכה לשכונת „משכנות" בה גדלתי.

אביה הרא"מ לונץ היה בתקופת המלחמה מתפלל בבית הכנסת של משכנות כתוצאה מחוסר „מניין" בשכונתו הואיל וחלק מתושבי „אבן ישראל" האשכנזים, שהיו נתיני אויבי תורכיה גורשו למצרים, והרבה מהגברים היו מחוייבי גיוס לצבא העותומני.

זכורני איך חנה היתה מוליכה את אביה שלקה במאור עיניו לתפילה לביה"כ של שכונתנו ואיך אני הייתי מחזירו לביתו אשר ב„אבן ישראל", בהזדמנויות אלה קלטתי ממנו הרבה ידיעות והערכות על הקורות בירושלים בימים ההם.

חנה בזכרונותיה בספרה „מאיר נתיבות ירושלים — חיי אברהם משה לונץ" מעלה רשמיה מתקופת „מלחמת העולם הראשונה" והם בדיוק נמרץ כמו שראיתי אותם במו עיני.

„פרצה מלחמת העולם הראשונה, וכעבור זמן קצר הצטרפה תורכיה אל הכוחות הלוחמים (גרמניה אוסטריה־הונגריה ואיטליה, הברית המשולשת, א"ש).

בהלה גדולה קמה בארץ: מה יהיה גורלה כאשר תנותק מן העולם הגדול? מניין יבוא לחמה? ירושלים היתה הראשונה למצור. כל מי שהיו לו קצת חסכונות הכין מעט קמח ועוד מצרכים חיוניים. אבי מישכן את תכשיטי אמי המנוחה וגם אגר נייר לבית הדפוס, שלא יהיה עיכוב בהוצאת הספרים הנתונים תחת מכבש הדפוס.

התושבים לא יכלו לתאם להם את היקף הפורענות שלא איחרה לבוא.

מיד, לאחר שממשלת תורכיה החליטה להצטרף למלחמה, השליטה שלטון צבאי חמור, שפגע בעיקר ביהודים, תחת ידו הקשה של ג'אמל פחה המצביא העליון.

באיום מפורש הצהיר, שיעשה בציונים טבח, כמו שנעשה בעם הארמני, מאחר שהיהודים מסכנים לדעתו את בטחון המדינה. ראשי הישוב נקראו לירושלים ונמסר להם בקצרה, כי יגורשו מן הארץ. ואולם גזר הדין נתבטל בהשתדלותו האמיצה של אלברט ענטבי, מנהל „כל ישראל חברים" (בית ספר לתורה ולמלאכה), עסקן ציבורי פעיל ונמרץ, ששימש גם כחבר במועצת מחוז ירושלים. עוד לפני המלחמה נודע ענטבי בפעילותו הציבורית הברוכה. כיליד דמשק ידע את שפתם ומהליכיהם של הערבים, ובמשפטיהם של איכרי המושבות עם שכניהם הערבים היה נחלץ לעזרתם של האיכרים ומיישר את ההדורים. גם בימי המלחמה במשטר הצבאי, לא חת מפני ג'אמל פחה העריץ. פעם אמר לו ג'אמל: „שמע, אתה מדבר גבוהה גבוהה על ענייני הישוב העברי וראשך יהיה הראשון שיוסר פה", וענטבי השיב לו מיניה וביה: „עד שיוסר הראש הזה יוסיף לדבר על ענייני הישוב העברי".

והנה באה גזירה חדשה: לגרש את היהודים הנתינים הזרים, קשה ונורא היה לערוך גלות, אך לא פחות נורא היה לקבל אזרחות עותומנית ולהשאר תחת המשטר הצבאי החמור. למרות זה החליטו יהודים רבים להתעתמן ובלבד שלא לצאת את הארץ. רבים גוייסו לצבא התורכי ונפלו בחזית, רבים חלו בטיפוס הבהרות ועוד מגפות שפרצו אז. התלמידים המבוגרים של גימנסיה „הרצליה" בתל־אביב התנדבו לבית ספר לקציניים (בקושטא), ובזה הוכיחו את נאמנות הישוב לממשלה.

הקצין אריה הלפרן, בנו של האידיאליסט מיכאל הלפרן, שאת אונו והונו הקריב לגאולת הארץ נפל בחזית עזה.

הרעב היה בארץ, הקמח אזל, אפו לחם מדורה והכינו מאכלים מעשבי הארץ, כשגבר הרעב אכלו קליפות של תפוחי זהב. וכאילו בזה עדיין לא מלאה הסאה בא הארבה, שכיסה את הארץ כענן המכסה את קרני השמש, זה הארבה הכבד, עליו דיבר הנביא יואל: „שמעו זאת הזקנים והאזינו כל יושבי הארץ, היתה זאת בימיכם, ואם בימי אבותיכם". הארבה העצום ירד לשדות, כילה כל עשב ולא השאיר עלה על עץ. ההצלה באה מיהודי אמריקה ששלחו אניה מלאה מזון, והוא חולק במנות לכל התושבים, כעני כעשיר, כי הרי כולם רעבו ללחם.

גם השלטונות הרבו להציק, עלילות, משפטים ומאסרים התחדשו חדשים לבקרים. בין הנאשמים היו מן האישים הבולטים של הישוב: דוד ילין, דוד בן גוריון, יצחק בן צבי, אברהם אלמליח, מניה שוחט, יהושע חנקין ועוד.

גם תורו של אבי הגיע, המלשין היהודי, פקיד הבולשת, בא אל ביתנו בלווית שני שוטרים, פקד לתת להם את ה„כינור ציון" ואת יתר הספרים ואמר קצרות: „בשעה זו וזו עליך להתייצב במשרד המשטר הצבאי". אך יצאו ואבי אמר: „יש לי עוד פנאי לגמור את הענין", והמשיך להכתיב את המאמר שהחל בו.

אחרי החקירה הראשונה, שהיתה לאבי בבית המשפט, נסעה רחל ינאית לדמשק להיות לימינה של מניה שוחט, הנאשמת כמורדת במלכות ואחראית לנשק שמצאו אצל „השומר". משפטה היה חמור ועמד להתקיים בדמשק, יתר האסירים ביניהם בן צבי, בן גוריון, ילין ואלמליח גורשו מהארץ.

לוויתי את אבי לחקירה עוד שלש פעמים, הוא חזר והרגיעני: „אל דאגה, בתי, הכל יגמר לטובה, נצח ישראל לא ישקר!"

החוקר הקודם הוחלף באחר, גם הוא דובר צרפתית, שיר התקוה בתרגום תורכי היה מונח לפניו, הוא פנה לאבי בצעקה: „ענה בוגד, איזה סוד יש לכם 'בלב פנימה'?", „זהו ביטוי שירי", ענה אבי בשקט, — „חוקר לשון חדש", התפרץ החוקר בצחוק רם והמשיך באיומים ובשאלות ברוח זו; אבל את רוח אבי לא הצליח לשבור.

בעת הנתן הפסק דין בא אתנו ידידנו אלברט ענטבי, שבזכותו הומתק הרבה העונש, העונש היה: לסגור את בית הדפוס ולהחרים את „כינור ציון". שאלנו את ענטבי כיצד עולה בידו להסתדר עם העריצים האלה והוא ענני בהבעת סיפוק ובסגנונו המיוחד: „אני יודע את הפוליטיקה שלהם". ואבי אמר: „אם אזכה לגמר המלחמה אוסיף למהדורה החדשה של „כינור ציון" את פרטי המשפט בגלל כינורי, אך הוא לא זכה. המאסף „ירושלים" י"ג, „המעמר" ג' ו„כינור ציון" שהיו באמצע הדפסתם, יצאו לאור אחרי מותו.

על סף הארץ המבוטחת. אבי זכה לשחרור ירושלים ויהודה בידי צבאות אלנבי, בחנוכה שנת תרע"ח (1917). הגליל סבל עוד כשנה את זוועות המלחמה.

ימים ולילות רעמו התותחים מצפון להרי ירושלים. אבל כשהתקרבו הבריטים לעיר הקודש פסקו ההתקפות בזכות המקומות הקדושים לכל העמים, והתורכים נסוגו. לקראת הבריטים הלך ברחוב יפו, קרוב למושב זקנים (של הספרדים א"ש), ראש העיר חסין אפנדי אל חוסייני, כשהוא נושא דגל לבן בידו. באולם בית החולים „שערי צדק" חתם על הכניעה ומסר מפתחות העיר למפקד הבריטי. (לראש הפלוגה הבריטית החלוצה — א"ש).

הבשורה על כניעת התורכים עברה במהירות מפה לפה ועוררה ריגשה כללית בעיר, מזי רעב יצאו התושבים ממחבואיהם (הרבה היו עריקים ומבוקשים א"ש) לרחוב יפו, שכבר המה מגדודי החיילים הצועדים ומתקדמים מהמערב. משעשעים היו הסקוטים בחצאיותיהם המשובצות. החיילים האוסטרלים הנדיבים ורחבי הלב חילקו לכל אשר פגשו צנימים מתרמיליהם וגם קוביות סוכר, שהמקבלים כבר שכחו טעמן, לילדים העניקו שוקולד.

כמחלום בלהות הקיצו התושבים, ולעיניהם גאולת פתאום. הרחובות סואנים, הכל קם לתחייה. השען פתח חנותו שהיתה סגורה על בריח. החיילים שבאו מן המדבר, מקום שם לא היה להם על מה להוציא את כספם, קנו שעונים —חדשים ותיקנו את הישנים. סוחר, שהתמזל מזלו והחביא במחסנו קצת גלויות מצויירות, נייר לכתיבה ומזכרות לתיירים, הוציאם למכירה. הכל קנו החיילים בכסף מלא.

אחרי כיבוש ירושלים התעודד אבי והתקין עצמו לשוב במשנה מרץ לעבודתו ב„תלמוד הירושלמי". גם קיווה לראות בקרוב את שני בניו, הבכור ששירת כרופא צבאי בחיל צרפת והצעיר שגוייס לצבא התורכי.

הבשורה על „הצהרת בלפור" רוממה את רוחו. לירושלים הגיעו ד"ר חיים וייצמן וחברי „ועד הצירים" הראשון. רבה היתה ההתרגשות בקרב התושבים היהודים לבואם. בקבלת הפנים לכבודם אמר אבי בין היתר: „אתם, חברי הועדה, הנכם הביכורים שהגישו לנו בני הגולה: בבואכם רואה אני עקבתא דמשיחא...".

למחרת, בליל שבת זימר אבי את הזמירות השגורות בפיו: „גם כי אלך בגיא צלמות לא אירא רע כי אתה עמדי". ביום השבת הגה בהוצאת ספריו: „אקווה בצור ישעי להשלים מה שהחסרתי בגלל המלחמה, בדעתי לחבר ספר בשם „ארץ ישראל". אך לפנות ערב, חש לפתע ברע ואחרי שעות אחדות עלתה למרום נשמתו הטהורה והוא בן ששים ושלוש. היה זה אור ליום ב' אייר תרע"ח".

ו. **ר' יצחק יעקב ילין.** הסופר והעתונאי ר' יצחק יעקב ילין (1885—1964) נולד

בירושלים, אביו ר' הרשל סופר, היה דמות ידועה שופעת טוב לב, מרץ וקנאי לתפילת שחרית עם עלות השחר.

ר' י' ילין למד בת"ת ובישיבת „עץ חיים", קיבל חינוך יסודי בלשון קודש, עם בקיאות במקרא ובש"ס, קרא ושנה במקורות והצטיין בדקדוק השפה העברית. מנעוריו חשק לפרסם כתבותיו וכך היה מפיץ במספר עותקים מצומצם את אשר כתב בענין הציבור, תוך כדי כך הגיע לידי עריכת העתון „מוריה" — עתונם של האורטודוכסיה הירושלמית הנאורה (1910—1915). היה חבר מערכת השבועון „הד העם", לאחר סגירתו השתתף בעתון היומי הירושלמי „דואר היום". סגנונו היה מדוקדק, נקי לשון וטוהר העט. בהיותי בסוף העשור הראשון של המאה הנוכחית, תלמיד בת"ת „עץ חיים" — מחנה־יהודה, היה אז ר' י' ילין מורה לעברית ולדקדוק, השיעורים ניתנו בהפסקת צהרים משעה 12 עד 2 אחה"צ. אביו ר' הרשל היה הרוח החיה, היוזם ומפעיל מגין בקומה העליונה של בית הכנסת בשכונתנו „משכנות", מוקד מצוין לצפות לעלות השחר. האב והבן היו שכנינו וידידי אבא ז"ל. קטעים מתוך ספרו „אבותינו" מובאים להלן:

„ר' ניסן באק עם הקיסר פראנץ יוסף בירושלים.

בשנת תרכ"ט (1868) ביקר הקיסר פראנץ יוסף בירושלים.

בשנה ההיא, ביום השבעה עשר לחודש נובמבר, היתה חנוכת תעלת סואץ.

בחגיגה זו השתתף גם קיסר אוסטריה־הונגריה ביחד עם עוד אישים רמי מעלה מאירופה.

לשם כך נסע הקיסר מצרימה ובאותה הזדמנות ביקר גם בארץ הקדושה. וזו היתה תכנית הנסיעה: פתיחת התעלה הוחגה ביום הראשון 17 בנובמבר, ביום השלישי שלפניו, 12 בנובמבר, הגיע הקיסר באניתו לחוף יפו. ביום הרביעי בבוקר 13 בנובמבר הגיע ירושלימה ושהה בה שלשה ימים. ביום השבת, 16 בנובמבר יצא מירושלים וחזר ליפו, משם יצא בו ביום באניתו מצרימה, ולמחרתו נכח בפתיחת התעלה.

ביקורו של הקיסר פראנץ יוסף בירושלים השאיר בליבותיהם של יהודי העיר זכרונות נעימים ביותר... ובעזבו את ירושלים הביע בדברים חמים יוצאים מן הלב: „לעולם לא אשכח את הכבוד שנחלתי פה מאת היהודים, כבוד מרובה כזה, לא אשכח זאת כל ימי חיי, אני מקוה שהיהודים יזכרוני". המניע הראשי של כל התכונה הזאת והרוח החייה שבה, היה העסקן הציבורי של העדה החסידית בירושלים בעת ההיא ר' ניסן באק.

הקיסר ובני פמלייתו הגיעו ירושלימה ביום הרביעי, 13 בנובמבר בבוקר. הנסיעה מיפו היתה בלילה בעגלות ולבוש אזרחי. הכפר קולוניה (מוצא) שימש תחנה אחרונה לנסיעה זו. שם אכל הקיסר ארוחת בוקר ומשם התחילה הנסיעה לירושלים, ברכיבה על סוסים ובלבוש מלכות. משם התחילה גם קבלת הפנים היהודית. העדה היהודית בירושלים שלחה לקולוניה פלוגה של עשרה צעירים יהודים רוכבי סוסים. הסוסים היו דומים זה לזה והרוכבים היו לבושים לבוש אחיד. כל רוכב החזיק בידו שני דגלים, עותומני ואוסטרי. בראשם רכב ר' מאיר חיים באק בנו של ר' ניסן באק".

„ה„חורבה".

„במקום בית המקדש שחרב ולא נבנה, הקימונו לנו בתפוצות גלותנו „בתי מקדש מעט", לפליטת בית ישראל, ששבה לאחר גלות אלפיים לחונן את עפר ארצה ולבנות

משואותיה, היתה „החורבה" הקדושה חורבת ר' יהודה החסיד לבית מקדש מעט וגם להרבה יותר מזה.

שבי הגולה הראשונים ריכזו לפיכך את כל מושבם בתוך החורבה. גדולי הדור הראשון לישוב האשכנזי בירושלים באו אל החורבה לא רק להתפלל בתוכה וללמוד ימים ולילות בבתי מדרשיה אלא גם לגור בה. בתים טחובים, מטים לנפול, מרתפים אפלים הדומים למערות ונקרות חורים צרות הדומות למאורות, נחשבו בעיניהם כהיכלות — אם נמצאו בתוך החורבה, ורק יחידי סגולה זכו לגור בתוכם. עולה חדש שעלה מהגולה שזכה לדירה בחורבה ראה את עצמו מאושר".

„רבנים בירושלים מנדים את ר' יוסף ריבלין.

והמעשה שהיה כך היה, הדבר קרה בשנת תרמ"ב (1882), רבנים בירושלים נלחמו אז מלחמת תנופה בר' יחיאל מיכל פינס והכריזו איסור על בית מדרשו.

ר' יחיאל מיכל שכר בית סמוך לדירתו וסידר בו בית מדרש להתפלל בו בצבור, לשם כך הזמין אחדים ממכריו וגם שכר אנשים אחדים להתפלל עמו בבית מדרשו.

על בית מדרש זה הכריזו רבנים בירושלים איסור. במודעות שהאוסרים פירסמו ושלחו להדביקן בכל בתי הכנסת שבעיר, נאמר: „הבית אשר יסד פינס, טמא טמא יקרא, וכל הבא לתוכו אם לדבר חול או לדבר שבקדושה, הנהו מופרש ומובדל מקהל הגולה, ועוונו ישא".

מובן שדעתו של ר' יוסף ריבלין לא היתה נוחה מכל המלחמה הזאת. מכאן ההתרסה מצידו של ר' יוסף ריבלין נגד האוסרים והמחרימים.

הדברים הגיעו לאזני הרבנים. נמנו עליו הרבנים ונידוהו...

אולם הנידוי לא נמשך יותר מיום אחד בלבד. למחרת היום בא ר' יוסף ריבלין אל הרבנים לפייסם, מיד הסירו מעליו את הנידוי. בזה הראה ר' יוסף ריבלין את גודל נפשו, בחרדתו לשלום העיר. מחל על כבודו וגם נהג השפלה בעצמו ובלבד שלא יגיע הדבר לידי מחלוקת עצומה".

ז. **ר' שמואל מאיר משיוף** (1886—1973) נולד ברחוב חברון, העיר העתיקה, גר בשכנות עם בני משפחתנו, חבר ורע של אבי ז"ל.

שמואל משיוף היה מחונן כשרונות, סופר מהיר וחרוץ במלאכתו, היה מעורב בהווי הירושלמי מתוך עבודתו הענפה במוסדות ציבור. בעל השכלה רחבה, עתונאי ומנהל מוסדות ציבור חיוניים.

להלן קטעים מתוך הספר „בתוככי ירושלים" — מזכרונותיו של מר שמואל מאיר משיוף ז"ל.

ירושלים מהעשור האחרון של המאה הקודמת
עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה

תקופה זו של 24 שנים התנהלה בשלווה כמי השילוח ההולכים לאט. אורח החיים היה דומה לזה של קהילה יהודית בגולה, עיירה קטנה בליטא או בפולין, עם התוספת המיוחדת של עיה"ק (עיר הקודש). דומה היה שהיא כולה רוחניות ושכל תושביה שרויים בדלת אמות של תורה והלכה, ואנשיה אוכלי לחם חסד של ה„חלוקה", אולם לאמיתו של דבר, היו רוב התושבים אנשי עבודה ומסחר וברובם לא היו תלויים בעזרה מבחוץ. רמת החיים בירושלים היתה נמוכה מאד. הצריכה המינימלית לקיום נפש אחת היתה בין 8 ל־10

לירות צרפתיות (נפוליונים) לשנה. רוב יהודי ירושלים התפרנסו בעיקר, אם כי בדוחק, מיגיע כפיהם, כל העבודות למיניהן (חוץ מבנין) היו בידי היהודים, שהיו אומנים: נגרים, חייטים, חרטי עץ, סנדלרים וכו'. במלאכתם נסתייעו לא רק יהודים, בחינת „לכו והתפרנסו זה מזה", כי אם הערבים העירוניים, פקידי הממשלה והעיריה, ואנשי הסגל הקונסולרי.

חלק מהנשים היהודיות עסקו בתפירה של שמלות ושאר דברי לבוש לפי האופנה של הימים ההם, לא רק ליהודיות תפרו, אלא גם לערביות העירוניות. והיו גם יהודים ששימשו כפקידים במוסדות יהודיים ובבתי מסחר.

אין לשכוח שהיו כמובן גם רופאים יהודיים, רוקחים ומורים, מלמדי תשב"ר ובעלי מקצועות חופשיים אחרים שהתפרנסו ממקצועותיהם.

ואשר למסחר, רוב החנויות בעיר העתיקה, וכן החנויות ברחוב הראשי היורד משער יפו, שהיה אז המרכז המסחרי, היו תפוסות על ידי היהודים שעסקו במכירת אריגים, כלי בית ומטבח ומצרכי מזון, בסיטונות ובקימעונות. חלק מהסוחרים היו גם יבואנים מהארצות הסמוכות ומאירופה. במידת מה עסקו גם ביצוא של אתרוגים, תשמישי־קדושה, עבודות מעץ־זית ומזכרות.

אגב, היו גם ניצני חרושת של אריגה: בית המלאכה לאריגה של אליאנס כי"ח, וכן בית המלאכה שנוסד ע"י חברת „בני יהודה" ביזמתו של יהודי עולה מלודז' שבפולין, שמחוסר הון להשקעה לא האריך ימים.

ואשר ל„חלוקה", עובדה היא שהספרדים ובני עדות המזרח, שהיו לפי האומדן לפחות 50% מיהודי ירושלים לא טעמו מעולם טעם „חלוקה". אם נצרף אליהם חלק מהאשכנזים שלא קיבלו „חלוקה", אפשר לאמר בבטחה שהישוב ברובו לא מה„חלוקה" חי, וממילא מופרכת הטענה שיהודי ירושלים היו רובם ככולם אוכלי לחם חסד. לעצם מהותה של ה„חלוקה". האמת ניתנת להאמר, שחלק ניכר של הישוב הישן מהעדה האשכנזית, נהנה אך במקצת מה„חלוקה". למעשה, רוב העולים מהעדה האשכנזית קיבלו תמיכה זו מהכספים שנשלחו מארצות מוצאם. וזה נחשב (בעיניהם) כהשתתפות קרוביהם וידידיהם בחו"ל במצוות יישוב ארץ־ישראל, לפיכך ניתנה תמיכה זאת לכל דורש בלי בדיקת מצב הנתמכים כפי שהוא נהוג היום. וזו היתה אולי אחת המגרעות של ה„חלוקה". יש להדגיש שסכום החלוקה לנפש היה זעום, ומקבליה היו מוכרחים לעסוק באיזו מלאכה או מסחר, כי תמיכה זו היתה קטנה אפילו ביחס לרמת החיים הנמוכה, כי מתוך למעלה משלושים „כוללים" היו רק שלושה של „חלוקה" שלהם היה ערך ממשי: כולל הונגריה, כולל הו"ד (הולנד ודייטשלנד) וכולל זיבנברג, וגם הם התפרנסו ממנה בקושי רב. ביתר ה„כוללים" של האשכנזים, היה סכום החלוקה לנפש בין 5 ל־10 רובלים לשנה. צא איפא ולמד עד כמה אפשר היה להתפרנס מסכום זה בשעה שאפילו לפי רמת החיים דאז היה צורך לפחות ב־8—10 נאפוליונים צרפתיים לשנה. ברור איפוא שה„חלוקה" היתה מעין טיפה בים. הן גם כיום יש אחוז ניכר של נתמכי סעד ובכל זאת לא עולה על דעת מישהו להשמיצם כפי שנהגו להשמיץ את מקבלי ה„חלוקה" דאז. נהוג היה אז לאמר כי החלוקה היא בבחינת „העלאת גירה" בלבד, ולא אכילה ממש, ומקורה של המימרה במעשה שהיה: באחד הימים התוועדו ראשי העדות, הספרדים והאשכנזים, במטרה למצוא דרך לאחד את העדות הן כלפי פנים והן כלפי חוץ. בישיבה זו הביע מר אדלמן את דעתו ואמר: „רבותי, עליכם לדעת שעם הגשמת האיחוד אתם כאילו עוברים על לאו מפורש שבתורה. הכתוב אומר: „לא תחרוש בשור וחמור יחדיו" (דברים כ"ב י'), ומפרשים שהאיסור הוא מפני שהשור

מעלה גרה, והחמור יצטער כשיראה שהשור אוכל ויש בכך משום צער בעלי חיים. כך גם כאן, האשכנזים מעלים גרה בקבלת ה„חלוקה" והספרדים יצטערו על כך כשיהיו ביחד".

היו זקנים ותשושי־כח שלא יכלו לעבוד לפרנסתם והיו נתמכים ע"י קרוביהם מחו"ל, וכן מוסדות שונים שהתפתחו במרוצת השנים למוסדות הצדקה והחסד המתקיימים עד היום. נוסף לכך היו תלמידי־חכמים, בני ישיבה, שתורתם — אומנותם. לאלה היו דואגים ראשי הת"ח והישיבות ומוסדיהם ע"י תמיכת יהודי התפוצות להחזקת התורה בירושלים. ואלה היו מן הראשונים שנהנו מיחס מעודד לגבי ה„חלוקה".

את מנהגי חייהם ותרבותם הביאו תושבי־ירושלים מארצות מוצאם, וביחוד מהערים הקטנות, וכאן המשיכו את דרכי החינוך והמסורת שהיו מורגלים בהם. אין להתפלא איפוא על כך, שרובו של הישוב הישן התחנך על ברכי התורה. מה גם שלא היו אז די בתי ספר מודרניים, בבתי הספר הבודדים שהיו, של אגודת „עזרה" מיסודם של יהודי גרמניה ושל אליאנס (כי"ח), לא היו בתחילה לימודי המשך בבתי־ספר תיכוניים, עד שנוסד בית המדרש למורים ע"י אגודת עזרה של יהודי גרמניה בראשית המאה הנוכחית, שהפך אח"כ לבית המדרש העברי למורים הקיים עד היום, ושממנו יצאו רוב המורים ששימשו אחר־כך בהוראה בבתי הספר העבריים. באותו זמן נפתחה הגמנסיה העברית בירושלים בהנהלת מר שלמה שילר. וכאשר נפתחה היו בה רק שני תלמידים. במרוצת הזמן השתנה המצב. ביחוד אחרי מלחמת השפות ב־1913, נפתחו עוד בתי ספר עבריים במקביל לבתי הספר של עזרה, והחינוך הכללי החל להתפשט ברוב שכבות הציבור, ביחוד לאחר שהעברית נעשתה השפה המדוברת בציבור הרחב בהשפעתו של אליעזר בן יהודה.

בימים ההם יצאו לאור שלושה עיתונים מקומיים: „החבצלת" של ר' י"ד פרומקין, שבועון שמרני, שכלל בין היתר פרושים לפסוקי התורה, כתבות מהתפוצות, ומפעם לפעם סיפור מתורגם ע"י בן העורך — מר גד פרומקין. תפוצתו היתה קטנה למדי, ועיקרה בציבור המסורתי. לעומתו, העתון „הצבי", שלאחר מכן שונה שמו ל„האור" ולבסוף הופיע תחת השם „ההשקפה", בעריכת אליעזר בן יהודה, היה עיתון רדיקלי יותר, ותפוצתו היתה בעיקר בחוגי המשכילים.

לאחר המהפכה של התורכים הצעירים החל להופיע עתון שלישי בשם „חרות" בעריכתו של חיים בן עטר. עתון זה היה יומי וכאילו ניטראלי בהשקפותיו, ולפיכך היתה תפוצתו גדולה יותר.

עם פרוץ מלחמת השפות בשנת 1913 נוסף עתון חדש בשם „מוריה" בעריכת יצחק יעקב יליז. הוא לחם בעד לימוד המקצועות הכלליים בבתי־הספר בשפה הגרמנית. באותו זמן עברה עריכת עתון „חרות" לידי הסופר י' רדלר־פלדמן, הידוע יותר בכינויו הספרותי „רבי בנימין". עתון זה לחם לצד אלה שדגלו בלימוד כל המקצועות בבתי־הספר בשפה העברית. מספר עיתונים הגיע אף מחו"ל כמו: „הצפירה", „המליץ" ועוד.

ירושלים בימי מלחמת העולם הראשונה

מלחמת העולם הראשונה שפרצה באוגוסט 1914 הביאה עמה תמורות ושינויים קיצוניים בכל החיים בארץ. בימים הראשונים של המלחמה לא היה מורגש עדיין שום שינוי בחיים, ואיש לא העלה ברעים בחלומותיו סבל כזה שבא בעקבות המלחמה שארכה זמן כה רב. יהודי ירושלים עדיין היו מטיילים ומתווכחים בניחותא ומי ומי יצח במלחמה ונצחונו של מי יסייע יותר ליהודים. היו שקיוו לנצחון מדינות־הברית, בעקר משום שנמנתה אתן

אוסטריה, שבה מלך הקיסר פרנץ יוסף — ידיד היהודים. לעומתם קיוו האחרים כי מדינות ההסכמה ינצחו במלחמה, מפני שאנגליה וצרפת נחשבו למדינות ליברליות, למרות שהצטרפה אליהן רוסיה, שלדעת כולם לא ממנה תבוא ישועה ליהודים.

בינתיים התחילה הארץ להתרוקן מתושבים והדבר הורגש מאד בירושלים. בין העוזבים היו מספר ניכר של יהודים נתיני רוסיה, צרפת ואנגליה שהיו מוכרחים לעזוב את הארץ בפקודת השלטונות. גם לפקודת הגיוס לצבא שנתחדשה לרגל המלחמה נענו מספר יהודים, ונוסף לזה היו גם יהודים עריקים מהצבא שברחו מירושלים, והיו גם כאלה שעזבו את העיר מפני שפחדו מתלאות המלחמה שכבר התחילה להיות מורגשת.

אמנם מהגיוס אפשר היה להשתחרר תמורת כופר בסך 50 לירות תורכיות, אבל לא כולם השיגה ידם לשלם סכום זה. גם אלה ששלמו את הכופר לא נפטרו לגמרי מהגיוס מפני שהשחרור היה ניתן לזמן קצוב, וממילא גם אלה נתדלדלו ולא היתה להם האפשרות לשלם כופר כפול ומשולש. התוצאה היתה שנתרבו עריקים מן הצבא. העריקה נבעה בעיקר מהתנאים הגרועים בצבא, מחוסר מזון, תלבושת וכדומה. רוב המגוייסים לא נשלחו לחזית אלא לעבודות קשות בתנאי חיים קשים. גזירה זו של הגיוס לצבא הוטלה רק על היהודים העותומניים שהיו אז רוב הישוב ואילו נתיני האומות הנלחמות נגד תורכיה גורשו מן הארץ. מצבם של נתיני אוסטריה וגרמניה היה הטוב ביותר, שכן הם יכלו להישאר בארץ ואילו חובת הגיוס לצבא לא חלה עליהם. מצבם הכלכלי היה יחסית טוב יותר באשר יכלו לקבל כספים מארצות מוצאם.

בתחילה עדיין לא היה המצב כל־כך גורא, ואצל אי־אלה חוגים עדיין היתה הפרוטה מצויה. גם בנק אפ"ק שנסגר לרגל המוראטוריום השתדל לשלם לבעלי הפקדונות סכומים קטנים בכל שבוע מחוץ למסגרת הבנק. היתה גם קצת אגירה של מצרכי מזון.

כעבור מספר חודשים התחילו מרגישים בפגעי המלחמה. מצרכים התיקרו או שאזלו לגמרי מן השוק, מפאת ההסגר הימי שמנע יבוא טובין מחוץ־לארץ, ובעיקר נפסקו מקורות הכספיים שהיו מגיעים מן התפוצות ליחידים ולמוסדות. המצב הכלכלי שהורע הביא להתארגנות של קבוצה שקבלה עליה בהתנדבות להמציא לחם ותה לזקוקים לכך, אלא שמבצע עזרה זה לא האריך ימים והמצוקה הלכה וגדלה מיום ליום.

לבסוף התחילו יהודי ירושלים מוכרים תמורת מצרכי מזון את מיטלטליהם ורהיטי הבית לערבים מהכפרים שבאו מקרוב ומרחוק ואפילו מכפרי הצ'רקסים שבגליל. אפילו הציפיות של הכרים והכסתות נמכרו. ומאחר שהנוצות שלא היה להן קונה הורקו מתוך הציפיות, היו רחובות השכונות שרויים בלובן מפאת הנוצות שכיסו אותם.

המצוקה הגיעה עד לידי רעב ממש, ופת קיבר שנאפתה מקמח דורה היה האוכל היחידי להשקיט את הרעבון. יותר מזה, במשך הזמן התחילו אנשים שוברים רעבונם באכילת קליפות תפוחי זהב, מצרך שהיה מצוי בשפע. קליפות תפוחי זהב היו מצרך חשוב גם לבשול תה וקפה: לאחר שניקלו באש טחנו אותן ועשו מהן תחליף לתה או לקפה. המאושרים ביניהם זכו גם לתאנה שחתיכות ממנה שימשו תחליף לסוכר. יכול אני להעיד כי אכן ראיתי „עני בשבט עברתו" — פירוש הדבר לראות את הרעב נשקף מעיני הילדים שנותרו בביתם, מפני שהאב גוייס לצבא או שברח מירושלים מפחד גיוסו, או במקרה הגרוע ביותר שנפטר ממחלה ומרעב. היו ילדים שממש התגוללו בחוצות העיר והיה הכרח לאוספם ולדאוג להחזקתם וכלכלתם, ובקושי גדול ניתן היה לסדר אותם במשפחות מתאימות תמורת הספקת לחם ומזון גם למשפחות שהואילו לדאוג לילדים היתומים. ניתן היה אז לפגוש זקנים רעבים ודוויים נמקים בביתם, זקנים שלא פעם עברו עליהם ימים שלמים בלי פרוסת לחם.

אין בדברים אלה שום הפרזה. אלו הן עובדות הזכורות בוודאי ליהודים רבים בירושלים שעברו עליהם התלאות. נקל איפוא להבין את המצב הנורא בו היו שרויים יהודי ירושלים, ולסייע להם כמעט אי אפשר היה, מחמת הקושי בהעברת כספים שנאספו לאחר שנפסק הקשר עם חוץ לארץ. וכשהחריף הרעב ונמשכה המלחמה, החלו גם לפרוץ המחלות, כמו דבר, טיפוס הבטן, טיפוס הבהרות ולבסוף גם כולירה שהפילו חללים רבים. אבות משפחה השאירו אחריהם אלמנות ויתומים ללא פת־לחם בביתם.

עזרה מארצות־הברית

בימים קודרים אלה התעוררה בארצות הברית תנועה לחוש להצלת יהודי ירושלים. לשם כך נוסד אז בירושלים הוועד הראשון לסיוע, שבראשו עמדו ר׳ דוד ילין וחבריו. עזרה זו מאמריקה היתה בתחילתה צנועה מאד והספיקה בקושי לאלה שנזקקו לה ביותר. כוונת הוועד היתה כבר מלכתחילה לא לקיום הפליה בין עדה לעדה ובין חרדים ללא חרדים, אלא לסייע לכך נצרך.

העזרה הראשונה הגיעה מאמריקה באמצעות השגריר האמריקאי היהודי בקושטא, הנרי מורגנטאו. הוא העביר סכום של כמה אלפים לירות תורכיות זהב למנהל בית הספר של עזרה מר אפרים כהן. מכספים אלה נוסד בית התבשיל שסיפק תבשיל חם לנזקקים.

אז הגיעה מארצות הברית האניה „וולקן", טעונה מצרכי מזון, כעזרה ליהודי ארץ ישראל, אפס השלטונות התורכיים סברו שאניה זו מיועדת לכל תושבי הארץ והערביים בכללם. באין ברירה נאלצו להסכים לכך ולמסור חלק ממצרכי המזון לשלטונות בשביל הערבים. עזרה זו של האניה היתה הצלה ממש, כי בה מצרכי מזון חיוניים ביותר כגון: קמח, סוכר וכל מיני קטניות, לרבות אורז והרבה שימורים של פירות וירקות. הכמות הספיקה למשך כמה חודשים.

בפברואר 1915, כשנוסד וועד הסיוע, נתקבלתי למשרת המזכיר בוועד זה שבראשו עמד מר דוד ילין. במשרה זו שימשתי בכל שנות המלחמה וכשבע שנים לאחריה (עד שנת 1926). משרד הסיוע נפתח אז ברחוב החבשים ופעולתו בתחילתו היתה צנועה מאד. ראשית, מפני שהאמצעים היו מצומצמים, ושנית, גם הדרישה לעזרה לא היתה גדולה ועדיין היו קצת חסכונות בידי הציבור. במשך הזמן, כשהמצב הלך הלוך ורע, התרחב ועד הסיוע עד שפעולתו הקיפה כמעט את כל תושבי ירושלים. הוא נשא בתפקידם של רוב מוסדות הסיוע, שנאלצו להפסיק פעולתם כשנותק הקשר עם חו״ל, כגון: הוועד הכללי של האשכנזים, הוועד הכללי לעדת הספרדים וכן מוסדות תורה וצדקה שונים. המצב פגע בעיקר במעמד הבינוני ולכן התרכז הסיוע בתחילתו בעזרה להם. רבים מהם חיו עד אז בתנאים מניחים את הדעת והזמן גרם שישארו בחוסר כל.

שיטת הפעולה התבססה על מתן עזרה לפי שיעור האמצעים שבידי הוועד, המשפחות המסתייעות היו מקבלות את התמיכה מידי חברי הוועד כל שבוע. כל אחד מחברי הוועד היה מקבל סכום מסויים לשם חלוקה. נוסף על כך פתחו כעין מוסד להלוואות ללא ריבית, שניתנו כנגד משכונות מכל הסוגים, עד אחרי המלחמה ורק אז פדו אותם. ערך הכסף השתנה בינתיים — אבל הלווים שלמו כפי שנקבע בתחילה. במשך הזמן הלך והתרחב מפעל הסיוע. לאחר שבארצות הברית התאחדו כמה חברות סיוע יחד בשם „ג׳וינט", נוצרה האפשרות לשלוח עזרה ממשית בשעה שהמצוקה הלכה וקשתה, הלכה וגברה. הכסף שנשלח מארצות הברית צריך היה להמירו במטבע תורכי, שערכו הממשי היה ירוד מאד ולא הספיק. ובפרט שאת מחיר הקמח היו צריכים לשלם במטבע של זהב, בה בשעה שכספי העזרה היו בלירות נייר תורכיות שערכן הממשי ירד במשך הזמן עד ל־10% משווין. העזרה התבטאה בתחילה בחלוקת לחם לתלמידי הת״ת ובתי־הספר בתוספת של תבשיל חם כלשהו. מנת הלחם היתה קטנה למדי, רבע ככר לחם ליום לילד, וגם ממנה קטנה זו הפרישו הילדים חלק לאחים קטנים שנשארו בבית. רק ליתומים ניתנה מנה כפולה של לחם. מלבד זה חילקו קמח למוסדות הצדקה שבירושלים, כגון: מושב זקנים, בית חינוך עוורים, בתי־יתומים וגם למספר זקנים שנמצאו מחוץ למוסדות. במקרים מיוחדים ניתנה גם עזרה כספית.

השלטונות התורכיים הביטו בעין רעה על עצם מפעל הסיוע הזה, שהיה כאמור מכספי אמריקה וביחוד גדלה איבתם לאחר שארצות הברית עמדה להצטרף למלחמה לצד אויבי תורכיה. מפעם לפעם ערכו חיפושים במשרדי הסיוע, עד שלבסוף סגרו אותם לגמרי והעמידו למשפט את הוועד המנהל של המפעל, ומאז הועברה עבודת הסיוע למשרדי הקונסוליה האמריקנית. אחרי שנסגרה הקונסוליה הועבר מפעל הסיוע לפיקוחו של הקונסול הספרדי שייצג את ענייני אמריקה בארץ, עד לכניסת האנגלים לארץ.

גם הנהלת ועד הסיוע שהיתה מורכבת מכל שכבות הציבור התפטרה עם סגירת המשרד בידי השלטון ונתמנה ועד חדש מצומצם של שלושה חברים שהיו כשרים בעיני השלטון, ואלה היו: ד"ר א. טיכו, שהיה נתין אוסטרי, ד"ר מ. ולך שהיה נתין גרמני וד"ר ש. ביהם, שהיה אמנם נתין עותומני, אבל היה מנהל מכון פסטר, והממשלה היתה זקוקה למכון זה, והוא נחשב איפוא כקרוב למלכות. ועד זה היה מכונה „טוב" לפי ראשי התיבות של שלושה חברי הועד, טיכו ולך וביהם, אבל לא האריך ימים מפני שגם חבריו פחדו לטפל בענין הסיוע, שהיה חשוד מאד על השלטון. זוכר אני שהישיבות של ועד זה היו תמיד בלילה בבית החולים „שערי צדק", עם תריסים מוגפים כדי שח"ו לא ירגישו במעשיהם.

על אף הקשיים הללו לא חסך הג'וינט מאמצים להמשיך בפעולותיו ולהציל מה שניתן להציל. הכספים מאמריקה נתגלגלו דרך מדינות ניטרליות כגון: הולנד ושוויץ וספרד והוכנסו לארץ באמצעות קצינים יהודיים ששרתו בצבא האוסטרי ומתוך סכנת נפשות דאגו להעברת הכסף לתעודתו. אלא שעל ידי הטילטולים ממקום למקום וחילופי המטבעות, הצטמצמו סכומי הכסף שהגיעו, ובקושי רב הספיקו להמשכת חלוקת מנת הלחם לתלמידי הת"ת ובתי הספר, וגם קמח למוסדות הצדקה והחסד חולק במשורה. באין ברירה הופסקה לגמרי העזרה הכספית שנהגו להושיט מדי פעם בפעם לנצרכים.

עם כניסת ארצות הברית למלחמה במאי 1917 נסתם מקור העזרה האחרון. כמו כן נפסקו משלוחי כספים שנשלחו לאנשים רבים על־ידי קרוביהם מארצות הברית באמצעות הקונסוליה האמריקאית, המצב נעשה קשה מנשוא. היוקר הלך והאמיר. ביחוד עלה מחיר החיטה, המצרך החיוני העיקרי, מאחר שסוחרי החיטה הערבים נלקחו לצבא. ומאותה סיבה חל מחסור במצרכים חיוניים אחרים כגון: פחמים ועצים לבישול ולהסקה. וכך חיו רבים בירושלים ללא תאורה ומבלי שיוכלו אפילו להרתיח קצת מים וכדומה, שלא לדבר על מצרכים חיוניים אחרים שנהגו לייבא מחוץ לארץ כגון: אורז, או סוכר, שאזלו לגמרי מהשוק. כשנשלחתי לדמשק להמיר את לירות הזהב שנשלחו אלינו במחיר טוב יותר, הבאתי מעט אורז ששימש לצורך רפואי; ורק כאשר קבע הרופא שהדבר חיוני, והיה נותן מירשם לכמה כפיות אורז עבור חולי מעיים, או לכפית סוכר לתינוקות, הייתי נותנים אותם.

בשנה האחרונה לפני סיום המלחמה, הייתי בשנת 1917, הגיע הסבל לשיאו, הן מחמת הרעב והמחלות שהחריפו והלכו הן מחמת לחץ השלטון התורכי שהחל להקשות ידו על התושבים היהודיים שנחשדו בעיניו כאוהדי האויב. מן הארץ גורשו מנהיגי תנועת הפועלים בארץ, ביניהם יצחק בן צבי ודוד בן גוריון, ואיום הגרוש היה על כל מי שהיה עליו שמץ של חשד בהשתייכות לציונות, ועל כל מי שתפס עמדה ציבורית. מהלומה קשה ירדה על הישוב בארץ, עם גזרת הגירוש של כל יהודי יפו־תל־אביב ע"י המושל הצבאי, בתואנה שהם יותר מדי קרובים לים שבו הסתובבו אניות האויב האנגלי. לכן גורשו הרחק מחוף הים לפנים הארץ. הגרוש היה בערב פסח תרע"ז (1917) ואז יצאו מי ברכב ומי ברגל אל מושבות יהודה ושם התרכזו בסביבות פתח־תקוה וכפר־סבא. תחנתם במושבות יהודה היתה

קשה מאד לפי שגם מירושלים נמלטו לשם רבים, הן גברים שערקו מהצבא כאמור לעיל, והן נשים וילדיהן שהלכו לעבוד שם במשק־בית (כדי להשקיט את רעבונם ולקיים לחם לאכול ובגד ללבוש).

כיבוש ירושלים בידי האנגלים

היום המיוחל בא. האנגלים נכנסו לירושלים. עד מהרה מלאו שוב רחובותיה אנשים, מהם שחיו במחבוא במשך שנתיים מאימת השלטון התורכי שרדפו אחרי המשתמטים מן הצבא. הכל קיוו שיחול שינוי מהותי, וליבותיהם של יחידי הסגולה שידעו על־דבר הצהרת בלפור, שסופר עליה מפה לאוזן בסודי־סודות — היו מלאי התרגשות, אם כי משמעות ההצהרה לא היתה ברורה לכולם.

רוח חדשה היתה מסביב. אמנם החיים היו עדיין קשים מאוד, אך שררה הרגשה כאילו יצאו משעבוד לגאולה, אם כי בימים הראשונים עדיין לא נראתה לעיין.

יהודי ירושלים קיבלו את הצבא האנגלי בזרועות פתוחות והגישו להם עוגות ויין — אבל בכסף מלא. פליאה היתה אז בעיני מאין היו להם החומרים לאפיית העוגות הללו. מכל מקום, הרבה יהודים, ביחוד נשים, הרוויחו מעסק זה, וניצלו את ההזדמנות שהחיילים באו מן המדבר, במקום שכל כלכלתם היתה צנימים ופכסמים, וכאן ראו פתאום עוגות טריות וכל מיני מאפה וביחוד יין וקוניאק, והיו מוכנים לשלם בעדם כל סכום שנדרש מהם. לבסוף הגיע הדבר לידיעת השלטונות הצבאיים, והמושל דאז, הגנרל בולס, הוציא צו האוסר כל אפייה בלי רשיון מיוחד מן השלטונות.

הכיבוש לא הביא להטבה מידית של המצב בירושלים, פרט לחידוש הקשר הישיר עם העולם הגדול, והתקוה שהתעוררה שיקבלו משם גם כספים ומצרכים חיוניים. החורבן עדיין נראה לעין. הרבה משפחות נהרסו ונשארו אלפי יתומים ולכן לא היתה עדיין שמחה שלמה בבתי ישראל. אולם הג׳וינט, בראשותו של מר הופיין, התכונן לעזור ככל האפשר לנזקקים ולדאוג ליתומים, אם כי בה־בשעה ניעורה גם התקווה שתחת השלטון החדש תתחיל התפתחות וכי במשך הזמן יוכל הישוב לעמוד על רגליו בלי להזדקק לסיוע. אולם לעת עתה נמשכה העזרה כמקודם, היינו, חלוקת לחם ותבשיל חם לנוער וסעד זקנים ולחולים.

המלחמה בירושלים עוד לא נסתיימה. עדיין נשמעו מרחוק יריות משני הצדדים; ובכלל היתה הארץ חצויה בין שני הצבאות הלוחמים. הצד התורכי התבצר בסמוך לכפר־סבא וחלש עדיין על כל הגליל ועל חלק מהשומרון, ואילו ירושלים וחלק גדול מיהודה, וכן יפו, פתח־תקוה והסביבה, היו בידי האנגלים. מצב זה נמשך עד סוף הקיץ של שנת 1918, אך בינתיים, במקומות שנכבשו על־ידי השלטון החדש, שרר כבר שקט, ואפילו נוצר קשר עם מצרים, בהסכמת השלטון, לשם יבוא מצרכים משם, ונבחרה לתכלית זו משלחת משותפת של סוחרים יהודים וערבים וכך חלה הקלה במצב.

עם הופעתה של משלחת ועד הצירים לא״י בראשותו של פרופ׳ חיים ויצמן, התחילו מתעניינים באירוע החשוב: הצהרת בלפור. גם הערבים היו משיחים בינם לבין עצמם, עם בואו של פרופ׳ ויצמן, על בואו של „מלך ישראל״, וביחוד לאחר שהוצג פרופ׳ ויצמן ע״י השלטונות האנגליים במסיבה שנערכה לכבודו במשרדי הממשלה במעמד ראשי־העדות והדתות של הנוצרים והמוסלמים, אשר הוזמנו לשם כך ע״י המושל הצבאי גנרל בולס.

פרופ׳ ויצמן מצידו כינס אז את נכבדי־ירושלים מכל שכבות הציבור, מאלה שנשארו בארץ — שכן רובם נשארו עדיין בגולת דמשק. בכנס זה, שגם אני השתתפתי בו, עורר

פרופ׳ ויצמן התרגשות גדולה בלבות כל הנאספים, כאשר פתח את דבריו במילים אלו: „באתי למסור לכם על מטרת ביקורי בארץ, ולהודיע לכם שיש לי באמתחתי יותר מכפי שאתם מתארים לעצמכם וכי הבטחת ׳בית לאומי׳ ליהודים בא״י, פירושה שארץ־ישראל תהיה ליהודים כמו שאנגליה היא של האנגלים״.

בכנס ההוא הופרעה אווירת השמחה על־ידי הידיעות שקיבל פרופ׳ ויצמן באותה שעה בדבר הפרעות שערך פטלורה ברוסיה, ושגרמו להרג רב ביהודים. בכל זאת הביע פרופ׳ ויצמן את תקוותו, שאלה הינם חבלי משיח שלפני הגאולה. ודבריו היו לנחמה למשתתפי הכנס.

בימים ההם הניח פרופ׳ ויצמן את אבן־הפינה ליסוד האוניברסיטה העברית בהר הצופים, בנוכחות סר וינסטון צ׳רצ׳יל שהיה אז מיניסטר המושבות והלורד ג׳יימס רוטשילד, בנו של הנדיב הידוע, כמו כן הוזמנו ראשי־העדות והדתות של הנוצרים והמוסלמים. היו שם יהודים מנכבדי־ירושלים ומכל המקומות שכבר שוחררו על־ידי האנגלים. היה זה מאורע מרשים מאוד, וביחוד שיווה לו את החשיבות הראוייה נאומו של פרופ׳ ויצמן במעמד זה.

כל כך גדולה היתה האמונה בקרב מנהיגינו דאז בגאולת־ישראל הקרובה לבוא, עד כי יש עם לבי לספר מעשה שאירע בי עצמי כשהודעתי לד״ר אידר, מחברי וועד הצירים, שבמחיצתו עבדתי במחלקה הסוציאלית, שאני עומד להתפטר מתפקידי אצלו מפני שמר הופיין מציע לי משרה בבנק אפ״ק. ד״ר אידר כמעט קפץ ממקומו באומרו: מה אתך? האם אתה יודע מה אתה אומר לעשות? אתה עובר למשרה בבנק ועוזב משרה במדינת היהודים? הלא בקרוב נצטרך קונסולים ושגרירים במדינות העולם, ואתה תתאים מאוד למשרות אלו. עד כדי־כך הגיעה אמונתו שהמדינה עומדת כבר מאחורי כותלנו. (לבסוף לא יצאה העברתי לבנק לפועל מפני שמר הופיין קיבל הודעה מוועד הצירים, שאין לו רשות להוציאני מתפקידי אצלם).

מר דוד בן גוריון ומר יצחק בן צבי
מתנדבים לגדוד העברי, במדי צבא בריטי.

עם בוא הגדוד היהודי שגוייס ע"י זאב ז'בוטינסקי באנגליה, מקרב החיילים היהודים בצבא הבריטי, ואחריו גדוד המתנדבים היהודיים מאמריקה ומקנדה, הציף את הישוב היהודי בחלק המשוחרר של ארץ־ישראל גל התלהבות לרעיון ההתגייסות, מתוך כוונה להשתתף כיהודים בגאולת חלק הארץ שעוד נותר בידי התורכים, ואם בימי השלטון התורכי רבו המשתמטים היהודים מן הצבא הרי עתה נהרו צעירים וקשישים אל לשכות הגיוס בירושלים וביפו להירשם כמתנדבים לצבא, ותוך פרק זמן קצר נתגייסו מתוך האוכלוסיה הדלה של הישוב היהודי כאלף ושלוש מאות איש. נאומיו של הסגן זאב ז'בוטינסקי שנשא בעברית צחה, ריתקו אלפי שומעים. כדי להאזין לנאומו ההיסטורי ברחובות נהרו ברגל לילה קודם לכן המוני אנשים מירושלים ומיפו ומהמושבות הסמוכות. הלורד ג'יימס רוטשילד, בנו של „הנדיב הידוע", ששירת אז כרב־סרן בצבא הבריטי, היה פעיל מאוד בתעמולת הגיוס, ובעברו ברחובות ירושלים היה עוצר עוברים ושבים ושואל: „מתנדב?" בין המגייסים והמתגייסים הראשונים בישוב היהודי נמנו הסופר והאיכר משה סמילנסקי, ומנהיגי תנועת הפועלים ברל כצנלסון, שמואל יבנאלי, לוי שקולניק (אשכול), דוב הוז ואחרים. יצחק בן־צבי ודוד בן־גוריון שגורשו מן הארץ על־ידי התורכים נמנו עם המתנדבים בגדוד האמריקאי. שלושת הגדודים האלה היוו יחידות בצבא הבריטי ונודעו בשם גדוד 38, וגדוד 40 של קלעי המלך. הגדוד ה־40 הארץ־ישראלי, כונה אחר כך בשם „הגדוד הראשון ליהודה". ביום כ"ה בתמוז תרע"ח אוגוסט 1918 הושלם גיוס הגדוד הארץ־ישראלי והוא נשלח לקנטרה ומשם לאימונים בהלמיה שבמדבר מצרים. אולם סמוך לגמר שלושת חודשי האימונים. כשהגדוד עמד להישלח לחזית יריחו. הוכרזה שביתת־נשק ובא הקץ למלחמת העולם הראשונה. אמנם ז'בוטינסקי והגדוד שלו שהיה מורכב מיהודים אנגליים הספיקו להשתתף בכיבוש יריחו. (הגדוד חזר לצריפין סרפנד ומשם נתפזר).

ירושלים מתעוררת

עם העברת המוסדות הציוניים — הקרן־הקיימת וההנהלה־הציונית — לירושלים, התאושש הישוב הירושלמי. קבוצת עולים ראשונה הגיעה באניה הרוסית „רוסלן", ובין העולים שבה נמנו רופאים, סופרים בראשותו של פרופ' יוסף קלויזנר ועוד. אחרי העליה השנייה באה גם העליה השלישית, ושתי אלו היו עליות של חלוצים שייסדו את הקיבוצים הראשונים, שהיוו את הגרעין החשוב ביותר להתיישבות. היתה גם עליה של יחידים לירושלים ובעיקר לתל־אביב, שבהתחלה לא נראתה בה תועלת מרובה.

רכישת הקרקעות היתה כרוכה בקשיים גדולים, לרגל התנגדות הערבים, ולפעמים גם נתבטלו כמה רכישות של קרקעות. אבל הודות למרצו הרב ונסיונו בשטח זה של גואל אדמת הארץ יהושע חנקין, התגברו על קשיים אלה. הקרקעות נקנו בכסף מלא. כך נרכשו אז עמק יזרעאל, עמק הירדן ואדמות שונות בגליל וביהודה. נעשה נסיון לגאול קרקעות בעבר הירדן מזרחה, אך ללא הצלחה גדולה. הקרקעות נרכשו למרות התנגדות הערבים הלאומיים, מפני שגם הם לא יכלו לוותר על השוחד שניתן להם כדי שלא יתעקשו למנוע את המכירה. היו גם מקרים שמוכרי הקרקעות יצאו למחרת המכירה בהסתה ובתעמולה נגד הישוב היהודי וקראו להמוני הערבים לקום ולתפוס בכוח ולהחזיר את הקרקעות — שרק תמול הם עצמם מכרו אותן ליהודים —ליהודים בכסף מלא.

בירושלים חזר לאט לאט אורח־החיים לקדמותו, אבל שוב לא היה זה אורח חייו של היישוב היהודי בירושלים שלפני־המלחמה. לא רק במובן הכלכלי אלא גם במובן התרבותי־

חברתי. כיון שנפתח הקשר עם העולם הגדול החלו כל המוסדות לשלוח אלפי מכתבי בקשה לעזרה. ובהיות שהשלטון היה צבאי, נבהלו פקידי הדואר משפעת המכתבים שהגיעו לדואר לשם משלוח לחו"ל, והיה צורך להסביר להם את מהות המכתבים ומטרתם.

באותו זמן הגיעה משלחת רפואית של „הדסה" מארצות־הברית, עם צוות רופאים ואחיות, ועזרו הרבה לבריאותם של יהודי ירושלים. ביניהם היו מומחים למחלות שונות. ומכיון שבעקבות המלחמה ובעיקר הרעב נשארו הרבה חולים שלא קיבלו כל טיפול, היתה הופעתה של הדסה ממש הצלחה בעיתה. מאז התפתחה והלכה פעילות „הדסה" בארץ.

פעולות וועד־הצירים לא"י שהתרכזו בעיקר בתחום המדיני, נעשו גם בתחום הסוציאלי. נעשה מאמץ לשיקום נפגעי המלחמה ולשיפור המצב הכלכלי. לשם כך עבר מפעל הג'וינט לידי וועד־הצירים, שפתח מחלקה סוציאלית מיוחדת בראשותו של ד"ר א' אידר, חבר וועד הצירים מאנגליה שהצטיין במסירותו למפעל חשוב זה. אנוכי הועברתי לעבוד בהנהלת הג'וינט תחת פיקוחו. פעולת הג'וינט התרכזה במתן עזרה כספית לשיקום הריסות המשפחות שנפגעו, ובייחוד להבראתם וכלכלתם של יתומי המלחמה, לפי האמצעים הכספיים שהיו ברשות המחלקה הזאת. פעילות מחלקה זו נמשכה כמה חודשים בזמן שהותו של ד"ר אידר בארץ. לאחר שחזר לאנגליה מינה פרופ' ויצמן את הרב פרופ' מ"צ סגל מאנגליה לראש מחלקה זו. אולם הנסיון לא הצליח ביותר, ואחרי כמה חודשים התפטר הרב סגל מתפקידו. פעילות המחלקה הסוציאלית הועברה בחזרה לידי הנהלת הג'וינט".

„ויחל שלמה לבנות את בית ה' בירושלים,
בהר המוריה, אשר נראה לדוד אביהו"
(דה"י ב', ג—א).

„ירושלים בירת ישראל"

ח. תולדות ירושלים רצופות שרשרת בלתי פוסקת של חורבן ובניה, כיבוש ועצמאות, עצב ושמחה. עליותיה וירידותיה של עיר הקודש הן אספקלריה לגורלה של ארצנו כולה ולתולדותיו של עמנו מאז היווצרו. ירושלים היתה במשך כל הדורות נושא לגעגועים ותקוות בלב העם ובראש כל מאוייו — וכאן כן היום היא בירת ישראל.

ירושלים היא מהישובים העתיקים בארץ. נמצאו בה שרידי תרבות האדם החל מתקופת האבן הקדומה. לראשונה נזכר שם העיר בכתב על לוחות חומר שנמצאו במצרים, בצורת „אורסלימוס" (מאה 19 לפני הספירה).

בתקופת ההתנחלות הישראלית, אחר כיבושי יהושע, לא הצליח שבט יהודה לכבוש את ירושלים. רק בימי דוד המלך נכבשה העיר, שנקראה אז יבוס (1000 לפני הספירה הנוצרית), ונהיתה לבירת ממלכתו. שלמה המלך בנה בה את המקדש (960 לפנה"ס) ועשאה מרכז דתי לשבטי ישראל. לאחר פילוג הממלכה בימי המלך רחבעם, נהיתה ירושלים בירת ממלכת יהודה, אך נשארה מרכז רוחני לעם כולו ויעד העליה לרגל בחג ומועד.

בשנת 586 לפני הספירה, בימי צדקיהו המלך, עלה נבוכדנאצר מלך בבל והחריב את העיר ואת בית־המקדש. ונבוכדנצר שרף את „בית ה' ואת בית המלך ואת כל בתי ירושלים" (מלכים ב, כה, ט), והגלה את רוב יושביה לבבל. עם החורבן נהיתה ירושלים מחוז כיסופיו

של העם הגולה וכמיהתו אליה הובעה במזמור הגעגועים והכאב — „על נהרות בבל" (תהלים קלז):

על נהרות בבל, שם ישבנו גם בכינו
בזכרנו את ציון.
אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני,
תדבק לשוני לחכי אם לא אזכרכי,
אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי.

מלכות בבל הגדולה נפלה, ואת מקומה ירשה האימפריה הפרסית. המלך כורש התיר ליהודים הגולים לשוב לירושלים (537 לפנה"ס). בשנת 515 לפנה"ס הושלם בנין בית המקדש השני בירושלים. סביב שנת 440 לפנה"ס פועלים בירושלים שני המנהיגים הגדולים — נחמיה ועזרא — העושים רבות לשיקומה הפיזי והרוחני של העיר.

מלכות פרס פינתה מקומה לכובשים היווניים בהנהגת אלכסנדר מוקדון. יורשיו חילקו ביניהם את כיבושיו. ירושלים נפלה תחילה בחלקו של בית תלמי ואחר־כך בחלקו של בית סיליקוס. אנטיוכוס אפיפנס (175 לפנה"ס) שאף להשליט את פולחן אלי יוון בכל ממלכתו. בשנת 167 לפנה"ס פרץ עקב זה מרד החשמונאים שנועד לשחרר את ירושלים ולהשיב אליה את חופש הפולחן והחיים היהודיים. בשנת 164 שוחרר הר הבית ונערכה חנוכת המקדש. ירושלים היתה בירת ממלכת החשמונאים כ־130 שנה.

בשנת 63 לפנה"ס כבשו הרומאים את העיר. בעיר שלטו שרי צבא רומי, או מושלים יהודיים ששלטו בחסד הרומאים.

מבחינת בניינה של העיר ראויה לציון תקופת שלטונו של המלך הורדוס (37—4 לפנה"ס) שהשאירה את רישומה בעיר עד ימינו. הוא בנה ארמון מפואר (סמוך לשער יפו של ימינו), ובו שלשה מגדלים; הקים את מצודת אנטוניה, ועוד בנינים רבים. שיא מפעלי הבנייה שלו היה שיפוץ, הגבהה והרחבה של בית המקדש.

ירושלים לא שימשה מרכז לשלטון הרומי. כדי להשפיל את העיר ישבו הנציבים הרומיים בקיסריה, ובאו לירושלים רק בשלוש הרגלים, כשסכנת התקוממות היתה צפויה בעיר בשל ההמונים שעלו לרגל. כך אירע בימיו של הנציב פונטיוס פילטוס, בחג הפסח שנת 33 לספירה. הנציב הרומי חרץ בירושלים את גורלו של ישו הנוצרי — מאורע שנהיה לאבן פינה בתולדות העולם, ובשלו אף נעשתה ירושלים עיר מקודשת לנצרות.

נציבי הרומיים התיחסו באכזריות ליהודים בירושלים. יחסם הביא לבסוף למרד הגדול שפרץ בשנת 66. „מלחמת היהודים ברומאים" נמשכה חמש שנים ובסופה, בשנת 70, נחרבו העיר והמקדש. ביום ט באב — הוא יום הבית הראשון — הועלה באש בית המקדש השני, ורק שריד אחד ממנו נשאר — הכותל המערבי.

ירושלים הוסיפה להיות מרכז הקדושה לעם ישראל. מקהילות הארץ והגולה באו להשתטח על חורבות המקדש. בשנת 130 שוב גזרו הרומאים גזירות על הישוב היהודי בארץ, על מנת להפוך את ירושלים למושבה רומאית. אז פרץ מרד בר־כוכבא (שנת 132). ירושלים זכתה בשלוש שנות חירות אחרונות. עם נצחון הרומאים בשנת 135 על בר־כוכבא בביתר הונחתה המכה האחרונה על עצמאות ישראל, שלא שבה להיכונן — אלא בימינו.

הרומאים ניסו למחוק את שם ירושלים כליל. העיר נהיתה לעיר רומית בשם „אליה קפיטולינה", יהודים לא הורשו להיכנס אליה, ואף לא להתקרב אליה במרחק ראיה.

גם בתקופה הביזנטינית, שנמשכה כ־300 שנה, לא ישבו בירושלים יהודים, אולם העיר פותחה ע״י המלכים הביזנטים בהיותה עיר קבורתו של ישו.

כשנכבשה ירושלים ע״י הערבים (שנת 638 לספירה), חזרו לשבת בה היהודים. הערבים קידשו את ירושלים (במעלת קדושתה — לאחר מכה ומדינה) ובנו על הר־בית את ,,כיפת הסלע״ (,,מסגד עומר״) ואת מסגד אל־אקצא.

בשנת 1099 נכבשה ירושלים ע״י הצלבנים. היהודים והערבים לחמו יחד נגד הצלבנים. לבסוף כבשו הצלבנים את העיר, טבחו את יהודיה ושמו קץ לקהילה היהודית. העיר שימשה בירה ל,,ממלכת ירושלים הצלבנית״ במשך 100 שנה לערך.

הצלבנים גורשו בשנת 1260 ע״י הממלוכים המצריים. בימיהם חודש ע״י הרמב״ן (ר׳ משה בן נחמן, 1267) הישוב היהודי בעיר.

בשנת 1517 נכבשה ירושלים ע״י התורכים, והיתה בידיהם 400 שנה. החומה המקיפה גם בימינו את העיר העתיקה נבנתה על ידיהם במאה ה־16. בתקופתם גדלה האוכלוסיה היהודית עם גידול העליה מארצות הגולה, עד כי ב־1860 החלו היהודים לבנות את בתיהם מחוץ לחומת עיר העתיקה (השכונה הראשונה: ,,משכנות שאננים״) ופתחו בזה אופקים חדשים לבנינה של העיר.

ב־1917 כבשו הבריטים את ירושלים מידי התורכים. בימיהם היתה למושב הנציב העליון האנגלי ומושב המוסדות הלאומיים. עם בנין האוניברסיטה העברית (1925) ומוסדות תרבות אחרים נהיתה ירושלים למרכז השלטוני והרוחני של הארץ.

לאחר הקמת המדינה (1948) וכיבוש שכונות ירושלים ומבואותיה, חזר שלטון העיר לידים עבריות. ירושלים הוכרזה רשמית לבירת ישראל. קו שביתת הנשק עם מדינת ירדן שהיה קיים לפני מלחמת ששת הימים הפריד בין העיר העתיקה ובין העיר העברית החדשה; אולם בתי העיר החדשה, הבנויים כמעט כולם אבן, משוים גם לעיר החדשה צביון מיוחד, עוטה הדרת כבוד. בירושלים יושבים נשיא המדינה, הכנסת, בית־המשפט העליון ומשרדי הממשלה. בה נמצאת גם הנהלת ההסתדרות הציונית ומוסדותיה, מועצת הרבנות הראשית, האוניברסיטה העברית, מוזיאון ישראל ומוסדות תרבות אחרים. אוכלוסית ירושלים כיום — 300,000 נפש.

*

ירושלים יושבת בשקע המבתר את רכס הרי יהודה. כבר בימי קדם עברו בשקע זה דרכים, שעלו מעמק החוף והובילו אל עבר הירדן. הצטלבה עמן דרך, שעברה לאורך במת ההר מצפון הארץ לדרומה. בהצטלבות זאת נבנתה ירושלים. תחילה ישבה העיר על רכס קטן, מוגן משלשה עברים ע״י גיאיות עמוקים. במשך הזמן התפשטה העיר גם אל הגבעות והעמקים הסמוכים. גובהה של ירושלים: 750—835 מ׳ מעל פני הים; למרות הימצאה על גבול המדבר, יורדים בה בממוצע 665 מ״מ גשם לשנה, והטמפרטורה הממוצעת היא 17°.

ירושלים במלחמת העצמאות

מצבה של ירושלים במלחמת העצמאות היה שונה ממצבן של הערים האחרות בארץ. העיר היתה מרוחקת ממרכזי הישוב היהודי. סביבה ובדרך אליה היו ישובי אויב רבים, ורק ישובים עבריים בודדים; ומעל לכל: אספקתה של ירושלים הובאה כולה ממרחקים — האויב הבין את נקודת התורפה של העיר וידע גם את ערכה כסמל לעם, ועל־כן הטיל את כל כובד משקלו בנסיונות לכובשה. ששת הישובים העבריים, שישבו מדרום לעיר ומצפונה

(4 ישובי גוש עציון; עטרות ונוה־יעקב) — נכבשו; הדרך אליה נותקה והעיר ניתנה לרעב ולצמא. העיר העתיקה נפלה בידי הלגיון הירדני, ועמה הכותל המערבי, הקברים העתיקים בנחל קדרון, הר הזיתים והדרך המובילה אל הר הצופים. אולם האויב לא הכניס בחישוביו את רוחם של בני ריושלים. זקן ונער נחלצו בני ירושלים להגנת עירם בנשק מועט, ועמם נוער מהארץ כולה.

צעד אחר צעד נכבשו תחילה השכונות הערביות שגבלו עם העיר העברית, ונהדפו בגבורה התקפות השריון של הלגיון הירדני ליד העיר העתיקה והסתערויות הצבא המצרי ברמת־רחל. תוך סערת המלחמה נסללה דרך חשאית („דרך בורמה") שאפשרה פריצת המצור שהוטל על העיר וחיבורה אל שאר חלקי הארץ.

ירושלים בקרבות ששת הימים

ב־5.6.67 פרצה מלחמת ששת הימים. עם פתיחת הקרבות בסיני החל הצבא הירדני להרעיש בתותחיו את ירושלים העברית וגרם לנזקים בנפש וברכוש. לאורך גבולה המזרחי של ישראל עמדו כ־60 אלף חיילים ירדניים וכ־300 טנקים. נוסף להם — דיוויזית חיל רגלים עירקית ו־100 טנקים עירקים.

צבא ההגנה לישראל השיב באש ותקף את עמדות הלגיון לאורך כל קו החזית. בירושלים, בלילה שבין ה־5 ל־6 ולמחרתו נפרצה חגורת ההגנה הירדנית בכוחות החטיבה הירושלמית, חטיבת הצנחנים וחטיבת הראל המשוריינת. נכבשו גבעת התחמושת, ארמון הנציב ועמדות הלגיון בדרומה, מזרחה וצפונה של ירושלים. כוחותינו התאחדו עם כוח המגן העברי בהר הצופים ונערכו לכיבוש העיר העתיקה. ב־7.6.67, כ"ח באייר תשכ"ז, הסתערו גדודי הצנחים על העיר העתיקה. דרך שער האריות חדרו לרחבת הר הבית ולכותל המערבי והשתלטו על העיר כולה. בבוקרו של אותו יום התנוסס דגל כחול־לבן מעל לכותל המערבי והעיר העתיקה. ריבונות ישראל חזרה לאחר אלפיים שנות גלות לבירתה הקדומה, קודש קודשים של האומה.

המחסומים שהפרידו בין שני חלקי העיר נופצו. הר הצופים חזר ונהיה למרכז אוניברסיטאי הומה (נוסף למבני האוניברסיטה בגבעת רם) ונמצא בבנייה נרחבת. לבית הקברות המחולל בהר הזיתים — הוחזרה קדושתו. שיכונים חדשים הוקמו במקום בו היו שדות מוקשים ועמדות הלגיון הערבי: מצפון להר הצופים שיכוני הגבעה הצרפתית, וממנה בכיוון לרמאללה שכונת נוה יעקב המתחדשת, ליד גבעת התחמושת רמת אשכול ובמעלה הר נבי סמואל שכונת רמות. בדרום, בדרך לבית לחם, שכונת גילה ובדרום מזרח שיכוני ארמון הנציב. ובמזרח — כמשמר בדרך לירייחו העוברת במעלה אדומים, הונחה התשתית לאזור פיתוח נוסף המבוסס על מרכז תעשייתי לירושלים כולה והסוגר סביב לה חגורת בטחונה.

*

מכל רוחות השמיים ניתן עתה להגיע לירושלים בירת ישראל — מהשומרון בצפון, מבאר שבע בדרום, מבקעת הירדן במזרח ומהים במערב.

ירושלים אוחדה לעיר אחת, פתוחה לכל הדתות, שווה לכל אזרחיה".

לידע ולהודיע. „בירושלים יש רוב יהודי גדול. רוב זה קיים בה למעלה ממאה שנה. ב־1913 כבר ישבו בירושלים כ־50.000 יהודים, שני שלישים מכלל האוכלוסיה".

„מרכז ההסברה / שרות הפרסומים" (שנת 1975).

תאריכים לפי לוח „השנה האזרחית"

תאריכים לאירועים בתוככי ירושלים

(מרכז ההסברה / שרות הפרסומים — תשל"ה 1975)

לפני הספירה

1000—961 — מלכות דוד. ירושלים בירת ישראל
961—92 — מלכות שלמה. בית־המקדש הראשון
587 — חורבן ירושלים והמקדש. גלות בבל
537—332 — **התקופה הפרסית**
515 — השלמת בנין בית־המקדש השני
440—430 — קימום העיר בידי נחמיה ועזרא
332—167 — **התקופה היוונית**
169 — חילול המקדש בידי אנטיוכוס
167—63 — **החשמונאים**
167 — 141 — מלחמת המכבים
164 — חנוכת המקדש
166—160 — יהודה המכבי
63 לפנה"ס — 324 לסה"נ — **התקופה הרומאית**
63 — כיבוש ירושלים בידי הרומאים
37—4 — מלכות הורדוס

לספירת הנוצרים

33 — **צליבת ישו**
66—70 — מלחמת היהודים ברומאים
132—135 — ירושלים משוחררת בידי בר־כוכבא
135 — חורבן העיר. שמה מוסב לאליה קפיטולינה
324—638 — **התקופה הביזנטית**
326 — הקמת כנסיות בירושלים בידי הלני המלכה, ביניהן כנסיית הקבר
614 — הפרסים כובשים את ירושלים
629 — הביזנטים שבים וכובשים
638—1099 — **התקופה המוסלמית**
638 — כניסת הכליף עומר לירושלים
691 — השלמת מסגד „כיפת הסלע"
1099—1187 — **ממלכת הצלבנים**

1099 — הצלבנים כובשים את ירושלים
סוף המאה ה־12 — הרמב"ם מבקר בירושלים
1173 — ר' בנימין מטודלה מבקר בעיר
1187 — צלאח א־דין כובש את ירושלים
1250—1517 — **התקופה הממלוכית**
1267 — עליית הרמב"ן ותלמידיו
1488 — ר' עובדיה מברטנורא משתקע בירושלים
1517—1917 — **התקופה התורכית**
1517 — כיבוש ירושלים בידי התורכים
1538—1540 — סולימאן המפואר בונה חומות ירושלים
1700— עליית ר' יהודה החסיד
1836 — משה מונטיפיורי מבקר בירושלים
1860 — הקמת השכונה הראשונה, „משכנות שאננים", מחוץ לחומה
1898 — הרצל בירושלים
1917—1948 — **המנדט הבריטי**
1917 — אלנבי נכנס לירושלים
1918 — אבן פינה לאוניברסיטה בירושלים
1925 — חנוכת האוניברסיטה על הר־הצופים

מדינת ישראל

1948 — הקמת המדינה
1948־9 — מלחמת העצמאות
28.5.48 — נפילת הרובע היהודי בעיר העתיקה
יוני 1967 — מלחמת ששת הימים. איחוד העיר ירושלים

בידור ושעשועים

מלון, הארחה, מסעדה ובית קפה
מעדנים — עונג שבת
מסע וטיול
משחקי ילדים

בעלי חיים ביתיים
חיות ובעלי כנף לראווה
„כלי זמר" — מנגנים

מלון, הארחה, מסעדה ובית קפה

„מעולם לא אמר אדם לחברו: לא מצאתי מיטה שאישן עליה בירושלים"
(אדר"נ פרק ל"ה).

בתי מלון. בתי מלון מפוארים לפי מושגי הזמן ההוא נמצאו בידי לא יהודים. הלקוחות היציבים היו חברות הנסיעות מעבר לים כגון „קוק ושות' " אורחים מבתי מלוכה, הקונסוליות ותיירים רמי מעלה.

בשביל יהודים שומרי־דת או חילוניים לאומיים נתנו שרות טוב שני מלונים במרכז העיר.

מלון יהודי. על ראשוני בעלי המלון היהודי נחשבים בני משפחת קמניץ.

ראש המשפחה עולה מרוסיה, פתח בשנות הארבעים למאה החולפת אכסניה בעיר העתיקה, בו מצאו יהודים עשירים ומכובדים שבאו לבקר את ירושלים לינה ואוכל כשר. לי זכור „מלון קמניץ" ששכן בבנין גדול ברחוב יפו ממול לבנין העיריה.

מלון לא פחות מפורסם היה „מלון אמדורסקי" שהתפתח מאכסניה ומסעדה ברובע היהודי ולאח"כ שכן בבנין גדול ע"י שער־יפו בכניסה הגובלת עם המדרגות לרחוב־דוד.

חתונות של בעלי בתים אמידים וכנסים של מוסדות צבור היו נערכים במלון זה.

בכל המלונים היו צריכים להכין מקום מראש והמחירים השתנו לפי העונה. העונה הבוערת היתה מאחרי פורים ועד אחרי שבועות וכן סוף הקיץ בפרוס החגים — „ימים נוראים" וסוכות. בתחילת שנות העשרים נעו המחירים ליום אוכל ולינה מ־$\frac{3}{4}$ — לירה אחת.

מלון לא יהודי. אני פוסח על הפנסיונים הרבים שהיו מיועדים לעולי רגל נוצרים והיו צמודים לכנסיות ולמנזרים ומתעכב על בתי מלון הפתוחים לכל דיצריך.

בידוע שהתיירות לירושלים היתה מקור פרנסה להרבה תושבים נוצרים הואיל וירושלים משכה אליה הרבה תיירים צליינים ועולי רגל שבאו מטעמים דתיים או שהיו שוחרי הסטוריה או חוקרי טבע.

בתי המלון הגדולים, ביחוד של הנוצרים כגון „גרנד ניו הוטל" מול מגדל דוד ו„מלון פאסט" קרוב לעיריה סיפקו לאורחיהם מורי דרך ודאגו לתחבורה מי ברכב — עגלות ומי

ברכיבה על סוס או על חמור. בבנין היו חנויות למכירת מזכרות מהארץ הקדושה, ספרים ותשמישי קדושה לנצרות.

מלון פאסט — בבעלות גרמנית.
האורחים אישים רמי מעלה.

„מלון פאסט" אשר היה מחוץ לחומות, במקום מרכזי ברחוב יפו ע"י מלון קמניץ, היה הראשון שהכניס מאור חשמל שהופק מגנרטור ואנו הזאטוטים באנו לתמוה מאין אור זה זורח. הבעלים היו גרמנים מ„המושבה הגרמנית".

במלחמת העולם הראשונה התאכסנו במלון „פאסט" שהיה בבעלות גרמנית, גדולי המפקדים של „הברית המשולשת" ביחוד הגנרלים הגרמנים והאוסטרים שבאו לנהל את המלחמה בחזית „תעלת סואץ", בתוכם ג'אמל פשה ואנוור פשה.

היה נהוג שנציגים של בית מלון עם מצחיות, עליהן כתוב שם המלון כסימן היכר היו מחכים בתחנת הרכבת כל עת שהרכבת באה, והיו משדלים את הנוסעים להתארח במלון אותו הוא מייצג.

„כך היו נקיי הדעת שבירושלים עושים...
ולא היו נכנסים בסעודה אלא א"כ יודעים מי מסב עמהם"
(סנהדרין כג.).

בעלי מסעדות. אין לדבר על מסעדות יהודיות כעסק יהודי ירושלמי, אכן יש לציין שהיו מסעדות בדרגת רמה סבירה בידי ערבים ברובע המושלמי. במסעדות הערביות הגישו מנות מגוונות שכללו כל מיני תבשילי בשר, ירקות ממינים שונים, מבושלים בטוב טעם עם סלטים מעוררי תאבון ובתור קינוח סעודה היו במקום כל מיני אפייה מתובלים בדבש, צנובר ואגוזים, כמובן השתייה היתה גאזוז מקורר. הבשר היה של צאן שנשחט באותו יום.

המסעדות האלגנטיות היו ברחוב „באב חן זית" ע"י שער שכם.

לגבי יהודים שומרי כשרות, והם היו כמעט הרוב המכריע בכל העדות היו כתחליף

בתי מלון, שם היו מקבלים אנשים לארוחות־צהרים, ואנשי מסחר ופקידי בנקים היו סועדים ארוחות צהרים.

בתי קפה. בתי קפה סגנון המזרח היו לערבים. זה היה בית קפה אמיתי והולם לשמו, כאן בישיבה שפופה על שרפרף בעל מושב מקלעת קש קבלת ספלון קפה מהביל בניחוחו עם כוס מים. מי שחמד לו נרגילה לעישון טומבק (טבק פרסי) יכול היה לקבל עם שרות שדאג שאש תוקד כל עת העישון. הנוהג הקיים, להביא קפה ותה אל החנות, המשרד ובית־המלאכה לא נתן מקום לבתי קפה מיוחדים. אורך שעות של העבודה מהזריחה עד השקיעה, החיים הצנועים והעבודה הדוחקת בבית לא השאירו זמן לבילוי בבתי קפה נוסח הזמנים המודרניים.

מעדנים — עונג שבת

וקראת לשבת עונג. אינני מתכוון ל„ענג שבת" לעינוג רוחני אלא להנאה גשמית לאכילה ממש של דברים טובים. מה שכתוב ב„זמירות ליל שבת" „מה ידידות מנוחתך את שבת המלכה... להתענג בתענוגים. מערב מזמינים כל מיני מטעמים... ולערוך כמה מינים". אלה לא היו מלים סתם, היו להן משמעות.

צרור הדברים הטובים. כעני כעשיר קנו גרעינים לבנים (דלויים), גרעינים קטנים (של אבטיח), וקדאמס (חומצה) לבנים וצהובים, ובטנים, ובתקופה מאוחרת יותר יובאו גם גרעיני חמנית.

בעלי אמצעים, או בשבתות עם משמעות חגיגית, או בעצרת משפחתית הוסיפו לרשימת הדברים הטובים. התוספת התבלטה עם מרכיבים מגוונים כגון שקדים ואגוזים, תמרים, תאנים וצימוקים, ובחורף ערמונים.

לנוער חילקו סוכריות, שוקולדה וביסקוויטים ואילו המבוגרים קיבלו ביצים שחומות — חמינאדס שנאפו בתנור הציבורי עם חתיכת קוגיל וכוסית יי"ש תוצרת ירושלים.

כיבוד לשבת. בירושלים היו הרבה בתי־אב שעשו את בתיהם מסורת לקבלת אורחים ביום השבת. היו אורחים שראו עצמם כמבקרים תמידיים בכל שבת ליהנות מדברים טובים ומחברה טובה.

על פי רוב, אם מזג האויר הרשה, ישבו בחצר וכאן הסבה החבורה לשיחת רעים שגלשה מענין לענין, כאן נסקרו מאורעות השבוע וגם חוויות אישיות, משול ליומן השבוע. עם הגיע שעת הצהרים היו מתפזרים. כאן בירושלים היתה לשבת צביון מיוחד „הנשמה היתרה" הורגשה בפנים ובחוץ. הדחקות, המזון הצנוע, הדאגות המדכדכות, המתח, הכל גז, הכל נשכח. מיום ששי לאחר הצהרים אתה עובר לעולם אחר, עולם של מנוחת שלום ושלוה. ביום השבת אתה עשיר יותר, אתה לא חסר מאומה, עצמאי יותר ורגוע, וזה נמשך עד מוצאי שבת בשעות המאוחרות. את רוח השבת החזיקו למרות שכל המלאכות האסורות בשבת הותרו לאחר „ההבדלה" האווירה עדיין שבתית, עדיין לובשים בגדי שבת אבל מעשנים סיגריה, מרתיחים קפה תורכי ומי שיש לו, מפעיל את הגרמפון המשמיע קטעים מתפילות „ימים נוראים", מפי חזנים מפורסמים ברוסיה ובאמריקה. אם היית בעל גרמפון אזי אתה מובטח בביקורי אורחים לשמוע אל התפילה ואל הרינה אבל לא על בטן ריקה יש להגיש כיבוד קל וביחוד ספל קפה. הפונוגרף הראשון הגיע בסוף המאה החולפת, לפי בן יהודה יש לקרוא לפטיפון „כתב קול".

עם מדושני עונג. היו הרבה ירושלמים שהתענגו בשבת בדרכים שונות. יחיד או בצוותא הלכו לשמוע „מגיד" בעל שם, וכך הגיעו לסביבה אחרת ובהזדמנות זו חטפו שיחה עם מכרים ורעים מנוער שלא מזדמנים בכל יום. היו שירדו ל„כותל" להתפלל תפילת מנחה בקהל רב מכל עדות ירושלים, גם בזה היתה הנאה רוחנית וגשמית כי אחרי יום שלם בבית אתה יוצא בין אנשים באוירה טובה של שבת שכולם רגועים ומסבירים פנים.

אחרים הולכים לביקור אצל משפחות המכינות את „הסעודה השלישית" בטוב טעם בשירה ובזמרה, וכאן הסעודה נמשכת בהפסקות של דברי תורה ומעשיות על צדיקים ואנשי מעשה.

אני זוכר את הפגישות ע"י שלחנות ערוכים בבית סבא החב"די הלוהט ל„סעודה השלישית" ואת ההתנצחות בסוגיות תלמודיות ולא תמיד בניחותא וזה היה נמשך כמה שעות בלילה. סוג בידור זה היה „כריך" של „עולם הזה" ו„עולם הבא".

מסע וטיול

„ר' יוחנן אומר: כיפה של חשבונות היתה חוץ לירושלים, ועושים בה חשבונות, ואוכלים ושותים, ושמחים בתוך העיר" (יל' שמעוני — תהלים תשנה).

הנהנים במרחב. הישיבה „בין החומות" לא היתה לה אופי של הסתגרות מאותו הטעם שהרגישו יהודי הגלות ב„מושב גיטו". אמנם נסגרו „השערים" של העיר משקיעת החמה ועד זריחתה. זאת היתה פעולה ממשלתית הנובעת מגורמי ביטחון לאבטחת שלום תושבי העיר כערבי וכיהודי במידה שוה. בילדותי כבר היו „השערים" פתוחים יומם ולילה, אמנם היו עדיין חיילים תורכים עם חגור מלא ששמרו בתורנות בפתחי „השערים". „השער החדש" מול נוטרדם נפתח בשנת 1888.

התנועה ברחובות, בסמטאות המפותלות, ובשווקים היתה ערה ודחוסה. גם ילדים קטנים הלכו מרחקים כדי ללמוד ב„חדר" או בבית־ספר והורגלו ללכת בצידי הדרכים לא להפגע מכרכרה דוהרה עם סוסים משתוללים, להשמר מפגיעה מחמור ולפעמים גם מגמל טעון שקים, שעלול לפגוש בהם כל עובר ושב בסמטא צרה וללחוץ אותו אל הקיר.

לקטון ולגדול היה רצון עז לבלות שעות נעימות בהליכה מחוץ לחומות.

ב„שבת" היו הרבה אבות לוקחים את ילדיהם והולכים ומסובבים ברחובות, בסמטאות וברחבות שע"י בנינים עתיקים „בעלי שם" וגם הצצה בשווקים ססגוניים עם מרכולת מ„ארצות הקדם".

יצויין שיהודים אפילו גרי „הרובע המוסלמי" לא טיילו ברחובות ובסימטאות בסמוך לשער הורדוס והאריות.

ההגבלה של התמצאות בתוך „תחום שבת" לא הרשתה לעבור למרחבים שאינם ב„תחום העירוב" כלומר מעבר לחוט ברזל המתוח על ראשי קורות התוחם את גבול המותר. עם התרבות „השכונות" לעבר „מאה שערים" מצד אחד ולעבר „מחנה יהודה" לצד שני גדל השטח לתנועה המותרת בשבת כי „קורות העירוב" הורחקו בקילומטרים מ„העיר העתיקה".

טיולים וסיורים. מנהג היה בירושלים לצאת עם בני הבית בימים של „חול המועד" לרבות „אסרו חג" אל „מחוץ לעיר" למקומות שם מתאספות הרבה משפחות לחגיגות

זוטות. בדרך היו מראים לילדים אתרים היסטוריים — בנינים לתפארת בני מאות שנים, נכסים של כנסיות נוצריות ו„בתי יראה" מאבני גזית מהוקצעות ומסגדים תמירים ובראשם הצריח עם גוזוטרה מעוגלת שממנה מכריז המואזין על „שעת־תפילה". היו גם מצביעים על חצרות שעשו היסטוריה בהקשר לקורות הישוב היהודי בעיר ירושלים.

טיול חדשי של תלמידי „ישיבת המשתלמים"
בכפר מכמש ע"י ענתות.

התרים בסביבות ירושלים. שוטטות בקנה מדה גדול החלה בתחילת המאה הנוכחית. במערכת־הלימודים שבבתי הספר, „בתי המדרש למורים" ולרבנים והגימנסיה נכללו „טיולים" מתוכננים ליום ועד לשבוע. הטיולים נחלקו למסע ארוך ולמסע קצר. בכל חודש יצאו בתרמיל על השכם לטיול יומי ברגל לכפרי הסביבה שיש להם השלכה לישיבת ישראל בארץ מימים קדמונים או מקומות שנזכרים בתנ"ך.

לפני פגרת חג־הפסח היו יוצאים לסביבות יריחו, ים־המלח ובסוף „שנת הלימודים" היו יוצאים למסע ארוך לגליל או לסביבות חיפה ומושבות שומרון. בטיולים הארוכים השתתפו תלמידי הגימנסיה והסמינר, ורק אלה שמצב הבריאות הרשה את המאמץ לעמוד בטלטולי הדרך לא דרך.

הטיולים החדשיים היו מושכים והנאתם מרובה. הם השיגו את המטרה הכפולה: ללמוד ולהתענג בבת אחת. השתתפו בטיולים גילאיים מבני עשר — תלמידי בתי ספר עממיים. יום הטיול הפך להיות ליום חגם של התלמידים. ימים מספר לפני צאת המסע היו ימים של הכנה של ציוד ומצרכי אוכל ואצל אחדים גם מתח.

הכוננות ליציאה. לצורך הליכה בשבילי הרים בין קוצים וברקנים, בדריכה על חלוקי אבני נחל וכדי להשתרך במעלה הגבעות יש להצטיד בבגדים מתאימים ובנעלים חזקות וכיסוי ראש — מחסה מהשמש. צידה לדרך לקחו בכמות ובאיכות כאילו יצאו לשבוע, ככר לחם, קופסת סרדינים, גבינות ממינים שונים, זיתים, חלבה, ירקות ופירות, גרעינים, סוכריות

ושוקולד. אחרים הוסיפו קציצות בשר, דג מלוח או מעושן. חברים לכתה היו מחליפים ביניהם את המצרכים וכל הצדדים יצאו נשכרים מהעסקה. לא כל האמהות הסכימו לכלול את הנקניק ברשימה מחשש לשתית מים יתר על המידה, אחרות חששו למיחושי בטן. כל המטיילים התפללו בלחש שלא תקרה תקלה והטיול יתבטל או ידחה.

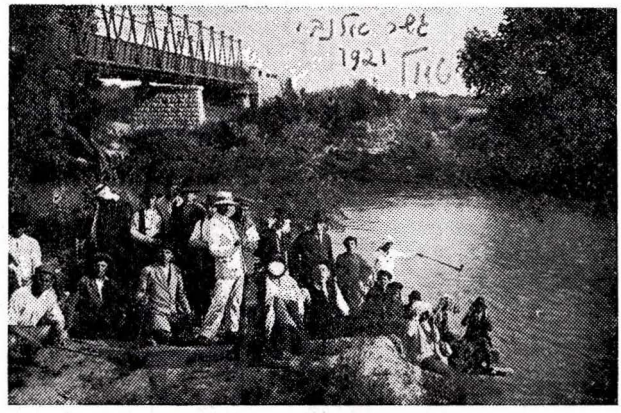

טיול שנתי — ערב פסח של ביהמ"ד למורים „מזרחי"
לגשר אלנבי.

אתרי הטיול. המורה לשיעורים ב„מולדת" היה באישור המנהל קובע את המקום אליו יקח את תלמידיו. לפעמים היו שנים שלשה אתרים כלולים בטיול מסוים כגון הטיול ל„קבר רחל", „בית לחם" ו„מר סבא" במדבר־יהודה. הטיול ליום אחד היה מכסה את המקומות ההסטוריים כגון: ענתות, מכמש, נחל־פרת; מצפה־נבי סמויל, בית איקסה; בית־ג'אלה ומשם ל„ברכות שלמה"; עין־כרם ומשם לקולוניה־מוצא. הרבה הוסיף לעונג הטיול שבמקום נמצא מעין מים־חיים להרוות צמאון, ולשטיפת הפנים מזעה ולטבילת רגלים בצקות מרוב הליכה. לנערי־ירושלים שנהגו במים בחסכון ושהוזהרו לא לאבד טפה לחינם ששו על מים רבים הזורמים ללא הפוגה, הטיול היה פחות מעייף ומוצלח יותר אם נקרו „מעין" וגן־פירות בסמוך לו, ובצל העצים נחו התלמידים להחליף כח. ילדי הכפר הערבי בו טיילו היו מתקרבים בניחותא, ולפעמים נכנסים לשיחה קלה, היו כאלה שהיו מביאים פירות למכירה. פגישה זו היתה נותנת מושג מחיי הנוער בכפר.

היוצאים אל השדות. המשיכה אל הטבע — אל מרחבי שדות ונוף ללא מחיצות, מצאה את ביטויה כרצון איש על מחנהו ואיש על דגלו. אברכי הישיבות — תלמידי חכמים יצאו לשוח בשדות לאחר „הסעודה השלישית" ועד צאת השבת. תוך הליכתם החליפו דעות על משמעות סוגיות מסויימות בהלכה וגם נקלעו אגב־אורח ל„שיחות חולין" בענייני התנצחות רבנים ופוליטיקה. גם אלה שכל ימות השנה משוקעים בענייני פרנסה — בעלי מלאכה, חנוונים וכדומה יצאו בשבת ממעונותיהם וטיילו מחוץ לעיר, הם סיירו בשכונות שהיו בשלב בנייה או תיכנון.

במערכת הלימודים של „ילדי החדר" לא נכללו טיולים, ובכל זאת היו מספר „מלמדים" שהעריכו את היציאה מד' אמות של החדר אל המרחב הבלתי מוגבל לטובת הילדים החיוורים, היושבים כל היום רכונים על ספרי הקודש. הזמן הנוח לצאת „המלמד" עם תלמידיו היה בימי „ראש חודש" אחרי הצהרים. ילדי־החדר קנאו בילדי בתי־הספר שיצאו בקביעות למקומות הסטוריים־תנכיים והיו צריכים להסתפק בבקיאותם ב„מראה־המקומות" שע"י ירושלים ב„ספרים הקדושים".

ילדי חדר ומלמדים בטיול

ב„יום ראשון" של השבוע היו פוגשים תלמידים נוצרים שהלכו בסך עם מורים בדרך לעין־כרם ולמוצא. ביניהם בלטו „פרחי כהונה" של „המגזר הארמני", תלמידי „בית היתומים הסורי — שנלר" ועוד מפנימיות של מוסדות קתוליים.

משחקי ילדים

מקומות למשחקי ילדים. בירושלים „בין החומות" לא היו מגרשים או שטחים מתאימים לפתח משחק מרחבי או שעשוי לשמש מקום מרווח למפגש הרבה ילדים מגילים שונים. למעשה היו רק ילדים עד גיל לפני „בר־מצוה" מבוזבזים מעט זמן להתפרק ולחילוץ־עצמות כשהם עדיין חפשים מעולה של תורה או מלאכה. הילדים לא ויתרו על משחקי־ילדים, הם תמיד מצאו פינה בחצר או צידי־רחוב או סימטה צדדית, כאן התאספו לפנות־ערב או בימים חפשים מלימודים והתעסקו במשחקים.

אביזרים למשחקים. לכל עונה בשנה היה „משחק ילדים" מיוחד. לאחר חג־הפסח בעונת „המישמיש" היו הילדים, וכשאני אומר ילדים סתם, הריני מתכוון לילדי ערבים ולילדי יהודים כאחד, משחקים בגלעיני מישמש בשני אופנים ע"י קליעה לגומה או בזריקה על הקיר והמתקרב יותר למטרה הוא הזוכה. את הגלעינים היו מוכרים כי את התוך הפנימי היו מנצלים כתבלין באפייה ובהכנת פשטידה, גלעין זה היה תחליף לשקד מר.

למשחק ב„גולות" היו שתי עונות בקיץ ובחורף. ה„גולות" היו עשויות חמר קשוי וגם

מזכוכית. יקרות יותר היו ה„בלורות", הן „גולות" זכוכית־צבעונית ומהן גדלים שונים. בגולות שיחקו לפי „נוסח ערבי" ו„נוסח פרנקו". משחק הגולת התקיים בקבוצות רבות ולפעמים הועתק לאמצע הרחוב, כי לכל היותר, יכול היה חמור טעון ואולי גמל להפתיע את הילדים הכורעים אגב „יריית" ה„גולה" שנעשית בשכיבה על הבטן. ילדי־הערבים וילדי „העדה הספרדית" היו מאומנים במשחק הגולות הרבה יותר מילדי „העדה האשכנזית".

המשחק ב„פוררה" היה מופיע בסתו, הרבה להטוטים בוצעו במשחק הפוררה. בהרבה „דרכים" היו צריכים לקלוע, בפוררה מוטלת על הארץ או כשהיא מסתובבת. הזוכה היה מקבל פרוטות או פוררה.

ברחובות שיש בהן חצרות סמוכות בשכנות, אפשר היה לפגוש ילדים־ערבים משחקים בפוררה עם ילדים־יהודים. את זה ראו ב„רחוב חברון" וב„שכונת הגורג'ים" ע"י „שער שכם".

עוד בתחילת המאה הנוכחית היו משחקים בצפורן של עט ובכפתורים. המשחק בכפתורים גרם לחבלה בכפתורים של כרים וכלי־מטה אחרים ושל בגדים לדאבון לב „עקרת הבית", את זה עשו הילדים כדי להגדיל את מלאי הכפתורים.

גם בולים משומשים היוו חומר למשחק, לכל בול ניתן ערך סגולי. לבולים נדירים ניתן ערך גדול.

„תמונות" שנמצאו בתוך חפיסות שוקולד תפסו מקום במשחקי־ילדים, ביחוד כשהן היו ממוספרות והיה דרוש „מספר" להשלמת המערכה.

משחק בכדור־יד היה מאד נפוץ, והיו הרבה שיטות במשחק זה. בנות היו מקפיצות בזריזות רבה את הכדור בפעלולים לראוה. הבנות שיחקו ב„קלאטש" היינו בזריקת אבן קטנה בעזרת יד ורגל לפי כללי המשחק. קפיצה על חבל נע בעיגולים היה משחק חביב על הבנות ולפעמים נדחקו ילדים אל קבוצת הילדות וניסו כוחם בקפיצה קצבית.

בשנות העשרים מהמאה הנוכחית, עם כיבוש הארץ ע"י האנגלים הוחדר משחק „כדור רגל", ואט אט נעלמו המשחקים „המסורתיים" שהיו ללא השקעה גדולה משמחים את הלבבות הקטנים.

השחקנים המעולים והראשונים „על המגרש" היו בחורים שחזרו מן הגולה במצרים.

בעלי חיים ביתיים

„ואין מגדלים (בירושלים) אווזים ותרנגולים, ואין צריך לומר חזירים"
(אדר"נ פרק ל"ה).

בעלי חיים למשא ולמסע. בעלי עגלות החזיקו את הסוסים בחצרם, או בארווה ציבורית. סבלים החזיקו את החמורים סמוך לבית, במבנה כל שהוא ללא תנאים סניטריים. בשבתות ובחגים יצאו הסוסים והחמורים מחוץ לחצר אל השדה הקרוב לרעייה ולנופש.

חמורים של טחנים הוחזקו בטחנת הקמח. בחול המועד של פסח ושל סוכות הושכרו לרכיבה ליום שלם. לפני בואו של ד"ר שם־טוב לירושלים (הגיע בשנת 1904) היו „מומחים" ו„ידענים" שטיפלו או נתנו עצה לבעלים בשעת מחלה או פציעה.

בעשור הראשון למאה הנוכחית כבר פעלה אגודה למניעת צער בע"ח. ד"ר שם־טוב

היה הרופא שטיפל במקרים של מחלה ופצעים. הוא זכור לטוב על גישתו הרחמנית כלפי הבהמה העלובה וכלפי בעלה האביון.

עד היום הזה קיים המוסד — בי"ח לבע"ח, שאת יסודותיו הניח המנוח ד"ר שם־טוב.

עופות בית. נהוג היה להחזיק עופות לשחיטה למספר ימים, „הלול" היה תחת הכירה במטבח. במושגים של היום זה לא היה לול וספק אם היה זה מטבח של נוחיות.

היו בעלי בתים במספר די גדול שהחזיקו שנים שלשה עופות להטלה, הרוב תרנגולות ומעט תושבים החזיקו ברווזים. בקיץ נשארו העופות תחת כיפת השמים, רק בימים גשומים מאד או עם רדת שלג אזי הכניסו אותם למטבח לשעות הלילה.

מעט מאד טרחו להאכיל את העופות, הם ניקרו בכל שטח לפני הבית, והיו שבים עם רדת השמש לפינתם בחצר. בדרך כלל אם לא נשחטו היה סופם שנגנבו, וזאת היתה מלאכתם של הצוענים שהתהלכו בשכונות לחפש „מציאות".

היו גם שובכים עם יונים מרהיבי עין, הן הוחזקו יותר מטעם תחביב, וזאת יותר בעדה הספרדית. ההטלה בחורף היתה כמעט אפסית, באביב ובקיץ כל יומיים שלשה, ביצה בינונית. התרנגולות היו מגזע ערבי מקומי. היו גם תרנגולים של הכלאה עם גזע של קפריסין.

עזים וכבשות לחלב. ירושלמים שתו חלב צאן כלומר רוב חלב עזים ומעט חלב כבשות. את העזים ומעט הכבשות הלינו בחקורה (שדה קטן בחצר של ירושלים העתיקה).

אפשר היה לחזות עדר עזים, בין מנחה למעריב, תופס מקום לחנייה באחד מרחובותיה או סמטותיה בשביל חליבתן ומכירת חלבן לעקרות בית, שהצטופפו לקבל ישר אל הכלי את החלב והקצף, תרתי משמע, היה קצף על פני החלב וקצף על לשונו של בעל העדר שהתעצבן מלקוחותיו. באותו מעמד קיבלו ישר מיד הרועה את מנת הכוספה אבל מתוך נגיחות ודחיפות מהאלימות שבעדר. השכם בבוקר יצא העדר עם רועה אל חוץ לעיר לשהיית יום שלם, לרעייה באפרים מחוץ ל„חומות".

גם בעיר־החדשה החזיקו יהודים מעדות המזרח עדרי עזים לחליבה, וזאת בתוך חצרם.

פרות ושוורים. מעט מאד פרות לחליבה הוחזקו בתוך העיר, במנזרים הרחק משאון העיר היו רפתות לפרות מוכלאות, שתנובת החלב היתה גדולה יחסית מהפרה הערבית. כמו כן היו מגדלים תרנגולות מגזעים של חו"ל. את החלב היו משווקים לחלבנים יהודים והביצים לצריכה עצמית.

שוורים שהגיעו מקפריסין או מסוריה הוחזקו עד מועד השחיטה בתוך מכלאות שהיו בחצרות.

זכורני מימי ילדותי, בחצר של אלתר קוסבר ברחוב אל־אדין, בסמוך לחבס אל־דם, היה שטח מוגבה ושם החזיקו בקר לשחיטה. ועוד אזכור שברחוב הגיא בקרבת „שער עובדי הפשתן" בסמוך לחצר ר' מגדל רנד, החזיקו בשטח תת קרקעי רחב ידים מאות שוורים שיובאו מחו"ל לשחיטה.

ע"י שער שכם במגרש פינתי היו מגדלים חזירים, זאת היתה אטרקציה לתלמידי „החדר" לראות עין בעין את היצור המכוער, המלוכלך והדוחה, עתה אני יודע שהם היו מזן מקומי מוחזק בתנאים לא סניטריים ובסביבה מעלה צחנה. המוסלמים כיהודים התנזרו מהפינה הזאת — התחלת רחוב סולימאן.

כלבים וחתולים. יהודים ואף ערבים תושבים יציבים של ירושלים לא החזיקו כלבים, חושבני שהסיבה מחוץ לדירה צפופה בשטח מוגבל היתה אימת הכלבת.

חתולים חיו ללא מנות אבל קבלו בקביעות עכברים מהוממים במלכודת, ואותם תפסו באמנות קרקסאית.

חיות ובעלי כנף לראווה

„כצפרים עפות כן יגן ה' צבאות על ירושלים"
(ישעיה לא—ה).

ירושלים של עולם הזה. ירושלים עולם ומלואו סביב לה. על העיר שחוברה לה יחדו — העתיקה עם החדשה אנו תאבים לשמוע כל מה שידובר בה, וכל המרבה לספר על ירושלים הרי זה משובח. אפשר לדבר ולספר על ירושלים של צפרי־שיר ומחמד ועל ירושלים של אריות, דובים וקופים. זהו בסך הכול פרק קטנטן הדן ב„הולכי על ארבע" שלא מן היישוב ובעלי־כנף רננים, שהוא פרשיה קטנה ממסכת־ירושלים רבתי. מן הנדון יהגה כל שוחר קורות ירושלים ועניין מיוחד ימצא בזה אותו ציבור המתייחד עם פינת־החי.

דובים וקופים. דוב רוקד וקוף מחזיק טס להתרמה היו מתערבבים באוכלוסיה צפופה בחוצות ירושלים ולפעמים גם סיירו ב„שכונות" שמחוץ ל„חומות".

עונת „ההופעות" חלה בתקופת האביב, ליתר דיוק בחודש ניסן, הוא החודש שבו נפגשים ימי חג לשלש הדתות: חג־הפסח ליהודים, עצרת תהלוכת „נבי מוסה" למוסלמים וחג הפסחא לנוצרים. גדולים וקטנים היו מה„אורחים" שעלו ארעית לירושלים. המבוגרים התעכבו שעה קלה לחזות בריקודי הדוב שהתבצעו ע"פ הוראה מאת המאלף, או בלהטוטי הקוף הזריז. אנשים טובים הביעו קורת רוח בזריקת פרוטות כ„יישר כח" על „חכמות".

לילדים היתה פגישה כזאת למאורע משמח, לשעה של התפרקות מעול השגרה. כל תנועה מצחיקה של החיות המאולפות שבוצעה ע"פ פקודה בעזרת התוף שבידי המאלף הרגינה את הפעוטים. החיות שחצין בשביה וחצין בנות חורין זכו מהילדים בפרוסות לחם וחתיכות סוכר.

המאלף — ערבי לא מבני העיר ואולי גם לא מהארץ היה מסיים את „ההצגה" בברכה ערבית והיה עוקר רגליו מרובע לרובע כשהוא מחזיק את „החיה העליזה" בשרשרת ליתר ביטחון.

אריות ונמרים. אריות ונמרים לא הילכו בחוצות ירושלים. נזכור את הלעג לעצל בפי „החכם מכל אדם": „אמר עצל שחל בדרך, ארי בין הרחובות".

ובכל זאת ראינו בירושלים לפני יובל שנים אריות ונמרים, הכיצד?

זכורני, מימי הילדות בעירי ירושלים, בשני קרקסים גדולים שהגיעו לעיר בהפסקה של כמה שנים. האחד שתקע אהליו במגרש בסמוך לשכונת „נחלת שבעה", זהו המגרש שהפך במרוצת הזמן להתקין עליו את תחנת „אגד". השני נטה אהלו על שטח בקרבת „ברכת ממילא", במקום הזה נבנה לאח"כ מרכז מסחרי — מרכז שמעא.

תושבי ירושלים נהרו בהמוניהם לחזות בפעלולי מוקיוני הקירקס ובמיוחד להזין עיניהם מחיות־טרף שאינם מסוכנים.

הצופים הערבים השתאו ממראה עיניהם ועקבו בתהייה אחרי הופעות חיות־מדבר והפטירו עם גמר ההצגה: „אגיבה מן אללה — פלאי שמים". גם יהודים שומרי־מצוות שבדרך כלל מדירים רגליהם מתיאטראות ומושב לצים באו לראות את „גוב האריות" ולזכות ב„ברכה".

הרבה זמן לאחר צאתם מהארץ זכרו אנשי ירושלים את הקירקסים והמשיכו לספר לילדיהם על פלאי פלאות.

כנריות ותוכיים. צפרי מחמד שונות עם נוצה ססגונית היו מצויות בירושלים. הן נחבשו בכלובים הדורים שתלו מהתקרה. תחביב זה היה נפוץ בין תושבי ירושלים הערבים. חנויות מוסלמים ברחוב הבטראק, ובכל מספרה או מסעדה מרכזית יכולת למצוא כלוב תלוי עם ציפור מרהיבת עין. מעטים מהעדה הספרדית מוותיקי ירושלים, אף הם היו חובבים של כלובי צפרים.

טווסים וצבאים. בעלי חיים כלואים למחצה היו הטווסים והצבאים שהתהלכו ברחבה גדורה במספר חצרות של שכננו הערבים עתירי נכסים הגרים בבית גדל־מידות וגן נאה.

אנו הזאטוטים זכינו בהצצה בעקיפין, יכולנו ליהנות מהטווס בעל הזנב הארוך בשלל צבעיו ומהצבי בעל הקרנים שאותו הכרנו מן הכתוב — גירסת החדר. ראיית הטווס או הצבי היתה אגב אורח או כשאבא הלך ל„כותל המערבי" דרך רחובות וסימטאות מיושבים ערבים או כשאבא על פי מצוות הרופא לקח אותנו לשאוף אויר צח לאחר התקפת מלריה מתשת־כח.

חזירים. ילידי ירושלים ידעו על החזיר מן התורה. החזיר היה ב„בל יראה ובבל ימצא" בתוך „החומות".

ברם מקום אחד היה ע"י „שער שכם" בפינת הדרך „לשכונת הגורג'ים" — שכונה יהודים עולי גרוזיניה ובשדה הזה היתה מכלאה של חזירים. כאן עם לכתנו מהעיר העתיקה לביקור ב„מאה שערים" עברנו בסמוך למכלאה ויכולנו להסתכל בבעל־חיים המושמץ ביותר ביהדות.

הכלב הנדיר. היה כלב שזכה לפרסום ולהרבה מבקרים. הוא היה שייך לאנשי „המגרש הרוסי". זה היה כלב גזעי, גבוה מאולף. לנו הילדים נראה שונה מכלב סתם, כמוהו בצבע, בקומה ובהתנהגות לא ראינו בין כלבי חוצות ירושלים.

הרגשת חיבה לבע"ח. כאשר אני צופה לאחור חמשה או ששה עשורים, אני משתכנע שהצברים דאז רחשו חיבה לבע"ח ועשו מאמצים לראותם ואף נהגו לעקוב אחרי הליכותיהם וארחות חייהם. בטוחני שהילדים מהזמן ההוא היו מקנאים בילדים של הזמן הזה שלפניהם אפשרות בלתי מוגבלת לראות כל כך הרבה מיני חיות ועופות.

„כלי זמר" — מנגנים

„שמחו את ירושלים וגילו בה כל אוהביה שישו את משוש"
(ישעיה סו—י).

„וכל ישראל מעלים את ארון ברית ה'... כיון שבאו לירושלים היו כל הנשים מציצות על דוד מן הגגות ומן חלונות, וראו אותו מרקד ומשחק, ולא היה איכפת לו".
(במדבר רבה ד)

העושים שמח. בעיר דוד — ירושלים „פורטים על פי הנבל, כדויד חשבו להם כלי שיר" (עמוס ו—ה). בחצרות ירושלים השמחה גואה בנבל וכינור, בתוף ומחול ובצלצלי שמע.

מועדים לשמחה. כל הימים כשרים לשמחה פרט ל„שלשה שבועות", תעניות ציבור וימי הספירה להוציא ל"ג בעומר.

לשמח חתן עם הכלה זאת מצוה גדולה, ואפילו האנשים החמורים והנוקשים הסבירו פנים שמחות כשבאו לחתונה. לאחר החופה, בשבעת ימי המשתה וביחוד במוצאי שבת נשמע קול התוף בחדר הנשים והמחוללות רוקדות ריקודים מסורתיים על טהרת המין הנשי ואין הגברים מותרים ליהנות ממראן ומקולן כי „קול באשה ערוה". היו נשים שידעו לתופף בתוף, והן החזיקו את המתח ההילולי בכל שעות הקבלה. נשים אלה הגבירו מאמץ במקרה שהכלה היתה יתומה או גלמודה. משפחות אדוקות נמנעו להביא כלי זמר לחתונה מחמת אבל על חורבן ירושלים, לפי הוראות הרב מקאליש, רק התוף הותר ואותו אפשר היה לקבל בהשאלה.

בעלי אמצעים היו לוקחים „כלי זמר" בתשלום. „התזמורת" היתה מורכבת משנים או שלשה אבל הם עשו רעש כאילו היו הרבה. דמות מרשימה נשארה בזכרוני וזאת התגלמה ביהודי בשם „חיים ששי". חיים ששי הפליא לעשות בשלשה כלי שיר בבת אחת. וכל חתונה שכיבדה את עצמה הזמינה את „להקת חיים ששי" שלמעשה היתה מורכבת משני אנשים, הלה ומיכאל שפילר. הניגונים היו צווחנים, רעשניים והתוצאה ששון ושמחה. אנשים שהיו „כלי זמר" לעת הצורך היו בכל ימות השנה עסוקים בכל מיני מלאכות. הזכרתי את חיים ששי משום ששמו הפך למושג. בסביבתנו קראו לאדם שמוכשר לעשות בפעם אחת כמה מלאכות — „חיים ששי".

הכלי זמר בפעולה. לא רק לחתונות הוזמנו הכלי זמר אלא גם לשמחת „תנאים", ברמצוה, וברית מילה. תהלוכת הכנסת ספר תורה לבית כנסת כללה כלי זמר. גם בשמחת בית השואבה בבתי כנסת בעלי אמצעים, כטוב לבם של הגבאים, היו הכלי זמר מרבים בשמחה והקהל נהר למקום הסואן ביחוד מהגיל הצעיר.

היו מנגנים חובבים שהיו ביום פורים חוזרים על הפתחים בכלי זמר ומקבלים מתנת פורים.

אצל אחינו הספרדים היו הרבה חובבי נגן והיו להם הכלים הדרושים בצורת כינור או כלי מיתרים בצורת חצי דלעת. ביום ל"ג בעומר ברחבה שע"י „קבר שמעון הצדיק" היו נאספות הרבה משפחות ספרדיות לבילוי יום אצל ר' שמעון, וקול הנגינות בוקע מכל חבורה משפחתית, הנעימות מרומנסות ספרדיות ומזרחיות. האשכנזים ניגנו ממנגינות שירים מאידיש וגם לחנים וולכים־רומניים.

הכלי זמר ניסו גם לחקות מנגינות של תזמורת הצבא הטורקי שהיתה מתכנסת על במה ב„גן העיר" פעמים בשבוע, וכאן נשמעו מרשים וקטעי מוסיקה ליריים שונים שהציבור הירושלמי נהר לשמוע.

נדם הקול. עם פרוץ „מלחמת העולם הראשונה" בשנת 1914 באו ימים קשים של דבר ורעב, וגזרות המלכות, לא נשמעו יותר קולותיהם של הכלי זמר, לא עם „קול חתן וקול כלה" ולא בשמחות אחרות. ממעמד זה נשאר רק הזיכרון.

זוטות שונות

מגיפות — רעב
תאונות ומיתות שלא כדרך הטבע — „אניית המזון" מארצות הברית
נבי מוסה — שחרור ירושלים ע"י גנרל אלנבי
קיסר פרנץ יוסף בירושלים — ספיחי הצהרת בלפור
קיסר וילהלם השני בירושלים — אבן הפינה לאוניברסיטה העברית
האוירון הראשון בירושלים — הסולטן והרופא הוטרינרי היהודי הראשון בירושלים
יובל העגלון הראשון בירושלים — הסופר ר' זאב יעבץ עם כניסתו לירושלים
מלחמת השפות — שאלו שלום ירושלים
ארבה

מגיפות

„ישלח עזרך מקודש ומציון יסעדך"
(תהלים כ—ב).

מחלות — עליה ונדידה. העליה לרגל מאת מאמיני שלש הדתות היתה סיבה מספקת להעברת מחלות מדבקות. הבאים מכל פינות העולם לירושלים הקדושה לשלש הדתות הביאו אתם מחלות אפידמיות. כמו כן הפיצו העוברים את הארץ או החוזרים לארץ מהעיר הקדושה מכה מחלות שמקורן באסיה ובאפריקה.

דיזנטריה וביחוד חולירע אסייתי היו גורמים לתמותה המונית.

המדד של המגפות היה תלוי בחופש המעבר ובשקט בדרכים, ובמצב הבריאות בארצות השכנות. היו עוד גורמים להדבקה, כגון תנאים סניטריים גרועים, מצרכי אוכל ביחוד ירקות ומי שתייה מזוהמים. הצפיפות המשוועת, בלי אפשרות לבידוד, סייעה להתפשטות מהירה של המחלה.

המחלות השכיחות. את המחלות הכירו לפי הסימנים החיצוניים ללא איבחון מעבדתי.

בבית מאוכלס ילדים היה יום חפשי ממחלות נדיר מאד.

מחלות מצויות היו „קדחת" כלומר חום גבוה מתמיד, דלקת הריאות, צהבת, דיזנטריה ודלקת קרום המוח. מחלות אלה היו ספורדיות וקיבלו טיפול בבית.

היו גם התפרצויות של מחלות קטלניות בצורת טיפוס הבהרות, דלקת קרום המוח המדבקת, צהבת ואולי זה היה לפטוספירוזה, והנואש ביותר „הדבר" בצורת חולירע.

בקיץ 1839, ביקרו בירושלים סיר משה מונטיפיורי ורעיתו יהודית, אז פקד דבר כבד מאד את ירושלים, למעלה מתריסר חללים יהודים נפלו יום יום מתוך אוכלוסיה קטנה.

זאת היתה נסיעתם השניה, הם נאלצו מחשש הדבקה לתקוע את אהליהם על הר הזיתים, כדי לא לבוא במגע עם תושבי ירושלים.

שנים שחורות. התפרצות קשה של מחלת החולירע אירעה בשנת 65—1866. תוך

מספר חדשים מתו כאלף יהודים מגילים שונים. במדרון „הר־הזיתים" קרוב ליד־אבשלום ישנה חלקה שבה קבורים קרבנות המגיפה.

אומרים שהדחיפה לצאת מ„בין החומות" אל מרחבי ההקף ניתנה מאת המגיפה שהשתוללה באשר אין חצר שלא היה בה מת מחולירע הואיל והצפיפות והמגע בין שכן לשכן לא איפשרו הבדלה בין בית לבית.

שכונת „נחלת שבעה" הוקמה בשנת 1869 על שטח שנרכש בתואנה לזרוע עליו חיטה למצות שמורה.

ציד נפשות. בתקופה של אפידמיה יצאו המיסיונרים לפעולה בקרב היהודים המתענים במחלות ובמחסור. השליחים של המיסיון הציעו רופא, תרופות ותמיכה ליהודים החולים והרעבים ללחם.

בכל הזמנים הקשים האלה התארגנו יהודי העיר לבוא לעזרה לחולים, ביחוד הפליאו לעשות ללא חת בזה שעשו טיפולים ע"י עיסוי הגוף החולה במחלה החולירע. השפשוף והשקיית נוזלים נחשבו לתרופות הבדוקות, וכך נוסדו אגודות המשפשפים בכל פינות העיר.

טיפוס הבהרות וחולירע בתקופת מלחמת העולם הראשונה. שתי המחלות הקטלניות האלה השתוללו בשנים 1915—1918. מחלת החולירע פרצה בשנת 1915 בחודש אב ואז אירגנו צוותים של עזרה בשפשוף הגוף לבל יתייבש וגם בהשקאת כמויות נוזלים כי השלשול הבלתי פוסק הוציא את הנוזלים מן הגוף. חולי טיפוס הבהרות נלקחו להסגר בבתי חולים ביחוד בביה"ח „שערי צדק". מסירותם של ד"ר וואלך והאחות זלמה ראויה לציון לשבח. שיעור התמותה היה גבוה מאד, הגרוש, הגיוס והתמותה ביחד רוקנה את העיר.

מעוללות המגיפות האלימות הקטלניות. ר' יואל משה סלומון היה בין החולים הראשונים שנפגעו ממחלת החולירע בימי הסוכות של שנת 1866. הוא החלים ברם אביו ר' מרדכי צורף ואמו נדבקו ומתו. פרטים על התפשטות המחלה וקרבנותיה, אנו מודעים מרשימות שנשמרו בתוך „פנקס החברה קדישא" בירושלים.

ד"ר בנימין רטציגל, הרופא של העדה האשכנזית, כותב ברשימותיו, שמבני העדה, גדול וקטן מתו מאה עשרים ושלשה ואילו חמישים וחמשה נשארו בחיים.

באותה התקופה היה ד"ר פולק הרופא של העדה הספרדית.

בחדשי יוני־יולי של שנת 1883 פרצה בירושלים מחלת האבעבועות בין ילדים. בימים ההם עדיין לא היה בשימוש התרכיב לחיסון נגד המחלה. הרבה מהדור הצעיר חלו ומתו. הם נקברו בחלקה מיוחדת בהר־הזיתים שנקראה „חלקת הילדים".

מיתה מחמת אדים מרעילים היתה לא נדירה. מקרה מזעזע מחמת אדים מרעילים שגרם למותו של הגאון הנודע בשערים ר' אברהם שאג־צוובנר הדהים את תושבי ירושלים.

הרב שאג היה תלמידו של „החכם סופר", היה רבה של קהילת קויברסדורף, חיבר את ספר „אוהל אברהם", היה רבו של הרב ר' חיים זוננפלד. קויברסדורף היא אחת משבע הקהילות העתיקות בבורגנלנד, לפנים בשלטון אוסטרי־הונגריה.

ר' אברהם שאג עלה לירושלים בשנת 1873 וגר בדירה ב„בתי מחסה" בעיר העתיקה. המטבח היה בתוך חדר המגורים ונפרד ממנו במחיצת עץ שבו היה אשנב הפונה לחדר. הרבנית כמנהגה בכל ערב שבת הסיקה את הכירה בפחמי עץ ועליהם אבקת פחמים. אולם משום מה לא הרגישה שהפחמים המשיכו לעשן. העשן חדר מהמטבח אל החדר בו ישנו הרב והרבנית. בבוקר הרגישו השכנים כי אף אחד מהזוג אינו משכים לקום, כאשר פתחו

את הדלת מצאו את הזוג מעולף שכובים במיטותיהם. את הרבנית השיבו לתחייה ברם הרב נפטר.

התאונה הזאת היתה שיחת רבים הרבה שנים.

תאונות ומיתות שלא כדרך הטבע

„כי עם בציון יושב בירושלים בכו לא תבכה, חנון יחנך"
(ישעיה ל—יט).

סוגי תאונות. עד שנות העשרים למאה הנוכחית לא ידעו בירושלים מתאונות שנגרמו ע"י מכוניות או מכת חשמל.

רוב התאונות היו כתוצאה מכוויה משמן רותח או ממים רותחים, ביחוד ביום כביסה כשהדוד הרותח החליק ומים רותחים נשפכו על הרגלים או על חלק אחר של הגוף. נפילה מסולם רעוע לא היתה מקרה נדיר. נקיעות היו שכיחות הואיל והרחובות והחצרות רוצפו באבנים בולטות, קרה שהרגלים מעדו ולפתע אתה מוצא את עצמך שטוח על הקרקע עם חבורות ונקיעות. היו גם כאלה שנפגעו מרסיסי אבנים לאחר פיצוץ סלעים על אף האזהרה המקובלת של הכרוז „בארוד".

הואיל והרחובות והסימטאות היו עבירים גם לבהמות משא, היית עלול לקבל מכה בכונה תחילה או בשגגה מבהמה עוברת באותו נתיב. היו גם מקרים של פגיעות קשות שנגרמו מהתנגשות עם כרכרה. לא חסרו נפגעים בחבלות גוף כתוצאה מקטטה.

אף שלא היו תחנות „מגן דוד אדום" בכל זאת השרות הרפואי בשביל נפגעים היה מהיר ויעיל.

מקרי מות. רוב מקרי מות פתאומיים אירעו מחמת אש, תוך התפרצות שריפה עם כוויות קטלניות או מאדים רעיליים שנגרמו מתנור חימום באמצעות גחלים או מאח גחלים שהשתמשו בו בירושלים. הטיב הפשוט של הגחלים היו למעשה אודים מעשנים, הם היו גורמים לסחרחורת ולכאב ראש. הם היו מסוכנים ביחוד בלילה כשכל החלונות והפתחים היו סגורים.

הד גדול נשמע כשהרב הגאון ר' אברהם שאג־צוובנר, רבה של קהילת קוברסדורף (אחת „משבע הקהילות" העתיקות בבורגנלנד) ורבו של הרב יוסף חיים זוננפלד רב העדה החרדית בירושלים, נפטר תוך חניקה מאדים מרעילים.

הרב ר' אברהם שאג עלה לירושלים בשנת 1873 ונפטר תוך תאונה בשנת 1876. להלן אביא תאור המקרה שהרעיש את ירושלים דאז כפי שסיפר ר' חיים המבורגר בספרו „שלשה דורות" חלק שלישי: „הרבנית סידרה בערב שבת את הכירה כנהוג, וסתמה את הכירה בטרם שהרמץ הלבין. כל הלילה בער הרמץ והעלה עשן, העשן חדר אל החדר מבעד לאשנב פתוח אל המטבח. הרב והרבנית ישנו בחדר שהתמלא עשן וניטלה מהם ההכרה. כאשר השכנים הרגישו שאין תנועה בחדר הרב פרצו את הדלת וגילו שהרב והרבנית שוכבים מעולפים ללא תנועה. הרופאים והשכנים הצליחו להחיות את הרבנית ברם הרב לא קם לתחייה".

היו מקרים שאנשים נעלמו ועקבותיהם לא נמצאו ולא באו לקבר ישראל, יתכן שתעו והיו טרף לחיות בר. מעשה נורא קרה בירושלים בשנת תרמ"א כאשר הרבנית מקאליש

אשת הרב ר' מאיר אוירבך הלכה להר הזיתים כנהוג בעשרת ימי תשובה, בחזרתה לעיר נעלמו עקבותיה ולמרות חיפושים רבים ויגעים לא נמצאו עקבותיה.

גם כניסה לבור שופכין לצורך טיפול בשאיבה היתה לפעמים גורמת למיתה מחמת אדים מרעילים. נפילה במתכוון או בשגגה לתוך בור פתוח הסתיימה במות.

הרבה מקרים אירעו בתינוקות שמתו מחמת חניקה בעריסה שמחיצותיה סורגי ברזל, או במעקה של גלילי ברזל.

שתית נפט ע"י תינוקות גרמו ג"כ לאסונות עם תוצאה קטלנית.

בירושלים קרו מקרי מות לפעוטים שמתו מחניקה עת ששכבו עם הוריהם במטה וההורה לא חש בכך שהוא רובץ על גופת התינוק ועוצר נשימתו.

גם מקרי רצח שנגרמו ע"י שודדים וגזלנים והתאבדויות תוך צלילה לבור מים אפשר להוסיף למקרי מות שלא כדרך הטבע.

מיתה משונה. היו מקרים קטלניים מחמת גוף חלוד שעם מגעו גרם לצפדת — טטנוס והורים היו מזהירים שלא לנגוע במסמר חלוד וכיוצא בזה.

הציבור הירושלמי היה ער למחלת הכלבת ולנשיכות כלבים ושריטות חתולים. זריקות

תמונה 1. כלבת. ארשת-פנים מדוכדכת, עיניים סומות לצדדים.

תמונה 2. כלבת בשלב אחרון, שיתוק הלסת התחתונה.

מנע לאחר נשיכה, אפשר היה לקבל בקהיר ובקושטא (איסטנבול). זה היה כרוך בנסיעה יקרה ובזמן די ממושך. בלית ברירה התגברו על התלאות ומצוקות והזקוק נסע עם בן לוואי. היו קרבנות כתוצאה מנשיכה המונית ללא תשומת לב, מאיחור בטיפול או מחוסר טיפול.

השלטונות היו תופסים או ממיתים כלבים שוטטים אבל ללא תיכנון וללא העברת מודעות לציבור.

נבי מוסה

תהלוכה דתית מוסלמית. בתקופת השלטון העותומני היתה תהלוכת „נבי מוסה" מאורע שנתי חוזר באותו השבוע שהנוצרים חוגגים את חג הפסחא והיהודים את חג הפסח.

לתושבי ירושלים המוסלמים, ולכפריים מהסביבה לרבות ערביי „הר חברון" והר האש — שכם וכפריה היה אותו יום ששי — היום שבו חוזר מופתי ירושלים כשהוא רכוב על סוס לבן יום של חג דתי מקומי.

מקורו של מאורע דתי זה יש לחפש בחיכוכים העדתיים ששררו בין הנוצרים לבין המוסלמים שהתגברו עם הופעתם של עולי רגל נוצרים בחודש ניסן, והוא החודש בו נועד חג הפסחא. כדי לאזן את ריבוי הנוצרים בתקופה זו התחכמו השלטונות העותומנים והועידו לאוכלוסיה המקומית חג מלאכותי והוא העליה לקבר משה רבנו — נבי מוסה.

היו ימים. בתקופה שלפני „הצהרת בלפור" היה החג המוסלמי המקומי „נבי מוסה" לאירוע של בידור ובילוי זמן, ביחוד לזוטרים של התושבים היהודיים של ירושלים העתיקה והחדשה.

הורים עם ילדיהם צבאו בצידי הרחובות ועל הגזוזטראות של הבנינים הגובלים עם נתיב התהלוכה מהשעות המוקדמות של הבוקר של אותו היום בו חוזרת התהלוכה בהמונים בתוף ומצילתיים. התהלוכה עברה משער שכם רחוב הגיא ונכנסה להר הבית דרך בית הסוהר „חבס אל־דם".

כל כפר על השבאב — הנוער העליז השתלב במעגל ורקד דבקה כשאחדים מנופפים חרבות ואלות בצווחות ופסוקים מהקוראן. כל קבוצה כפרית נוססה דגל רקום אותיות ערביות על רקע ירוק המתנופף על מוט שבראשו סמל חצי הסהר. ההתלהבות התגברה עת שהתהלוכה נמצאה כבר „בין החומות" בדרכה אל שטח הר־הבית.

הצופים היהודים היו ברובם אנשי העיר העתיקה ביחוד מהרובע המוסלמי הנמצא בנתיב התהלוכה.

אבי ז"ל היה לוקח אותנו לבנין ישיבת „תורת חיים" הנמצא מול „דרך היסורים" המתחילה עם „התחנה החמישית". מן המרפסת של הישיבה, שאבי היה אחד מלומדיה, היו יכולים להשקיף על כל התהלוכה שהיתה מורכבת מעשרות להקות של כפרים שונים ואשר לכל אחת דגל וכותרת משלה.

הזמנים השתנו. לאחר „הצהרת בלפור" החלו כוחות השנאה והחתירה נגד „הבית הלאומי" לפעול בעיר העתיקה. הימים המוכנים לפורענות, שעת הכושר לפרעות ולהרג היו „ב' לנובמבר" — יום מתן „הצהרת בלפור", „נבי מוסה" אז היו משלהבים את יצרי הרצח והנקם במסגד עומר ע"י מטיפים לאומיים קיצוניים — שונאי ישראל, ו„אחד במאי" חג הפועלים הבין לאומי. היהודים הזדהו בימים ההם לפי השקפת הערבים עם הבולשביקים שנואי נפש הערבים, ביחוד של האפנדים. הפרעות ביפו התחוללו באחד במאי 1921, נסיונות לפרעות ביום נבי מוסה נעשו בכל שנה בתוככי ירושלים עד אשר התארגנה ההגנה לסכל כל מזימה לפגוע ביהודי המקום.

קיסר פרנץ יוסף בירושלים

„מהיכלך על ירושלים לך יובילו מלכים שי״
(תהלים סח—ל).

מלכים ורוזנים. ירושלים זכתה מאז ומתמיד לביקורים מאת מלכים, שולטנים, רוזנים ורמי־מעלה מכל קצווי תבל. השלטון המקומי ערך לאורחים קבלת פנים לפי גדולתו ורוממותו.

על קיסר אוסטריה ועל קיסר גרמניה הוקדשו פרקים מיוחדים מפני חשיבות הביקור לנתיניהם היהודים בתוככי ירושלים. יש לציין שבשנת 1876 הגיע לירושלים קיסר ברזיל — דון פדרו ובשנת 1878 ביקר בעיר, מי שהיה נשיא ארצות הברית — גנרל גרנט וכן מספר מלכים וסולטנים מהמזרח הרחוק.

הקיסר ירום הודו. —פרנץ יוסף קיסר אוסטריה ומלך הונגריה קנה את עולמו אצל כל היהודים והיה אהובם של נתיניו היהודים. הקיסר תוך שבעים שנות מלכותו גילה חיבה יתרה ליהודים תחת חסותו — מלכות הבסבורג. בירושלים גרו יהודים עולי גליציה והונגריה וחיו בתנאים טובים וביד רחבה, דמי הכולל החדשי הן הגליצאי והן ההונגרי היו מהגבוהים ביותר ומה גם שאין השלטון המקומי מעז לנגוע בהם כי הוא זה. עולי גליציה בלטו במלבושם המהודר ובמקטורתם הארוכה — הלולקה. להם בתי כנסת שנקראו „קיסרישה שוהל״, והם עצמם נקראו בפי שכניהם קייסרישה כלומר קיסריונים או אנשי הקיסר והם התגאו בשם.

ביקור הקיסר בירושלים. בואו של הקיסר פרנץ יוסף לירושלים היה קשור עם נוכחותו בחנוכת תעלת סואץ שהתקיימה בתאריך 17.11.1869. הוא הגיע ליפו באנייה בתאריך 12.11.1869. למחרת היום יצא הקיסר עם הפמליה בעגלות לירושלים, כביש יפו־ירושלים שסלילתו נסתיימה בשנת 1866 שופץ לרגל הביקור. קבלת הפנים הראשונה נערכה במוצא — קולוניה ונעשתה ביד החרוצה של ר׳ ניסן בק, על הקיסר עשתה רושם חבורת הפרשים רוכבי סוסים לבנים שהורכבה מעשרה צעירים אותה ארגן נתן צבי המבורגר. מנהיג הרוכבים בנו של ר׳ ניסן בק מסר לקיסר במוצא מכתב ברכה בעברית וגרמנית. הפמליה המלכותית יצאה לירושלים רכובים על סוסים.

ירושלים היהודית מקבלת פני הקיסר. יהודי ירושלים הקימו שער כבוד ע״י שכונת אבן־ישראל, שם הקבילו פני הקיסר רבני ירושלים ונכבדיה, החכם באשי, רבי אברהם אשכנזי ומצד האשכנזים הרב מאיר אוירבאך, הגישו לו לחם ומלח וספר תורה.

כשהגיע הקיסר לשער יפו ירד מהסוס וכרע על ברכיו ונשק את האדמה ואבניה.

גם התושבים הלא יהודים מעדות הנוצריות הקימו שער כבוד שהיה מרשים פחות מהשער שלאחריו שהוקם ע״י היהודים. השער השלישי שהוקם ע״י עיריית ירושלים עמד ע״י שער יפו.

ביקורי הקיסר באתרים יהודיים. ביום ה׳ 14.11.1869 ביקר הקיסר במקומות הקדושים ובמוסדות חינוך ורפואה של היהודים. בראשונה ביקר בבית הכנסת של רבן יוחנן בן זכאי ונתקבל ע״י נכבדי שתי העדות ובראשם החכם באשי, משם הלכו לבית הכנסת

„תפארת ישראל" שעדיין לא כוסה בגג, הקיסר התעניין על מקורות הכסף שמימנו את הבנין, הוגד לו שהכל בא מנדבות. הקיסר נדב אלף פלורין — כאלפים פרנק ובסכום זה תם ונשלם הגג.

הקיסר פרנץ יוסף מבית הבסבורג,
קיסר אוסטריה ומלך הונגריה.

אחר כך ביקר בבית הספר למל שהיה עדיין בעיר העתיקה, בבתי מחסה, ובבית החולים רוטשילד וסיים בביקור אל כותל המערבי.
בכל מקום שעברה הפמליה נתקבלה ע"י המון יהודים חוגג שקראו בתרועות גיל וכבוד.

המתנה. ביום ששי, חמשה עשר בנובמבר, נפרדה היהדות הירושלמית מאת הקיסר. יהודי ירושלים נתנו לקיסר אוסטריה מלך הונגריה שנשא גם תואר „מלך ירושלים" — תואר כבוד המיוחד למלכים מבית הבסבורג, אגן עשוי אבן חקוק ע"י האמן הירושלמי מרדכי שניצר, הכלי הזה היה עשוי במלאכת מחשבת בידי חרש אבן דגול, אותו שמו בתוך קופסת עץ־זית, וזה נמסר למתנת מזכרת לקיסר לזכרון ביקורו אצל היהדות הירושלמית.
במלים אלה נפרד הקיסר מאת יהודי ירושלים: „לעולם לא אשכח את הכבוד שנחלתי כאן מאת היהודים. מאז עליתי על כסא המלכות לא ניתן לי מהיהודים כבוד רב כזה, לא אשכח זאת כל ימי חיי, אני מקווה שהיהודים יזכרו אותי".

קיסר וילהלם השני בירושלים

אורחים רמי מעלה. בירושלים, ביחוד בין החומות, היו רגילים לביקורים של מלכים, שולטנים, נסיכים ושרים הנמנים על הדת הנוצרית או המוסלמית.

אלה שגרו ע"י „מקום המקדש" נפגשו לעתים קרובות בכרכרות הדורות מצוחצחות מוסעות בזוג סוסים בעלי מראה יפה, לבושים רתמה, מתג ורסן מבריקים ונוצצים, בתוך הרכב „השררה" ופמלייתה הקרובה.

הואיל בעונות מסויימות רבו העולים לירושלים מקרב השליטים המוסלמים, אפשר היה לראות כחצי תריסר כרכרות בסך נושאות פמליה רבתי, בהן כמה כרכרות שעל החלונות פרוש וילון כדי לא לראות את פני הנשים והפלגשים של השליט המוסלמי. מגמת פני השיירה היתה למסגד עומר במקרה של אורחת מוסלמית, או היעד — הקבר הקדוש אם היתה זאת נוצרית.

קיסר וילהלם השני בשערי העיר. הביקור של הקיסר ואשתו אירע בתקופה שגרמניה התעצמה והתייצבה כמעט בראש השורה של המעצמות הגדולות. הפמליה הגיעה לירושלים ב־29.10.1898.

לפני שהגיעו האורחים המלכותיים אל העיר העתיקה נפרצה חומת העיר מימין לשער יפו כדי לאפשר את הכניסה של העגלות נושאות הכבודה המלכותית, את החפיר שע"י מגדל דוד מלאו עפר.

כל העיר יצאה לרחוב יפו לחזות בקבלת הפנים שנחוגה ברוב פאר ויקר. ראשי הדתות איש איש לפי המסורת שלו הקביל את פני הקיסר, שריו ויועציו. היהודים נתיני גרמניה שהיו פטריוטים גרמניים נכחו ונהנו מהמאורע המרשים. הקיסר היה לבוש מדים בבגדי חמודות וכל הפמליה והמלווים של השלטון התורכי הרשימו במדיהם הרשמיים ואותות הכבוד.

„משל למלך בשר ודם שנכנס למדינה, מכבדים אותה ומרביצים אותה ומעטרים אותה, ומפרישים קיטאות (שטיחים) וכלים נאים ומדליקים נרות" (שמות רבה כט).

לפי מתכון זה נתקבל הקיסר בירושלים.

קיסר וילהלם השני רכוב על סוס בתוך מחנה אוהלים מחוץ לחומות העיר.

הקיסר ופמלייתו התגוררו באהלים מחוץ לעיר. במאהל המלכותי קיבל וילהלם השני לבית ההנצולרן לפגישה את המנהיג הציוני ד״ר הרצל להמשך השיחה שהתקיימה ביניהם לפני שבועים בקושטא.

בשיחה שהיתה בחודש נובמבר בשנת 1898 בירושלים הרצה ד״ר הרצל על קוי היסוד של הציונות, על המטרה לפתח את ארץ ישראל ע״י עולים יהודים מארצות המצוקה ביחוד בשטח החקלאות.

ד״ר הרצל התאכסן במלון היהודי הראשון בבעלות משפחת קמניץ.

באותם הימים שתל עץ ברוש במוצא. את העץ עקרו בתקופת התורכים מתוך מניעים פוליטיים. הקיסר העניק לד״ר משה וואלך את התואר ,,יועץ רפואי״.

ארנסט פון מירבאך שליש הקיסר המתאר את המסע בספרו ,,מסע הקיסר והקיסרית לפלשתינה״, נדפס בשנת 1899 בברלין, מציין שבירושלים העתיקה והחדשה גרו כשבעים אלף נפש, מהם חמישים אלף יהודים, שנים עשר אלף נוצרים, שביניהם שש מאות טמפלרים ושבעת אלפים מוסלמים.

בנו של הקיסר היורש עצר ביקר בירושלים שנים אחדות לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה. הוא היה ידוע כשתלטן עם אורח חיים של איש צבא פרוסי השש עלי קרב. הוא זכה לקבלת פנים מלכותית ותשואות חן מאת המושבה הגרמנית וחניכי בית היתומים הסורי — שנלר.

בין קיסר לקיסר. בירושלים הרבו לדבר על ביקורו של קיסר אוסטריה ומלך הונגריה. אהבת יהודי ירושלים לקיסר פרנץ יוזף היתה גדולה. ביחוד היה בערץ ע״י יהודי גליציה שקבלו בירושלים את הכינוי ,,הקיסריים״, אבל לא פחות מהם היו יהודי הונגריה דבקים בקיסר פרנץ יוזף ודברו עליו כעל ראש משפחה מסור. הקיסר חילק כספים לנתיניו. הוא ביקר במוסדות היהודים של ירושלים וכשהעיר לפני אחד מנתיניו ר׳ ניסן בק למה ומדוע עומד בית הכנסת ,,תפארת ישראל״ ללא גג. התחכם העסקן ואמר לקיסר: אדוני הקיסר! הבנין מתוך יראת הכבוד הסיר את כיסויו. הקיסר הבין את הרמז וצוה לתת מאה נפוליון להשלמת הגג. הקיסר שהה בירושלים בטרם נסע לחגיגת פתיחת תעלת סואץ שנחנכה בשנת 1869.

טיולים מאורגנים. חברת תומס קוק, סוכנות בעלת שם, אירגנה בשנת 1882 טיול היסטורי, בו השתתפו שני בניו של המלך אדוארד השביעי הדוכס מקלארנס והנסיך ג׳יאורג׳ החמישי.

פראנץ קוק שהתחנך בגרמניה, היה זה שאירגן כעבור שש עשרה שנה את מסעו המפורסם של קיסר גרמניה וילהלם השני לארץ ישראל. בפמליה של הקיסר השתתפו למעלה ממאה איש מגרמניה ועוד מאה ועשרים, מהם תורכים ועתונאים. לחברת תומס קוק היה ציוד מחנאי מושלם עם הלוקסוס של הימים ההם והיה שוכר לנסיעות בארץ את מיטב הכרכרות וגם מלווים לאבטח את שלום התיירים.

האוירון הראשון בירושלים

מפגש של תושבי העיר ללא הבדל דת. נדיר מאד קרה שתושבי ירושלים ללא הבדל דת או לאום יפגשו בנסיבות של התעניינות משותפת. בכל זאת זה היה קורה עם ביקור של אישיות רם מעלה של השררה, או מלך, או בן מלך שעיריית ירושלים רצתה בייקרו.

עוף הברזל הפורח באויר, ולפי „בן יהודה" האוירון שהגיע לירושלים בחורף בשנת תרע"ד—1914 שנחת וחנה ב„בקעה", היינו בשטח שאנו מכירים אותו תחת השם „המחנה הצבאי של אלנבי" ואשר על חלק ממנה נבנתה לאח"כ השכונה „תלפיות", היה למאורע כביר שעם נחיתתו ועם המראתו נכחו נער וזקן, איש ואשה מכל העממיים שבירושלים.

ההתרגשות עם רדת האוירון. חכינו לאוירון, עינינו לשמים והרבה שעות עברו בצפייה, הטבנו לבנו ב„דברים טובים" כי הרוכלים הערבים הביאו גרעינים, בטנים ופירות העונה. מוכרי משקאות קרים עברו בין המצטופפים על המגרש והציעו בצלצלי שמע כוס „סוס" או לימונדה או מי חרובים.

האוירון נחת עם מסך עשן והשאיר אחריו ריח של דגים שרופים, כריח הזה לא ידענו לפנים.

שני הטייסים היו צרפתים ושם האוירון „וידרין".

פלאי פלאים. המאורע הזה חרות היטב בזכרוני כי המשכו היה בבית וב„חדר". ההנאה מהמחזה הנפלא והמרשים היתה מהולה בצער הואיל והרבי שלי „המלמד" בת"ת „עץ חיים" — מחנה יהודה נזף בי על העדר חצי יום מלימודים ולא אבה לסלוח לי על ביטול תורה. רק בהתערבות אבא ז"ל נח הרבי מזעפו.

אוירונים באים. קנאת טייסים תרבה אסון וכך היה, האוירון התורכי שיצא מדמשק בדרכו לירושלים מוטס ע"י קצינים תורכים פתחי ביי וצדקי ביי התרסק ע"י הכפר סמרה בדרך צמח עין גב.

עדיין זכורים לי מילי דבדיחותא של חריפי ירושלים בנדון, הם קראו עליהם את הפסוק „כי שבע יפול צדיק (צדקי ביי)", הבדיחה התחזקה כאשר שמענו כי גם האוירון השני שהוטס מחולות ת"א לירושלים נפל לים והטייס הראשי נהרג לעיני המון נוכחים.

פחות משנה לאחר כך פרצה „מלחמת העולם הראשונה". הגרמנים הקימו שדה תעופה ברמלה ומאז טסו בשמי הארץ אוירונים. בקיץ שנת 1917 נקלעתי בחצות הלילה בעיר רמלה ומשם ללכת למושבה עקרון — מזכרת בתיה. הייתי עד לקרב אוירי בין אוירונים גרמנים ואוירונים אנגלים שהתנהל מעל שמי העיר.

המצבה. בשנת 1928 בהיותי בשרותים הוטרינריים של השלטון המנדטורי יצאתי בתוקף תפקידי להדביר התפשטות „מחלת הפה והטלפים" שמוקדה היה בהרי הגולן תחת השלטון הסורי.

עם בדיקת עדרי בקר פזורים בשטח לרגלי ההרים ע"י הכפר סמרה בסמוך לעין־גב הבחנתי במצבה — אנדרטה לזכרון שני הטייסים שנפלו בהתרסק המטוס במקום הזה. אז נזכרתי בימים עברו בתקופת השלטון העותומני, השנה לפני פרוץ „מלחמת העולם הראשונה" ובולמוס הטיסות הראוותיות של קציני טייס עותומנים שנכשלו.

יובל העגלון הראשון בירושלים

והיה במשוך היובל. אכן כל ירושלמי ידע משמעותו של „יובל" כמו שידע את משמעותה של „שנת שמיטה" אבל הוא לא ידע את טעמה של חגיגת היובל. הוא נפתע מהחגיגות המפוארות שנערכו לכבוד מר אפרים כהן, מנהל מוסדות החינוך של חברת „עזרה", מיסודה של יהודי גרמניה.

בשנת 1912 מלאו למר אפרים כהן חמישים שנה וגם עשרים וחמש שנים לעבודתו

בניהול מוסדות החינוך של „עזרה". ידידיו, מוריו ותלמידיו תיכננו את חג היובל להיות נחוג ברוב פאר ובחגיגיות מרובה. הציבור הירושלמי הער לכל פעולה ציבורית קיבל את חגיגות היובל ברגשות מעורבים. היו גם כאלה שראו בטכסים המפוארים הפרזה מעין פולחן אישי המתנגש עם מידת הענווה הנתבעת מאת כל עסקן ציבורי וביחוד מאחד העומד בראש מוסדות החינוך החילוני. עזבון בעל ערך נשאר לדורות, שריד מחגיגות היובל והוא הקובץ מפרי עטם של סופרים ומורים דגולים בשם „זמרת הארץ" שבזמנו נעמה לי מאד הקריאה בספר זה.

תגובה. ברחוב יפו בסמוך לשער יפו התרכז המסחר ביחוד מסחורות מיובאות. בין החנויות המפוארות של הגרמנים היו הרבה חנויות של יהודים ברמה מסחרית גבוהה.

כאן המוצא לרחוב יפו, עמדו כרכרות שהסיעו נוסעים לשני כיוונים, מסלול אחד למחנה יהודה ומסלול שני למאה שערים. בעלי העגלות היו יהודים, ערבים ומיעוטים אחרים והיחסים ביניהם חברותיים.

בחנויות הקרובות יותר לשער יפו הוקצה מקום ע"י הכניסה בשביל „השולחני" — החלפן שעסק בקניית ומכירת מטבע זר, שיקים ופירוט למטבעות קטנים. לחלפנים היתה הפרנסה מצויה ביחוד היתה תנועה גדולה לפני החגים של היהודים והנוצרים שאז רבו עולי רגל לירושלים ובאמתחתם מטבע זר.

מתוך החוג הזה וכמה סוחרים ממקורביהם יצאה הקריאה לעשות חג יובל לזקן העגלונים הירושלמים שעמו החליפו שיחות יום יום בהיותו מחנה את עגלתו ממול חנויותיהם.

שיתוף פעולה. עגלונים יהודים ועגלונים ערבים שיתפו פעולה כדי לעשות את החגיגה עממית וברוב פאר. „הועד" המטפל בחגיגת חתן היובל החליט שיש להחליף את הכרכרה, הרתמה והסוסים ולהגיש לו לכבוד הגיעו ל„יובל" שי שיוכל ליהנות מפירותיו לעת זקנה. הרעיון כשלעצמו היה טוב וסביר והתרומות זרמו בשביל ביצוע התכנית.

לאחר שנרכשו כל הפריטים נקבע יום החגיגה וכאן עברה הפעילות לעגלונים עצמם. יהודים וערבים קישטו את עגלותיהם ויצאו בסך אחרי הכרכרה החדשה שבה ישב חתן היובל. המסע נמשך לאורך רחוב יפו.

מעשה קונדס זה שבוצע ע"י עצמאיים שלא יראו מפגיעה כלכלית על ידי גורם חוץ נתקבל כפעולה של שובבים. אפילו אלה שסלדו מצורת ההגבה הביעו קורת רוח שניתן ליהודי נצרך לבסס את מעמדו האישי המפרנס את משפחתו ביגיע כפיו.

לאחר יובל העגלון הירושלמי שקטה העיר מיובלות, סופר ידוע התבטא בסלידה על בולמוס התקף היובלים, וקרא לנגע מחלת „היבלת".

מלחמת השפות

דור דור ומלחמותיו. דורנו החי ברצף מלחמות של דם ואש ותמרות עשן, של פצצות תבערה, קליעים, רימונים, בזוקות וקטיושות מתקשה להבין למה ומדוע קוראים לויכוח אקדמאי ללא שפיכות דמים „מלחמה". אבל עובדה היא שהפולמוס על אודות העדפה של השפה הגרמנית על העברית ללימודי המקצועות המעשיים בטכניון בחיפה הביא לקרע ולפילוג בחינוך החילוני שבירושלים, והרבה שבועות וחדשים היה זה למרכז ההתעניינות בשיחה ובעתונות. אווירה של לוחמה סוערת שררה בין שתי החזיתות.

מנהל בתי הספר של „עזרה" — הילף׳ס פריין, מר אפרים כהן נתבקש מאת מורים

ותלמידי „בית המדרש למורים" להשליט את השפה העברית בכל המקצועות ולקצץ בשפה הגרמנית. ההוראה מברלין: לא.

נושאי נפ המרד. נפ המרד הורם ונישא ברמה ע"י תלמידי „בית המדרש למורים" בירושלים בהדרכתם של דוד ילין, גיסו יוסף מיוחס והמורה הפופולרי ח'א' זומא. בחורף תרע"ד נפתחו בתי ספר עברים.

המצחיות, אפנת פרוסיה גימנזיסטית, שהיו על ראשם של הסמינריסטים הועברו על ראשם של מצחצחי הנעלים של „שער יפו" על מנת להרגיז ולהשפיל את המינהלה של בתי הספר של „עזרה" והמורים „הבוגדים" נאמני אפרים כהן, שלא התחברו עם הפורשים. ד"ר פאול נתן מהנהלת „עזרה" בברלין היה מטרה לחיציהם.

היו הרבה כנסי עידוד בערי הארץ ומושבותיה וגם ממרכזי חינוך יהודיים בגולה שהביעו הזדהות ושבח לצעדים שנקטו קנאי השפה העברית. לימוד השפה הצרפתית בא במקום גרמנית כשפה זרה.

הישוב היהודי הדתי המתקדם זכר למנהל אפרים כהן את חסד נעוריו בעיר ירושלים ושמר לו אמונים על גישתו החיובית לקדשי ישראל, ומה גם שאדם המקובל על הציבור כמו ישעיהו פרס נשאר לצדו.

המצב בחזית. מר אפרים כהן — רייס בעל השפעה מרובה בארץ ונהגה מחסות הקונסוליה הגרמנית המשיך על אף המתיחות והאווירה העויינת לנהל את מוסדות החינוך של „עזרה", את גני הילדים, בתי הספר היסודיים, בתי המדרש למורים ולמורות, למסחר ולרבנים, אבל במספר תלמידים קטן יותר. כדי למשוך תלמידים וגם למנוע בריחה נתנה חברת „עזרה" הענקות בצורת ספרי לימוד, מכשירי כתיבה, טיולים ולנזקקים תמיכה כספית למשפחה.

בתי הספר של הפורשים השתכנו במבנים שכורים פחות נוחים עם ריהוט צנוע עם אמצעים כספיים מצומצמים. מקורות הכסף היו רוסיה ובמקצת אמריקה. „חובבי ציון" באודיסה דאגה לקיום מוסדות החינוך של „בית הספר העברי" אבל לאחר זמן קצר בשילהי שנת תרע"ד—1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה. רוסיה נלחמה בתורכיה. אז נסתתמו משאבי הכספים מרוסיה, מורים נתיני רוסיה נאלצו לעזוב את הארץ ועברו ברובם למצרים. וכך נפגעו קשה בתי הספר העבריים. דוד ילין ומשפחתו הוגלו לדמשק ועמו בנו אביעזר מראשי הלוחמים לבית הספר העברי.

בשנות המלחמה העולמית גדלה ההשפעה הגרמנית בהיותה בת בריתה של תורכיה. בתי הספר שלימדו אנגלית או צרפתית נסגרו. עם פרוץ מגפת טיפוס הבהרות, דלקת קרום המוח וחולירע נתמעטו מבקרי בתי הספר. מלחמת השפות שככה ועם כיבוש הארץ ע"י הבריטים נכונו בתי ספר אחידים בלתי תלויים תחת „ועד החינוך" של ועד הצירים בהנהלתו של ד"ר יוסף לוריה. מלחמת השפות שככה.

ארבה

„עליה לבניכם ספרו, ובניכם לבניהם, ובניהם לדור אחר: יתר הגזם אכל הארבה"
(יואל א—ג, ד).

במו עיני. „הבקר היה, ורוח קדים נשא את הארבה ויכס את עין כל הארץ, ותחשך הארץ, ויאכל את כל עשב הארץ ואת כל פרי העץ" (שמות י 13—15). בנעורי כשלמדתי על

עשר המכות שלקו המצרים התרשמתי מתאורם המרשים אבל כשראיתי במו עיני את מכת הארבה בתוככי ירושלים חשתי אותה בכל רמ"ח אברי.

המכה הונחתה בירושלים לפי זכרוני בראש חודש ניסן, בשעות שלפני הצהרים, לשנת תרע"ה—1915. לפתע החשיכו השמים כאילו ליקוי חמה, במסך צהבהב עבה ומצועצע, וזרזוף של חריוני הארבה כיסה את כל השטחים הגלויים בשכבה עבה. כל התושבים של שכונתנו „משכנות ישראל" —יצאו אל רחבת הבור המרכזי לראות במחזה המבעית שעין לא ראתה כמוהו.

עינינו נשואות כל שעות היום לערפל הארבה ולראות מה יהיה במעופו. חלק קטן היה נוחת על האדמה ויכולנו לתפוס על אף הגנתו בשני המשורים שע"י כנפיו.

התימנים שהיו שכנינו בשכונה מצאו היתר לאלתר ואכלו אותם צלויים, ולנו אמרו שטעמם כטעם שקדים קלויים. גם עופות הבית התענגו על הכרה הגדולה. הם בלעו ארבה ללא שעור ומעודף חלבונים מתו בהמונים, ממש כמו במגפה. גם התרנגולות שגידלנו בחצר שבקו חיים ומקור הביצים נסתתם.

הנחיתה. לפנות ערב החל הארבה לנוח עלי אדמה. כל ענפי העצים, השיחים והגדרות כוסו בשכבת ארבה סמיכה והכירסום החל. השכבה שעל החצרות. השבילים והדרכים לתעבורה גרמה להתחלקות ולמכשול להולכי רגל.

למחרת היום התרומם חלק גדול והתעופף בגובה נמוך, באותה שעה התעסקו הנוחתים בזלילה מכל אשר בא אל הפה, בבתים עזובים כרסמו את הדלתות ומסגרות החלונות. את זה ראיתי בבית עזוב שע"י מעוננו בשכונה.

אם בתחילה עורר הארבה סקרנות ועניין של הסתכלות הוא חיש מהר נמאס ונבחל והיה לממאיר. השלטונות לאחר ימים מספר הוציאו צו שכל אדם ממין זכר מגיל 15 והלאה להוציא זקנים ונשים יבוא לריכוזים ומשם ישלח ל„חזית" למלחמה באויב.

גם אני שהתקרבתי לגיל החיוב התייצבתי, בטרם אתפס בידי השוטרים כעריק, למרכז הגיוס שבסביבה ונשלחתי לוואדי ג'וז. שם כרינו שוחות בכיוון המצעד של הזחל. המלחמה בוצעו בשתי שיטות האחת ע"י קבורה, היינו לאחר שהחפירה הארוכה מלאה ארבה היה עלינו לכסותם, או ע"י מדורות אש. לאחר שבוע של עבודה התייאשו „המצביאים" משתי השיטות הואיל והגלים החיים של הארבה שזרמו ללא הפוגה גלשו מעבר השוחות או שהם כיבו את האש במספרם ללא ספור וכך נפטרנו מלצאת ל„קרב".

בירושלים ניצח הארבה והתושבים נכנעו. כל עלה ירוק נעלם, קליפת העצים נחשפה, ותוך כל הקיץ השלמנו לחיות עם שלבי הארבה כלומר בכל הגלגולים שלו: מבוגר, ביצי ארבה, זחל, פרחי ארבה וארבה מבוגר מוכן שוב להטלה.

השלטונות הוציאו צו, שעל כל אדם מגיל בחרות ועד זקנה (15—60) להביא לנקודות משטרה חמשה קילו ביצים. המביאים קיבלו אישור רשמי שיצאו ידי חובה, היתה ביקורת ברחובות להצגת פטור מהבאת ביצים.

אנשים בגיל צבא שמשום מה לא שרתו כחיילים נשלחו לישובים חקלאיים להלחם בארבה.

אבי שהיתה בידו תעודת שחרור מהצבא התורכי מפני שהיה „חכם" כלומר רב, לא שוחרר מחובת שרות במלחמה בארבה, וכך יצא עם עוד מעמיתיו — „תלמידי חכמים" למושבה פתח תקוה. זכורני שהיו אומרים: כי אכרי „פתח תקוה" לא התלהבו מהעבודה

היעילה של התגבורת הירושלמית. הליצנים שבהם אמרו: מן השמים שלחו את הארבה ומן הממשלה שלחו את הארבה על שתי רגלים.

האמת היא שבמושבות נלחמו בשיטות המונעות את העליה של הזחל מהגזע אל הענפים ע"י התקנת סוגרים בצורת משפך הפוך ובזה מנעו מן הזחל לעלות אל העץ. אמצעי המגע הופנו להדברת הביצים וזה נעשה ע"י חרישה למניעת רטיבות בשטח.

כל מי שלא יכול להשתתף בלחימה בארבה שילם כופר נפש או קנה ביצים מאנשים שהתחילו לסחור בביצי ארבה כאילו היתה סחורה בדומה למיצרך אוכל או לתועלת אחרת.

היו בירושלים אנשים שאיחסנו ביצי ארבה בחדרים ובמחסנים לשם מסחר על מנת לספק את צו השלטון. קרה גם שהביצים בקעו תוך אגירה והחל הזחל לפרוץ ואז נוצר מצב איום ונורא.

תמונה בל נשכחת היתה זו: שמספר חדשים באותו קיץ זרמו שני זרמים של ארבה ירוק שטרם צמחו לו כנפים בצידי הדרכים, השבילים והסימטאות ולמראה כזה התרגלנו לכל חדשי הקיץ עד שבאחד מימי הסתו נעלמו ולא יספו לבוא.

אמצעי הלחימה. בהתחלה היו פרימיטיביים ללא תיכנון ושיטה. בהתחלה ומיד היה הנשק הקונבנציונלי הקמת רעש ע"י הכשת פחים, כריית בורות ושוחות, מדורות אש אבל כל אלה הוכיחו כבלתי יעילים.

ג'מאל פאשה
מצביא המחנה ה-4
מפקד חזית א"י

„המצביא הטורקי של המחנה הרביעי" גאמל פאשה אישר את מינוי האגרונום אהרן אהרונסון לעמוד בראש „הועדה ללחימה בארבה", גם פרופיסור ישראל אהרוני איש רחובות

נתמנה לנהל את הלחימה בארבה. מאז ננקטו אמצעים בעלי סיכויים להדברת הביצים ולהקטנת נזקים בשטחים החקלאיים. קבורת הארבה בפרדסים ובשטחי הפלחה היתה בחינת מעז יצא מתוק כי ע"י כך דושנה האדמה ואח"כ היתה תנובה טובה בכל היבול למספר שנים.

הארבה הגדול הזה שימש לקח טוב לכל התקפה הבאה בזמן השלטון המנדטורי שהשתמש בסובין מעורבים בפסולת סוכר וארסניק (זרניך) בהצלחה רבה כשנעשה לאלתר עם חניית הארבה וחרישת השטחים.

רעב

„זכרה ירושלים ימי ענייה ומרודיה... כל עמה נאנחים, מבקשים לחם, נתנו מחמדיהם באוכל להשיב נפש" (איכה א).

נפוחי כפן. את משמעות הפסוק „ויהי רעב בארץ" הרגשתי באר היטב בתקופה של ארבע שנות מלחמת העולם הראשונה. המחסנים, החנויות והאגירה השגרתית הביתית התרוקנו מכל מצרך אוכל, המלאי לא חודש כי כל צינורות האספקה שמעבר לים נסתתמו מחמת המלחמה.

היו עוד גורמים לדלדול האספקה החיונית הלא הם הארבה שעשה שמות בפרי העץ ובתבואת השדה והגן. גם הצבא דלדל את מחסני האספקה המקומיים. גם חוסר אמצעי תעבורה היה גורם חשוב.

ירושלים סבלה יותר מאשר ערים אחרות, העיר יושבת על הרים סלעיים, הסביבה עניה בחקלאות, אדמתה אינה מגדלת דגנים, ירקות ופירות, אפילו מים לשתייה היתה בעיה בכל קיץ.

האוכלוסיה הירושלמית רעבה ללחם פשוטו כמשמעו. מזי רעב ונפוחי כפן נראו ברחובות העיר, הרבה שכבו אין אונים בצידי רחוב יפו בצפיה אולי ירחם מי שהוא ויושיט פרוסת לחם להשיב נפש בצום שאכף הרעב.

התמותה היתה גדולה כי הרעבים היו ראשוני הקרבנות של המגפות כגון טיפוס הבהרות וחולידע. המחסור בבדים גרם שאלצו להשתמש בסדינים משומשים לתפירת תכריכים לנפטרים. אפילו חיילי הקרב שהובאו מאנטוליה לקטו קליפות תפוחי זהב לשבור רעבונם.

כל ילד ירושלמי ידע פירושו של המלות התורכיות „אק מיק יאק" היינו לחם אין.

עזרה בצר. עם החמרת המצב כשהרעב פשט בעיר החלו אבות העיר, פרנסיה וסתם נדיבי לב לעשות מאמצים להקל על מצוקת הרעב ולבלום את תחלואי הרעב.

קמו ועדים לחלוקת כספים, מזון, ארוחות חמות וכוס תה והמטרה לא לתת לגווע ברעב.

„ועד העזרה ליהודי ירושלים" נתמך מתרומות יהודי ארצות הברית, עזרה מהתארגנות פנימית באה, נפתחו בתי תבשיל אשר בהם קבלו ארוחה חמה, „בית לחם ותה" נתן למבקריו כוס תה עם פרוסת לחם.

הממשלה יסדה סינדיקט חטים להסדרת יבוא חטה, שעורה ודורה לאספקת לחם. בקונסוליה האמריקאית התקיימה חלוקה שוטפת של כספים לפי רשימה שמית מאת שולחים מארה"ב. כספים הועברו למוסדות וליחידים מקושטא בעזרת השגריר האמריקאי מר מורגנטאוי, הוא היה יהודי. ההעברות נעשו ע"י ד"ר ארתור רופין שנהנה מנתינות גרמנית והוא ישב בקושטא. אניית המזון „וולקאן" שנשלחה ע"י יהודי ארה"ב הביאה הרבה טונות של מצרכי אוכל ולבוש והם היו גורם חיובי בלחימה ברעב.

יסורי מסחר ומטבח ותחליפים. פתגם אנגלי אומר „הצורך הוא אמא של אמצאות" וכך נתנסתה ירושלים באמצאותיה. לא ארך זמן רב ומהשוק אזלו מסל המזונות: סוכר, קאפה, קאקאו, תה, סרדינים, בצל, תפוחי אדמה וכל מיני תבלין וכל מה שהיה מיובא מחוץ לארץ.

יש לציין שגם אותם המצרכים שמקורם בארץ נעלמו ונסחרו מתחת לשלחן. למעשה רוב החנויות היו סגורות. המסחר התנהל בבית ובמרתף. חנוונים שהיו עדיין בחנות היו חשופים למעשה אלימות מאת בריונים שהכריחו אותם לתת מצרכים על כרחם במטבע טורקי שערכו היה למעשה עשירית מהערך הריאלי והיה כי סירב החנווני אזי נלקח לקישלה או לסאריה (בעיר העתיקה) ע"י רחוב חברון ושם נשפט על אתר ונידון למאסר ולמלקות. למעשה כל מה שקנית היה רק בשוק שחור. לא כל האוכלוסיה יכלה לרכוש מצרכים כי כסף לא היה. רק המעטים שקבלו כספים בהעברה מארה"ב ובני כוללי הו"ד (הולנד דויטשלנד) אוסטריה והונגריה.

בני הכוללים הנ"ל שפרה נחלתם בהיותם פטורים משרות צבאי או מגרוש מהארץ. הם התהלכו בראש זקוף ולא יראו את המשטרה הצבאית (קאנון שאויש) שהפילה חיתתם על האוכלוסיה.

המוח היהודי התחיל לפעול בכיוון השגת תחליף לכל מצרך שאינו נמצא שמקורו מעבר לים. במקום עלי תה מצאו שאפשר לקלות תאנים ולחתוך אותן ולשפות עליהן מים רותחים ואזי יתקבל משקה צהוב ריחני דמוי תה. במקום פולי קאפה קלו שעורים בתהליך של פולי קאפה לאחר טחינה היתה האבקה לקאפה. גם בלוטי אלון קלויים וטחונים שמשו לקאפה. צימוקים היו לחתיכות סוכר אבל הרוב השתמש בסכרין, שהיה מצוי בשפע, מהול במים שעמד בבקבוק על השלחן לשימוש מידי.

לקיבה מקרקרת לאוכל מצאו תרופה בתורמוס. תורמוס זה לאחר השרייה שבעה ימים במים פגה המרירות ולאחר שמלחו את הזרעונים נעשו טעימים לאכילה. חומר המזון בתורמוס היה דל מאד. בידווים משבט אבו קישק בסביבות הרצליה הביאו על גמליהם שקי תורמוס. הם היו פטורים ככל הבידווים משרות צבאי. קמח דורה היה תחליף לקמח חטה ברם לא כל קיבה יכלה לעכל חומר קשה זה. קל יותר היה להתרגל לקמח שעורה או לקמח מעורב בסובין.

עקרת הבית היתה מחוייבת לנהל את כלכלת הבית בכישרון ובתבונה להכין מאכל ללא בצל, תפוחי אדמה, פלפל שחור, קינמון ובראש וראשונה ללא סוכר. דרושה היתה תושיה והתמצאות בתחליפים במקום אורז שעורה גרוסה, ריבת ענבים או חרובים החליפו את כל הריבות שיש בהן מרכיב של סוכר. במקום נפט למאור השתמשו בשמן זית שנפסל לאכילה ונרות של חלב. במקום חלבה באה הטחינה בעירבוב של ריבת חרובים.

„אניית המזון" מארצות הברית

משלוח מזון מארצות הברית. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה שקעה הארץ במצוקה ובחרפת רעב האספקה הדרושה לחיים תקינים שותקה. נתיבי המים על הימים שבתו. אניות חדלו לבקר את יפו — הנמל העיקרי שדרכו עוברים המטענים של מיצרכי אוכל, צרכי הלבשה והנעלה הבאים מעבר לים. ביחוד הורגשה התרוקנות המלאי לאחר פשיטת הארבה ותפיסת סחורה מכל הסוגים ע"י גייסות הצבא הטורקי שזרם לירושלים בדרכו לכבוש את תעלת־סואץ מידי הבריטים.

גילויים של רעב ונפוחי כפן נראו בצדי הרחובות. אפילו החיילים הטורקים התהלכו חלושים מחוסר מזון לקיים את הגוף. במו עיני ראיתי חיילים שכרסמו קליפות תפוזים לשבור רעבונם.

הצלה פורתא מאת יהדות ארה״ב. השמועה על הרעב והמחסור הגיעו ליהודי ארצות הברית, ועדים מקומיים התארגנו בערי ארה״ב במטרה לאסוף כספים או מזון והלבשה ולהעביר את המגבית באניה חכורה ליפו.

הג׳ואיש רליף פונד של ארה״ב שנוסד ביזמת עסקני היהדות האמריקנית כדי להושיט עזרה ליהודים נפגעי מלחמת העולם הראשונה אירגן באביב שנת 1915 משלוח מזון לחלוקה ליהודים, מוסלמים ונוצרים. מיניסטריון המלחמה של ארה״ב העמיד לרשות ועד ההצלה שבראשה עמד לואיס מרשל את האניה ,,וולקן״, שעליה היה להעביר מצרכי אוכל, תרופות והלבשה לנזקקים בארץ.

האניה ,,וולקן״ הגיעה בשנת 1915 לחוף יפו. המטען כלל קמח לבן דק, מיני גריסין שעין ירושלמית מימיה לא ראתה כאלה, אורז, סוכר וריבות וגם תרופות, צרכי הלבשה שונים ביחוד התבלטו ונתקבלו בשמחה רבה הנעלים הגבוהות מטיב מעולה שכמותן לא היה בנמצא בירושלים.

החלוקה. רוב המלאי הגיע ליהודי ירושלים, החלוקה נעשתה דרך ה,,כוללים״ בפיקוחו של ה,,ועד המאוחד״. נכבדי ירושלים מכל השדרות נמנו על חברי הועד.

מטעני האניה אוחסנו בבנין של ,,בית ספר לבנות אוילנה דה רוטשילד״ שהיה ידוע ליהודי ירושלים בשם ,,מיס לנדוי״ שנמצא ב,,רחוב שבטי ישראל״ מול בית החולים האיטלקי, לפנים הבית ,,מחניים״ של הבנקיר פרוטיגר.

מיצרכי אוכל כגון קמח, סולת מיני גריסין נארזו בשקיות או בקופסאות קרטון שעליהן שמות בתי חרושת שונים מערים שונות. ליהודי ירושלים היו הרבה מצרכים חידוש הן בתכנם והן בצורת אריזתם. מעט האורז שהגיע לכל בית אב נשמר למקרי תחלואה כמזון מרפא לחולי מעיים וקיבה וביחוד לתינוקות. כדי לשחרר את המטענים ממכס קיבלו גם אזרחים לא יהודים כמויות מהיבוא.

שחרור ירושלים ע״י גנרל אלנבי

,,כי ניחם ה׳ עמו גאל ירושלים״
(ישעיה נב ט).

שנים של סבל, רעב ומגפות. השנים של 1914—1918 שנות ,,מלחמת העולם הראשונה״ נזכרים אצל כל אחד שחי אותן בירושלים, כשנים של גיהינום עלי אדמות. בימים ההם עברו על יהודי הארץ תלאות רבות בנפש וברכוש. האוכלוסיה נדלדלה מחמת רעב, מגפות ושעבוד מלכות.

כל נתיני חוץ של הממשלות הנמנות על ,,ההסכמה המשולשת״ שהן בריטניה, צרפת ורוסיה שאז נלחמו בממשלות של ,,הברית המשולשת״ שהן גרמניה, אוסטריה־הונגריה ואיטליה שעליהן נצטרפה טורקיה נאלצו לעזוב את הארץ ורובם הגיעו למצרים ונשארו שם עד תום המלחמה.

בירושלים היהודית היו הרבה נתינים זרים שגורשו לחו״ל. הצעירים בגיל הצבא נקראו לשרות כלוחמים בחזיתות. אפשר היה למנוע החיול תמורת „בדל״ היינו כופר נפש, החל מבן 21—55 בסך 50 נפוליון.

המסחר מעבר לים שבת. כספים מגבאי צדקה והקצבות חדשיות של ה„כוללים״ חדלו להגיע מרוסיה. ומעט מן המעט שהיתה שרויה במלחמה מאוסטריה־הונגריה. מעט הגיע מארצות הברית דרך קושטא ע״י משרד א״י שבראשו עמד ד״ר א׳ רופין.

מחלות מדבקות פשטו בממדים של מגפה, כל אלה בנוסף לרעב עשו כלייה באוכלוסיה.

אין פלא שכל יחיד ויחיד התפלל בלבו לבוא הגואל בצורת הצבא הבריטי.

הצפייה ל„דוד יעקב״. בירושלים הדהדו רעמי התותחים שבועות מספר לפני הקרב האחרון על העיר. הקולות של התותחים באו מהדרום, כנראה מחזית עזה. יהודי ירושלים היו שמחים בהשמע קולות הירי של התותחים המתקרבים, ההד בישר את פעמי הגואל — „הדוד יעקב״.

מכיון שיהודי ירושלים חששו להוציא מפיהם את השם „אנגלים״ מפחד השררה לכן נתקבל במקומו השם „הדוד יעקב״. שיחת היום בבית־המדרש ובשטיבלאך נסבה על התקדמות „הפטר ינקיל״. היו הרבה שדחקו את הקץ וידעו ללחוש אל האזן על ידיעה שהגה בעוד שבוע שבועים נזכה לראות במו עינינו את המלאך הגואל — „הדוד יעקב״. כל זה כמובן היה מהרהורי הלב.

הקרב על ירושלים. אנו גרנו בשכונת „משכנות״ ע״י „מחנה יהודה״, בליל שבת לפני חנוכה תרע״ח נשמעו הדי יריות של מכונת יריה. בשבת, תוך גשמים עזים התרוצצו חיילים טורקים בודדים כושלים שבקשו „אק מק״ כלומר לחם, כאלה היו הרבה שנטשו את העמדות המותקפות באש, הם בשרו לנו בעקיפין שהחזית סביב ירושלים נשברה. הם חזרו על המלים „דושמן גלדי״ היינו השונא בא. ההתנגדות של הצבא הטורקי היתה כמעט אפסית. הם העתיקו את החזית להר הזיתים ולסביבת עטרות—רמאללה.

במוצאי שבת הגבירו מכונות היריות את אשן, ובחצר שלנו נפלו הרבה כדורי עופרת.

ביום ראשון בבוקר, ערב חנוכה תרע״ח קולות הירי נדמו, השמים היו כחולים, והשמש זרחה וההרגשה היתה של ציפיה, שמשהו כביר עומד להתרחש עם תפילה שבלב:

„יהי רצון מלפני הקב״ה שיראנו בשמחתה של ירושלים ונחמותיה — אמן״ (מסכת דרך ארץ רבה פרק יא).

כיבוש ירושלים ע״י גנרל אלנבי. בלילה שלפני הכיבוש נדדה שנתנו, טרטור הכדורים שנפלו בחצר ועל הגג בצירוף גשמי עז ורוחות סוערות ועוד הציפייה לבאות מנעו מאתנו תנומה. ההרגשה היתה מעורבת בסכנת נפשות ובגאולה קרובה.

יש לציין שהפגיעות בגוף וברכוש היו קטנות ביותר בהשוואה לכוחות המזוייניים שעמדו לכל צד לוחם, ואם היו מקרי מות זה קרה בפרברים הצפוניים וגם בהר־הזיתים בשעת קבורת מתים שנפטרו ושנהרגו בשבת האחרונה וביום הכיבוש.

המאורע ההיסטורי קרה ביום ראשון בשבוע, ערב חנוכה שנת תרע״ח — תשיעי לדצמבר 1917.

אני, את היום ההוא לא אשכח, הואיל ואני שייך לשרידי „מקבלי הפנים״ הלא קרואים של הצבא הבריטי מהטור שעלה על ירושלים ממוצא ומהר הקסטל. זה היום שאנו תושבי ירושלים חכינו לו בכליון עינים, ללא מליצה, עדיין ער ובהיר בזכרוני. אזכרה את כל האירועים, החוויות, ההרגשות והשמחה והששון שאפפו את תושבי העיר וביחוד את יהודי

ירושלים שיצאו מבתיהם בחפזון לזון את עיניהם במושיעיהם. גם העריקים והמבוקשים מאת השלטונות על עברות בטחון המדינה יצאו מן המרתפים — מקום המחבוא לראות באור העולם.

„התעוררי התעוררי, קומי ירושלים אשר שתית מיד ה׳ את כוס חמתו״ (ישעיה נא—יז).

יום זך עם שמש חמימה היה היום. אני ועוד כמה תריסרים נערים התקדמנו בדרך ל„גבעת שאול״. ע״י בית החולים „שערי צדק״ קידם פנינו פגז שנפל בסמוך לבנין „מושב זקנים״ של הספרדים, נסנו למחבוא לזמן מה, ושוב התקדמנו בדרכנו, בכל השטח לא נראה צבא טורקי, מסתבר שעוד בשעות המוקדמות נסוגו לעמדות בהר הצופים ובהר הזיתים.

הכביש מעל הכפר ליפתה היה חסום בצומת „גבעת שאול״ עם אבנים בגובה של למעלה מקומת אדם, החסימה נעשתה ע״י הצבא הטורקי הנסוג כדי להאיט את קצב התקדמות התחבורה של האנגלים.

אנו הגענו אל החייץ של גושי האבנים שהונחו ע״י הדרך לגבעת שאול — קולוניה — מוצא ומאחורי הקיר שעשוי מציבורי אבנים שמענו קולות בשפה האנגלית. אנו צעקנו „אנו ידידים״ והחילונו לפרק את האבנים ותוך זמן קצר נפגשנו מבט אל מבט עם החיילים האנגלים. מיד החלו לזוז עגלות רתומות לשלשה וארבעה זוגות סוסים או פרדים בגודל שלא ראינו מימינו. קצין צעיר במדי צבא סקוטיים עם פלוגת חיילים דרוכים לקרב פנה

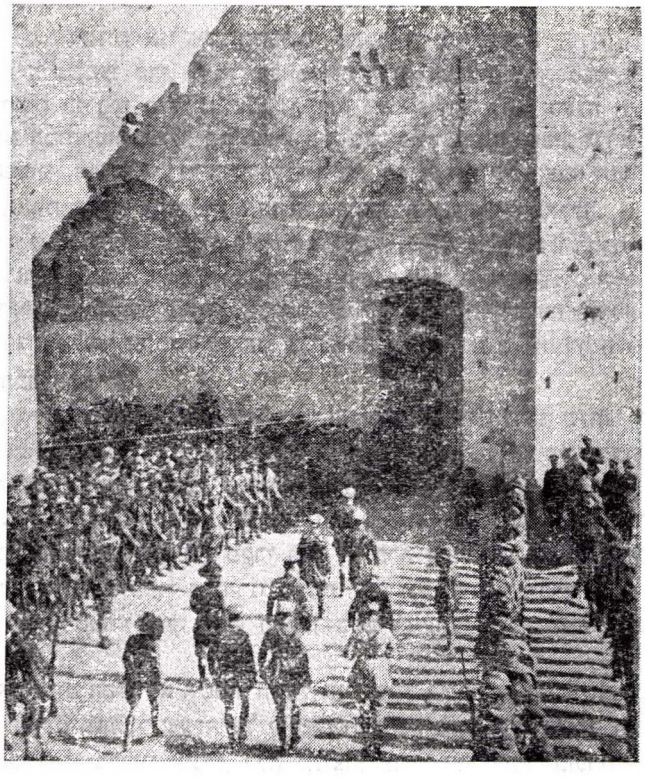

ערב חנוכה תרע״ח—9.12.1917. כניסת הניצחון ל„שער יפו״

שמאלה במשעול היורד לעבר הכפר ליפתה, לאחר ששאל אותנו אם נראו תורקים בסביבה. הוא היה הראשון שהודיע לנו, כי באו לשחרר את הארץ ולמסור אותה לנו — היהודים.

באותו זמן ראיתי שמתקדמת מהעיר לצד מושב זקנים קבוצה קטנה של נכבדים ערבים כדי להביע את כניעת העיר.

מעניין שאותו „ראש העיר" ממשפחת חוסיני שהשתתף בפגישת הכניעה מת לאחר זמן קצר, וקנאים מוסלמים האמינו שמאת ה' היתה זאת, הואיל ומסר את מפתחות העיר הקדושה לידי „הכופרים".

רוב בני העיר ביניהם אבא ז"ל ירדו ל„שער יפו" כי שם היה משהו מרשים. הגנרל א'ה'ה' אלנבי נכנס ברגל עם הפמליה לתוך „שער יפו", מפני קדושת העיר שלא ניתנת לכיבוש, כאן נתקבל בתרועות גיל מאת יהודי ירושלים.

את משמעותו של היום הזה — יום השחרור הרגשתי עם „חג האורים" בבוא הערב ואבא ז"ל הדליק נר ראשון של חנוכה ושר „מעוז צור ישועתי...", והעיר ירושלים צהלה ושמחה.

ספיחי הצהרת בלפור

„יען כי מאס העם הזה את מי השילוח ההולכים לאט"
(ישעיה ח—ו).

אשא עיני אל ההרים. הירושלמים שנתנסו ארבע שנים בימי עוני, תחלואה, מצוקה ורדיפות מאת השלטונות מצאו עידוד להמשכת הסבל בימים הקרובים לבוא להושיעם.

השבועות שלאחר חג הסוכות בישרו כי הישועה קרובה, והדוד יעקב — כינוי לאנגליה מתקרב אל העיר. רעש התותחים ושריקות כדורי מכונות היריה ממערב ומדרום בישרו כי לא רחוק היום אליו נשואות העינים.

בשנים בנובמבר 1917, בשלהי הקרבות על ירושלים, פרסמה הממשלה הבריטית הכרזה הידועה בשם הדקלרציה של בלפור בצורת מכתב מאת ארתור ג'ימס בלפור, מזכיר הממלכה לענייני חוץ, אל לורד ליאנול וולטר רוטשילד: „בעונג רב אני מוסר לך, בשם ממשלת הוד מלכותו את ההצהרה: ממשלת הוד מלכותו רואה בעין יפה את ייסודו של בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל ותפעל במיטב מאמציה להקלת השגתה של מטרה זו, מתוך הנחה ברורה, שלא ייעשה שום דבר העלול לפגוע בזכויות האזרחיות והדתיות של העדות הלא יהודיות הקיימות בארץ ישראל, או בזכויותיהם ובמעמדם המדיני של היהודים באיזה ארץ אחרת".

בשעות הבוקר של יום א' ערב חנוכה תרע"ח — 9.12.1917 נכבשה ירושלים ע"י צבאות בריטניה. האוכלוסיה הירושלמית קבלה את פני הכובשים בשמחה וגיל וברגע אחד נסו יגון ואנחה.

באותו בוקר הסטורי יצאו כל הנחבאים והעריקים מחוריהם להקביל פני חילות הכובשים. העובדה של הכיבוש והשחרור העיבה על האקט ההסטורי — הצהרת בלפור.

הייתי בין הנערים שרצו לעבר הכביש ליפתה־גבעת שאול, עזרנו לפרק מחסום אבנים לאפשר מעבר כלי רכב של צבא הכובש. קצין צעיר בראש פלוגה של חיל חלוץ קידם פנינו והודיע שבאו לשחרר את הארץ בשביל העם היהודי.

אודה שדברי הקצין הסקוטי לא הרגינו את לב החבורה הצעירה שסקרה את שיירת הצבא על תותחיה המובלים ע"י סוסים גבוהים בריאי בשר שלא נראו כמוהם בעירנו.

הרגשת ההקלה והחופש האישי השרו אווירה של ימי חג משול לימי „חול המועד" נוסח ירושלים.

על אף ש„הצהרת בלפור" קדמה בחמשה שבועות לכיבוש ירושלים לא עשתה רושם ולא שוחחו עליה כאילו שאנשי ירושלים אמרו אם רק נגאלנו מהרעב והחולי שפקדו אותנו בתקופת המלחמה דיינו.

המצביא הראשי גנרל אלנבי פרסם מנשר בשבע שפות כולל עברית בו הוא מטיל משטר צבאי על השטח הכבוש.

שינוי במצב הקיים. הצהרת בלפור לא שינתה במאומה את הסטאטוס של היהודים ולא הורגשו זכויות היתר של היהודי כלפי תושב אחר. לאחר „ירחי הדבש" החלו פה ושם להתלחש על גישה אנטי יהודית מצד אנגלים שבפקידות הצבאית הואיל והשלטון היה עדיין בידי הצבא. היו פקידים גבוהים שהוכיחו גלויות את התנגדותם לישוב היהודי והעדיפו להתרועע עם המשפחות הערביות המיוחסות, שהשליטה על האוכלוסיה הערבית בידן.

כשהוחלפה הפקידות הצבאית באזרחית בשנת 1920 נשארו בארץ הרבה פקידים עויינים לרעיון של „הבית הלאומי". אפילו תוך תקופתו של הרברט סמואל לא עיצבה הפקידות הממשלתית את דמותו של הבית הלאומי.

שונאי ישראל קיוו שהפרעות שחוללו הערבים בפסח בחודש אפריל 1920 יצננו את ההתלהבות היהודית לביצוע כינון הבית הלאומי. ברם המעצמות שהשתתפו בועידת „סן רמו" לעתידו של הבית הלאומי אישרו בתאריך 24.4.1920 את המנדט הבריטי על א"י שמתפקידו לכונן „בית לאומי" בארץ ישראל השלמה.

כל אדם אובייקטיבי, ישר ובר לבב, יווכח על נקלה, כמה התרוקנו מתכנן הכוונות הטובות שסוכמו בטופס המנדט על ארץ ישראל (עתון רשמי מס' 155 מתאריך 16.1.26).

„סעיף ד'. בא כח יהודי נאות (Jewish Agency) יוכר כמוסד ציבורי, שתעודתו ליעץ את ההנהלה ולעזור בידה באותם העניינים הכלכליים, החברותיים והאחרים שיכולה להיות להם נגיעה ליסוד „בית לאומי" יהודי ולאינטרסים של התושבים היהודיים בארץ ישראל, ובהתחשב תמיד עם השגחתה של הממשלה גם לסייע ולהשתתף בהתפתחות הארץ.

ההסתדרות הציונית, כל זמן שהיא — לפי דעת הממונה — מסודרת ומיוסדת באפן מתאים, תחשב לביאת כח כזו. היא תאחוז באמצעים, בהוועץ עם ממשלת הוד מלכותו מלך בריטניה (הממונה — א"ש) כדי לרכוש את השתתפותם של כל היהודים הרוצים לעזור ליסוד הבית הלאומי היהודי".

„סעיף ה'. הממונה אחראי על כך, שישגיח כי לא ינתן שום חלק מאדמת ארץ ישראל לצמיתות או בחכירה לממשלת ארץ זרה איזו שתהיה, או יושם באיזה אפן שהוא תחת השגחתה של ממשלה כזו".

„הטופס הזה ינתן למשמרת במקורו בארכיביון של חבר הלאומים. העתקות מאושרות תשלחנה ע"י המזכיר הכללי של חבר הלאומים אל כל חברי החבר.

ניתן בלונדון היום הזה, ארבעה ועשרים לחודש יולי שנת אלף ותשע מאות ושתים ועשרים".

איך נראו העניינים בימים ההם, לאדם על המקום. בנדון זה אני רשאי לוותר על כח הזכרון שלי ולהסתמך על הרגשתי, וזאת היתה הרגשת הכלל שנוצרה מהאווירה שרחפה

לאחר פרסום „הצהרת בלפור", על ביטוי והתגשמות הזכויות והיתרונות כפי שהיה כל פרט חש בהם.

אין יותר טוב וכן יותר מאשר להעתיק בכאן העתק מ„חיבור" כיתה, שהכינותי בהיותי תלמיד בית המדרש למורים „מזרחי" בשנים הראשונות של העשרים של המאה הנוכחית. העברית והסגנון רחוקים מעברית ספרותית עכשווית, הכל מכל לפי רוח הזמן ההוא:

„שנה א' להצהרת בלפור. אלפים שנה חלפו ועם ישראל עודנו בגולה. נע ונד בנכר ומגוח אין לו מהצר המעיקו מכל עבר, נרדף על צוארו מהעמים הרוצים להטמיעו ולמחות את שמו מעל השמים. העוני והלחץ ונושאי כליהם ששלטו בשנות המלחמה העולמית בכל התבל בכלל וארץ ישראל בפרט בראו שאיפות חדשות, רגשי המולדת התחזקו בכל אתר, ועוד יותר אצל העם הקדמון. מעמדו השפל בחיים המלחמתיים הביאו לידי הכרה כי מעונו בנכר ואהלו תקע באדמת זרים. לבו מלאו געגועים לארץ האבות שם רחוק, על ההרים היפים והשמים הזכים. רק בהזיותיו נדמה לו כי מטפס על הרי גלבוע, מקום שם נלחמו הפלשתים, שם נפל חלל שאול ובניו בהגנת המולדת. אש המולדת תוקד בעצמותיו אבל כל הזיותיו ותקוותיו נקברו ונצללו בתהום הערפל שכסה את שמי ישראל.

החשיכה הממושכת אלפים שנה הובקעה ע"י אור השחר שעלה דוקא מים. הפנינה היקרה המשובצת באבני חן מכל עבריה האירה בנגהה המבהיק את שמי ישראל המעורפלים, זוהי „הצהרת בלפור" והוספת נופך מצד הממשלות הנאורות. בשמחה רבה קבל העם את המלים המעטות אשר על אודותן הקריב דמו וחלבו כל הזמן, ותעבור הרנה בכל מחנות ישראל, והילולא וחינגא בכל צד „עם ישראל נושע תשועת עולמים", ברם שכורי הנצחון עברו גבולות החדוה ויפריזו על המדה. טעו בני עמא פזיזא, ספינת ישראל עודנה מטורפת בים הסוער והגלים עודם הומים מכל עבר וסיעתא דשמיא דרושה. צוררי ישראל מאז פצו פיהם ויחרקו שן על עלילות היהודים ומפעליהם ויעמדו לשטן נוכח ארוכת העם ההרוס".

„שנה ב' להצהרת בלפור. צפירת ההצהרה הגיעה מקן הפוליטיקה. פעמי הגאולה נשמעו ממקור הדיפלומטיה. סוגה במסגרת צרה נמסרה הדקלרציה ורק ליודעי פרק במדיניות פשר תכנה. דרשני ישראל נפוצו להתחבט באיכותו ובכמותו של שטר קניינו וידרשו עליו תלי תלים של אגדה כאות נפשם...

רבים חלמו להם חלומות יפים בהקיץ: יהודי פלוני נהיה ל„מושל ארץ" ואלמוני למשנהו. התקופה המזהירה לא ארכה זמן רב, העם התחיל לרנן כי בעליל לא נראה שום השתנות לטובה, וקיום השטר בושש לבוא. היות שהעולם היהודי כמנהגו נוהג, התחיל היאוש להתגבר יום ביומו. עם נמהר הוא עם ישראל, קצר־הרוח, ירושת מצרים עודנה בידו ובראותו התיחסות הפקידים הבריטים הקרירה לתנועות הלאומיות נראה בעיניו כי חלקו רק בעולם הבא. גורלו המר נחתך שוב לקחת כלי גולה ולדפוק על פתחי נדיבים ולסמוך על שלחן אחרים...".

„שנה ג' להצהרת בלפור. באשמת מבטם הקצר בא הציבור לידי עוות הדין ויחרץ משפט מעוקל. לו חכמו ויבינו את שעת הרת עולמים וכי גדולה האחריות ברגעים החמורים האלה. עיני פרא לטושות לארצנו ומטיל ארס בכל הסביבה. עם ישראל הנעזב נצרך לאפיטרופוס עד שיתגבר במובן המדיני ויהא ראוי לשלטון עצמי. בעטיו של אחור חתימת שלום עם השלטון הקודם תעו האנשים מהדרך הישרה. „המסדרה הציונית" עובדת במרץ

רב ובשקידה נפלאה להגשמת הרעיון שהולם את עולמו של היהודי מראשיתו ועד סופו, מבטיחה שלא יבצר מכל אשר הובטח כמלוא נימא.

נימוקים אלה חושב אני יכולים להשקיט את הלבבות הסוערים ולהשביע רצונם.

תקע השופר לחפש העם הנדכא והעלוב עשרות ביובלים.

עם ישראל חי".

הלך הרוח של השנים הראשונות לאחר ההצהרה אף שהוא מתבטא בסגנון מליצי רגשני משקף נאמנה את ההרגשה שהיתה על כל פנים בירושלים היהודית בשלוש השנים הראשונות.

Haaretz

הארץ

עתון יומי לעניני החיים והספרות

הפרעות בירושלים

הפרעות בירושלים. דברי הבלע והשיסוי מעל גבי העיתונות הערבית, וההטפות למעשי אלימות בכל יום ששי במסגדים נתנו אותותם. הפורעים קיבלו עידוד מהתנכרות הממשל הצבאי לבית הלאומי.

גישת העתונות הערבית המקומית. העתון החיפאי „אל כרמל", בעריכתו של צורר הישוב היהודי, הנוצרי נאג'יב נאצר, היה מטיף ארס כלפי ההתיישבות וההתנחלות.

העתון „פאלסטין" הופיע ביפו, והיה נפוץ בין המשכילים הערבים, בעריכתו של עיסה אל עיסה, אף הוא המטיר אש וגפרית כלפי העלייה ורכישת קרקעות לשם התיישבות.

ובירושלים הופיע העתון „סוריה אל ג'ניבה" מאת ערף אל ערף, משכיל ערבי ששהה בתקופת המלחמה כשבוי ברוסיה. מאמריו היו ארסיים והביאו לפרעות בירושלים. הוא נשפט באותו זמן שנשפטו זאב ז'בוטינסקי וקבוצת אנשי ההגנה — רווקיה בבנין ע"י נחלת שבעה.

כולם היו חבושים בכלא עכו למאסר של 15 שנה. הרברט סמואל הנציב העליון הראשון נתן לכולם חנינה. היה עוד עתון שהשתייך לחג' אמין אל חוסייני — מופתי ירושלים שאף הוא שפך חמתו על הציונות ועל הישוב העברי. בסוף ימיו התחבר עם היטלר ומת בגולה.

אני יכול לדבר על הנוצרים תושבי ירושלים ועל גישתם להצהרת בלפור.

בעיני ראיתי נוצרים משכנינו שהשתתפו בהפגנה הראשונה נגד הצהרת בלפור שהתקיימה ברחוב יפו. הנוצרים היו בשורות הראשונות וקראו קריאות אנטי ציוניות, קרי אנטי יהודיות. תהלוכת נבי מוסה שחלה ביום ששי 1.4.1920, שני ימים לפני חג הפסח דירבנה את ההמונים יוצאי הכפרים של הסביבה ואת הארחי פרחי של העיר לפגוע ביהודים בכל מקום אשר ידם תשיגם. אנשי מופתי ירושלים מצאו ביום זה הזדמנות מצויינת להסית את ההמונים שבאו להתפלל במסגד „אל אקצה" ולקחת את החק בידם, בקריאה „אל דולה מענגה" כלומר הממשלה עמנו. מאות יהודים הובאו לבתי החולים כשהם פצועים, השלטון הראה אולת יד נפשעת.

אחסוך לי תאור נוסף ואביא קטעים ממאמר ראשי בעתון „הארץ" מיום חמישי י"ט בניסן תר"פ — 7.4.1920. שעדיין שמור אתי מאותו היום הרע והנמהר.

„ל.י. הפרעות בירושלים.

במשך שלושה ימים היה בירושלים אותו הדבר הנורא אשר לא היה כמוהו ואשר אי אפשר היה להעלותו על הדעת גם בימי שלטון התורכים, גם הקשים ביותר. שלשה ימים נמשך פוגרום ביהודים ברחובות ירושלים. ביום חג המושלמים נבי מוסה המוקדש לזכרון „משה רבנו" קראו ברחובות ירושלים ובהר הבית לטבח ביהודים, הכו ביהודים בהתפללם עומדים לפני הכותל המערבי. רחובות ירושלים האדימו בדם יהודים, היו מקרי אונס בנשי ישראל, נקרעו לקרעים ספרי התורה שלנו.

המשך הפוליטיקה הזאת נראתה גם בימי הפוגרום. לא ראינו התערבות אקטיבית אשר תפסיק את הפוגרום מיד. את הפוגרום אפשר היה להפסיק לא רק בהתערבות בכח כי אם גם על ידי רצון להראות את הכח. הפורעים והשוסים הרגישו כי הם נקיים מכל עונש. העיר העתיקה היתה עזובה זמן רב בלי כל מגן. השוטרים לא רק שלא הפריעו את מעשי הפורעים, כי הם עצמם השתתפו בפרעות. ההגנה היהודית לא הורשתה כניסתה לשם.

אנו דורשים את החשת התגשמות התחייבות של אנגליה והממשלות הגדולות, את מהירות התגשמות ההבטחה של כל העמים הנאורים והדימוקרטיה העולמית.

אף לא לרגע אחד נפסיק את עבודתנו. אנו נכפילנה פי אלף. אנו נעבוד במרץ מחודש אשר לא היה עוד כמוהו, במרץ אשר הופרה בדמנו שנשפך ברחובות ירושלים העתיקה ועל גבעותיה".

תגובת השלטונות. להוכיח את הצדק של מאזני המשפט של הממשל הצבאי נקטו האחראים על הסדר בביצוע מאסרים של ערבים ויהודים כאחד. נאסרו חג' אמין אל חוסיני, המופתי הגדול של ירושלים, עראף על עראף עורך העתון „סוריה אל ג'נוביה" שמעל דפיו הושמעו ארס ורעל על הישוב היהודי ואשר הטיף למעשה אלימות באוכלוסיה היהודית ועוד. בסקטור היהודים נאסרו חברי ההגנה שנמצאו בבנין שנקרא „רווקיה" ברחוב בצלאל, מול בנין ביהמ"ד למורים „מזרחי". בראשם עמד מר זאב ז'בוטינסקי. כל האסירים הועברו לבית הסהר במבצר עכו. עליהם נגזר חמש עשרה שנה מאסר.

פנחס רוטנברג שעמד אף הוא בראש ההגנה לא נאסר. ז'בוטינסקי ורוטנברג ביקרו בשכונות וארגנו את השמירה בלילות. הריכוז של שכונתנו משכנות היה בבית הכנסת. אני זוכר את הלילות שישבנו ערים בבית הכנסת שחלק מן המשמר הסתובב בסמטאות השכונה ומקלותיהם בידיהם. בעד נשיאת נשק חם היה אדם עלול להשפט לחמש עשרה שנה עבודת פרך.

היה קשה מאד להחדיר את חיוניות ההגנה. התושבים הותיקים ביחוד מעדות המזרח סברו שכל המשטמה והפרעות מכוונות ל„מוסקובים" כלומר ליהודים האשכנזים שהם נטע זר בירושלים.

אט אט לקחה ההגנה נפשות וחדרה לכל שכבות האוכלוסיה ולא ניכר אשכנזי לפני ספרדי או תימני. לאחר ימים אחדים יכלה ההגנה לגייס מספרים גדולים ולשלחם לקצווי השכונות, בגבולות שבין היהודים והערבים. הימים של חג הפסח ולאחריהם היו ימים של קציר דמים בעיר העתיקה ובפרברים. ההגנה בלמה את הסתערות הערבים שבעיר ואלה שניסו לפרוע, שבאו מהכפרים הסמוכים.

אווירה אנטי ציונית בממשל. בתאריך 9.12.1917 נכבשה ירושלים ע"י גנרל אלנבי. בתאריך 24.7.1922 קיבלה בריטניה את המנדט על ארץ ישראל בשתי גדותיה, לפי מועצת חבר הלאומים בג'נבה. בכתב האמנה של המנדט היו עשרים ושמונה סעיפים, ביניהם סעיף מפורש על התחייבות בריטניה להקים את הבית הלאומי היהודי בא"י. אבל למעשה חל פיחות שנתי ואפילו פחות, בביצוע ההתחייבות. הפקידות של השלטון הצבאי תיחבלה מזימות איך למעט בערך הסגולי של המנדט ושל „הצהרת בלפור". היא התמידה להתנכל להתחייבות וואת ע"י מדיניות של „הפרד ומשול", הסיתה עם בעם והיא מופיעה כג'נטלמן לתווך בשליחות של מלאכי שלום.

עד אפריל 1920, אותו חודש בו קיבלה בריטניה מאת נציגי מעצמות הברית ב„סן רמו" את השלטון על ארץ ישראל, התחלפו שלשה מושלים צבאיים: גנרל מוני שלא היה אוהד הציונות, אחריו בא גנרל ווטסון והאחרון היה גנרל לואיס בולס.

המושלים עזבו אבל השאירו בכייה לדורות. בפקידות הבריטית על כל משרדיה נשארו פקידים בכירים ובינוניים שהיו ונשארו עוייניים להצהרת בלפור, פרט ליחידים לא השתנתה המדיניות האנטי לבית הלאומי היהודי עד תום המנדט.

מממשל לממשל. הנציב הראשון ליהודה, סיר הרברט סמואל, החל לתפקד ב־1.7.20. מסמך הסטורי מורכב משורות מעטות מנציח את אקט ההעברה משלטון צבאי לשלטון אזרחי.

וכך היו פני הדברים: הרברט סמואל הופתע מבקשת גנרל בולס, שהפציר בו לחתום על קבלה רשמית, בקשר להעברת השלטון הצבאי לידי השלטון האזרחי, וזאת לשון הקבלה:

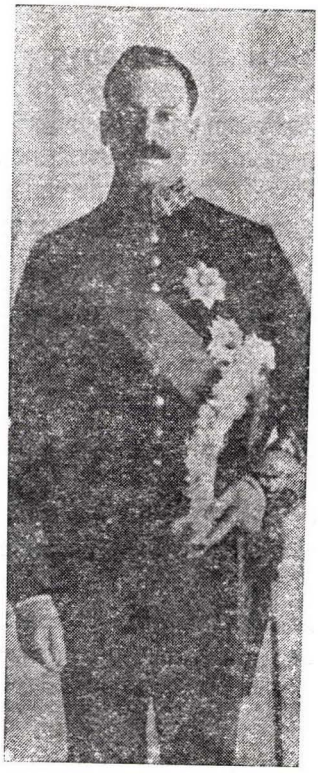

הנציב העליון הראשון
סיר הרברט סמואל
במדי שרד.

„מנהלת שטחי האויב הכבושים (דרום)
30.6.20
נתקבל מאת מאיור גנרל סיר לואיס בולס,
פלשתינה אחת שלמה.
הרברט סמואל.
(שגיאות והשמטות יוצאות מערכן).

בשנת 1960 נרכשה ה„קבלה" בסכום של 5500 דולר בתוספת 10% הוצאות המכירה הפומבית. המסמך נמצא עתה בספרייה של ביה"ס הארכיאולוגי־תנ"כי בירושלים.

בתאריך 9.7.20 הכריז הנציב העליון חנינה לאסירי עכו היהודים והערבים.

שבת שכולה טוב, באשר בה גדלה השמחה בין יהודי ירושלים. כזאת קרתה ב„שבת נחמו" של השנה הראשונה לבוא הנציב הראשון ליהודה.

בבית הכנסת הגדול אשר בחורבת ר׳ יהודה החסיד, עלה לתורה אליעזר בן מנחם, הנציב העליון, להפטרה. דמעות זלגו מרוב שמחה כאשר קרא את הפסוק „נחמו נחמו עמי...״.

זאת היתה חוויה לדורות. המלים המנחמות נפלו על הנפש העייפה שגאוותה נרמסה ע״י הפקידות הצבאית שחלפה.

השבת הזאת היתה משב רוח נעים ביום שרב. ברם לישוב היהודי נכונו עוד ימים קשים של דם ואש ותמרות עשן, אירועים של שוד, פציעות והרג מצד השכנים הערבים.

בשנת 1922, אישר חבר הלאומים את המנדט האנגלי על א״י. אז קבע וינסטון צ׳רצ׳יל שר המושבות הבריטי, כי לשטח המנדט נכנסת רק הגדה המערבית של א״י. בעוד שכל שטח עבר הירדן מזרחה סגור להתיישבות היהודים.

הנימוקים היו מדיניים, וגורם נוסף מיעוט יהודי שהיה קיים אז בגדה המערבית.

השטח נמסר לשלטון האמיר עבדאללה והוכר לשטח ערבי טהור.

משוררים, חוזים ושליטים למען ירושלים יפה

„ויזמרון לך שירין ורחשין — ויזמרו לך שירים ורחשים
בירושלים קרתא דשופריא״ — בירושלים עיר היופי.
ר׳ ישראל נאג׳רה משורר קבלי מצפת.

הרצל מתחלחל מהחלאה והלכלוך שבירושלים

באוקטובר 1898 ביקר הרצל בירושלים. הוא הביע את סלידתו מהמצב הסניטרי. הוא כותב ביומנו: „אם יבוא יום וירושלים תהיה לנו, ואם עוד יהיה אז לאל ידי לפעול מה, יהיה מעשי הראשון: לטהר כל אשר לא קדוש הוא. אקים מעונות פועלים מחוץ לעיר. את קיני החלאה אהרוס. את החורבות הלא קדושות אשרוף באש. את החנויות אעביר למקום אחר. אחר כך בתיכנון אקים, בשמרי עד כמה שאפשר על סגנון בנין עתיק, עיר חדשה מרווחת ורבת אוויר״.

המושל הבריטי בירושלים דואג לצביונה העתיק יומין

עם כיבוש ירושלים ע״י גנרל אלנבי בשנת 1917, נתמנה קולונל רונלד סטורס למושל צבאי של העיר ירושלים. עם הקמת השלטון האזרחי תחת הנציב העליון הראשון סיר הרברט סמואל, נתמנה סטורס למושל מחוז ירושלים.

ראוי לציין שהפקידות הבריטית הן הצבאית והן האזרחית התעניינו בדרך כלל בצד הבטחוני, הבריאותי והעדתי. יחיד ומיוחד שביניהם, היה סיר רונלד סטורס (1926—1920), הוא חרג מהשיגרה, ונתן הרבה תשומת לב לשיפור ירושלים, לשימור עתיקותיה ולטיפוח חיי התרבות של העדות השונות. הוא הקים את „החברה למען ירושלים״.

סיר רונלד סטורס, מושל ירושלים המנדטורית, פירסם צו לפקח ולשמור בקנאות וקפידה על נכסי דלא ניידי בירושלים ובסביבותיה לבל יפגמו ויטושטשו הסגנון והצביון של הארכיטקטורה של שנות האלפים שחלפו. הוא אף אסר בתוקף חוק, להשתמש בחמרי בנייה אחרים מאשר אבן. זכורני שב„מעונות״ כגון „גן רחביה״ הותרה בנייה דמוי־אבן.

לציון 25 שנים למלכותו של עבד אל חמיד השני הוקם בשנת 1900 על „שער יפו״ שעון־העיר. בשנות העשרים, לאחר שגנרל סטורס נתמנה למושל ירושלים נתן הלה הוראה להרוס את בנין השעון, שראה בו גוף זר בהוד עתיקות העיר ירושלים.

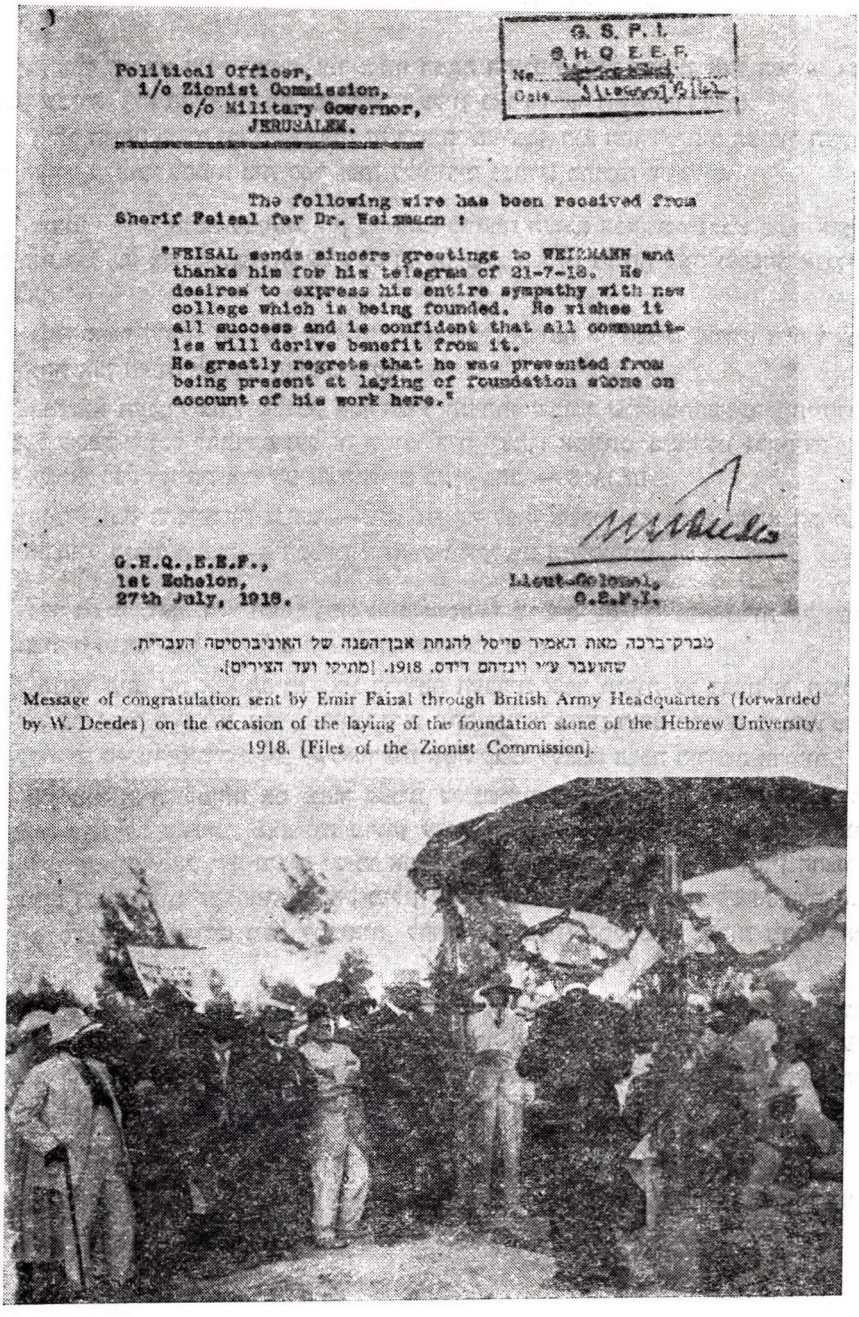

G. S. P. I.
G.H.Q. E.E.F.
No. [illegible]
Date [illegible]

Political Officer,
i/c Zionist Commission,
c/o Military Governor,
JERUSALEM.

The following wire has been received from Sherif Feisal for Dr. Weizmann :

"FEISAL sends sincere greetings to WEIZMANN and thanks him for his telegram of 21-7-18. He desires to express his entire sympathy with new college which is being founded. He wishes it all success and is confident that all communities will derive benefit from it.
He greatly regrets that he was prevented from being present at laying of foundation stone on account of his work here."

G.H.Q.,E.E.F.,
1st Echelon,
27th July, 1918.

Lieut-Colonel,
G.S.P.I.

טלגרם־ברכה מאת האמיר פייסל להנחת אבן־הפינה של האוניברסיטה העברית,
שהועבר ע"י וינדהם דידס. 1918. [מתיקי ועד הציריים].

Message of congratulation sent by Emir Faisal through British Army Headquarters (forwarded by W. Deedes) on the occasion of the laying of the foundation stone of the Hebrew University 1918. [Files of the Zionist Commission].

טכס הנחת אבן הפינה לאוניברסיטה העברית בהר הצופים. פרופ' ויצמן נואם — 27.7.1918

אבן הפינה לאוניברסיטה העברית

הרעיון להקמת אוניברסיטה. עוד בסוף המאה החולפת נצנץ הרעיון אצל הפרופ׳ צבי הרמן שפירא, הוא הטיף להקמת בית מדרש עליון בארץ ולאו דוקא בירושלים.

ביתר תנופה החרה והחזיק ברעיון זה ד״ר חיים ויצמן, הוא החדיר לתוך הציבור הציוני את הצורך הלאומי לפתוח בית ספר גבוה ללימודים גבוהים בתוככי ירושלים.

ביצוע הרעיון הלכה למעשה. זמן מה לפני מלחמת העולם הראשונה נרכש שטח אדמה עם בית קטן על מדרונו המזרחי של רכס הר הצופים, הנחלה נקנתה מאת משפחה אנגלית אצולה.

בעוד אשר החזית האנגלית מול הטורקית עדיין קרובה לירושלים מחליט ד״ר ויצמן על הנחת אבן הפינה לבנייני האוניברסיטה.

המצביא האנגלי גנרל אלנבי, אכן הביע תמיהתו שבזמן שמלחמה בשער מתייחדים למפעל שספק שיוכל להתגשם ועל זה השיבו ד״ר ויצמן: אמונתנו בנצחוננו ובעתידה של ארץ ישראל. טקס הנחת אבן הפינה התקיים בט״ו באב — 24.7.1918.

הייתי נוכח בחגיגה זו, זכורני —שגם לוי שקולניק־אשכול בא במדי הצבא הבריטי, בהיותו חייל בגדוד העברי — הבטלון ה־40 של הקלעים המלכותיים.

ד״ר ויצמן נואם. ד״ר ויצמן נשא נאום היסטורי מרשים עת רגלינו עומדות על רמת הר הצופים ופנינו מול ירושלים היפה והקדושה וכך פתח:

„הנחנו היום את אבן הפינה לאוניברסיטה העברית אשר תיבנה על גבעה זו, הצופה אל מול פני העיר ירושלים, ורבים מאתנו יראו עתה בוודאי בחזון רוחם תמונות מהמאורעות ההיסטוריים הקשורים בירושלים — מאורעות אשר קבעו לעצמם ברכה בירושת הדורות.

אין זאת הזיה מופרזת אם נתאר לפנינו כי נשמות גדולינו, יוצרי ההיסטוריה שלנו מרחפות עתה על ראשינו, מאצילות מרוחן עלינו ומעוררות אותנו ללכת קדימה לקראת תפקידים חשובים לאין קץ. ורבים ישימו את ליבם ביחוד אל הסתירה הגלויה בין החגיגה של היום ובין מחוות המלחמה במרחק מילין אחדים מאתנו. כי הלוא רק לשעה קלה אנו מרשים לעצמנו להתרומם מעל למציאות, לקרוע את צעיף המלחמה ולשלוח מבטנו אל העתיד״.

דברים של ד״ר ויצמן הדהדו בחלל והיו כטללי נוחם לקרואים העייפים מהמלחמה הנוראה. ד״ר ויצמן המשיך והרחיב דבריו על הערך הלאומי עם כינון האוניברסיטה, על המטרה להיות מוסד להשכלה ולמדע לכל שדרות העם ולהגיע להישגים ברמה גבוהה לתורה, לחכמה ולמדע, הוא סיים את נאומו ההיסטורי במלים אלה:

„קרוב היום וישראל ישכון לבטח, הוא ישלים עם עצמו ועם העולם כולו.

בעלי הקבלה אומרים: כי יש נשמות ערטילאות בעולם שאינן מוצאות את תיקונן והנן מרחפות בין השמים והארץ. במצב זה נמצאת גם נשמתנו הלאומית היום.

מחר תמצא לה מנוחה בבית מקדשנו זה.

זאת היא אמונתנו״.

לאחר חמשים שנה הייתי נוכח לפי הזמנה באותו מקום שהונח היסוד לאוניברסיטה העברית, השנים עשו שלהן מעטים חזרו למקום זה וגם אני זכיתי להיות בין המעטים.

י״ג באב תשכ״ח
7 באוגוסט 1968

לכבוד
ד״ר אריה שושן
רח׳ רופין 20
רחובות

ד״ר שושן הנכבד,

מצורף בזאת נוסח נאומו של ד״ר חיים ויצמן ז״ל, שנישא בשעת הנחת אבן־הפינה של האוניברסיטה העברית על הר הצופים, לפני חמישים שנה, והודפס זה עתה בידינו במהדורת חג. בנאום זה מרצה בונה־האוניברסיטה, נשיאה הראשון של מדינת ישראל, את ה„אני מאמין״ שלו, כמדינאי ואיש־הרוח, וכבן נאמן למורשת ישראל, ובו היתווה בחזונו את דרכה של האוניברסיטה לעתיד, מיום ייסודה ועד ימינו.

כבוד רב הוא לנו להגיש לך חוברת זו, והיא שי ומזכרת לך — הואיל והיית נוכח באותו מעמד היסטורי, בהנחת אבן־הפינה לאוניברסיטה העברית לפני חמישים שנה.

בכבוד רב,
אברהם הרמן
נשיא

בעד ונגד פתיחת אוניברסיטה בירושלים

„אם ארץ ישראל קודש היא לישראל, אז ירושלים קודש הקדשים.
אם אנו לא נפדה את שרידי מחמדינו, אז אין אנו כדאים לגאולה״.
(מנחם מנדל אוסישקין בחוברת „ירושלים״ — תרע״ג).

מ״מ אוסישקין התנגד לפתיחת אוניברסיטה בירושלים. את התנגדותו הביע בכתבה בעתון „המליץ״ תחת הכותרת „כנגד ותלמוד תורה כנגד כולם״. כתבה זו באה לסתור את מאמרו של הסופר שלמה נפתלי הרץ — שנ״ה יונס, שהטיף בעד כינון אוניברסיטה, באותו עתון ובאותה שנה — 1888. למעשה הרעיון מצא בראשונה ביטוי אצל הבלשן אליעזר בן יהודה — חתנו של שנ״ה יונס, במאמרו בעתון „החבצלת״ בשנת 1882.

אוסישקין מנמק את התנגדותו במילים אלה:

„בירושלים נמצאות ישיבות ותלמוד תורה למכביר מן הספרדים והאשכנזים, ולא השתדלו אוהבי ציון בציון לחבר את כל אלה וליסד מהן ישיבה גדולה כישיבת וולוזין, תחת

פקודת הרבנים מהאדוק ר' לייב דיסקין (הרב מבריסק) עד הסבלן ר' חיים הירשנזוהן (בר אוריין ושוחר השכלה, חבר לפעילות תרבותית לאליעזר בן יהודה ולהרא"מ לונץ), כי אז היה בנקל הדבר, כאשר ההוצאות על זה תהיינה מעטות ומתנגדים גם כן לא יהיו. כי לא להרוס דבר ישן או לבנות דבר חדש נבוא, כי אם לחבר ולתקן את האברים המדולדלים: ובמשך הימים יעשה הזמן את שלו, וגם החכמה וההשכלה יקחו חלק בבית הזה, אם רק במתיגות נלך ולא נהיה לעמא פזיזא, ולבסוף הימים יהיה באמת ל„שבת תחכמוני", לשמחת לב כל אוהבי שערי ציון".

הסולטן והרופא הוטרינרי היהודי הראשון בירושלים

פגישתי בירושלים עם הרופא הוטרינרי הראשון. עם שובי לירושלים עיר מולדתי בשנת 1927, לאחר סיום לימודי בביה"ס המלכותי הוטרינרי בלונדון, הלכתי מתוך נימוס וכיבוד לבקר את ד"ר יוסף שם טוב (סינטו), שהיה הרופא הוטרינרי הראשון בירושלים ובארץ ישראל. הביקור התקיים במשרדי הממשלה שבאגפו נמצאת הלשכה הוטרינרית הממשלתית, ומשכנה ברובע־הנוצרי מול „מגדל דוד", בין החומות מאחורי שער יפו.

נהניתי מקבלת פנים לבבית, התרשמתי מהשקט הנפשי ומנועם מדברו של ד"ר שם טוב, מאז שנת 1927 פגשתי אותו בהזדמנויות שונות והיינו נפרדים מתוך שיחה נעימה וחברותית בענייני המקצוע הוטרינרי השוטפים, שנסבה על ענייני דיומא. היום אני אומר: חבל על דאבדין, חבל שלא ניצלתי את השיחות בכיוון נושאים שמקומם בעבר — משאבים ממקורות ההסטוריה הוטרינרית בחבלי לידתה בארץ, ואת ההפסד אין להשיב.

ד"ר שם טוב, נשא בקרבו מטען כבד ועשיר אירועים מאוצר קורות המקצוע הוטרינרי באביב ימיו בארץ הולדתו — תורכיה ומראשית צעדיו בארץ ישראל במערכת שרותיו הממלכתיים הצבאיים והאזרחיים, וגם מנסיונותיו המקצועיים בארצות האימפריה העותו־מנית מיום סיום לימודיו בקושטא. היו אתו הרבה זכרונות המבוקשים מאד בימינו והם נמחו וירדו „שרשים" לתהום הנשייה.

בשרות הסולטן. ד"ר שם טוב נולד בתורכיה למשפחת סינטו, בשנת 1900 סיים לימודיו בבית הספר הגבוה לוטריניריה בקושטא. בעקב התפרצויות חוזרות ונשנות של מחלת „דבר הבקר" שעשו שמות בבקר בארצות סוריה, הגולן וא"י נשלח ד"ר שם טוב מטעם השרותים הוטרינריים המלכותיים בבירה להדביר מחלות מדבקות הפוגעות בבע"ח, והוא התיישב בירושלים ומשם ביצע את הפיקוח על השטחים הנגועים.

שריד לפעולות ההדברה היא התמונה ההסטורית המראה את ד"ר שם טוב בעת שהוא מזריק פרה בכפר השילוח (סילוואן) שע"י מזרח ירושלים בנסיוב דבר הבקר ועל ידו עוזרו התורכי.

אגודת „צער בעלי חיים" בירושלים. אנשים נאורים מבני העליה, ברובם אזרחי חו"ל, יהודים ונכרים מסלתה ומשמנה של ירושלים, יסדו חברה במטרה למנוע פגיעות זדוניות ורשלניות בבעלי חיים שהיו בימים ההם מאד שכיחים עד כדי זוועה, וזה היה מאד בולט בסוסי עגלונים ובבהמות עבודה המהלכות בחוצות ירושלים.

ד״ר שם טוב נרתם לעבודה שלא על מנת לקבל פרס, והיה פעיל בהגשת עזרה וטרינרית לכל דיכפין, וגם דאג לפרנסת הסבלים כאשר בהמתם נלקחה ע״י הפקחים לטיפול ממושך בבית החולים של החברה. בית החולים פעל משנת 1909 ונסגר בשנת 1915 כאשר ד״ר שם טוב גוייס במלחמת העולם הראשונה. בימים ההם כל בהמות העבודה הוחרמו לצרכי הצבא התורכי שהתקדם במסעיו לתעלת סואץ, כדי לכבוש את מצרים.

ד״ר י׳ שם שוב — רופא בע״ח הראשון בירושלים,
מרכיב נגד מחלת ,,דבר הבקר״ בכפר השילוח — סילוואן, 1904.

בין הפעולות המרשימות והיעילות של החברה היתה הצבת שלט גדול ובו כתוב בהרבה שפות המהלכות בארץ כגון ערבית, עברית, אנגלית, צרפתית וגרמנית, והתוכן, בקשה לציבור: כדי למנוע צער וסבל של בהמות רכיבה ומשא מתבקשים איפוא הבעלים לרדת מהבהמות עם העליה התלולה בדרך להר הזיתים, את השלט הקימו בסמוך ל,,קבר מרים הקדושה״ הנמצא בנחל קידרון, ממנו מסתעפות שתי דרכים תלולות האחת לכיוון יריחו והאחת לכיוון שער־האריות.

יש לציין שד״ר שם טוב היה פוליגלוט, הוא שלט בתורכית, ערבית, עברית, ספרדית, אנגלית, צרפתית וגם אידיש הואיל ואשתו היתה מחברון בת למשפחה אשכנזית, מבית ריבלין.

בתום מלחמת העולם הראשונה חזר ד״ר שם טוב לירושלים והתמנה לתפקיד רופא וטרינרי ממשלתי מקומי, ובנוסף התמנה לרופא ,,חברת צער בע״ח״ לנהול ולטיפול בבית החולים לבע״ח ששכן בבנין ׳בברכת אל סולטן׳ לרגלי הר ציון.

בשנת 1935 בהגיעו לגיל הגימלאות פרש מהשרותים הרשמיים.

ד״ר שם טוב היה בין ארבעה הוטרינרים שהתכנסו בחיפה כדי להקים הסתדרות רופאים

וטרינרים, הכנס התקיים בביתו של ד"ר יצחק סמסנוב אשר בבת גלים, בחודש יולי 1922.

הסופר ש"י עגנון והוטרינר הירושלמי. הסופר עגנון בספרו „האש והעצים" מספר על פגישתו, תוך טיוליו שלאחר הצהרים מחוץ לעיר, ברופא בע"ח שעה שהלה ריפא פרה חולה השייכת לכפרי מאותה הסביבה, ואיך המקום הזה הפך לאחר זמן לגן פורה, ובכאן יסופר הסיפור בקיצור:

„רופא בהמות, יהודי צעיר שעלה מקושטא לאחר שנתמנה לפקח על בהמותיו של הסולטן בארץ, עשה יום אחד כדרכו בתפקיד בכפר הגובל עם מדבר־יהודה לא רחוק מירושלים, לאחר שסיים את עבודתו עם שובו עמד לנוח, נשא עיניו וראה ים־המלח מכאן ומקום־המקדש מכאן, ורוח צחה קרירה מנשבת ומשובבת נפש, והמראה מכל צד מחיה נפשות. הרהר הרופא וחשב, מי יתן ויכולתי לעשות ביתי כאן. כשהחשיך היום עלה על חמורו לחזור העירה.

קרה ובמקום זה התעכב לנוח כמה פעמים, בכאן גם הביא כפרי את בהמתו החולה לטיפול רפואי, עשה לה הרופא רפואה וחזר הכפרי עם בהמתו לכפר הסמוך למקום, וכך קרה שהכפרי היה מביא במקום זה כל פרה חולה.

כשנודע לכפרי שחשק נפש הרופא לרכוש את האדמה הזאת כדי לבנות בית וגן הואיל הכפרי למכור לד"ר שם טוב שלושים דונם אדמה בסביבה זו כאוות נפשו של הרופא.

הרופא התנחל במקום ונטע גן פירות ולעתים הביא שמה את בני ביתו ליהנות מהמקום ומפרי הגן.

בשנת 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה שהשמידה אנשים ורכוש, וכך ירד לטמיון הגן על עציו".

ד"ר שם טוב, הרצל והסולטן. בשנת 1902 סודר בקושטא, ראיון בין הסולטן עבדול חמיד ובין ד"ר תיאודור הרצל בקשר להקמת מרכז יהודי בארץ ישראל. הרצל בראיון עם הסולטן הביא תכנית לכונן אוטונומיה יהודית בא"י, עידוד הגירה יהודית מהתפוצות לא"י, רכישת אדמות להקמת ישובים והבראת החיים הכלכליים והרוחניים. הסולטן התנגד להצעה זו, לעומת זאת הגביר את הפיקוח על עליית יהודים לא"י, ונעל את שערי הארץ ליהודי התפוצות, בזה שהתקין את מסירת הכרטיס הצהוב לתיירים יהודים עם הכנסם בנמלי הכניסה, הכרטיס הגביל את תקופת השהייה למחזיקים בו לשלשה חדשים בלבד.

איזה פרדוקס! את מה שמנע הסולטן מהרצל באותו ראיון בקושטא התממש, אמנם בקנה מדה קטן, בביצועו של פקידו הוטרינר היהודי מקושטא ד"ר יוסף שם טוב.

באותו מקום שד"ר שם טוב תקע יתד, ונטע גן, וחרש באדמת „בקעה העליונה", התנחלו כמה שנים לאחר כך מספר יהודים, שהתאגדו כחברי שכונה או לישוב מקובץ, והקימו לפאר ולמגן־ירושלים את השכונות „תלפיות" ו„ארנונה", את הקיבוץ „רמת־רחל" ו„חוות הפועלות" בהנהלת רחל ינאית רעיית יצחק בן צבי הנשיא השני לישראל. במלחמת הקוממיות הפכו הישובים האלה להיות משלטים לצבא ההגנה לישראל בחזית המלחמה על ירושלים הדרומית והמזרחית.

ד"ר שם טוב האריך ימים וחזה בשוב ה' שיבת ציון, בבנין הארץ, בשגשוג המשק החקלאי ובהגדלה במספר הקולגים הנותנים שרות וטרינרי ענף לבעלי חיים.

הסופר זאב יעבץ עם כניסתו לירושלים

לדמותו. הסופר וההסטוריון רבי זאב יעבץ (1847—1924), נולד ברוסיה. עלה לירושלים בשנת 1888. היה איש רב פעלים עסק בהוראה, חינוך, פרסם מאמרים במאספים בארץ ובחו"ל, כתב ספרים ובהם סיפורים ותיאורים ממראות הארץ. כתב בלשון עשירה, מקראית ומושכת. את שנותיו האחרונות עשה בלונדון בבית בנו הרופא ד"ר ל' יעבץ ושם נפטר.

פגישתי עם ר' זאב יעבץ. ירוחם ברודר, בנו של העסקן מפרנסי ירושלים הרב ג'נ' ברודר, שנינו בוגרי הסמינר למורים בירושלים, היינו שותפים לחדר מגורים בלונדון. שנינו ידענו והוקרנו את ר' זאב יעבץ, לכן באנו לביתו לברכו בחג הפסח תרפ"ג—1923.

הזקן החביב קיבל אותנו בשמחה והרבה לשאול על הכל שמתרחש בארץ ישראל מתוך התעניינות עמוקה ואיכפתיות, ביחוד שאל וחקר בענייני הוראה, ספרי לימוד ושיטות חינוך, בתור מורים היו בפינו תשובות כהלכה. כך באה סקרנותי להכיר את האיש הנפלא שעטו כותב אהבה, אורה וערגה לארץ האבות ולירושלים הבירה. את ספריו וכתבותיו קראתי ואני עדיין עול ימים. התבשמתי מתיאורי הטבע ויפי הארץ כפי שרשם ר' זאב יעבץ ואני חב לחכם הזה, אשלם לו עם ציטוטי פרי עטו: „אך הנה רגלינו עומדות במבוא העיר, משני עברי הדרך נטועים גני עדן, ובתי חמד בנויים. עוד כעשרים רגעים והנה נשקפה אלי חומת ירושלים האבלה והקודרת כאלמנתו של מלך, אשר בגאון תפארתה היא, אפילו כשהיא שוממה, היתה עיר אלוהים בעיני. „לפני גדולתך אעמוד ואיבהל" — המו מעי בקרבי. עוד גדלת, עוד רוממת אך מה שוממת! ציון מדבר היתה, ירושלים שממה, — קרעתי לבי ובגדי היו לקרעים.

באתי בשער העיר ירושלים, ה' אלוהים! מי אני כי הבאתני עד הלום. כמה טובים וגדולים כלתה נפשם לבוא הנה ולא זכו, ואני הנה רגלי עומדות בשעריך ירושלים, בגיא החזיון שכל החוזים נתנבאו עליו, שכל החוזים עמדו ממנו. באתי אל עיר הקודש פנימה, והנה, ברוך ה' החלה להתנער מעפר, חוצותיה רצופים היטב, מימין ומשמאל בנויים בתים יפים, מימין לשער, לפנים מן החומה, יורד גיא גדול ורחב, ובגיא בנוי מגדל עתיק וגבוה מאד, „מגדל דוד". כל המקום הזה מלא תשואות, החנויות מרובות, והמון אדם רב שוקק בחוצות. ככל אשר קרבתי אל מקום המקדש כן צרו השווקים וכן נעקשו, עד אשר באתי אל שוק צר אשר אין שם כי אם כדי מעבר שני אנשים. פתאום נראה אלי בגבהו כותל המערבי בגאון חורבנו. חרדת אלוהים נפלה עלי. הן המקום שאני עומד עליו קדוש הוא מכל קודש, ואליו יכוונו בני ישראל את לבם מכל ארצות פזוריהם, התרפקתי על אבני הקודש:

אבחר לנפשי להשתפך במקום
אשר רוח אלוהים שפוכה על בחיריך
את בית מלוכה ואת כסא כבוד אל
ואיך ישבו עבדים עלי כסאות גביריך.

האבנים האלה צורי עולמים הם ליעקב. מפאתי צפון ומירכתי תימן עיני נדחי ישראל נשואות אל המקום הזה, אשר שם שריד בית חמדתנו ואשר משם פקוד יפקוד ה' את עמו. כל עוד נשמת אלוהי באפי יום זכרון יהיה לי היום הזה.

זאב יעבץ".

ר' זאב יעבץ פונה לגיסו העסקן והסופר מר יחיאל מיכל פינס, בכתבה בעתון „החבצלת" (אב תרנ"ה — 1895): „מהיות כל משא נפשי, לראות בכבודה ובתפארתה

את ירושלים הקדושה, אשר כרבות חורבנה מבית ועלבונה מחוץ, כן גדלה אליה אהבתי העזה וחיבתי העמוקה, הנני מתאווה ליום אשר תהיה למרכז אשר ממנה תצא תורה ואורה, תהילה וצדקה לכל תפוצות ישראל. ולבי ימריצני להחזיק כי תאוותי זו פרי דעת וחשבון הוא, לא רק פרי געגועים וכליון נפש...". זאב יעבץ.

שאלו שלום ירושלים

„למען ציון לא אחשה ולמען ירושלים לא אשקוט עד יצא כנוגה צדקה... וראו גויים צדקך, וכל מלכים כבודך" (ישעיה סב—א, ב).

"ירושלים היא חלק בלתי נפרד ממדינת ישראל ובירתה הנצחית"
(הודעת ראש הממשלה — דוד בן גוריון בכנסת ב־5.2.49).

מכתב גלוי לכל מאן דבעי למען ירושלים

הנדון: הצעה לפתרון בעיית ירושלים „בין החומות" — הרובע המוסלמי.

הרשה נא לי, להביא הצעה מעשית שאינה פוגעת בהגמוניה היהודית־הישראלית, לעומת זאת עלולה להשביע רצון שליטי ערב תאבי השררה בתוככי ירושלים.

אני יליד ירושלים, המתקרב לגבורות, דור שלישי „בין החומות". אני, ההורים והסבים גרנו מלפני מאה שנה ברובע המוסלמי, באיזור הנקרא „באב א חוטה". בחצר של ר' ישעכר בר צוובנר, (בנו של הרב שאג זצ"ל, רבו של ר' חיים זוננפלד) בסמוך לבית הסוהר „חאבס אל דם", התוחם עם „שער המשגיח" המוליך ל„הר הבית", גרו הורי אמי, וחליפות בחצר הסמוכה ה„חזקה" של אלטר קוסובר־ברנבלום.

כל השנים שגרנו בין־החומות, היו בני המשפחה הענפה גרים בחצרות ברובע המוסלמי, ב„חזקה" יהודית והרוב בבעלות ערבית, מתוך שלום ושכנות טובה.

הורי גרו בחצר של משפחת נוסייבה (בחזקה יהודית של האלמנה חנה סופר) ב„רחוב חברון".

אני זוכר טוב מאד, עד היכן הגיעו היהודים כשיגרת יום יום בתוך הרובע המוסלמי, והיכן שכמעט לא דרכה רגל יהודית מחוסר ענין.

ומכאן להצעה: יש להקציע את הרובע המוסלמי בתחומים מסויימים, נאמר: מהקטע בטווח „שער האריות" „שער הפרחים" ועד „התחנה הרביעית" של „דרך היסורים", צפונה מבנין „ישיבת תורת חיים" (בה למד אבא ז"ל וגם אני), להוציא את רחוב „דרך הגיא" המוליך משער שכם עד „הכותל המערבי". כל השטח התחום יהיה מקום לשגרירויות מדינות ערב על דגליהם השונים, ובשטח — „מסגד עומר" מרכז לתפילה למוסלמים, עם פרטיות מקסימלית.

אני משער ששגרירות ירדן תתפוס את המקום הגדול, ואם גם „ארצות הברית" תיאות לקבל מקום שם — ניחא.

ועוד הצעה מעשית המשתלבת יפה בהצעה הקודמת, וזאת להעביר את משרדי המשטרה לשטח הנקרא „סרייה", בסמוך לרחוב־חברון (כיום „מעלה חלדייה"), שלפי זכרוני היו בו הרבה חצרות של יהודים, ובתוכם בתי כנסת של „פרושים" ו„חסידים" ומשל העדה המרוקנית והגרוזינית.

ב„סרייה" היו כל מוסדות השלטון (העותומני), לשכת הפחה — המושל התורכי של מחוז ירושלים, בתי משפט, רישום קרקעות, רישום נולדים — נפוס, לשכת חיול ומגורים ועוד, ובאורוות אוכלסו הרבה סוסים בשביל הג׳נדרמרייה (חיילה) — „המשטרה הרוכבת", לפיקוח בכפרים של נפת ירושלים.

ההעברה הזאת יש לעשות במהרה ובלי הכנות של השהות, שמא נאחר!

אני מוכן לתת לכל מי שירצה, הסבר רחב ומעשי, לזה שאיכפת לו הנושא הכאוב, והחותר לפתרון סביר, בחינת „זה נהנה וזה לא חסר".

בכבוד רב לקרית מלך רב.

אריה שושן

נולד ב„שבת־נחמו" תרס"א, בחצר הרשנזון — „רחוב חברון", בין החומות.

מתוך ארכיב נעורי — סגנון כתיבה דאז

דיוקן של משתתף בהגנה על שכונה בירושלים
ישישה מספרת מחייה ביישוב עתיק יומין בא"י
יאנקל סולדאט — קנטוניסט בערוב ימיו בירושלים
צדיק השכונה — ר' אריה לוין

* * *

סיום : שרשים

בית אבא — אלה קורות חיי — נעילה

לעזרת הקורא :

רשימת תמונות ותעודות
פירוש מילים וראשי תיבות מפתח

———

פרקים בשפה האנגלית

דיוקן של משתתף בהגנה על שכונה בירושלים

הפגישה הראשונה. היה זה יום השבת, יום אחד לפני בוא האנגלים לירושלים, והיום הזה גשום וקודר אבל עם ציפיה בלב לשינוי לטוב, שבת זו היתה האחרונה לשלטון התורכי. צללי החלוצים של חיילי אנגליה נראו בין עצי הזית אשר במבואות העיר הצפוניים־מערביים. חייל תורכי מזוין וכליו הפוכים, בעל גוף רצוץ היה משרך רגליו בשכונות מתוך כך הגיע לשכונתנו, הלה רצה להתחמק מהמחנה הצבאי שנתפרק אגב נסיגה מבוהלת מחמת גייסות התוקפים. המסכן הלז בהליכה כושלת התכוון להעלים את מצנפתו התורכית מעין האוירונים האנגלים שנזנקו לסרוק את השטח.

תושבי השכונות היו מכונסים בבתים, אבא ז"ל ואני יצאנו מהבית והלכנו לבית הכנסת של „משכנות" להוציא את כל כלי הכסף — תכשיטי הקדושה של ספרי ארון הקודש, חששנו שעריקים וחמסנים ינצלו את ההזדמנות! בזאת שכלתה רגל מן הרחובות והסמטאות ויבוזו מכל הבא ליד. בדרכנו אל ביהכ"נ ראינו כדורים מעין ברד גדול נוחתים והם מלווים זמזום ושריקות כשהם נפלטים ממכונות יריה שהוצבו בשורות המתקדמות של הצבא האנגלי. החייל המסכן פנה בתורכית מתוך תחנונים וביקש „אק מק" כלומר לחם, נענינו לו והלה הודה ברגשנות בשפתו הוא.

מרחוק נראתה משפחה יהודית וכלי גולה בידיה, אבי המשפחה היה מחמר אחרי אתון ועייר קטן כשהתקרב אלי, שאלתיו מנין יהודי בא ? ממוצא באתי ! ענני נוגות, באצבעו הראה על מרתף רטוב והוסיף זה משכננו מכאן ולהבא, מאז לא יספתי לראותו.

אנגליה כבשה את כל ארץ ישראל, בשמחה רבה קיבלנו את בשורת הצהרת בלפור וליהודי הארץ ששון ושמחה.

השתנו הזמנים, אתא לילה, ליל שימורים, לילה שבא אחרי יום פרעות. בו בלילה הזה ישבו גבאי „שכונת משכנות" על הבור שבמרכז השכונה וקבעו משמרות לילה להגנת השכונה.

אני התנדבתי להיות מהמגינים הראשונים.

עליית ביהכ"נ היתה למקום המארב, השומרים הזדיינו במקלות ובאבנים וחיכו לבאות. לבנה מלאה טיילה בשמים, השעון שמעל מגדל ביה"ס שנלר צלצל שתים עשרה.

משמרת אחרת החליפה את הראשונה, נשארתי להיות עם הבאים להחליף, רובם היו בני ישיבה תשושי כח, הם ישבו ישיבה מזרחית ונמנמו.

בפינת העלייה השתטח יהודי עם־הארץ בפישוט ידים ורגלים ונחר כשאלתו משמשת כר לראשו. בחוץ דממה מתוחה, שריטות מחשידות נשמעו בחצר, השומרים התעוררו לתגובה אך זה היה חתול שהיה מהלך בינות הרעפים בגג הסמוך. מבעד לחלונות נראו הרי מואב הנישאים, ענגה שחורה תלתה עליהם, כשהכסיפו פניהם נתפזרה הענגה ושמי מדבר יהודה הכחילו.

אווטומוביל משורין קשקש בגלגליו הכבדים. לאור עמוד השחר נצנצו צחצוחי החרבות השלופות של כוחות הביטחון של האנגלים.

היהודי הזר ששכב כמנודה התמודד הנה והנה התיישב וקם, השקיף בעד החלון, הביט על האוטומוביל הרכין ראשו ומלמל: בר מינן, שדים משחת, זרע עמלק, ושתק, הוציא קופסת טבק מאבנטו וליפף סיגריה. עם אורות השחר נפל מבטי על יהודי זה ומיד הכרתיו שהוא, זה האיש שראיתיו פעם אחת, וזה היה באותה שבת האחרונה לשלטון התורכים. התקרבתי אליו שוחחתי אתו קטועות ועל הכל השיב בהן ולאו. בהמשך השיחה נעשה יותר ענייני ודברני, השתלהבו פניו ובשיחה קולחת סיפר ברגש איך שמר היום של אתמול על שכונה יהודית מצפון לעיר. הבריח ממנה משפחת צוענים שתקעה אוהל על קרקע יהודי, המשפחה היתה עוינת וזממה להתנפל על תושבי השכונה, הצוענים ירו עליו, הוא הדף אותם ובמקלו העבה הצליח לפצוע אותם, עם נסיגתו נתפס למלכות, שוטרים אנגלים וערבים כתרוהו ואסרו אותו. כאן עמד מלספר והצביע לנוכחים על סימני החרצובות בידיו ושוב סיפר, הם השוטרים הובילו אותו לחצר אשר בה נכלאו יהודים, כולם הואשמו בהתנפלות על ערבים. הוא היה כלוא עד חצות הלילה. עם חצות שוחרר וגם מקלו הוחזר ובא לכאן לשמירה.

לאחר הפסקה קטנה המשיך לספר: לפנים בארץ מולדתו „דאגיסטאן" היו מעשים כאלה מעשים בכל יום, הערלים ימח שמם, עקבו לימי קציר התבואה — עמל כפינו והיו מתנפלים בהמוניהם על אחוזותינו, משחיתים את היבול ושוסים את הגרנות. אנו מצידנו עמדנו על המשמר, לרוב לא הצליחו לבוז ולשלול אולם בזמן האחרון נדלדל הישוב בהרים. הרבה מההרריים עלו ארצה וכוח השכנים גבר. הערלים הרגישו שמספרנו הולך ומתמעט התחילו מתנפלים עלינו, המלחמות היו עקובות דם. אחי הבכור חרף נפשו למות בהגינו על כבוד ביתו, הוא נדקר ונפל חלל, אני ובני ביתי ברחנו להרים.

הוא המשיך לספר, אז ראיתי כי מן השמים מאיצים בי לעלות לארץ ישראל. החלטתי לעשות את רכושי הפקר. עוד בשנה ההיא עזבתי את ארץ ההרים ועליתי עם משפחתי ובן אחי היתום לארץ ישראל.

כשגמר לספר שמענו את קולו של שמש בית הכנסת קורא לתפילת ותיקין. חבורת השומרים קמה וירדה מהעליה.

את קורות השמירה של הלילה הראשון רשמתי עדות לשנים הבאות.
ירושלים צום גדליה תרפ"ג — 1922.

ישישה מספרת מחייה ביישוב עתיק יומין בא"י

משוט ברחובות. סמוך לחשיכה, קניתי עתון שזה עתה הופיע בירושלים והוא עתון יומי שכנהוג רואה אור לפנות ערב וחשבתי לחזור הביתה לאכילה ולקריאה, למולי בא אותומוביל של העיריה שהיה מרביץ מים על הכביש המלא אבק דרכים, גם אני זכיתי בסילוני מים דלוחים שבאו מקילוחי האותומוביל ומשום כך עקרתי רגלי מהכביש ועברתי לצידי הדרך, אגב הליכה במדרכה נתקלו עיני בלוח „הסולל", עליו הודבקה מודעה באותיות גדולות המודיעה על אודות הרצאה של אדון פלוני שתתקיים ב„בית העם". בשולי המודעה היתה הערה מושכת: הכניסה חפשית. הנאה ללא תשלום כזאת אסור להחמיץ בשעה שהפרוטה אינה תמיד מצויה בכיס.

חזרתי הביתה ואכלתי ארוחת ערבית חטופה כדי לא לאחר את ההרצאה והגעתי לבית העם בשעה הנקובה, בחצר מצאתי קהל קטן יושבים על כסאות אוכלים גלידה ושותים לימונדה, רובם מורים וסופרים והם שקועים בשיחות על ענייני חינוך וספרות.

דייקנות מחייבת. אמרו לי שהמרצה הנכבד טרם בא ויתכן שיתאחר ואולי בשתי שעות. הואיל והמרצה איחר סרתי מבית העם לבית מכר בשכונת „זכרון משה", הסמוכה ל„בית העם". את מכרי מצאתי בחצר הרחבה המרוצפת, הוא ובני הבית שוכבים על מחצלות קש ומתעגנים על ספל קפה מהביל לפי נוסח ערב באוירה של שיחות קטועות בעינינא דיומא על חום היום ועל המים שאזלו מן הבורות, כשראו אותי הכירו אותי לאור הירח והפצירו בי להסב בחברתם.

אחד מהחבורה שהתפרקדה על רצפת החצר והוא פקיד במשרד ממשלתי לעבודות ציבוריות השמיע חדשה והיא שהיום הודיע הגנרל על דבר כמות מים הגונה שנתוספה לאוצר המים.

הבחנתי שהשיחות אינן בטלות, מצאתי ענין להקשיב למסופר. בתוך השיחות עבר הדיבר לאשה זקנה שכנה בחצר שדברה אידיש מתובלת ערבית, היא עברה את גיל הגבורות אך קולה היה ברור והסיפור אל הענין, היא סיפרה על עונות חמות, ימי שרב ועל עונה קרה ומים קפואים, כפור וצמא שבאו על מקום מגוריה בימים עברו. בכל השיחה לא הזכירה את ירושלים, היא הזכירה את טבריה ועכו, והרבתה לספר על עכו. השעה היתה מאוחרת, בני החבריה עזבו אט אט את החצר, הזקנה המשיכה לספר, נשארתי לבדי והקשבתי לדבריה שקלטתי בתיאבון רב. הזקנה סחה על היהודים בשפא־עמר (שפרם) וכך סיפרה: „לפני חמישים שנה ישבו בכפר זה כמאה וחמישים יהודים, עסקו בחקלאות. על אדמתם זרעו חטה, שעורה ודורה, נטעו כרמים וטיפחו את התאנה וחזית".

„סוחרי הסביבה באו אליהם יום יום וקנו תוצרתם. בתלבושתם ובארחות חייהם היו דומים לערבים המקומיים מהם דרוזים ונוצרים, נכבדי הקהילה היו החכם, השוחט והמלמד". „שלום שרר בין כל התושבים, כך חיו יהודי שפרם שקטים ושלוים". הזקנה התאנחה והמשיכה לספר:

„לפני עשרים שנה בערך התחילו הנוצרים מתגרים ביהודים ופגעו בהם בגופם וברכושם, מאז לא הרגישו היהודים בטוחים במקום והישוב החל להדלדל, לאט לאט עזבו משפחות ועקרו לטבריה לעכו ולחיפה. רק זקן אחד נשאר, הוא חס על כבוד ספרי התורה שלא יחוללו בידי זדים שונאי ישראל. להוציא את הספרים היה מן הנמנע כי מן השמים

עכבו אותם בכפר. בימים ההם כל שיירה שעברה מעכו לטבריה היתה חונה בשפרם. אנשי השיירה היו מתפללים בביהכ"נ העתיק.

„פעם אחת באו דרוזים אל ביהכ"נ לשלול את ספרי התורה ותכשיטיהם, מיד התנפלו עליהם נחשים שרפים ונשכו אותם למות, מאז היתה אימת המקום על תושבי הכפר". הזקנה גמרה לספר ואני מיהרתי לשוב הביתה, הבטחתי לזקנה שדבריה ישמרו בזכרוני, וברוך שהחיינו וזיכנו לספר אותם לאחר ששים שנה.

יאנקל סולדאט — קנטוניסט בערוב ימיו בירושלים

תינוק שנשבה במדינת ניקולי הראשון. הוא היה גדול יותר מתינוק עת שנחטף מבית הוריו ע"י יהודים „טובים" שכירי הקהל שנקראו „חוטפים". הזקן המופלג ר' יאנקל סולדאט היה מתפלל קבוע, ראשון לבאים לבית הכנסת שלנו בשכונת „משכנות", היה בדמותו ואורח חייו שונה וזר מכל אחר מבאי בית הכנסת, כך בכל אופן התקבל הרושם אצל ילדי השכונה. גם עלי עשה רושם לא משום חכמתו או מעשיו, שתקן היה ומעט מאד התערב בעניינים שבין אדם לחברו ובכל זאת נחרת זכרונו אתי, ודוקא משום שלא היה לו קרוב או גואל או ידיד נפש הייתי מתקרב אליו בתקוה שיפנה בבקשת עזרה לסדר משהו, לכתוב בשבילו משהו, למעשה הוא אינו זקוק לשום סיוע, לכל היותר הוא עורר התעניינות מפאת עברו ההסטורי.

אם בספרי לא ייחדתי מקום מיוחד לדמויות ירושלמיות מרשימות וליקחיות אבל ר' יאנקל סולדאט שאני, וראוי ליחס מיוחד.

פנסיונר במשפחה מיוחסת. ר' יאנקל התאכסן אצל משפחה ותיקה וקיבל אשל, שרות וטיפול מידי בעלת הבית נכדת ר' ניסן בק, לבושו ללא רבב, והוא עצמו בריא בגופו ונראה היטב, שעל אף זקנתו המופלגת, היה גבה קומה, חסון אבל כשאני הכרתיו הלך שחוח ונעזר במקל והרכיב משקפים עם זכוכיות עבות.

הוא הקדים לבוא לבית הכנסת ועד אשר החלו בתפילה אמר תהילים במהירות נחפזת כאילו עמד סרדיוט רוסי וזירז אותו, עליו אפשר לומר: שפתיו נעות וקולו לא ישמע אבל כשעלה לתורה היה קורא את הברכות בקול ובקצב, והיו מעלים אותו לעתים קרובות לתורה, ונראה שהיה נהנה מכיבוד זה.

התעניינות במי שהיה חייל רוסי עשרות שנים. סח לי סבא ר' דוב בייבר שעלה בנעוריו בשנת 1885 לירושלים מסביבות הומל — אוקריינה שהוא עצמו היה מחוייב צבא ונפדה ע"י זה שקנו בחור גוי שישרת תחתיו, ועוד סיפר סבא איך שחליפתו ערק כמה פעמים ושוב חזרו לגייס את סבא, מכאן נודע לי על תלאות היהדות הרוסית בהקשר לגיוס ילדים על כרחם, ועל אפס וחמתם של ההורים נחטפו מחיק המשפחה ואין פרץ ואין צוחה כי באמנה היתה הממשלה הרוסית ופרנסי הציבור.

אז התחלתי להסתכל על ר' יאנקל סולדט בעינים רחמניות, התחלתי לכאוב את כאב ההורים שלו שלא זכו לראותו לאחר שחזר. כשלושה עשורים היה במרחקים בסיביר והיו נסיונות להעבירו על דתו. אתו היו עוד ילדים שהגיעו בצורה זו לקסרקטינים, אלה נקראו

„קאנטוניסטים" שלאחר שחרורם נשארו בערבות רוסיה ובסיביר והקימו משפחות ועשו עסקים טובים.

ר' יאנקיל לאחר שחרורו נסע לארה"ב ושהה שם הרבה שנים עד שעלה בערוב ימיו לירושלים.

תמימותו של יאנקל. היו הרבה אנשים מבאי בית הכנסת שלנו שעלו מפלכים שונים ברוסיה ופולניה שהיתה רוסיה בימים ההם שראויים היו לכתוב, ואפילו מעט, על חייהם ומעשיהם ואני בטוח שזה היה חומר מצוין, לעתיד לבוא, בשביל הסטוריון, אבל דוקא ר' יאנקל השתקן עשה עלי את הרושם שלא ישכח ממני כל חיי. אזכר איך בתמימות ילדותית היה שואל את אבא שהיה גבאי ביהכ"נ: מתי יהיה חג זה או זה, ביחוד השתוקק לפורים, לרעש הרעשנים ושמחת הילדים. אבא היה משיב לו בכבוד: כי לאחר שיסתכל ב„לוח השנה" שעל קיר ביהכ"נ יגיד את יום החג, פעם אחת אמר ר' יאנקל לאבא: שמעני ר' טוביה: לדעתי גדולתו של משה רבינו בזה שנתן לנו את הלוחות! אחרת לא היינו יודעים זמני החגים.

עוד אזכר, זה היה כאשר ישבנו והקשבנו לשיעור של ר' אריה לוין רבם של אסירים ואומללים כשהגיע לענין „פרתו של ר' אלעזר בן עזריה היתה יוצאת ברצועה בין קרניה" התרומם פתאום ר' יאנקל ושאל: יגיד רבינו איזה צבע היה לפרה של ר' אלעזר בן עזריה? והתיישב כמחכה לתשובה. ר' אריה כדרכו בנועם ובנחת השיב לו מיניה וביה: כנראה שהיתה שחורה־לבנה או חומה ממין הפרות המקומיות, התשובה הניחה את דעתו והנוכחים לא העזו לחייך והכל עבר חלק להמשך השיעור.

הסתלקותה של דמות. ר' יאנקל האריך ימים, אמרו שהגיע למאה, בכל השנים שהכרתיו, והן היו רבות, לא נפל למשכב ולא נעדר מבית הכנסת ומהשיעור ב„עין יעקב" של ר' אריה.

כשהודיעו בשכונה שר' יאנקל סולדט נפטר, התלחשו המתפללים של בית הכנסת, אכן היום הסתלקה דמות לא רגילה מבין ציבור באי בית הכנסת, והרבה שנים היה נזכר בציבור בית הכנסת בהערצה וברחמנות.

צדיק השכונה — ר' אריה לוין

„אמר ר' חייא בר יוסף: עתידים צדיקים שמבצבצים ועולים לירושלים שנאמר, ויציצו מעיר כעשב הארץ, ואין עיר אלא ירושלים"

(כתובות קיא:).

יוצא מן הכלל. נזהרתי עד כמה שאפשר להמנע מלתאר אישים ירושלמים והמה רבים שלפי הצדק החברותי הם ראויים ללא ערר להשאר לזכרון לדורות. כזאת היתה המסגרת לספרי, נטיתי קו שרשמי על ירושלים יצטמצמו עד כמה שאפשר בתיאורים כלליים, אך ורק לצורך שלמות העניין והבהרתו תופיעה הדמות האישית העומדת במרכז הנושא. בנוהג שבעולם שיש לכל כלל יוצאים מן הכלל, והפעם זה יהיה ביניהם ר' אריה, אישיות מיוחדת

שהשפיעה עלי בדרכי בחיים בימי הילדות, דמות שאינה חולפת והיא מלווה אותי בהרבה כיוונים.

הייתי ילד כאשר הכרתי את ר' אריה לוין, הוא היה שכן וחבר לאבא, שניהם בני ישיבת „תורת חיים" שע"י שער שכם. היה סר לביתנו לעתים קרובות לשאילת שלום ולביקור חולה, לפעמים היה בא כל יום.

פבר הפנים היפות. את ר' אריה הכירו גדולים וקטנים, אשה ואיש, כל חולה ומר נפש, לכולם היו לו מילים טובות ומרגיעות. את עזרתו הושיט בהליכה להזמין רופא או להביא תרופות מבית מרקחת והיתה לו גישה לטיפול בעזרה ראשונה וכשהפצירו בו אמהות בהולות ללחוש על התינוק החולה היה נענה. בטוב לב נסוך על פניו היה מקדים שלום לכל צד אגב הליכתו הטיפוסית כשידיו מופנות על גבו ויד אוחזת בזרוע השנייה. ר' אריה ידע כל ילד בשכונה בשמו, והיה מעודכן במערכת הלימודים שלו ולפעמים תהה על קנקנו. ר' אריה הקשיב בסבלנות לזקנות ממורמרות וגלמודות ללא קרוב וגואל ומהנה אותן בעיסוק לעשות מצוות. לפני קבלת שבת היה עובר בשכונות הקרובות ל„משכנות" ומודיע על בוא השבת. כל השנים בנעורי זכרתי את ר' אריה שאומר קדיש יתום להולכים ללא בן או קרוב משפחה. היו פניות לר' אריה שיצא עם מנין לכותל־מערבי להוסיף שם כסגולה לחולה.

הוא הלך בשבילי האגדה. ר' אריה היה מגיד שיעור ב„עין יעקב" בבית הכנסת שלנו בשכונת „משכנות", השיעור היה יומי בין מנחה למעריב, קהל השומעים היו זקנים בני תורה עם עם הארץ, ר' אריה יושב בין קהל שומעיו וכולם יושבים על ספסלים ארוכים משני צידי השלחן הארוך והוא קורא מהספר וגופו מתנועע, בחינת כל עצמותי תאמרנה, הוא מגביה עיניו מסביר בפרשנות ומוסיף נופך סיפור ומשל כמשלים מילי דאגדתא, הרצאת דבריו בשובה ונחת, בנעימה מלבבת מושכת ונושאת אותך למרחקים על ימים ונהרות, יערות ומדבריות ויבשות רחוקות.

היניק שבחבורה. היה זה מקרה שנקלעתי לתוך קהל השומעים בקביעות את השיעור ב„עין יעקב", מעשה שהיה ואנו הילדים בשכונה נטושים במשחק „מחבואים" אשר כל אחד מתחבל ויוזם מסתור ומחבוא בל ישוער, אני מצאתי כי טוב לי להסתתר בבית הכנסת ובכן התגנבתי אל בית הכנסת ונדחקתי בין הזקנים שהאירו לי פנים. קולו של מגיד השיעור היה מוכר לי מכבר, אבל לא ידעתי את כוחו להפליא לעשות נפשות לתלמודו, אותי לא גילו חברי למשחק ולכן המשכתי להתחבא במקום הזה. מה רב התענגתי כשר' אריה קרא על חמורו של ר' פינחס בן יאיר שהקפיד לאכול שעורים מעושרות, על פרתו של הגוי השומרת שבת, ועל השור של רב פפא ששתה שיכר להקל על כאב שיניים. באיזה תום ורוך הרחיב ר' אריה את פרשנותו בדבר בעלי חיים הנוגעים בדבר. הודות לגישתו הלבבית נדבקה בי האהבה לספורים, למשלים ולמעשיות על בעלי חיים המשוועים לעזרה.

למי תודה למי תהילה. הודות לר' אריה לוין — צדיק שכונתנו, אשר שיחתו נאה וכתב ידו מרשים ומפליא, הוא אשר האציל מרוחו עלי לאהוב את האגדה והמעשיה על בעלי חיים, הוא עורר בי את התשוקה לחקור ולגלות שפוני טמוני האגדות והסיפורים אשר בספרותנו בהקשר לבעלי חיים למינם.

התכתבות בערוב ימיו. מאת ר' אריה לוין ז"ל ביקשתי רשות להזכירו בספרי ע"א בעלי חיים ולספר עליו ועל חיבתו לאדם ולבהמה בהרגשתי מימי הילדות, להלן חלק מתשובתו בכ"י המהוקצע להפליא והמענה בהוקרה לרחשי ליבו באווירה בה הוא חי:

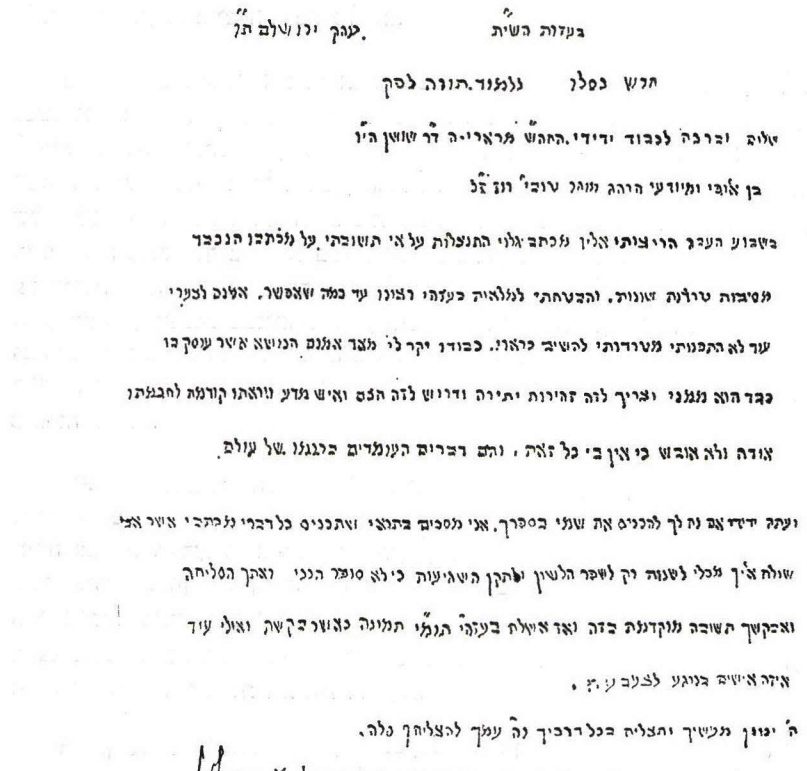

מכתבו של ר' אריה לוין ז"ל בכתב ידו המיוחד

סיום: שרשים

משפחת רויז (שושן) הגזע, האילן והענפים

השרשים והגזע. לפי השמועה שנתמכת מפי יעקב בן חיים, בן אלי משה רוז (קובה), שרשי המשפחה נמצאו בעיר רוזהיים אשר בבווריה — גרמניה. זאת היתה משפחה ענפה יצרנית ועוסקת בבורסקאות ובתוצרת עורות, שיער וזיפים. במאה השמונה עשרה החלו רדיפות דתיות מצד ההגמון והשליטים, לכן ראשי המשפחה קיבלו את ההזמנה של הגרפים (האצילים) הפולניים שביניהם התבלט גרף פוטוצקי, להגר לפולניה ולפתח במקום החדש את בתי המלאכה לעורות ולמוצריהם.

המקום החדש היה בעיר מזריטש, מחוז שדלין, פולניה המרכזית, שבזמן מסויים קראו לה „אמריקה הקטנה".

לצערי ואולי לרשלנותי ידוע לי מעט מאד על הוריו של סבי ר' יעקב בן ר' דוב בר רויז המכונה „הנגיד ממזריטש".

מה שידוע לי מפי אבא ז"ל, היה סבו ר' דוב מקובל על האצולה הפולנית, והם נתנו יד חפשית למשפחה בענייני סחר ומכר ובענייני צרכי הקהילה, שהיתה פעילה ועשירה במוסדות ציבור.

המשפחה נחלקה לשני ענפים ושמרו על שם המשפחה, „הרויזים" עסקו ביצור מוצרי שיער וזיפים כגון מברשות, פיאות נכריות, ומזרונים. הייצוא התאפשר על ידי השתתפות שנתית ביריד העולמי שהתקיים בלייפציג בגרמניה. שנה שנה השתתף סבא ר' ינקיל ביריד, ושם נתקבלו ההזמנות שהובלו לאירופה המרכזית וגם לרוסיה. חמרי הגלם הובאו מרוסיה.

פלג של המשפחה בשם „פלמן" עסקו בעורות. היה מקובל שהנישואין יהיו מתוך המשפחה.

לדמותו של ר' ינקל מזריטשר. סבי ר' יעקב רויז נולד במזריטש לאביו דוב בר בערך בשנת 1805, כנהוג בתקופה ההיא למד תורה וגפ"ת והיה בקי להפליא ב„מדרש רבה".

נשא אשה שילדה בן בשם אלי משה, הוא אבי חיים, הוא אבי אלכס, המדינאי הליברלי מניו יורק, הוא אבי הרברט רויז, עו"ד בנויורק, ואבי כרמי שוארץ. לאחר שהתאלמן והתגברו בעירו השפעות של החסידות הבעשטית, שהחלה לרכוש לבבות, ומאחר שהוא שנא את החסידים ולחם את מלחמת המתנגדים הנוהרים לתורתו של הגאון מוילנא, החליט לעלות לארץ הקודש.

לפי החישובים שלי עלה סבא בשנת 1869 וגר בחצר של הרב מקאליש בקצה „רחוב היהודים".

נשא לאשה את הגרושה רבקה שהיתה ממשפחת הרב חיים מצאנץ, מייסד חצר האדמו"ר מצאנז.

סבתא רבקה נולדה בערך בשנת 1839 בעיר שטיינברג במורביה, כיום טשכוסלובקיה. הנערה רבקה נשלחה לארץ ע"י הוריה וגרה בחברון, כאן נישאה לאלכסנדר סנדר הלוי אפשטיין, בן למשפחה חב"דית הקרובה לאדמו"ר מלובויטש. לאחר עשר שנים של נישואין ללא ילדים, נסעו לרוסיה להוועץ עם האדמו"ר מנחם מנדל בלובויטש. הם חזרו לחברון במפח נפש, כי הרבי לא הבטיח להם ילדים, להפך יעץ להם להתגרש, והבטיח שנישואים עם זרים יביאו לשניהם ילדים, וכך היה.

רבקה הבודדה נתגרשה ועברה לירושלים, בין 1871—1872 נישאה בזיווג שני לעולה ממזריטש — ר' ינקל נגיד, שהביא אתו הון תועפות, שבעים אלף רובל. בשנת 1874 נולד בנם חיים, שהיה נשוי ולו שני ילדים (שרה מלכה מנישביץ נול' בשנת 1894, משה דוב רויז נול' 1895). חיים רויז היה מוכשר בעל מוח חריף, גדול בתורה ובידיעות. נמצא מת בבור פתוח ב„חורבת יהודה החסיד" בשנת 1896, כשבנו משה היה כבן ששה חדשים.

בשנת 1876 כ"ט לחודש טבת תרל"ו, נולד הבן השני טוביה, כלומר אבי זכרונו לברכה.

אבא ז"ל נשא לאשה את לאה רישא, בת הסוחר בכל מיני דגן וקמחים, מתוצרת מקומית ומיבוא מרוסיה, רומניה ובולגריה, החב"די ר' ליפמן דוב בייוור, מתלמידי ישיבת „הצמח צדק" ברוסיה, החזיק חנות למכירת דגנים ברחוב בב חאן א־זית בעיר העתיקה.

להורי נולדו: יעקב, אריה, צביה (נפטרה תינוקת), שרה נפטרה מצהבת קשה כבת עשר, בתיה, רבקה (על שם הסבתא שנפטרה בחודש אב תרס"ט—1909), חיים שנפטר כבן חמש מדלקת קרום המוח המדבקת, ונחום הבן זקונים.

מעשי ר' ינקל נגיד. על אישיותו ותכונותיו אפשר לרשום, יהודי בריא בגוף וברוח תלמיד חכם, בעל אופי חזק, מסודר, קפדן, עומד על דעתו, איש המעש והתיכנון, יוזם ומשקיע חסכונותיו בקרקע ובבנין, בעל חוש מסחרי, בעל קשרים בנקאיים ומשקיע במניות להגדיל הון, אופטימיסט גם שהעסקים בשפל או במשבר. היה שותף יחד עם מר יוסף נבון בבנק של הנוצרי פרוטיגר, שכל מרצו ודאגותיו היו להרבות בבנין שכונות למחוסרי דירות. למעשה עסק הבנק שלו במתן הלוואות לבנייה של שכונות בתשלומים נוחים. סבא ר' ינקל השתתף בבנין שכונת „מאה שערים" — 1874, בבנין שכונת „משכנות" — 1876 ועוד, היה זמן קצר בעל „המגרש הרוסי" ע"י שכונת „נחלת שבעה".

קשיים בנזילות והפסקה בבנין שכונות. בנק פרוטיגר שהיה גורם חשוב וחיוני בשביל בוני השכונות עבר עליו משבר כספי בשנות התשעים והגיע לפשיטת רגל. מר פרוטיגר עזב את הארץ לאחר שחיסל נכסיו בירושלים.

אותו נחשול עבר על בנק „נתן המבורגר" בבעלות ר' נטע הרש המבורגר (1845—1912), יליד פרשבורג, עלה עם הוריו והשתקע בירושלים בשנת 1857. הבנק נפתח בשנת 1895. קיים קשרים עם גדולי הבנקים באירופה. בתחילת המאה הנוכחית נכנס הבנק למצוקה כספית והגיע לפירוק.

בשנות השבעים למאה שעברה היתה התעוררות גדולה בגולה לעלות לארץ ישראל, הכיסופים לציון גברו. חובבי ציון במזריץ התארגנו לעליה לארץ לעבדה ולשמרה. משלחת ובראשה עמד לייב רובין. מקובל לייחס את יסודה של המושבה „יסוד המעלה" לעולי מזריץ. באי כח המתיישבים ממזריץ קנו 2500 דונם מאת האחים עבו בצפת במחיר 5000 רובל.

האדמה היתה מלכתחילה רכושו של עבדול קאדיר פליט מאלג׳יריה שהיה מיודד לראש המשפחה, חכם שמואל עבו, שאף הוא היגר על כרחו מאלג׳יריה, ידידותם עזרה הרבה למתיישבים.

המתיישבים התנסו בחיים קשים ובמחלות נוראות שהפילה חללים ביחוד בין הילדים.

האדמה היתה על יד „ים סומכי״ הידוע בשם „מי מרום״ בחולה. הביצות הפכו לקיני יתושים מגזע אנופיליס המעבירים מלריה. קדחת זו התישה כוחות המתיישבים הואיל והיתה חוזרת. נוסף על כל התלאות והמצוקה הכספית החלה הפלגנות, על רקע נוסח התפילה, לכרסם באיגוד החברתי של המתנחלים. אלה, והם הרוב מעולי מזריץ היו בעד „נוסח אשכנז״ והשאר בעד „נוסח ספרד״ כפי שנוהג בצפת עירו של האר״י הקדוש והמקובלים. סבא היה נאבק בעד „נוסח אשכנז״.

כאן אצטט קטע מספרו של ד״ר יעקב הרוזן „חזון ההתנחלות בגליל״:

„ר׳ פישל סלומון (אחד משלשת העסקנים הפעילים) לא נתייאש והמשיך לעמוד על משמר הפעולה למען „יסוד המעלה״. הוא המשיך לעודד את הנדכאים, אך נשאר יחידי וידו קצרה להושיע. חבריו — בעלי שיעור קומה — עזבו את המקום, והוא עמד לבדו אל מול היאוש ההולך ומתגבר. מצב זה נמשך זמן מה. האיכרים המתענים הרגישו בחסרונם של אלה שעזבו. גם נדמה היה להם, כי אילו נשארו ר׳ יעקב מזריצר והאחרים שנסתלקו — בודאי היו מצליחים לחלץ את המושבה ממצוקתה. כולם אף זכרו כי ר׳ יעקב היה ידוע כנגיד ונדיב לב. איש מן המתנחלים גם לא שכח מה היה חלקו באירגון העליה לארץ.

רק אחרי המחלוקת שנתגלעה בינו לבין ר׳ פישל (שנכנע למחייבים „נוסח ספרד״ בתפילות בבית הכנסת) פרש האיש מן המנהיגות, כך אמר לשמור על אחדות הדיעות.

ר׳ יעקב מזריצר עזב לירושלים. שם חי לו במנוחה כ„מגיד שעור״ במאה שערים (ראה ספר „מאה שערים״ מאת פרופ׳ יוסף יואל ריבלין עמוד 143)״.

עיסוקו של ר׳ יעקב נגיד בתוככי ירושלים. בתחילת שנות השבעים למאה שחלפה גר ר׳ יעקב עם אשתו רבקה בדירה בחצר של הרב מקאליש שבעיר העתיקה. שם נולדו בניו חיים וטוביה. התפלל בחורבת ר׳ יהודה החסיד והיה מבאי ביתו של „המרא דאתרא״ ר׳ שמואל סלנט. מספרים, שר׳ שמואל היה בין מנחה למעריב פונה אל ר׳ יעקב בבקשה, לצטט קטע נאה מ„מדרש רבה״ בידוע שהיה בקי בכל פרשיותיו בעל פה. ר׳ יעקב המשיך בעצה, בהדרכה ובעזרה כספית לעולי ממזריטש, היכן שהשתקעו בארץ, והמשיך להתעניין בדאגה למתיישבים ב„יסוד המעלה״ שהיו במצוקה בבריאות ובפרנסה, והשכיח רוגזו ועלבונו בקשר למחלוקת שהתגלעה על רקע נוסח התפילות בבית הכנסת ב„יסוד המעלה״.

בשנת 1883 עלה לארץ, בן אחותו רבקה, ר׳ דוב דוד פלמן ביחד עם השליח ר׳ לייב רובין ממזריטש, הם באו במטרה לרכוש אדמה מתאימה להקמת מושבה חקלאית למתיישבים הנמנים על האגודה המזריטשית. אז הפקיד האחיין למשמרת עשרת אלפים רובל שבימים ההם הון עתק, אצל דודו ר׳ יעקב.

בספר „חלוצי הפרדסנות העברית בא״י״ מביא העורך מר אברהם פלמן את הסיפור דלהלן:

„הבנק" המיוחד, שבו הפקיד את כספו לא הנחיל לו אכזבה. זמן מה אחרי קבלת הפקדון, חלה ר' יעקב רויז, אמנם לא במחלה אנושה, אך יותר משהיה חרד לחייו, דאג לבטחון הכסף שהופקד. לכן הוא כינס את בני ביתו ואמר להם: „הנני מוסר הודעה לפניכם, יקירי, דעו כי ר' דוב דוד פלמן הפקיד בידי סך אלף וארבע מאות נפוליונים זהב, ואני הטמנתי אותם בקרקע המרתף (זה היה בביתו בשכונת „משכנות", אליו עברה המשפחה משכונת „מאה שערים") והעמדתי עליו כד חרס (טנאו"ה) לסימן, והיה אם אאסף חלילה, אל אבותי, תזכרו את הדבר ותחזירו לר' דוב דוד פלמן את כל כספו עד פרוטה אחרונה, ואם יקרה ח"ו דבר לר' דוב דוד, יש למסור את הפקדון להרב ממזריטש. בשנת 1884 עלה ר' דוב דוד ועמו אשתו, ארבעה בניו ושלש בנותיו ואמו הזקנה, אחות ר' יעקב הנגיד, והתיישבו בנחלה שקנה בכפר סומייל (מיושב ע"י מהגרים מצרים), היום תל־אביב, בסביבת רזוב אבן גבירול ובית החולים „אסותא", שטח האדמה שלשים דונם שנשתלו עצי הדר.

בנקאות, קרקעות וניירות ערך. אף בגיל הגבורות עסק ר' יעקב בבנקאות. היה שותף ביחד עם יוסף ביי נבון בבנק פרוטיגר, שעסקיו התרכזו בקניית אדמות לבנין שכונות.

ר' יעקב השקיע רוב הונו במניות של השלטון התורכי שערכן ירד לאפס.

הזקן לא נשבר והורה לאבא ז"ל לקחת את כל החבילה שהכילה את המניות ולמכור לחנות של ערבי בסביבת כותל־המערבי לעטוף בהן חלאווה. לפי סיפורו של אבא היתה התמורה שתי מאג'ידות (שלישית לירה אנגלית בימים ההם). הוא היה גוער בסבתא על כל פעם שהזכירה את פשיטת הרגל של החברה המלכותית שרוששה את המשפחה.

מהמעט ששמעתי או שקראתי על סבא ר' ינקל נגיד. מנהגו של עולם שסיפורי משפחה המגלים „שרשים" נקלטים מפי ענפים בכירים המספרים מדור אל דור ארחות חיים, חוויות וכיוצא בזה. לצערי לאבא ז"ל לא היו בירושלים אחים, אחיות, דודים או דודות ואף לא צאצאיהם, אביו ואמו היו בודדים כשעלו לירושלים וכך נשאר אבא בודד מצד הוריו.

סבא ר' ינקל נפטר בשנת 1897, סבתא רבקה נפטרה בשנת 1909, שניהם טמונים בהר הזיתים.

בבית של הורי לא דברו ולא ספרו על „בית אבא". היו דברים לוחצים יותר כגון בעיות בריאות וצער גידול ילדים, ומעל לכל דאגת פרנסת הבית. ואולי משום כך לא התפנה אבא לספר לנו על הקורות לאביו ולאמו. האמת היא שבימים ההם לא שמו לב לגמרי לחיי העבר בשמחתם ובעצבונם. את המעט הפיקנטי שדרך אגב קלטתי מפי אבא ז"ל, שיש בו ערך תיעודי היסטורי ארשום לדורות הבאים.

זה קרה בתחילת המאה התשע עשרה, בתקופה שהפולנים נוצחו וארצם נחלקה לשלש מדינות: לרוסיה, לאוסטריה ולפרוסיה. הפולנים נלחמו באמצעות צבא סדיר ובמלחמת פרטיזנים.

ויהי היום ואחד מבני האצילים, בעלי אחוזות במזריטש, נמלט בעור שיניו מהקרב עם הרוסים כאשר הקוזקים רודפים אחריו הוא נס מהקרב, ומצא מקלט תחת הספה בבית הפרנס ר' דוב בר רויז. הפליט המבוהל והעייף ביקש מאת הילד יעקב בן ר' דוב בר, להביא לו מים לשתייה. הילד הושיט לו כלי מים, כשבן הפריץ הצמא שוכב ורועד ושיניו נוקשות

והנה פתאום געו הפליט הנחבא בספה על הילד: „איך הרהבת להגיש לי מים בשעה שעל ראשך הצ'אפקה (המצחיה), דע לפני מי אתה עומד!" דברי הנאצה האלה, הביאו את הילד לבכי, והפטיר: הגאה הזה דינו למות, כשיתפס בידי רודפיו הקוזקים, ועל סף המות יהירותו השחצנית מעבירה אותו על דעתו להשפיל ילד יהודי. מאז החל לשנוא את אדוני הארץ המשפילים ומשחירים את פני היהודי הגר בתוכם. מעשה זה היה אחד הגורמים שדחפו אותו לעזוב את הארץ, שהפרנסה היתה מצויה ביד רחבה, ולעלות לארץ ישראל ארץ אבותינו.

עוד גורם חשוב פעל אצל סבא לעזוב את עיר מולדתו וזאת ההשתלטות של „כת החסידים" בעירו, שהיתה מימים ימימה מבצר של המתנגדים, מתלמידיו של הגאון מוילנא. סיפר לי חסיד אחד, מי שהיה אחד משמשי הרב א"י הכהן קוק בירושלים, כי הוא זוכר מימי נעוריו במזריטש שבתקופת סערת המחלוקת שאחזה את הקהילה, עת חדרה בלהט החסידות על כל סממניה, נתפס סבא ר' יעקב שהיה אויב מושבע של החסידים, והולקה על ידי אברכים חמומי מוח שנאחזו בקנאות בחסידות.

שנאתו של סבא לחסידות היתה גדולה ולא שככה. לא היה נכנס בבית כנסת של חסידים בהיותו בירושלים, ואף לא אכל משחיטה של חסידים. מעשה שקרה, כאשר השדכן הציע לסבא כלה לבנו טוביה בן הזקונים, עלמה שהיא נאה ובת טובים, מבית של סוחר דגנים בסיטונות. על אף שהכלה הקסימה את החתן ביפייה, בהשכלתה ובנועם הליכותיה, דחה סבא את השידוך כאשר נודע לו שאבי הכלה משתייך ל„כת החסידים". אבל לאחר שהעביר את דאגתו על הצער שגרם לבן הזקונים, לר' —שמואל סלנט, אמר „המרא דאתרא": דע לך שהמדובר בחסיד חב"ד, שלדעתי אנשי חב"ד עומדים בתווך, בין מתנגדים ובין חסידים ואין כל חשש, ואני מברך אותך ב„מזל טוב". סבא גמר תפילת מעריב בחורבה ורץ בשמחה להודיע לבנו טוביה על הבשורה הטובה. לאחר כמה ימים נכתב ונחתם „קנין" בין ר' יעקב רויז אבי החתן ובין ר' ליפמן דוב בייוור אבי רישא לאה הכלה, אמי ז"ל.

בשנות השבעים למאה החולפת היתה אפשרות לקבל בירושלים נתינות גרמנית או אנגלית, כדי לתת ביטחון יותר לעולים אשכנזים שלא תיעשה בהם עוולה ע"י שוטרים ערבים מקומיים. סבא קיבל את הנתינות הבריטית, אבל בסוף המאה היה אבא נאלץ להתעתמן כדי שיוכל להעביר את הבית ב„מאה שערים" לבעלות היתומים של אחיו שנקטף באביב ימיו, כפי שדרש החוק העותומני בענין רישום נכסים. סבא היה פטריוט אנגלי, מספר שנים אחדות לאחר פטירתו הועלתה ההצעה להתיישבות חקלאית בסביבת „אל עריש", שהיתה נתונה לחסות אנגלית. בשנת 1902 יצאה „משלחת ציונית" לחקור את המקום ולתכנן הכשרתו ליישוב חקלאי יהודי. בהתנגדות ממשלת מצרים הוסרה מן הפרק.

אבא סיפר לי כי בזמנו התכונן להיות חבר בהתנחלות כזאת משום שהיא קרובה לארץ ישראל ותחת שלטון נאור. השקפה כזאת היתה גם לדוב דוד פלמן, דודן אבא, שהיה מוכן לרכוש אדמה חקלאית בסוריה במקרה שיבצר ממנו להשיג אדמה בפלשתינה.

העיזבון המיצער מהרכוש הגדול של סבא ר' יעקב נגיד־רויז. מה שנשאר בעין מעזבונו של סבא הוא מעט מאד. נמצא ברשותי:

1. המקור של „שטר מתנה" כדין ודת שנשלח מירושלים בחתימת ידו של סבא אל נכדו מר חיים רויז, בנו של אלי משה שהוא בכור בניו של סבא, במזעריטש (כך הכתיב

„שטר מתנה" שנשלח מירושלים מאת ר' יעקב רוז לנכדו חיים רוז, בו הוא מעביר לו שני מקומות שלו הנמצאים בבית הכנסת הגדול שבעיר מזריטש.

של סבא). בו הוא מאשר בחתימת ידו כי נתן מתנה לצמיתות לנכדו הנ"ל את המקום שלו ושל אשתו אשר בבית הכנסת במזריטש, נכתב ונחתם ביום ד' כ"ב לחדש כסלו תרל"ח (1878), העתק נמצא במוזיאון הלאומי ירושלים.

2. המקור של החוזה שנחתם בין גבאי השכונה משכנות ובין הנגיד ר' יעקב רויז ממעזריטש בתאריך ג' חשון תרל"ו בירושלים על דבר קניית בית בשכונה הנ"ל מספר 4. העתק נמצא במוזיאון הלאומי בירושלים.

3. ספר „מדרש רבה", נדפס בשטטין — גרמניה בשנת 1861. יש לחשוב שסבא רכש את הספר באחד ממסעיו השנתיים ליריד המסחרי בלייפציג. בספר נמצא חתימה בכתב ידו.

4. תמונה של סבא עם שלשת בניו, צולם בהזדמנות ביקור של בנו הבכור אלי משה ממזריטש בשנת 1890 (בערך).

ברצוני לסיים שדודי הבן הבכור של סבא, ר' אליהו משה רויז הגיע לירושלים בשנת 1890. הסבא והבנים באו לקבל פניו ב„דרך אגריפס" וחיכו לו בשדות של הכפר ליפתה, היום השטח של „בנייני האומה". כשהגיע למקום החליפו בגדיו וחבשו לו תרבוש לבל יוכר כעולה חדש החלים עליו מגבלות הגירה קשים. בהזדמנות זו נתן לו סבא מתת כסף הגונה לשפר את מצבו הכלכלי שהיה רעוע. לאחר זמן קצר חזר לביתו בחו"ל. מהביקור הזה נשארה תמונה למזכרת לדורות.

ר' יעקב רויז ושלשת בניו.
מימין : חיים, אלי משה (בא לביקור ממזריטש)
ובן הזקונים טוביה (1890 בערך).

בית אבא

העלייה ממזריטש. לפני 120 שנה עלו מהעיר מזריטש פלך שדליץ בפולניה משפחות של יהודים „מתנגדים" מנאמני הגאון מוילנא, שהיו חדורי חיבת ציון לעבוד בה ולהתפרנס בכבוד, לחוננה ולכוננה. בין החלוצים היה הרבני הנגיד ר' יעקב רויז והוא כבן ששים, איש עסקים

משתתף בירידי לייפציג לצורך תוצרי עור ושיער שהוצגו למכירה בשוק האירופי.

היה בעל אמצעים כספיים, הביא עמו לירושלים כשבעים אלף רובל במזומנים. היה בר אורין. ביתו עשה בירושלים בין החומות בחצר קרובה לסמטת „כותל המערבי". התערה בחיי העיר ובעיותיה. ר' יעקב היה מקובל על המרא דאתרא ר' שמואל סלנט, רבה הראשי של ירושלים, התחבב על הרב בגין בקיאותו המרשימה באגדה ובמדרשים. לא נחה דעתו של ר' יעקב ממצב הדיור המוענק באמצעות בתי „הכולל" או בתי „גורל" כפי שכונו בימים ההם שכן הן חולקו אחת לשלש שנים, וכדי בזיון וקצף כשהגיעה השעה להסתלק מהדירה — מגורים חינם. ר' יעקב נרתם לחבר עסקנים שאיכפת להם, ביחד יזמו ותיכננו להקים שכונות מחוץ לחומות. עם שכנו ר' יוסף רבלין „בונה ירושלים החדשה" נערך לייסד ועדי שכונות שיציעו לרכוש דירות בתנאים נוחים. ר' יעקב הטיף לכל דיכפין לרכוש דירה משלו, לפי אמרתו: „בנה ביתך בתחילה". הוא השתתף בבנק של י' פרוטיגר שמטרתו היתה רכישת אדמות מחוץ לחומות ולבנות עליהן בתי מגורים במחירים נוחים.

הוא רכש בית בשכונת „מאה שערים" ובשכונת „משכנות ישראל" כדי לעודד משתכנים וגם על מנת לגור בהם. ביתו שימש אכסניה לכל עולי ממזריטש לעצה ולהדרכה ולפקדון כספים למשמרת עד הגיעם אל המנוחה ואל הנחלה, לישיבת קבע בירושלים, יפו או יסוד־המעלה.

קוריוז מעניין מהחיים החברתיים של הימים ההם שהם מאותות הזמן במזריטש ובירושלים ובהרבה מהתפוצות, המחלוקת לשם שמים בין „מתנגדים" לבין „חסידים" היתה נטושה פה ושם ביהדות האשכנזית. הפלגנות חדרה לכל שטחי החיים והגיעה לבדלנות בבתי כנסת, ת"ת, ישיבות, בתי דין שחיטה וקבורה, והמנעות „מנשואי תערובת". אז פנה ר' יעקב אל ר' שמואל סלנט בבקשה למצוא מוצא של היתר לשם התקשרות לצורך נשואי בנו עם בחורה בת להורים חסידים.

הואיל והכלה המיועדת לשידוך הינה בת משפחה מחסידי לובאוויטש הצהיר ר' שמואל, לכן יש להתייחס אליהם כעומדים באמצע! ור' שמואל מהרהר ואומר: „יהי רצון שהזיווג יעלה יפה". יתכן שהיה בזה משמעותי יותר: לזיווג הכללי בין מתנגדים לחסידים.

ר' יעקב נפטר בשנת 1897 בשיבה טובה והוא למעלה מתשעים, ונקבר בהר הזיתים.

הרב טוביה בן זקונים של ר' יעקב רויז. ר' טוביה רויז נולד בירושלים בשנת 1876 (בנו השלישי של ר' יעקב רויז). אמו רבקה ממשפחת ר' חיים מצאנז, עלתה בצעירותה מבורגנלנד לחברון בערך בשנות החמישים למאה שעברה. בירושלים נישאה לר' יעקב רויז, נולדו להם שני בנים, חיים וטוביה. טוביה היה בין התלמידים המזהירים שבישיבת „תורת חיים" והיה אהוב על ר' יצחק מתמיד — ראש הישיבה. בקיאותו וזכרונו בתנ"ך ובש"ס היו פינומנליים. היה איש עצות ושימש בורר בסכסוכי בינו לבינה וביחסים מתוחים בין שותפים והכל שלא על מנת לקבל פרס.

ר' טוביה המשיך במסורת בית אבא, ומעשה אבות ירשו בנים. היה פעיל מאד בגבאות השכונה משכנות ובבית הכנסת של „השכונה משכנות". בתקופת מלחמת העולם הראשונה בנוסף לרעב ולמגיפות נחתה על היישוב היהודי ידו הקשה של ג'מאל פשה. נחלץ לסייע למוכי גורל ומזי רעב. היה ממייסדי „בית לחם ותה", וקיבל עליו חלוקת תלושי הלחם לתושבי השכונה למספר הנפשות. היה חבר בוועדות שונות לתפקידי שעת חירום ביחוד חלוקת מצרכי מזון מאת „הועד המאוחד" שהגיעו באנייה „וולקן" מארצות הברית לכלכלת תושבי ירושלים. פעל לארגן את הלחימה בארבה שהוטלה מטעם השלטונות הטורקים. עם

פרוץ מגיפת החולירע היה ממארגני יחידות של עזרה ראשונה להציל לקוחים למוות משיני המגיפה. עם פרוץ „המאורעות" עם נפילת חללים היה בין מארגני ההגנה האיזורית של שנות העשרים.

בדומה לאביו נטל על עצמו להרחיב גבולות ירושלים ונמנה על מייסדי שכונת „קרית שמואל" ושכונת „בית וגן".

מספר שנים היה ראש ישיבה שלומדיה היו מטובי הלמדנים והחריפים שבאו מהישיבות הגדולות של ירושלים. העמיד הרבה תלמידים מהם הוכתרו לרבנים בארץ ובתפוצות.

נפטר כתוצאה מתאונה בח' סיון בשנת תש"ט — 1949. נטמן בבית העלמין שיך־בדר בירושלים.

מזריטשאי תוקע יתד בחולות יפו. ר' דוב דוד פלמן נולד במזריטש (1883—1842), בן רבקה אחותו של ר' יעקב רויז, אברך מושלם, חובב ציון נלהב, בעל יזמה חקלאית מפרנסי מזריטש.

בשנת 1883 עלה ארצה, היה מחלוצי הפרדסנות העברית בארץ, נטע פרדס בן שלשים דונם על אדמת הכפר המצרי סומייל, צפונה מיפו, שהיו מיושב מפלחים יוצאי מצרים, היום מרכז תל־אביב — רחוב אבן גבירול. בפרדס בנה בית למגורים למשפחה וחדרים נוספים בשביל „כלי קודש" מלמד לילדים ושוחט לחוה. הוא קרא לחוה „גינת דוד". הוא יזם להרחיב את מטעי האתרוגים כדי לשתק את השוק של האי היווני קורפו, אשר בו מגדלים אתרוגים מהודרים, מחמת מקרה של עלילת דם שהמציאו תושבי האי.

ר' דוב דוד פלמן לא הספיק לבצע את כל תכניותיו החקלאיות עליהן חלם. הוא נפטר ממכת שמש בשנות הארבעים לחייו. הוא השאיר אחריו אלמנה עם ילדים רכים ואם ישישה, בודדים בכפר בין שכנים ערבים. אלמנתו התמידה בעבודת בעלה והפכה להיות „אם הבית", וגבירת החווה. היא זכורה כדמות הירואית בהתיישבות החקלאית למטעי הדרים.

האלמנה שרה איטה פלמן נולדה במזריטש בשנת 1856 ונפטרה בתל־אביב בשנת 1936. למשפחת פלמן הוקצעה חלקה לקבורה בבית העלמין הישן של תל־אביב.

על נינו של ר' יעקב רויז. אלי משה בנו בכורו של ר' יעקב רויז ביקר בירושלים בשנת 1890 בערך, וחזר לפולניה לעסקיו בסחר שלחים (עורות בלתי מעובדים). בנו חיים רוז עבר ממזריטש לוורשה ושם עסק בבורסקאות ובשלחים. היה סוחר בעל מוניטין ובעל אמצעים כספיים.

חיים רוז הקים משפחה גדולה. בנו אלכס רוז, מסיבות הגבלות ליהודים להתקבל בפקולטה לרפואה נאלץ לנסוע לארצות הברית בגיל 15, הגיע לנויורק והתכונן לקריירה רפואית. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, נפסקה התמיכה החדשית שקיבל מאביו בוורשה. אלכס נאלץ לעבוד במפעל לתעשיית כובעים כתפר בשכר של ששה דולרים לשבוע. התקרב לתנועה הציונית ובשנת 1918 התנדב לגדוד העברי „קלעי המלך 39", היה מעורב בקרבות בעבר הירדן, שם הובס החייל הטורקי שוק על ירך. לפי שסיפר לי היה ברצונו להשאר בארץ ולהתעסק בחקלאות. כמו רוב חיילי הגדוד גם הוא הוחזר לנויורק וחזר לעבודתו בסדנת הכובענות.

הואיל והיה פעיל בשורות „פועלי המחט" כדי להרים את המקצוע ולעצבו במסגרת של ארגון אשר יוכל להגן על האינטרסים הסוציאליים של העובדים. הוא הצליח בשליחות זאת. בשנת 1927 נבחר לסגן נשיא איגוד הכובענים, בשנת 1950 נבחר לנשיא האיגוד.

אלקס רוז היה פעיל גם בשטח המדיני והרבה מזמנו נתן לפתרון בעיות מדיניות הנוגעות לכלל ולפרט החותר לחיים ליברליים במדינת נויורק.

אלכס רוז נחת לשדה המדיני בשנת 1936. מאז שם מעיינו בפוליטיקה הליברלית עם נטייה לסוציאליזם. אז הוא נתן יד להקמת „מפלגת העבודה" במדינה.

במשך הזמן נעשה למנהיג הליברלים. מפלגה זו שהוא יסדה, והוא היה האדריכל שלה, הפכה לכח ממלכתי אדיר ומכריע, כאשר אלכס בעינו הפקוחה מתמרן בין הגלים וידו על העליונה.

שמו הלך לפניו לפני נשיאי ארצות הברית, סנטורים וחברי הקונגרס.

לבקשת ראש הממשלה המנוח לוי אשכול עם ביקורו בארצות הברית להניע את הממשלה למכור נשק ותחמושת חיונית לבטחון ישראל נענה אלכס רוז וניצל את קשריו הידידותיים עם הנשיא ג'ונסון והעסקה נעשתה לשביעת רצונו של המנוח לוי אשכול.

בביקורו האחרון בארץ נתקבל אצל הנשיא המנוח מר זלמן שזר.

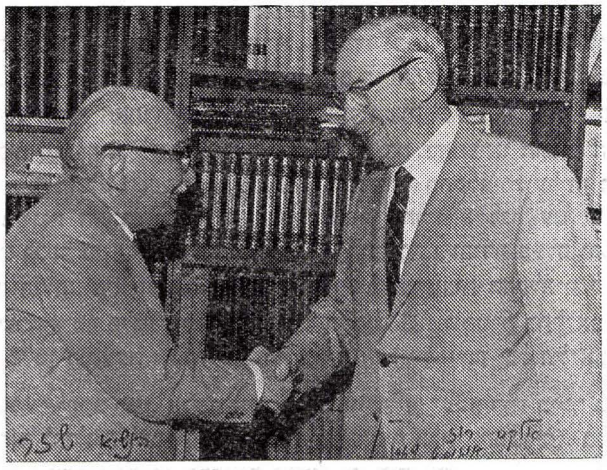

מר אלכס רוז, יו"ר המפלגה הליברלית בארה"ב,
מתקבל אצל הנשיא המנוח מר זלמן שזר.

אלכס רוז נפטר ממחלת סרטן בדצמבר 1976 בנויורק. ספדו לו גדולי המדינאים מארצות הברית ונתקבלו תנחומים מאת הנשיא קרטר ושריו ומאת כל הקהילות המאורגנות וממוסדות ציבור. הוא תואר בפי המספידים כענק שיצר ותיכנן את המפלגה הליברלית, על אישיותו נאמר: הוא היה מדינאי משופשף, איש עצות ומעש שהשליט סדר ומשטר, משמעת ואמון אצל הסובבים אותו. הוא ייזכר כלוחם ללא חת וללא משוא פנים בעד האינטרסים של מעמד הפועלים, במותו נסתלקה דמות של מנהיג בעל תעוזה ותושיה, האדם שאיכפת לו סבלות היהודים בארצות המצוקה, ועוזר בסתר לביטחון ישראל ב„חלונות הגבוהים". השאיר בת ובן. בנו הרברט (חיים) משפטן ויועץ לסוכנות היהודית בארה"ב. רבים הזכירו שאלכס לא הספיק להכין את ספרו על חייו ופעולותיו, וחבל.

אלה קורות חיי

אני יליד ירושלים בין החומות, רחוב חברון (15.7.1901), אבי הרב טוביה רויז ז"ל (1876—1949) אף הוא מילודי ירושלים, מיקירי ירושלים ולמדניה. אביו ר' יעקב, הרבני הנגיד ממזריטש, היה ממייסדי השכונות „מאה שערים" ו„משכנות ישראל" ופעיל בהתיישבות עולי מזריטש על אדמת המושבה „יסוד המעלה". בית אבא היה התשתית ויסוד ללימודי התורניים. למדתי בחדרים ובישיבות בתוככי ירושלים. בעשור הראשון לחיי קבלתי פרס „הנער המצטיין" בהתחרות על בקיאות בתורה ובנביאים ראשונים, פרס שנוצר ע"י עשירי יהודי רוסיה שבימים ההם. מלאתי כרסי בש"ס ופוסקים.

בשנת 1922 סיימתי לימודי ההוראה בבית המדרש למורים „מזרחי", זמן קצר הייתי מורה בת"ת מזרחי בירושלים. נסעתי להשתלמות לאנגליה, השלמתי קורס למינהלות והשפה האנגלית בביה"ס פיטמן בלונדון. בשנת 1927 סיימתי לימודי הוטרינריים בבית הספר הוטרינרי המלכותי בלונדון. הייתי היהודי הראשון מילודי ירושלים שפתח בשנת 1923 את הדרך ללימודי הווטריניריה, וגם הייתי היהודי הראשון והיחידי בכל שנות לימודי ב„קולג' הוטרינרי המלכותי" בלונדון. חזרתי לארץ ובשנת 1928 נתקבלתי לשרות ממשלתי כרופא וטרינרי ממשלתי. בתפקיד זה שרתי לסירוגין בהרבה מחוזות ונפות כמעט בכל ארץ ישראל בעיר ובכפר.

עם תום שלטון המנדטורי בשנת 1948 עברתי אוטומטית לשרותים הוטרינריים של ממשלת ישראל, ושנים מספר לפני פרישתי בשנת 1965 הועברתי להנהלה המרכזית בתפקיד „הממונה על התחיקה הוטרינרית".

שרותי לירושלים. עם פרוץ הפרעות בירושלים בשנת 1920 הצטרפתי להגנת העיר תחת פיקודם של זאב ז'בוטינסקי ופנחס רוטנברג.

במלחמת הקוממיות בשנת 1948 שרתי ב„משמר העם" להגנת ירושלים ועל זה קבלתי „תעודה" לאות הוקרה מאת „משרד הביטחון". שלשת בני גויסו לצה"ל ושרתו ביחידות קרביות, בני הבכור עמוס ז"ל נפצע קשה במבואות עזה ב„מלחמת קדש" ואינו בחיים.

פרסומים. עוד בשנת 1927 פרסמתי מאמרים בשטח קורות הרפואה הוטרינרית ממקורות ישראל, בשבועון האנגלי "Veterinary Record" של הס' הרופ' הוט' בבריטניה ואירלנד, וצוטטו ע"י הסטוריונים וטרינריים בעלי שם.

עם שובי ארצה לאחר סיום הלימודים, פרסמתי מאמרים מקצועיים והיסטוריים ברבעון „רפואה וטרינרית" של הסתדרות הרופאים הוטרינריים בישראל, ב„הנוקד" של מגדלי צאן בישראל, ב„ביבר" ביטאון של גן החיות ת"א, וב„קורות", מאסף של המכון לתולדות הרפואה.

הוצאתי לאור ארבעה ספרים: „אנו ובעלי חיים" — 1963, „בעלי חיים בספרות ישראל" — 1971, „מקורות רפואה" — 1979, „ירושלים עירי" — 1981.

פרסמתי בשפה האנגלית מאמרים במאספים שונים באנגליה ובארצות הברית על נושאים מקצועיים והיסטוריים.

לפי פנייה מאת מערכת „האנציקלופדיה החקלאית" לכתוב על ערך „העז", „הכבש" ו„הבקר" העברתי את החומר למערכת.

לפי בקשת „הנהלת השרותים הוטרינריים" לעדכן את החקיקה הוטרינרית נעניתי

לפעול כמהדיר, משסדר ומגיה ולערוך אותה בשני חלקים ועליהם מברכים חברי ברכת הנהנין.

פרטים אישיים: אשתי נטע עזרתי בחיים, בני אדיר כלכלן .Bsc, בני חיים אגרונום .Msc.

אני יו"ר „החוג לחקר קורות הרפואה הוטרינרית בישראל".

חבר קרוא של „האגודה בארה"ב לחקר קורות הרפואה הטוירנרית".

שופט עירוני של עירית רחובות.

יו"ר הועדה המשפטית של הסתדרות הרופאים הוטריניריים בישראל.

הייתי 27 שנה חבר פעיל ב„קופת חולים עממית רחובות" לועדות שונות להרמה ולהרחבה של השרותים הרפואיים לרווחת המבוטחים.

בעל עיטור „יקיר רחובות" — 1978, בעל עיטור „יקיר הסתדרות הרופאים הוטרינרים בישראל" — 1979, בעל פרס ל„ספרות רפואה וטרינרית" — 1980.

אני ממשיך בחקר הרפואה, הכירורגיה והתרופות ב„מקורות לרפואה הומנית ולרפואה וטרינרית".

רחשי לב

אברך על הטוב והמיטיב שזכיתי לחתום את הספר על „ירושלים עירי", ובפי בקשה: משאלתי שלוחה לכל שוחר דעת והשכל שאיכפת לו להעשיר את מערכת הספרות הדנה בגישה היהודית המקורית והאוניברסלית בין אדם לבעלי חיים; יבורך הפועל והמפעיל גורמים להוצאה לאור את שני ספרי המוכנים לדפוס:

„תולדות הרפואה הוטרינרית בישראל"

"ROOTS OF MEDICINE"

לו ולהם התודה והברכה.

נעילה

פסוקי ישועות ונחמות — „חזון ישעיהו בן אמוץ אשר חזה על יהודה וירושלים"

דברו על לב ירושלים וקראו אליה, כי מלאה צבאה, כי נרצה עוונה.
על הר גבוה עלי לך מבשרת ציון, הרימי בכח קולך מבשרת ירושלים,
הרימי אל תיראי, אמרי לערי יהודה: הנה אלוהיכם.

***

עורי עורי לבשי עוז ציון, לבשי בגדי תפארתך ירושלים עיר הקודש,
כי לא יוסיף יבוא בך עוד ערל וטמא.
התנערי מעפר קומי שבי ירושלים, התפתחי מוסרי צווארך שביה בת ציון.
פצחו רננו יחדו חרבות ירושלים, כי ניחם ה' עמו, גאל ירושלים.

***

למען ציון לא אחשה ולמען ירושלים לא אשקוט, עד יצא כנוגה צדקה וישועתה כלפיד יבער.
וראו גוים צדקך וכל מלכים כבודך, וקורא לך שם חדש אשר פי ה' יקבנו.
על חומותיך ירושלים הפקדתי שומרים, כל היום וכל הלילה, תמיד לא יחשו.

***

שמחו את ירושלים וגילו בה כל אוהביה, שישו אתה משוש כל המתאבלים עליה.
כי כה אמר ה': הנני נוטה אליה כנהר שלום וכנחל שוטף כבוד גוים וינקתם,
על צד תנשאו ועל ברכים תשעשעו.
כאיש אשר אמו תנחמנו, כן אנוכי אנחמכם, ובירושלים תנוחמו.
והביאו את כל אחיכם מכל הגוים מנחה לה', בסוסים וברכב ובצבים ובפרדים ובכרכרות
על הר קדשי ירושלים, אמר ה'.

פירוש מילים וראשי תיבות

אגדה	דרשות, סיפורים ומשלים שאינם הלכה
אדמו״ר	אדוננו מורנו ורבנו — כינוי לרבם של חסידים
אנ״ש	אנשי שלומנו — משתייכים לאותה חברה או של כת חסידים
אפוטרופוס	רוקח
אש״ל	אכילה, שתייה, לינה
בי״ד	בית דין
ביהכ״נ	בית הכנסת
ביהמ״ד	בית המדרש
בי״ח	בית חולים
ביל״ו	אגודה של עולים ציונים בשנת 1882 — בית ישראל לכו ונלכה
במז״ט	במזל טוב
בע״ח	בעל חי — בעלי חיים
גמ״ח	גמילות חסד
גפ״ת	גמרא, פירוש רש״י, תוספות
גמרא	הספרות שנוצרה ע״י אמוראים לפרשנות של המשנה
ג״צ	גר צדק
דגל	צוות של אנשי „חברה קדישא״, נושאי המיטה
הבעל״ט	הבא עלינו לטובה
הו״ד	הולנד דויטשלנד — מוסד צדקה לחלוקת כספים ודירות — קופת פרנקפורט אמסטרדם
הלכה	דין בישראל, דין שנתקבל ע״י משא ומתן תלמודי
המוכ״ז	המוסר כתב זה
הנ״ל	הנזכר למעלה
הקב״ה	הקדוש ברוך הוא
הר הבית	הר המוריה עליו נבנה בית המקדש
חב״ד	חכמה בינה דעת — כת חסידי של רבי שניאור זלמן מלאדי
חז״ל	חכמינו זכרונם לברכה
חכם באשי	ראש הרבנים — „ראשון לציון״ של העדה הספרדית במינוי השלטון
חלאקה	תספורת ראשונה לילדים בל״ג בעומר
חמין	תבשילי שבת הנשלחים לתנור הציבורי של הרובע או השכונה
חמינדות	ביצים קשות שחומות
טכסה	מס מוטל על בשר — גבלה
כולל	ציבור יהודי מיוצאי עיר או מחוז בגולה, הנהנה מחלוקת כספים ודיור בירושלים

„כלי קודש"	העוסקים במשרות או בתפקידים הקשורים בענייני דת בבית הכנסת או בקהילה
לכה״פ	לכל הפחות
מוכתר	נציג כפר או רובע במינוי ממשלתי
מו״ץ	מורה צדק — דיין
ממונה	העומד בראש הכולל
מעות חיטים	קמחא דפסחא — כסף שנתרם לעניים לצרכי מזון חג הפסח
מתנגדים	פרושים — אלה המתנגדים לחסידים, נאמני הגאון מווילנא
נפוליון	מטבע של זהב של עשרים פרנק צרפתי
סוחרה	עבודת כפייה של השלטון התורכי במלחמת העולם הראשונה
סופר סת״ם	כותב ספרי תורה, תפילין ומזוזות
ספרי רומ״ל	ספרים של רבנים ומלמדים — ספרי קודש
„עזרה"	חברה יהודית גרמנית להפצת תרבות וחינוך בארץ
עיה״ק	עיר הקודש
פאשה	פחה
פירמן	כתב אישור מלכותי
פעה״ק	פה עיר הקודש
פרושים	מתנגדים הנוהרים אחרי משנתו של הגאון מווילנא
קאוואס	איש ביטחון ושרת של קונסול או אישיות בעלת תפקיד דתי או כלכלי
קושאן	תעודת רישום לבעלות על נכס דלא ניידי
שאוויש	פקח — סמל
שד״ר	שליח לאסוף כספי צדקה — משולח
שו״ב	שוחט ובודק
שו״ת	שאלות ותשובות
שער העליון	השלטון התורכי בקושטא
תשב״ר	תינוקות של בית רבן
ת״ת	תלמוד תורה

רשימת התמונות וההתעודות

„תעודה" לאיש „משמר העם" על הגנת ירושלים במלחמת הקוממיות II
בנינו בשרות צה"ל — ילידי ירושלים V
ילדי „חדר" עוסקים בלימודי קודש 26
ר' טובי' רויז (אבי ז"ל) מלמד גפ"ת לכיתה העליונה בת"ת וישיבת „מאה שערים" 34
סגל המורים של ביהמ"ד למורים „מזרחי" — 1920 37
התלמידים והמורים של ביהמ"ד למורים „מזרחי" ירושלים תרפ"ב—1922 38
„תעודת מורה" מאת ביהמ"ד למורים „מזרחי" 39
חופה תחת כיפת השמים בצהרי היום 51
„נרות שבת", שלחן ערוך — חלות ויין לקידוש 59
„לישב בסוכה" נאה ומקושטת כמנהג ירושלים 67
מגילת אסתר — מתנת פורים לחתן (לאבי ז"ל — 1896) 74
„משלוח מנות" במאה שערים — שושן פורים 75
„ליל הסדר" בחוג המשפחה 80
שופר 92
שוקת — סביל ברחוב הגיא בסמוך לישיבת „תורת חיים" 94
מבנה ארכיטקטוני למי שתייה לאדם ולבהמה
„הבטראק החדש" — מוריסטן — מרכז חנויות עלית לבדים ולסידקית 133
בנק אפ"ק היום בנק לאומי לישראל. בקומת קרקע ה„דואר הגרמני" 140
הרחבה לפני „שער יפו", היום „הטיילת" 146
ותיקי ירושלים בלבוש חגיגי 152
מיגוון של כיסוי ראש וביגוד אצל משפחה ירושלמית — 1905 157
המחבר ע"י הכניסה לחצר הרשנזוהן (בה נולד) ברחוב חברון — מעלה חלדיה (מאי 1967) 181
המחבר מצביע לדיירי החצר הערבים על הדירה בה נולד 182
סיר משה מונטיפיורי 186
שכונת מונטיפיורי הישנה — ימין משה. מצד שמאל „טחנת רוח" 187
חוזה מס' 4 לקניית בית בשכונת משכנות ע"ש ר' יעקב רויז 196
מר יוסף ביי נבון 197
ר' שמואל סלנט „המרא דאתרא" 204
הרב א"י הכהן קוק רבה של א"י 212
בית הכנסת של הרמב"ן בסמוך ל„חורבה" 216

רשימת התמונות

„כותל המערבי", לפני שעבר שיפוצים ושינויים ברחבה, עם שחרורו במלחמת ששת הימים 223

בית המטבחיים הראשון בירושלים (לפני אלפיים שנה), ציור לפי המקורות 232

הקסרקטין התורכי במבני „מצודת דוד", נבנו בראשית המאה ה־14 23

„הקישלה" ע"י „מצודת דוד" 245

טיפול ברגל פצועה של סוסה 262

בית החולים לבהמות ב„בריכת הסולטן" 263

מודעה על הספד 275

עתון „הלבנון" 277

עתונים יומיים ושבועון 278

כותרות לתכתובת של מוסדות וחותמות בשימוש 283—284

ירושלמי ממשפחת רבנים — קדט בביה"ס לקצינים בקושטא 301

בן גוריון ובן צבי בעודם בארה"ב התנדבו לגדוד העברי — קלעי המלך הבטליון ה־39 306

„מלון פאסט" בבעלות גרמנית — ברחוב יפו 315

טיול חדשי של תלמידי „ישיבת המשתלמים" (מיסודו של מרדכי בן הלל הכהן) בכפר מכמש 318

טיול שנתי של תלמידיו ומוריו של ביהמ"ד למורים „מזרחי" בירושלים ל„גשר אלנבי" 319

ילדי „חדר" ומלמדים יוצאים למרחב בסביבות העיר 320

כלבים חולים במחלת ה„כלבת" 329

קיסר פרנץ יוסף — אהוב של יהודי ירושלים 332

קיסר וילהלם השני במחנה המלכותי מחוץ לעיר בשנת 1898 333

המצביא ג'אמל פחה, מפקד המחנה הרביעי התורכי בא"י 339

גנרל אלנבי ופמלייתו בכניסתם ל„שער יפו" — חנוכה תרע"ח—9.12.1917 344

עתון „הארץ" על הפרעות בירושלים בפסח תר"פ—7.4.1920 348

סיר הרברט סמואל, הנציב העליון הראשון לפלשתינה (א"י) 351

מברק־ברכה מאת האמיר (לאח"כ המלך) פייסל לפרופ' ויצמן, בו הוא מביע אהדה עמוקה לאוניברסיטה העברית עם הנחת אבן היסוד — 27.7.1918 353

טכס הנחת אבן הפינה לאוניברסיטה העברית בהר הצופים

ד"ר יוסף שם־טוב (סינטו) מזריק נסיוב נגד מחלת „דבר הבקר" לבקר שבכפר השילוח — סילוואן 357

מכתבו של ר' אריה לוין ז"ל בכ"י מיוחד משלו 368

שטר מתנה לשני מקומות בבית הכנסת הגדול בעיר מזריטש — פולניה, השייכים לר' יעקב רויז, הם ניתנים כדת וכדין מתנה לעולמים לנכדו חיים רויז (אביו של אלכס רויז) 374

ר׳ יעקב רויז עם שלשת בניו, מימין חיים, באמצע אלי משה, שבא לביקור וטוביה (אבי ז״ל) — 1890 375
מר אלכס רוז יו״ר ,,המפלגה הליברלית״ בארה״ב מתקבל אצל הנשיא המנוח מר זלמן שזר 378

*
**

החלק האנגלי

חורבת ר׳ יהודה החסיד 10
רחוב ברובע המוסלמי 12
,,הצהרת בלפור״ (עברית ואנגלית). לורד בלפור, פרופ׳ חיים ויצמן את וינסטון צ׳רצ׳יל 14
,,בית הבריאות שטראוס״ 44
,,פלשתינה״ אחת בשלימות, וזאת הקבלה שנתן סיר הרברט סמואל הנציב העליון הראשון 48
כנס הרופאים הוטרינרים ליסוד הסתדרות מקצועית — 1928 53
,,בית המטבחיים״ הראשון בירושלים (לפני אלפיים שנה) 56
דגלים ישראליים מתנוססים מעל רחבת ,,כותל המערבי״ עם שחרור העיר העתיקה — 1967 73
,,ושבו בנים לגבולם״ 75
מר אלכס רוז יו״ר המפלגה הליברלית של ארה״ב מתקבל אצל הנשיא לינדון ג׳ונסון ב,,בית הלבן״ 79
הזמנה ל,,בית הממשלה״ מאת הוד מעלתו ,,הנציב העליון״ סיר ארתור ווקופ, יוני 1937 81

מפתח שמות ומונחים

אבטיח 89, 90, 97, 106, 148
אגוזים 66, 67, 70
אדמו"ר 68, 237, 257
אדמת 24, 114
אוירבאך מאיר הרב 194, 205, 255, 331
אוירון 334, 335
אוליפנט לורנס 198
אוסישקין מ' 46, 355
אופה 14, 74, 96, 248
אורז 23, 56, 100, 106, 113, 286, 342
„אחוה" — אגודה 72, 236
איטליז 79, 100, 252
איטריות 77, 95
אימבר נ"ה מחבר „התקוה" 128, 198, 256, 289
אינסלר ד"ר 118, 123, 287
אליהו הנביא 61, 127, 215
אליינס — כי"ח 14, 15, 299
אלמנה 21, 167, 241
אלנבי גנרל 244, 313, 342, 350, 354
אנשי ירושלים 2
אסכרה — דיפטריה 11, 24, 114
אסרו חג 88, 317
אפותיקר 122, 287
אפיטרופוס 149, 241
אפיקומן 80, 81
אפר כירה 61
אפרסקים 149
אקדח 71, 73
ארבה 16, 86, 295, 337, 338, 340, 376
ארבעה המינים 213
ארמנים 8, 84, 150, 178, 320
אשורים 147
אשכול לוי — שקולניק 354, 378
אשכנזים 3, 12, 13, 14, 15, 43, 59, 100, 255
אתרוגים 66, 145, 299

באזאר 84, 99, 291
באלוזה 137
באק ניסן 297, 331, 334, 365
בארוד נפץ 192, 193, 328
בוכרים 101, 157
בולים 148, 274, 321
בור 63, 70, 93, 98, 111, 112, 116, 155, 180, 189, 196, 258, 271
בורר 50, 252, 253
בטנים 52, 62, 286, 335
בטראק 56, 134, 137
בי"ח אנגלי 16, 119
בי"ח ביקור חולים 117, 289
בי"ח משגב לדך 118
בי"ח שערי צדק — וואלך 118, 178, 194, 327
בי"ח רוטשילד 117, 289, 332
ביהכ"נ הרמב"ן 215
ביהכ"נ חב"ד 216
ביהכ"נ חורבת ר' יהודה החסיד 215, 352
ביהכ"נ ר' יוחנן בן זכאי 215, 331
ביהכ"נ ר' ניסן בק 62, 201, 215, 332
בייוור ליפמן דוב 110, 181, 219, 317, 370, 373
ביהכ"נ שונה הלכות 150, 218
בית המדרש למורים — ילין 36
בית המדרש למורים — מזרחי 36, 179, 347, 379
ביכורים 87
בילויים 176, 289
בית ספר אליאנס 14, 30, 144, 179
„לאמל — עזרה" 30, 35, 55, 178, 194, 255, 332
בית ספר לבנות מיס לנדוי 30, 136
בית ספר לבנות שפיצר 15, 29
ביעור חמץ 79
ביצים 56, 58, 63, 79, 91, 106, 288, 316, 338
בירה 62, 70, 135, 170, 261
„בית דוד" — מרכז הרב 189
בית דין 12, 50, 252
בית היתומים דיסקין 119, 242, 255
בית המטבחיים 12, 32, 233
בית הסוהר 72, 247
„בית העם" 177, 364
בית חולים 13, 15, 117, 162
בית חינוך עיוורים 39, 145, 165
„בית לאומי" 306, 346, 350
בית לחם 146, 191
בית מרחץ 57, 190, 272
בית עלמין 12, 101, 238

בית תבשיל 25, 175, 241, 340
ביתר 68, 83, 95, 266, 309
בכור 79
בכר ניסים 255, 259
בלאזר יצחק הרב מפטרבורג 190
בלפור ארתור 305, 345
בלקן 11, 149, 276, 286, 289
בן אבי איתמר 248, 278
בן גוריון דוד 45, 295, 304, 306
בן דוב י׳ 177
בן יהודה אליעזר 16, 36, 46, 72, 179, 216, 235, 248, 259, 277, 335, 355
בן צבי יצחק 45, 295, 304, 306, 358
„בני ברית״ 40, 129, 236
בני טובים 42
בנק 55, 139, 140, 141, 144, 147, 161, 292, 302, 370
באסן צדוק צלם 155, 178, 224
בצל 77, 79, 341
„בצלאל״ — בי״ס לאמנות 16, 90, 144, 163, 176
בקאלה 61, 63, 103, 148
בקשיש 8, 96, 153, 167, 172, 244, 291
ברגהיים פאול 130, 168
ברדקי ישעיה ר׳ 256
ברודר נ״ג ד׳ 206, 359
ברין זאב ד״ר 121
בריסקר שמואל ספר 177
בריכת אל סולטן 13, 111, 147, 263, 272, 357
ברלין חיים הרב 191, 205, 207, 211, 257
בר־מצוה 27, 41, 47, 102, 241, 325
„בר נש״ — נח שפירא משורר 177, 234

ג׳אמל פשה 17, 45, 139, 144, 293, 295, 315, 339, 376
גבאיות 11
גבאים 62, 227, 240, 252
גבינת חברון 84, 99
גבינת צפת 99
גבלה — היטל על בשר 101
„גברדיה יהודית״ 236
גדוד העברי 122, 307, 377
גולות 134, 320
ג׳וגסון לינדון, נשיא ארה״ב 378
גזוז 85, 315
גזזת 115
גחלים 6, 76
גט 129, 252, 253
גיא בן הינום 227
גיחון 226
גימנסיה עברית 30, 121
גלזמן משה ד״ר 122
גלידה 137, 364
גמלים 96, 110, 169, 193
גן ילדים 15, 16, 38
גפילטה פיש 12, 57, 103
גרדת 115
גרוזינים 136, 157, 290, 321, 360
גרושה 21, 241
גריסים 77, 286
גרמאפון־פונוגרף 316
גרעינים 57, 316, 335
גרענת־טראכומה 119, 121
גשם 73, 77, 155, 268

דבש 64, 83, 106, 136
דגי־טבריה 56, 103
דגי־ים 103
דגים מלוחים 71, 103, 148, 286, 319
„דגל״ — צוות של אנשי חברה קדישא 230, 231
דואר 45, 78, 92, 266, 274
דוב 84, 323
„דוד יעקב״ — אנגלים 17, 294, 343, 345
דוד כביסה 94, 111, 144, 173
דוד שוחט ר׳ — „בית דוד״ 190
דורה 302, 340, 341
דיו 136, 213
דיזנטריה 11, 326
דיין 29, 205
דיסקין י״ל הרב מבריסק 205, 216, 356
דלאל — כרוז 175, 176
דמי חנוכה 72
דנטיסט 122
דמבו יצחק ד״ר 190
דפוס 178, 179, 274
דרשה 47, 52
דרשן 60

האוניברסיטה העברית 310, 354, 355
הבדלה 57, 60, 65, 170, 316
הדלקה 85
הדלקת נרות 58
הדסים 65, 66

הויזדורף מ"מ רוקח 120
הורדוס 227, 309
הושענא רבה 68
הושענות 68
הכנסת כלה 75, 174, 236
הלבנת כלים — ווייסן קסאלאך 77
המבורגר חיים 230, 290
המבורגר נטע הירש 139, 331, 370
המאירי משה הרב 206, 212
הסתדרות הציונית 256, 346
הצהרת בלפור 212, 296, 305, 330, 345, 346, 347, 349, 350
הקדש 32, 125, 195, 224, 240
הקפות 69, 253
הראב"ד 225
הר הבית 88, 225, 330
הר הזיתים 32, 91, 155, 160, 175, 184, 266, 321, 326, 327
הר ציון 13, 88, 147, 187
הרברט סמואל נציב עליון 205, 221, 245, 349, 350, 351
הרמב"ם 219, 225, 313
הרמב"ן 11, 216, 219, 239, 310
הרצל תיאודור 224, 292, 313, 334, 352

וֹאלירו אהרון־בנקר 139
וודי ג'וז 85, 226, 233, 338
וואלך משה ד"ר 36, 118, 203, 304, 327, 334
וואלס ס' קונסול אמריקאי 250
ווייס מנחם צורף ושען 163, 177
וולקאן — אניית מזון 341, 376
ויטנברג משה נדיב ובונה ירושלים 191, 195
ווינוגרד יצחק מתמיד — ראש ישיבה 32, 142, 205, 376
ווינשטין שלמה, מורה עסקן ומשורר 234
ויצמן חיים פרופ' 305, 353, 354
ועד הכללי 207, 237, 238
ועד הצירים 337
ותיקין 91, 217, 231

ז'בוטינסקי זאב 45, 46, 217, 307, 349, 350, 379
זגג 11, 172
זוננפלד חיים הרב 36, 185, 191, 259, 327
זידמן ח' 46
זיו יוסף עסקן ציבורי 191
זיתים 70, 136, 286, 288, 319
זלמה אחות ביה"ח „שערי צדק" 327
זנגביל 79, 148
זרעים 108

חאג' — שומר השכונה 75, 188, 248, 249
חאן 147, 267
חב"ד 61, 70, 258, 317
חבושים 69
חברה קדישא 119, 150, 229, 230, 293
חברון 9, 16, 24, 68, 81, 91, 99, 110, 189, 209, 266, 288, 330, 357
חבשים 8, 166
חג הנטיעות — ט"ו בשבט 73
חג הפסחא 323, 330
„חדר" 22, 26, 60, 70, 71, 290, 320
חול 61, 77, 114, 136
חול המועד 67, 81, 317
חולירע 16, 86, 114, 117, 218, 302, 326, 340, 377
חומץ בן יין 79
חופה 51, 159, 214, 228
חורבת ר' יהודה החסיד 10, 14, 26, 62, 204, 219, 222, 352
חוריה — חרות 16, 145, 244
חזיר 322, 324
חזן 43, 62, 202, 221, 316
חזקה 12, 180, 200, 229, 252, 287, 360
חזקהר 180, 200
חזרת 79
חידון התלמוד והתנ"ך 27, 33, 82
חיטה 95, 96, 169, 304, 327, 340
חייטים 11, 150, 151
חכם באשי 11, 251, 255, 266, 331
חלאקה 86, 159
חלב 97, 98, 179, 322
חלבה 71, 104, 105, 136, 286, 318, 341, 372
חלוקה 6, 9, 15, 36, 49, 138, 149, 237, 256, 281
חלות 57, 61, 96
חלפנים — שולחני 138, 160, 285, 336
חמאה 77, 83, 99
חמור 102, 111, 161, 168, 193, 222, 262, 264, 269, 291, 321
חמין — טשולנט 56, 83
חמינדות 70, 316
חמלה 85

מפתח שמות ומונחים

חנוכה 17, 71, 343
חנוכיה 71, 156
חסה 79, 83
חסידים 4, 14, 59, 63, 151, 208, 217, 252, 373
חצבת 114, 115
חצילים 100, 108, 269
חצר 180, 189, 191, 318
חצר שטראוס 190
חרדל 62, 136
חרובים 85, 106, 137, 335, 341
חרוסת 80
חרל"פ יעקב משה הרב 82, 219
חרם — נידוי 29, 35, 259
חשמל 155, 171, 271, 315
חתול 261, 262, 323
חתונות 41, 50, 81, 167, 170, 275
חתן 49, 72, 74, 132, 158
חתן בראשית 70
חתן כל הנערים 69
חתן תורה 69

טבק 148, 261, 267, 286
טבק הרחה 261
טבריה 9, 99, 266
ט"ו בשבט 73
טופס „המנדט" 346
טוקטלי יהודה 292
טוקטלי ש"פ 179
טוקצינסקי מיכל הרב 27, 33, 35
טחינה 105, 106, 341
טחן 167, 321
טחנת קמח 63, 96, 130, 168, 246, 291
טחנת רוח 13, 168, 187
טיולים 318, 319, 320
טיפואיד 114
טיפוס הבהרות 16, 86, 302, 326, 340
טלית 53, 61, 74, 77
טמפלרים 134, 147, 154, 199, 265, 334
טרומפלדור יוסף 46
טריסטרם חוקר טבע א"י 7, 129

י"ד אבשלום 226
ידלר בן ציון מגיד ומטיף 60, 89, 203, 257
יולדת 21, 22, 23, 97, 98, 154, 174, 236
יום כיפור 292
יונים 8, 322
יורדים 43, 153, 176
יין 57, 64, 145, 169, 170, 184, 261
ילין איטה 217, 287
ילין דוד מנהל בימ"ד למורים 16, 34, 38, 289, 295, 303, 309, 337
ילין יצחק יעקב, מורה ועורך עתון 295, 297
ים המלח 68, 318
ימין משה 13, 161
יסוד המעלה 197, 270, 371
יעבץ זאב סופר 359
יפו 9, 16, 66, 76, 81, 91, 159, 209, 266, 331, 341
ירושה 12, 40, 173, 200, 241, 252
ירושלים של זהב 1
יריחו 66, 195, 318
ירמולקה 157, 158, 288
ירמנס א' ד"ר 119
ישיבת אהל משה 31, 205 —
ישיבת חיי עולם 31, 134, 179, 292
ישיבת מאה שערים 31, 205
ישיבת עץ חיים 14, 31, 32, 205, 285
ישיבת שערי שמים 31
ישיבת תורת חיים 14, 31, 32, 141, 142, 205, 330, 360, 367
ישיבה קטנה — הר ציון 260
יתומים 75, 141, 149, 174, 190, 241

כביסה 77, 93, 95
כבשים 97, 322
כד חרס 94, 111, 116, 170, 288
כדור רגל 46, 321
כדורים קנידלאך 81
כהן אפרים, מנהל עזרה 160, 335, 336
כהנוב משה נחמיה, הרב 205, 285
כהנוב ש"פ 123, 285
כהנסקי י"ל דנטיסט 122
כובסת 105, 112
כובע 79, 136, 157
כולל 14, 15, 54, 78, 174, 220, 237, 299, 331, 341, 376
כוספה 97
כותל מערבי 32, 42, 51, 81, 88, 89, 93, 175, 179, 222, 223, 270, 292, 332, 367
כינין 104, 219, 289
כיסנים — קרפלאך 64, 69, 76
כירה 59, 77, 100, 110, 136, 156, 327
כלב 261, 262, 322
כלה 49, 72, 74, 153, 158, 159, 272

כל נדרי 64, 65
כלי זמר 51, 324
כלי קודש 12, 43, 51, 62, 202
כנסיות 61, 318
כפכפים 150
כפר השילוח — סילוואן 83, 100, 128, 226, 356
כפרות 64
כרטיס שנה־טובה 275
כרכרה 48, 119, 147, 159, 160, 264, 333, 336

לאדינו 3, 12, 96
לאפין פישל 178, 181, 191, 195
לאקרדה 71, 103, 148
לבן 99
ל״ג בעומר 50, 84, 85, 159, 200, 325
לוין אריה ר׳ 159, 218, 275, 367
לולבים 2, 65
לונץ א״מ 145, 279, 294
לונץ חנה 294
לוקס 109, 270, 275
לחם 97, 135, 302, 340
לימונים 171
לינת צדק 289
ליפקין יצחק, בונה שכונות 189
ליפשיץ א״מ, סופר, מנהל בהמ״ד למורים „מזרחי״ 37
ליפתה —— נפתוח כפר 188, 192, 193, 344
לירה תורכית 303
„למען ציון״ 119, 120, 129, 194
לפטוספירוזיס 326

מאה שערים, שכונה 66, 75, 81, 100, 104, 187, 188, 195, 370
מאזאט — מכירה פומבית 44, 175
מאיר בעל הנס 127
מאשין מצות 78
מגדל דוד 227, 243, 333
מגהץ 113, 138, 151
מגיד 60, 275, 317
מג׳ידי 143, 163, 247, 261
מגיפה 326, 340
מוהל 23, 32, 42, 203, 290
מוחמד עלי פשה 10, 220
מוחרם 161, 171, 183
מוכתר 244, 248, 264
מונטיפיורי סיר משה 13, 24, 117, 128, 161, 169, 178, 186, 189, 220, 225, 259, 326
מוסלמים 9, 12, 15, 23, 82, 170, 185, 342
מופתי ירושלים 330, 349
מוצא 106, 184, 257, 297, 319, 331, 334, 343, 362
מוצאי שבת 52, 60
מוריסטאן 133
מושב זקנים 14, 60, 99, 119, 141, 345
מושבה אמריקאית 105, 131, 199
מושבה גרמנית 96, 99, 135, 315, 334
מזוזה 163
מזיא ד״ר 118, 123, 213, 229
מזריץ 195, 369, 370, 373, 377
„מזרחים״ 65
מחנה יהודה — שכונה 100, 104
מיילדת 21, 22, 290
מים 93, 94, 171, 193
מיס חנה לנדוי 36, 130
מישמש 85, 88, 106, 149, 320
מכבי 72, 73, 121, 236
מכבסה 170
מכירת חמץ 79
מכמש — כפר ע״י ענתות 318, 319
מלאכי א״ר, ביבלוגרף 181, 191
מלווה מלכה 61
מלון 166, 314
מלון אמדורסקי 167, 314
מלון פאסט 314, 315
מלון קמניץ 166, 211, 314, 334
מלח 79, 171, 247, 261
מלחמת העולם הראשונה 139, 165, 175, 185, 236, 258, 274, 278, 294, 315, 325, 337, 342, 357
מלחמת השפות 256, 336
מלמד 26, 27, 28, 34, 42, 320
מלניק שמואל, צייר שלטים 176
מלפפונים 70, 83, 100
מלצר 166
מלריה 11, 114, 160, 170, 265, 289, 324, 371
ממונה 57, 188, 192, 227, 252
מן חיים ר׳, מלמד 30
מנדט 9, 92, 102, 262, 350
מנופקטורה 132, 134, 142
מנורת נפט 58, 70, 109, 165, 171, 228, 246, 270
מנזר 139, 314, 320, 322
מני מלכיאל עו״ד 253
מנין תרח 220
מנכין הרב 185, 219

מנקר 30, 101, 206, 229, 232
מסיון 8, 16, 117, 119, 127, 128, 129, 250, 259, 327
מסילת הברזל — רכבת 68, 95, 197, 266, 315
מסכות — תחפושות 73, 75
מספרה 58, 177
מערת המכפלה 32, 91
מערת צדקיהו 227
מצה שמורה 78
מצות 78, 79, 97, 200, 237, 327
מצות מנישביץ 78
מצחצחי נעלים 147, 337
מצרים 16, 44, 45, 104, 342
מקובלים 125, 219, 371
מקוה 59, 64, 113, 248, 271, 272
מרוקאים 80, 107, 288, 360
מרק טווין 8
מרתף 42, 70, 78, 110, 170, 288, 341, 372
משגיח 229, 242
משולח 32, 239, 240
משטרה 244, 245, 361
משיוף שמואל 298
משכנות ישראל — שכונה 98, 161, 187, 197, 249, 362, 376
משכנות שאננים — שכונה 13, 187, 310
משלוח מנות 74, 75, 76, 103, 158, 170
מתנגדים 3, 63, 70, 217, 252, 257, 280, 373

נבון יוסף 139, 197, 199, 266, 289, 370
נבי מוסה 200, 323, 330, 349
נבי סמואל 319
נגר 11, 153, 172, 265
נדוניה 49, 50, 141, 229, 252
„נהגי הפרדות" — גליפולי 45
נוסח אשכנז 371
נוסח ספרד 371
נוצרים 8, 9, 15, 330, 342, 349, 364
נחלת שבעה — שכונה 187, 190, 327
נטורי קרתא 102, 216, 232, 260
„נעילה" 65
נעלי בד 65
נעליים 20, 125, 144, 178, 268, 288, 342
„נעלם" 250
נפוליון — מטבע זהב 31, 49, 138, 143, 244, 248, 299, 343, 372
נפח 154, 155, 156, 265
נפט 62, 92, 109, 110, 270, 329, 341
נפטלין 115
נקניק 70, 101, 148, 319
נרות 136, 156, 218, 341
נרות שבת 57, 68, 246, 291

סבון 112, 113, 136, 148, 268
סביבון 28, 71
סביל 94
סבל 161, 176, 183, 321
סברות — צבר 91, 136
„סדר" 80
סובין 126, 168, 291, 340, 341
סוכארה — עבודת כפייה לשלטון 45, 46, 111
סוכה 65, 149, 172, 246
סוכר 23, 80, 96, 104, 286, 341
סוכריה 70, 105, 200, 316, 318
סולטן 12, 198, 206, 356
סולת 56, 91, 95, 168, 291
סוס — משקה קר מליקוריץ 85, 137, 335
סוסים 68, 159, 160, 168, 245, 262, 297, 331, 344, 361
סופגניות 72
סופר סת"ם 213
סחלב — משקה חם 104, 137
סטורס סיר רונלד 147, 194, 352
סיגריות 60, 113, 148, 244, 247, 261
סיד 77, 136, 171, 178, 193, 288
סידקית 76, 133, 134, 142, 285,
סיוד 13, 41, 77, 90
סכך 66
סכרין 341
סלומון יואל משה 95, 208, 256, 277, 327
סליחות 91
סלנט שמואל, הרב דמתא 14, 191, 194, 204, 206, 220, 232, 236, 258, 292, 371
סלנט ישראל 78, 191, 214
סנדלר 79, 149, 173
ספונג'ה — שטיפת רצפה 57, 64, 136
ספורט 46, 121
ספר — גלב 79, 158
ספר תורה 68, 69, 275
ספרדים 11, 12, 13, 14, 15, 59, 67, 83, 100, 249, 255
סקאי 162
סקומברה — דג 103
סרדינים 70, 103, 319, 341
סרייה 133, 182, 341, 360

עבד אל חמיד סולטן 352, 358
עבדאללה המלך 86
עגבניות 85, 113
עגונות 107, 167, 241, 252
עגלונים 86, 159, 160, 201, 261, 265, 335, 356,
עגנון ש"י 263
עדשים 107, 113, 291
עוגות 290, 305
עורך דין 55, 253, 254
עזים 97, 108, 322
„עזרה" אגודה גרמנית 15, 36, 242, 300, 335,
336
עין הרע 25, 124
עירוב 60, 229, 282, 292, 317
עיריה 147, 161, 268, 286, 331
עי"ש — עקיבא יוסף שלזינגר 185, 217, 259
ענבים 59, 62, 68, 91, 148, 169, 229
ענטבי אלברט, עסקן 145, 295, 296
עץ הזית 85, 110, 299, 362
עצים 110, 149, 286, 304
ערבים 71, 73, 83, 160, 180, 200, 316, 320, 324
עריקים — פארר 293, 301, 344, 362
ערף אל ערף 217, 246, 349, 350
עתון דואר היום 278, 279, 297
עתון האור 277, 300
עתון הארץ 279, 349
עתון החרות 278, 300
עתון ההיתולי־פורימי 76
עתון הלבנון 277, 281
עתון הצבי 72, 256, 277, 300
עתון השקפה 277
עתון חבצלת 251, 256, 277, 300, 355, 359
עתון מוריה 278, 297, 300

פולי קפה 341
פופאליס ד"ר 120
פורים 73, 76, 162, 171, 200, 325
פוררה — משחק ילדים 71, 321
פח נפט 92, 110
פחה — פאשה 244, 255, 258, 265, 268, 270,
361
פחח 155, 156, 173
פחמים 58, 70, 110, 113, 149, 151, 163, 288,
292, 304, 327
פיטשה — רגל קרושה 57, 100
פין ג'יימס, קונסול אנגליה 198, 199, 250
פינס י"מ 39, 119, 127, 135, 176, 207, 216,
235, 256, 259, 359
פירמן 220
פיתה 91, 200
פלאמידה — דג 71, 148, 286
פלחים 77
פלמן דוב דוד 371, 372, 373, 377
פלפל 79, 108, 341
פמוטים 174
פנסיונרים 97, 100, 141, 149, 214, 227, 365
פסח 76, 149, 176, 200
פסח שני 78
פרד 169, 268, 344
פרוטינגר יעקב, בנקר נוצרי 130, 139, 197,
199, 289, 342
פרומקין י"ד — עורך חבצלת 128, 247, 251,
259, 277
פרושים 3, 63, 208
פרות 98, 322
פרימוס 110, 156, 173
פרנק צרפתי 138, 168
פרנקל שמעון ד"ר 117, 128
פרס ישעיהו, גיאוגרף 5, 9, 38, 337
פרסים 25, 175
פרעות — שנות ה־20 348, 362
פתח תקוה 184, 238, 304, 338
פתיליה 109, 148

צביעה 77
צדפים 145
צהבת 86, 114, 326
צועגים 84, 124, 269, 322, 363
צוקרמן שמואל 276
צורף זהב וכסף 163
צורף שלמה זלמן 10, 220, 256
צימוקים 57, 67, 73, 126, 136, 341
ציקוריה 58, 96, 98
צליינים 7, 8, 138, 174, 314
צנובר 66, 325
צנזורה 274
צנימים 96, 305
צער בע"ח 263, 321, 356
צפת 9, 10, 11, 14, 99, 266, 281, 370, 371
צ'רצ'יל וינסטון 306, 352
צרקסים 109, 174, 302

קבלנים 191
קבצנים 86, 126, 174, 175
קבר דוד 88
קבר רחל 91, 155, 160, 175, 240
קדחת 73
קוגיל 12, 22, 58, 184, 316
קוואס — שומר אישי 250, 251, 266, 274
קונסול 12, 127, 131, 197, 198, 232, 249, 253, 304, 306
קוסקוסו 91, 95, 100, 106, 113, 288
קוף 84, 323
קוק א"י הכהן, הרב הראשי 83, 189, 191, 205, 212, 257
קוק שמואל 146
קושטא — קונסטנטינופל 244, 249, 286, 329, 334, 340, 356
קטניות 77, 83
קידוש 48, 61, 167
קינות 89
קינמון 67, 96, 104, 341
קיסר ווילהלם 146, 160, 333, 334
קיסר פרנץ יוסף 297, 301, 331, 334
קישלה — קסרקטין ע"י מגדל דוד 243, 245, 274, 341
קמח 24, 56, 95, 110, 68
קמחא דפסחא 79, 237, 38
קמיע 25, 124, 125, 127, 213
קמפור 115
קנדינוף אהרן 198
קסט — סמוך על שלחן הורים 49, 54, 141, 183, 253
קסקט — מצחיה 157
קערות 64, 75
קפה 59, 79, 88, 98, 104, 107, 108, 113, 137, 286, 316, 341
קפטאן — בגד גברים 61, 151, 288
קפיטולציה 16, 247, 251, 253, 273
קפריסין 322
קצנלבויגן א"מ, מחנך דתי 260
קצ'קאוואל — גבינה שמנה 99
קקאו 23, 98, 341
קראים 201
קרבול חומר חיטוי 115, 269
קרח 63
קריסון וורדר — קונסול ארה"ב 131, 199, 250
קרקס 323

ראש הישיבה 30, 31, 51
ראש השנה 63
ראשון לציון — חכם באשי, 11, 101, 206, 215, 255
רבינוביץ תאומים א"ד הרב 207
רובע היהודי 66, 88, 108
רובע המוסלמי 88, 100, 191, 217, 317
רובע הנוצרי 180, 356
רוזן קונסול גרמניה־פרוסיה 12, 102, 250
רוטנברג פנחס 350, 379
רוטשילד 10, 13, 221, 287, 307
רוז אלכס, יו"ר המפלגה הליברלית בארה"ב 377
רויז טובי' הרב, ראש ישיבה 376
רויז יעקב, הנגיד ממזריטש 7, 139, 188, 195, 199, 258, 364
רוסלאן — אנייה 307
רופאים 64, 120, 127, 236, 244, 287
רופין ארתור ד"ר 340, 343
רוקח 22, 55, 65, 120, 128
רחוב הבטראק 99, 102, 103, 105, 324
רחוב היהודים 66, 100, 104, 244
רחוב חב"ד 134, 216
רחוב חברון 61, 88, 98, 120, 133, 161, 170, 179, 180, 200, 217, 227, 272
רחוב יפו 336
ריבה 105, 291, 341
ריבלין יוסף — בונה שכונות 187, 258, 292
ריבלין זלמן — חזן 203
ריימונים 68
רכטמן משה 179
רלב"ג לייב 122
רנד מנדל, נדיב בונה שכונה 188, 190, 191
רעב 340
רעפים 154, 178, 263
רפת 99, 322
רקיקי ביצים — אייר קיכלאך 25, 70

שאג אברהם צוובנר הרב 327, 328
שאוויש, סמל, פקח 244, 246, 247, 269, 341
שבועות 87, 226
שביעי של פסח 82
שבעת ימי המשתה 52, 167, 228
שבת אחרי שבועות 84
שבת בראשית 62, 92
שבת גוי 249
שבת נחמו 90, 351
שבתה — דלקת קרום המוח 114, 116

שדכן 49
שוחט 43, 63, 206
שוטר 243, 245, 247, 338, 373
שומן אווזים 78
שומשמים 56, 67, 96
שופר 32, 48, 62, 65, 92, 203, 213
שוק הבשמים 86, 100, 108, 151, 171
שוקולדה 104, 319, 321
שושן פורים 73, 76
„שושנים" 66
שזר זלמן — נשיא ישראל 378
שחיטה 12, 13, 32, 195, 231, 255, 257, 373
שטיבלאך 12, 217, 224, 258, 265, 343
שטרויס נתן, נדבן 121, 145
שטריימל — זנביה 53, 82, 157
שילד שלמה, מורה ומחנך 30, 300
שיעור הבנות — חוטי סוכר, מעדן ילדים 84, 85, 104
שיק קונרד, אדריכל גרמני 188
ש"י שיריזלי 179, 276
שירת הים 82
שכונות 188, 194, 248, 268,319,362,367
שכם 9, 16, 113, 330
שכנים 44, 83, 106, 109, 200, 226, 235, 253, 278
שלג 73, 183, 382
שלוש סעודות 60, 103, 214, 317, 319
שם טוב ד"ר 111, 163, 321, 356
שמחת בית השואבה 25, 68, 69, 325
שמחת תורה 25, 26, 62, 275
שמיטה — שביעית 71, 256, 257, 279, 335
שמן זית 62, 110, 113, 134, 257, 341
שמן שומשמין 97, 134
שמעון בר יוחאי 25, 127
שמעון הצדיק 25, 50, 85, 159, 200, 226
שמרים 57, 97, 291
שמש — שרת 31, 44, 47, 159, 228, 252
שני בנובמבר 330
שנית 115
שעון העיר 147, 352
שעון קיר 134, 162
שעון שמש 125, 217
שען 162
שער האריות 182, 311, 317, 357, 360
שער החדש 317
שער יפו 16, 17, 81, 86, 137, 138, 146, 160, 161, 243, 264, 331, 333
שער ציון 89, 102, 226, 233
שער שכם 16, 17, 86, 96, 161, 169, 243, 330
שפא עמר — שפרם 9, 364
שץ בוריס פרופ' 38, 144, 163
שקדים 66, 67, 70, 73, 147, 201
שקולס — בתי ספר 29, 35
שקת — סביל לשתייה 94

תאנים 57, 62, 91, 97, 126, 134, 286, 341
תבלינים 67, 79, 85, 108, 341
תה 59, 64, 98, 104, 126, 137, 341
תהלוכת ט"ו בשבט 73
תהילים 32, 63, 218, 236, 292, 365
תוף 52, 325, 330
תופרת 105, 152
תוקע 62, 202
תורמוס 341
תות 106
תותח 343, 345
תזמורת 244, 325
תחכמוני — חדר תורה 38
תחנת הרכבת ירושלים 160, 161
תימנים 25, 38, 157, 163, 165, 193, 217, 338
תינוקות 24, 41, 85, 96, 329, 342, 367
תיירים 8, 11, 16, 138, 143, 223, 225, 314
תיקון ליל שבועות 88
תלמוד תורה 26, 82
תלמוד תורה דורש ציון 36, 206
תלמוד תורה לבנות 29
תלמוד תורה מאה שערים 34
תלמוד תורה עץ חיים 14, 30, 34, 40, 178, 297
תמרים 57, 67, 73, 134
„תנאים" 41, 50, 81, 253, 325
תנור ציבורי 57, 74, 96, 271, 316
תנ"ך 28, 33, 34, 82, 128, 130
תעלת סואץ 297, 315, 331, 341, 357
תענית 93
„תפארת ישראל" — ביה"כ ניסן בק 332, 334
תפוזים 59, 71, 106, 108, 340
תפוחי אדמה 78, 341
תפילין 47, 48, 90, 213
תקיעות 63
תרבוש 16, 46, 157, 244, 289, 375
תרומות ומעשרות 229, 256
תרנגולות 169, 322, 338
תשליך 63
„תשעה באב" 28, 89, 90
ת"ת „מחנה יהודה" 27

T.T. College annual Walk of sightseeing — Allenby Bridge 319

Cheder teachers and children for a walk in the vicinity of Jerusalem 320

Rabid dogs Showing Symptoms 329

Kaiser Franz Joseph beloved by Jerusalem Jews, Visiting Jerusalem 332

Kaiser Wilhelm II in the royal camp — 1898, visiting Jerusalem 333

General Gamal Pasha, Commander of the IV Turkish Army in Jerusalem, World War I 339

General Allenby and his staff entering the Old City at the Conquest — 9.12.1917 344

The Daily Ha'aretz on the pogrom done Passover 1920 348

Emir (later King) Feisal greets Prof. Weizman on the occasion of the corner-stone of the Hebrew University, 27.7.1918 353

The Corner-stone ceremony of the Hebrew University on Mt. Scopus 353

Dr. J. Shemtov vaccinating cattle against cattle plague — Silvan — 1904 357

A hand written letter by R' Arye Levin — Pious of Jerusalem 368

"Gift Document" for two seats in the Synagogue of Mezeritch 374

R' Jacob Rose with his three sons — 1890 375

Mr. Alex Rose, Chairman of the Liberal Party, U.S.A., received by late President Mr. Zalman Shazar 378

The Author at the entrance of the Chazer (court yard), Old City — Birth Place 181

The Author points to the Arab occupiers at the dwelling where he was born 182

Sir Moses Montefiori 186

Old Montefiori's Quarters, Wind Mill on the left 187

Contract No. 4 for the purchase of a house in Mishkenot Quarters 196

Mr. Yosef Bey Navon 197

Chief Rabbi R' Shemuel Salant 204

Israel's Chief Rabbi A.J. Hacohen Kook 212

Ramban's Synagogue near the Churbah 216

The Wailing Wall — Kotel Maaravi at the beginning of the present century 223

The first slaughtering place in Jerusalem 2000 years ago 232

The Citadel — "David's Tower" served as a Turkish Military camp, built in 14th cent. 243

The Kishleh by the Citadel
Veterinary treatment to a wounded mare by the Author 262

Veterinary hospital and Weekly Animal Market at the Birkat el Sultan at the slopes of Mt. Zion 263

Obitury poster 275

"Halevanon" — the first paper in Jerusalem 277

Dailies and weekly printed in Jerusalem 278

Headings for public institutions' correspondence and seals of same 283, 284

A Jerusalemite-cated of the "Officer's School" — Constantinople 301

Ben Gurion and Ben Zvi Volunteers to the British Army in uniform 306

"Fast Hotel" for VI.P. Visitors 315

Student's monthly walk to Michmash — 1920 318

LIST OF PICTURES AND DOCUMENTS

Hebrew Part

Certificate of Merit to a member of the "People Guards", for defence of Jerusalem in 1948 II

Our sons, born in Jerusalem, in uniform V

Cheder children learning Torah 26

Talmud Teaching in an Upper Class of a pre-Yeshivah (The Melamed is my Father) 34

Teachers' staff of the Teacher's Training College — Mizrachi, Jerusalem 37

Students and Teachers of the T.T.C. Mizrachi 1922 38

"Teacher's Certificate" granted by T.T. College — Mizrachi, Jerusalem 39

A Chupah in the open air 51

Sabbath Candles on a Ready Table with wine for Kiddush 59

A Sukkah — Jerusalem style 67

The Scroll of Esther — Purim reading 74

"Shalach-Manot" — Purim presents, delivered in "Mea Shearim" 75

"Seder Night" — a family affair 80

Shofar 92

Sebbil — a trough, for drinking water by man and animal 94

"The New Batraq", a shopping center for textile and fabrics 133

Bank Apac now B.L.L. At the gruond floor "The German Post Office" 140

Jaffa Gate Square — Promenade 146

Oldtimer Jerusalemites in festive dress 152

Dress and Head-Cover variety among a Jerusalem family, 1905 157

Chapter XVII: MISCELLANY 326—361

Pests
Accidents and unnatural deaths
Nebi Mussa
Kaiser Franz Joseph in Jerusalem
Kaiser Wilhelm II in Jerusalem
The first arrival of an Airoplane in Jerusalem
Jubilee of a cabman of Jerusalem
The "War" of languages
Locust attack
Starvation
"Food-Ship" arrival from the U.S.A.
Release of Jerusalem by General Allenby
Regretable outcomes of Balfour's Declaration
Corner Stone — Hebrew University
The Sultan and the first Jewish Veterinarian in Jerusalem
"Pray for the peace of Jerusalem"

Chapter XVIII: NOTES FROM MY SCHOOL DAYS IN JERUSALEM 362—368

About a member of the "Hagannah" close to its creation
An elderly lady of Jerusalem tells her story
Yankil Soldat — a Cantonist at his last days in Jerusalem
The Zadik of our Shechunah — R' Arye Levin

Chapter XIX: ROOTS 369—382

"The Roses" of Jerusalem
Biography of the author
Postcript

AIDS TO THE READER: 383

Abbreviation and glossary
List of pictures and documents
Index
Chapters in English

Chapter XIII CONSTABULARY AND DISCIPLINE 243—263

Security Men
Prisoners and Detainees
Ghaffirs and Watchmen
Consulates
Kawasses, Consular couriers
Keth Din — Court
Arbitrator
Controversy, Disputes
Excommunication, Ban
Smuggling
Prevention of cruelty to animals

Chapter XIV: MUNICIPAL SERVICES 264—272

Urban communication and traffic between towns
Khans and public stables
Roads, ways and pathways
Sanitary services and drainage
Street lights and lamp posts in the Shechunoth
Miqveh, public baths and pools

Chapter XV: COMMUNICATION, ADVERTISING AND WRITERS ON JERUSALEM 273—313

Post offices
Printing Station
Press
Town Crier
Paper Headings relating to famous institutions
Eight who wrote on the life of Jerusalem
Mr. Faivel Cahanov
Mrs. Itta Yelin
Mr. Chaim Hamburger
Mr. Jehudah Tokatly
Mrs. Hannah Lunz
R' Y.Y. Yelin
R' Samuel Masheoff
"Jerusalem is the Capital of Israel" — "Central Public Relations"

Chapter XVI: ENTERTAINMENT AND AMUSEMENTS 314—325

Hotels, Hostels, Restaurants and Cafes
Refreshments and delicacies of Shabbath
Strolls and tours
Children's Plays
Domestic Animals
Beasts and Birds for display
Band-Kleizmer

Whitewashers and Painters
Hawkers
Dealers in old clothes
Beggars and Paupers
Public Auction — liquidation
Love labour, choice of personalities

Chapter X: HOUSING, DWELLINGS, BUILDINGS AND SETTLEMENT 180—201

Holding and Holders by right — Usucaption
Mucharm — the fixed day for moving
Building and Settling
Court-Yards
Contractors
Building material
Aliyah of Capitalists
Pious gentiles drive for rebuilding Jerusalem
Friendly and peaceful relations between non-Jewish neighbours
Karaites in Jerusalem

Chapter XI: RELIGIOUS LIFE IN THE HOLY CITY 202—233

Religious staff officers in Jerusalem
Rabbis and Judges
Chief Rabbi-Appointment, a colossal problem
Scroll writers
Synagogues
Groups gather to study religious learnings
The Churvah of R' Jehudah Hechasid
The Wailing Wall — Kotel Hamaaravi
The Holy Temple —— Beit Hamiqdash
Sites of Antiquity
Treasurers and Trusetees, Almoners
Beadles
Supervisors
Chevrah Kadisha — Burial Society
Slaughter Ordeals of the Ashkenazi community

Chapter XII: SOCIETIES AND PUBLIC INSTITUTIONS 234—242

Societies, membership and social funds
Chalukah — Charity regular distribution
The Kollel — a public body representing provinces of the diaspora to aid their town's landsmen
Delegates to collect money for the Kollel or public institution
Orphans and widows

Chapter VII: MEDICAL TREATMENT, HOSPITALS, INFIRMARIES AND INTRUDERS 116—131

Medical Aid, Pioneer medicine in Jerusalem
Hospitals, Infirmaries and Pharmacies
Dental Treatment, Doctor of Dentistry and Dentist
Healer, Fortune Teller, Utter Charms and Writer of Amulets
Hospices
Public Kitchens
Lunatics and Fools
"Mission" and Missionaries in action
Converts

Chapter VIII: COMMERCE, TRADING AND FINANCE 132—147

High class shops
Trading outside shop-shelves
Cold drink vendors
Money changer
Banks
Collapse of financial reserves of big Institutions
Local money and foreign exchange, and Bank coupons
"Jerusalem Made"
Traffic at Jaffa Gate

Chapter IX: WORKMEN AND OCCUPATIONS 148—179

Shopkeepers
Shoemakers
Tailors
Carpenters
Blacksmiths
Tinsmiths
Hatters
Barbers, Blood letting and applying leeches
Cabmen
Porters
Watchmakers
Gold and Silver Smiths
Makers of Mattresses and Blankets
Earthenware Repairers
Manufacturers of Brooms and Brushes
Umbrella Repairers
Waiters and Female Cooks
Millers
Wine Shops
Laundries

Chapter IV: CELEBRATED DAYS IN THE CALENDER 56—92

Sabbath
Penitential Period — Yamim Noraim
New year — "Rosh Hashanah"
Day of atonement — "Yom Kippur"
Sukkoth
Rejoicing of the Law — Simchat Torah
Facing the winter
Channukah
Arboreal Day — "Tu be Shevat"
Purim
Facing Passover
Seder Eve
The Song of the Sea — "Shirat Hayam"
The days after Passover
Sefirah — Counting, The period of seven weeks counted from Passover to Pentecost
Lag be Omer — thirty three of the Sefirah
Pentecost — Shevuoth
"The three weeks", preceding Tishah be-Av
The Fast of Tishah be-Av
Shabbath Nachamu
Elul — the month of Forgiveness

Chapter V: OF THE FOOD BASKET-SUBSISTENCE 93—108

Water
Flour
Bread
Milk
Butcher-shop
Fish
Sugar
Jam and their kinds
Noodles and farfel
Hand-grinding machine
Spice dealers

Chapter VI: DOMESTIC AND CULINARY REQUIREMENTS 109—115

Light
Heating
Oil and Kerosene
Washing Day
Soap
Detergents and Disinfectants

TABLE OF CONTENTS

Hebrew Part

TO THE READER 1—5

INTRODUCTION 6—17

CONTENTS OF ARTICLES:

Chapter I: JERUSALEM ABOVE MY CHIEF JOY 19—20

A song of degrees of David
"To your city Jerusalem you will return with clemency"
"Beautiful for situation, the joy of the whole earth is mount Zion, the City of great king"
I call it Jerusalem

Chapter II. REARING, EDUCATION and TEACHING 21—26

Born in Jerusalem
Hardships in bringing up babies
Teaching infants — the cheder
Teaching female children
Yeshivoth and students of Yeshivoth
Bible and Talmud quiz
Secular and semi-secular educational institutes
Libraries
Behaviour and Conduct
Problematic boys, lawless youth
Emigrants
Compulsary emigration to Egypt

Chapter III: AGE OF MATURITY 47—55

Bar-Mitzvah
Bridegroom and bride
Canopy — Chupah, Wedding
Future of adolescents

GLOSSARY

ADMOR	A Rabbi of Chassidim
AGADAH	Homilectics, Tales, Parables which are not Halacha
ALIYAH	Jewish immigration to Israel
BAR-MIZVAH	The ritual ceremony celebrated when the boy reaches his thirteenth birthday
CHACHAM-BASHI	The Sephardi Chief Rabbi approved by the government
CHALUKAH	Money distributed to the needy by the Kollel
CHANUKAH	The feast of lights
CHASSIDIM	Religious Jews followers of a "Rabbi"
CHEDER	A religious class-room wherein minors are taught
GEMARAH	The Learnings of the Amoraim, refers to the Talmud out of the Mishnah
HALACHAH	A Talmudic deduction for practical life, deduced from the Mosaic Law by commentary, rule
KOLLEL	A group of families who originate from a particular country and receive monthly pension, Yeshivah
MELAMED	A teacher in a Cheder or Talmud Torah
MIDRASH	Agadic Commentaries on the Bible and Talmud
MIKVEH	A small pool for bathing, a ritual pool
MISHNAH	The first part of the Talmud, the learnings of the Tanaim. The collection of post Biblical Jewish rites, customs and Laws
NAPOLEON	A golden coin valued 20 French Francs
OLIM	Immigrants to Israel
SHECHITAH	Jewish ritual slaguhter
SHECHUNAH	Newly built Quarter outside the Old City
TALMUD TORAH	A religious school of many class rooms
TARBUSH	A red rimless cap, head cover used by natives of the Orient
YESHIVAH	A Rabbinical College
ZADIK	A Pious Man

EPILOGUE

"The vision of Isaiah the son of Amoz, which he saw concerning Judah and Jerusalem".

Awake, awade, put on your strength, O Zion;
put on your beautiful garments, O Jerusalem, the holy city.
For henceforth there shall no more come into your the uncircumcised
and the unclean.

Shake yourself from the dust; arise and sit down, O Jerusalem:
loose yourself from the bands of your neck, O captive daughter of Zion.

**
*

For Zion sake will I not hold my peace,
and for Jerusalem's sake I will not rest,
until the righteousness thereof go forth as brightness,
and the salvation thereof as a lamp that burns.

And the gentiles shall see your righteousness, and all kings your glory.
And you shall be called by a new name, which the mouth of the Lord shall name.

You shall also be a crown of glory in the hand of the Lord,
and a royal diadem in the hand of your God

You shall no more be termed Forsaken,
neither shall your land any more be termed Desolate.

I have set watchmen upon your walls O Jerusalem,
day and night, always they will not be still.

**
*

Rejoice you with Jerusalem, and be glad with her all you that love her:
rejoice for joy with her, all you that mourn for her.

That you may suck and be satisfied with the yield of her consolations;
that you may milk out, and be delighted with the abundance of her glory.

For thus said the Lord: Behold, I will extend peace to her like a river,
and the glory of the Gentiles like a flowing sream: then shall you suck,
you shall be borne on side, and on knees be entertained.

As one whom his mother comforts, so will I comfort you,
and you shall be comforted in Jerusalem.

articles for the "Veterinary Record", the British professional publication, on Jewish ritual slaughter. Since then he has published numerous articles on various subjects connected with ancient Jewish laws, rules, customs and habits relating to animal and human disease and treatment, animal-welfare etc. In addition Dr. Shoshan has published three books: "Man and Animals' (1969), "Animals in Jewish Literature" (1971) and "Mekoroth Refuah" (Sources of Medicine) (1970). Two more books are awaiting publication: The History of the Veterinary Medicine in Israel and Roots of Medicine in English.

Dr. Shoshan is a member of many societies of Veterinary and Medical History. In his own city, Rehovot, he is a well known figure. In 1978 he was given the honor of "Distinguished Citizen of Rehovot" ("Yakir Rehovot"). He was also elected as municipal magistrate.

Dr. Shoshan has made great contributions to the Israel Veterinary Medical Association, of which he was once Honorary Secretary. For years he was on the Editorial Board of the "Refuah Veterinarith" and published many articles in the journal. He is a personal friend of the leaders of the American Veterinarians for Israel and many more members doubtless know of him through his regular contribution to the "Igeret" on the "History of Veterinary Medicine". In 1979 he received the Honour of "Worthy" (Yakir) from the I.V.M.A. In 1981 he was awarded by the Israel Veterinary Medical Association the "Prize of Veterinary Literary Works" — 1980.

Dr. Shoshan in his last book "Jerusalem My City", exposes a magnificent rich gallery of three and more generations born in his native town — Jerusalem.

In the different chapters of this book the author paints a vivid image of the life, struggles, ordeals and aspirations of members of these generations.

The book is written for those who want to know from the first sources about the comprehensive life of Men of Jerusalem.

Due to financial difficulties the author was prevented to cater more English chapters, may be one lucky day, a generous contributor will surprise us and have the whole book translated in English. To such a wonderful day the author is anticipating.

BIOGRAPHY

OF THE AUTHOR

Dr. ARI SHOSHAN was born in 1901 in the Old City of Jerusalem. He received a general religious education, which enabled him to acquire a wide Biblical and Talmudic knowledge. In 1922 he was graduated from the Mizrahi Teachers' Training College in Jerusalem, and in the following years he was a successful Hebrew teacher in London, where, at the same time, he studied Veterinary Medicine at the Royal Veterinary College. After graduation in 1927 he returned to Jerusalem and entered the government veterinary services, where he served first under the British Mandatory Government and subsequently under the Israeli Government, until his retirement in 1965. For the last three years of his service he was in charge of the Veterinary Legislative section at the Veterinary Headquarters.

The High Commissioner
requests the pleasure of
M. A. Shoshan's
company at Luncheon
on Monday 14th June at 1 pm 1937
Government House
Palestine
R.S.V.P.
to A.D.C.

Dr. Shoshan has devoted much time to his main interest — inevstigating Jewish medical and veterinary history. His wide Hebrew scholastic knowledge, his veterinary training and his literary talent have qualified him well for this pursuit. In 1927, while still a veterinary student in London, Dr. Shoshan wrote

to solve political problems and to settle opposing differences arising between employers and workmen. He went into politics in 1936, he shaped the Labour Party and his presence was felt in every issue.

He founded the Liberal Party in New York which gradually became influencial and overwhelming. Presidents of the States kept friendly with Alex and family and were invited to the "White-House", on many occasions where they have taken photos. He took great interest to help persecuted Jews in the diaspora and was of great help to the Jewish State in critical hours for the security of boundaries and safety of Israel.

Alex Rose died in December 1976. New York Press, media and other papers gave a full covering, describing in details his lifetime social activities and his leadership and organisation of the duties of the Liberal Party which he founded. Political leaders who paid last tribute at services, expressed in their eulogies, the highest praises for the deceased: "A giant and architect of the Liberal Party, an acute politician, a leader who claimed order, discipline and devotion. He handled problems without prejudice and dauntless". Such and more likewise were said at his coffin. Alex Rose left a widow, a married daughter who lives in Israel and a son — Mr. Herbert (Chaim) Rose, an Attorney at Law — New York.

His associates and friends regret that Alex has not been able to prepare his documentary book on politics, due to sudden illness, a book which much and anxiously was awaited, alas.

under the Czarist regime at that time, to enter a college education. At the age of 15, Alex was sent to New York, with the intention that he would prepare for a career in medicine.

The outbreak of World War I, forced his father to stop sending funds for his support. The lad was obliged to seek a place for his livelihood, he took a job as a sewing-machine operator in a millinery shop at $6 a week. He became active in the Labour Zionist Movement. In 1918 he enlisted the British Army as a recruit of the Royal Fusiliers, 39th Battalion, among many hundreds of Jewish youths from New York. He among the others were sent to Palestine for active service. Their battalion was engaged in many battles; they fought the Turks in Transjordan. After Armistice he returned to New York. He plunged in social work to improve working conditions of the working class. In 1927 he became vice president of the Hat Union, his activities produced fruitful results and in 1950 he was elected President of the Union.

Alex Rose has devoted much of his time to politics, he was a careful, thoughtful politician. As leader of the Liberal Party, he proved to be capable

"To Alex and Mrs. Rose Warm and trusted friends Lyndon Johnson" (June 1964)

Up to the last days of his life he enjoyed good and energetic days and did not use glasses. He passed away — Passover 1897 and was buried at Har Hazeitim (Mt. of Olives).

The Sons of R' Jacob Rose. The eldest son, Eli Moshe succeeded his father's trade in the tannery and in export of finished goods, a well respected man in Mezeritch. He built up a large family, later on they moved to the United States, where some of them through schooling and experience attained reputation and careers.

Lately a few members of the family settled in Israel. Eli Moshe visited his father in Jerusalem in 1890 ca., where he saw his two brothers born in Jerusalem. At this occasion a family picture was taken. Eli Moshe died in Poland. The second son Chaim Wolf, born 1874 in Jerusalem, was well versed in Talmud and Commentaries, studious and helpful.

He died at the age of 23, buried at the Mt. of Olives. He left a daughter and a son. The youngest son Toviah (my father) born 1876 in Jerusalem, was a great Talmudist and a man of advice and acted as an Arbitrator without reward. He continued the tradition of his father. During World War I, he included himself in social affairs. He was first "Gabai' of the Shechunah and Synagogue. He took much interest in acquiring land to build new Shechunot.

During the said war when famine and disease have spread, resulting in heavy casualities, he with others arranged to open "Free soup kitchens" and "Tea shops" for the poor and needy. He took part in forming of first aid groups to succor people stricken with Cholera.

During the riots which have broken up just after the Balfour's Declaration, he was very active to response to the call of Jabotinsky and Ruttenberg to arrange without delay local defence in the Shechunah Mishkenot.

He was among the founders of "Qiryat Shemuel" and "Bayit va Gan" Quarters where he owned a parcel of land.

He was considered in Jerusalem to be of the greatest teachers in Talmud. He was teaching youths of "Mea Shearim" up to his last days.

He died in Jerusalem in 1949. He left a wife Reshe Leah, three sons and two daughters (Jacob, Ari, Nachum, Batya and Rivkah).

The Great Grandson of R' Jacob Rose. Eli Moshe the eldest son of R' Jacob Rose, has visited his father in Jerusalem about 1890. To hide his identity as a Russian newcomer, he wore a Tarbush on his head, by doing so he was not troubled by the Turkish Police. After a short stay he returned to Mezeritch and continued his trade in tannery, hides and skins. His son Chaim Rose settled down in Warsaw and continued his father's occupation. He was a wealthy man, with a large family. His son Alex, though being a son of a well to do family was prevented on account of Numerus Clausus, in force for Jews in Poland

R' Jacob was a welcome visitor to the house of the Grand Rabbi, R' Shemuel Salant, Chief Rabbi of Jerusalem for fifty years. R' Shemuel appreciated R' Jacob's wide knowledge of Agaddah and Midrash.

When Shechunat "Mea Shearim" was built, R' Jacob moved in 1876 from the Old City to his new house in Mea Shearim. At the same time he began to arrange the building of his acquired house in Shechunat "Mishkenot" destined for his child yet in his mother's womb i.e. my late father (born in 1876). His house served as a meeting place for all "Olim" from Mezeritch, who have not yet settled down, they enjoyed his advice and hospitality and were able to leave their cash money in his custody while they are touring the country and until they settle in Jerusalem, Jaffa or Yesud Hamaalah.

An interesting side light reflecting the social life at those days, I take the liberty to relate: At that time there was still in the air the spirit of 'community dissention' between Chasidim and Mitnagdim. Chasidim and their opponents (Mitnagdim) were at logger heads on matters of a communal nature, such as "Beth-Din" (Religious Court), Ritual Slaughter, Burial, Synagogue Sermons and Matrimonial engagements.

R' Jacob asked R' Shemuel, the Chief Rabbi, for his consent to the Shiduch (Match) of his youngest son to a girl belonging to the Chasidim Sect.

R' Shemuel was an ardent Mitnaged, he asked about the kind of Chasidim? when he was told that the father of the proposed maiden is a "Lubavitz Chasid", R' Shemuel with a pleasant tone declared: "Chabad is just in the middle", may I greet you with a *Mazal Tov,* may it be the will of God that the match should be successful. The said girl was my mother, who told us the story when she was over eighty.

Another episode to recall: R' Jacob brought with him a sum of 70 thousand Rubals, after liquidating part of his business in Mezeritch.

A large sum of his capital he invested in shares of the Concern "Chemain de Fer de Rumel Co.", which built the Railways Europe-Asia. After the Balkan peoples have rebelled against the Ottoman regime, and hostilities broke out between Russia and Turkey, then the whole Balkan Peninsula became independent states in the year 1877. In consequence thereof the shares of the said company lost their value and R' Jacob lost his money.

R' Jacob was a man of a strong will power, from his youth he was a regular traveller in order to expand the trade of the Rose Family. He attended annually the Trading Fair in Leipzig — Germany. Though the loss has ruined his wealth, yet it has not ruined his mind and courage. He asked his youngest son, when he was in financial difficulties, to take the whole bundle of shares and sell it to a grocer as packing paper. At the same time he ordered the household not to mention a word of what has happened.

ROOTS

THE "ROSES" OF JERUSALEM

Reflections of the Aliyah from Mezeritch. It is now over 110 years since the pioneers of Mezeritch, Followers of the "Gaon of Vilna", so called "Mitnagdim", who were filled with the love of Zion, came to Jerusalem, severing all their ties with their native town for many centuries, a place where their ancestors developed a world known industry of animal products, such as hides and skins, hair and brushes, of which their processed goods were traded all over the neighbouring countries. Their productive busy town gained the name "Little America".

I was privileged, when a child, to meet daily one of the first comers to Jerusalem. R' Shemuel Zukerman came to Jerusalem at the age of six, along with his father — R' Jacob Lederhendler (Leather Merchant), in 1863.

He has received a religious education and as a youth received a good training in a printing-press, famous in Jerusalem. After some years, he opened a printing plant of his own and became famous in the country and abroad. He was a hard worker, devoted to his job and found time to associate with others for Building Projects to put up new Shechunot, much needed to accommodate those families who experienced hardships in obtaining living premises.

Of an other Oleh whom I heard of but not seen him, was my Grandfather R' Jacob son of Dov Bear Rose. He came to Jerusalem at the age of about sixty, a wealthy man, educated in Jewish Learnings and a clever business-man. He became involved in the communal life of the city and was interested in the vital economical problems especially in housing difficulties. R' Jacob Rose was dissatisfied with the scarce and poor accommodation provided by the Charity Trusts, which was distributed free only once every three years, a privilege of which only few could enjoy. In order to improve conditions he joined all committees and societies founded with the purpose to acquire land outside the Walls of the Old City for building Shechunot.

He joined the known "Shtetl Builder" — R' Yossef Rivlin in different building projects. R' Jacob Rose has advocated to adopt his slogan 'Build your house first', to achieve it by easy terms, based on weekly or monthly installments. To further his ideas, he entered in partnership with the first "Construction Bank" under the management of Mr. Jacob Frutiger, a Swiss Christian, a great lover of Jerusalem.

A number of Shechunot and many house-owners have taken advantage of the easy terms offered by the Bank. R' Jacob was from the first members who acquired a house in Mea-Shearim and in Mishkenot.

I am privileged, being bred and born in the Old City, to give a personal account from what I have seen and heard from first sources. I have tried my best to picture Jerusalem in her glory and in her afflictions through the last hundreds of years.

"The Lord does built up Jerusalem He gathers together the outcasts of Israel" (Psalms 147-2).

Truly, Jerusalem in my eyes, is like an empty barrel without a bottom, as much you labour to fill it, it will never be full.

There was something very vital which brought about this miracle to our present generation. Jews never completely left Jerusalem. Throughout centuries in the diaspora, Jews all over the 4 corners of the Earth, constantly kept in mind the name and glory of Jerusalem, longing for the day when the Holy Land and its Capital Jerusalem will become Jewish again. Since this was the wish among millions of Jews scattered all over the corners of the Earth.

The hope found political expression at the end of the 19th century in the Zionist movement in spite opposition of many nations.

"And in that day will I make Jerusalem a burdensome stone for all people: all that burden themselves with it shall be cut in pieces though all the people of the earth be gathered against it". (Zechariah 12-3).

At the end of World War I, the Zionist leaders in Britain obtained from the British Government the "Balfour Declaration" of the 2nd November 1917, which makes Palestine a Jewish National Home.

The credit of the striking progressive development of Jerusalem, with regard to its population, is given to the Jewish ambition and determination.

It should be remembered that in the beginning of the 19th century only 2000 Jews lived in Jerusalem, whereas at the beginning of the 20th century the Jewish residents of Jerusalem numbered 45.000.

The long awainted materialisation of the Isaiah's last prophecy (Is. 66-20): "And they shall bring all your brethern... out of all nations upon horses and in chariots, and in covered coaches, and upon mules, and upon swift beasts to my holy mountain Jerusalem, said the Lord'. To the above prophecy, please allow me to add: "and in air borne flights".

Jerusalem today offers to the visitor a gallery of remains of historical importance, visible facts a testinmony for the three millenia of Jewish heritage. Now, Jerusalem is the capital of the Jewish State, the seat of the President, parliament, institutions of high culture and science, center for ritual and secular studies, the greatest university, center of government offices, modern industries, well looked after by a praised municipality led by a devoted active impartial mayor.

The City, the eternal city for the children of Israel, is the Political and Spiritual Capital of the Jews. It is the undisputed center of Jewry recognised by all enlightened liberal minded people throughout the world.

Many books have been written on Jerusalem for the last hundreds years. Different writers pictured her from different angles, at different times with different values. Many more will be written with the same approach.

May He who thought us worthy to let us see Jerusalem in her destruction, privilege us that we see her rebuilt and restored".

Moses son of Nachman.

Sir Moses Montefiori Struggles for Jerusalem. Montefiori should be looked upon, as the pioneer of rebuilding Jerusalem on healthy and economical grounds. Seven times did he visit Jerusalem, his seventh visit he made at the age of 90, (1827, 39, 48, 55, 57, 66, 75). In all his courageous tours he was imbued with the national burning spirit to help financially the Jewish population of Jerusalem. He tried hard to make them economically more productive and independent. New Jerusalem owes a lot of its greatness to Montefiori's "Building Fund".

The successive built quarters: Yemin Moshe, Mazkeret Moshe, Ohel Moshe, Zichron Moshe and last Qiryat Moshe, are eternal monuments to the dear memory of Sir Moses Montefiori. What Herzl means — to Israel, Montefiori means to Jerusalem.

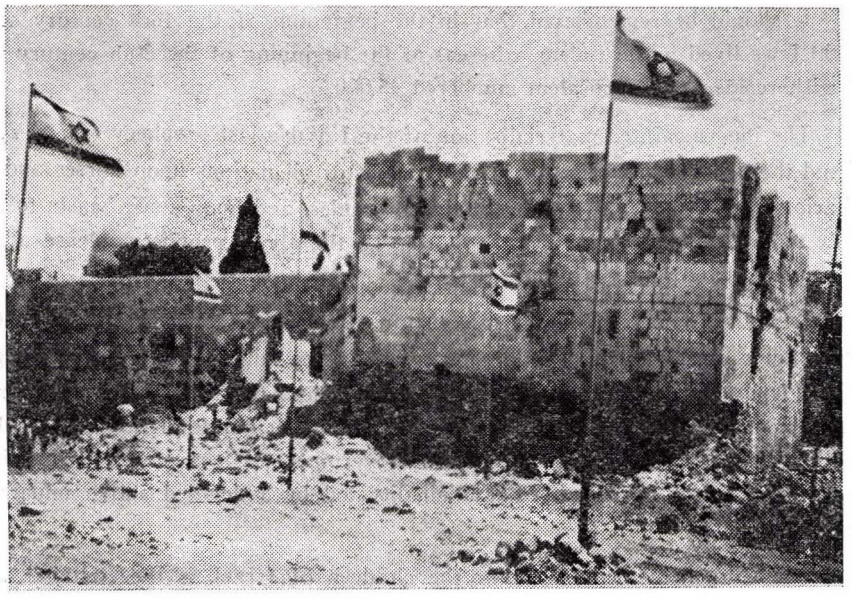

Israeli flags hoisted over "Wailing Wall" Square with the realese in 1967

The Rebirth of the Jewish State. The rebirth of Jerusalem as Capital of the Jewish State, after two thousand years of mourning and prayers three times daily, is seen as one of the greatest miracles of the ages.

WHAT JERUSALEM MEANS TO THE JEWISH PEOPLE

"Beautiful for situation, the joy of the world, the City of the great King". (Jehudah Halevy)

Jerusalem the Soul of Jewish Life. Israel is the Holy Land for Jews for over three thousand years, for Christians for about two thousand years, for Moslems for over one thousand and three hundred years.

Throughout ages, the history of this country has been full with unquietness. Successive Jewish States were overpowered by outside empires of Assyria, Babylon, Greece and last by Rome.

The Roman Emperor Aelius Hadrianus (117—138), having succeeded to depress the "Second Aevolt" under Bar Kochba (132 A.D.), has decided to destroy alike Israel and the Torah from which Israel draws its strength.

In order to do away with political Judaism completely, he renamed Jerusalem Aelia Capitolina. Hadrian ordered to erect on the site of the ruined Temple a temple to Capitolina Jupiter.

Jerusalem fell in the hands of Moslems, with the victory of Caliph Omar (637). Again Jerusalem was captured by the Crusaders in 1099. It was made the Capital of the "Kingdom of Jerusalem" which lasted for 88 years. At that time the Jewish population of Jerusalem numbered about 200.

After the conquest of Saleh a Din, Jerusalem in 1187, was ruled again by Moslems.

The Ramban on His Visit to Jerusalem in 1267. R' Moses Nachmanides (The Ramban 1194 Gerona Spain — 1270 Acre), the greatest Torah Commentator of his time gives personal evidence of the state of affairs which prevailed in Jerusalem as expressed in his letter to his son in Spain:

"Jerusalem 1267,

...I write this letter in Jerusalem, the Holy City... But I wish to say to you concerning the country: Great is the solitude and great the devastation in fact, the more sacred the places the greater their destruction.

Jerusalem is more devastated then the rest of the country.

There are no Jews after the arrival of the invading Tartars, some fled and some got killed.

We succeeded to find a vacant house, built on pillars of marble with a beautiful arch and we prepared it for a synagogue. For the town is without a ruler, therefore anyone who wishes to take possession of a ruin can do so.

road blocked with big stones. It appears that the Turkish retreating soldiers did it to halt the British advance, even for a short while.

All of a sudden we heard voices in English from behind the wall, asking for the removal of the heaped stones, adding "we are friends".

We tens of boys tried our best and removed the heavy big stones, and in front of us, face to face we saw strange faces in uniform mounted on horse driven vehicles by a team of four heavy weight horses each, this was a batch of batteries equipped with heavy guns of British artillery.

A young English officer with a group of privates walked to speak to us thanking for the prompt help, by the way enquiring whether Turkish units are round about. We advised them that to our knowledge none are to be seen in the vicinity. This officer was the first who told us that the British Army came to deliver Palestine in order to give it to the Jewish people.

On returning we noticed a group of Arabs with a white flag they halted a little distance from Share-Zedek hospital, they were speaking to an English soldier.

This was Hussein Eff. Al-Husseini the mayor of Jerusalem and some notables, who came to welcome the British occupation and to express their submission. This mayor has within a short time passed away, Moslem zealots connected it that it was Allah that punished him for handing Quds il Sharif — Holy Jerusalem to the hands of unbelievers. While we were at the northern approaches of the town, most of the residents hurried to the southern parts namely Jaffa Gate. Here it was more spectacular since here came all representatives of different armies which took part in the capture of Jerusalem. General Allenby dismounted his horse and entered with his close staff the Jaffa Gate, facing to the Old City, where he was heartily welcomed by all present.

To the joy of lightning the first candle of Chanukah was added the undescribable rejoycing of being free.

The nearer the sound of operating guns at a distance was heard, and when it was heard more frequently, the greater was the expectation and joy.

Because the Jews of Jerusalem feared to express verbally the name of Britain it was accepted to refer to the so called "Enemy": "Uncle Jacob"

Since all waited impatiently for the arrival of "Uncle Jacob", rumours often spread from mouth to ear, especially in synagogue, Shtiblach and Mikve, that "He"is near and will visit us within a week or so.

Many weeks of anxiety have passed but the hope was not abandoned.

Desertees and those wanted by the Military Authorities for profiteering counted the days to get out of their hiding places. Still more were anxious to be freed those who awaited trial for espionage.

The Battle on Jerusalem. We lived in Mishkenoth Quarters, not far from Machne-Yehudah. It was Saturday 8th, of December 1917, it was a rainly cold day, early morning we heard interrupted shootings of machine guns, quantities of pellets fell on our courtyard, then my father said: it appears that fighting is getting near the town. We all kept indoors, watching from the window we noticed that Turkish soldiers, half starved and bodily exhausted drag along and calling: "Ek Mek" namely bread, after we gave them some food, they said: "Dushman Geldi" namely the enemy is coming. We understood that the Turkish attacks and defenses have broken down. The Turkish Forces have withdrawn to Mount Scopus area.

At night the fire got stronger and more pellets fell just as hail, these must have been the critical hours before Jerusalem fell in the hands of General Allenby.

JERUSALEM SURRENDERS TO THE EGYPTIAN EXPEDITIONARY FORCES UNDER GENERAL ALLENBY

Sunday morning, the eve of the feast of Chanukah, shootings have stopped. The sun was shining, there was a feeling of relief, everybody walked out and asking each other about new crucial happenings after a night of sounds of bombs and shrieks of machine-guns. In spite of a considerable number of casualities due to stray bullets, yet the general joyous atmosphere was not blurred. Most victims were from those who were on Mount of Olives, attending funerals.

The Historical Day. Every person keeps in his memory certain days which are not forgotten. To me the day of liberation of Jerusalem is vividly kept in my memory, fresh as it would have been yesterday.

It was Sunday, a sunny warm day, the day before Channukah feast, 9th December 1917. I was among a group of youngsters who dared to walk as far as Lifta at the junction of Motza-Giva'at Shaul ways. At this spot we found the

THE RELEASE OF JERUSALEM FROM OTTOMAN RULE

Over three centuries was Jerusalem under Turkish rule. During this period the Holy City has experienced many ups and downs which affected closely the common life in all respects.

Years of Sufferings, Hunger and Pests. The years 1914—1918 are the terrible years which experienced the horror of World War I. Those years are well remembered by those who lived up to it, who felt them on their body and soul.

The population was thinned by hardships, hunger, epidemics and oppression by rulers. The military authorities who seized power and controlled the town including civil services, have confiscated all stored food, building material and large houses.

All foreign subjects in possession of Russian, French or British passports have been ordered to leave. Within a few weeks all deportees left Jerusalem to Egypt via Jaffa, they were shipped to Alexandria.

Those who applied for Turkish citizenship were allowed to stay.

All Ottoman subjects from 20-55 were called to military service.

If you paid 50 Gold Napoleon, you were granted a Discharge Certificate.

Very few of the military age could afford to pay the sum.

Overseas business stopped altogether. Charity money which regularly was received by different Kollelim (Kollel — refers to a distinct group of Jews who settled in Jerusalem, coming from a particular country or district of a country) derived from donations collected abroad, has ceased to come. As a result Learners in Yeshivoths, maintenance of communal institutions as, hospitals, schools and orphanages, etc., had restricted their activities and some closed for good while others reopened with the release.

Little money has been received through Constantinople from the Palestine Bureau headed by Dr. A. Rupin, which was sent from the U.S.A. by Jewish Welfare Organisations. Contagious diseases were prevalent, some achieved dimensions of pests. All this taken together, made Jerusalem of those days to a devastated miserable town.

No wonder that every single person, young and old, prayed for the redeemer in the shape of the British Army.

The Anticipation for Uncle Jacob. The sounds of guns and mortars have echoed in Jerusalem many weeks prior to the last battle around Jerusalem.

The booming was heard from the south, from the Gaza front.

him, he turned to Mordechai and asked him: Where is the Qibleh? (Southern side facing Mecca, holy to the Moslems), Mordechai bowed down and pointed out the right side directing south, this pleased the royal highness and drank the lemonade satisfactorily, requesting to be forgiven for his suspicion. On departure the Shah shook hands with the Mayor, councillors, V.I.P.s and with the "defiled-Jew".

The Mayor was over pleased from the satisfactory reply of Mordechai and said to him: Bravo — Shater.

Thus was the Mayor of Jerusalem relieved from a diplomatic scandal.

4. Mr. J.M. Tocatly M.B.E. (1904—1970), born in Jerusalem where he gained his education-Jewish and general. He became a rising star in the Circle of general insurance and represented great firms in this line, he was a social worker and served on many committees, municipal, financial and charitable, for his widespread social activities he was awarded the decoration "Member of The British Empire".

I knew Mr. Tocatly since his childhood and met him often. I am delighted to be able to quote a relevant passage of his book "My Life Path" — 1967. "Twelve years I lived in the shaddow of the Crescent, and in the thirteenth year of my life, in 1917, I saw the Turkish Administration collapse and its army defeated by the army of Great Britain".

The declaration proclaimed by General Allenby from the steps at the entrance of the Tower of David on the 9th of December 1917, in the presence of the representatives and notables of all communities of Jerusalem at the official ceremony marking the occupation of the city, rang down the curtain of the period of Ottoman rule in Palestine which had held sway for exactly four hundred years (1517—1917). In that hour the curtain rose on a new period in the life of the land of Israel, a period known in the history of the country as the era of the Mandatory Administration.

This era was filled with great events and new departures, with aspirations and high Messianic hopes, with the arrival of the first High Commissioner, Sir Herbert Samuel, this was followed by disillusionment and troubled times. This period came to an end 31 years later.

On Friday, the 14th of May 1948, while Israel's tiny army was engaged in its heroic stand against the attack on every side, launched by the great armies of seven Arab States committed to blot out the name of Israel its liberation and political sovereignty.

The State of Israel came into existence.

threads full of ties and knots, and pass it to the girl, asking her to release the tangle. This test was intended to try the state of mind of the girl, whether she was calm and patient and possesses virtues of tolerance.

The married couple were furnished with useful common furniture, but the bed of the wife was of a different shape and form, it was wide, possessing iron bars, one at each corner with horizontal cross bars to form a basis for a "roof" on which curtains hung, by these means a closed canopy was formed, there she gives birth and rears the baby".

THE SHAH, THE MAYOR AND THE JEWISH ORDERLY

The Shah of Persia visited Jerusalem, when Selim Al-Husseine was the Mayor of the Holy City (1882—1897).

Salim Eff. was a man of good appearance, well dressed, wearing a nice tarbush of the Turkish fashion, he was liked by all the residents, he was very liberal in his attitude towards racial and religious problems.

His bodyguard was Mordechai Buennes, known as Mordechai Police, bred and born in the Jewish Quarter. This devoted Attendant wore the special municipal uniform. He walked around the busy streets with a whip in his hand. As and when Selim Eff. walked in the streets of commercial Jerusalem then Mordechai Police walked in front waving his whip to make room for the mayor, this was necessary especially when stepping the stairs of David Street known as the Old Batraq, which was at day-time crowded with men and pack animals.

Mordechai Police spent most of his time on inspection of the Bazzar, a center for selling vegetables and season-fruits. He daily laboured hard to drive away women-peasants who habitually sat down with their flat round baskets displaying various vegetables for sale. By doing so they blocked the passage of communication to and from for the pressing stream in David street — the most densely crowded street of Jerusalem.

The busy inspector took occasionally little rest at the shopkeepers of the respective street, he was welcomed by all, Jews and Arabs alike.

A Diplomatic Incident was Cleverly Avoided. The Shah with his royal party paid a visit to the Holy City. After seeing the Governor, Mufti and Qadi of Jerusalem respectively, he was welcomed by the Mayor of Jerusalem at the Municipality, a short distance from Jaffa Gate.

After the customary ceremonial greetings, Mordechai Police brought a silver tray with glasses of lemonade, he handed one to the Shah, but the Shah showed nervousness, he said to the Mayor harshly: I am disgusted to be catered by a Jew. For a moment the Mayor was baffled knowing the Persians to be devout Moslems, but lost no time to reply: God forbid, I do not have among my personal attendants Jews, this man is a pure Moslem, well then said the Shah I will try

mother of pearl ornaments and souvenirs, many public institutions receive donations and widen their activities.

Jerusalem is the capital of the Land of Israel".

3. R' Chaim Hamburger, born in Jerusalem (1869—1951). His first education he received in Cheder and later in the Yeshivah in the Old City, his father was in business, banking transactions and a communal worker, at home many important people have met. From his early days up to his old age he took interest in all what is going on in Jerusalem relating to all sectors of the city. His impressions from the life of a Jerusalemite were genuine and from his own experience. In his documentary book "Three Worlds", contains three parts, the third was printed in Jerusalem in 1948.

I am pleased to fulfill his request: "I am aware that Writers will make use of my book, I request them to mention my name and the name of my book".

A Veteran Australian Doctor opens a Tea-shop for the Poor.

"Dr. Samuel Baruch, an elderly man, came in 1880 from Australia to Jerusalem. He opened a Tea-House to serve the poor and learners of the Yeshivah. He together with R' Asher Rivlin collected from house to house and shop to shop contribution for the upkeep of the premises. The collection one Gerush or half was effected weekly. From this income they leased two rooms situated in the vicinity of the Wailing Wall. In one room were two Samovars for hot boiled water, instead of tea which was expensive they used figs. The water in which figs boiled became coloured and sweetened and for all purposes was substituted for tea leaves, later on the second room became a rest home for lonely persons. Since this place catered for too many persons, it became too small to carry out its duties therefore a larger building was hired, with many rooms which were occupied with bed rooms for solitary persons. This establishment paved the road for the Aged Home which is still operating in Jerusalem".

The Christian Swiss Jacob Frutiger. J. Frutiger came from Switzerland in the sixties, he opened a Bank by the name "Bank J. Frutiger & Co.", he purchased land all over New Jerusalem in the direction of Mea-Shearim and Machne-Yehudah and built a number of quarters. Those who acquired the houses paid the cost by installments on easy terms.

He built a villa and called it "Mahanaim". It was purchased by the Jewish British Society "Agudath Achim", where Miss Landau had her Girl's School. (Now it accommodates the offices of the Ministry of Education).

The Bank was liquidated and Mr. Frutiger and family left Jerusalem.

The Newly arrived Couple.

"It was customary in Jerusalem, when two families decided to bind themselves in a matrimonial tie: that the mother of the prospective bridegroom comes to the house of the proposed bride bringing with a bundle of entangled

and gave rise to other Jewish quarters, continued their work in the north of the City on both sides of Jaffa Road as far north as Lifta Village.

(Keren Hayesod Publication — 1936)

2. Yeshayahu Press born in Jerusalem in 1874. Teacher, Pedagogue and Geographer he was on the teaching staff of the "Mizrachi Teachers Training College" — Jerusalem, where I was a student attending his lectures on Palestine in general and Jerusalem in particular. I still keep his notes.

"On crossroads seats Jerusalem surrounded by mountains, her stronghold and being situated on the highway where roads from the coast and Jordan Valley converge made her the most important town of the Land of Israel. The history of Jerusalem is in fact the history of the whole Country and vice versa. Seventeen times was Jerusalem destroyed and always came to life again. Jerusalem with her towers, palaces, citadels and fortified Walls leaves a deep impression on spectators.

Jerusalem of the present is built on the ruins of Ancient Jerusalem, she is 52 kms far from the Mediterranean Sea, the highest point is 744 m, above sea level, 1180 m. above the Dead Sea, which is a distance of 22 kms.

There are eight Gates at its Walls, the most busy is Jaffa Gate, next Damascus Gate. On mount Moriah facing east there is a double closed Gate — "Gate of Mercy". The streets and lanes within the Walls are narrow, curved and zigzag, some dark owing to arched ceilings which serve as floors for top houses. Two main streets traverse the City. One from Damascus Gate in the north leading south up to the Dung Gate, the second begins at Jaffa Gate continuous as David's street east up to the Temple.

New Jerusalem. The New City extends mainly on a wide plain north and west of the Old City, its area is twenty five times larger than that of the Old City. Jaffa Gate and Damascus Gate serve as communication agents between the Old and New City. Jaffa Gate is the commercial centre nearby are the Banks, exclusive shops, hotels, the Municipality, Post Offices and Telegraph premises, touring and travelling agencies.

The new Jewish Yishuv (population) concentrates in the New City, there are over fifty Shechunoth (quarter), many schools, Yeshivots (rabbinical Colleges), hospitals, charity institutions, as well there are the houses of the European community, consultates, monasteries, libraries and museums.

The New City is built on a wide large area, its streets are long and wide the buildings are large and nice, with corn fields and grazing land in between.

Jerusalem counts 70.000 people, of them 41.000 Jews, 14.000 Moslems and 15.000 Christians. At the touring season, in February-May the City is crowded with visitors from all over the world, nearly all languages are heard. Many residents make a living from the inflow of tourists, selling Olive wood and

binson's Arch" and the Western (or Wailing) Wall are silent witnesses of the of the times of David and Solomon.

All the monuments of the past are contiguous, lying side by side, joining covering and overlapping one another.

Outside Old Jerusalem extending from it on three sides, spreads the New Jerusalem, with more than treble the area and the population congealed within the walls. Every year the New City expands farther and farther in all directions, climbing and reaching up into the mountains around it, especially towards the west, preparing way for the tens of thousands of immigrants to come.

Communities of Jerusalem. Until recently Jerusalem had the largest population among the cities of the Land of Israel, but it has now lost its first place to the young Tel-Aviv. It contains about one tenth of the population of the country, and about one-fourth of the urban population.

The Moslems are the second largest community in Jerusalem, and the Christians the third.

The Old City. Old Jerusalem is divided by its principal streets into four squares, apart from the Temple Area which occupies a separate space. These are: The Armenian Quarter in the south-west; the Christian Greek and Latin quarter in the north; the Jewish quarter east of the Armenian and the Moslem quarter east of the Christian section.

The Dome of the Rock, commonly known as the Mosque of Omar, built over the rock to which, according to tradition, the Patriarch Abraham has brought his son Isaac to be sacrificed and on which our Holy Temple was erected.

West of the Mosque is the Western Wall (Kotel Maaravi) "from which the SHECHINAH (Almighty) never passed away". The passage below the wall is the gathering place for thousands of Jews who come here for prayer, and the goal of numberless pilgrims who have never ceased to visit this holy place from all parts of the Diaspora, in spite of all the dangers and persecutions which attended the journey to the Wailing Wall.

The Christians settled in the vicinity of the Church of the Holy Sepulchre, they believe to be Golgotha, the site of the crucifixion and resurrection of Jesus. The Moslems hold the Mosque of Omar in special reverence, and regard it as the third holy centre after Mecca and Medina.

The New City. Jerusalem outside the Old City begins with building of suburbs and was first begun by Jews, in the year 1860, only a very few sparse Moslem and Christian houses preceded Jewish construction.

The first Jewish Quarter to be established was "Mishkenoth Shaananim", south of Jerusalem, built with funds left by Judah Touro of U.S.A.

It was the foundation for the building of Yemin Moshe (Old Montefiore)

TITBITS OF SOME WRITERS ON JERUSALEM

Professional and Amateurs Writers on Jerusalem. Most writers on Jerusalem were bred and born in the Holy City, every one of them wrote according to his innermost thoughts. Records and impressions were not always impartial, especially if the particular writer came from the circle of Communal Workers.

Hundreds of books printed or still in manuscript which deal with Jerusalem are in fact different in outlook and represent Jerusalem's life from a different angle. Thousands of lights to Jerusalem, Jew or Gentile has in his heart a Jerusalem of his own creation, yet both are ready to hear or read of an other Jerusalem.

I regret I am unable to present a massive documentation, but for the sake of curiosity I present a selective collection representing different writers.

1. Mr. Y. Ben Zwi (1884—1963), Chairman of the Jewish National Council and later the second President of Israel writes:

Jerusalem is the Holy City not only of the Jewish nation but of all the three monotheistic religions which dominate the civilised world. But if for other peoples its significance and sanctity derive from its illustrious past, for us Jerusalem is not only a spiritual inspiration, but a cherished material possession, a permanent national holding, linking together the generations of the past with the generations of the future. All the humanitarian religious and cultural values which Jerusalem gave to the world were created by Jewish prophets, who uttered their thoughts in Hebrew, who endured the afflictions of their people, who foresaw its future and who assigned its mission among the human race.

This permanent contribution of Jerusalem was not destroyed with the destruction of the city, was not diminished by its poverty and downfall; and its value grows and increases with the revival and rebuilding of Jerusalem as it becomes once again the capital city of the National Home of the people who is arising from the dust of the exile and returning to live once more a free national life in the land of its origin.

Ancient and Modern Jerusalem. The buildings and its ruins present historic and geographic panorama unequalled in the world. Centuries and generations pass before our eyes in succession, in a long procession covering three thousand years of history. Excavations in the south-eastern regions of Jerusalem have unearthed the city of the Jebusites and the city of David and Solomon. "Ro-

CONSULATES IN JERUSALEM

ABOUT THE PERSIAN AND OTHER CONSULS IN JERUSALEM

I do remember the Persian Consul, who lived not far from our Quarters-Mishkenoth, he was a learned Jew by name of Yitzchak Altarass.

He mastered many languages with little persian. During World War I he was made Persian Consul in Jerusalem, he was Consul for six years. He did help Jews to obtain Persian nationality.

When my late brother Jacob was about to enlist the Turkish Army, my father obtained from the Persian Consul a Persian passport for my brother. Some months have passed and the Turkish government invalidated all Persian passports, then my father obtained a Spanish passport and same was honoured as long the Turks stayed in Palestine.

Jerusalemites Become Foreign Subjects. Some European Consulates were pleased to receive natives of Jerusalem in order to grant them protection enjoying the capitulation rights rendered to foreign subjects.

The greater the number of subjects under his protection the greater was his respect and honour by the Turkish Authorities. This in addition to humanitarian reasons encouraged the English, German and Austrian consuls to extend their citizenship to old rooted Jewish families of Jerusalem. Members of such citizens have never been in the mother country neither did they speak the language of the newly adopted "Fatherland".

At the beginning of the 20th century, a number of Ashkenazi families obtained Italian or Spanish citizenship by doing so they escaped serving in the Turkish Army and in the same time enjoing privileges granted by the Capitulation rights.

Consuls Who Took Interest in Jewish Life of Jerusalem. There were a good number of consuls who were deeply interested in the welfare of their subjects and their protectorates and to foreigners. They responded immediately whenever and whereever something wrong was done by a Turkish official or by any violent first-man.

Two consults deserve to be remembered for their persistent active endeavours: Dr. G. Rosen, Prussian Consul in Jerusalem helped the Ashkenazi community to shake of the hegemony of the Sephardi Leaders, by this the Ashkenaim were able to exercise Shechitah and butcher's shops of their own.

James Finn, British Consul in Jerusalem made efforts to obtain the permission from the government to build the Great Synagogue on the ground of the Churvah of R' Jehudah He-Chasid. In 1854 he applied to his Ambassador in Constantinople requesting him to assist the Ashkenazim to get the permission from the central government. He also made efforts to recognise the Ashkenazi community as proper Jews, of whom Moslems may eat meat from their Shechitah.

The local Turkish post office which was known to be slow and unreliable, had little mail which was transported by rail. If you happened to receive a letter by the Turkish post, you had to buy a stamp prior to the handling over of the respective mail.

At Saturday night, you could find dozens of Jews lingering at central Austrian post office, vis a vis the Tower of David, waiting to collect their foreign mail, involving public institutions correspondence, after being sorted out by the postal employees who usually worked over time to satisfy their customers.

At the Russian post office you could see "Olim" who still dressed as they did in Russia. Mail from America was delivered by the French post office while letters despatched to the States were sent through the Austrian Post office.

Stamps for all foreign post offices, one could buy from any food shop as well as post cards. Post boxes were available at hand, in the afternoon a mounted post employee emptied post boxes, this was done regularly.

Stamp collectors still possess Austrian, German, Russian and French stamps which carry the inscription Jerusalem with a date on.

Closing of Foreign Post Offices. I still remembber the day when all foreign post officers have been removed by the Authorities, it was October 1914.

Till the capture of the town by the British, the Ottoman post office functioned but business was little, correspondence next to nothing, censorship was imposed and dealings with the post office came to a minimum.

The Turkish Postal Stamps Bears the Name Jerusalem in Hebrew. In order to attract Jewish customers, the Postmaster General of Jerusalem has opened a Turkish Post Office in the Jewish Quarter in 1897. Mr. Eliyahu Honnig was appointed Postmaster, the premises were closed on Saturdays and Jewish Holidays. Mr. Honnig was a capable dilligent official, many local Jews made use of this post-office, for mail delivery to countries of the Ottoman Empire.

Mr. Honnig organised the mail service on Mt Scopus where the camp of Kaiser Wilhelm II settled on 1898, for the use of the royal visitors and staff. Mr. Honnig was awarded a medal of merit by the Kaiser for arranging proper facilities for good communication.

He was also honoured by the government with the title Effendi.

Some years later a Turkish Post Office was opened in Mea Shearim.

Mr. Jacob Fellman was appointed Post master, he too was a devoteful worker and punctual in his dealings with postal matters.

POST OFFICES

Means of Communication in Jerusalem. Generally speaking the media in Jerusalem was quite satisfactory, though we did not have all the present means of communication such as: Telephone, Radio or Television.

Up to the early twenties of the present century, we enjoyed the services of the Telegraph and Post Office. Actually we had a choice of many Post Offices managed by different countries which gave excellent service.

Communication Prior the Establishment of Post Offices. Even before there was a Post Office in Jerusalem, the Jewish population delivered correspondence to and from to all parts they had contact with, and kept a delivery service to certain persons and business-men living abroad. This was effected by many ways: Special messengers, Institute-delegates, commercial agents and others.

Foreign Post Offices. In 1841, after the departure of the Egyptian regime and the return of the Ottoman rule, foreign subjects in Jerusalem enjoyed much freedom, the Turkish Law and restrictions were not applicable to them. The Capitulation rights were strictly observed.

Consulates took advantage of such concessions and behaved themselves as Ex-territorial rulers, having their guards — "Kavass", prison court and some had their country's Post-Office, operating in Jerusalem.

Since the occupation of Mohamad Ali of Egypt, in 1838, an English consulate was opened in Jerusalem and in 1840 with the return of Turkish rule more European of the Big Powers States established consulates in Jerusalem.

France, Germany, Austria, Russia and Italy opened Post Offices with special post carriages, special post boxes scattered in all parts of the town and special postmen for delivery and collection, using their country's stamps.

These post offices employed capable persons to fill the jobs necessary for prompt and reliable services. Most of the personnel were Jewish, who knew English, German, French and Russian, in addition to Yiddish and Spanish.

Late in the afternoon left a closed carriage drawn by three horses, by the coachman sat an armed Kavas, the coach changed horses at Bab el Wad. After the usual rest proceeded to Jaffa and arrived to its destination early in the morning and unloaded the mail at the respective central post office. At the same time arrived in Jerusalem the mail delivered from Jaffa, containing bags of mail which were brought by boat from over seas.

These post coaches travelled in convoy along with the other foreign post offices, at times they took a single passenger, who hurried to come to Jaffa.

Architect, near Shuaffat village, the premises were adequate, spacious. Nearby were put up cattle pens, dung heaps, incinerators and a special unit for killing pigs.

With the outbreak of hostilities between Jews and Arabs, the place became dangerous for Jews, after a short time in 1948 it was abandoned by the Jewish community since it was captured by the Arab Legion of King Abudalla of Jordan.

So from the days of the establishment of the Jewish State until the Six Day War, the slaughter house for Jewish Jerusalem moved to the premises which belonged to the Shneller Orphanage School, a very inconvenient building, short of all necessary requirements. In fact it was before a cowshed of the German Orphanage.

With the liberation of Eastern Jerusalem and the defeat of the Jordan Army, the slaughter house was reopened for all, Jews and Arab alike.

Slaughter House and Butcheries in the Sole Control of the Sephardi Community

Over 120 years ago, the Sephardim were in an overwhelming majority in Jerusalem while the Ashkenazim and Olim from North Africa were in a distinct minority. The Government and Municipal authorities have recognised the representatives of the Sephardi community to represent Jerusalem's Jewry as a whole so far as obligations, duties, rights and concessions are concerned. Consequently the Sephardi Leaders dominated all public institutions and collected taxes for services according to their decisions which was not always balanced. In two issues the Ashkenazi and Moroccan communities felt hurt through such supremacy i.e. by overcharging burial place for the dead, and for collecting high rates for slaughtered sheep or goats, and raising the cost of meat by putting an extra charge to cover partly Official dues and partly for members of the ritual order of the Sephardi community. The Ashkenazim had to eat mutton since beef was not available at the Sephardi butchery. The Ashkenazi struggle to be able to slaughter animals in the same way as the Sephardim has taken many years, the bitter dispute reached by aid of friendly liberal consuls as far as the Sultan in Constantinople.

In 1864, Rabbi Meir Aurbach, chief Rabbi for the Ashkenazi Community has launched a heavy attack on the "Chacham Bashi" (Official Religious Head) asking him to inform government: That the Ashkenazim are proper Jews, just as the Sephardim, therefore moslem are allowed to eat meat from an animal killed by an Ashkenazi Shochet. The consistent pressure bore fruits and in 1870 the Ashkenazi community claimed victory since it gained independence on all fronts: possessing their own Cemetry, separate Shechitah and remission of Estate Duty.

at the beginning of detention, which lasted four days, and the second just before slaughtering, which started at dawn and stopped at sunset. Slaughtering at night was forbidden.

There were three incinerators for burning condemned parts, one in the Temple Court, the second on the Temple Mount and the third outside the city.

Organization and Wardrobe

The personnel engaged in the service of the Temple were organized into 24 shifts ("Mishmarot"), each shift composed of priests and Levites representing their clans, each with a Headman. The shifts served for seven days and were changed on the Sabbath. Each shift was allotted four windows out of the ninety-six in the Temple; the head-dress, the belt, the pants and the shirts belonging to the shifts were kept in separate window-niches appropriately marked.

The shifts were under medical care, since priests who habitually ate too much meat suffered from intestinal disturbances. The Mishna mentions the name of one specialist for intestinal troubles — Ben Achiah; he and his staff gave medical treatment to the priestly patients.

E. Heriot, Premier of France and Mayor of Lyons (1872—1957) said: "You judge the merits of a town by the sanitary conditions of its abbatoir". This was the case in those days in Jerusalem, which gained the name "The Golden City" — Jerushalaim Shel Zahav.

JERUSALEM SLAUGHTER HOUSE ON MOVE

Changing Sites. From my childhood in the Old City I remember the primitive slaughtering site adjacent to the Jewish butcheries within the Zion Gate. From a distance you could spot the whole offensive trade. The bad smells and waves of flies witnessed the horrible conditions where from the meat was delivered.

At the beginning of the present century the slaughter house moved to render full service, to Eastward of Mt. of Olives, at the lands of Al-Azarrieh.

The sanitary conditions here were not much better. Transport of meat and offals became a health problem, mostly performed by donkeys in dirty sacks, blood dripping and splashing over the contents.

With the establishment of the Mandatory Government, the slaughter house moved to Wad el Goz. Here too the premises were lacking hygienic conditions for slaughter of food animals. Killing of swine was performed in the Greek Colony in order not to hurt the feelings of the Moslem and Jewish residents. In the early thirties, the site was acquired by the Rockefeller Museum. At last a modern well equipped slaughter house was built, as it was designed by a British

The site of the slaughter house, called in the past "The Priest Courtyard", occupied an area of 135 x 187 cubits (1 cubit = about 50 cms.). It was surrounded by a wall, with special gates for the admission of prescribed necessities. Special sanitary conditions prevailed, to prevent offensive smells, dirt and swarms of flies. Without adequate supplies of pure water it would have been impossible to keep the place clean. Jerusalem was always short of water; nevertheless sufficient quantities were brought through a channel from a distant well, south of Bethlehem, called Ein Etam, (now adjacent to "Solomon's Pools" on the Bethlehem—Hebron main road) which was higher than Jerusalem by twenty cubits. The water therefore flowed by gravitation through the channel into the courtyard and was used for flushing the walls and the marble floor of the slaughter-house. The outlet of the channel was opened and closed as required. The cleansing was conducted, even on Sabbath, by priests wearing working-clothes. The used water, mixed with blood, was sold to farmers of the nearby Kidron Valley, to be used as fertilizer on their land. The superintendent in charge of the water-supply to the Temple also stored water in pits and cisterns which were dug for the purpose for the use of the public and of pilgrims.

A testimony to the cleanliness and good sanitary conditions prevailing in the Temple slaughter-house is found in the following quotation from the Mishna: "Ten wonders were wrought for our fathers in the Temple" (Abot V-5). Among them — "no woman miscarried through the smell of the flesh of the Hallowed Things; and no flesh of the Hallowed Things ever turned putrid; and no fly was seen in the shambles; and never did serpent or scorpion do harm in Jerusalem".

Installations and Procedures

(after the Mishna, Tractate Middoth ["Measurements"])

On the southern side of the Temple-Court stood the altar, the basin and twelve taps for hand and foot washing, the Pit and the Censer and four different "Date-Stamps" for the identification of sacrifices, which was in addition to red brush-marks that they bore.

The northern part of the Temple-Court served as the slaughter-place. Twenty-four iron rings were fastened into the floor. The animal's neck was pushed through a ring; nearby stood short marble pillars upon which were wooden beams, with hooks inserted, upon which to hang carcasses and organs. Between the pillars stood marble tables, upon which meat and organs were rinsed (see sketch). The entrails were rinsed three times on the table, while the stomach was cleaned separately in the Rinsing-chamber.

Before the offering, the animal had to undergo two examinations, the first

SLAUGHTER HOUSES OF JERUSALEM

The Slaughter House in the Holy Temple

Sanitary Conditions in Jerusalem. We learn that more than two thousand years ago, strict sanitary measures were adopted by the authorities in order to keep Jerusalem clean and purified. The rearing of fowls, geese and swine in the city was prohibited. The markets were swept daily, roses and scented plants were cultivated. The dead were removed from the town on the day of decease.

The Link Between Jerusalem and Rome. R' Matthia b. Charash founded a Yeshivah in Rome, about 2000 years ago, he was famous in rabbinical circles for his knowledge of human and veterinary health conditions. It was he that advised that a bitten person by a rabid dog should be fed the diaphragm of that same dog (Yoma 84 b).

The S.H. in Rome, In the third century, B.C., the slaughter of animals in Rome was still being performed in the grounds of the Forum. At a later date, premises were put up near the River Tiber by Macellus, a Roman freeman. The word "Makolin" in the Talmud, which refers to an abbatoir or butchery, as well as the word "Kolen" in Yiddish, which means "to slaughter", derive from his name. It is reasonable to assume that Jerusalemites who had connections with and visited Rome, borrowed ideas from the Romans about the maintenance of slaughter houses, as well as medical knowledge.

At the time that the Temple still stood on Mount Moriah, there was within its compound the biggest slaughter-house in the country. The building and its equipment were well-designed and supervised by a Commissioner. Under his supervision a staff of priests and a group of Israelites worked in shifts. Inspectors engaged in examining the fitness of slaughtered animals received their pay from the Temple's taxes.

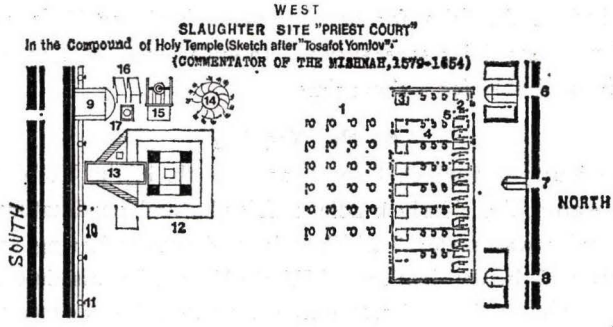

consuls, directors of banks and some physicians. The dog was not popular to the Moslem population.

Single Echoes of Pity to Animals. European residents, owners of dogs who showed kind feelings for a cat, were those who protested for mal treatment done to animals. One of their acts was to put a large signboard at the ascent of Mt. of Olives adjacent to Gethsemane, in six languages used by the people of Jerusalem, requesting them to dismount riding animals while on the ascent, in order to prevent unnecessary suffering to the animal.

Just at the beginning of the current century, Dr. J. Shem-Tov, a Jewish veterinarian came to Jerusalem from Turkey, in the capacity of a Government Veterioary Officer in charge of all duties to supress contagious diseases of animals in Palestine and Golan. Dr. Shem-Tov joined the S.P.C.A. of a consisted small group. Attended without pay to the ill and wounded animals kept or visited the Animal Hospital, found in Birkat il Sultan opposite Mount Zion.

Agnon the Noble Prize winner, mentions Dr. Shemtov in his book "The Fire and the Wood". During his lifetime Dr. Shemtov took interest in the activities of the Animal Hospital.

MERCY TO ANIMALS FROM MY OWN EXPERIENCE AT HOME

As a Child in the Old City of Jerusalem

My grandfather had a grain-and-fodder shop in the Moslem Quarter of the Old City of Jerusalem, where he kept a she-cat, always accompanied by kittens. Unlike the semi-wild local cats, this one was well-behaved. The inhabitants knew her address and when she strolled among the neighbouring Arab shops she was welcomed. Once a year, my grandfather had to close his shop for the eight days of Passover. He used to bring his cat and her offspring to spend the holiday with the family, which lavished great care upon them. They were a source of interest and joy. We children of the Old City, living in enclosed court-yards, had no facilities for keeping pet animals or birds, and this was an opportunity, repeated for several years, to experience the pleasure of having an animal friend, if only for a short time.

At the Yeshiva

From the four years which I spent, as a youth, in the Yeshiva, I well remember Reb Aaron, the elderly beadle, a friendly and good-natured man. The Jewish community was under Turkish rule, and was suffering severely from famine, disease and the deprivations of World War I. In this time of war when people were starving and bread was extremely short, Reb Aaron always left a portion of his ration. After his postprandial prayers, he would crumble the bread and distribute it to the birds hovering over him with chirps of thanks. This beneficence reminded me of my grandfather and his pet cat.

PREVENTION OF CRUELTY TO ANIMALS IN JERUSALEM

To Protect Animals Against Cruelty. I have to admit that peoples of Jerusalem as a whole had no special feelings towards kindness to animals. Few of the population felt a humane duty to rescue an animal while it is beaten or tortured by owners, or cats and dogs chased brutally by adults or minors. Cats and dogs were most unwelcomed when they appeared to search food and water. Horses were demonstrately whipped on run in carriages, donkeys were hastened to full speed by repeated pricking with a large sack-needle, especially at the ascent. Very little consideration was given to the meaning of overweight.

Cabmen and Porters. Very few cabmen paid attention to the proper condition of every part of the harness, they did not as a matter of routine examine the bridle, reins, bit, and shaft for a sticking nail, wire or nodule which are likely to cause injuries to the horse. Furthermore should draft animals happened to come across a pit or muddy land, then the driver would exercise his punishable whip without pity. Mules usually reacted on the spot, they began kicking vigourously at all sides. When such drivers were however met with protest by passers by, the latter received a harsh humiliated verbose answer, consequently less people reacted towards the immoral acts.

People's Attitude to Dogs and Cats. Chasing a dog or a cat with a stick or by stones was common. The actual appearance of a dog, even not looking aggressive, caused panic and immediate reaction to get rid of him.

This violent behaviour, may be explained as a result of fear from rabies, which was endemic in Jerusalem, the grave meaning was well understood by every Jerusalimte, big and small.

Yet many children brought a piece of bread to a brave dog who insisted to make friends with the kids by waggling his tail and looking up straightaway, and more sympathy was attached to a weak and semi starved puppy. The cat was chased because of its penetrating the kitchen stealthily, feeding himself and removing expensive meat and dairy products. The cat was suspected to attack babies in the cradle, since such cases have happened. The cat roaming about the houses was an untamed animal, being afraid of men and always on the run away.

One thing they responded with some suspicion was when called to catch the content of the mouse-trap, which they did with utmost skill. The mouse was stunned by powerful shaking of the trap and was suffering from bruises. Very few cats were kept in doors and cared for, in groceries and mills.

Small dogs of certain German breeds were kept by the Aristocracy as

as he was galloping towards Samakh to catch the Damascus—Haifa train, those present would have numbered five. The first convention of the I.V.M.A. was held at Haifa in 1928.

The Mandatory Government was not too pleased to see their officers being organised in professional organisations, for this reason a number of Jewish Veterinary Officers failed to attend the Foundation of the Palestine Veterinary Medical Association. My attendance was subject to previous permission from the Chief Veterinary Officer Jerusalem.

Sitting right to left: Dr. M. Kaspi, Dr. M. Marmerush, Dr. G. Rosen, Dr. Samssonof, Dr. J. Neriyah, Dr. S. Freund, Dr A. Levit, Dr. A. Ritterman. Standing right to left: Dr. J. Farber, Dr. Z. Gilmovsky, Dr. A. Lubrani, Dr. A. Dayan, Dr. D. Krumholz, Dr. A. Shoshan, (the author), Dr. Chaim Beq-Appelebaum. The picture was taken on Mt. Carmel at the first convention of the Palestine Veterinary Association held in 1928. Present: Government and Municipal Veterinary Officers and Veterinarians of "Ha Chaklait".

tuated in Birket el Sultan, near Mt. Zion, together with his post as Residential Veterinary Officer.

Agnon's Memories of a Jerusalem Vet. In his book "The Fire and the Wood", Agnon, the great Hebrew writer and Nobel prize winner, relates a story about his meeting, on one of his regular afternoon walks, a Jerusalem veterinarian who was treating a villager's sick cow in the vicinity. He tells how this animal doctor had redeemed wasteland which he had converted into a lovely fruit garden: "A young Jewish animal doctor, who had come from Constantinople to a post in His Majesty's veterinary services, in order to supervise the Sultan's livestock in this country, used to visit the villages regularly in the course of his duty. Returning home from one of his routine visits he stopped and dismounted from his donkey. While resting, he surveyed the vicinity of Baqah and enjoyed the refreshing breeze. He was enchanted by the panorama. In the east, the Dead Sea was visible and in the north he faced Solomon's Temple. He fell in love with the site at first sight. An Arab whose cattle he was treating heard of the doctor's wishes and sold him 30 dunams of his land thereabout. Dr. Shemtov planted a fruit garden and occasionally brought his family to enjoy the fresh air and the lovely fruits of the orchard. Then World War I broke out, destroying men and trees alike, and the orchard was wiped out".

Dr. Shemtov "Nullifies" the Sultan's Decree. In 1902 an audience with the Sultan Abdul Hamid was arranged for Herzl. Herzl brought before the Sultan his scheme to establish Jewish autonomy in Palestine to facilitate Jewish immigration, to purchase land and build up the country. Herzl met with an emphatic refusal. On the contrary, the Sultan strengthened the watch on the borders and ports of entry by introducing the "Yellow Ticket" which limited the stay of foreign Jews in the Holy Land to three months only. But, strange paradox! What was denied by the despot Sultan to Herzl was achieved on a small scale through his veterinary officer. The very spot where Dr. Shemtov drove his first stake for his orchard in the lands of Upper Baqah, had a number of years later grown and extended enormously to form a large settled quarter including Talpioth, Arnona, Kibbutz Ramat Rachel and Meshek Ha-poaloth, a stronghold of Jewish defence for Jerusalem, guarding the road to Bethlehem and Hebron.

One of the First Founders of the Jewish Veterinary Organization. The inaugural meeting, at which the Palestine Veterinary Association was founded was on July 8, 1922, at the house of the veteran veterinary officer, Dr. Yitzchaq Samsonov, in Bat Galim, Haifa. Three of the four veterinary practitioners present, among six possible, were Dr. Joseph Shemtov, the eldest, Dr. Yitzchaq Samsonov and Dr. Moshe Kaspi. Had Dr. Shlomo Freund's horse not stumbled,

THE SULTAN AND THE FIRST JEWISH VETERINARIAN IN JERUSALEM

Meeting the Veteran Veterinarian. Over fifty years ago, after graduation, I returned from London to Jerusalem, whereupon I paid a courtesy visit to Dr. Joseph Shemtov, the elder veterinarian in the country. I met him in his office in the Old City (where I was born). I was deeply impressed by his simplicity and his friendly reception. After that we met occasionally, but to my regret I did not take advantage of our meetings to record his tales, which contained valuable material of Jewish veterinary history. Dr. Shemtov had valuable reminiscences to narrate of his experiences and adventures owing to his lengthy veterinary career in field and office practice, both military and civil, covering vast territories in Anatolia, Syria, Golan and Palestine on both banks of the Jordan.

On His Majesty's Service. Dr. Shemtov was born in Saloniki and graduated in 1900 from the Veterinary High School at Constantinople. In 1904 he was sent by the Central Government to Jerusalem to undertake the control of Cattle Plague, of which recurrent outbreaks had wreaked havoc among the cattle population of Syria and Palestine. On his arrival he immediately began to inject antiserum into all the bovines of the area. An historical photograph taken while he was injecting the serum at Silwan village, east of Jerusalem, assisted by his Stock Inspector, is documentary testimony to Jewish participation in veterinary practice many decades ago.

S.P.C.A. in Jerusalem in the First Decade of this Century. The public attitude to animals being one of indifference, and cruelty to animals common, a small number of European residents, assisted by Dr. Shemtov, opened an animal hospital in 1909. Professional aid was given gratis. This hospital operated for the benefit of the city and surrounding villages up to 1915, when most working animals were seized by the Turkish troops advancing to the Suez Canal and Dr. Shemtov was mobilized to take charge of army animals. The Society's best publicity was its large signboard at Gethsemane, just at the beginning of the steep ascent to the Mount of Olives, requesting owners of riding animals to dismount on account of the steep incline up to the summit. The plea was couched in Arabic, Hebrew, English, French, German and Russian. Dr. Shemtov knew Turkish, Arabic, Ladino (Spanish), Hebrew, French and English. At the end of World War I, he resumed his professional duties at the S.P.C.A. Hospital, si-

Roots of Veterinary Jurisprudence

While going through the files at the Archives of the Veterinary Headquarters in Jerusalem, I came across some interesting correspondence which had taken place in the years 1917—1919 between the officers commanding the military administration (OETA) and the Colonial office in London. The officers reported the deplorable conditions under which animals were kept and worked, and the Colonial office advised them to take appropriate measures to safeguard the well-being of, and prevention of cruelty to animals. I also found drafts of the following legislative orders dated 1919:

Orer No. 96 — regulating slaughter of animals;

Order No. 109 — regulating the practice of veterinary surgeons;

Order No. 134 — regulating export of animals.

All the above served as a basis for veterinary legislation when the civil administration came into being in July, 1920.

Witnessing the Beginning and End of the British Mandatory Regime

I was privileged, as a young lad, to see entering Jerusalem, on the morning of December 9, 1917, the first contingent of the British Army artillery spearhead in the shape of heavy canons, each drawn by 8 huge shire-horses, which appeared to me then like monsters. That was at the northern outskirt of Jerusalem, at the junction of the road now leading to the Giv'at Sha'ul Quarter.

About thirty years later, I witnessed from the house which served then as the temporary office of the Veterinary Headquarters in Jerusalem overlooking the Russian Compound, which served as Police and Military Center, a British soldier hauling down the Union Jack. That was on May 14, 1948, at 10 a.m.

The Veterinary Office was also adjacent to what was named "Bevingrad", the part of the city where the Government buildings were located, fenced off from the rest of the city by barbed-wire, so that the Holy City was divided into two belligerent towns. The moment the Union Jack was down, Jewish Civil Guards (Mishmar Ha'am) followed by a big crowd, rushed to break through the fence in order to capture the Government buildings for fear that they might fall into Arab enemy hands. We "contributed" casting ropes, hobbles and other items from our stores to help pull away the concrete cones (called "Montgomery Teeth") which supported the barbed-wire fence. The attempt was successful. That day, the last day of the Mandate, only Mr. A. Grossman, the senior secretary of the Veterinary Services, and myself were at the office. We decided that the items we had "donated" be written of the ledger and recorded as "Issued to the defence of Jerusalem". Apart from these, all the stores were handed over intact to the Israeli Veterinary Services.

In order to enforce law and order, the government decided to strengthen its security forces. The means of transport for the forces at that time were horses and camels. Thus, Mounted Police Units were formed and stationed in all the areas of the country. A special Mounted Beduin Camel Unit was formed for the Negev. In the later years of the Mandate several units of Police Tracking-Dogs were set up, the Hqs. were on Mt. Scopus.

Veterinary Attendance to Police and Army Animals

The care and treatment of police horses and camels, as well as the horses of British army officers, were the duty of the Government veterinarians stationed at all the District Veterinary offices. In later years the treatment of Police Dogs was also part of their duty. This work constituted a large part of the veterinarian's activities and consumed a great deal of his time.

Valuable assistance was rendered to the veterinarians by the farriers, who were attached to all the horse and camel units. The farriers have taken courses in theory and practice and were trained not only in horse-shoeing but also in rendering first-aid to sick, lame and injured animals, filing irregular teeth, drenching and balling medicines, dressing and looking after sick and suffering animals day and night. The farriers ranked from corporal to sergeant. Most of the senior farriers were Jewish; many distinguished themselves and some were even awarded Medals of Merit. The first Master Farrier in the early twenties was British Inspector Ley. He trained the first cadre of police-farriers and set a model of high standards for future cadres.

Disposal of the Archives of the Mandatory Veterinary Headquarters

Prior to the termination of the British Mandate for Palestine, on May 14, 1948, the Government issued instructions as to how to dispose of the official documents and files and divide them among the two new Jewish and Arab States and the Neutral Zone of Jerusalem which were to arise in accordance with the United Nations Resolution of November 29, 1947. The Veterinary Department began to act accordingly. I was called to report to Headquarters in Jerusalem from my post in Tiberias, where I was serving as District Veterinary Officer, Galilee. In those days, travelling was very dangerous, due to terrorist bands seeking Jewish victims. The journey was therefore made in escorted convoys. After seven days en route, halting here and there, I arrived in Jerusalem. According to my instructions, I grouped the files into four categories: those intended for the Jewish State I left on the shelves of the Archives, those intended for the Arab State and the Jerusalem Zone were packed in boxes to be despatched to Cyprus. The fourth category consisted of thousands of files which were due for destruction. They were transported by truck to the municipal rubbish-dump where they were burnt in my presence.

FROM MY OWN EXPERIENCE OF JERUSALEM'S CRUCIAL TURNING POINTS

Veterinary Reminiscences from the Birth and Pre-birth Period of Israel

On the occasion of the 30th anniversary of the State of Israel many interesting stories covering a wide spectrum are being extracted from archives and people's memories for publication. In this context the Israel Veterinary profession has its own tales. I personally am pleased to have survived to be able to relate some memories, connected with the profession, from my own experience and from my own memorabilia.

The Political Atmosphere at the Cradle of the Veterinary Profession

The British military forces which took over Eretz Israel (then Palestine) from the Turks in December, 1917, set up a Military Administration in the country named "The Occupied Enemy Territory Administration" (OETA). It lasted until July, 1920, when it was replaced by the Civil Administration.

The Jewish community soon realized the hostile attitude of OETA to the spirit of the Balfour Declaration and criticized it bitterly. But as far as veterinary problems were concerned, OETA acted well and swiftly in an attempt to solve them. In so doing it practically laid down the foundation for a Government Veterinary Control Service, which was widened and deepened in the ensuing years.

"One Palestine, Complete"

At the termination of the military administration, General Bols, the commanding officer of OETA, insisted that his civilian successor, Sir Herbert Samuel, the first High Commissioner for Palestine should sign a receipt worded as follows:

"Headquarters, Occupied Enemy
Territory Administration (South)
Jerusalem
30/6/1920

Received from Major General
Sir Louis Bols, one Palestine, complete.
Herbert Samuel".

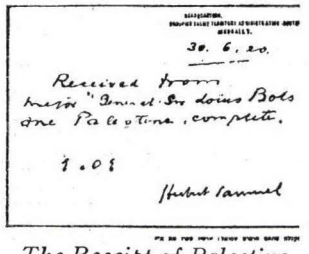
30. 6. 20.
Received from
Major General Sir Louis Bols
one Palestine, complete.
1.0.E.
Herbert Samuel

The Receipt of Palestine

Sir Herbert signed the receipt but added a footnote "E.O.E." (meaning: Errors and Omissions Excepted).

The country taken over by the civil administration was far from "complete" or at rest. Riots instigated by Arab agitators were becoming widespread.

From his youth he was active in Zionist Youth movements. He studied dentistry in Frankfurt on Main — Germany.

He arrived in Jerusalem in 1906, he was the first Jewish dentist in Jerusalem. At the beginning of the first world war, he was compelled to leave the country since he was a Russian subject. As other enemy subjects he found refuge in Egypt. At the end of the war he returned to Jerusalem and reopened his clinic. He was very moderate in charging fees for treatment, furthermore he gave free treatment to poor people and to inmates of Orphanages.

Dr. Rezloff a German, had an extensive clientele especially among the European section and the German Templars. His free treatment was given in the German Hospital. Many Jewish families received dental teratment at his clinic, so did my parents.

Dr. Moses Glazman, was born in Russia in 1888, he emigrated to the U.S.A., where he studied dental surgery at the University of St. Louis. During the World War I, he joined the 39 Battalion of the R.F., which was grouped from volunteers of Jewish lads residents of the States. He was sent among others to Egypt to fight the Turks in Palestine. When the war was over, he was of the first medical men who entered the service of Hadassah in Jerusalem.

He was of the founders and chairman of the Dental Surgeons Association, Jerusalem Branch. He wrote many professional articles. His dental practice was famous and was fully occupied by pressing patients.

Medical Progress

Finally at the close of the chapter on "Medical Treatment", I am pleased to have the opportunity to mention my colleague and great friend the late Dr. David Margalith, the greatest Israeli medical historian. I quote a relevant passage from his latest's book "Physicians Forerunners of Modern Israel": "The book also presents a large gallery of physicians who started the emigration of idealists to Palestine between the years 1880—1914. They shared with the other pioneers the hazards of a life in an area of endemic malaria. They were always the healers of the infected body and the healers of a discouraged spirit, broken by hardship, poverty and unfriendly climate.

A separate chapter is dedicated to the activity of the "Hadassah Institution" in 1918, after the conquest of Palestine by the British General Allenby, and which continues till now all over Israel.

The following chapter describes the creation and work of the "Sick Funds" and the creation of the "Society for the History of Medicine and Science", and "The Jerusalem Academy of Medicine", especially medicine of the ancient times".

They were angery for not closing unlicensed pharmacies. Their protests to the Authorities bear no fruits, because of the Baksheesh regularly handed to those who had to enforce the law, and so for tens of years the unlicensed pharmacies operated without fear of closure.

There were some pharmacists in Jerusalem who received "Permission" to prepare drugs, this was granted by the Municipal Physician. If the candidate knew to read a prescription, had a fair knowledge of various drugs and their properties, conversant with measures and weights, and is experienced in dispensing and preparation of Pharmaceutical compounds, in such cases the permission was given.

At the beginning of this century, the glory of the unlicensed pharmacist began to fade, a number of youths left for Cairo and Beiruth to study pharmacy.

Gradually the old fashioned pharmacies began, due to government pressure, to disappear. At the end of World War I, they have by then completely disappeared from the horizon, what has been left of them, is the good memory in the hearts of their generation, who is also on the brink of oblivion.

To sum up the whole complex of public health conditions present in the last century and the early two decades of the present century, I may say: That 400 years of Turkish rule in Palestine, the country experienced a miserable life, in economy, culture and health. The poverty stricken inhabitants suffered inter alia of mortal malaria and eye diseases. Jews in Jerusalem nearly escaped all misery and tribulation caused by disease and other affections since they enjoyed the hospitals and pharmacies maintained by the phylanthropic societies. Being an eye withness I must mention the great and devoted services rendered to the sick and wounded by the so called "Rofeh — Unlicensed Apotheker", to whom we children of the passing generation of Jerusalem thank them for our health and survival.

Qualified Dental Surgeon and Dentist

Dental Treatment. In the passing century there were in Jerusalem Dental Surgeons with a Doctor degree and Dentists too.

All just the same were fully occupied. In those days very little attention was paid to the superiority of the Academic degree.

In my childhood days, there were a few well famed dentists, who were popular among the Jewish population.

Dentist Emmanuel, an Armenian, was very popular among Jewish women; they claimed that he was talented and had a light touch in extraction of a tooth.

Mr. Yehudah Leib Kahansky (1872—1938), was born in Russia, learned in Cheder and Yeshivah, was an associate of Poet Chaim Nachman Bialik.

In 1908, the government pressed on pharmacies to be licensed, and strengthened the supervision. At that time there were in Jerusalem 22 licensed pharmacies.

Mr. M. Meir Hausdorff (1881—1948), born in Jerusalem, learned in Chadorim and Yeshivoths, studied externally general education and some European languages, specialised in the technic of keeping a pharmacy, being un-qualified he was obliged to close the premises.

In 1908 he left for Beiruth and took up pharmacy in the American University. After successful examination he received the required diploma and returned in 1911 to Jerusalem where he reopened his famed pharmacy.

He owned the famous pharmacy "Lemaan Zion" adjacent to the Ophthalmic Hospital belonging to Dr. Ticho. Mr. Hausdorff held the record of being 50 years a pharmacist in Jerusalem.

Healers "Acting Physicians"

The unlicensed dispensary was run by a non qualified Apothecary, who gained the name of a "Rofeh" namely a Healer. All such Apothecaries even in the time of my childhood practised medicine and minor surgery. As a matter of fact the great majority had trusted them, sometimes they won more confidence than medical man. He was looked upon as the "family physician" for child and adult, male and female.

Our family, first in the Old City had her Healer — named "Avromke Aptheker", he was one of the two who worked in the "Bikur Cholim" hospital, he was attached to Dr. Insler, a German Christian, who was on the medical staff of the hospital. Avromke Aptheker gained much experience in diagnosis and treatment, he was considered by many mothers to be a "specialist" in Children Diseases, which in those days were prevalent. When we moved to "Mishkenot" in the "New City", we again adopted a "Rofeh", it was Welvil Apotheker, he too was brilliant in his medical approach, good hearted, devoted to his patients, day and night, weekdays and holidays just the same.

From the call to his arrival was a matter of minutes. His charge was negligible. He kept a pharmacy where his prescription and of the physician engaged in his clinic were prepared.

The Liquidation of Unlicensed Pharmacies. As early as 1855, the Ottoman regime banned unauthorised Apothecaries. Government insisted that even long experienced pharmacists should pass an examination at the capital — Constantinople. A few of Jerusalem responded.

Among them was R' Leibe Aptheker (Gavrilovitz) born in Jerusalem 1852.

There were few licensed pharmacies, the outstanding, near Jaffa Gate, it was in charge of a Greek who kept a Jewish qualified pharmacist, Eli Kremer.

Russia in 1914, just at a time when many so called enemy doctors were obliged to leave Palestine, mostly to Egypt.

She opened a children hospital and a home for sick babies, she preached to mothers to bring up their children under hygienic conditions and her influence brought fruits.

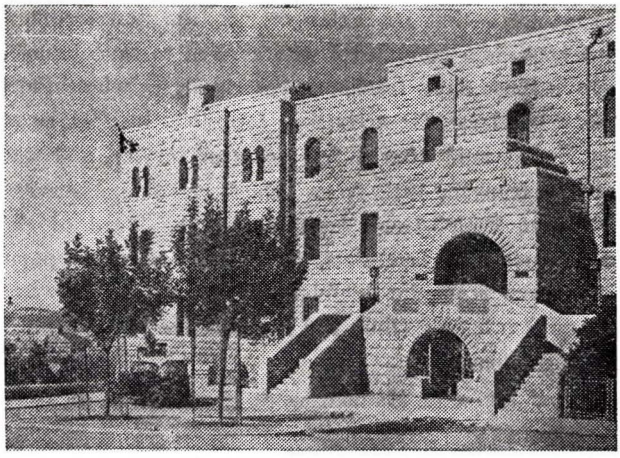

The "Straus Health Center"

Dispensaries and Pharmacies

To start with, nearly all so called pharmacists were unlicensed and worked in hospitals to dispense the medicine of the respective hospital physician. During the course of long practice, they learned to understand the meaning of each ingredient in the compound of drugs, their desired action and their contradiction. Their long experience under different medical advisors gave them much skill to recognise disease, to allay pains, to dress wounds etc., and if we add their patience and humble conversation with nervous mothers, there would be no surprise why aggravated women preferred them to be consulted with.

When such chemists otherwise known as "Healers" became independent and opened dispensaries of their own, they succeeded to achieve a large clientage, whom they served on short notice, generally without charge since the medicine was dispensed at their premises.

Nevertheless, these "healers" commonly called "Apothecary", kept on their clinics a doctor who on certain hours received patients at a low charge, his prescription was dispensed by the apothecary of the clinic.

were energetic, mixed up with the intellectual youth to whom they penetrated the spirit of physicial training and regular marches around Jerusalem. These four doctors have introduced variegation in the medical landscape of Jerusalem.

Dr. Arye Feigenbaum, born in Lwow (1885—1981). He specialised himself in Eye Diseases. Ln 1913 he settled in Jerusalem, was appointed Head of the Ophthalmic Section of Nathan Strauss' Health Center. He widened the front to check the spread of Trachoma, specially among children.

I have to menion —that Dr. Erlanger, was the first Oculist in Jerusalem. He was looked upon as a good angel who arrived to save joung and old from blindness, since in those days, trachoma was raging in whole Palestine, causing to partial or total blindness. He arrived in Jerusalem in 1908, he returned to his native country Switzerland after a few years of service, and was followed by Dr. A. Ticho who came in 1912 from Tchechoslovakia. He was appointed by the Society "Leman Zion" from Frankfurt, to be Head of the Ophthalmic Infirmary and hospital in Jerusalem, he gained enormous popularity among Jews and Arabs even from the neighbouring countries. He was a great rival to the missionary Ophthalmic clinic and hospital. He participated in the current life of Jewish Jerusalem.

Dr. Ticho and his wife Hannah were great collectors of antiquities, of Jewish ritual items.

Dr. Aryeh Beham came from Russia in 1913, in the same year he inaugurated the first "Pasteur Institute" in Jerusalem for the preparation of anti-rabic vaccine. With the establishment of this anti-rabid center for treatment of bitten persons by mad dogs or other animals showing symptoms of rabies, so bitten persons were not obliged any more to go to Cairo or Constantinople to receive vaccination.

Dr. Aryeh Goldberg came from Russia in 1912 and was appointed Head of the Bacteriological department of Nathan Strauss' Health Center in Jerusalem. He produced in his laboratory sera and vaccines against epidemic outbreaks prevalent which became aggravated during the first world war.

Dr. Aryeh Shimoni-Mekler came from Russia to Jerusalem in 1913. He was a Nose, Ear and Throat Specialist, a very kind and loving personality. In his days the people of Jerusalem enjoyed a really good experienced medical specialists.

The above four Aryehs beside their devotion to their daily medical duties, they gave much of their time to develop sport activities by associating personally in sport and marches in Maccabi uniform.

To those days belongs Dr. Helen Kagan, she was very popular by mothers whose babies she devotedly attended, she was fully occupied during the World War when her male colleagues were called for military duties. She came from

Later on, when Jewish and non-Jewish infirmaries were opened in a good number, there were an infirmary at each hospital to attend to out-patients.

At the beginning of the present century, two eye-clinics were opened in the New City at two distant places.

Infirmaries Held By Unlicensed Pharmacists. Most of the Jewish pharmacies kept by unqualified pharmacists possessed clinics, the clinic was visited daily at fixed hours by a physician whose prescriptions were dispensed on the spot.

In emergency cases when the physician was not available, his place was taken by the unlicensed pharmacist, who performed both jobs.

DOCTORS WHO ADVANCED MEDICINE, EDUCATION AND SPORT

Widening the Landscape of Medicine. In addition to the physicians already mentioned, it is desirable to note others, who distinguished themselves in public activities besides medicine, with the intention to raise the hygienic conditions of the people of Jerusalem, with special strees on the Jewish population, in order to heal body and spirit, by this, to fulfil the slogan: "A healthy soul in a healthy body".

Dr. S.F. Popolis, came from Galicia in 1878, he settled in Hebron St. in the Old City, as a general practitioner and expert for children diseases. He led a religious life. His approach to his patients was gentle and pleasant. At the beginning he was not accepted by mothers on account of his orthodox clothes, leaving the clinic regularly for daily prayers and growing a beard and side-locks, but after being convinced of his professional skill they welcomed him. Jewish and Arab patients called for his service. He was our family's Doctor. At fixed hours he attended bed-lying patients, his waiting room was always crowded with sick children of Jewish and Arab origin.

Dr. N. Weitz was born in Russia (1866—1935), he accepted the offer of Baron Rothschild to take up a post of physician at the Upper Galilee. In 1892 he settled in Jerusalem, he was very popular and was favoured in the team of consultants, common in dangerous cases.

He took active part in prompting the standard of secondary school education, and was a member of the judicial board of the Medical Association. Being a subject of the enemy he was forced to leave Palestine in 1916 and returned in 1918, and was appointed medical manager of "Misgav Ladach" hospital in the Old City till his last days.

"The Four Lions"

The so called "Four Lions" are four young practitioners who happened to arrive in Jerusalem just before the outbreak of the first world war. All of them

Generally all doctors gained experience in the common languages spoken in Jerusalem: Iddish, Ladino and Arabic.

It is true to say that Jerusalem was fortunate to have a choice, firstly humane of a kind attitude and skillful in the practice, they were never in a hurry when examining their patient. The prescription was prepared at the pharmacies of the respective hospital. In rare cases prescriptions were brought to outside pharmacies which kept a stock of rare medicines.

Jews of Jerusalem who nearly all were orthodox, were affraid to be hospitalised in "the English Hospital" in case the sick person dies in the hospital, in this case the "Burial Society" (Chevra Kaddisha) will refuse to attend to dead person, and he will not benefit a Jewish grave.

House visits at Shabbath and holidays, Jewish doctors came together with a pharmacist in order to avoid writing the prescription.

When carriages became available, doctors were summoned by the inviter while carriage was halting at his doorstep, and waiting to take him back. Medical fees were not fixed, those of fame and long practice, charged one Medgiddi (about 4 Shillings), some satisfied themselves with one shilling or less, especially at the time when there was a great surplus of doctors and unemployment.

Hospitals for Special Ailments

The first ophthalmic hospital in Jerusalem was founded in 1882, by St. John Order, a Scotch Missionary Society, not far from the train terminal. The hospital and clinic did excellent work for all creeds. The clinic was opened daily in the early hours to enable school children to be at school as early as possible, they were in any case attended with priority. A great number came daily to receive drops against Trachoma which was common and led to blindness.

Those who needed operations were put up in the hospital as In-Patients. All services were given free of charge.

The Mental Hospital at its infancy was taken over by Mrs. C.Z. Pinnes in 1894 and in 1912 it came under her daughter Mrs. Itta Yellin, from then onwards it has enlarged its accommodation, improved services, and achieved a desirable standard to cope with dangerous lunatics.

The Hospital for Lepers, was near the German Colony, the nurses were mostly European Volunteers, some of the royal families.

Small hospitals were put up at each "Home for Aged". A clinic where daily attendance was rendered by a visiting physician was held too.

Infirmaries

The first public clinic was opened by the English Mission in 1838. They had a team of physicians, pharmacists and nurses and a hospital to accommodate sick persons.

munity. In this hospital too, served a non-Jewish doctor, Dr. Mazaraiki of Greek origin. He was much in demand, he governed local languages, conversant in Arabic and Ladino. His Jewish mate was Dr. Abraham Abushedid (1875—1930). He was born in Jerusalem to a well rooted family of Morocco origin. He was a member of the first medical organisation under the name "The Association of Hebrew Speaking Doctors".

During the War of Independence the hospital was evacuated to the New City.

"Sharei Zedek Hospital" or otherwise called Wallach Hospital, has been founded by the "Committee of Frankfurt in Support of Israel Jews" conjointly with the "Amsterdam Center of Kollel Hod" (Hol-Deutch.).

Dr. Moshe Wallach (1866—1957), born in Germany was invited to take charge of the hospital, he came to Jerusalem in 1891, he found that the place cannot satisfy the demand for treatment and hospitalisation. With his efforts and money of the donors, he succeeded in purchasing a big parcel of land on the Jaffa road adjacent to the old custom house, now Romemah. At this site he put up in 1901 the large hospital "Sharei Zedek".

Dr. Wallach was a famous figure, in nature he was meticulous, adamant, extremely religious, he had no working hours, day and night within the walls of the hospital. He had a devoted and a hard working medical staff, Schwester Zelma was a great help to him as she too never left the hospital.

His approach to his sub-ordinates and public was of a Prussian discipline. The hospital was clean and tidy and the work perfect. Within the walls of the hospital reigned a religious atmosphere. Devout Jerusalemites preferred this hospital over others.

The "Municipal Hospital" was owned by the Municipality and was administered by a poor personnel, household and medical staff, the patients were usually peasants from the neighbouring villages. Jews did not make use of this hospital. The building was opposite the police station "Machne Yehudah".

Patient's House Visits by Doctors

Daily Visits by Doctors. All physicians engaged by the hospitals paid visits at home of the patient, even doctors of the Charity Societies such as the English, German, French, Russian and Italian hospitals, did attend patients at home without delay. They arrived punctually accompanied by an interpreter, they came on horse back or donkey.

Dr. Abushedid was riding a mule, in this respect he was singular among his colleagues. Should the doctor come without an interpreter, there was always somebody near who could translate from one to the other.

victims was high, over one thousand, rather a high percentage for a small population in those days.

The establishment of the first Ashkenazi "Shechunah" out of the Old City in 1869 was urged, between other reasons, to build planned dwelling houses with hygienic conditions to eradicate contagious diseases.

Hospitals and Infirmaries

Hospitals in Jerusalem. The Rothschild Hospital was opened in 1854. In the twenties of the present century, the name was changed to "Hadassah Hospital". In the original hospital were: rooms to hospitalise sick persons, infirmary and pharmacy.

"Bikur Cholim Hospital" established in 1848, in a short time there were 50 beds occupied. The hospital accommodated sick persons from all over the country mostly from the Ashkenazi community.

Two house consultants gave medical treatment withuot pay. Poor people received drugs and dressings free of charge.

Two non-Licenced pharmacists were attached to the hospital staff, they were very popular among the patients, many of the sick, specially women preferred to consult them prior to their approach to the doctor, with regard to infant medical treatment, mothers' belief in the skillfulness of both pharmacists was resolute.

The management of the hospital was composed of a number of trustees who acted gratis, the acting manager was the secretary who jointly served as treasurer, in fact all problems were solved by him.

As a child in the Old City, I remember the medical staff, the two doctors, Dr. Insller, a German Christian, who held a private practice too.

He and his wife were attached body and heart to the duties of the hospital.

Dr. Aaron Masie, a well known figure in the medical spheres (1858—1930). He came from Russia in 1889 and was appointed by Baron Rothschild as medical adviser to southern Colonies of Judea, besides his speciality in internal diseases he practised as an eye specialist clinically, which at that time assumed the form of an epidemy amongst the settlers.

In 1902 he joined the medical staff of "Bikur Cholim Hospital" in Jerusalem. He was the editor of the Medical Journal "Harefuah", he devoted much of his time in forming a nomeclature of medical interest being a member of the Vaad Halashon (Language Council). He composed the Hebrew medical dictionary which was completed by our national poet, Dr. Shaul Tchernichovsky.

After World War I the hospital moved to the New City where it is still there under modern and developed conditions.

"Misgav Ladach oHspital" was founded in 1857 by the Sephardic Com-

I do not exaggerate in stating: taht there was not a house in Jerusalem even for one day to be free from ailment of any description whether adult or child. It has been said: "that bread and medicine both are one's daily bread".

Health conditions became aggravated at a time when epidemics broke out, such years were not rare. Newcomers constantly arriving, suffered much in course of acclimatisation. It took time till Olim adapted themselves to the strange climate and to the oriental food basket, both has a bad influence on health stability for a considerable time.

Hospitals and Infirmaries. The demand for physicians, infirmaries, pharmacists, nurses and drugs was great. This situation was seized by missionary institutions to their benefit. Under cover of good will to come to the help of the miserable and sick, but in reality the purpose was to hunt souls for conversion to christianity.

The Palestine Christian Organisations, especially in Jerusalem professed the motto: "For the Holy Land's Sake". They contributed large amounts of money for education and treatment of the countrymen, with special efforts to attract Jews in order to convert them.

The propaganda to infiltrate christianity acted in three ways: Education, Medical treatment and Offering work. Leaders of the Jewish community were aware of the danger which is immenent from the activities of the "Mission", they accordingly have taken steps to block all avenues leading Jews to the doorway of the "Mission".

It must be admitted that to a certain extent, the tactics of the doctor's visiting the sick and hospitalisation at a short notice, had some success.

In order to combat the menace of such phenomena, it was necessary to supply to the Jews of Jerusalem suitable medical institutions, to meet the vital demands. Luckily the diaspora Jewry came to help to curb the harmful acts of the "Mission".

By the initiative of Sir Moses Montefiori, Dr. S. Frenkel of Silesia, was the first Jewish physician, who rendered his medical services to all sections of the inhabitants inrrespective of race or religion. Maintenance and salaries were paid by Sir Moses.

The doctor was praised and honoured by the Arab population.

The medical institution existed till the Rothschild Hospital was opened in 1854. About 70 years later it was named "Hadassah Hospital".

The aspiration to open more hospitals and infirmaries resulted from two urgent needs: one to supply the vital need for a healthy community and the second, to put an end to the destructive tactics of the Mission.

In 1865 an epidemic of cholera broke out in Jerusalem. The number of

MEDICAL SAVOURY FROM JERUSALEM

In my opinion it is appropriate, to present at least few selective chapters in English for the English readers. In this case they will enjoy the book with something more than introductory parts. I chose with consideration topics of a medical nature pertaining to different aspects which is always welcomed.

PIONEER MODERN MEDICINE WITHIN JERUSALEM

"Then the eyes of the blind shall be opened,
and the ears of the deaf shall be unstopped.
Then shall the lame man leap as a hart,
and the tongue of the dumb sing.
And the ransomed of the Lord shall return,
and come to Zion with songs and everlasting
joy upon their heads".

(Isaiah 35—5, 6, 10)

The Beginning of Public Medical Treatment. The urgency for proper medical attendance has laid the corner stone for well organised medical institutions especially in Jerusalem, as far as hundred and fifty years ago, corresponding to days of my grandfather, father and my childhood. I still remember well those days, and the medical landscape which left an indelible mark on my memory.

Those memories are worthy of recording to preserve roots whose fruits we are now gathering with praise.

Life and Death in the Hands of Medical Treatment. The vital reasons for urgent application of medical aid were many and common.

All kinds of febrile diseases were frequent, sporadic and seasonable enterogastritis were common, usual and epidemic eye-diseases, various kinds of influenza, infection of respiratory system and fatal or ruthless complications as a result of epidemic meningitis and troublesome skin diseases with a number of others not mentioned, to combat with the whole list gifted medical men were required. More or less the demand was supplied.

The sense of responsibility was well developed and people speedily called for medical advice, the response was without delay.

You could hardly find a person complaining that his request was met with refusal by a doctor to attend to a sick or wounded person.

JERUSALEM ABOVE MY JOY

"I was glad when they said to me, let us go into the house of the Lord.
Our feet shall stand within your gates, O Jerusalem.
Jerusalem is built as a city that is compact together;
Whereto the tribes went up, the tribes of the Lord,
a testimony of Israel to give thanks to the name of the Lord.
For there are set thrones of judgment, the thrones of the house of David.
Pray for the peace of Jerusalem; they shall prosper that love you.
Peace be within your walls and prosperity within your palaces.
For my brethern and companions I will say please, peace be within you.
Because of the house of the Lord our God I will seek yours good".

(A song of Degrees of David — Psalms 122)

**
*

"Return O Lord in mercy to Jerusalem your city; and dwell therein as you have promised,
Rebuild it soon in our days, for an everlasting structure
And speedily establish the throne of David therein.
Blessed are you O Lord who rebuils Jerusalem".

(Amidah — Prayer of Eighteen Benedictions)

**
*

"Abraham called it — Jeraeh, Shem (son of Noah) called it Shalem.
Said the Lord: I call it Jerusalem, a match of 'Jeraeh' and 'Shalem' — JERUSALEM".

(Midrash Rabba — Bereshit 56)

**
*

"And build up Jerusalem, the city of holiness,
speedily in our days.
Blessed are you Lord who does rebuild Jerusalem
in your mercy, Amen".

(From "Birkat ha-Mazon", grace after meal)

after receiving bakshish and same were repeated at short intervals.

As life became unbearable, the expectation that the day of Redemption is near has been strengthened. The poverty striken and the bodily and spiritually broken had no alternative but to wait for the releaser, though he is slow moving.

On the eve of the Hanukah Feast, in the early hours of 9.12.1917, I, with many more boys, dared under fire to proceed along the way leading to Givaat Shaul, near Liftah village. We were lucky to welcome a young Scotch officer with a small party of fixed bayonet soldiers. It was from this officer that I heared about the Balfour Declaration

Most Jerusalemites went to Jaffa Gate to welcome General Allenby and his massive army, happy with joy and deep merry feelings which penetrated all their hearts. Freedom had thus come!

This brings me to the end of my description which covers a number of many centuries. This was a brief and surface glance over such a critical and decisive era. A fundamental knowledge of this great time can only be achieved by reading every chapter of the book.

Two Figures Of High Esteem. The military government which ruled Palestine since the occupation was exchanged by a civil administration.

Sir Herbert Samuel (1870—1963), later Viscount Samuel, was appointed High Commissioner for Palestine. He arrived in Jerusalem on the 1st of July 1920. For five years he held this post. He was received by the Jewish community with great joy and admiration, they saw in him the re-establishment of a Jewish "Head of State", a materialistion of a 2000 years dream.

Unfortunately the hot enthusiasm has gradually evaporated, due to his liberal handling the dangerous Arab Leaders, who opposed through terror activities to the Balfour Declaration. His superior staff was mainly anti-Zionist. In 1921 he granted amnesty to Haj Amin El Husseini, accused of arranging terror and bloodshed among the Jewish population of Jerusalem. Herbert Samuel appointed the Ex-fifteen years prisoner to the Post of Grand Mufti of Jerusalem. Of course this move was not acceptable by the Jewish people neither were the Jews pleased when he stopped free immigration. Undr his rule, Transjordan was cut off the Jewish National Home and became an Emirate ruled by Emir Abduallah of Hedjaz.

Rabbi Abraham Isaac Kook (1865—1935) born in Russia. In 1904, he became Chief Rabbi for Jaffa and the neighbouring Colonies. In 1914 he went to Europe for "Agudath-Israel" Convention and was obliged to stay in London for the duration of the World War I. In 1919 he was invited to come to Jerusalem to be the Chief Rabbi. In 1921 he was appointed by the H.C. Sir Herbert Samuel to be the Chief Rabbi for Palestine. Rabbi Kook was the greatest learned Rabbi of his age, a great lover of mankind, of his country and of Chaluzim-builders of Eretz Israel.

to see people lying on the pavements of Jaffa Road swollen from hunger, with shiny faces in agony. Even Turkish soldiers suffered from hunger while their allies, the German troopers and their comrades the Austrians had plenty of food and luxuries enough even to sell.

The population in Jerusalem decreased owing to a great number who departed to Egypt, on account of being Russian, French and English subjects and later on Americans too who were considered enemies, they were kept in exile in Damascus. Contributing to further decrease are those whe were taken to service, or deserters who ran away from the army. Together with havoc and heavy mortality the town became empty, very few people were seen in the streets. Houses were dark at nights, owing to lack of kerosine, the local made candles were of an inferior quality, it was stinking and smoking.

The sum up of the inflictions caused by man, coupled with those delivered by Nature resulted in chaos requiring many years thereafter to make good the issues of that dreadful time.

There was, however, a little assistance rendered by selling personal belongings, household furniture, clothes, copper vessels, jewelry and bed outfits. All those and likewise, were purchased by Transjordan Circassian who were exempted from military service and enjoyed many privileges granted to them by the Sultan at the time they were obliged to leave their homes in Russia. They cultivated fertile land, and carried out commercial enterprises, produced charcoal and were agents of wheat and barley destined for Jerusalem. They had much money and utilised the catastrophic situation of poverty and scarcity which prevailed in Jerusalem as it was in fact worse than any other place in Palestine.

My parents too sold household articles weekly to buy flour and other vital commodities. The Circassians visited all Jewish quarters in order to buy cheaply valuable and precious articles. We welcomed them as saviours as elderly women said, "they are probably disguised angels" or "it was Prophet Elijah who always appears in distress".

Edible food within reach which displaced imported essentials were: dried figs, raisins, olives and olive oil, Tchine and jam made from grapes, locust or cactus were popular. Turmus-lupine substituted ground nuts and pumpkin seeds, Sorgus was together with bran mixed with wheat or barely to bake pita or bread. Such contrivances aided to provide the necessary food for our daily life.

This period was referred to as Gamal Pasha's dictatorship. Deserted soldiers were hanged in public at Jaffa and Damascus Gates; among them were two Jewish lads. Black market dealers were exiled to Anatolia living under terrible conditions of hunger and disease. The constant searches by the "Qanon Shawish" — Military Police, even of innocent people became a habit until they stopped only

Italian have performed good communications with their homeland. Post office-boxes for collection of mail were stationed all over the town at central spots. The mail arrived at Jaffa by boats and was taken to Jerusalem by mail coaches which travelled during the night accompanied by an armed "Kawas" — a consular security man.

Years of Famine and Pests. The four years of the First World War, 1914—1918, have left long standing marks on the life of the town's folk. Shops were emptied and not replenished, goods were confiscated by the Government, against a receipt of no money value. So were taken away animals, mills and large buildings, Turkish subjects from 18—50 were mobilised and sent by foot to Damascus and even further. Imported products, edible and non edible, disappeared and the little in stock were hidden for fear of seizure or of fear of paying with Turkish paper currency which had only one tenth the value of the real coin which had been a legal tender for ages in the country i.e. the French Franc and the Gold 20 francs piece called a "Napoleon", equivalent to 109 Piasters (Grush).

The crisis was felt from week to week and within a few months shelves in all shops were empty and foreign goods had disappeared entirely.

Communication was hampered, check-posts on Jerusalem Jaffa route by military authorities controlled the movements of the population, men in military Service age or suspects were detained while other people passed only by permit.

To avoid contact with military patrols, Jews and mostly those who had to escape for safety to Jewish colonies under false passports used to join Arab villagers by donkey ride following a mountainous route through villages, beginning at nightfall from Beit Hanninah, Beit Ur, Yehuddieh, Fegge terminating at Petach Tiqvah, which with the evacuation from Jaffa of the Jewish residents became a metropolis replacing Jaffa and small Tel-Aviv, which were emptied from their residents on account of war tactics, the refugees settled temporarily mostly in Petach-Tiqvah and the rest in Kefar Saba, Samaria colonies, lower Galilee at Tiberias and Yavniel, in Jehudah colonies and few in Jerusalem where many houses were vacant.

In April 1915 a heavy unexperienced locust attacked all Palestine and exterminated everything green. It showed itself with all the ferocity lucidly described in the Biblical Book of Joel. It was a terrible scene of which I, who have seen it, cannot forget even a part of it. The locust increased the peril to the population, there was starvation due to lack of most essential food, vegetables and fruits could not be obtained. Moreover money was scarce, no earnings, no work but plenty of fear and disease.

A heavy outbreak of spotted typhus, cholera, meningitis, many itching and other infectious diseases embraced the whole population and it was quite common

Sephardic Jews sought their prosperity in Latin America. An important factor for leaving was to escape joining the Turkish Army. That is why few Jews who possessed foreign citizenship have left the country, furthermore they were blessed with a rich Kollel which distributed monthly allowances. In fact they have never sufferred want of vital commodities, they lived a pleasant life.

Noticeable Changes and Progress. There was an atmosphere of Churriye; Government offices were more liberal to the local Jewish people, Turkish was taught in the Jewish Schools, and Jewish Ottoman subjects were enlisted in the Army. Two wars broke out before the World War No. I, i.e., with Italy on the Tripoli dispute, the second, the Balkan war. The Turks fought and lost against Rumania, Serbia, Bulgaria, Albania and Greece and as good patriots we Jews wished Turkey success but with no avail.

Improvement was noticed in public security, police posts were opened in new Jerusalem, the sanitary conditions in charge of the municipality showed activity.

Streets, lanes and passages were often cleaned, and donkeys carried away the litter and rubbish. In the early evening a municipal employee was seen carrying a ladder and a kerosene can with which he filled the lamps posted all over the Old and New city. After some years the kerosene lamps have been replaced by a lux.

Main roads were repaired by filling the holes and were straightened by a stone roller drawn by a pair of mules or horses.

Before the commencement of the touring season a thorough overhaul was carried out on all main roads it corresponded with the Passover Feast.

The inter-cities transportation was conducted according to schedule. Two trains running to and back from Jerusalem to Jaffa, with a number of stops, via Ramleh and Lydda. The journey took about four hours and was considered a holiday by its own merits, specially for children. A diligence, or carriage drawn by three horses was a popular vehicle of communication between Jerusalem and Jaffa. They parted from each city in the early evening and arrived by dawn, and had a capacity to take on eight persons besides the coachman. There were carriages available for journeys to Hebron and Bethlehem.

There were adequate beds in many hospitals with good medical attendance. Some had missionary motives which prevented religious Jews to be in patients. Pharmacies were also well distributed, the poor got their medicines free of charge which was either paid by the Kollel or by benevolent societies. Post and telegraph services operated orderly and mail delivery at home was prompt and precise. The less popular and servicable was the Turkish postal services. The Austrian and French Services for Europe and America were noted for the postal services in satisfactory action and of great demand, the Russian, German and

stationed in the Old City. At the beginning of the present century fewer people tied themselves to Old City when big markets opened in Mea Shearim and on a smaller scale in Machaneh Yehudah.

All Consuls had their house and office in the New City, while banks and luxury shops kept by the Templers were all concentrated in Jaffa street, so was the municipality as well as Post Offices whether local or foreign and most hospitals — Jewish and missionary.

In the Shechunot pedlars hawked all kinds of merchandise and called out in detail the merits of their goods. Villagers, men or women brought in on donkey back or on person all seasonable fruits or vegetables. In addition wood, lime, sand, olive oil and honey were brought by villagers. So life was easy for the adults but more for the children who played open games in company of many boys from their own Shechunah or of the neighbouring. As night fell, mothers summoned their children home. The outdoors life was a great release for mothers who were blessed with many youngsters.

Freedom-Churriye. Churriye-freedom was declared in 1908 when the young Turks have defeated the government, deposed the Sultan and changed the constitution. When they gave all citizens their civil rights, Jews could then join the army, and enthusiasm was great all over the Ottoman Empire. In Jerusalem too festivals were celebrated with crowds hailing for the new party. Jews have also expressed their joy by participation in the celebrations. Many of the youth put on the tarbush as a sign of identity and in Jewish schools the national hymn was sung. David Yelin translated into Hebrew the song "Churrieh".

At the beginning of the present century many young men from Russia, students of religious colleges — "Yeshivah" came to pursue their studies in the famous Yeshivoth of Jerusalem. They distinguished themselves by good behaviour, dress and tact, and were on demand for prospective marriages.

At the same time non-religious youth with socialistic doctrines and revolutionary ideas who left high schools or Universities of Russia arrived in Eretz Yisrael with the intention of working on the land as farmers in groups or as a labourer with the colonists in a "Moshavah". Both kinds of young men gave a new shape to the local community. Some of the later newcomers joined the Bezalel school of arts, and were easily recognised by their special set of dress, they wore shoe — sandals and wide straw hats, and instead of a jacket they wore the Russian Rubashka. They were disliked by the Orthodox Jews since they were accused of having no regard to the Torah and religious life. Many young families set out mostly for the United States there taking up religious or business posts while other became workmen. They usually moved out after Succoth, selling their household and giving up the apartment. They migrated because they could not support their families even through great austerity.

a continuous chain of Shechunoth terminating with Givaat Shaul in the direction of the Jerusalem—Jaffa route. Mea-Shearim began another chain of "shechunot" aside the Jerusalem—Nablus route.

In those days a new wind blew. Many people wished to begin life on private land, to own it and to work on it, the new "shechunot" were built in accordance with the plan under the supervision of an engineer and by approval of the municipality. This included a sanction of the local "Vaad Ha-shechunah", namely a council elected to manage all affairs of the "Shechunah".

Every following year more residents of the Old City left their courtyards and joined the settlers of the New Jerusalem. There in the Shechunah classes for teaching children in the style of the Cheder or ordinary schools were opened, as well as kindergartens, pharmacies, hospitals and other essential public commodities were put up.

The Jewish population in the Old City decreased from year to year, consequently the Moslem and Christian population becaming more prominent. At the beginning of this century, Jerusalem counted about 40.000 inhabitants of which about two thirds were Jews. Teaching and education of the children were the foremost problems of Jewish Jerusalem, these problems were solved by philanthropic Societies, maintained by Jewish communities from Europe. These Societies founded schools such as Alliance from Paris, Ezra-Hilfs-Verein from Berlin, the Evilina de Rothchild Girl School from London, and others cared to ease the life of those who dared to dwell in open Jerusalem. Mostly those who lived in the Old City abstained from sending their sons or daughters to secular schools, but those who settled outside feared less the ban and the warnings of the devout groups of the orthodoxy. Sephardic Jews regularly sent their children to schools, especially to Alliance where most of the subjects were taught in French. Their religious heads did not forbid these secular schools. The teachers in Alliance were mostly Sephardic while those of Ezra were mainly Ashkenazi and a good number came from Germany. There was a separate boy's school and a girl's school but the Kindergarten was common for both sexes.

The new settlers in the Shechunot have somehow eased themselves from the bindings of the mode of life of the old city as they would have undergone a revolutionary movement. More open space, less meddling of close neighbours, and greater independence and freedom from partnership in a common closed building. Being left alone the once existing influence and demands of the bigoted close neighbours have been removed.

Nearly everything could be found in the groceries, butcheries and fruits and vegetables shops. Nevertheless, there were a good many who could not detach themselves from buying necessities in the Jewish quarter of the Old City. Men continued to work, attend office, or keep shops which were still

The Sephardic community had made progress too, but on a smaller scale because of the lack of funds from abroad.

Management of Public Institutions. Many welfare institutions were inaugurated during the period of Rabbi Salant, not all were under his direct supervision. There were other influential rabbis who had philanthropic followers in Russia and Austria-Hungary from whom money was regularly received however there was no cooperative atmosphere between the leading Rabbis. Oddly enough the rivalary between the divergent rabbis was to the benfit of the community as a whole especially to the poor, widows and orphans. The competition led to dissention, quarrel and outburst in public notices, newspapers inland and abroad such publicity brought a greater inflow of foreign funds. Not always did the "war" begin and continue with knowledge or consent of the elderly rabbis, mostly it has been the initiative of the men who formed the administration and coined the general policy as to how much to distribute and to whom, with priority allotted to relatives and personal friends. Such a policy of handling public money aroused great anger within the people when they felt being victims of such a policy.

Even in the Sephardic community unfair priorities existed and money was given to the learned and favourites, whereas labourers and simple people enjoyed little or nothing. The "Chachamim", known by their special dress, who held divine posts, were favoured by getting free rent premises and monthly subsistence while the majority of working class people were denied such charitable grants.

The Great Change in Mode of Life. In the second half of the 19th century a change in ways of life occurred. People of Jerusalem began to long for independent life. They awakened to see the deplorable dwelling conditions, lack of privacy and bad hygiene with little hope for improvement. The press, combined with free expression and criticism, assisted by a social reorganisation, all put together assisted to exchange views and accepting decisions with the aim to purchase land cooperatively on easy terms and to take the risk to get out of the Gates to build houses without the Old City.

This move, was initially a revolutionary step, which was not welcomed by many of the Elders of the city. They objected to the idea of leaving the City for many reasons, first religious and secondly security. As in those days it was customary to shut the gates at sunset for protection against robbers and murderers. The exodus was at the beginning of slow motion, starting with a small number of houses built opposite Mount of Zion below Jaffa Gate with the aid of Sir Moses Montefiori.

Gradually building extended to Nahalath-Shivah, which too was a bold enterprise with risk of life. This Shechunah was the first ring in a series of

did so when mending worn garments, ironing, making noodles, feeding babies, telling tales and singing in chorus Spanish Romances.

The atmosphere in the house was ideal, strict obeyance to parents, and especially to senior members of the family. They used rose water and other scented essences on the body and in the house. Before going to work in the morning the male members went shopping in the vegetable bazars, butcher shops and they delivered things for repair to their respective workshops. The Sephardic adults were either workers or merchant. They governed Arabic speaking and a good number were well versed in writing too, since it was taught in their schools. They also knew Turkish and for these reasons they had contact with municipal and government employees, and had friends among the Arab residents. They did not share the money distributed by the Chalukah.

Sephardic Jews with the exception of North-African Jews, were of Turkish nationality, while Ashkenazi Jews were in the greater majority of foreign subjects.

The advantages of being a local subject were negligible compared with the many advantages of being under the protection of a consul who intervened whenever a policeman put a hand on a foreign subject this caused much envy for those who enjoyed the good fortune of being a foreign subject.

Gains of the Ashkenazi Community. During the reign of Rabbbi Shemuel Salant (1841—1909) the spiritual head of the Ashkenazim, noted improvement began in many spheres of the life of the Ashkenazi community. This was most obvious in economical, cultural and social situations.

R' Shemuel, as he was commonly called, arrived in Jerusalem in the year 1841. Up to his death in 1909 he was the recognised head and consultant on all fronts of Ashkenazi life — ritual and secular.

Institutions, hospitals, clinics and hot meals for the needy as well as social centers came under his guidance. Rabbi Salant kept ties with Russian Jewry by correspondence and "Meshulochim" or money collecting agents sent out from Jerusalem for collection of money for the upkeep of the public services. Rabbi Salant associated himself in all matters referring to spiritual or material problems up to his last active days at the age of 94. He lived in two rooms in the Churvah, the center of the spiritual life.

In his days the Ashkenazic community gained a stronghold by their own merits and gradually cast off the Sephardic custody and influence. Even the government and municipality authorities began to respect the activities of R' Shemuel Salant and his councilmen. Every important visitor came to see him to propose assistance to strengthen the standing of Jews in the Holy Land and particularly in Jerusalem.

in presence or absence of "Rabbis", a remnant of the religious life of the diaspora.

The diversion and lack of compromise in all aspects of life led to duplicate or more institutions, on rival terms between Synagogues, Cheder, Yeshivah, Shechitah, religious courts and burial places.

Owing to the continuous inflow of Ashkenazi Jews the image of the Eastern-European Jews was kept in dress, speech, culinary requirements and in general behaviour. On one point there was general agreement to stand firm against any pressure or hindrance from the Sephardic side. Most conspicuous was the joint Ashkenazi fight to gain recognition as Jews in order to allow Moslems to buy meat from Ashkenazi slaughter, a state of refusal which prevailed until 1864.

Between the Ashkenazi and Sephardi. It was very easy to recognise an Ashkenai from a Sephardi Jew, since the Ashkenazi wore the peculiar black wide-rimmed hat, the long dark coat over a Kaftan or "chalat', white wide pants and white stockings, he had an untouched beard, side locks and almost shaven head. At Shabbath and festive holy days he wore the "Shtreimel"-fur tailed head cover, all these and more were distinctive signs to spot an Ashkenazi from a Sephardi. Women too dressed as they would have in Russia, Austria or Germany. Even the younger generation which spoke Yiddish, like the parents, dressed in the "diaspora style" and were easily recognised as Ashkenazim.

On the other hand the Sephardic Jew was particular about his hair cut, dressed beard and moustach, nor did he grow "Peoth" — side locks. His dress was either similar to the local residents or Frangi-European. Their women were notable for their dress somewhat on the Balkan customs, they kept an excellent kitchen orderly and neat, and most economical on a basis of in-season vegetables and fruits. They were to be praised for their cleanliness and tidiness of house and equipment.

On Fridays they prepared special dishes, cakes and fruits, they washed the floor thoroughly and whitewashed the lower portions of the walls, in a blewish tint.

Sephardic "Chamin" — was a hot meal similar to tcholent, composed of meat, cereals, potatoes, vegetables as marrows, carrots and onions all well spiced. The items were placed in a clay pot and brought on Friday afternoon to the public oven for cooking, from where it was returned home Shabbath morning after Prayers. Sephardic families did not keep food or water on a heated stove at home. Hot water was taken from the Ashkenazi neighbour for making tea or coffee during the whole day.

The women liked to work in company with their next door neighbours, and

land and met with difficulties in the transfer of immovables property or the receipt of a lease. In 1882 the Sultan issued a decree that Jews were to be prohibited from entering Palestine. Many prospective Olim deferred their arrival and organisations created with the purpose of buying land for settlement stopped their activities. Due to the lack of association with local Jerusalemites combined with strict adherence to customs of life, as practised in diaspora, the consequence of such isolation was, that government authorities looked upon the Ashkenazi community as aliens, neither did the Ashkenazi make an attempt to merge in the Sephardic community, the elder inhabitants of the town.

In the second half of the last century there was a marked increase in the migration of eastern Jews to the Holy Land and most of them preferred Jerusalem. Conditions of settlers improved in many directions. The newcomer was not helpless, lonely or miserable. At that time many charity institutions were then formed: medical care was at hand, the Ashkenazi community gained official recognition in spite of efforts made by the Sephardim not to have them seen as "Childram of Abraham" in the eyes of the Moslems. Slaughter and burial units were established under the auspices of the Ashkenazi Rabbis, Meshulochim-charity collectors went out to raise money for the Ashkenazi dwellers of the town, by the aid of the Chalukah, monthly distribution of relief was afforded which improved the health and stamina of the younger generation. The number of Ashkenazim counted as Ottoman subjects has much increased, Arabic and Ladino were understood and spoken too.

Many Moslem Courtyards were leased as permanent Holdings-Chazakah to members of the Ashkenazi sector. In turn proprietors of the leases became custodians of the property. They made contracts, repairs and accepted or dismissed tenants. It was forbidden by a Rabbinical ruling to offer a higher bid to the actual owner, thus disowning lease holders from their "Chazakah". Since most of the holders were widows, such an act was considered trespassing.

With the expansion of the Ashkenazi community and its penetration into the Moslem quarter, it became necessary to put up additional synagogues. In many courtyards a spacious room was allocated for a place of worship. Grocery shops and wine shops were at hand. Life became much easier even teachers "Melamed-style" were availablle, thus tiny children were brought to the house of the Melamed who taught them Alef-bet and Siddur-Prayer-book.

Differences in ways of life existed not only between Sephardic and Ashkenazi but also among the Ashkenazi community internally, where many pronounced differences in worship and ritual customs were practised. There were the so called "Shtiblach" which constituted meeting places for hurried prayers and Hillulas-religious festivals for the various sects of Chasidim, carried out

worked at home to save rent for hire of a workshop.

The grievious condition of the immigrants stirred the hearts of good men and women who formed groups to come, each in its way, to the assistance of the needy, supplying freely yet cautiously, without publicity — food, clothing and heating especially which is urgently vital to maternity cases and medical supplies.

Learned Jews received special treatment by the allotment of rent — free flats. The Chalukah played an important role in the upkeep of the family. The monthly allocation differed in accordance with the place from where the Oleh or his parents came. Some families were lucky since they counted on rich Chalukh, mostly coming from provinces once belonging to the Austro-Hungarian Empire. Local representatives with adequate sums of money at their disposal distributed liberally monthly grants to their "subjects". Towards the Holidays special grants were given. So not all had a hard life in Jerusalem even those who tried very hard to make ends meet arranged their mode of life in strict economy. What was actually going on within the house was not much known to the outside, yet the face and the clothes could not hide the poverty which prevailed in most houses of Jerusalem. The situation has generally improved when the children grew up and more sources of income were available. This was noticeable in better housing, clothing and food, and thus health conditions improved. Adaptation to the oriental kitchen and daily use of cheap vegetables in season allowed the housewife to execute her cooking duties with less expense, little by little relations grew closer between nativs-neighbours, Arabs or Sephardic old residents. The Sephardic Community appeared to be more settled without acute problems, due to their oriental background.

The Ottoman regime recognised Sephardic Jews to enjoy certain privileges including their Head Rabbi who was officially titled Chacham-Bashi.He was the spiritual leader of the Jews in Palestine and a competent authority in the government and in municipal offices.

In 1864 the great Ashkenazi synagogue "Beit Yaakov" was built adjacent to the same site in the Churvah Compound where the "Ramban" had built his synagogue six centuries earlier, in 1267. The Jewish Quarter circled around three famous synagogues, Rabban Yochanan ben Zakkai (Sephardic), The Churvah (Ashkenazi), and Nisan Bak — Tiferet Yisrael (Chassidic).

The Ashkenazi sector has extended his residential quarter to what has been known as the Moslem Quarter and rented or purchased houses as far as the neighbourhood adjacent to Damascus gate.

Ordeals of the Ashkenazi Aliyah. The Ottoman regime hardened its hand on the Ashkenazi community, most of whose members were foreign subjects or under the protection of liberal consulates. They were prohibited from buying

the saying in Proverbs: "For whom the Lord loves he corrects". In the lines of most Christian writers on Jerusalem on the last centuries, we notice the spirit of anti-Semitism. Though we disagree with those who had disrespect for the Jews of Jerusalem, we are obliged to admit that the way and custom of living and behaviour of a good number of the Jewish community of Jerusalem had justifiably invited acute criticism

Most of the Ashkenazi families lived mainly on Chalukah-Charity which arrived from Jewish donors abroad. The children were undernourished, shabbily clothed and ill-health. The mind of the parents was occupied in search of means to upkeep the family: poor in means and rich in children. Such a struggled life reflected badly on the Jew of Jerusalem, and more on the Ashkenazi, as it was evident from his face and dress.

Ashkenazi Aliyah to Jesrusalem. The emigration of Eastern-European Jews to Jerusalem took place in an unorganised way from its inception to the point of settling. The newcomers never asked themselves: "What will we do when we arrive, and wherefrom shall we derive our livelihood?". Their great love for Zion had eclipsed such vital problems as making a living.

After weeks of exhausting travel in poorly equipped sailing boats on high seas and on a strict kosher diet, have after many weeks of sailing disembarked at Jaffa, and were removed by capable Arab sailors to small boats which brought them to the haven.

For many years the memory remained of the oddly dressed arabs with their wide trousers and tarbush who carried them down from the ship on a rope-ladder to the rocking boat. Women and girls had no alternative but to allow the stout strong Arab to carry them like babies, safely ashore.

After a short stay in Jaffa to gain a little strength, they travelled by a coach driven by three horses via Ramle, Bab el Waad mounting the Qastal and down to Qolonia—Motza which is a full night journey. In the winter this was a horrible journey especially with children. From 1892 train service began to run, which eased much of the sufferings of the comers to Jerusalem. Upon their arrival to their destination, worry and anguish seized the Olim. They faced the hardships of finding the most essential accommodation and commodities which was worstened by lack of money or absence of rich relatives at hand. Seasonal diseases befell them, especially digestive troubles which affected children severely. The situation was bad and depressing, but gradually they got used to face trouble and they tried hard to combat it. Such a deplorable state of affairs existed for many months as a result of those who left Czarist Russia penniless. Very few arrived who possessed such manual skills as shoe-making, tailoring or blacksmithing. Such men found poorly paid work but could make a modest living only after working from sunrise to sunset. Many handy men

side, outrage and denial? If we take the 19th century of which we have greater details than of the previous centuries we can realise the circumstances which obliged writers to express their contrasting views, good or bad.

Pilgrims, clergy, and official reporters who came to the Holy Land made Jerusalem the head of their mission. They arrived with a fixed idea of how things should be, as visualised by dreams, by Bible reading, or as cultivated from lectures or sermons delivered in colleges or churches.

Because the tourists to the Holy Land were prejudiced about the nature of life and conduct, and had imaginary visions of the landscape and panorama of historical places, it is not astonishing that there were conflicting views on the life and the people who inhabited Jerusalem. As for their conception of the Jewish sector, one may expect antisemitic feelings transpiring from the reports.

When visitors strolled the narrow streets of the City they were confronted with reality of actuality and to disappointment which emptied all the spiritual treasures kept with dignity on and about the Holy City.

Instead of avenues and lanes with an atmosphere of sanctity, they were surprised to find prickly, cobbled narrow streets with unfriendly faces of non-compromising Moslems and angry Jews; both dressed in shabby clothes. The smell all around was objectionable. Moreover the Christian western pilgrims who expected subservience from the local people, especially to Jews whom in their country were treated with abuse, here the Jew did not fear them. This did not agree with the expectation of the visitor and led to frustration and feelings of dissatisfaction. To many visitors, hatred of the Jews increased and on their return home, some in speech or in print expressed their disgust with the population of Jerusalem particularly with special reference to the Jewish community.

A number of visitors saw more light than shadow and gave an unbiassed report from what they had seen or experienced. The humorist Marc Twain in his book "Innocents Abroad", reports on this tour to the Holy Land in 1887, he has given an appalling account. He was glad to leave the Land, for in his eyes Jerusalem is a poor filthy town: gloomy, devastated, and lifeless. Among many others can be cited a prominent visitor, who made repeated journeys to Palestine, leaving a wealth of knowledge on the fauna and flora of Palestine. He is Canon Henry Baker Tristram. Over one hundred years ago he found Jerusalem making steps towards improved sanitation and amenity planting, He gave a fair account of social and religious developments and improved construction. Even though his reports have a missionary flavour.

It is interesting to note that the Arab population escaped criticism. Even the Sephardic Jewry was only slightly censored.

In general we should not accept the harshy words as lover's wounds or as

times, so their survey was not comprehensive. They have discussed certain subjects in wide terms altogether leaving out items considered nowadays of major importance to the coming generations, who are eager to learn all about the life of Jerusalem which has by now vanished.

There is a great need, for a book which will deal comprehensively with everything on the total life, in its fullest meaning, as had prevailed about a hundred and fifty years ago. To my belief the desirable has been achieved in my book "Jerusalem My City" — "The Life of the People of Jerusalem".

"The Stone The Builders Despised". Who would have prediceted that a day would come when all discarded obsolete titbits have turned out to be greatly in demand especially after the Six Days War. Now every small screw in the "gigantic machine" is observable and informative for its social, cultural and economical impact on Jewish life in Jerusalem. The great interest in every minute item and negligible detail has become attractive and instructive.

I remember the first weeks of June 1967, when the Old City was freed. Crowds in thousands marched daily in the streets and lanes within the walls, stopped at every site, whole or ruined, and listened attentively to the guides who related with enthusiasm the history or meaning of so many things, which altogether make up the panorama of the city. To the young folk it was a new world, a realisation of a dream. With every visit finding more things of interest, this called for frequent visits as they fulfilled the Psalmist order: "Walk about Zion and go round her, count the towers thereof; Pay attention to its forts, see her palaces that you may tell it to the following generation" (Psalms 48-12, 13).

Writers on Jerusalem. Writers on Jerusalem were numerous, Jews and Gentiles alike, who after concluding their pilgrimage to the Holy Land and visit to the sacred places of Jerusalem transferred their notes into books.

Since the destruction of the second Temple, invaders and pilgrims have flocked to Jerusalem. Being of different nations and religions, their views and observations differed accordingly, this is well noticed in their way of reporting experiences and scenes, the various sections of the population, upkeep of public and private premises and available commodities and hygienic conditions. Non-Jewish travelers have during the past two centuries written on Jerusalem and its fulness from the point of view of a spiritual city for all nations, as a Jewish town and as a christian monument. Some wrote with enchantment, love and forgiveness. Other wrote with anger, decry and disappointment.

It should be known that some gentile writers have made caustic remarks on Jerusalem with pungent slurs on the Jewish community.

What were the causes which led to conflicting statements on Jerusalem? What were the causes for praise and satisfaction on one side, while on the other

INTRODUCTION

"Go through, go through the gates; prepare ye the way of the people; cast up, cast up the highway; gather out the stones; lift up a standard for the people". (Isaiah 62—10)

Jerusalem Is The Light Of The World. In my attempt to portray the image of life of the people of Jerusalem during the last three or four generations, I actually do it by setting free memories and impressions which I have kept them alive within myself. If I would have compared my reporting on Jerusalem to one who gives evidence on the witness stand, I would say: I report in most of the chapters a first hand information, as an eye witness, and to a small extent from hearsay evidence.

My presented accounts are not generally a description of what I heard or read nor are they arranged in an orderly manner, they are rather like, as expressed in modern terms: a tape recording of a bundle of memories which were put away in my mind in abeyance to be released at a propitious time for the benefit of the future generations.

Designing Of The Book. After having drafted the contents of my book I began sorting the material, editing the chapters and checking the events. In order to make sure that my memory and judgement conform with facts and actual events I have investigated the first hand observations made by writers on Jerusalem who spent their life in the city, of my grand-father's and my father's generation. I am glad that I have not found anything refutable, moreover they too have, in different approaches, reported experiences and events in the same spirit as I transmittd them.

I knew of a number of people who did write on Jerusalem from different viewpoints. It is a pity that their work has not been printed. While even some printed works are not easy nowadays to get hold of. The small number of books that I was lucky to get hold of them, were written by talented men who were conversant with contents of their books. Each of them had concentrated himself on subjects belonging to his circle of activities, mostly describing personalities involved in public life, dwelling on problems which bothered the existence of the community, leaving out things considered at that time to be of trivial or of no material importance. Every writer in those days had his own choice in pointing out various aspects of life. Such writers, from those days, did not pay attention to small items which were not on the agenda in their

disharmony and disputes and administrative oppression. In general the life was not stable, there were continuous ups and downs as it was the case with the shaky Ottoman regime.

In short the book reviews the life of the people of Jerusalem in their pleasure and in their depression in the last hundred years, terminating with the establishment of the British Mandatory Government.

The Classical Order Of The Book. Although each chapter deals with a special subject nevertheless many items of the very same chapter are found in other chapters, so much so that each chapter completes the other, therefore it is advisable for one who seeks material on a particular subject to read the whole book. Most material of the book is an outcome of thinking and memory, things appeared by association, chains of thought arose with links not strictly belonging solely to the subject but not alien to the subject.

Reporting Things in the Name of Whom That Said It. It is my great desire that the reader shall know of the writings of some famous Jerusalemites who troubled to record in a book their impressions of their native town, of them I will quote only seven. Every writer of those chosen describes in his way on happenings which he thought worthy of reporting, the authors were known to me, being neighbours or friends of my family.

It is a great privilege to me to mention my teacher, the Israeli Geographer Mr. Yeshaya Press, he was of the oldest and best teachers of Eretz Israel. He wrote books on the Land of Israel and the neighbouring countries, in his lectures on the country and especially on Jerusalem, he instilled into his pupils the love and devotion to the Land and its people, to the ruints and monuments, to the history of the ancient sites and to the persons of the antiquity of the Holy Land, I am much indebted to him for his endeavours to implant in me the fervent love for Jerusalem his and mine native town. I have been a youngster in the Old City, there stood my cradle, I have become old, during my lifetime I happened to tour the towns and villages of the country. My memory is still fresh, but with age it is bound to fail, I therefore find it appropriate and timely to record all which is still available with me, kept in my mind before it is wasted, as the Midrash says: "Say as from now: every prophesy worthy for the future generations has been recorded".

Sephardic songs were sung with great enthusiasm by meticulous Ashkenazim, and so was the case at Lag-Baomer at Shimeon Hazadik.

Distinction was not only noticed between Sephardim and Ashkenazim but even between the various Aliyoth, namely between Lithuanian Jews and Galician Jews, or Hassidim and Mithnagdim of different countries in Europe. One could easily spot a Jew who came from Germany from another who came from Russia or Roumania by his dress, speech and behaviour.

After the second or third generation all partitions disappeared, and marks of distinction vanished, the prohibition of marriage between Hassidim and Mithnagdim was lifted, meat derived from the Shechitah of one section was not looked any more as improper, but some barriers to a certain extent between Ashkenazim and Sephardim still remained.

The Yiddish became single, bearing the same sound as spoken in Lithuania, very like the one of Vilna. Very little changes have taken place in the Sephardic community, though their economical situation on a whole has much improved.

The Frame and Object of the Book. When I did draw up the foundation lines of the book, I took into account the aim and message destined for a documentary book which was planned to be a source of information for the present and future generations.

In this book named "Jerusalem My City" — "The Life Of The People Of Jerusalem", it will be related from all which is still fresh and alive in my memory, of routine life, of occurrences, impressions normal and abnormal, pleasant and dismaying. It is intended to contain all what I have witnessed, what I have heard and what I have read in my early days and after, mostly what I have acquired from home. To put them all together it becomes the sum total of a big bunch of everything useful and interesting to our posterity.

I have tried to describe in my book the image of a complacent Jew, pleased with his fortune and on the other hand the poor and sufferer, of both sexes, and of all ages from different communities with special emphasis on the Ashkenazim to whom I belong. Because my parents conducted their life accordingly, I will stress more on Ashkenazic society yet keeping in mind the close neighbour who is of oriental origin.

The life of those men I am to describe commencing as from the day of birth-from cradle to the unavoidable end at the burial place on the Mount of Olives. The landscape is large and comprehensive, it includes rearing of children, education, studies, rabbinical learnings, preparation to independent life, formation of a family, disease and cure, struggling for existence, social relations among neighbours, schools, yeshivoth, public institutes, government and municipal offices, press and advertising agents, communication and traffic, habitation and construction, outside pleasure and entertainment, security and public safety,

because I am an able historian, but because I was close to the happenings and being a portion of the community which lived such a life, I see myself an "Eye witness".

"Glorious things are spoken of thee, O city of God, Selah".
(Psalms 87—3)

I trust I will stand a good chance to draw clearly the life-image of the people of Jerusalem, I am trying to put on paper things which I consider of value to the present and future generations, before all I know goes to oblivion.

Should the reader ask: By what is the life in Jerusalem different from any other big city which was a Jewish Center of culture, learning, and Law-abiding people? The answer is: True, there were many things alike, especially if one talks of cities like Vilna, Minsk or Warsaw and others, yet the life in Jerusalem was in many ways different, in fact the odds were conspicuous, owing to various factors, which shaped the style and mode of life, due to external influence such as close relations in residence and business with the native Jew and Arab, oriental culinary preparations, sub-tropical fruits and vegetables, Moslem ritual customs, continuous flow of pilgrims of the three great religions, tourists from all over the world, as well of Jews from all the corners of the earth. The individual as a Jew being to a great extent dependent on public institutions. Practically the Ashkenazi Jew was divided into two sectors, one of Ottoman nationality with all the obligations and bondage and constant fear from being involved in Police intervention and the other being a foreign subject, enjoing freedom and beeing untouchable by government. All this complex of facts rendered the Jew of Jerusalem very different from the mentality of the common Jew anywhere else.

It may be asked how did it come to pass that the image of the Ashkenazi-Jew was preserved, and why was it not wiped out by the presence of a overwhelming authorative Sephardic community, who were the earlier citizens, and to whom the government gave trust and power? It is strange that the Ashkenazi Identity was not impaired though they lived so close together, at the same lane or even in the same court-yard. The fact is that all these factors had no impact on the form of the Ashkenazi's life.

If I did mention the disparity and absence of mixed life among the two communities, I should however admit that to a certain degree the Sephardic influence was noted in dress, foodstuffs and nursing of children, as well as accepting the native approach in attending sick and wounded members of the family. The climate and availability of commodities in the market shaped the furniture and kitchen necessities while the prevailing conditions ruled over both communities alike. In this way Ladino words infiltrated into the Jargon, even in the synagogue on Simchat Torah (Rejoice of the Law) some typical

in dicta, commentary and homilectics in the Talmud and Midrashim in a likewise style: "Men of Jerusalem used..." or "Pure minded men of Jerusalem..." or "A great custom was in Jerusalem".

Life of the People of Jerusalem. A combination of "Men of Jerusalem" is found many times in the Talmud and Midrashim:

"So write Men of Jerusalem" (Ketuboth 52:) and "R' Meir said: The Men of Jerusalem used to bind up their Lulab with threads of gold" (Sukkah 36:).

I thought it adviseable to add a second name to this book: The Life Of The People Of Jerusalem.

The Eternity —of Jerusalem. The phrase Eternity of Jerusalem is not merely an abstract term which permits each individual to visualise it according to his apprehension, it is not so, because the real meaning is identical with the same idea as the Eternity of Israel: "Jerusalem that your name is in her midst, and your Temple in her midst and pious people there in" (B. Batra 75:).

That is why the Eternity of Jerusalem carries heavy emotional weight and pragmatic contents saturated with beings and events of which traces still exist, and of those told by our ancestors.

The purpose of this book is not a dedication to a thing which has passed but to serve a link in the golden chain of Jerusalem of Gold.

Many books have lately been written in commemoration of lost Jewish communities in the holocaust, mainly on towns famous for Jewish creative life materially and spiritually, prominent towns like Vilna, Warsaw, Levov, etc. The contents of such books record the life and activities of Jewish cultural centers destroyed by the Nazis. It was the moral duty of those who were lucky to escape destruction, to eternalise the names of such towns which have experienced the horrible massacre of Hitler's hangmen.

Writing a book on Jerusalem is motivated on grounds of love and longings to my birth place, the Town within the Walls, which has become united by and through the six-days' war, which was and is still alive.

On The Book. In my opinion this book ought to have been written many decades ago, by an authority and eye-witness, then it would certainly have covered more items of interest on Jerusalem, as recorded from own personal experience.

I am confident that in this case my father, who was born in Jerusalem and was active in public life, could have catered to us with a better menu from Jerusalem's life, and still would have been able to salvage details which by now have been lost. Being one of the last Mohicans still alive, who saw his childhood between the Walls, I found it a sacred job to record, describe and relate of all that I remember from my early days. I believe that I can do it better than my children or from those who assemble data from books and journals, not

"Speak on the heart of Jerusalem and call on her"
(Isaiah 40—2).

TO THE READER

The Heart Of Jerusalem. I thought it wise to write on Jerusalem, not only because Jerusalem is my birthplace and because of it, I bear personal feelings for it. Truly these are not the main reasons, since there is something above it. I see myself as a part of the Jewish Community in whom the breath of Jerusalem is alive and from this vital inspiration I take a deep breath. Our Sages said: "Jerusalem of Above has not been destroyed". The heart of Jerusalem has not stopped for a while. At all the periods it beats ceaselessly because the heart of Jerusalem has been planted within every Jew wherever he may be.

Jerusalem For All. "Jerusalem was not parcelled to the Tribes". The City belongs to whole of Israel. "Jerusalem is built as a city that is compact together" — which unites Israelis (Jeru. Baba Kama 7). King David captured Jebus and smoth the Jebusites, King Solomon built the Temple, thereafter Jerusalem was recognised to be the civil and religious capital of Israel.

The "seventy names of Jerusalem", all of them express affection and holiness. Those names have been mentioned in the Bible explicitly or implicitly. "Walk about Zion and go round about her, count the towers thereof" said the Psalmist. Pilgrimage to Jerusalem has not practically ceased even after the Destruction of the Temple. During the following generations the longings were such as expressed by the Psalmist: "For your servants take pleasure in her stones and favour the dust thereof", and it was strengthened on the occasion of the three high feasts. On the Feast of Tabernacles masses of pilgrims gathered in the city while the center of celebrations was Mount of Olives, a sanctuary of antiquity: "And his feet shall stand in that day upon the Mount of Olives which is before Jerusalem on the East" (Zechariah 14—4).

Jerusalem Of Gold. Our Ancients phrased our yearnings to Jerusalem in a brief and brilliant expression: "The eternity is Jerusalem", Our Sages queried: "What about a city of gold? and Jewry reverberated: Jerusalem of Gold".

On a shiny day we see with our eyes the golden view as and when the golden sun-rays radiate on the walls and gates of the City of the Great King. From these eternal lights illumination has penetrated the darkness of Exile, and Jerusalem, which was preferred above Jewish chief joy, has been immortalised

received with satisfaction by all inhabitants has not duly been interpretated into deeds by the military government. In fact the local British Administration denied themselves from their obligations evolving from the declaration, in other words, they were inimical to the establishment of a Jewish national home, they adopted a policy of neutrality which meant to hinder settlement of Jews in the country. Our Arab neighbours began suspecting our activities and the friendly relations were severed, much due to the negative attitude of the authorities.

The four bad years of war have decreased the number of Jews in Jerusalem, since before the outbreak of war, Jerusalem counted about 50 thousand people of them 30 thousand were Jews. After the war the number of Jews increased again partly by the return of the refugees from Egypt and partly by arrival of Jews from Russia who fled from the Bolsheviks. In the first years of the civil administration, the number of Jews in Jerusalem counted about 34.000 Jews, Christians 14.500 and Moslems 13.500.

On the 1st, July 1920 Sir Herbert Samuel was appointed by H.M. Government to be High Commissioner for Palestine on both sides of the Jordan.

Disturbances which many times took the form of pogroms and massacre of aged Jews, women and children and setting fire to property were occurring at intervals. The mandatory government was many times unable to stop terror and bloodshed from both Jews and Arabs. An anti Jewish drive began in the Arab Press and on Fridays in mosques, the christian sector joined the moslems in a bitter propaganda against Zionism and Jewish immigration.

Senior British Officials in majority were not helpful to the Jewish interests leading to the ultimate goal of building a Jewish national home in its fullest meaning, they put obstacles and impeded by all means the achievements and aspirations of those who honestly believed that the declaration must be put into practice by his majesty's servants.

The period under the civil government, to put aside political issues, was of great achievements in all spheres of life for all residents of the city. Advancement in hygienic conditions, schoolindg, trade, agriculture, justice and entertainment was great, everything wanted was available at reasonable prices and of good quality even at the same time when many European countries were short of food, dress and essential commodities.

As for public security Jerusalem faced, due to political stirring up, critical days, days of terror, curfew, movement passes and journeys by armed escort, these ups and downs continued throughout the mandatory regime.

At this stage my preface to "Life of the People of Jerusalem" comes to an end.

have been obliged to leave and went mostly to Egypt, thinking that the war will be short. Turkish subjects were called up to the army and sent to the front lines, fatal diseases such as spotted Typhus, meningitis and cholera have thinned the remaining population, some aid much short of the need did come from the Jews of the United States, a ship with food, clothes and medicine arrived in Jaffa for distribution to the needy families.

The hope that the British Army will conquer without delay and free Jerusalem have lightened their anguish and all quitely prayed for that blessed day.

General Allenby has entered Jerusalem on 9th, December 1917 and was welcomed with tears of joy, it was a Sunday, Erev Hanukkah and this identified the celebrations.

The Occupied Enemy Territory Administration (O.E.T.A.) organized immediate relief for the hungery masses.

Life gradually returned to normal, postal services and banking transactions have been renewed, trade with Egypt was extensive and foreign goods began to flow into the markets of Jerusalem.

The Balfour's Declaration of the second of November 1917 which was

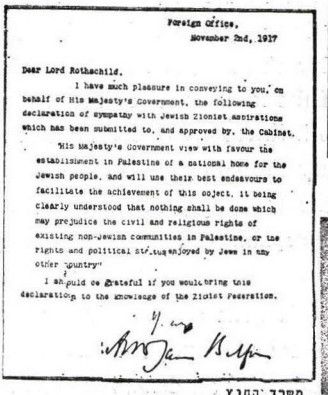

Foreign Office,
November 2nd, 1917

Dear Lord Rothschild,

I have much pleasure in conveying to you, on behalf of His Majesty's Government, the following declaration of sympatny with Jewish Zionist aspirations which has been submitted to, and approved by, the Cabinet.

"His Majesty's Government view with favour the establishment in Palestine of a national home for the Jewish people, and will use their best endeavours to facilitate the achievement of this oject, it being clearly understood that nothing shall be done which may prejudice the civil and religious rights of existing non-Jewish communities in Palestine, or the rights and political status enjoyed by Jews in any other country"

I shall be grateful if you would bring this declaration to the knowledge of the Zionist Federation.

משרד החוץ
2 בנובמבר 1917

לורד רוטשילד היקר,

"בקונב רבאני מוסר לך, בשם ממשלת הוד מלכותו, את ההצהרה הבאה של אהדה לשאיפות הציוניות, שהוגשה לקאבינט ואושרה על ידיו:

'ממשלת הוד מלכותו רואה בעין יפה את יסודו של בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל ותפעל במיטב מאמציה להקלת השגתה של מטרה זו, מתוך הנחה שלא ייעשה שום דבר העלול לפגוע בזכויות האזרחיות והדתיות של העדות הלא יהודיות הקיימות בארץ ישראל, או בזכויותיהם ובמעמדם המדיני של היהודים באיזה ארץ אחרת'. אכיר לך תודה, אם תביא הצהרה זו לידיעתה של הפדרציה הציונית".

שלך,
ארתור ג'יימס בלפור

Arthur James Balfour
ארתור ג'יימס בלפור

Chaim Weizmann
חיים ויצמן

Winston Churchill
וינסטון צ'רצ'יל

Balfour's Declaration of 2nd Nov. 1917

rative building on barren waste-lands to the North and West of the Old City. This was undertaken with the intention to ease pressure of overcrowding experienced by the increasing Jewish, especially Ashkenazic, population present and of those arriving in a constant flow to Jerusalem.

R' Yossef Rivlin (1838—1897) an offspring of the early Ashkenazic settler's disciples of the Gaon of Vilna, was the living spirit in this popular movement. With his enthusiasm and devotedness he succeeded to interest capitalists and also persons who do not possess cash-money, who hardly make a living, to join him in the purchase of land in order to put up on it a compound of houses and buildings of essential public services.

"Mea-Shearim Quarters" are the creation of this movement, it was built box-shaped for security reasons with gates to all directions.

The Vaad began to build the first ten houses in 1874, payment for land, and premises was extended to long installments. Mea Shearim gradually became a Jewish life center, and residents became less and less attached to the Jewish quarter in the Old City.

Many more Shechunot were built on the same lines and terms of payment, and together with the Shechunot built by the aid of Montefiore's Memorial Fund, new Jerusalem has extended to the west and to the north. In fact this has had a great effect on the safety of the inhabitants of the widespread Shechunot who suffered casualties from Arab infiltrators, who came to rob and kill.

In the beginning of this century the non Jewish sectors including churches and missionaries have added to the buildings, whether for worship places or educational centers, hospitals and orphanages. Modern hotels, consulates and universal banks and commercial agencies have been established.

The political atmosphere has undergone a great change with the revolution of the "Young Turks" in 1908. The sound Churiye — freedom has echoed with joy and public demonstration, Jerusalem of all denominations has celebrated the feast of liberty. To the Jewish people it did not mean much. There was more attention paid to administrative items and perhaps a little more order less corruption in Government and municipal offices.

The world war I broke out in 1914, the Turks joined the Germans and Austrians against Britain, France and Russia. Palestine being part of Turkey was cut of the outer world.

With the outbreak of hostilities the people of Jerusalem as a whole experienced the most terrible consequences as poverty, hunger, disease and agony. All the financial resources which regularly came from abroad as contributions, dedications, tourism and salaries for foreign establishments, came to a halt.

The Jewish community suffered enormously, subjects of enemy countries

The Jewish people, who lived inside a special quarter within the Walls for hundreds of years were anxious to break the barriers of the "ghetto".

A Street in the Moslem Quarter

The appropriate time came when the country's rule was taken over by Mohammed Ali of Egypt and his son Ibrahim Pasha (1832—1840). The drive continued when the Turks overthrew the Egyptian rulers and maintained control until 1917.

The Jews were the first to start building houses outside the Old City by establishing a series of new quarters on the northern and western sides of the city walls.

Rabbi Shemuel Salant (1816—1909) was an outstanding personality coming from Russia in 1841, who for about seventy years served as the spiritual head of the Ashkenazic community and administered its vital institutions. In the eyes of the Diaspora he was looked upon as the trustee and protector of the community.

Sis Moses Montefiore whose seven visits to the Holy Land (1827, 1839, 1849, 1855, 1857, 1866, 1875), have included visits to Jerusalem, are marked with historical events, ideas, proposals and deeds, and all pointed to improve the poor housing, health, education and social affairs of the people of Jerusalem.

The windmill in Yemin Moshe is an eternal rememberence even more popular than his greatest philanthropy.

The Montefiore's Memorial Fund has widened and enlarged New Jerusalem outside the Walls and today five "Shechunoth" bear his name: Yemin Moshe, Mazkereth Moshe, Ohel Moshe, Zichron Moshe and Qiryat Moshe.

In the 1870's a dynamic movement was witnessed towards mass coope-

The group soon suffered from hunger and disease R' Jehudah Ha-Chasid died three days after his arrival. The group borrowed money from the Moslem neighbours and could not pay the debts, therefore the lenders took possession of their houses and Chazer which was later known as "Churvat R' Jehudah Ha-Chasid". This hitherto well-organised group has dispered in despair.

The earthquake in Safad (1758) has also contributed to an increase in the population of Jerusalem.

Napoleon Bonaparte, during his war with Britain, decided to dislocate British lines of communication in the Indian Ocean. In order to achieve his strategy he thereupon captured Egypt, Gaza, and Jaffa and made Ramle his military headquarters (1799). Napoleon issued beforehand official public notices announcing the restoration of homeland to the Jews, therewith he requested Eastern and Palestinian Jews to stand at his side.

Yet shortly thereafter, Napoleon abandoned his plan and did not seize Jerusalem. In spite of Napoleon's declaration of re-establishment of a Jewish State the Jews in Jerusalem joined the Moslems to dig trenches outside the walls and strengtened the fortresses.

It should be mentioned that even in the most wretched periods of war, riots and plunder, Jews lived in Jerusalem whether few or many from those mainly who immigrated from Spain, the Balkan, Turkey and Northern Africa. Those Jews originating from Europe spoke the Spanish dialect — Ladino, while others spoke Arabic, and lived on usually friendly terms with the non-Jewish communities.

Very few families arrived from Germany and Eastern Europe. They spoke mostly Yiddish (German Dialect) and being a small minority they were scattered among the Sephardic majority without full recognition by the Government and other authorities.

The great plague which broke out in the country in 1812 affected badly the Galilee and caused many Ashkenazi families to flee from their homes in Safad and Tiberias to Jerusalem. There they were joined by dozens of Russian families who came to Jerusalem, who were ardent pioneer followers of the Gaon of Vilna. Their combined arrival laid the foundation for recognition by the Government of the Ashkenazi Community.

Thus the two communities — the Sephardic and the Ashkenazic with separate identities became rooted in the life of Jerusalem for many generations to come.

up the Jewish Community to enhance their longings for deliverence by divine redemption.

Many Jews in Jerusalem interpreted their sufferings to be "Labour of bringing the Messiah arrival". Consequently they welcomed Shabbethai Zvi's Movement (1663), yet Shabbethai Zvi was not confident of Jerusalem's Jewry complete support. Since eminent Rabbis in town denounced him and declared him an imposter, he left Jerusalem.

Pogroms, destruction of property, and despair, especially after the Cossack massacre led by Hetman Bogdan Chmielnicki who robbed and killed many ten of thousands of Jews in about three hundred towns and villages in the Ukraine, have strenghtened the Jewish belief in Messianic salvation.

R' Jehudah Ha-Chasid, accompanied by Rabbis, and Talmudic students, and their families, left Poland via Germany and came to Jerusalem in 1701. [They settled in a large court yard known as chazer]. It was an Aliyah of poor Jews, idealists and devout, possessing with the strong belief that the day of redemption was near.

The Churbah of R' Jehudah He-Chasid, Jewish Quarter

At the close of the 8th century, during the reign of Caliph Abd-el-Malik, Jerusalem was declared a holy city and he built the mosque of Omar and the Mosque el-Aqsa on the Temple mount once called Mount Moriah.

The Arab conquest of Christian Byzantines did not return Jerusalem to her former glory. Kings from the house of Umaya ruled from Damascus over the Land of Israel. Sultans, Caliphs, Emirs and Pashas fought each other for the hegemony of the Holy Land. Due to constant wars, the population of Jerusalem suffered from hunger, disease, and destruction.

In the year 1099 Gottfried de Bouillon accompanied by a mob of reckless, violent knights who set out on an adventurous trip to fight the disbelieving Jews and Moslems alike. They invaded Jerusalem destroyed property and prior to their visit of Thanksgiving to the Holy Sepulchre, they soiled their hands with the blood of innocent Jews and Moslems. Jerusalem was filled with monks, friaries and churches. As arab christians were brought to town, Moslems and Jews were persecuted. In the year 1100 the Kingdom of Jerusalem was established by Baldwin, the brother of Gottfried.

Yet the life of the Crusaders was miserable, because of constant quarrelling over the sovereignty of the holy places and management of the State. Still worse were the health conditions for the Knighs of the Cross who came from France and Italy who could not stand the climate and nor were they immune to local diseases.

In 1187 a decisive battle occurred between Saladin and the Crusaders near Hittin in the lower Galilee when the Crusaders suffered a heavy defeat and consequently many towns, among them Jerusalem, were freed from the Christian invaders. Thereafter Jerusalem was ruled by Egypt.

The Ramban (1267 A.D.) has renewed Jewish life in the city when he managed to gather enough Jewish families, at least ten in number to enable the recitation of prayers and the reading of the Torah. He put up a synagogue upon an ancient ruin found in the Jewish Quarter.

R' Obadiah Bertinoro, the famous commentator on the Mishnah, wrote in 1488: "The Jews are not oppressed by the Arabs, Jerusalem is in the most parts in ruins. The Jews are poor, mostly old and among them many miserable widows". The Spanish Inquisition and the liberal attitude of Turkish Sultans increased the Jewish population which at that time numbered over two hundred families. The unstable political atmosphere often changed from freedom to persecution. The following centuries contained periods of riches and periods of misery; years of religious freedom with normal economical conditions, and years of religious persecution coupled with poverty and hunger. The horrible conditions intensified by malicious treatment which recurred under changing rulers, stirred

The returning refugees encountered great difficulties due to violent opposition from their neighbours.

Nehemiah Governor of Judah, by appointment of the king of Persia, has organised the resettlement of Jews in Jerusalem and carried out the mass rebuilding of the ruins in spite terror and intimidation:

"When Sanballat and Tobiah and the Arabs and the Ammonites and the Ashdodites heard that the walls of Jerusalem were made up and that the breaches began to be stopped then they were very wroth".

The tranquility and construction which existed during the Persian Period came to a halt from pressure exerted by the successors of Alexander the Great (332 B.C.), Antiochus Epiphanus has with some assistance of the local Hellenistic party introduced decrees to exterminate Jewish religious life and Jerusalem was turned to a pagan cult center, The Temple became the seat of Zeus and swine flesh was offered on the altar.

Jehudah Hamaccabee stood at the head of the army to drive away the invaders and cleansed Jerusalem from heathen altars. The worship of God was restored on the 25th of Kislev (165 B.C.) when the victory of Judaism over Hellenism was achieved through the persistent struggles of the Hashmoneans.

Herod King of Judea (39 B.C.) has extensively beautifed the city through the construction of public places, he has rebuilt the temple in great splendour. The normal life and peace were destroyed by the stubborn attitudes of the non-compromising three conflicting parties, the Pharisees, the Sadducees and the Essenes for their constant quarrels and rivalry invited the intervention of the Roman Empire. Judea became a Roman Province and lost her freedom. The Romans were brutal invaders eradicating all national feelings closing houses of learning and abusing the Torah.

Severe resistance was encountered by the Zealots who launched a violent campaign against the Roman garrisons. The persecution and humilation increased and Jerusalem found herself besieged, starved and under attack. At last Jerusalem fell at the hands of Titus (70 A.D.) and the Temple was put on fire, and the inhabitants were mercillessly slaughtered.

Bar Kochba (132 A.D.) fought heroically but without avail. Adrian, the Roman Emperor decided to put an end to the Jewish state and religion, by the destruction of Israel and the Torah. He razed the town to the ground and ploughed it into a field. In order to erase the name Jerusalem, he rebuilt the town on the ruins and called it Aelia Capitolina. It was called by this name until the 8th century A.D. when, in the year 637, Caliph Omer conquered the town and released it from the hands of the Byzantine Empire as the whole country came under Arab rule.

"Walk about Zion, and go round about her:
tell the towers thereof.
Mark well her Wall, consider her palaces;
that you may tell it to the generations following".
(Psalms 48—12, 13)

FOREWORD

It would require a master-writer and an outstanding historian to produce a brief preface aimed to present a succinct report exposing the most vital and crucial events which had a decisive consequence on the vicissitudes of Jerusalem through many tens of hundreds of years.

The absence of the above-mentioned virtues does not exempt me from trying to furnish a Foreword capable of reviewing the most significant happenings which had a bearing on the eternal continuity of Jerusalem — the City holy to Jews and sanctified by monotheistic peoples.

Jerusalem, as the name of a town was first mentioned in the tablets of Tell-el-Amarnah (c. 1400 B.C.). At about the same time mention was made in the Book of Joshua about Adonizedek King of Jerusalem, who was smitten by Joshua. It was also known by the name of Jebus.

King David's wish to make Jerusalem the capital of Israel was fulfilled by his son and successor Solomon, who at the same time built in Jerusalem his royal Palace and the Temple.

King Solomon, at the dedication of the Temple presented a long speech, and said: "Hear Thou in heaven your dwelling place, and forgive, and do and give to every man according to his ways, whose heart you know..." "Moreover concerning a gentile who is not of your people Israel but comes from a far country for your name's sake... Hear Thou in heaven your dwelling place and do according all the gentile called you for".

Jerusalem as a capital of the Kingdom of Judah existed until it was destroyed in 586 B.C. by the Babylonians as briefly recorded in the Bible: "And he burnt the house of the Lord and the king's house and all the houses of Jerusalem and every great man's house burnt he with fire" (2 Kings 25-9).

After seventy years of destruction of the Temple it was rebuilt.

LIST OF ILLUSTRATIONS

The Churbah of R' Jehudah He-Chasid, destroyed by the Arab Legion in 1948 10

A street in the Old City 12

Balfour's Declaration of 2nd November 1917, English and Hebrew 14

Lord Balfour, Prof. Chaim Weizman and Winston Churchill 14

The Straus Health Center 44

"One Palestine Complete" — receipt, signed by Sir Herbert Samuel — 1920 48

The first assembly of Israeli Veterinarians — 1928 53

The first slaughter place in Jerusalem 2000 years ago 56

Israeli flags hoisted on the "Kotel Maaravi" with the deliverence of the Old City — 1967 73

"Thy children shall come again to their own border" 75

Mr. Alex Rose, chairman of the Liberal Party of U.S.A., received by President Lyndon Johnson at the White House 79

Invitation of the "Government House" by H.E. the High Commissioner Sir Arthur Wauchope, June 1937 81

LIST OF CONTENTS

CONTENTS OF THE ENGLISH PART 5
LIST OF PICTURES — ENGLISH PART 6
FOREWORD 7
TO THE READER 16
INTRODUCTION 21
JERUSALEM ABOVE MY JOY 36
Pioneer Modern Medicine within Jerusalem. / Hospitals and Infirmaries. / Patient House Visits by Doctors / Hospitals for Special Ailments. / Infirmaries. / Doctors who advanced Medicine, Education and Sport. / "The Four Lions". / Dispensaries and Pharmacies. / Healers "Acting Physicians". / Qualified Dental Surgeon and Dentist. / Medical Progress.
FROM MY OWN EXPERIENCE OF JERUSALEM'S CRUCIAL TURNING POINTS 48
THE SULTAN AND THE FIRST JEWISH VETERINARIAN IN JERUSALEM 51
PREVENTION OF CRUELTY TO ANIMALS IN JERUSALEM 54
THE SLAUGHTER HOUSES OF JERUSALEM 56
The Slaughter House in the Holy Temple. / Jerusalem Slaughter House on move.
POST OFFICES 60
CONSULATES IN JERUSALIEM 62
TITBITS OF SOME WRITERS ON JERUSALEM 63
Mr. Y. Ben Zvi. / Mr. Yeshayahu Press. / R' Chaim Hamburger. / Mr. Jehudah Tocatly.
THE RELEASE OF JERUSALEM FROM OTTOMAN RULE 69
WHAT JERUSALEM MEANS TO THE JEWISH PEOPLE 72
ROOTS 76
The Roses of Jerusalem. / Biography of the Author. / Epilogue.
AIDS TO THE READER 84
Glossary. / List of articles of the Hebrew part / List of pictures of the Hebrew part.

Graduated "Mizrachi Teacher's Training College" — Jerusalem
Graduated "Royal Veterinary College" — London
Member of the "Israel Society of the History of Medicine and Science" —
The Jerusalem Academy of Medicine
Chairman of the "Israel Veterinary History Circle"

Published by Author:
MAN AND ANIMAL — 1963
ANIMALS IN JEWISH LITERATURE — 1971
MEKOROTH REFUAH — 1979

Ready for publication:
HISTORY OF VETERINARY MEDICINE IN ISRAEL
ROOTS OF MEDICINE (English)

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

©

Printed in Israel
Printing School "Yad Hachamisha", Kfar Chabad

JERUSALEM MY CITY

THE LIFE OF THE PEOPLE OF JERUSALEM

by

Dr. A. SHOSHAN

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

PUBLISHED BY "SHOSHANIM"

REHOVOT 1981

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

DR. A. SHOSHAN

JERUSALEM MY CITY

LIFE OF THE PEOPLE OF JERUSALEM